

ક્રમીર

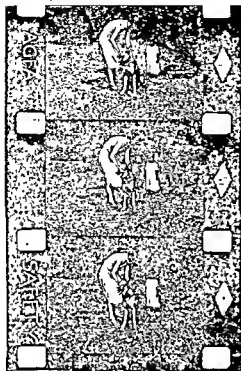
૨૫૦

તત્ત્વો ગવિગંધર્વ રાવણ

ગાંધી ૬૭૩૦

શ. ૧૨૨૫ નું પહેલું ઇનામ મેળવો

ધર સીનેમોગ્રાફો પાડવા માટે આગફની ૧૬ મિલિ-
મિટર રિસિલિયસ ફિલ્મ સીધી વધારે બચત સાધવા
છે. આ ફિલ્મને ૨૪.૬૬૬૬ની અંદર-પોર્ટ સાધવા છે

ઇનામો

૧જું ઇનામ	રૂ. ૧,૨૨૫
૨જું ઇનામ	રૂ. ૭૫૦
૩જું ઇનામ	રૂ. ૩૨૫
૧૦ ઇનામ (દરેક રૂ. ૧૦૦૦)	રૂ. ૧,૦૦૦
૧૨ ઇનામ (દરેક રૂ. ૫૦૦)	રૂ. ૬૦૦

જાહેરાતમાંના વેપારીઓ

અમદાવાદ ફોટો ડીપો - ગાંધી રોડ અમદાવાદ
એન. ડી. છત્રપતિ રોડ રોડ અમદાવાદ
એન.નિયર પ્રધર્મ રોડ રોડ અમદાવાદ

આગફ મૂવીની હરીફાઈ

એમેચોર સીનેમોગ્રાફી માટે આગફનો કોડેસ ૨૦ રોકડા ઇનામોમાંનું
એકાદ હાથ કરવાની આ બાંહે તક છે. હવે તો સરસચિત્રો ફેરવાના થયું
મુસોળે જળી રહે છે, એટલે અતુર વિપવની પસંદગી તથા ફિલ્મોની કળાને
તમારી જાદોથી બતાવવાની આ તક તમા ન દેતાં જલદી તમારી કૃતિઓ
જાહેરો. હરીફાઈમાં હાથસ ચલાવનાં ફોર્મ આગફનો માલ નેચનારા હરીફો
વેપારી પાસેથી, અગર નાચે જાણીતો ડેકાલુમાંથી અને ત્યાંથી મળી શકે.

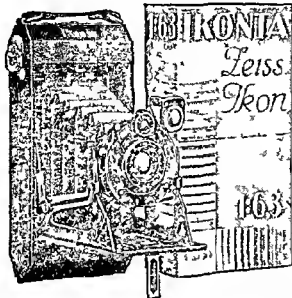
આગફ મૂવી હરીફાઈની શરતો

- (૧) હરીફાઈના સમય દરમ્યાન આ હરીફાઈ હિંદુસ્તાન, અસરો અને
સીસીનાના વતની બધા સીને-એમેચોર માટે ખુલી છે.
- (૨) ૧લી ડિસેમ્બર ૧૯૩૫થી ૩૦મી એપ્રિલ ૧૯૩૬ સુધીમાં હરી-
ફાઈની ફિલ્મો રવીજરાતમાં આવશે. ૧લી ડિસેમ્બર પહેલાં પાઠેલી
ફિલ્મોને પણ હરીફાઈમાં રવાન મળી શકશે.
- (૩) હરીફાઈ માટે ફિલ્મ આગફ ૧૬ મિલિમિટર રિસિલિયસ પર પાઠેલી
હોવી જોઈએ, અને સાથે તેનું એફિસાયલ ફોર્મ
બંધેલું હોવું જોઈએ.
- (૪) હરીફાઈમાં ફિલ્મની લંબાઈ જોઈએ
એકાદ ૪૦ ફુટ હોવી જોઈએ વધુમાં વધુ લંબ
ગમે તેટલી થાવી શકે તેને માટે બેચન નવું
- (૫) ફિલ્મોની અને તેટલી લંબાઈ હરીફાઈ
હાથસ કરી શકશે પરંતુ કોઈ પણ સાક્ષાત
એકાદી વધુ ઇનામ જીતી શકે.

- (૬) ફિલ્મ પાઠામાં કમિસ તે ૧૬ મિલિમિટર સાઈઝનો કોડ
પણ બનાવેલો જાતી શકે.
- (૭) રખતમુતો, ગરહની રમતો, ધરની અંદરના દેખાતો કે જાહેર-
નાં દરેકે કોઈપણ વિપવની ફિલ્મ હરીફાઈમાં હાથસ થઈ શકશે.
- (૮) હરીફાઈની ફિલ્મો રિજિસ્ટર્ડ ગ્રાસ પારમલથી અને રિફિડ
વપર મોડામ્પોઝિટી ૩૦મી એપ્રિલની રવાનની હાથ સાથે 'આગફ
ફોટો કંપનીના મૂવી હરીફાઈ ખાતાને, કેનેડા પ્રિન્ટિંગ, લં નેની
રોડ, પો. બો. નં ૪૮૮ મુંબઈ-૧' એ સરનામે પહોંચવી જોઈએ
ને પારસલ વપર 'આગફ મૂવી હરીફાઈ' એવું લખેલું હોવું જોઈએ
- (૯) હરીફાઈમાં ગમેલી ફિલ્મો ફોર ફોર કાળ છ તથા સંભળ
લેવામાં આવશે, છતાં મેળેલી ફિલ્મો ને સંબંધી તુકસાન પહોંચે કે
તે હાથ માથ તેને માટે આગફ ફોટો કંપની જેમવાદાર નથી
- (૧૦) હરીફાઈ મૂવી થયે બધી ફિલ્મો પાછી મોડામ્પોઝિટી આપશે;
પરંતુ ઇનામ જીતી ગમેલી ફિલ્મોને રાખવાનો તથા તેનો પેલાની
ઈનામ મુજબનો વખતોય કરવાનો લઈ આગફ ફોટો કંપનીને રહેશે
- (૧૧) પરીકોનો નિર્ણય છેવટેનો ને સીને બપનાવતાં અમારો, ને
હરીફાઈને લખતો કોઈપણ પત્રગવદાર ચલન તામાં આવશે નહિ
- (૧૨) ધંધાલારી ફોટોગ્રાફી કે ફિલ્મના ધંધામાં કામ કરનાર
કોઈ પણ માણસથી આ હરીફાઈમાં આગ લઈ શકશે નહિ

ZEISS IKON

આપમેળે ખડો થતો
અ જ ખ કું મે રા

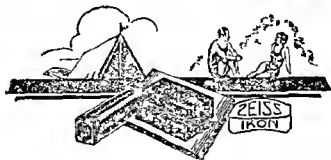
ખરન દાખો કે
કુંમેગ ઉઘર્યો જ છે.
ચાંપ દાખો કે તરત
છખી પડી જ છે.

૩ફ૫૨ફ અને ૪ફ૫૨ફ એવી બે
સાઈઝમાં—નોવર ૬૩ અથવા
ટેસાર ૪૫ લેન્ઝ માથે

બધા લાગીતા ફોટોગ્રાફિક
ડીલરો પાસેથી મળે છે

Eisenberger

હિંદુસ્તાન આખામાં સર્વોત્તમ પ્લેટો
નમૂના તથા કિંમતો માટે નીચેને ટેકાએ લખો

એડેર દત્ત એન્ડ કંપની લિ.

હિંદુસ્તાન અને બહારના એકલા આસતિયા એડેરથેન્જ બિલ્ડિંગ બેલાર્ડ એડેર દત્ત એન્ડ કંપની લિ.
અ થ વા બ ધા જ ના છી તા મો દા ફો ટો આ ફિ ક ડી લ રો

દુલ્હણપૂજન	ચિત્રકાર : ચંચિકલાલ મં. પરીખ	૫૬
વિધાનુભૂતિ	ચિત્રકાર : ચંચિકાર શુભ	નિરંજી મુળચિત્ર
છવનપૂષ (કાવ્ય)	તનસુખ બહ	૧
મિત્રલસ		૨
સોમા કાંઈસો		૪
છાયાછબી		૮
ફાકટ ચિંતા આખળી (કાવ્ય)	મુન્દરમ	૧૧
મોતના એકબધા (વાર્તા)	શામળ હવલ આલમિયા	૧૨
સાગરકુમાર	ચિત્રકાર : ચંચિકલાલ ન. પરીખ	૧૬
ઠરેલાં (કોટો)	ખલવન બહ	૧૭
સ્વાસ્થ્ય • શક્તિ : સોન્દર્ય	હ.	૧૭
ફોટોગ્રાફી દરીફાઈઓનાં પરિણામ		૧૮
દેવોતું કાવ્ય	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	૧૯
લીરા		૨૧
ગિત્તલ મલારાન નાસી છૂટે છે	'ધૂમરેતુ'	૨૪
અનંત ધારે—(કાવ્ય)	પ્રદલાઈ પારિખ	૨૬
અશ્વિન-જાનથીલા	શામળ હવલ આલમિયા	૨૭
ઠાવેરીના કલાપ્રદેશમાં	કિસનસિંહ ચાવડા	૨૯
થોડાંક ગવેડાં [૨] (ગાળવિદ્યાગ)	મિલુચાઈ	૩૨
સાચી વાલ કે સ્વપ્ન ?	'ગાયુ'	૩૩
...ાણું		૩૩
નાધુકરી		૩૪
છેલ્લું પાતું		૪૬

તંત્રી રવિરાકર રાવળ; સુદ્રક-પ્રકાશક બચુભાઈ રાવલ, કુમાર પ્રિન્ટરી-કુમાર કાર્યાલય, ૨૭૦૭ રાયપુર, અમદાવાદ.

ચેતવણી

'કુમાર'માં પ્રગટ થતા કોષપાણ્ય લખાણ, ચિત્ર કે ફોટોગ્રાફો ઉપયોગ કૌંપીરાઈટની રૂએ તંત્રીની પરવાનગી વિના કોષપાણી થઈ શકે નહિ. તેમ કરનાર તેને માટે જવાબદાર તથા બેખબદાર ગણાશે.

લખાજમ વરસના રૂ. ૬: પરદેશના રૂ. ૭-૮-૦ કે ૧૨ રૂ. મુંબાઈના એજન્ટ: સી. જમનાદાસની કં. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; તથા આર. આર. રોડની કંપની પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ-૨ બહાર અથવા માટેના મુંબાઈ આવેલા સૌજ એજન્ટ મેસર્સ રાવળ બ્રધર્સ, મૂળલ નેઠા બિલ્ડિંગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ.

ફોટોગ્રાફીના અભ્યાસીઓને

જાણીતા ઊંચા મેકરેના માધી લાલના

કેમેરાઓ

લેન્સીલ

એસેસરીઝ

પ્રોટ

પેપર્સ

દલાઓ, કીટસ, પુસ્તકો અને બીજાં

માધાં સાહિત્યો તેમજ સત્તાઈ મેળવવાનું

સસ્તું પ્રોટ સ્થળ

રાવળ બ્રધર્સ

મૂળલ નેઠા બિલ્ડિંગ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ

મુંબાઈ-૨

મદાન રોડ

વિતે પારલે

મુંબાઈ

આ રીપોર્સરીએ નવો અવતાર પામેલું

ઊર્મિ

સ્વપ્રેરણાપીઓનું માસિક

તંત્રીઓ : હન્દલાલ ગોંધી અને ચમનલાલ ગોંધી

નવું લેખકમંડળ

સમૃદ્ધ લેખનસામગ્રી • વિશિષ્ટ વિચારદર્શનો

એનાં કાવ્યોમાં છવનનું જીવંત બાન, અભિલાષનાં

સ્વપ્ન અને સ્વાર્થભૂતું યુગન આવીશો પામે છે.

એની વાર્તાઓની ચૂંટણી હેતુપુર:સરની અને વિશાળ

હેલ છે. એની ગદ્યકથામાં કલ્પનાનો સોનેરી તાર

મુંબાઈએ ચળકે છે. તાલગીની ચમક અને બાલ્યની

લીલાસા બધે બંદેરી અનુભવાય છે. 'મેલીમાંથી' પત્ર-

ધારાના લખેચી ખેડો, 'ચિંતાન'માં અભ્યાસી વિચારો-

ની હેડિંગઓ, 'ધર્મ'માં સ્વતંત્ર સાહિત્યવાદીઓ ને

અન્ય હવ્ય કોટિના હેંગે વગેરે પીરસામાં આવે છે.

વાર્ષિક ચાર રૂપિયાના લખાજમમાં 'કુમાર'ના કલાં

આલેસો પાનાનું નક્કર વાચન. ખાસ એકો બંદા.

ઊર્મિ કાર્યાલય • એનો ગાર્ડન • કદાચો

Voigtländer CAMERAS & LENSES

ફોકલેન્ડર લેન્સીઝ અને ફોટોગ્રાફિક સાધનો

ઈ.સ. ૧૯૫૬ થી ૧૯૩૧ સુધીનાં ૧૭૫ વર્ષના વિશાળ
જર્મન અનુભવ અને વૈજ્ઞાનિક શોધનાં પરિણામ રૂપ છે.

ઈ.સ. ૧૮૪૦માં અદ્યુત પેટન્ટવાલ લેન્સ F/૩.૭ની શોધ
કરી ફોટોગ્રાફિક સાધનોમાં કિંમતી ઉમેરો કર્યા ઉપરાંત

ફોટાર F/૬.૩ ફોલીનીયર ૪૫૫ F/૬.૩ સ્ટ્રોપાર F/૪.૫ હેલીયાર F/૪.૫ અને F/૩.૫
યુનીવર્સલ હેલીયાર F/૪.૫ અને હેલીઓ સ્ટીમેટ F/૨.૫ લેન્સ બનાવ્યા છે.

શિખાઉ તેમજ અનુભવી ધંધાદારીઓને લગ્ય કલાત્મક કૃતિઓ સર્જવામાં ફોકલેન્ડર સાધનોએ
અનોડ મદદ આપી છે. અણુધાર્યાં ઉત્તમ કામ તૈયાર કરવામાં આ સાધનો બેનમૂન
છે. ફોટોગ્રાફીના ક્ષેત્રમાં ફોકલેન્ડર બનાવટો કુવતારા જેવી છે. નાનાં મોટાં ચિત્રો આપે
તેવા સંખ્યાબંધ જાંતના રોલફિલ્મ અને પ્લેટ-ફિલ્મપેકેટ કંબેરાઓ, બ્યુ મેગ્નીફાયર્સ, યલો
ફિલ્ટર્સ અને વિવિધ જાતના લેન્સીઝ શિખાઉ તેમજ ધંધાદારીઓને જોઈતી ફોટો આપાવે છે.

આ સાધનોની સંપૂર્ણ વિગતવાર માહિતીવાળા
સચિત્ર કેટલોગ અને પ્રાઇસલિસ્ટ માટે લખો:

શેરીંગ-કાલ્પનમ (ઈડિયા) લિ.

યુલ્કર ગિલ્ડિંગ હાઉસી રોડ - પા. બ્રાન્સ નં. ૧૮૩ મુંબાઈ-૧

અથવા બધા જાણીતા ફોટોગ્રાફિક સામાનના વહેપારીઓ

કે આજ દસ વર્ષથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં
અનેરી ભાત પાડતું સર્વાંગસુંદર માસિક તે

‘નવચેતન’

જેમાં દર માસે

‘કુમાર’ના કદ જેવડાં ૮૪ પાનાંનું વાંચન, ત્રીસ ચિત્રો, સુંદર પૂઠું
ને કળાભર્યું ત્રિરંગી ગુણચિત્ર અપાય છે. ઉપરાંત; જ્ઞાન ને
માહિતી વધારનારા ઉપયોગી લેખો, જોમ જગતની શૌર્યકથાઓ,
આત્માના નીતાર સમી હૃદયસ્પર્શી કહાણીઓ ને ભાવભીનાં
કાવ્યો, અનુભવની આરસી સમાં પ્રવાસવર્ણનો અપાય છે.

‘કુમાર’ વાંચતા દરેક કુમારના વાલીએ ‘નવચેતન’ જરૂર વાંચવું જોઈએ.
વાર્ષિક રૂ. ૧૨૦ હિંદ બહાર રૂ. ૭૫ છુટક રૂ. ૧૫૫
‘નવચેતન’ ઑફિસ ૧૦, પોલોક સ્ટ્રીટ, કેલકત્તા.

આજીવિકા પરોપકાર અને દેશસેવા એકસાથે

કરવા ઇચ્છતા વિદ્યાર્થીઓ માટે ભાવનગરમાં રોહ
જીવજીવિત પ્રશ્નોસે સ્થાપેલી આયુર્વેદ પાઠ-
શાળા આદર્શ સંસ્થા છે. જન-ગુજારીથી તેનું સત્ર
શરૂ થાય છે. ત્રણ વર્ષમાં માધવનિદાન, શાર્દૂલ, ધર,
ભાવપ્રકાશ, પ્રત્યક્ષશારીર, પ્રયોગવિજ્ઞાન, ચિ-
કિત્સા, વનરપતિવિજ્ઞાન ઇત્યાદિ મંથાભ્યાસ તથા
વ્યવહાર જ્ઞાન અપાય છે. ગુજરાતી, અંગ્રેજી કે
સંસ્કૃત જ્ઞાન ધરાવનાર કે હાથપણ યોગ્ય વિદ્યાર્થી
પ્રી વિના જ દાખલ કરવામાં આવે છે. સાથે
વિદ્યાર્થીશ્રદ્ધાની સરસ સગવડ હોવાથી જદાર-
ગામના વિદ્યાર્થીઓને સરળતા મળશે.

વધુ વિગત માટે લખો

વૈદ્ય રામજીભાઈ નરસિમહાસ સે. વ્ય. કમિની;
વૈદ્ય નર્મદાસેકર જટાસેકર સેક્ટરી વૈદ્યસભા
શેઠ જી. પ્ર. આયુર્વેદ પાઠશાળા, ભાવનગર

તમને

ટિકિટો સંઘરવાનો શોખ છે?

તો નીચેને સ્થળોથી તૈયાર મળશે.
હિંદુસ્તાન સિવાયની દેશપરદેશની વિવિધ ટિકિટો,
દરેક નેચ જુદી ભવનું નીચેના ભાવે મળશે.

૩૦ જુદીજુદી ટિકિટોનું પેકેટ રૂ. ૧
૬૫ " " રૂ. ૨
૧૦૦ " " રૂ. ૩
૨૦૦ " " રૂ. ૫

પોસ્ટેજ જુદું

કિમત ઓડેરની સાથે જ મોકલવી; તથા જવાબ
માટે ટિકિટ ચોરેજી સરનામાવાળું કવર મોકલવું.

તમારે ટિકિટ વેચવી હોય તો

વપસત્રેથી ટિકિટોના લોટ લોલસેલ આવથી સખી
તે માટે રોકડ નાણાં અથવા બદલામાં સામી ટિકિટો
આપીશું બદલો કરનારને ૨૫ ટકા વધારે મળશે.
લખો: સી. તેજપાલ, પાલ ગેઝટ, રાજકોટ.

विश्वामनूयति
विश्वामनूयति - विश्वामनूयति

જીવનધૂપ

વંશસ્થ

૧

ઉદ્યાનમાં મંડપ કેળવતોલના
સોપા, રચી મેં શત સ્વર્ણવેદિકા,
રંગોળીની રમ્ય ગૂંથેલ આકૃતિ,
નાચે પતાકા વનતોંઝણવલિ.

હોઆંહવિધ્યાન ધૃતાદિ કેળવિ,
પ્રદીપ નવાલા કેતુની લભ્યુતી,
સંહાર હોઆં. ધનસાગિદાનથી:
સુગંધ વ્યાપી નલ યજ્ઞધૂપની.

૨

પ્રભાતને પ્રાદ્યસુદર્શકાદ હું
એકાંતમાં મંદિરદ્વાર ઢેલતો;
નંદાવતો સ્પર્શિષાંની આરતિ,
સ્તોત્રાયશોગાન તણાં અક્ષાપતો.

જલે તહીં નિશ્ચય દીપ્તયોતિઓ,
પેટાવતો અંતર-દીવડો ઉરે;
એકાંતમાંતા પુણ્યસ્વરૂપ પામતો:
સુગંધ વ્યાપી ઉર જ્ઞાનધૂપની.

૩

નદી નહેરે સુરસાગ ભૂમિમાં,
અનંત મેં ધીજ સુવર્ણ વાવિયાં;
લચી રહ્યાં ખેતર પાકભારથી,
સંધ્યા નમી, મોહ લણ્યા દણેકણ.

અને હસે ધાન્ય તણા મહાગિરિ
સુવર્ણવર્ણો મૃદુ સાંધ્યતેજથી
રસ્યા, ધર્યાં એ તુજ પાદસુગમમાં:
સુગંધ વ્યાપી જગ કેમધૂપની.

તનમુખ ભદ્ર

■કૃષાણુ જમીનથી માનવ પ્રિયજ્ઞાના આદિ સત્ત્વ ભગવાન 'કુમાર'ને તેના વાચકો વચ્ચે અગ્રમ્ય રહેલું તુ કૃષે સારીભૂત રહી 'કુમાર'ના સંયત્નમાં ને અભુધારી સદાચ, ચમત્કાર અને સફળતા આપ્યાં છે તે માટે આ હૃદય આલે આભારમંજિતા બાવથી નમે છે, અને ને શ્રદ્ધા તથા પ્રિયજ્ઞને આજ સુધી કાર્યકુસા વહેવાનું બજ આપ્યું છે તેની જ સત્તા અપેક્ષા રાખી તથા વર્ષે આગળ જવાની અવિભાજ્ય ધકે છે.

■કેશક કહી રાકું નથી કે આ વર્ષે કેટું જરો. ભારતવર્ષે ઉપર મંદાએકું મહામકળ વિચારતાં તેા રહી આફત કે રા આરોગીવીદના વર્ષાવ ધરો એ આખવા કોઇ સમયે નથી. છતાં ઇતિહાસ અને માનવજીવનની અભ-જખાએકી અપ્રક્યાં નથી અને અટકોં નહિ. એ જ વિચારસરણી પર રહી, ધકી પકી જગનને અંત આવવાનો હોય તોપણ કાર્યતરપર રહી, વધારાજિ સેવા ને સાધના ટકાવી રાખવામાં જ પુરુષાર્થ માળીને આલે 'કુમાર'નું નવા વર્ષનું પરિક્રમણુ સદ કરી દઉં છું, અને એટલા માટે પણ અહોધન્ય માનવાને સંતોષ લઉં છું.

■ભારતની જનતા પર બંધનો અને કઠોર મર્યાદાઓને એક એવો શાસનવિસ્તાર છાઇ ગયો છે કે કોઇ પણ દિશાએ ગતિસૂચન કરતું એ પણ નિમાસજ્ઞને વિપય થઇ પડે છે. વિદી તેા વરિચિત માર્ગ લેવાના જ. આજ કે કોઇ દિન મુખ્ય અનિવાર્ય છે; પણ નેકેક માટે કપાટલાં પગલાં પાછાં ન જ પડે એવા તેમને નિશ્ચય

જીવનનો શૈક્ષણ
તેમને કામ કરતું હોય ને કામ કરી ફોલ મેજવરી હોય તેઓ વેશરજન સામે. સાચો વેશ 'દિ' જોવા વેષારમાં લીન રહે છે. વેષાર વખતે વેષારજ કરે છે; તાતો કરતો નથી પણ સાંજ પડે છે ત્યારે હિસાબ માંડે છે, અને તપાસે છે કે વેષાર કેવો કર્યો; જોટનેા કે દાંસલનો, આવડતનો કે અન આવડતનો, જીવનનો કે મૃત્યુનો ?

એમ જ રીઝ માખસ દિવસ આજો જીવનનો વેષાર કરે ને સાંજે તેનો હિસાબ લે. કેટલું આમજ વંચા, કેટલું પાછળ દકયા તે જુએ; ધારેલું શું કર્યું અને શું રહી અંચું તે જોઇ નય; કયાં જૂલ દની અને કેવી રીતે તે મુધરે તેનો વિચાર કરે; અને એમ જીવનનો શૈક્ષ-ગેજ બેચો આવતી કલની પુરાંન મૂકે.
ચિન્મુમ્મ

જાધી દલીલો ને તર્કથી ચે—જાધો જ્ઞાન-બંદારેથી ચે—ચડિયાતો ધર્મ છે. એ ધર્મ તેમને જામ થયો તેને ધન્ય છે. હનંદો પલ્લી ધરીઓ અને સંપતિવાનો કરતાં ચે તોષ સામે ચડેલા એ મુલ્ય-જ્યેય વધુ જગદર છે. ઇતિહાસ એમના-થી જ રોએ છે.

■કેટલાકે પ્રસંગ જોયા કરી રાકે છે, કેટલાક મસંજને વધાવી લે છે અને કેટલાકને મસંજ બેંચી નય છે, જ્યારે અમાની જીવનશા કેટલાક-ને પ્રસંગથી વિમુજ કરે છે તો અંધમ આસાવાળા જીવે પ્રસંગથી દૂર જ રહે છે; અને એ જાધાના પરિણામે સરવ.જે દેસ ચડે છે કે પડે છે. કેલું કયા જગમાં મુખવડું એ તો સોએ

ચોનાના હૃદય સાથે જવાન કરી લેવાની. પણ કેટલી ચે જાળતો તેા એવી છે કે જેને માટે તો કાયરમાં કાયર માખસને પણ કર્તવ્યમાર્ગ સૂઝવો જોઇએ.

■દેશનાં ધણાં દુઃખાનું એક મોટું કારણ હારિદય અને બેકારી છે. આ આફત સામે ટકી રહેવાને કરકસર અને સ્વાધ્યય અતિ સિદ્ધ અને મહત્વના મંત્રો છે. તમે કેટલું વાગદો છે કે તમે કેટલું કમાઓ છે તેના પર તમારી રાજિગો અંકાય નહિ; પણ તમે કેટલું જાઓ છે તે જુઓ જોટલે તમારા પાયા કેવા દડ છે તે જાણી રાકો. વિદ્યાથી જીવન માટે તો આ વિચાર એક જીવનતરણી થઇ પડે. તમારાં કપડાંમાં, તમારાં પુસ્તકોમાં, તમારા ખોરાકમાં, જેટલો જાયાવ, જેટલી કરકસર તમે કરી રાકો એટલા તમારા કુટુંબ તથા દેશને સીધી કે આડી રીતે રાજિસંચય-માં તમે મદદપાર બનો છો.

■તમે જરૂર પૂરતી જ ખરીદી કરજો, અને તમારી ખરીદી પણ ધળીજ વિચારપૂર્વક તથા ઊંચી પસંદગી-વાળી કરજો. દેશની આફત વખતે તમારાં ધીંગડાં મારેલાં કપડાંની રામમારો નહિ અને બેલાં કપડાં પહેરતાર તાફ સૂચ ધરો નહિ કપડાંને બંચકો મારતાર જ આરિન્ધવાળો હોય એી જમણાનો ત્યાગ કરજો અને બીનબોની એવી જમણા હોય તેા બાંગલો. સારાઈની ખુદાઇ સમજજો ને જીવનમાં ઉતારજો.

■તમાસ જીવનની રા-જિગોની પણ કરકસર કરજો. તમારાં યુવાનીનાં અમુદ્ય વર્ષો કેવી રીતે

વાપરવાથી અવિચલિત તમને અને દેશને વધુમાં વધુ લાભકારક અને હિતકારક નીવડે તેનો સંપૂર્ણ ક્યાસ કાઢતે અને તે પછી જ તમારી કારકિર્દીની સાચી તૈયારી કરવા છવનની દરેકદરેક પણ અને તક ઉપાડી લેવા નમ્રત રહેતે.

■ વિદ્યાર્થી અવસ્થા-
માં જે જેઓ દંધક ઉપયોગી જનસેવા કે હલોગ શીખ્યા હોય છે તેઓ આજના છવનમાં ખરેખરા જનસેવક અને લોકનેતા બની શક્યા છે. તમારા છવનની કરકસરમાં આ ચાર મુદ્દા બરાબર સાચવજો: (૧) કમાણી આપે એવા હલોગ શીખજો; (૨) તમારી ખરીદીઓ વિચારપૂર્વક કરજો; (૩) તમારી કમાણીનો લાભ ધણુને મળે એવી રીતે વાપરજો; (૪) આદત કે સંકેત વખતે કામ હાથે જોટલી સંપત્તિ અને સાધન સંધારજો.

■ તમારી પાસે સાધન
અને સંપત્તિ હોય તો તમારાથી બોધા બામ્બવાળાને ૪૪૨ મદદરૂપ પત્રો નિરવાર્ય હાનશતિ અને સેવા ૪ ચા-સ્થિતતા પાયા મળ્યું છે કે છે અને સાધકને જેલું પરમ મુખ તથા આનંદ આપે છે, જે ગમે તેટલા દ્રવ્યથી મેળવી શકાય ૪ નહિ. કરકસર અને પૌરાધાર જે બંને એકબીજાનાં વિરોધી નથી. પહેલું એ બીજાનું પૂરક છે. ન નોંધતા બોગવિલાસ પાછળ થતો બ્યય બચાવીને, જેને વધુ ૪૪૩૨ છે તેની તરફ હાથ લેવાઈનારી માણસ ધનરમ્ય લક્ષ્યાધિર્ધતિઓ કરતાં પણ હમ્ય પદ ધસવતો મનુષ્ય બની-રાકે છે.

■ આખી પ્રભળી હમ-
તિ માટે કરકસર, સ્વાશ્રય ને પૌરાધ-મારખુદી એ ત્રણ શુભેાની આ સમયે ખરી જરૂરત છે. તેની ખીસવણી માટે દરેકદરેક ચાલિવશાળી વિદ્યાર્થીએ અને યુવકે પોતાનો દહાંત આપવા જેની લાવકાત મેળવવી એ જ આજનો પરમ ધર્મ દેખાય છે.

હૃદયોધન

ભારતની પ્રાચીનતાનાં ને પુરાણપુરાણ તેનાં ગૌરવનાં યશોગાન ચાવાની અને તેમાં રચવાની આપણને કેવી ટેવ છે? તે ગૌરવની માતૃમુખિનાં સાચાં સંતાનો તરીકે આપણને કોઈ અનુદયો માણસ પણ પારખી શકે એવા આજે આપણા કલાક દેહાર છે? ભૂતકાળની એ સમ્યતા વર્તમાનમાં મુતિમત ન થતી હોય તો એની ક્યાની મોટી મોખિક પાસાપણ કર્યે શું વળશે? આજની મહાપ્રભ લેખાતી અમેરિકાની પ્રભને કસો ૪ ગૌરવમયો ભૂતકાળ નથી. ધર્મને કારણે હડપૂત યદ્ય જાહિષ્કાર પામેલ ને રીસામણે નીકળેલ એ પ્રભને સો-કાંઈ નવું જ વસાવવાનું હતું. વેશન ને વગડા વેડીને તેને નજરીઓ વસાવવાની હતી; પ્રખર ભૂમિને ધોચી કરીને અનાજ પકવવાનાં હતાં; રાજમાકરણી સાસન એણે કરવાનું હતું; અન્યેઅન્યા સંબંધો ધડવાના હતા; આત્મરક્ષણ કરવાનું હતું;—સંસ્કૃતિ આખી નવી ધડવાની હતી ને અનુભવી ભૂત જગતની સાથે ઊંચા રહેવાનું હતું. એક મામ વસતાં કે વસાવતાં કેટલી બધી મુસીબતો નડે છે? દુનિયાવરને લાભથી પગડે એવી સંસ્કૃતિ, આજે ત્રણસો ૪ વર્ષમાં ત્યાં ખડી થઈ છે. ત્રણસો વર્ષની એ પ્રભળી તપધર્મી, આજે માચીન ગૌરવથી ગર્વેલી બનતી, ત્રણસુ હબર વર્ષ પૂર્વની મુખાકારી, બહોજલાલી આદિને શરમાવે છે. દુનિયાની મહાનમાં મહાન પ્રભળી સામે હમ્મર કસી ઊંચી રહી શકે તેવી શક્તિ તેણે આજે કેવા લીધી છે. મહાપ્રભ ગણવાની સોકાંઈ આમથી તેણે આજે હસ્તગત કરી લીધી છે. અમેરિકાની એ મહાપ્રભ આજે તો જગત આખાને ગૌરવ આપી રહેલી છે. આત્મનિર્ણય, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, માનવીમાનવે હૃદયપૂર્ણ અવકાસ આપી ઊંચામાં ઊંચી પડવીએ પહોંચવાની તક આપનાર એ અમેરિકા પ્રભશાસનવાદના નમૂનારૂપે આપણી આંખો-સમક્ષ ખડું છે. પુરુષાર્થની પરમ સિદ્ધિ કેવી હોઈ શકે, રજકણમાંથી ને શૂન્યમાંથી માનવશક્તિ શું સિદ્ધ કરી શકે તેનો નમ્રત પદાર્થપાક માત્ર તણ સેકાની નાનામાં નાની વચની એ પ્રભ ભૂતકાળની વર્ણોભૂતી પ્રાચીન પ્રભએને આજે શીખવી રહેલી છે.

હમ્મર વર્ષની ભૂતી આપણી ગૌરવની મહાપ્રભ આ બાલપ્રભળી પડખે ઊંચી રહેવા જેટલી પણ ખમર થવા ક્યારે કદિજાઈ થશે? આપણે ભમ્ય ભૂતકાળ પણ આપણને જેટલી પ્રશ્નણ નહિ આપી શકે? આપણે અકપસતોપ, આપણું આશુતોષિત, આપણી કર્મોધીનતા, અને એ સોને લીધે ધર કરી જેટલી આ-પણી જડતાને ખંભેરી આપણે ક્યારે બેડા ધણું? કિનેકિને નવા વાળા સજાતા, ને ચાર વર્ષમાં ચારસો વર્ષ જેટલી પ્રગતિ કરતા અજાના નમ્રત સાથે બેડું રહે તેવું, સચેત ને નવલેખનવંત આપણું કદ્ય ભારત ક્યારે બનશે?

જીઠ એ ભરતગોત તુજ વાટ

હુએ છે જગત કાળને ધાટ.

(કોમીટી)

—૨૧. અમૃતલાલ દાવડી

સસ્તી કિંમતે પુસ્તકો

મૂળ કિંમત કરતાં ઊંડીકે બોધી કિંમતે પુસ્તકો મળી શકે તે માટે ધ્યાન-એલી એક યેજના અનુસાર ૪૬૦ જેટલાં પુસ્તકો એ રીતે મળી શકે છે. તેની એક વાટી કિંમત વધેરે સાથે પુસ્તકકલ્પ સદાચક સહકારી મેળવ સિમિરક (રાવપુસ્તક વડોદરા)એ બહાર વાટી છે અને તેમને લખી મંગાવવાથી મળી શકે છે.

સોમા કોરોસી

૯. મ. ૧૮૧૬ની વનનખતના એક સંવિધારી મુદ્દા પ્રમાણે હંગેરીના ટ્રાન્સિલ્વાનિયા પ્રાંતમાં ૧૬ દેશરિયન કાઉન્ટ દેશીયો તેના પાતા દરવાજા પામે બેસી દેશે. એવામાં પોતો જીઓ પદેરેમાં એક દેશરિયન બુદાપેસ એક દાખમાં સાકરીને જીવનમાં ગાલકડી પાટણી સામે તેના આગળ આગળથી ગીલું, નિર્ભય સુરે, જ્યાં દર પાતા તેના પગમાં. મેનનાની સુનિ દર્શી તેની તેજસ્વી આગમાં જુદીની ગમક દર્શી.

'આ ગણકે આ' કોરોસી? કાઉન્ટે પૂછ્યું.

'જદુ મું એશિયામાં આગળ પૂર્વે-વડામાંનાં ઉત્પત્તિમાની નિહાળીએ કોરોસી.' એટલું કહેતા તે ગાલો મળે, અને આગમાંથી નવો તેના કાઉન્ટ દેશીયોની નજરે આગળ જરૂરે ખરેખર તેણે પોતાના પંખો સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરીને મળ્યો ત્યાં જો.

તેના સાંતામાં નાની પાટણીમાં થોડા પુત્રો, પદેરવા પુત્રના કપડાંને શેકમાં ૧૦૦૫ દોરી (સિલ્ક) જ દર્શા. સર્વે નિર્ભય તે ગીચા કમોડાં ખાંદેથી મુશ્કેલી થાવવા અસાધ્ય રજુ ઉત્તાદથી થેંચે જોડો આ આગ નિર્ભય મદાપુર પોતાની એ સરસ્વતીવાત્રાથી વિશ્વામાં પ્રાણો એક પચસેક ત્યાં તર જાયો.

એનું આખું નામ એલેક્ઝાન્ડર કોરોસી (Croma De Koros, Alexander). દેશરિયન બાપમાં Korosi Croma Sandor—કોરોસી કોરોસી કોરોસી. હંગેરીના ટ્રાન્સિલ્વાનિયા કુટુંબી જરૂર-પાટક આખામાં એક જરૂરે વંચના એક જરૂરેની એ પુત્ર દર્શા. ૧૮૧૬માં કોરોસી નવેમાં તેના જન્મ

સોમાની સરસ્વતીવાત્રામાં માર્ગ દર્શાવે નાંધા

જ્યો. તેનું કુટુંબ કોરોસી પાસી તેથી તેઓ કોરોસી કહેવાના. ૧૮૪૬માં નવ વર્ષની ઉંમરે તેમની એન્ગ્લો (Negi Enyed)ની પ્રિન્સેસ સાથામાં તે પાસી તરીકેનું સિદ્ધિ મળે દાખલ થયો. પણ તેનો જુદીવિધા એન્ગ્લો પાસી ૧૮૧૫માં તેના કુટુંબે તેને જન્મની મોકળો. ત્યાંની વિશ્વવિદ્યાલય ગોટિંગન (Göttingen) વિદ્યાર્થીમાં પણ વર્ષ સુધી તેણે તરતજાન અને માનસહજની સાથે પૂર્વની બાપાઓનો પણ અભ્યાસ કર્યો.

એ જરૂરમાં જન્મનબેક નામના એક વિદ્વાને એની સાથે જાદુર પાસીથી કે એશિયાના મધ્ય ભાગમાં દબુ પણ થયેલી મુગ જ્વનિઓ વહે છે, આથી તે વિદ્યાર્થી પર તેનું પંચન એવાએમું રહેતું હતું. દેશરિયન પ્રવનું મોરવ એને મન પ્રાણથી પણ અધિક હતું. મુદાપેસી પ્રવનમાં મોખરે એની પોતાની એ મોરવરીય પ્રવનું મગ ક્યાં, તથા તેની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ કેમ થવા તે જાણવાની એને સાંચા પગનથી તાણવેલી થાયી હતી. બાપાઓના અભ્યાસને લીધે એણે એવો મન આંખો દર્શા કે દેશરિયન બાપાના શબ્દો અને નામોનું મુગ પૂર્વની બાપાઓમાં જ હોવું એણે, એટલે, આ વિષે તથા દરવાજા ઉદ્દેશથી તેણે પોતાની પ્રસિદ્ધ માત્રા કરી. ૧૮૨૫ના પોતાના એક પત્રમાં તેણે

* હંગેરીના તરતીયમાં એ કોરોસી જતા સ્ત્રીએ સ્ત્રીવંચા સુખમાંની એવેકે મન. ૧૭. આ દબુ અનિર્ણયપ્રસરવા એશિયાના મધ્યમાં હતું.

લખ્યું છે કે 'ભાષા ઉપરાંત બીજા શોખના અભ્યાસ તરીકે તત્ત્વજ્ઞાન, બોજા અને ઇતિહાસ માત્ર પ્રિય વિષયો છે. ધાર્મિક અભ્યાસને ત્રીજે મને મારા વતનમાં સારી જગ્યા મળી શકત; પણ ઉપર જણાવેલા ઉદ્દેશથી, અને ભાષાઓ પ્રતિ મારું અતિ વધુ હોવાથી ભવિષ્યમાં તેનો વિકાસ થાય તથા મારું અવનમ્ય એ દંગેરિયન ભાષાનું મૂળ શોધવાનું તે પણ પાર પડે એવું હોય શોધવા વિચાર કર્યો. મારાં માતૃપિતા ગુજરી ગયાં દતાં. માન એક ભાષા છે; પણ તેને માટી સદાયની જરૂર નહોતી. એટલે મારા મુકક છોડીને પૂર્વમાં આવનારો મેં નિશ્ચય કર્યો. કેવળ નિષેધ વેટલું મેળવી લેવું અને યુરોપના વિદ્યાભ્યાસીઓને ઉપયોગી થાય એવી શોધખોળ કરવામાં અવન ગુજરવું એ મારું ઇષ્ટ-ધ્યેય છે. એ કામી શકારો તો યુરોપના પ્રાચીન ઇતિહાસની ઘણી જાણતો રૂપટ થઈ શકશે.'

તેના આવા પ્રયાસ માટે શાહી પરવાનો મળવાનો સંભવ ન હોવાથી જુકારેસ્ટ ખાતે ધંધાનું કામ છે એવું જાણી જતાથી તેણે નેગી એન્ગીસ્ટી ડાપેલા દંગેરિયન પરવાનો મેળવ્યો. પ્રથમ એણે ક્રોએશિયા (Croatia)માં વાસ કર્યો અને કેટલોક સમય સુધી સ્વેબોનિક ભાષાઓના અભ્યાસમાં મુકાયો. જુકારેસ્ટમાં તેણે તુર્ક ભાષા થીબી લાઇ કોન્સ્ટન્ટિનોપલ જવા ધારેલું. પણ તુર્કી ભાષાને શીખાઇ નહિ તેમ કોન્સ્ટન્ટિનોપલ પહોંચી નહિ; એટલે ૧૮૨૦ના મન્યુ-આર્ડીની પહેલી તારીખે તે કેટલાક સાધ્યો અને ફિલિપોલીસ તરફ ઊપડ્યો. ત્યાં ખેંચ ચાલે છે એવા ખજાર મળતાં આફ્રિકેશોના કિનારા તરફ વળ્યો અને ત્યાંથી એક ઓક વડાણમાં એલેક્ઝાન્ડ્રિયા ગયો. અહીં તેણે અરબી ભાષાનો અભ્યાસ આરંભ્યો. કેમકે એન્ટિગનમાં એના શુર મદાન ઇકામ (Eichhorn) તેને કહ્યું હતું કે મધ્યકાલીન યુરોપીય ઇતિહાસના અંધકારમય યુગ પર એ ભાષા અત્યંત પ્રકાશ પાડી શકે તેમ છે. પરંતુ એલેક્ઝાન્ડ્રિયામાં પણ ખેંચાની દવા ફરી ગળી એટલે ત્યાંથી પણ તેને નીકળવું પડ્યું.

અહીંયા દરિયા માર્ગે રીસિયા જતા તે ત્યાંથી પતરરને એલેખે તરફ વળ્યો. ૧૮૨૦ના જુલાઈમાં તે એલેખેથી જમદાર આવ્યો. આ જોયો રૂનો તેણે પત્રે કાપ્યો દત્તો અને જુલાજુલા કાફલાઓના સંપાદ-

માં એશિયાઇ પોસ્ટાકમાં તે પ્રવાસ કરતો. સપ્ટેમ્બરમાં તેણે જમદાર છોડ્યું અને યુરોપીયન પોસ્ટાકમાં ઘોડા પર એકી એક કાફલા બેઠે એક્ટોગરની અધવચ્ચે તે તેદરાન પહોંચ્યો. ઇરાનની આ રાજધાનીમાં તે વખતના બ્રિટિશ એમ્બેસી સર હેન્રી વિલ્કોક્સની મોજાત અને મમતા બોગવતાં તેણે ૧૮૨૧ના શિયાળા દરમિયાન ફારસી અને અંગ્રેજી ભાષાનું અધ્યયન કર્યું.

૧૮૨૧ના વાર્ષમાં અહીંની ફરી તે એક કાફલા બેઠે નીકળ્યો. દલે તે આર્મીનિયન જાનીને મુસાફરી કરતો. ઇરાનથી એરાસાન આવી નવ મદિના રહીને નવેમ્બરની વચમાં તે જુબારા પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે આખો શિયાળો રહેવાનું ધારેલું, પણ એવામાં ગપો બહી કે મોટું રસિયન લરકર એ તરફ ચડી આવે છે. અહીંથી તેના પ્રવાસની ખરી પિટંગણાઓનો આરંભ થયો.

મધ્ય એશિયામાં કોઇક રથણે દંગેરિયન જાતિના ઉદ્ભવજાનને લગતી પોનાની શોધખોળનાં સાધનો મળશે એવી એની ખાતરી દગી. પણ રસિયનોની

સાહજનો રત્ન જોષી સાથે

રાખતો હોય તો તેનું વેતન બીજા ત્રણ વર્ષ ચાલુ રાખવા સરકાર ઇચ્છતી હતી. આથી ફરી તે કાનુમ ગયો અને પ્રથમ પરિશ્રમપૂર્વક અભ્યાસમાં ચૂંટાયો. તેણે ચાળીસ દબાર શબ્દોનો કોશ તો પૂર્ણ કર્યો હતો; તે ઉપરાંત પાંચમોથી સાતમો પાનાંનો એક, એવા સવા બેસો લાગમાં સમાએલા તિબેટી વિશ્વકોશનાં ચુમાળીસ પુસ્તકો પાંચી નાખ્યાં !

સેવાધુર્યા બેસો માહલ દૂર, દરિયાની સપાટીથી ૯૫૦૦ ફીટ ઊંચે તેનું નિવાસસ્થાન હતું. એક લાં-
ગેલી પાટ, બે પુરસીઓ અને પુસ્તકો સિવાય તેના ઝૂંપડાંમાં કશું ફર્નિચર નહોતું. તેના મુદ્ર વેતનમાંથી પાર્ક પછુ સામાન્ય મોજશોખને અર્થે બચતી નહિ. બકરાંનું માંસ મદદમાં પુલકળ હતું, પરંતુ તે પછુ ખરી-
દવાની તેની શક્તિ ન હતી. પગારના પચસમાંથી અરધી રકમ તે પોતાના ચુરુને આપતો ને પાંચ રૂપિયા ધરબાડા તથા નોકરેમા જતા. બાકીના પીસમાંથી ઘણેલાએ પુસ્તકો, હસ્તલિખિત ગ્રંથો ને લખવાનાં સાધનો તે ખરીદ કરતો. આવી મરીબીમા પછુ મદદ માટે કોઇની પછુ ચિનતિને તે અભિમાનથી પાછી વાળતો. તેના એવા એકાંતવાસમાં તેને આનંદ મળે એવી ઇચ્છાથી થોડાંક શૈક્ષિક વર્તમાનપત્રો આપવાનો તેના મિત્ર જિરોડે આગ્રહ કર્યો, પરંતુ સોમાએ નમ્રવા-
થી તેની પછુ ના પાડી. કારણકે એક તો એવી આખત-
માં તેને રસ પડતો નહિ, અને બીજું એ કે પોતાને આર્થિક મદદ આપનાર સરકારના સમયનો એવા વાચનમાં દુરુપયોગ કરવાની તેની ઇચ્છા ન હતી.

કેટલાક અદેખા વિદ્વાનો તેના વિષે તરેડવાર વાતો કરતા, પછુ ડૉ. વિલ્સન ને મિન્સેસ જેવા ધુરંધર વિદ્વા-
નો તેના ગાઢ મિત્રો હતા. તેઓની સૂચના ને જાલા-
મજુથી સરકારે તેના કોશને પ્રસિદ્ધ કરવાનું જાહેર્ય દેખાડ્યું. આથી ૧૯૩૨ના એ માસમાં તે કલકત્તા આવ્યો. તેના મિત્રોએ તેને ઓરિયાન્ટલ સોસાઇટીના મદદનીશ પુસ્તકાલયક તરીકે નીમ્યો અને તેણે કોશનું કામ ચલાવ્યું. ૧૯૩૪માં એ મદાન ગ્રંથ પૂર્ણ થયો અને ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં એકદા પાસપોર્ટ લઈ તેણે બંગાળાની વિશાળ યાત્રા કરી તથા સંસ્કૃત અને અન્ય દેશી ભાષાઓનું અધ્યયન કર્યું.

૧૯૩૭માં તે ફરી કલકત્તા આવ્યો અને ઓરિયાન-

ટિક સોસાઇટીના અધ્યક્ષસ્થાને નિભાયો. આ સમયે તેની પાસે ૧૦૦૦ કરતાં વધુ તિબેટી ભાષાનાં ગ્રંથો હતા. ઓરિયાન્ટલ સોસાઇટીના મકાનમાં એક નાની ઓરડીમાં બેસી તેનું લેખનકાર્ય તે કરતો ને ભાગ્યે જ બહાર નીકળતો. માન ઓગની છૂટ તથા કસરત બાદરે સોસાઇટીના કોમ્પાઉન્ડમાં કે ઉપરની લાંબી ગેલેરીમાં સાંધકાળે થોડી જાદાર લેતો. પછી અધ્યયનના સ્થાનમાં પાછો જતો ને નોકર પાસે બહારથી તાણું દેવડાવતો. બપોરે કોઇ ખાસ મુમાકાતે આવે ત્યારે ભારેભારે ચાવીઓ લાવી નોકર ઉપાડે ત્યાં સુધી આ-
વનારને બોડી થયું પડતું. દાર્જિલિંગનો સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ડૉ. ક્રેબેલ લખે છે કે 'તેની સંપત્તિમાં પુસ્તકો અને લેખોથી ભરેલી ચાર પેડીઓ હતી. થોડાં ખમીસ અને એક જ જમ્મુ ગળે (જે તે દલેશાં પહેરી જ રાખતો અને જે પહેરીને મરી ગયો) તે સિવાય વધુ કપડાં પછુ તેની પાસે નહોતાં, થોડાંક ઓઝાડ ને રાંધવાનું એક જ વાસણ હતું. ખોરાકમાં માત્ર ચા ને જૂજ ભાત વે લેતો. એક સાદી ઉપર બેસતો અને સૂઈ પછુ ત્યાં જ રહેતો. રાત્રે પછુ તે ગોપાક ઠાડતો નહિ, દિવસે ક્યાંય બહાર જવાનું તેને મમતું નહિ. ઘણે તમાકુ કે બીજા માદક વસ્તુઓનો સ્પર્શ પછુ તે કરતો નહિ.'

નવ વર્ષની મહેનતને અંતે તેનું કોશનું કામ તો પૂરું થયું; પછુ તેનું મૂળ બિય હજી પાર પડ્યું ન હતું. પોતાની જાતિ અને ભાષાનું મૂળ શોધવા માટેના પ્રયત્નોના વિચારમાં જ રાત ને દિવસ તે મશગૂલ રહેતો. કોઇકોઈવાર તે એકલો જોડા પ્યાનમાં બેસી જતો, તો કોઇવાર વિચાર આવતાં વળી સ્થિત કરતો. પુરાણકાળના ઓરિયાની વિચારચુષ્ટિમાં તે એટલો રમ્યોપય્યો રહેતો કે હાલનાં યુરોપનો ખ્યાલ પછુ ખુલી ગયોયો જણાતો. તેની અભિલાષા તો દહાસા જમને સ્નાના બેમૂલ તિબેટી સાહિત્યોદયમાં અં-
ગાદન કરવાની ને પછી ત્યાંથી આગળ જવાની હતી, એટલે કલકત્તામાં રિયરબેસી રહે તેને એન કેમ પડે ?

એટલે ૧૯૩૬માં તેણે કલકત્તા છોડ્યું અને ટિટાન લિયા ગયો. તેનો વિચાર જૂતાન, સિક્કીમ ને નેપાળ એજ ભ્રમણો હતો. કર્નલ લોહકે તેને પોતાના બંગલામાં રાખવાની જાહેર્ય કરી, પછુ તેથી કંઇ લોકસમુદાયનો સાચો સમાગમ, પરિચય અને અભ્યાસ થઈ શકે નહિ

ધારાધર્મી

દરેક આંખમાં આવી હતી તેવી આ બીજી મુશ્કેલી હતી કે આંખમાં સમજાવવા મળતો કોઈપણ કાગળો આન પાસે નહોતો, નોંધો કે અજાણ્યા પાના વડે સફાઈ અને સાવચેતીથી આવી મળીને અંધારામાં આપણાં વિજયની દાણગણી કે મીઠામીઠા જેવા નાના કીડાના પ્રકારના આવી કાગળો થોડા પડે એક એવી માનવ સૌક્યતા પડે. પણ એકબીજી માટેને કે-મિ મળી છે.

એટલે એ તો કર્મકર્તા આરંભણ માનપૂર્વક નકારી એ દેશનાં કૃપણમાં રહેવા લાગ્યો. જોઈ તેને મારે જની તેટલી કાળજી રખાવી; પણ જતાં તેની મુશ્કેલી તેજે ન છોડી. તે ગોકરને મલિને ચાર રૂપિયા પગાર આપતો ને એટલા જ અર્થમાં પોતાનું અર્થ નિભાવતો!

હતાસા તો તેવાથી જવાબું નહિ, પણ એકાદ વર્ષ આગ અબાસમાં ગાળી તે પાછો કલકત્તે આવ્યો અને જીવન પળા વિદ્વાનોને મળ્યો. આ વખતે તેનું પર કેવું હતું તે વિશે ડૉ. મજાન નામના એક વિદ્વાન લખે છે: 'સોમા કાંદોલીનો વિચાર આવનાં લાગણી અને પ્રેમથી માફ હૃદય બરાબર આવે છે. ઈશ્વર જતાં મહેતાં મેં તેનું તિબેટી વ્યાકરણ અને કેસ નેપાં દનાં, પણ એશિયાની એક સમૃદ્ધ ભાષા જાણવાનો મારો પુરસ્કો કરનાર એવા પુરુષને રૂબરૂ મળવાનો મને મોગ મળશે એ તો હું સ્વપ્નવત્ માનતો હતો. મેમમાં અસલ પ્રસિદ્ધ ચએલી સિપિથી મને કાંઈ જ ખુશમો થતો નહોતો, એટલે કલકત્તે આવનાં વેળ જ હું સોમા કાંદોલીને મળવા એશિયાટિક સોસાએટીના મકાન પર ગયો. અને મેં શું નેપું? મપ્પમ બાંગાનો, કેટલાયે વિચિત્ર પ્રવાસોની અસરથી સીમળાએસા મહેરાવાનો, પણ પ્રેમી પુરામિજાઈ અને પોતે જાણનો હોય તે બધું કહેવાને તત્પર એવો નિખાતસ રખાવનો વિદ્વાન! પણ તે બધું સરમાજ ને નિરૂદ્ધિ હતો. તેની પાસે શીખવા જવા મારે રોજ નહીં પણ કચીને જવું પડે તેમ હતું એટલે આઘાટિયામાં એક વાર તેની પાસે તિબેટી ભાષા શીખવાનું મેં કરાવ્યું. તે વાત તેજે આનંદથી સ્વીકારી, પણ એ કામ જાડશ રીતેવાનું તેજે કાંઈ પણ રીતે માન્યું નહિ. મને એટલો વખત મળ્યો પણ શરત એ કે શી વિના શીખો - સિયણપ્રેમ અને આત્માના આનંદને ખાતર. આથી વારંવારે જતાં મને થોભ થતો તોપણ જાને એટલું હું જતો.

તિબેટી ભાષામાં રસ લેનાર ત્યાં હું એકલો જ નીકળ્યો એટલું તેની ને મારી વચ્ચે મૈત્રી બંધાઈ. પણ આમોસ! એ કાસો વખત એમવાઈ નહિ. મારે વહેલા નીકળવાનું હતું. જુલા પાની વખતે તેજે પેનાલી પાસે જે કુલ ત્રીસ તિબેટી પુસ્તકો દતાં તે જઈ જ અને આપી દીધાં. તેના એ સરખાવરેતો મારે મન અનિ મેમાં છે. તેનાં જોઈરણ અને કેસ જે અમે કામે

કાંદોલી રજાક મોજુને વળી

ગેસાને વાંચતા તે હું દજી દગોતાં વાપડું છું.

સોમાના ઉદ્યમશીલ મનને જરા પણ નવરા તો મેમી રહેવું પસંદ જ નહોતું. સરકારનું કામ પૂરું કરેલું હોવાથી તેજે ફરી પોતાનો અભ્યાસ શરૂ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેની નજરે અમૃતનિપૂર્ણ હતાસાના વિશાળ મકો અને તેમાં સંપત્તિનું અપ્રસિદ્ધ નિશાળ સાદિત્ય તરવરતાં દનાં. તેથી મેં ફરફર, અજુરીયામાં સાદિત્યપૂર ને બાલાબંધારણનું સીનનું નિઃસીમ સાસાન્ય પથરાએલું હતું અને ત્યાં મધ્ય એશિયામાં દુનિયાના પ્રખ્યાત મુળ વિજ્ઞાન પ્રમાણે મળી આવે એવી તેને આશામરી ખાતરી હતી. તેની ઉમર અઢાવન વર્ષની મધ્ય મધ હતી. એકાંતવાસ, નિનિશા અને પ્રવેશ પરિસ્થિતિ તેની સમિત દરાર્થ મધ્ય હતી. એક લેખક આ સમયની તેની દશનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે 'મને તો સાચું હતું કે તેની જવાબરવાને લીધે ને ફરીથી પોતાની જન્મભૂમિમાં આવે જ મધ્ય શરૂ. તેજે દજી શીખે દમ વર્ષ સુધી આ ભૂમિમાં રહીને પ્રાચીન પુસ્તકોમાંથી એટલું જાણી શકાય તેટલું જાણવાનો નિશ્ચય કર્યો.

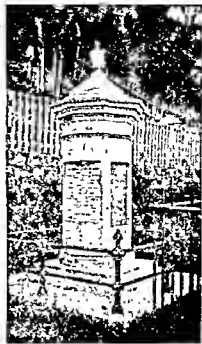
એણે વેઠેલા એકાંતવાસથી ગમે તેવા દૃદ શરીરને પણ
પસાઇ જતાં વાર લાગે નહિ.'

પરંતુ સોમાને મગ દેડનું મદત્ત નહોતું. એના
ચિત્તમાં તે એક જ લક્ષ્ય રમી રહ્યું હતું, અને એ
સાધવા તેણે છેવટનો ભગીરથ પ્રયત્ન કરવાનો સંકલ્પ
કર્તો. પોતાની આ મુસાફરી કદાચ છેવટની પણ નીવડે
એવું લાગવાથી તેણે પોતાની સંપત્તિની યોગ્ય વ્યવસ્થા
કરવાનું એસિયાટિક સોસાઇટીને સોંપ્યું.

આમ ૧૮૪૨ની શરૂઆતમાં તે ફરી લ્હાસા જવા
કલકત્તાથી નીકળ્યો. એની આંખમાં આનંદનાં અણુ
હતાં. ધ્યેયને સિદ્ધ કરવાના અદમ્ય ઉત્સાહ અને વીર-
શ્રીથી તેનું મોં અમકતું હતું. પ્રજ્વલ્લ હૃદયે તે નીકળ્યો
અને પગપાળો તરાધમાં ચઢ તા. રૈઝમી માર્ચના રોજ
દાર્જિલિંગ પહોંચ્યો. અહીં તેને પૂરતા પાસપોર્ટ મેળવવા
થોડાક સમય રોકાવાનું થયું. ફરમાન ત્યાં ડૉ. આ-
ર્થિજ્ઞાલ કંમ્પનેસે તેની વિચારમંજીમાં તેને જાણુ સલાતુ-
ભૂતિપૂર્વક સલામ કરી. લ્હાસા પહોંચવાનો યશ તે સૌ-
થી વધુ માનતો. આનંદ ને શૌર્યથી તે ખેતી બેઠો
કે 'જ્યારે હું લ્હાસા પહોંચીશ ત્યારે મારા જેની રિયનિ
પ્રાપ્ત કરવાને હોદ્દાસ, ટર્નર અને યુરોપના અન્ય
તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કેટલો ભોગ આપવા ઉત્કંઠા ધરાવશે.'

પરંતુ આ મર્થલોકમાં તેને હવે વધુ સમય રહે-
વાનું ન હતું. તા. ૭મી એપ્રિલના દિવસે તેને નાવ
આગ્યો. તેનું નિર્જીવ અને છૂંકું શરીર એનો હુમલો
ખમી ન શક્યું અને એને પાંચ દિવસ પછી તા.
૧૧મી એપ્રિલ ૧૮૪૨ના રોજ મહાપાત્રા માટે એણે
પ્રસ્થાન કર્યું. સરસ્વતીના સાહિત્યતીર્થે એણે પ્રાણાહુતિ
આપ્યો. દેવદાસના વૃક્ષરાજીના કુંજમાં, મગનચુંખી બૂ-
ધરાની પાસે, દાર્જિલિંગના સમાધિગૃહમાં એના મૃત-
દેહને દાટવામાં આવ્યો.

તેના અવસાનના સમાચાર મળતાં જ ખંજાળાની
એશિયાટિક સોસાઇટીએ એકદમ દાર્જિલિંગમાં ડૉ.
કંમ્પનેસને શ. ૧૦૦૦ મોકલી આપ્યા અને તેમાંથી
તેની કબર ચણાવીને એ સરસ્વતીસેવક હંગેરિયન
યાત્રીનું યોગ્ય સ્મારક કરાવ્યું. દિંદી સરકારે એ સાચા
નિષ્કામ વિદ્વાનની કબરની કાયમ સંગ્રાળ રાખવાની
દાર્જિલિંગના રેસિડેન્ટને ખાસ હુકમ કાઢી ભત્રામણ
કરી. હંગેરિયન એડેંગી સન્મુખ પ્રસિદ્ધ નવલકથા-

દાર્જિલિંગમાં આવેલી સોમા કંઈસીંગી કબર

કાર ઇઓટ્રોસે (Eotros) મહાગદ્ગદે એના સાહિત્ય-
દેહની સ્તુતિ કરતાં ગિવાપાંજતી અર્પી.

પ્રાચીન ધર્મ અને ભાષાના અભ્યાસ પાછળ શૈર્ષ-
ભરી ઉપાસનાનો ભોગ આપનાર જ્ઞાનના આં દૂધીર
મરતાં અગાઉ ડૉ. કંમ્પનેસ આગળ પોતાના જીવનનું
લક્ષ્ય જણાવ્યું હતું. પૂર્વ અને પશ્ચિમ એશિયા દ્વંદ્વા
નીકળવાનું મૂળ કારણ એ હતું કે તેની પોતાની જન-
તિનું મૂળ વનના હૃષ્ણોની રાજધાની હતું એવી તેની
માન્યતા ગંધાધ હતી. એટલે એના તમામ પ્રયત્નો
એ ગણિતર જાતિના મૂળ વતનના સંશોધન પાછળ
જ ખેંચાએલા હતા. આ મુત્તક તે લ્હાસાની પૂર્વોત્તર
તરફના ખામ પ્રદેશમાં તથા ચીનની ઉત્તર દક્ષિણ
આવેશો હતો. ત્યાં પહોંચ્યું અને ત્યાંના સાહિત્ય
તથા જીવન સાધનો વડે સંશોધન કરવું એ તેની
મોટી નેમ હતી. તેને તે પાટી આશા હતી કે ત્યાં જ
તેની મૂળ જાતિનું આદિવાસી મળી આવશે. દરમિ-
યાન વચસા સમયમાં ભાંગા અને સાહિત્યનું મૂળ
સંશોધન કરવું જાને પૂર્વ નિયેટના વિદ્વાન લામાઓ
સાથે વાતચીત કરી સમાજમ વધારવો એ તેની
અભિલાષાઓ હતી. લોક અને ખાનગુમવા લામાઓ
કરનાં પણ લ્હાસાના લામાઓ વધુ વિદ્વાન હતા, તેથી

તેમનો સંગર્ષ પામવાની તેની ઉત્કંઠા હતી. આ સિવાય આવા પ્રવાસથી મળનારા ખીમ લાભો તરફ તેણે કદી ધ્યાન આપ્યું નહોતું.

૧૮૨૦ના ઓક્ટોબરની ૨૧મી તારીખે તેદસાનથી તેણે પોતાને વતન લખેલા એક પત્રમાં લખેલું કે: 'મારી પોતાની જિજ્ઞાસા તમ કરવાને તથા પ્રવ્ર તરફનો મારો પ્રેમ અને ઝાણ દાખવવાને હું બહાર નીકળ્યો છું. મારી પ્રવ્રનું મૂળ શોધવાની જે નવીન જર્મનીમાંથી, મારા-દિલમાં પ્રકટી છે તેને વિધો, સંકટો કે મને તેદશે અગવડભરે પ્રવાસ વેળે પશુ હું પાર પાડીશ. અત્યાર સુધી તો પરમાત્માએ દયા ખતાવી છે, અને ખીમ્નું કોઈ નવું વિક્ષિ નહિ આવે તો થોડા જ વખતમાં હું ખુનારી આપીશ કે મારી કલ્પના ખીનપાયાદાર નહોતી.'

પરંતુ, દેહાસાની પૂર્વોત્તર દિશાએ તથા ચીનની પશ્ચિમ સરહદ પર રહેતી મગિયર જ્વનિમાં પોતાના દંજેરિયન વિનુઓના એશિયાદ વડવા હોવા એકજો એવી તેની જે માન્યતા હતી તે તેના દેહના લોકોને માન્ય નહોતી. તેઓ તેની એ પાત ત્રાપાયાદાર કલ્પના જ લેખતા. અને આપરે તો એ તેની કમજાબ હતી. દંજેરિયન ભાષા પુરેરિયન અને તુર્કો-તાતાર ભાષાના મિશ્રણથી બનેલી છે એવો નિર્ણય દગણા સિદ્ધ થયો છે. પણ તેથી શું? તેથી કાંઈ તેની ખોય નિષ્ઠા, અડગ નિરધાર અને અપિરામ શમર્ય પ્રવ્રલોનું મુદ્દપ લેશમાત્ર એણે યત્ન નથી. અને તેની મૂળભૂત કલ્પના બોટી ફરી હોવા છતાં પણ જે બીજા પ્રવ્રલો પડે તેણે જિજ્ઞાસા ભાષા ફરતંત કરીને તેનો ભંધાર જગત સમક્ષ રજુ કર્યો તેને માટે, તથા

એ જાણવા સર્વકોવિદ્ એકાગ્ર છુદિતા પ્રખર ધંડિન અને અદ્યમત્યાગી થીર તરીકે તો તેના દેશમાં તેનું નામ આજે પણ મુગ્ધસિદ્ધ અને વંદનિય છે.

જર્મન વિદ્વાન ઍક્સમુદરે લુએનસંગ માટે જે કહ્યું હતું તે સોમા દોશીનો ચકાચ દાણ પડે છે: 'શુદ્ધ-વિદ્યાલયની કોટડીમાં, કેવળ અભણા પરદેશીઓ પડ્યે, ફરી જેની ગિલ્ડિક્યન મુદ્દલીમાં રહીને, તદ્દન પારકી ભાષાના અભ્યાસમાં રચાપચવા રહેલા આ ઉપાસકના જીવનમાં જે સત્ત્વ દેખાય છે તેને લીધે તેનું નામ શીસના વીરો કે રોમના ધર્મજોગ અનેકા શહીદ સંતો, અથવા મુએડના સિપાહીઓ કે ઉત્તર યુરપના બદાદુર શોધકોની દરોળમાં આવીને જોડું રહે છે.'

કંઈક કાચા રહી મજેલા તાર્કિક વિદ્વાનોની પેટે તે બોટા ખ્યાલનો ભોગ પડેલો, છતાં એ મહા પુરુષના જેટલો નિઃપ્રીમ ભોગ આપીને જમતના સારસ્વતમ્બાદમાં સાહિત્યશોતરિવની વહેપકવનારા કરચિત જ ઉત્પન્ન થયા છે. To strive, to seek, to find and not to yeild (મુદાસિદ્ધિ માટે મથવું, જપી યાવું, ન નમવું) એ ત્રણે સોમાનું જીવન-મુગ્ધ હતું. લાલે કદાચ એની મણના જગતની મહાન નિષ્ફળ વિશૂતિઓમાં કરવામાં આવે, છતાં 'પ્રાપ્તિ' કરતાં 'પ્રાપ્ત કરવામાં પડેલા અગ'નું મદરન દંજેશો ચડિયાતું છે.

દંજેરીની પ્રવ્રલો આવો તેજસ્વી શ્રીનિનારક બાલતને રીમોરે પોતરાવી સદાની મોઃ તાપ્તી મૂતો છે. જમનનાં ભાવનાશીલ નરનારીઓ ને વિદાતો દાર્જિલિય જાપ છે ત્યારે એક વાર તેની સમાધિ આગળ મૌન એન્જલિસ આપ્પાવિનારહેતાં નથી.

ફોકટ ચિંતા આપણી

સોરઠા

દરિયા કાંઠે પાળ, જાંધો કે બાધો નહિ;
(જેણે) પોતે જાંધો પાળ: ફોકટ ચિંતા આપણી.

ડુંગર માથે જાડ, પાણી પાઓ કે નહિ;
(જે) જોગે આપોઆપ: ફોકટ ચિંતા આપણી.

સિદલુ કેરાં જાળ, ઝીંખવો લગનાં કે નહિ,
(જે) મગે જન્મ્યા સાય: ફોકટ ચિંતા આપણી.

અંનરનો અંગાર, હોમો ઈંધણ કે નહિ,
(જે) સજાઓ જીવન સાય: ફોકટ ચિંતા આપણી.

અ

વાતનો નાવક

અમેરિકાનાં ગગનચુંબી બાંધકામો પર, સેંકડો ફીટ ઊંચે
અવકાશમાં વૈતસરમાં પાટિયાં પર હથેલીમાં છવ

ગુજરી ગયો છે. તેને જેવી રીતે મરવાની આશ-
અભિલાષ હતી તેવી રીતે તે 'પહેલું પગરબે જ ચાલી
નીકળ્યો.' મૉસ્કવિટો ગિત્લી તેનું નામ. હું મારું છું કે
આજે તો માત્ર ન્યૂ યૉર્કનાં પરાંઓમાં કોઇક સ્થળે એકઠો
નાતો ફાર્સ કે આરસનો ટુકડો તેના છેડમાં અવશેષોનું
આંશમરયાન દર્શાવી રહ્યા દશે; અને પેલા 'પૂજ
બાંધનારાઓ'ના નામથી ઓળખાતા ઔદ્યોગિક વીરો-
માંના એના સાહસિક ગોદિયાઓએ તો એને કદાચ
વિસારી પણ મૂક્યો દશે. પણ હું તો પરમ સંતોષની
લાગણી સાથે આજ આટલે વર્ષે પણ તેના સ્મરણમાં
રાયું છું. એ સંતોષ એટલા માટે કે હું એક વાર એ
ઝિદાદિશ મરદ ને દસતા દિમનગાજ ગિત્લીને મળ્યો
હતો અને તેની સાથે વાતો કરી હતી.

એ વખતે હું એક છાપાનો ખગરપત્રી હતો. ગિત્લી
એ વેળા ન્યૂ યૉર્કના મૅનહટન ગયો અને 'સ્ક્રિલનને
બેડી દેતી સાંકળનો ત્રીજો મકોડો—પેલા આજનો
જગવિખ્યાત બંગી મૅનહટન સ્ક્રિલ—જાંઘવામાં જિ-
હ્મીનું હમેશનું જોખમ ખેંદારા કોડીબંધ લોખંડી
કામગીરામાંનો એક હતો.

વાનં આમ બનેલી, ગિત્લી 'આણી ચૂંચ્યો હતો.' *
પૂજ પર કામ કરતાં છવલેણ અકસ્માતમાંથી તે
છટકો ગએલો. એક વાર જરા નીચેના એક ડેલ પર
તે ચાલતો હતો. તે જ વખતે તેના માથા પર, એ
પૂજના એક લોખંડી મિનારાની ટોચેથી, કોઇએ બે-
દરકારીની એક પકડ પડતી મૂકા. ગિલીએ તેને સરેરાટ
આવતી સાંભળ્યા. પણ એ સાંકડા ડેલ પર જમતીથી
આધાપાછાં થવાય તેમ નહોતું. પકડ જરાજર ગિત્લીના
માથામાં વાગી. તરત જ તે સમતોલવણું ખોઈ બેઠો.
આધાર માટે જે કાંઈ હાથ આવે તે પકડવા તેણે
ઝાલું નાખ્યું. લાગવતલાત, એક પાટિયું તેના હાથમાં
આવ્યું. તેણે તેની આસપાસ હાથના આંકડા બીડ્યા.
પણ પાટિયાંએ તેને ટેકવી રાખવાની ના પાડી અને
ગિત્લી તથા પાટિયા બંને એ ધરેરાટ કેરતી ૧૩૫ ફીટ
નીચે વહેતી નદી તરફ સફર શરૂ કરી.

* પણ 'આણી ચૂંચ્યો સો વરસ છેવે' એ
કહેવત ગિત્લીના ધંધાને સાચુ પડે તેવી નથી.
અને ખરેખર એણે એ કહેવત ખોટી પાડી.

બાંધકામ પર એકેય આદમી એવો નહોતો કે
જેણે ગિત્લીને છવતો બેવાની આરા રાખી હોય. પણ
ગિત્લીએ એ સાંગી શંકા ખોડી પાડી. જે પહેલે બિલી
અને પાટિયું ધુબ્યાંગ કરતાં ગાણીમાં પડ્યાં તેની
બીજી જ પળે બંને તરવા માંડ્યાં ને કિનારા ભણી
ચાલી નીકળ્યાં. ગિત્લીએ પાટિયાની હોડી બનાવી ને
પંખ વળી બળવા માંડ્યું. તે કિનારે પહોંચી શકે એટલી
સક્તિ તો ક્યાંથી રહી હોય ? પણ તેને લેવા એક
ખોટ કિતારવામાં આવી અને તેને કંઈ આણી દવા-
ખાનામાં ચોકકાઓ. આં થોડાં થોડાં મગચી એકાદ
દિવસ આરામ લેવા તે ઘેર ગયો.

આ અકસ્માતની ખગર અમારા છાપાની આ-
દિસમાં આવી. અમારા તંત્રીની બંજીમાં તો, આવા
ઊંચા ને બંગી નવા પૂજ પરથી પડતાં છતાં પેતાનો
અનુભવ કહેવા છવતો રહેનાર ગિત્લી પહેલો જ હતો,
એટલે તેને મળી તેના પરાક્રમની વાત મેળવવાનું કામ
મને સુખત થયું.

પણ બીજી જ સવારે મેં ગિત્લીને તે જ પૂજ પર
કામે ચડી મએલો જોયો ! પકડે તેની ખોપરી લગભગ
તોડી નાખી હતી. તેના માથા પર જમણી જાણુના
અર્ધો શ્વેતદ્રવ્યમાં મધમપટ્ટાનો શણગાર હતો ! છતાં
જે ડેલ પરથી તે આગલે દિવસે પડી ગયો હતો તે
જ ડેલ પર ઊભોઊભો તે હાંત દેખાય તેટલું તિરકાર-
ભર્યું દસતો હતો !

મારા સવાજના જરાજમાં પહેલાં તો તે પાડ-
ખાટ દસ્યો. 'મને કેનું લાગ્યું ? સાચું કહું તો ધડી-
લાર તો હું હેજન ખાઇ ગયો. નીચે જતાંજતાં હું મારી
મા માટે પ્રાર્થના જેવું કંઈક બોલ્યો. પણ તે વેળા મોટેથી
કંઈ જાગડોનો કે ક્ષત મનમાં જ પ્રાર્થના પસાર થઈ
ગઇ એ કહી શકાય નહિ. હાથ ને મગ, પાટિયાં ને
પૂજના ગડેરા, નદી ને ગધું બન્ને પીચડો થઇને મારી
સામે ધસતું હતું. પણ જ્યારે હું ધુબ્યાંગ કરતોક ને
એ જુતી નદીમાં ખાગણો ત્યારે મેં જાણ્યું કે હવે ભણે
તરવાની તાકાત રહી નહોતી પણ છતાં વાંધો નહિ આવે.
મારા તપેલા મગજ પર નદીનું દંડું પાણી ગાદુ મળતું
લાગ્યું અને પાટિયાને હું જરાજર ચોંટી રહ્યો. એણે જ
મને ઉગાર્યો. અકસ્માત વખતે આમ પકડી રાકાય

રાખીને મૃત્યુની સાથે ખલેખલા મિલાવી જીવનખેલ ખેલનારા વીર કામગારો.

તેની જગ્યાએ આવું પાટિયું મૂકી રાખવા માટે મેં દયાળું પરમેશ્વરનો આજાર માનીo. પછી તો મને પેલા લોકોએ કંઈ આપ્યો અને ધરિયતાલમાં પાર્શ્વ કરી દીધો. ત્યાં દાકતરો ને નર્સો જ્યાં જાણુ હાલતાં, મચલી સફેદ પચારીમાં મને સુમારવાને તે જાણુ થે છત્છતાં હતાં. પણ મને તો મારી મા જે પચારી કરે છે તે જ સારી લાગી, એટલે હું ઘેર ગયો. આજે તો ખુશખુશાલ છું. ફક્ત અર્ધો જરાક દુઃખે છે. 'આટલું કહી ગિર્જાએ નરમાસથી પાટા પર હાથ ફેરવ્યો અને પોતાના પહેરણની આગળ પાટલુનમાં સંકારી દીધી.

ખજારગીરીને છોડીને તેવી વાતો જેવું કંઈ આમાંથી મને મળ્યું નહિ.

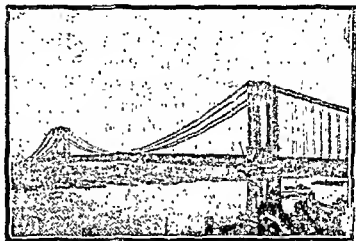
હું નિરાશ થયો. ગિર્જાને પોતાને તો આ સાવસમાં કંઈ જ લાગ્યું નહોતું. તે જોકે મૃત્યુને ઉપરે જઈને પાછો આવ્યો હતો; પણ એનાં એને કંઈ કૌતક કે મદત્તા નહોતાં.

મૃત્યુના મુખમાંથી પાછો આવવા છતાં ગિર્જાના ગોગેથી આ પ્રસંગનું કંઈ જ દિલ યડકાવનાઈ બ્યાન કે અકસ્માતની બીજાણનાં પશ્ચાત્ત કેમ ન તીકળ્યાં તેનો ચિચાર કરતાં મેં ચોસેર નજર નાખી, તો મને ખરી હકાકત સમજવા માંડી. તેને કે તેની સાથે તે લોખંડી પૂલ પર કામ કરતા ખીજ માણસોને આમ મૃત્યુની લગોમજ જાણ આવવામાં કંઈ નવાઈ જેવું ન હતું. એ જોખમભરેલી દુનિયામાં તો તેઓ સૌ વારંવાર મૃત્યુ સામે જાટકાતા—જાતરમાં જેમ માણસો અલગાય છે તેમ. ગિર્જા જરા ધધારે જોરથી જાટકાયા હતાં એટલું જ. એટલે તેઓ એથી જરા પણ ખાસ અત્યવજા કે ખુશ નહોતા થયા.

પૂતની કમાન પર, ધરનીપી લગભગ સવાત્રણ સો શીટ જામે જવું એ મારે માટે તો આકાશમાં હિડતો જેવું હતું. પણ ત્યાં એ મિનારાઓની ટાચ પર જે કોટીખંડ કામગારો કામ કરતા હતા એ તો લટકતાં દેરડાંના

મોતના ભેડખંધો

હોય તેમ ધથ ને સેકંકની ગણતરી પર જીવન લટકાવી ને ખેડિકરાઈથી જીવન ગાળે છે તેની રોમાંચક કહાણી

ન્યૂ યૉર્કનો નંગી મૅનહટ્ટન પુલ

જનાવેલા જૂના પૂતો પર, જલે જમીન પર જ આવના હોય નદિ તેટલી બેદરકારીથી આંટા મારતા હતા. એ જાણુએ પપન તેમનાં કપડાં મગ્નઓની જેમ ફફડાવતો હતો, અને કોઈકોઈવાર તો એના આંચકાથી પાતો હતો કે સમતોલપણું જાળવી રાખવા માટે તેઓને પપનની સામે વાંકા વળી જવું પડતું. અને એમાં જે પડ્યા તો ફક્ત સંધા નળુએ શીટનો જુરકો! પણ એ જાણો તેઓને મન કંઈ દિસાજ જ નહોતો. દૂરદૂરની લડીમાંથી તાગત ત્રાસવૂમ ખીજા અવકાશમાં ફેંકાતા અને એ જગ્યાને એ કામગારો દેવ પર બિજાબિજા ડોલમાં ઝીલી લેતા. માંડમાંડ આજ ઈશ પહેલા પાટિયા પર તેમને આવજન કરવાની હતી. એટલે એમાં જરાક લયડયા કે છેલ્લી જાણોના સમરાગ જહોય! એવા અકસ્માતોમાંથી અચી જતાના ગિર્જા જેવા ભાગ્યશાળી તો કોણ જ નીવડે.

ફરીવાર મેં ગિર્જા તરફ તારીને નજર નાખી. તે મને જ નીરખી રહ્યો હતો.

'આ—આ—કરવાની તમારી દિમર કેમ ચાલે છે?' મેં પૂછ્યું.

‘એમાં કંઈ જ નથી. અમને તો મદાવરો પડી ગયો છે. પવન અને જોખમ એ તો આ ધંધાનાં જ એજો છે; અને અમારા ધંધાનાં તો એ દાડમાં જોતરી ગયાં છે. અમને એ રમત જેવું છે. હિલકું, આજો દહાડો જમીન પર જ રહેવાની કામગીરી અમને નવે દેવે મળે તો. તો અમારામાંની ધણીખરાની સ્થિતિ જળા ધગરની માંછલી જેવી થાય! હું ધરડો સાડું અને આ જીવનખેડમાં ભાગ લેવા કેવળ અસક્ત જાની જાઉં ત્યાં સુધી મારી ઉમેદ તો આ જ ધંધા કરવાની છે. અને પછી,—પછી પણ જો મારો પડીને પચારી-માં હું મરીશ તો તો હું અવગનિયો જ થઈશ. આ ધંધામાં ધણીખરા જાય છે તેમ મારે પણ પહેલું પંચરખે અહીં અદરથી જ સ્થાવી નીકળવું છે. અમે મરતા નથી પણ મરી “જઈએ” છીએ.’

અને ખરેખર, જિલ્લીની વાતમાં જરાયે અતિ-શયોક્તિ કે કંઠાસ નહોતી. એની એ વાત એટલી અસરકારક હતી કે તે સાંભળીને હું ચારે કોર નજર ફેંકવા લાગ્યો અને મારી આત્મપાસ કામ કરના કામગારોના ચહેરા તપાસવા લાગ્યો.

આવો કપરો જીવનખેડ ખેડવારા માથાસને ધડ-પણ આવવાનો વખત જ કપાથી રહે? એમાંના ધણી-ખરાએ તો હજી ત્રીજો દાપકો મે નહોતો વટાવ્યો. જીવાનડા, કુસ્તીયાજી, કોલેજના ફૂટબોલની રીમમાં જેવા વચળા જીવાનો હોય છે તેવા જ બધા હતા.

‘તમારા આ કામમાં પડીને ધડપણ સુધી પહોંચે એવા કેટલાક?’ મેં જિલ્લીને પ્રશ્ન કર્યો.

‘ખરૂ છે, ઝાઝા નહિ.’ તેણે કજ્જર કર્યું. થોડાક આધિગિયા છે—આલીસ પિરતાલીસ વરસના. પણ એ તો મુકાદમ અને એવે જોવે દરજ્જે ચડી ગયેલા, અને કામગારની કામગીરી વખતે ભાગ્યને આધારે જ બચી ગયેલા. અને અસારે તો એ કોષ્ટક જ વાર અહીં ઉંચે આવવાવાળા. આદિસમાં અને ચાર્ડમાં જોડાળેલા નકસા ઉકેલે અને અમને હુકમ કરે. પણ સેંકડે નેવું ટકા એવી જિંચી પાપરીએ ચડી શકતા જ નથી, અને એટલી ઉંમરે પણ પહોંચી શકતા નથી. આવો દરેક પૂલ અને આજના જમાનાના દરેક મગન-સુખી રકાષ્ટકેપર મકાનના પતથરો એક, બે, અને કોષ્ટકોવાર તો ૭૭ લોખંડી મનુષ્યના લોહીથી સંધાયા

છે. એ ઉપરાંત કોરખાનાં પર કેટલા આદમના ખેડો મરી જાય છે તેની તો કોઈને જાણ પણ થતી નથી. છતાં તમારે ગુણી કરી હોય તો આવો દરેક પૂલ ‘અને દરેક’ માળો અમારા જેવા ઝોઝામાં ઝોઝા બજાએના રમણક્તલો તો છે જ: કોઈ મકાન પર કપાંક-સાતો. આંક ટેળાય તો જાણ્યો કે એ મકાન એટલે પહેલેથી સારે એક કામગાર પોતે પડી જવાથી અથવા મોતા પર કંઈક પડવાથી મરી ગયેલા. દરેક અકસ્માતે એવો એક સાતો આંક મકાન પર ઉમેરાય છે, અને એ કામ પૂરું થાય સારે એવા થોડાએક ભાઈબિંધોને સદાને માટે તે કામ પર રહેવા દઇ જાણીના લોખંડી કામગારો બીજે કામે ચડે છે.

પણ આ કાંઈ હું અમારી ગદાદુરીનાં બધાંમાં નથી. ફૂંકતો. કામ કરતી વેળા અમે કાળજી-તો જાણું જ રાખીએ છીએ;—અત્યંત સાવચેતી. અમારી જિંદગી-ની અમને કિંમત છે. તમારા કરતાં અમને જીવન જરા પણ ઓછું પહોંચું નથી. પણ અકસ્માતને કંઈ થેવા જવા પડે છે? આટલા દિવસ નહિ ને કાંસે જ એ પકડ પડી. જોકે જે કામગારના દાંચમાંથી એ સરી ગઇ તેને જોળીએ દેવામાં આવ્યો.

મુકાદમો અમારી સલામતી ખાતરે કંપેદાઓ તો ધરે જ છે. આમ કરવું નહિ ને તેમ કરવું નહિ. કોષ્ટકોષ્ટ મુકાદમ તો પોતાનો માથાસ એક નાનીથી ડાલ પડતી મૂકે તોપણ તેને જોળીએ દે છે. પણ છતાં આ ધંધામાં મરી જનારા તો મરે જ છે. એ કાંઈ કાપવાથી અટકી બેસતા નથી; અને મારો વારો આવશે સારે હું પણ બધાની જેમ સ્થાવી નીકળીશ.

‘પણ મને લાગે છે કે જીવલેણ અકસ્માતમાંથી તમારી જેમ બચી જનારા પણ ધણી દૂરી જ.’

‘ધણા. કેટલાકને તો મેં નજરે જોએલા.’ આ સાંભળે તો પેલા પિલિપ્પસજર્ગ પૂલ પાંધતી વેળા મારો એક સાથી બે વાર એમ લથડી પડ્યો હતો. પણ એ બે વાર કંઈ ને કંઈ લોથમાં આવી ગયું ને તેની મદદે તરીને જહાર નીકળી ગયો, અને તરત જ બીને કપડે પાછો રંધો બેચવા મંડી પડ્યો. ઉનાળો હતો તે જરા દંડક સધ!

પણ એક પેટ હતો પેટ. એની વાત જરા રમુજ ઉપજાવે એવી છે. તે જ કહેવા દો. ‘કહી જિલ્લીએ

પોતાના હાથમાંનું રથરનું મૂંચળું દૂર દે'ક્યું અને હોદા-
ના એક દેહને અદેમીને બિભે રહ્યો. મગની વાન-
કહેવાના આનંદમાં કાગે વળગવાની તેની અધીરાઇ
ઓસરી ગઇ.

‘એ પેટ એક વાર એક દેહ પર બિંધી ગએલો.
સાચેસાચ ! બિંધી જ ગએલો ! આ દેહ પહેાળું
પાટિયું એની ગેય જાણુ બીજું કંઈ નદિ, ને એના
ઉપર બિંધી ગએલો ! સ્વપ્ન આવે કે પડખું ફેરવે તો—
ભ્રમ કરતોકને જાણે શીટનો ભુરકો ! અને એ પશુ દૂ-
ગડ્યો તેની મગની કુમારદાર નદીમાં નદિ. એ તો
કાંદા-પરના મિનારા પર કાગ કરતો હતો, એટલે ખેલો
દેહ જ રહ્યો તેવા યાદમાં ખાગત. પછી એમાં કાંઈ
જાકી રહે તેવું નહોતું.

તમને ખબર નહિ હોય. મિનારા જમરે બંધાઈને
જદુ બિંધે પહેાંચે સારે પછી કામગરો જપોરના નાસ્તા
માટે નીચે બારતા નથી. એ વખતે તો નીચે આવવું
ની ઉપર જતું એ તો એક લાંબી મુસાફરી થઈ પડે.
એટલે અમે અમારા કાતાના ડગરા લઈને જ સવારે
દાદરા ચડીએ અને જપોરની વિદસલ યાગે કે એક
કલાક માટે જાણું ફેંકી દઈ ત્યાં દેહ પર જ બેસીને
ડગરા ઉપાડીએ.

ઉપર આકાશ, નીચે મગનોનાં નાનાંનાનાં દેખાતાં
છાપરાં કે હોડીઓ અને આજુબાજુ કંઈ નદિ એની
જગ્યાએ એ નારના કરવાની કંઈ જોર મળત પડે છે.
અમે એ વખતે પૂલ પરના કામગરો મરીને ફિરરતા
બની બિંધે કદવનામાં બિડીએ છીએ. શહેરમાં લોકોને
મરમીથી અકળામજી થતું હોય સારે અમારી આસપાસ
કંડે મધુર પવન સુસવાટા કરતો હોય ને મિનારા પરની
દેહો મગના દીવકા ખાની હોય. એ વખતે જપોર-
ની એ રત્નમાં ભાતું ખાઇ રહ્યા પછી અમે સ્વર્ગે
દીગકતો આંખકામ ઉપરનો કામગાર દુનિયાબરમાં
સાથી સંતોષી અને સુખી મરુણ છે.

મને લાગે છે કે એના જ સ્વર્ગીય સુખમાં યુ-
વનાન જોલો પેટ ભાનાનો ડગરા લઈને એક દેહ પર
ધોરો પલાંગી ખાતા બેઠો. ન્ધ થોઈ ઉપર નજર
નાખતો નાખતો તે ખાતો હતો. દૂ જરોજ સમજું
તું કે એ શાના વિચાર કરતો હતો. પરના કે કુંડુજ-
કળીસાના તો નદિ જ. પેટી પડેજોડે નહોતો. અને

ધણાખરાં પરણતા જ નથી. એ પરણવાનો ધંધો
બેખમજરોલો છે. પૂલ ખાંધનાર સાથે પરણવા ખુશી
હોય એવી છોકરી જ પહેલાં તો ન મળે, અને જો
કદાચ કોઇ મળી આવે તો બીજે જ દિવસે એ ભાઇ-
સાહેબ પોતાનો બુનો ધંધો છોડીને બીજો કોઇ વધુ
સલામત ધંધો શોધતા નીકળવાના ! કેમકે અમે પર-
ણીએ તો અમારી નવોદા અમને આ કામ પર ફરી
ચડવા દે જ નહિ. અને આ કામ છોડવા કરતાં તો—
—વાર, વાર, પશુ એ લપ મૂકી દઉં. દૂંકામાં એ જ
કે અમે પરણતા જ નથી.

એટલે પેટી કોઇ છોકરીના વિચાર તો નહોતો
જ કરતો. કદાચ એ—વાર, મગેતેમ પશુ એ કંઈક
વિચારમાં હતો. જેમતેમ ખાઇ પરવારિને તેણે ડગરા
તે જ દેહ પર જરા આવે મૂક્યો ને પછી દે પછી
આ દેહના એ પાટિયા પર સૂઈ શકાય એમ તમે
માની શકો, તો તે એ દેહ પર જ લાગે થયો. અને
—અને પરમેશ્વરના સમ, બિંધી પશુ ગયો !

બિંધમાં ને બિંધમાં તેણે પગ ફેરવ્યો. ભાતાના
ડગરાને એ લાન વાગતાં તે દેહ પરથી ગળાડે સારે
જ અમને ખબર પડી કે લાઇ ધેરે છે. ડગરા તો
ખણુણુ કરતો નીચે ગયો અને દુણુણુ દુણુણુ કરતો
યાડમાં પડ્યો. પહેલાં તો અમે માર્યું કે દમજી પેટી
બેઠો યશો અને પોતે ડગરા પાડી નાખ્યો તે માટે કોઇ
બીજા ઉપર ખીજ ઉતારી ગાળો ભાંડો. પશુ એવું
કંઈ જાણું નહિ. એ તો એક દાય અને એક પગ
અવકાશમાં લટકતા રાખી નમકાશ પરતો હતો.

‘દુશ્વરી મોગન એ બિંધી જ ગયો લાગે છે !’
એક કામગાર અમકાને બોલી બિંધ્યો. બીજો વળી તેને
જૂમ મારવા જતો હતો; પશુ તેણે વિચાર જાડ્યો.
ખાપી તે જાગે તો ખરો, પશુ જાગે સારે જાગે પચાલી-
માં જ છું એમ સમજીને પડખું ફેરવે તો !—સત્તામ
આલેકુમ ! અમે સૌ વિચારમાં પડ્યા કે દવે શું દાય !
અને તો જદુ જ મલરાઈ ગયા. એક મિનિટ તો
જપા ગંભીર શાંતિમાં પડી ગયા. જેકે ખીસામાંથી
પડિયાળ કાઢી. ત્રેણું તો એકમાં જ જ મિનિટ કમ !
તેના કળાજ પર કરચલીઓ પડી.

‘જે મીનિટ, અને પેલી બુદ્ધી વિદસલ જારાડી
બિંધે. એટલે નરત જ—બોજ મગાના ! કંડો

ભાઈઓ, જે મિનિટમાં આપણે પૈડીને જગાડવો જોઈએ કે નહિ? નહિતર નિદ્રાસભ્રાંત્રીઓને એ જગાડીને તળગરો અને એરે ન—શિયારો ખસાસં થવાનો!’ જોકે માથું દસાવ્યું.

જોકેનું કહેવું સાચું હતું. એક વાઘવાળી નિદ્રાસભ્રાંત્રી પૈડીને કામ પર ચડાવવાને બદલે સ્વર્ગમાં પહોંચાડી દે. એ વધારે બનવાનું હતું. શબ્દભરમાં નિર્જીવ થઈ જઈ અને હું નીસરણી પર ચડ્યા અને પૈડીની પાસે પહોંચ્યા. ટાપરથી બાર જ શીટ દૂર, સૂર્યના પ્રકાશમાં, નાના જાળકની પેટે પૈડી ઊંધતો હતો. અસારે પણ તેનો વિચાર આવતા હું જાણે દરોહાર યદ્ય જાઉં છું. પૈડીનું આયુષ્ય દવે બહુબહુ તો સાદું સેકંડ જાણી રહ્યું હતું. તે કેમ લંબાવવું? અમને સમજાવ્યું પડી નહિ.

એક જ માણસ પૈડી પાસે જઈ શકે તેટલી જગ્યા હતી; બીજાને તો, જે ડગમાં દૂર રહી મદદ આપી શકાશે તો આપીશ એટલું જ આશ્વાસન લેવાનું હતું. જોકે આગળ ચાલ્યો ને હું માછળ. એ ચાલતો નહોતો. પગની કુત્રીથી પણ પૈડી તળી જાય તો! હેલ પર થોડો પક્ષાંગી તે હાથ વતી દળવેદળવે આગળ વધ્યો. મેં પણ એમ જ કહ્યું.

જોકે પૈડી પાસે પહોંચે અને તેનો કાંધર પકડી લે તે પહેલાં નિદ્રાસભ્રાંત્રી વાગે તો! પાંચદસ સેકંડની જ વાત હતી. દવે તો તેનો હાથ પૈડીના કાંધરથી બે જ વેન દૂર હતો. એ . . . પકડ્યો!

પણ ત્યાં તો વજના હુલ્લવાળી નિદ્રાસભ્રાંત્રી વાગી. અને અમે ધાર્યું હતું તેમ ખરેખર પૈડી જગાડ્યો ને સફાઈ બેઠો થયો. બેઠો તો થયો, પણ ઊંધમાંથી અચાનક જગવાથી રિયર ન રહી શક્યો. સમતોલપણું જોઈ બેઠો અને જાણ્યું એ નમ્યો. હેલને જાગવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ એક હાથ સડી ગયો. બીજો હાથે ફક્ત કોર જ પકડાઈ અને આખો લપસી ગયો! અરથી સેકંડ તો આંગળીને આધારે એ લટકી રહ્યો. તેણે ચીસ પાડી. બધાએ ઓસો પાડી. પણ જોકે મેં ઊંધાવ્યું નહિ. તેણે હેલને પગના આંગળા ઉઘાડી પૈડીનું જાવડું ઝાડ્યું અને પૈડી એક હાથનાં આંગળાં હેલની કોર પર

અને બીજો હાથ જોડના હાથમાં એમ દવામાં લટકી રહ્યો! બંને એકબીજાને અને હેલને પગથી રહ્યા.

પણ પહેલવાળી જાગવાળા પૈડીનું વજન એક હાથે આગ કંટલીક થઈ જઈથી ઝીંઝી શકાય. ? પહેલાં તો મને શું કરવું એ સૂઝ્યું નહિ. પણ આખરે કંઈક બાન આવ્યું.

‘જરા ધીરજ રાખજો; હું આવું છું, જોકે!’ મેં કહ્યું; અને પછી જોકેને ટાપીને પેટી જાણુ. જઈ મેં પણ પૈડીનો હેલની કોરને જાગી રહેલો હાથ પકડ્યો અને પછી બંનેએ યદ્યને તેને સીંચી લંબાવ્યા.

પરશેવે રેગ્રેજ. યદ્યને ધડીક વાર હેલ પર અમે બેઠા. જાણે તારનાં દોરડાં પર બેઠેલી તણ ચકલીઓ અને પછી જરા નિસંતવા થયા એટલે કાગે ચડ્યા.

આ કંઈક સારી વાત યદ્ય, નહિ? કહી ગિડીએ પાછું રખાવતું ચૂંચળું ઊંચકી લીધું અને એ હેલ રાષ્ટ્રી જૂતા પૂલ પર ચાલ્યો ગયો. . . .

મૅસકિરો ગિડી સાથેનું આ માઈ પહેલું—અને છેલ્લું ઓગળાણ. એની વાત સાંભળી લઈ હું મારા છાપાની આંદિસમાં ગયો ને અકસ્માતનો હેતુ લખી કાઢ્યો. અને થોડા દિવસમાં તો જાણુ ખૂલી ગયો.

એક દિવસ અચાનક ન્યૂ યૉર્કના એક છાપામાં પાંચ લીટીનો નીચે પ્રમાણે તાર હતો:

જીવલેણ અકસ્માત!

બોગ થંનારનું મરણ!

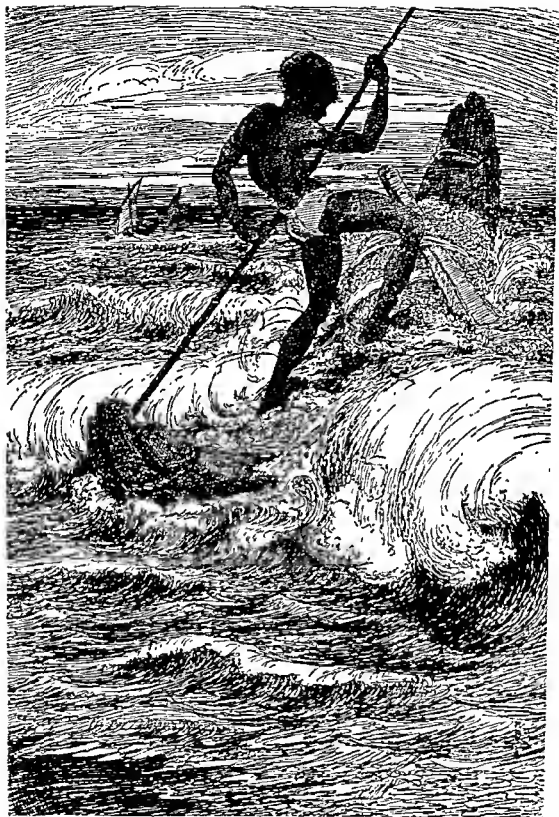
વિલિયમ ટી. રાયન, ૬૬ મૅસકિરો ગિડી, ફોરમેન, મિડલવેસ્ટના એક પૂલ પર કામ કરતાં બે મોડાં બીમ વચ્ચે આવી જવાથી અકસ્માતથી કચડાઈને મરણ પામ્યો છે. મરનારનું વય પાંચીસ વરસનું હતું.

ગિડીને અભિલાષા હતી તેમ તે ‘પહેલું પગરબે જ’ ચાંચ્યો ગયો. પણ તારમાં ફોરમેન રાઈફ હતો તે પરથી હું સમજ્યો કે પોતે ધાર્યું હતું તેના કરતાં ઊંચી પાવરીએ તો એ ચડે ગયો હતો.

પણ એણે છત્રીસમા વરસનું સવાર જોયું નહિ! (અંમેજી વપરથી) શામજી લવજી આલગિયા

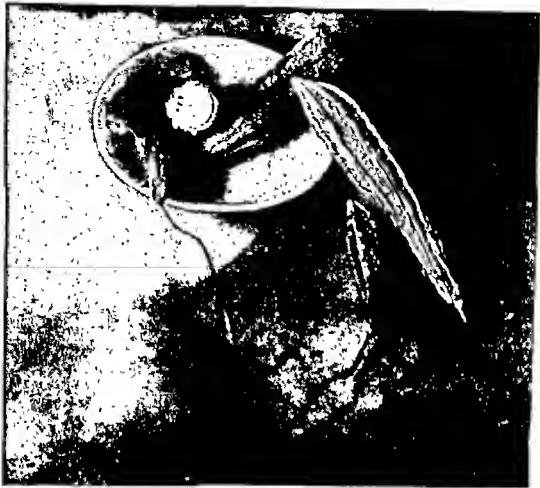
તમારો નવો ગ્રાહક નંબર

આ અંક પરની કોઈપણ ઉપર હરો, તે નોંધી રાખજો. દરેક પ્રકારના પત્રોતરકાર વખતે તે અચૂક લખવા વિનંતિ છે.

सागरकुमार

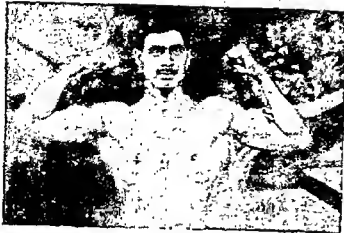
चित्रकार - रमिःदास न. श्रीवा

કાર્તિક

આ માસની દૃશ્ય બેબીની ફોટોગ્રાફી દર્શાવતાં હતામ પાનેનું ચિત્ર
કેલો ભવનન આ

કલા બામુક વિશિષ્ટ રચના કે વસ્તુમાં ન સમાઈ રહેતી નથી. ખરું જુઓ તો તે સર્વજ્ઞાતી છે. કોઈએવિવાસુ દર્શિને તો તે ચેતન-અચેતન, સદ્ગત-અસદ્ગત સર્વ વસ્તુમાં સર્વ રચ્યે ને સર્વે દેખાય છે. કલ્પનામાં પણ ન આવે બેબી નાઈટી મામુલી વસ્તુમાં પણ કોઈએવિવાસુ આજ તેને પડતી જડે છે અને તુલિ પામે છે. 'કાર્તિક' બેબો એક દર્શન છે. (II) છે તો એક સામાન્ય સાહકૃત. પણ, એ આરણ્ય કાર્તિકને બોળ રકાબીમાં પડીને જે રચનાસોંદરે કલ્પના રચુ છે તે વિશિષ્ટ અને આકર્ષક છે. કોઈકિરદે તેનું એ સોંદર્ય જરા કાચા દાઢપડના અસાધ્યન્ય દર્શિદેખણી કલ્પનું છે અને કોનેસ આપી શકે તે બે જ રચ વડે—છાયા અને મહારાના સમાવિષય બેસા ખૂતીકૃત સાચવી તેને આકર્ષક કલ્પ આપે છે. (III) પશિષયા ન્યાં ફોટોગ્રાફીની કલા દૃશ્ય કલાએ ખીતી છે ત્યાં આ પ્રકારની ફોટોગ્રાફી બે રીતે મદદરખી ચખાય છે. એક તો આપણી સાહકાલમાની એક વસ્તુનું pictorial record (ચિત્રરચરે નોંધ—વનસ્પતિવિદ્યાનું ચિત્રરચર) રહે છે; અને બીજું તેમાં કોઈએ કરી ન કાણેનું એનું અસામાન્ય નથા અનેરું છતાં આકર્ષક સુંદર, જન-સોંદર્ય છે. વનસ્પતિ તરીકે કાર્તિકનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવે તે મારે તેના લાંબા હોંદરોમાં માંડીને કલ્પનાં બોજાં સુધીની બધી વિષયો રચા કલ્પ સાથે દેખાય તેવી રચના કરી છે, તથા બંદાના પ્રમેનું રચના અને બી ફોર્મ છે તેનો પણ ખ્યાલ આવે તે મારે એક કાર્તિકના બે કલા કરીને તે બતાવ્યાં છે. આમ, કાનસંબંધને એ કાર્તિક સાધી શીધા પડી તેનું ચિત્રસંવેદન આકર્ષક ને કલામય રચુ છે કાર્તિક એક કલ્પને ચિત્રમાં મુખ્ય સ્થાન આપીને આબુલાનું બે લાંબાં કાર્તિક મોડાવ્યાં છે. તે કાર્તિકની દેખાઓ બેનાસની આંખને બંને બાબુથી દોરી લઈ જઈને કાર્તિક કાર્તિકના ગર્ભ તથા બી વાજા સફેદ કેન્દ્ર પર સિધર કરે છે. બીજા ખૂતી એ છે કે આખા ચિત્રમાં પેશામાં પેરી છાયાઓ સીધી મળે છે બાજ છે તેની બેઝામેક, વધુમાં વધુ પ્રકાર પ્રકારનો સીધી ફોલો બાજ (કાર્તિકનો કાર્તિકો છેડો) આવે તેમ મોડાવે છે. બેનાસની આંખ આખા ચિત્ર પર પ્રમે ત્યાં ફરતી હોય છતાં બંને તો એ બંને બિન્દુ તેને ચિત્રના કેન્દ્ર કલ્પ ને લાગીને કેરે છે.

સ્વાસ્થ્ય • શક્તિ • સૌન્દર્ય

વગર કચરતે અને 'પ્રોટેક્શન' 'વિ-
ટામિન્સ' કે 'કાલ્સીફેટેડ્સ'ની ખર-
પટમાં પડ્યા સિવાય પડીતરી, પશુઓ
ને હવે માધુર્યદિ સર્વાંગમુંદર સુરેખ
અને સરાજ સરીર સાચવે છે. કોથી
લેલકે, માનવસામાન્યમાં આર્યેજ કેહને
સરીરની પડી હોય છે. 'સરીર' શું એ
નજીવાની પજુ કેહને દરકાર નથી, —
આ દેશમાં તેમ પરદેશમાં, આ દેશમાં
ખાસ કરીને. મૃત્તિના સામાન્ય નિયમે-
ના પાલનથી, નિયમિત આદારવિદાર,
નિયમિત આરામ અને સરીર નમાવવા

પૂરતા જ હલનચલનથી, વાપ, લિંદ, હાથી
પથેરે અપ્રતિબદ્ધ જન અને અ-
નેક એંગસંચાર વિ'હીના મોઝ બાજ
સુધી નમાવે નય છે. હસજુ આદિની
અદ્ભુત ચપલતા, પડીઓની અવિશ્રાંત
મતિ, જળચરની અનલગીતરી છવન-
નચરણ કરા પે દુનિગ કમને હીરે
નમતી નથી. જ્યારે જીંછી જાનુ અનેક
પ્રકારના કૃષ્ણમેયનાં સાધને, આદાર-
વિદારની કીજુવદ, છવનવા નમાવની
અપુત્રમ કુક્ષિપ્રવૃત્તિઓ વગેરે છતાં મ-
હુજાલતિ નમાસી ભવિષ્યને નમાવે
જ નય છે ને નરી કૃત્રણ કહે બધા છે.
કેહ આકાશપ્રતિ તે કોઈ વામનન, એક
કૃપાદાસ તે બીજે સરખાની શીત્રા

હીમા દેકલ જેવાં પેર અને હાથી ગ-
જોલી આંખોવાળા આ જમાનામાં
કસાચીના વતની બાઈ પરશુરામ તેદાણી-
નો આ સાથે દરારેસો સર્વાંગમુંદર
એંગવિકાસ આંખને કરે છે. વરસમાં
એકદ વખત આવું દેહસોદય જોવામાં
આવે ત્યારે આદરે માનવી કેવા હોય
તેનું બાન થાયને અપૂર્વ સંતોષ થાય.
હવે ચિત્રવિધે બાઈ નેદાણીની ઉમર
૨૭ વર્ષની, વચન ૧૩૦ સતલ અને
હાથ ૫'૦" છે. એમના સરીરનો
વિકાસ ખરે જ અપૂર્વ છે. પજુ ખરી
મદતા તો એમના પ્રત્યેક સ્નાયુની
સમમાણ ખીલવણીમાં છે. વ્યાયામની
અનેક પદ્ધતિઓ છે. મત્વેકરી સધાતો
સ્નાયુવિકાસ સર્વ રીતે પરિપૂર્ણ હોતો
નથી. એનું જ કંઈક આ ચિત્ર કૃષ્ણથી
દેખાય છે. ખૂબ પરિશ્રમથી અને હીર્ષ-
કાળની તપસવાને એતે રોમન વિંગ્સ,
ફોર્સેસ જાસે અને હૈન્ડ બેલેન્સના
અભ્યાસથી સ્નાયુઓ આદરા ખીલી
રાક્યા છે. છતાં તરદન જોતાં સહેજ
ક્ષીણતા દેખાઈ આવે છે. હામ કપે,
દેશમાં પ્રમાણમાં પ્રકાશ નથી અને
મકાળના નેરશો મે મહિર્ણય (કાંડા)નો
વિકાસ નથી. આવું જ કંઈક કેડ નીચેના
ભાગનું હશે. છતાં મુંદરતા, સમમાણતા
અને ક્રમાસમાં બાઈ નેદાણીનું સરીર
અનેક એનું છે. નથી એમાં કાળમીંદ
પત્થરની કોરારતા, કે નથી નપુંસકત્વ
સૂચક ચાલા જેરી નરમારા. પાણીદાર
તજવારની ચપલતા આ સ્નાયુકંપાસન-
માં છે; તેની સાથે જ દેશમતી દોરી
એની વીજ જળસૂચક ક્રમાસ પજુ છે.
હિન્દોનરિકસ ને વેળવિહિંટિંગના દરોક
ખર્ચવા સેવનથી આ કૃત્ર અનુષ્ઠ છે.
મેરીલાનું ૬ માસનું જન્મ્યું બધે ભલ-
ભલા માનવ ગદારથીને પડીના છઠા
ભાગમાં મદાત કરે; પજુ બાઈ નેદાણી-
ના જેવાં સરીર છે ત્યાં મુકી જન્મમાં
મર્દાનગીસૂચક મનુષ્યદેહની કપાસના
નારા નથી પડી, એ વિચાર મુંદરતાના
કપાસકને ઓછો, આશ્ચર્ય નથી. હ.

ફેટોગ્રાફી હરીફાઈઓનું પરિણામ

પણ માસ પછી આ વખતે પાછી ઉચ્ચ ક્ષેત્રીની ફેટો-
હરીફાઈ પ્રગટ થાય છે. ગયા વખતની જેમ આ વખતે પણ
હરીફોની સંખ્યા અતિશય જૂઠું છે, અને તેમાં શ્રી બલવન્ત
બટ્ટ (અમદાવાદ) તથા નરેન્દ્ર વર્મા (ન્યૂનિય-જર્મની) નાં
ચિત્રો આગળ આભ્યા છે. બાદ બલવન્ત બટ્ટે 'કાર્લો' નેવા
સાથ પદાર્થોમાં લાક્ષણિક ઇયપ્રકાસ અને સંવિધાન ઉત્તાર-
વામાં ધારી સફળતા મેળવી છે. શ્રી નરેન્દ્ર વર્મા કુદરતમાંથી
પણ એવું જ લાક્ષણિક દર્શિનિદું પકડીને 'ઉછીં પાન' નામક
ચિત્રમાં જર્મનીની હિમ વરસાની શિશિરના એક સૂખ રજની
છબી રજુ કરે છે. એ ચિત્ર હવે પણ અને પ્રકટ કરીશું.

આજી ગાસિક હરીફાઈમાં આ વેળા બાર્થ જ્યેન ખાંડ-
વાળા (મુંબઈ) અને બાર્થ હર્ષદ પંડ્યા (અમદાવાદ) આગળ
આભ્યા છે. બાદ ખાંડવાળાને હાથે 'કુંચનંધ્યા' નું આખું
કોઈ સિદ્ધહસ્ત કંમેરિરટને હાથે ઊતરે એવું—સુંદર ચિત્ર ઊતર્યું
તે મટિ તેમને અભિનંદન ઘટે છે હિમાલયના એ રમણીય
શિખરસમુદાયનું સૌંદર્ય જગતમાં અપ્રતિમ ગણાય છે આ-
કાસ, ધુમ્મસ અને માછલોનું કંતર હિસાબમાં સજ્જમાં
છત્રી લેનારને આગળનો અગ્રે અનુસર હોય તે જ સફળ
મળે. બાદ હર્ષદ પંડ્યાએ ગાંગળાને દેખાતું પ્રસાદ રસિક
દૃષ્ટિ એવું છે. માત્ર પાણીના વિસ્તાર પર, આકાશમાં છે

તેમ, કોઈ બ્રહ્મ આકાર બેસાણુ કરતો દોત તે એ બાજ
નકામાં ખાલી ન લાગત. એ બંનેની સાથે પ્રકટ કરેલા ત્રીજે
ફેટોગ્રાફ બાદ શંકરભાઈ મોંબાસાથી મોકલ્યો છે તેમાં કોઈ
કથાના ચિત્રલ દરવ જેવું રહસ્ય ઊતર્યું છે. તેમાં કંતેરના
પ્રતિભાષિક આપીએ છીએ.

બીજા નેંધિ લેવા લાયક ફેટોગ્રાફોમાં બાદ મુકુંદ રોડ
(પૂના)ના બે ઝાંખા ફેટોગ્રાફો આવે છે. તેમણે ચિત્રવન્તુમાં
મસંજ ઉપભવના પ્રયત્ન કર્યો છે. એ ચિત્રો બરાબર કડાવ
પાગમાં દોત તે ઈલામપાત્ર ખાલી નવત. એ બાઈને એક
ચેતવણી આપવાની જરૂર છે, કે ચિત્રો લેવામાં બીજાનો ચીત્રોત
પકડતો સ્વતંત્ર પ્રયત્નથી અને પોતાની દૃષ્ટિથી વિપ્રયે પકડવા.
બાદ બનાનીસરે વેરાને ચિત્રો લેવાનું ક્ષેત્ર સરસ ગણ્યું છે,
પણ વસ્તુ સોધનાં આપડી નથી. વસોના બાદ કાંતિલાલ
પટેલે સિદ્ધપુરનો નદીતટ પસંદ કરવામાં સુચિ જતાવી છે,
પણ ઘણાં પાત્રોમાંથી ચિત્ર પૂરતાં તારથી લઈને ફેટોગ્રાફ
પાડ્યો દોત તે પોતાની દૃષ્ટિની પરીક્ષા આપી રાકત. બાદ
જ્યેન ખાંડવાળાએ બીજા પણ બે સારાં ચિત્રો મોકલ્યાં છે.
તે જરદેસનાં દોવાથી નેંધિ નહિ લેતાં બહાગણુ કરવી પડે
છે કે તેમણે હવે હિંદી જીવન અને પ્રદેસનાં એવાં જ
આકર્ષક ચિત્રો લેવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

દેવોનું કાવ્ય

‘નવજીવન’ની ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ પત્રિકામાં કાકાસાહેબે ‘સચિની સમૃદ્ધિ’ એ ગદ્યાના ઢેઠા આકારનું દર્શન આપ્યું સર કોઈકું, પણ યુદ્ધને લીધે પત્રિકાની સાથે તે પણ બંધ થયું. આ નીચે પ્રકારે આકાશદર્શનના સંપત્તિ લેખો તો ૧૯૩૦ના યુદ્ધ પછીને કાકાસાહેબ જેણે ગદ્યાત્વારે શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતામાં લખેલા છે. આહુ આકારના ગિરીશજીના તે ન હોવાથી તેમાં પેલી લેખગદ્યાના સાક્ષાત્દર્શનનો રસ નથી; છતાં આકારની સૃષ્ટિનું અમર કાવ્ય તો તેમાં છે જ, ને તે પણ કાકાસાહેબ જેવાની શ્રુતિસિદ્ધિ કાવ્યલક્ષિએ ટકી આપેલું; એટલે વાચકો આગળ તે રહી કરવાનો લોભ અમે રોકી શકતા નથી. કાકાસાહેબ બહાર દોલ તો તેમની ઈચ્છા મુજબ અને સચિત્ત કરવાનો અભિશાપ જેવાર પદતે તે નથી પડ્યો એટલે જેદ રહી બચ છે.

ચન્દ્રની શોભા રાતે એટલી જાણી હોય છે કે દરોડે એને ધ્યાનપૂર્વક જોવાનું મન જ નથી થતું. અને જ્યારે એના તરફ નજર જાય છે ત્યારે ગરીબ, ચમોલા ત્રિલાસચતુર ચારહતનું રમરણ કરાવે છે. આજે સવારના નવ વાગે પરિક્ષીણ ચંદ્રલેખા નજરે પડી. દીપાવળી જાણીએ હું સૂતો હતો એટલે સૂઈનાં ઉમ કિરણની આંખ ઉપર અસર થતી ન હતી. ટાંકરદોષની કેળવણીની મીમાંસાનું ચિંતન કરતાં-કરતાં ચંદ્રલેખાએ ધ્યાન ખેંચ્યું. ચંદ્ર નજરને ફિક્કો ન લાગ્યો. ખટાસથી ઉગ્ગ્રવસ કરેલા તાંબાના રંગ અને ચળકાટની શોભા કરતાં ચંદ્રલેખાની શોભા વધારે હતી. તેમાં જે જો કાર સાવ સુરજ જાણીની હતી એના લાવણ્યની તો રાતનો ચંદ્ર પણ અદેખાઈ કરે. ચંદ્ર આના કરતાં નાનો હોત. તો જે ન શોભત અને મોટા હોતાં તો જે ન શોભત. એના જે જાણીનાં ચીંજાંની જાણીએ સહેજ અગત્ય હોવાને લીધે રસિકજનના મર્મવચન જેવી લાગતી હતી. આવા ચંદ્રખંડને જાણેલા હૃદયની ઉપમા કોઈ જાણે તો અવાદારી સિદ્ધિને રસ-ક્ષતિ જેવું લાગે. ચંદ્રલેખા આના કરતાં પાનળી હોત તો ઉતારેલા નજની ઉપમા આપી શકાત. એ પણ આપણા લોકો અભદ્ જ ગણે, કેમકે ઉતારેલા વાળ કે નખને રાજની પેટે અસ્પૃશ્ય જ ગણવાં એછાં. આવો વિચાર કરતો હતો એટલામાં મને રમરણ થયું કે નાનપણમાં મારે મારે સોનાની કક્ષી કરાવવા માટે સોનું ખરીદ્યું હતું. એને ચંદ્ર જેવો જ કુલડીનો આકાર હતો. માન અંદરની જાણીએ એ ખરચણકી હતી. પણ ખરચના ચળકાટમાં ચંદ્ર કરતાં જરાયે બિનરતી શોભા ન હતી. કેટલે વર્ષ ચંદ્ર જોધને આજે એનું રમરણ થયું. હૃદયમાં નીસ વર્ષમાં એ સોનાનું મને રમરણ થવાનું થાદ નથી. ત્યારે શું સાચેમાય આપણે કશું બૂલી જ જતા

નથી? જોએલું અનુભવેલું જાણું કયાંક દટાએલું રહે જ છે ને પ્રસંગ આવ્યે પાપપુણ્યની પેટે ઊંટું ચાપ છે! તો તો સ્વર્ગમાં કોઇ દયતંત્ર ચિત્તચુપ્ત કે એના ચોપડા હોવાની જરૂર જ નથી. દરેકનું ચિત્ત એ જ ચિત્ત-ચુપ્તો ચોપડો. ચંદ્રને જોધને જો પાંચીસ આગીસ વરસ પહેલાંની વાન યાદ આવી તો સરજનદાર આગળ ઊભા થઇશું ત્યારે શું શું યાદ નાદિ આવે!

દરોડે દુરજીન લઇને કોઇએ ચંદ્રનો પૂજાગમ તપાસ્યો છે? એના ખાડોકરા અને સમુદ્ર દરોડે કેવાં દેખાતાં હશે? નાનપણમાં સરદાર દાહરકૃષ્ણમાં ભળ્યા હતા ત્યારે એક મોટું દુરજીન ગમે ત્યારે વાપરવાનું મળતું. કેટલી જે રાતો દાહરકૃષ્ણના જાંકડા ઉપર મૂકીને માળી છે. ત્યારે ચંદ્રજિજ્ઞાસ દરોડે નિદાણવાનું કેમ ન સુઝ્યું? આજે દુરજીન કયાંથી આપીએ? દુરજીન માટે આદરો ખરસો રૂપિયા તો મગે તે આપે; પાપ પ્રત્ય-સેવામાં ન વાપરતા દવે દુરજીન પાછળ પૈસા ખરચાવ ખરા? હે રજનિનાય! દવે તારી ઉપાસના આ વાને તો શક્ય નથી. એટલે ભક્તિથી કેળવ એક નગરકાર પાદનું છું તેરલાથી સંતોષ માનજે.

અખી સન તારાએ એ ચળકવા કર્યું કેટલી મુંદરતા! જેમ દેવો મરતા નથી, અપ્સરાઓનું લાવણ્ય મ્હાન થતું નથી તેમ તારાઓની તારાગી પારી થતી જ નથી. એ અદો વચ્ચે કેટલું જાણું અંતર! તારાઓ વચ્ચે પણ કેટલું જાણું અંતર! પૃથ્વી અને સૂર્ય વચ્ચે જ ૯ કરોડ ૨૦ લાખ માઇલનું અંતર છે. અને જતાં મરજ લોકો આ વિષયને જડ કહે છે! આ અનંત આકાશમાં જડ વસ્તુ એટલી જાણી જોખી છે કે કરોડો માઇલ જડએ ત્યારે એકાદ કટકો દાખ આવે. સદરાગ રજામાં પાંચ દસ નાભિગેરનાં છુટાંજાનાં ત્રાડ લાવવાથી કોઈ એને જમત કે મવાકોતાર કહેતું નથી; એ જ રીતે

આ વિશ્વને પણ કોઈ જડ કદી ન રહે. વિશ્વ એટલે સનાતન શાંતિનું અનંત પોલાણ. એ પોલાણ જરાજર ધ્યાનમાં ન આવે એ જાકે અત્યંત કંજુસાધથી જડ વસ્તુના થોડા કણો આમતેમ ફેંટી દીધા છે એટલું જ.

છતાં રાત્રે એ આખું પોલાણ ઘેરા નીસે રંગ ધારણ કરી ચળકતા દાંત કાઢી દસે છે.

આજે સવારે ચંદ્ર અને મંગળ અત્યંત પાસેપાસે આવ્યા દના. એ મંગળ દતો એમ દૂં માની લઉં છું; કેમકે છુપ આટલો વહેસો, આટલો ઊંચો ચડે. નહિ. અને મંગળને છેડેસો બેઠેસો ત્યારે એ રોશિણીની આસ-પાસ ક્યાંક હતો, એટલે રેવતીના ચંદ્ર પાસે એ મંગળ જ હોવો નોંધ્યો. અમરતો તો એના લાલ રંગથી અને ઉમ તેજથી મંગળ સદજ વર્તાઈ આવે, પણ ચંદ્રની સંનિધિમાં એનું વ્યક્તિત્વ કંઈક ઝાંખું જ પડે.

એ આટલો નજીક કેમ આવ્યો? ચંદ્ર તો પૃથ્વીનો એક કટકો. પૃથ્વીની આસપાસ ફરવામાં જ એ સમા-ધાન માને છે અને પુરાણોમાં મંગળને પૃથ્વીનો દીકરો કહ્યો છે. મંગળનું એક સંસ્કૃતનામ કુજ છે. (કુ=પૃથ્વી, જ=જન્મેસો) એટલે બંને જણ પૃથ્વીપુત્ર વધ નોટવા આવ્યા દશે? ગ્રીક પુરાણો વાંગીને કલ્પનાશક્તિ દોષ-વનાર નરદરિને લાગ્યું કે મંગળ તો સુદહેવ છે. એને માથે શિરસ્ત્રાણ હોયું નોંધ્યો. અને સાચે જ આજની ચંદ્રદેશના ગ્રીક લોકોના શિરસ્ત્રાણ (Helmet) જેવી જ દેખાતી હતી. માત્ર એ હેલમેટના ચળકાટ આગળ સુદહેવ માર્સ Marsની આખ to threaten and commandની શક્તિ ધરાવતી લાગી નહિ. રાતના ગણ વાગ્યાથી એ બંને પૃથ્વીપુત્રો હાથમાં હાથ મિલાવી ચડના દતા. એમને વંદન કરીને અમે પ્રાર્થનામાં બેઠા.

વૃશ્ચિકની શોભા નેટલી એના આકારમાં છે એટલી એની દિશામાં ચે છે. એ ઊગતી વખતે લટકતો દેખાય છે, ચડે છે ત્યારે દમથ્થા ફૂદશે એમ લાગે છે અને આયોમે છે ત્યારે ભોપ ભેગો ચયો હોય એવો લાગે છે. સમર્પિ, મૃગ અને વૃશ્ચિક ત્રણેની એવી મજા હોય છે.

ગ્રહ; આકાશની નિરજ્જતા ગર્ભ! આજથી કાચાં વાદળાં આવવા લાગ્યાં. એકુતો એને ગરલ કહે છે. પણ સવારે તો એ નહોતાં. અલારે જ ક્યાંથી આવ્યાં. ધણું કરીને ખંજાતના અખાતમાંથી આપનાં દશે. જલે મોટા-મોટા હંમેાનું અથવા ખજલાઓનું ટોળું સૂરજના દર્શને

દોડે છે. આ વાદળાં જરાયે ચાત્રાક દેખાતાં નથી. જેમ ઊંટ આમતેમ મૂરખ જેવાં ચાલે છે તેવાં જ આ વાદળાં દેખાય છે. સવારે વહેલાં ઊડ્યાં નહિ તેથી આટલાં મહિન દશે? ક્યારનાં આવે છે તો ચે દરજ ખૂટનાં નથી.

આકાશમાં કશું ન હોય ત્યારે એક રીતે આકાશ મોઢું દેખાય છે; અને ઊડતાં વાદળાં વાદળાની પેઠે ફૂલાનાં હોય ત્યારે. પણ આકાશ વધનું જતું હોય એમ લાગે છે. પવન વાદળાને પોંજે છે એ પડથી આપણે પણ રૂ પોંજવાની કાંઈ એવી જ યુક્તિ શોધી કાઢી નોંધ્યો. આજની આપણી પદ્ધતિ તો કણુલાલ કલાવરા તહેામતદારને પોમિસો પજવે છે તેના જેવી જ છે. એના કરતા કંઈક સારી અર્થિકસ પોંજણપદ્ધતિ શોધી કાઢી નોંધ્યો. આ યનુર્નિષા ક્યાં મુખી ચલાવીશું?

ઓ પેલું છાં જેડું વાદળું આવે. એનો નીચસો ભાગ કળો છે ત્યાં બીનારા વધુ દશે. ઉપર બીનારા એવી એટલે એ બાણ ધોળાશ વધારે. પણ ઘડું આટલામાં ભાંગી ગયું. પેલી શું જરૂરની ચાંચ કહેવાય? દવે એ સાવ પાસે આવી ગયું. દવે તો દાલ જેવું દેખાય છે. ના, ના; આરસપદાર્થો કડકો લાગે છે. ના જૂઓ, અજ્ઞાસમાહોળી દાઢી છે. ગયું; દીવાલ ખદાર ગયું. એને ક્યાં ગદાર જવા માટે રજા લેવાની હોય છે?

પક્ષીઓ વગર આકાશ શોભે જ નહિ; અને પક્ષી-ઓમાં પણ ખાસ સમગી હોય ત્યારે એ શોભે. કવિએ રાત્રિના આકાશનું વર્ણન કર્યું છે કે શક્તિના ચ નિદા, નિદયા ચ શક્તિ. શક્તિના નિદયાય વિમાતિ નમાઃ. ને દિવસના આકાશનું વર્ણન કર્યું હોય તો કહેન 'વાદળાં-થી સમગી શોભે છે, સમગીથી વાદળાં શોભે છે ને સમગી ને વાદળાંથી આકાશ શોભે છે.' આ કખૂરો ઊડે છે, પણ એ તો સાવ ગદ છે. એ નથી સમગીનું મદાકાન્ધ કે નથી પોપટની સોંગટ. કખૂર મહેજ ઊડે તો ચે કામસર નીકળ્યાં હોય એવાં લાગે છે.

આજથી વાદળાંઓએ કશું કે ત્વરત ખદલાઈ છે. દરેક પાણીથી લદાએલા શામળભાષ્મો આવ્યા નથી. એ તો કમિદાસનું વચન માની આવાદને પહેમે દિવસે આવવાના અને રામગિરિથી ઉપડી અલકાપુરી તરફ પ્રયાણ કરવાના. આ વાદળાં તો બાણ ચે ન પહેલે. મર્યાનાં જરૂરનાં પેઠે ચણવા આમતેમ દોડ્યાં દશે. આપણે એમની પાછળ નહિ દોડીએ. આપણને બીજું ધણું કામ છે. દનાચે અલકાપુરી કાલેલર

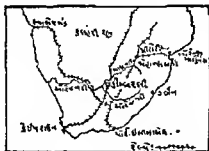
પૃથ્વીના અંધારા પેટાળમાં પાકતા વજ્રંગી પ્રકાશ-કણ

માનવીને હાથે ખોદાએલી દુનિયાની મોટામાં મોટી હીરાની ખાણ ટ્રાન્સવાલના પાટનગર પ્રિટોરિયાની પૂર્વે ૨૫ માઇલ છેટે આવેલી છે. તે ખાણ એટલે ૫૦૦ ફીટ ઊંડા અને લગભગ અંરશે માઇલ પહોળો એવો એક ટેકરા પરનો જંગી ખડો! ટેકરા પર ચડી ખાણની ધારેથી નીચેના એ વિસાળ ખોદાણમાં નજર નાખતાં અંદર દરફર કરી રહેલાં કાળાં ટપકાં જેવડાં માણસો દોડીની દારો જેમ દેખાય. એ ખાણનું નામ 'પ્રીમીઅર'. એ પ્રીમીઅર ખાણની આખી વાત પણ કોઇ રસિક કથા જેટલી રસમય છે. જગવિખ્યાત અદ્ભુત 'કુશીઅન' હીરા " એ ખાણના જ ઉદરનું રત્ન. તે પછી તો કરોડો પૌંડની કિંમતના નામની હીરા એ ખાણે જગતને આપ્યા છે.

હીરા મળવાનાં ટેકાણું

ખખાં કિંમતી એરાતોમા હીરા સૌથી પાણીદાર, સૌ કરનાં કહણુ અને સૌથી વધારે ટકાઉ ચીજ છે. જગતને તેનું જ્ઞાન આજકાલનું નહિ પણ પૂર્વકાળથી થયું જણાય છે. હીરા કાપના કરતાંયે સ્વચ્છ, ગિર્મજ, પારદર્શક, અઘકદાર અને પાસાવાળો હોય છે. ખરો હીરા મોટે ભાગે રંગ વિનાનો હોય છે, છતાં પીળા કે વાદળી છાયાના પણ સદજ મળી આવે છે.

હીરા મોટે ભાગે પહેલાં તો દિંદુસ્તાન અને બોર્નિયોમાં નદીના પટમાંથી તથા દક્ષિણ અમેરિકામાં

જગતને વધુમાં વધુ હીરા પૂરા પાડનાર દક્ષિણ આફ્રિકામાં હીરાનું મુખ્ય સ્થાન કિંબરલી છે.

* કોમન લોકો તેનું જાદુ મૂલ્ય આંકતા; પણ તેનું મૂલ્ય નામ તે શ્રી લોકોએ પાડેલું. તેઓ તેના ટકાઉપણા અને સખતપણાને કારણે તેને કોરમેન્ડ કે 'અજય' કહેતા. તે પછી તેને કોરમેન્ડ, ડાવાગાઉન્ડ, ડાવોન્ડ એમ કહેતાંકહેતાં અંગ્રેજ શબ્દ 'ડાયમન્ડ' = હીરા મર્ધ ગયો. સંસ્કૃતમાં તેને અજ કહે છે.

હીરા

આઝીઝ દેશમાં ખાણમાંથી મળી આવતા. આઝીઝ તો ઘણાં વર્ષો સુધી હીરાને માટે અત્યંતો પ્રદેશ મનાતો, અને હજુ પણ સાંના મીનાસ ગીરિદસ નામના હિંમ્ય પ્રદેશની નદીના પટમાં કેત્યાની પાસેની જમીનમાં મરડીઆ પથ્થરોમાં એટલા હીરા મળી આવે છે. પણ આજે તો હીરાની ખાતમાં અપ્રદ્યાન દક્ષિણ આફ્રિકાનું છે. દુનિયામાંના લગભગ બધા જ હીરા એ દેશ આજે પૂરા પાડે છે.

હીરા શો પદાર્થ છે?

હીરા એ કેવળ કોલસાની જ જાત છે એમ કોઈ કહે તો નવાઈ ન લાગે! આપણે માની પણ ને સપ્તાએ કે પેન્સિલ્વની કાળી અણીમાં કે ખાવળના કોલસામાં કારબન નામનું જે તત્વ છે એ જ તત્વ હીરામાં છે. કુદરતની અલૌકિક લીલા છે કે સામાન્ય કોલસાની જાતનો એ પદાર્થ આવા સુંદર અને વિશ્વશુ સ્વરૂપમાં માલૂમ પડે છે. આજે જો કે વૈજ્ઞાનિકો કુદરતી હીરા જેવા જ બનાવડી હીરા ઉત્પન્ન કરવા ખૂબ મથે છે, પણ એમાં પૂરી સફળતા મળી નથી. કાર્યનવા બેગવાયા લોકોને અતિ દહે ગરમી આપીને ઠંડું પડવા દેવાથી નાનાનાના હીરા બનાવી સકાયા છે. એમ તો હીરાના એવા આરીક કણો જીંજી ભૂદળોમાં એટલાં પણ જ્યેષ્ઠાંધ મળી આવે છે. પરંતુ ધંધાની નજરે તેની કોઈ કિંમત નથી, કેમકે કદમાં તે જાદુ જ સૂક્ષ્મ હોય છે અને તે મેળવતાં ખર્ચ જાદુ યર્ધ જાય છે.

હીરા શી રીતે મેળવાય છે

આપણે આગળ જોયું કે નદીના પટમાંથી ઘણા હીરા મળી આવે છે. પણ તે તો ઉપરવાસથી પ્રવાહમાં તણાઈને આવેલા તેટલા જ. પરંતુ તે પછી તો હવે સિદ્ધ થયું છે કે આ હીરા મૂળ તો પૃથ્વીના પેટાળમાં માટી પડે અનેકી વિચિત્ર પ્રયોગ નળાઓમાંથી જ મળે

ધબધબતા જ્વાળામુખીના શીતળ-પ્રકાશમાન પ્રપૌત્રો, જેઓ જગતમાં

છે. એ નળીઓ ખીન્નું કંઈ નહિ પણ નાનાના જ્વાળામુખીનાં મોં છે. જ્વાળામુખીનાં મોંનાં એ પોદાણું કાળકાળે હીરાવાળા કાગળાની માટીથી ભરાય નવ્ય છે. આ માટી કહણમાંકેહણ અને વિચિત્ર વાદળો રંગની હોય છે. તેમાં હીરા-ઉપરોત્તે પલ્લ-પળી નવતંત્રી પથ્થરનાં રજકણો ને ખંડોની કંઈકેરો હોય છે. એટલે પહેલી નજરે તો એ ગદા નકામા જ લાગે. આવા મૂલ્ય વગરના, ગદાવાળા મોટી રહેલા જ્યાંમાંથી કિંમતી હીરાને છૂટા પાડ્યા એ સહેલ વાત નથી. જે દન વળનના ખડક તોડી છૂટા પાડે ત્યારે સરેરાશ ૧ કરોડ ન વળનના હીરા તેમાંથી મળે! ખીન્ન સંદેશમાં કહીએ તો ૧ આંસ (અઢી તોલા) વળનના હીરા મેળવવા માટે અઢીસો દન પથ્થર તોડીને તપાસવા પડે છે!

દક્ષિણ આફ્રિકામાં તો હીરાની શોધ અઘળ રીતે એક અકસ્માતથી જ થઈ. ઐરેન્જ નદીના કિનારા પરના એક ગામડામાં એક યોડુનના ઘર આગળ એક ફેરિયો માલગી ફેરી કરવા મથો હતો. ત્યાં તેણે બેઠકા છાકરાને પામકુકરી રમતાં જોયાં. તેમાંના પાંચીકા સૂર્યના તેજમાં તેણે ચળકતો જોયો. એ કંઈ બનતો દસે તે જાણવાના કુતૂહલથી તેણે છાકરાને પટાવીને તે મેળવ્યો અને પછી છાકરાને પૂછતાં જાણ્યું કે નદીના પટમાંથી તેને એ જાણ્યો હતો. કેટલાક દિવસો પછી જ્યારે તે ફેરિયો કેપ ટાઉનની પાસેના ગ્રેડામ ટાઉનમાં પાછો ફર્યો ત્યારે તેણે પોતા પાંચીકા એક ડોક્ટરને જતાવ્યો. ડોક્ટરે તે જોતાવેન આશ્ચર્યથી કહ્યું, 'અરે, આ કાંઈ પાંચીકા નથી, પણ મોટા હારિન્ડ છે!' અને પછી તે

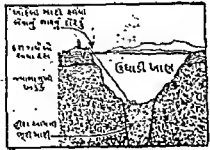
એની કિંમત ૫૦૦ પૌંડ ઉપજી! પારીક્ષમાં ૧૮૬૭ના ભરણેલા આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનમાં તે હીરા મૂકાયો. આ દિસાને પરિણામે કેટલાક સાદસિક વેપારી-ઓ જે પ્રદેશમાં પહોંચ્યા. જે વર્ષ પછી તેથી જે મોટો એક હીરા મળી આવ્યો. તે ૨૫,૦૦૦ પૌંડ વેચાયો અને 'દક્ષિણ આફ્રિકાના સિનરો' એ નીમથી પ્રખ્યાતી પામ્યો. પછી તો વેપારીઓએ એ પ્રદેશ પર દરોડા પાડ્યો અને થોડા જ મદિનામાં એ ભાગમાં ૨૦,૦૦૦ મજૂરો ખોદકામ કરતા થઈ ગયા. પહેલાં તો તેઓ માટે તંત્ર બાંધા કરેલા; પણ પછી ધીમેધીમે કુપડા બંધાયાં અને તેમાંથી આવતું કિંચકી શહેર વસ્યું.

જેમજેમ સમય જતો ગયો તેમતેમ ખોદાણું થતું જાંકું કરતું પડતું ગયું. પથરાઓને સાફસૂર કરીને હીરા કાઢવા માટે ખડકની સપાટી પર લાવવા પડતા, એટલે સ્વતંત્ર માસિકના લુદાલુદા ખાડામાં કામ કરતું થતું મુશ્કેલ થવા માંડ્યું. આથી પાસેપાસેના ખાડાઓને એક જ ખાણ ગણીને એના માસિકો વચ્ચે સદકાર કરવાની જરૂર પડી અને આખરે તેમનું જોડાણ થયું. દાલ દક્ષિણ આફ્રિકાની જમીન હીરાની ખાણોના જલ્દીવદ ડી. બી.એસ નામની મોટી દંપતી ચલાવે છે.

હીરા શોધવાની રીત

હીરાને શોધવાની રીત પહેલાં એવી હતી કે હીરા-વાળા જમીનમાંથી મોટાં ગડાં જોડીને મેગરી વતી તેને લાંબી નાળાંનાનાં ચક્રિયાં જતાવતા. પછી તેને પાણીમાં પડાળી કાઢવ અને જીન હીરા પડાર્યો ઘોષ કાઢવા એટલે કાંકરા ને પથ્થરનો ભાગ પાછળ પડ્યો રહેતો. એ જ્યાં એકઠા કરીને તેમાંથી દાથે હીરા લુદા પાડતા. પણ દલે તો હીરા મેળવવા માટે અતિ-સખ યુક્તિવાળાં સાધનોના ઉપયોગ થાય છે.

પહેલાં ખાણમાંના ખડકને સુરંગ ફોડીને હીરા જનાતી તેના ધુરથા કરી નાખવામાં આવે છે. પછી દેશી મજૂરો એ ગડાં પાવડા વડે ખટારામાં ભરે છે. આ ખટારા તારનાં દોરડા વડે જદાર જમીનની સપાટી પર ઝેળી લાવવામાં આવે છે. નીચેના ચિત્રમાં ખાડાની ચોએર ફરતા ખટારાને ચાલવાના પાટા જતાવ્યા છે ને દૂર નાર ગ્રાધિકા દેખાય છે તે વડે તેમાંનો ભાર સપાટી પર ઝેચી ઘસ જવામાં આવે છે. જમીન

હીરા શોધવાની રીત તથા તે જમીનમાં ક્યાં હોય છે તે દર્શાવતી પ્રીમિયર ખાણની આકૃતિ.

લોકની કંઠોરતા, ઐશ્વર્યના ઝળહળાટ અને સૌંદર્યના સર્વોપરિપણના પ્રતીક છે.

પર લાગ્યા પછી એને ખુદશી દવામાં પાથરી દેવાથી થોડા મહિના બાદ તેના પોર્સ છૂટાં પડી જાય છે એટલે તેને મોટી ટાંકીઓમાં નાખી પાણીમાં ધુવડાવે છે. આથી ઉપરનો માટીનો દલકો ગર ધોવાઈ જાય છે અને વજનદાર પથરાનો જથ્થો તળિયે રહે છે, જેમાં માત્ર એકાદબે હીરા જ હોય છે. આ હીરાઓને તેમાંથી લુદા પાડવાની રીત ધણી અગત્યની છે. બીજાએકા કાંકરાઓને ચીકર પદાર્થ ચોપડેલા લોખંડના ઢાળિયા ટેંગણ ઉપર પાથરવામાં આવે છે. પછી તે ઢાળિયાને ચંચ પડે દલાવવામાં આવે છે. આથી કાંકરા નીચે સરી પડે છે, પણ હીરા ચીકણી સપાટી પર મોટી રહે છે અને તરત દાંચે પડે છે.

ખાણના કામદારો

લગભગ આ યુગ જ કામ ખાણની દલમાં વસાવેલા લાંબા વનનીઓ કરે છે. એ લોકો ખાણની દલમાં જ પોતાનાં રહેઠાણો બાંધીને રહે છે. કામ કરીને છૂટતાં તેઓ ખાણમાંથી એક નાની કણી પણ ચોરી જઈ ન શકે, એ જાળત તેમના પર સખત અપતો રાખવામાં આવે છે. ખાણની સરદારો ફરતી વાડ હોય છે અને તેને ફરતી કાંટાવાળા તારની વાડ હોય છે. એ જવાની આસપાસ વીજળીના પ્રવાહવાળા તાર હોય છે. ખાણના મજૂરોને સરદારની અંદર જ રહેવું પડે છે. કામ પ્રસંગે કોઈને બહાર જવું હોય તો તેની ખૂચ મળતી લેવાય છે.

હીરા ખોદવા માટે ધીમેધીમે અગાધ ઊંડાણમાં જવું પડતું હોવાને લીધે પહેલાં તેમાં વાળી ખાણો ખોદવાની જાદુ મુરકેલી પડતા લાગી તેથી એ પ્રયા કિચકી ખાતે હવે બંધ થઈ ગઈ છે. તેને જાદે હવે જમીનમાં ગાત એક દ્વાર રાખી ઊંડાં દર પાડવામાં આવે છે ને તે મારફતે હીરાવાળા માટી ગદાર ખેંચી કાઢવામાં આવે છે. સપાટી પર તે માત્ર જમીનમાં પેસી જતા બોગદાના દ્વાર સિવાય કાંઈ નજરે પડતું નથી. આ રીતે ગમે તેટલું ખોદાણ કરીને જમીનમાં ઊંડે ને ઊંડે કશી પણ મુરકેલી કે ધારતી વિતા બોગદા ખોદાયે જવાય છે. પ્રીમીઅર ખાણમાં તો લગ્ન પહેલાં એ વાળી ખોદવાની પ્રથા જ કાયમ છે.

હીરાના ઉપયોગ

ધરણી વગેરેમાં જાદુમૂળ રત્ન તરીકે હીરાની કિંમત અને ઉપયોગ ઉપરાંત એના સખતપણાને લીધે એ

કાંપચામાં, પોલિશ (ચોપ) કરવામાં અને કોતરકામમાં વપરાય છે. ધણાને જાણીને નવાઈ લાગશે કે દુનિયાના હીરાની અર્ધી નિકાસ તો આપા ઉદ્યોગોમાં જ વપરાય છે; બોંકે તે હીરા પણ દલકી જાતના જ હોય છે. કેટલીક વખત ધડિયાળો અને એમાં ચાલુ મનિનાં જીવં અનેક નાણુક યંત્રોમાં મનિધારક તરીકે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ખડક કોરનાર સારીની અણી પર પણ હીરાકણી જ જડેલી હોય છે. પ્લેટિનમ, સોનું, રૂપું વગેરે કિંમતી ધાતુઓના તાર ખેંચવામાં પણ હીરા વપરાય છે. ચપટા હીરામાં કાણું પાડીને તેમાંથી આ ધાતુના તારને ખેંચવામાં આવે છે. હીરાના આ જતરડા મજબૂત ગણાય છે અને એમાંથી નીકળેલા તાર એકસરખી જડાઈની હોવાની ખાતરી રખાય છે. વીજળી અને રેડિયોના પોટામાં વપરાતા ખારીક તારો આ રીતે જ તૈયાર કરેલા હોય છે.

દુનિયા આખીમાં મળી આવતા હીરા પૈકી સૌથી મોટા ભાગ-લગભગ પંચમાથી ટકા તો એકલું આફ્રિકા જ પૂરું પાડે છે, અને દુનિયાભરમાં જોઈન દેશો કરતાં હીરાની સૌથી વધુ ખરીદ કરનાર દેશ અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ છે. (અંમેજને આધારે)

પ્રીમીઅર ખાણના અંદરના કાચનો ફોટોગ્રાફ જેમાંથી જોયે ચડતા ખરાશના પાટા તથા તારનાં દોરડાં વાટે હીરાવાળી માટી ખેંચી જવામાં આવે છે.

શિવાજી મહારાજ નાસી છૂટે છે

બા દશાહ બોરજમે પોતાના વૃદ્ધ અને અનુભવી સરદાર રાગ જયસિંહને જ્યારે દક્ષિણમાં મોકલ્યો ત્યારે એ કસાએત્રા સેનાપતિએ માત્ર ત્રણ માસમાં જ શિવાજીને હંફાવી દાધો. તેને પ્રધર મુકામે સંધિ કરવી પડી. અને પોતાના રાજ્યનો ઘણો ભાગ આપીને, કેટલાક મજબૂત કિલ્લાઓ આપી દઇને તથા મોગલ લશ્કરમાં પોતાના પુત્ર સંભાજીને પાંચદગરી મનસખ બનાવીને, પોતાનું નાનું સરખું રાજ્ય બચાવી લેવું પડ્યું! ઉદેપુરના રાણાની માફક શિવાજીએ પણ કહ્યું કે મોગલ દરબારમાં દાગરી આપવાની ફરજમાંથી મને મુક્ત કરવો જોઈએ. મારે બદલે મારો પુત્ર સંભાજી આવશે. બાકી દક્ષિણમાં મોગલ લશ્કર ગિરનપુર-ગોવળકોંડા સામે યુદ્ધ કરશે તેમાં મદદ કરવા હું જાતે આવીશ.

સંધિ થઈ ગઈ. મેઝૂરીનું બાદશાહી ફરમાન પણ આપી ગયું. શિવાજી માટે ખિસ્મત મોકલાયો. રાગ જયસિંહની શિખામણ પ્રમાણે શિવાજી બાદશાહી ફરમાન લેવા છ માછલ પગે ચાલીને સામે ગયો અને ધડીલર લાગ્યું કે શિવાજીનું વ્યક્તિત્વ મુગલાઈમાં મળી ગયું છે! રાગ શિવાજી પોતાના નાના રાજ્યમાં રાગ, પણ મોગલ સરકારના તે એક સરદાર!

રાગ જયસિંહ ઘણો વિચક્ષણ ને કુનેદગાજ હતો. તે માત્ર શરવીર લડાવેયો કે દર્ધદર્શી સેનાપતિ ન હતો. તે રાજદારી શેતરંજનો પણ અદ્દમ ખેલાડી હતો. એણે જોઈ લીધું કે મોગલ સૈન્ય ગિરનપુર-ગોવળકોંડાના લશ્કરને હંફાવે ત્યાં સુધી તે શિવાજીની મૈત્રી જપમાં આવે; પણ ન કરે નારાયણ ને જો મોગલ સૈન્ય હાંફવા માંડે, અને એ જ વખતે દક્ષિણના કુંગરકુંગરાની ચાવી ગજવામાં લઈને ફરનારો શિવાજી બદલે, તે દિલ્લી-આગ્રાથી હજાર માઈલ દૂર આવેલા મોગલ સૈન્યની કળાર દક્ષિણમાં જ ખોદાય! એણે જીવ્યું એ પણ જોઈ લીધું કે જો શિવાજીને જાળવી રાખવાની બાદશાહી રાજનીતિ સફળ થાય તો આખું દક્ષિણ એકલે હાથે જ સાચવી રાખવાની શક્તિ શિવાજીમાં છે. શિવાજી જ

બાદશાહીના તર્તલ બને, દક્ષિણનો સમેદાર બને અને હમેશને માટે દક્ષિણ તરફની પીડા નીકળી જાય.

રાગ જયસિંહ ગિરનપુર સરકરવા ચડ્યો. શિવાજી મહારાજની સરદારી નીચેના સૈન્યે આગળ વધાને રસ્તામાં નડતા દુરમોનો હંફાવવાનું શરૂ કર્યું. શિવાજી મહારાજની આ સેનાની ઘણી પ્રસંસા થઈ. રતનગઢિ ખજર બાદશાહી પ્રસંસાવા સાથે બેટ મળ્યું. ગિરનપુરથી દસ જ માછલને અંતરે બાદશાહી લશ્કર આવી પહોંચ્યું. પણ ગિરનપુરનો કિલ્લો ઘણો મજબૂત હતો. અશ્વદ્વર મુકામે-એવાન તોપના રક્ષસી માર હજી મોગલ સૈન્યે આખ્યો નહોતો. ગિરનપુરને ફરતું જાણે સાત આઈસનું કૃત્રિમ રણ જ હોય તેમ, આડનું ફુંકું કે પાણીનું પાવણું ક્યાંય મળે એવું ગિરનપુર શાદ આદિલશાહે રહેવા જ નહોતું દીધું!

આખી રિયનિમાં મોગલ સૈન્યની એકળે જગ્યાએ દાર થઈ. હુમલો શિવાજી મહારાજની સૂચના પ્રમાણે મળેતો, એટલે આરોપ એમના ઉપર જ ચડ્યો. જયસિંહના ખતિરખંધિ ફિરેરખાને શિવાજીને કેદ કરવાની પણ મશગળી કરી એવામાં શિવાજીની પોતાની પેન્દાજ ગદ લેનાં દાર થઈ. બીજે શિવાજી હોય એવો બદાદુર સરદાર નેતાજી ગિરનપુરને મળી ગયો. રાગ જયસિંહે એને ઘણીચણી લાલચો આપીને પાછા તે મોગળ્યો, પણ એ અનુભવી રાગ સમજી ગયો કે શિવાજી પણ જો આમ ફરી જોશે—અને ગોવળકોંડા-ગિરનપુર તે એક થઈ જ ગયા છે—તો આખું મોગલ સૈન્ય અદી જ સૂઈ જાય.

મોગલ શહે-નાશાદતને લવિષ્યમાં વખતે લાગી જાય એવો આ લશ્કર ઘા વાળો લેવા તેણે શિવાજીને બાદશાહી દબરમાં મોકલવાનું નક્કી કર્યું. પ્રધરની સંધિ પ્રમાણે તે બાદશાહી તહેવાતમાં દાગર રહેવાની ફરજમાંથી શિવાજીને છૂટ મળી હતી; એટલે જયસિંહે બીજી ચાલખાજ રચી. દક્ષિણના સમેદાર જાનવાની

શ્રી 'ધૂમકેતુ'ની લખેલી 'યુગદર્શન' ગ્રંથમા 'માં' હવે પછી મકર યતારા એ નામના, પુસ્તકમાંથી. એ ગ્રંથમા જાનું પહેલું પુસ્તક 'પાડળવા' બાદાર પરી ચૂક્યું છે.

તમને હવે તક મળી જાય એવું છે; કેમકે દક્ષિણ જીતવામાં બધા સરદારો હાર્યા છે. એટલે બાદશાહી મહેરબાની મેળવવાનું તમારે માટે રાક્ષ છે. આવી ભવિષ્યના ઉદયની વાત કરીને તેણે શિવાજીને આગ્રા જવા માટે ઉત્તેજન આપ્યું. ૭ વર્ષ પહેલાં અફઝલખાનને મળવા જવા માટે શિવાજીના મનમાં જે રોકા ને વ્યાકુળતા થયાં હતાં તેવાં જ આ વખતે પણ થયાં. વખત છે ને બાદશાહ નારાજ હોય ને આ જામી બળ હોય તો? પણ જયસિંહે સોગન લીધા કે તમે અવરથ પાછા આવશો જ અને મારો પુત્ર રામસિંહ દિલ્હીમાં તમારી ખજાર રાખશે.

પોતે પાછો ફરે ન ફરે તેની કેને ખજાર છે? એટલે શિવાજી પોતાનારાજ્યનો બદોળસ્ત કરવા ગામડે-ગામડું જોઇ વળ્યો. મોરોપેત પેથા સાથે માતા જીજ્ઞાષા રાજપ્રતિનિધિ રહેવાનાં હતાં. નેતાજી પાદર સેનાપતિ બન્યો. આમ, પોતે પાછો આવે કે ન આવે, ઇવે કે મેરે, પણ આ વ્યવસ્થા પ્રમાણે રાજ્ય તો ચાલ્યા જ ફરે એવી સૈની મૂચના આપીને, ઇ.સ. ૧૬૬૬ના માર્ચ મહિનાની એક સાંજે 'નવ' વર્ષના સંવાજી સાથે તે આગ્રા જવા નીકળ્યો. ૭ વર્ષ પહેલાં અફઝલખાનને મળવા જતાં જીવન, મરણ ને રાષ્ટ્રધર્મનો પ્રશ્ન જેવી રીતે તેનું અંતર વક્રોળી રહ્યા હતા, તેની રીતે આજે પણ એના અંતરમાં જિંદગીનું મંદન ચાલી રહ્યું હતું. પોતે એકલો ન હતો; સંવાજી સાથે હતો, અને બાળબચ્ચાં, માના, સ્ત્રી, સગાંસંજી સૈની છોડીને તેની સાથે ચાલી નીકળનાર ચાર હજાર વીર પુરુષો પણ હતા. મદારાજનું જીવન તેની સાથે આવતું હતું. કદાચ આપાથી પાછા નહિ ફરીએ તો?—કદાચ.... તે વધુ વિચાર કરી શક્યો નહિ.

આયમતા સૂર્યના બૂજારા રંગમાં દૂરદૂર ધૂળમાં ટંકાતું સૈન્ય જીજ્ઞાષાએ જોયા કર્યું—જોયા જ કર્યું. અને છેવટે જ્યારે એકઠું અંધારું રહ્યું ત્યારે, જીજ્ઞાષા બંને પ્રાણ પિનાગો દેડ હોય તેવા શિવાજી પિનાના રાખજરમાં પાછા ફર્યા.

આગાંવાસનાં મૈ આરંગનાદ પહોંચ્યા. આખું શહેર શિવાજીને જોવાં મળ્યું. અફઝલખાનને એક પડીમાં બાર સૈન્યની વચ્ચે દણી નાખનાર, પૂનામાં પેલા શાહિસ્ત-

ખાનને મધરાતે જગાડીને બચાડનાર, આ વીર પુરુષની કીર્તિ ઠેરઠેર ફેલાઇ રહી હતી. એના વીરત્વ પર લોકો આક્રીન હતા. બચ્ચાં પૂછી રહ્યાં છે, આમાં શિવાજી કયા? પનિહારીએ માથે પાણીનાં ખેડો લઇ શિવાજીની સવારી નિહાળવા બેઠી રહી છે. બારીમાં, ખારણમાં, ગોખમાં, બગીચામાં ઠેરઠેર લોકોની ઠંક જાગી છે અને સૈની નજર સૈથી આગળ ચાલનારા શિવાજી પર ફરી રહી છે. એની કેડે પ્રખ્યાત બખાની તલ્લવાર લટકે છે. તેની સોતેરી મૂકના કૂચમાં જતેલાં દાલ માણેકનું તેજ રસતાની ધૂળથી ઝાંખું પડ્યું છે, પણ બાનું રહેતું નથી. લોકોએ આજે જાણે પહેલપહેલાં સ્વતંત્ર સૈનિકો અને વીર સેનાપતિ નિહાળ્યાં. પશું આરંગનાદનો સૂણો સફેદકદનાબાન આ જગીનહારની સામે પણ ફરક્યો નહિ. શિવાજી આગ્રા જાય કે ગમે સ્વં જાય; એના જેવો મોટો સૂબેદાર એને મળતો જાય ખરા? શિવાજી અને તેનું આર હજારનું વીર સૈન્ય શહેર સોંસરવાં નીકળીને ઉતારે ગયાં. આરંગનાદનો સૂણો શિવાજીને મળ્યો નહિ, તો શિવાજી પણ જાણે આરંગનાદમાં સૂણો છે. જ નહિ એમ પરજાણી ઉતારે જ ગયો. પછી સૂબેદાર મળ્યા આજે.

જ્યાંજ્યાં ખજાર પડે છે કે શિવાજી બાદશાહને મળવા આગ્રા જાય છે સ્વાંસોં લોકોની ઠંક જાગી જાય છે. ગામડાંના ખેડુતા ખેતરમાંથી ટોડીડોડીને એ મરોહા સરદારને નિહાળે છે. એનું સૈન્ય ગામને પાદર નીકળે છે કે તરત આખું ગામ બેવા દોડે છે! એની કીર્તિ, એની સાહસકથા, એનું વીરત્વ-ધેરધેર અવાંઈ રહ્યાં છે. થાભણો કહે છે કે એને બખાની હાજરાદગૂર છે. ટોડીશાસ્ત્ર પ્રમાણે એણે વીર વિક્રમની પેઠે પેતાજી સાખ્યો છે. કેટલાક કહે છે કે એણે લલિમાં સિદ્ધિ મેળવી છે. કેઈ કહે છે કે એને એક ફકારે ધલમ શીખવાડ્યો છે. રસતા પર ચાલ્યું જતું એ વીર સૈન્ય ને એનો બદાદુર નાયક નિહાળીને સૈની આંખ દરે છે.

પણ મંદિને શિવાજી આગ્રા પહોંચ્યો. આરંગજેગ બાદશાહનો મુકામ સ્વાં હતો. ત્રીજે દિવસે બાદશાહની પચાસમી તિથિ બજવાવાળી હતી અને તે દિવસે દરબારમાં હાજર રહેવાનું શિવાજીને નિર્મંચક હતું. કુમાર રામસિંહ શિવાજીને દરબારમાં લઇ ગયો ત્યારે દરબારીઓની ઠંક જાગી હતી. બાદશાહની તુલા કરવા

માટે સોનારપાનો દગ કપો હતો. દરબારીઓ અને તેમના હજુરીઓ હજારોની સંખ્યામાં હાજર હતા. ચારે તરફ રેશમી ગાંડીયા ને જરિયાનની જાળો શોભી રહી હતી. હીરા, રત્ન ને માણેકયા પૂરેલી મધુ-રાસનના મધુરની કળા ઝળાંઝળાં થઈ રહી હતી, અને સાચાં અંગૂરી મોતીનાં ખુમખાં ને તોરણ તખ્તે તા-હસને શોભાવી રહ્યાં હતાં.

છેક દક્ષિણથી આવેલા વીર મરાહાને કેટલાક મોગલ સરદારો નિદાણી રહ્યા હતા. એટલામાં ખુદ બાદશાહ પોતે પધાર્યા. ઉમરાવોએ ઘૂંટ-ણીએ પડી સેજદો કર્યો. શિ-વાજીએ નમ્ર તરીકે પંદરસો સોનામહેરે ધરી અને નીસાર તરીકે છ હજાર રૂપિયા ધર્યાં.

દૂંઢી ફાડીને, વિચમુણ્ય ને શરીરે જરા નમેશે઼ બૈરાગ્યેય મીઠા અવાજથી બોલ્યો: 'આવો શિવાજી રાજા!'

શિવાજીને સિદાસન સમક્ષ દોરી ગયા. શિવાજીએ નીચા વળી બાદશાહને પ્રણામ સલામ કરી. પણ 'રાજા' શબ્દમાં રહેલો કટાક્ષનો રણુકો અને ગર્ભિત અર્થ દર્શાવે તો શિવાજી સમજે તે પહેલાં તો આરંગ-ઝેળની આંખની હસારત થઈ અને શિવાજીને ત્રીજા વર્ગના સરદારોની દરોળમાં તેની જ-આએ લઈ ગયા. દરબારનું કામ આગળ ચાલ્યું અને ત્યજે શિ-વાજી ક્યાંય છે જ નહિ તેમ તેની સામે પણ કોણેએનું નહિ.

શિવાજીએ તો રાજા જ્યોતિસદની વાતચીત પડ્યી એવી મનોરમ કહાના કરી હતી કે પોતાને બાદ-શાહ દક્ષિણની મુળેદારી આપશે, મિત્ર પેટે સખશે જિતપુર-ગોવળકોંડાની આંદીઘૂંટીની વાતો પૂછશે અને પોતે બાદશાહને જિતપુર-ગોવળકોંડાના સત્કર્મ-

નો ખરો ખ્યાલ આપશે. પણ અહીં તો શિવાજીને લેવા માટે સામે આવેલા બે સરદારો—બંને ત્રીજા વર્ગના. બાદશાહ સલામતે તેનું નામ ઉચ્ચાર્યું તે પણ મરકરીમાં! મૂઝમાં દસના દમ્ભરો ઉમરાવોની હાજરી-માં તેને ત્રીજા વર્ગના સરદારોની દરોળમાં ઉભો રાખી ત્યજે તેની નિષ્કુર મરકરી કરવાનો જ સૌનો હસારો લાગ્યો. દમ્ભરો આંખમાં આંદાસ્ય ભર્યું હતું. એણે કુમાર રામસિદને પૂછ્યું, 'શું આ જાધા પાંચદમ્ભરી મનસગદારો છે? હું પણ પાંચ દમ્ભરી!—રામસિદ!'

અનંત ધારે—

અનનિ-વંશરથ

અનન ધારે ફૂટતો ડુવારો
સંજ્ઞાનીનો તલો પૂર્વ આરે;
ને રેલનાં નીર અખંડ ધારે
સૃષ્ટિ તણો પાપ પિસાળ કપારો.

હસી જાણ્યાં ઉત્તત શૃંગ અદ્રિનાં,
નાચી રહ્યાં નિર્ઝર સર્વ પૃથ્વીનાં;
ખાદ્યાં ફૂસો અંતરની સુવાસે,
ને પિંથ આંખું દિગ્ કિલ્કિલારે.

એ નાચવા નિર્ઝર-ટૂપ જલને,
પળી નાજાં ગાન સદૈવ ગાવા,
જીવાડિને અંતર-પાંખડી સદુ-
પુષ્પો સમી ઉર સુવાસ ફારવા,

અનન ધારે ગુજ પ્રેમ ફેરો
સલ્લસંખ્યાથી ફૂટતો ડુવારો.
એ ત્રીજવા ઉર ધરી મધું હું,
ના ઉરનો કેમ લારાય કપારો?

પ્રહ્લાદ પારેખ

છે! નેનાજી પાંચ દમ્ભરી છે; અને શું હું પાંચ દમ્ભરી!
લાવ, ક્યાં છે તારું બંધન?' આગ કદીને શિવાજીએ
રામસિદનું બંધન બેચવા પાંચ લાલો કર્યો, પણ એને
તે પહેલાં તો ફેવેફે વ્યારેલા કોંધથી તે બેવાન થઈ
હરસામાં દગા પડ્યો!

રામસિદ દરબારની રીત-
બાનથી વારંવાર હતો. તેણે
ધીમેથી ઉત્તર વાળ્યો, 'રાજા-
સાહેબ! ધીમે બોલો. ખુદ બાદ-
શાહ સલામતનું ખ્યાન આ તરફ
અચાપ છે! જેનું, દેવે નામવર
શહેનશાહને સોનાથી તોળશે!'

શિવાજીની આંખમાં ખુમસ
ચાપું. એને ધડીબર ગાંડપણ
આવ્યું. આગ્રહખાનને દળ-
નારી વીરત્વ બેરેલી કીરગતિ
તેને છોડી ગઈ. એના રામ-
રેતામાં મારવાનો ને મરી શીટ-
વાનો જાણિ પ્રકરેલો.

'રામસિદ!' તે ફાટી ગ-
એલા ઘોષરે સાહે બોલ્યો. મુખ્ય
વજર બાદશાહને કરડી નજરે
રામસિદ સામે જેનું. રામસિદ
શિવાજીને શાંત પાડે તે પહેલાં
તો જવાબાપુખીમાંથી બમ્બકતા
જાણિ-નીમાદક શિવાજી ઉતાર-
વળમાં બોલી ગયો, 'મારી પાસે
સેન્ધમાં કેટલા બે પાંચ દમ્ભરી

દરબારીઓએ શિવાજીના શબ્દો સાંભળ્યા હતા. દરબારી રીતભાતનો ભંગ ન થાય માટે તેઓ બોલ્યા નહિ; પણ સૈનાનાં મન વ્યગ્ર થયાં હતાં. ખુદ શહેન-શાહે અવ્યવસ્થા થતી જોઈ રામસિંહને પૂછ્યું, 'શું છે?' 'એ તો જહાંપનાહની સલામ આવેલા, પણ જંગલ-ના વાઘ એટલે અહીંની ગરમી ન ખમી સહ્યા. જરાક બેચેન લાગે છે, એને આવો દરબાર નવો છે, રીતભાત પણ નવી છે. એની ગેઝાલ્લી માટે માથું ધું.'

પાસેના દીવાનખંડમાં લઈ જઈ શિવાજી ઉપર મુલા-ખનું સુગંધી જળ છાંટતાં તે લાનમાં આવ્યો. ઐરંગ-ઝેબે બેચેન રાજાને ઉતારે લઈ જવાની રત્ન આપી. ઉતારે તો શિવાજી પહોંચ્યો. પણ શિવાજીના શબ્દો બાદશાહને કાને પહોંચી ગયા હતા. રામસિંહને હુકમ થયો કે જમ્પુરને ઉતારે શિવાજીને રાખવો અને તેની સઘળી જોખમદારી પણ તેને માથે જ નાખી.

શિવાજીને હવે કાંઈક સમજણ પડી કે આગા બાદવાનું સહેલું હતું, પણ આગામાંથી દક્ષિણમાં પહોંચ્યું સહેલું નથી. ખિલપુર અને ગોવળકોંડા છ-તવાની આશા આપીને આગામાંથી જવાની શિવાજીએ માગણી કરી. પણ જવાબ મળ્યો કે 'ચોડી રાવ બુઝો; પછી ચોગ્ય થશે.'

એક વખત ઐરંગઝેબની મુલાકાત મેયા માટે પણ શિવાજીએ પ્રયત્ન કરી નોંધ્યો. પણ શાહિસ્તખાન પૂનાના ધા બૂલી ગયો ન હતો. એ શાહિસ્તખાન મુખ્ય વશર જાફરખાનનો સાથો થતો હતો. સાળાએ બનેલીને ચેતાઓ હતા કે શિવાજી આંખમાંથી કણું નહોતે તેમ થય કાઢી લે છે. બનેલીએ ઐરંગઝેબને ચેતાઓ કે ભૂલેચૂકે શિવાજીને એકલા મળતા નહિ. શિવાજીને એકલા મળવાની કોઈ બૂલ કરે કે દિમલ દેખાડે એ આશા ફેકટ હતી. ફસ હજાર લસ્કરી-ઓંથી ઘેરાએલાં અકસ્તખાન પર પડેલા ધા સૈને સાંભરતો હતો. વીસ હજાર સૈનિકોથી વીંટાયેલા શાહિ-સ્તખાન પર તેના ધરમાં ધા પડેલા તે કોઈ ભૂલું ન હતું. જ્યસિંહ તેને મળ્યો સારે શિવાજીના આવવાના રસ્તા ઉપર બંને બાલુ ખડી તલવારે સૈનિકો. બેલા રહ્યા હતા. શિવાજી મુખ્ય વશર જાફરખાનને મળવા ગયો સારે તેણે 'સાદ, હું બાદશાહ સલામતને વાત કરીશ' એવા બે શબ્દમાં જ વાન પતાવી દીધી.

(અપૂર્ણ)

ગણિત-જ્ઞાનલીલા

આપેલી રકમને કઈ રકમ વડે ભાગી શકાશે?

૧ આપેલી રકમને છેડે બેકા સંખ્યા હોય તો બે વડે ભાગી શકાય.

૨ રકમના બધા આંકડાઓના સરવાળાને ત્રણ વડે ભાગી શકાય તો મૂળ રકમને ત્રણ વડે ભાગી શકાય.

૩ રકમના છેડલા બે આંકડાને ચાર વડે ભાગી શકાય તો આખી રકમને ચાર વડે ભાગી શકાય.

૪ આપેલી રકમના છેડલા આંકડાને પાંચ વડે ભાગી શકાય તો આખી રકમને પાંચ વડે ભાગી શકાય.

૫ રકમનો છેડલો આંકડો બેકા હોય અને રકમના બધા આંકડાઓના સરવાળાને ત્રણ વડે ભાગી શકાય તો તે આખી રકમને છ વડે ભાગી શકાય.

૬ રકમના છેડલા ત્રણ આંકડાને આઠ વડે ભાગી શકાય તો આખી રકમને આઠ વડે ભાગી શકાય.

૭ રકમના બધા આંકડાઓના સરવાળાને નવ વડે ભાગી શકાય તો આખી રકમને નવ વડે ભાગી શકાય.

૮ આપેલી રકમમાં બેકા જગ્યાએ આવેલા આંક-ડાઓના અને બેકા જગ્યાએ આવેલા આંકડાઓના સરવાળાની બાદગણી કરતાં, શૂન્ય અથવા ૧૧ વડે ભાગી શકાય એવી રકમ ધણે તો આપેલી રકમને ૧૧ વડે ભાગી શકાય. દાખલા તરીકે ૬૧૨૭માં ૬+૨ અને ૧+૭ની બાદગણી કરતાં શેષ શૂન્ય વધી માટે ૧૧ વડે ભાગી શકાય. ૮૨૯૪૭૧૮૭માં ૮+૯+૭+૮ ને ૨+૪+૧+૭ની બાદગણી કરતાં ૨૨ વધ્યા જેને ૧૧ વડે ભાગી શકાશે, માટે આપેલી રકમને ૧૧ વડે ભાગી શકાશે.

૯ ઉપરની આઠ રીતો અજમાવતાં એમ માલૂમ પડે કે આપેલી રકમ બે કે તેથી વધુ રકમોથી ભાગી શકાય તેમ છે તો ભાગી શકે તેવી રકમોમાંથી સગ-વડ પડે તેટલી રકમોના ગુણાકાર કરી ગુણાકાર વડે જ પરલાથો ભાગાકાર કરવો. દાખલા તરીકે ૧૭૪૬ ને ત્રણ વડે તેજ જ ચાર વડે ભાગી શકાય તેમ છે; માટે ત્રણ ચોક બાર, એટલે પરલાથો ચાર વડે જ ભાગાકાર કરવો. પરંતુ આ મિશ્રણવાળી રીતમાં એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે કે એ મિશ્રણ એકબીજાને અધિભાગ્ય રકમોનું જ કરવું. એટલે પહેલાં તો અધિભાગ્ય રકમ કોને કહે તે જાણવું જરૂરનું છે. જે રકમને ૧ સિવાય બીજી કોઈ રકમ વડે ભાગે ન શકાય તે રકમ અધિભાગ્ય રકમ કહેવાય.

‘મહેતુ’

૧૨,૩,૫,૭,૧૧,૧૩,૧૭,૧૯,૨૩,૨૯,૩૧,૩૭,૪૧,૪૩,
૪૭,૪૯,૫૩,૫૯,૬૧,૬૭૧ગેરે અવિભાજ્ય રકમો છે.

વંણી, જે બે અગર વધુ રકમોમાંથી કોઇ પણ
રકમ બાકીની રકમોમાંની કોઇ પણ રકમને ભાગી શકે
નહિ તો તે રકમો 'એકબીજાને અવિભાજ્ય' રકમો
કહેવાય. ૨,૩,૫,૭ એ એકબીજાને અવિભાજ્ય રકમ
છે. ૬ પોતે અવિભાજ્ય રકમ નથી પણ ૬ અને ૫
એકબીજાને ભાગી શકે નહિ માટે તે બંને એકબીજાને
અવિભાજ્ય છે. નવમી રીતમાં જે મિશ્રણ કરવાનું
સૂચ્યું છે તે દમોશાં એકબીજાને અવિભાજ્ય રકમોનું
જ કરવું, દાખલા તરીકે ૬ અને ૩નું નહિ, પણ ૬
અને ૫નું ચર્ચ શકે; ૮ અને ૩નું ચર્ચ શકે.

૧૦ પહેલી આડ રીતો અજમાવતાં ભાજક ન
જડે તો પછી ખરેખરો ભાગાકાર કરી જોવાની જરૂર
પડે છે. આવી સ્થિતિ ઊભી થાય સારે પ્રથમ ૭ વડે
ભાગી જોવું; અને પછી ૧૩થી માંડીને ફક્ત અવિ-
ભાજ્ય સંખ્યાના જ અખતરા કરવા, કરણકે જો
ભાજ્ય સંખ્યા જેવી કે ૧૮ હો તો ૬×૨=૧૮; આપણે
આગલી રીતો અજમાવીને જ જાણી લીધું છે કે ૬
વડે તેમ જ ૨ વડે ભાગ ચાલતો નથી, માટે અદાર
વડે ભાગ નહિ ચાલે. તેમ જ ૫થી ભાજ્ય સંખ્યાનું
સમજવું. માટે ૧૩,૧૧,૧૯,૨૩, એમ અખતરા કરતા
જવું; તે એટલે સુધી કે જ્યારે અખતરાવાળી સંખ્યા
કરતાં ભાગાકાર પહેલી વાર યોછો આવે, અને શેષ
પણ વધે ત્યારે અટકી જવું અને સમજવું કે આપેલી
રકમ પોતે જ અવિભાજ્ય હોવાથી કોઇ પણ બીજી
રકમથી ભાગ ચાલશે નહિ. આમ અટકવાનું કારણ
એટલું જ છે કે જ્યારે ભાજક કરતાં ભાગાકાર
યોછો આવવા લાગે ત્યારે જો આપણે ભાગાકારને
ભાજક બનાવીએ અને ભાજકને ભાગાકાર બનાવીએ

તો નવા અખતરાવાળો ભાજક આપણે છેલ્લા જે
સંખ્યાનો અખતરા કર્યો તે કરતાં નાનો થઇ જશે.
અને છેલ્લા જે સંખ્યાનો અખતરા કર્યો તે કરતાં
કોઇ પણ નાની સંખ્યાથી ભાગ ચાલતો નથી એ
તો આપણે જાણી લીધું છે.

૧૧ કખકખને કખ તેમજ ૧૦૧ વડે ભાગી શકાય.
કખકખખને કખગ તેમજ ૧૦૧ વડે ભાગી શકાય.
કખગ...કખગ...ને કખગ... તેમ જ
૧૦૧ વડે ભાગી શકાય. કખકખકખને કખ તેમજ
૧૦૧૦૧ વડે ભાગી શકાય. કખકખકખકખને કખ
તેમ જ ૧૦૧૦૧૦૧...વડે ભાગી શકાય.

[ઉપરની ૧૧ કલમોમાંથી પહેલી ૬ માધ્યમિક
શાળાઓમાં ચાલતા ગણિતોમાં પહેલા કે બીજા પ્રક-
રણમાં આપેલી હોય છે. પરંતુ તે પ્રાથમિક શાળાના
વિદ્યાર્થીઓને અથરી પડે એમ ગણી નાનાં ગણિતોમાં
આપી હોતી નથી; એટલે બંને છે એમ, કે જ્યારે
વિદ્યાર્થી ગુણાકાર ભાગાકાર વગેરે શીખે છે ત્યારે
તેને આ રીતો સમજાવવામાં આવતી નથી. પછી
માધ્યમિક શાળામાં દાખલ થતાં તેના દાથમાં મોટું
ગણિત આવે છે, પણ તેમાં તે વચમાંથી જ ઉપાડ-
વામાં આવે છે એટલે આ રીતો વિદ્યાર્થીઓને મોટા
ભાગ જાણવા પામતો નથી.

૧૦મી અને ૧૧મી કલમો લેખકે નવી ઉમેરી છે.
૯મી કલમમાં જે મિશ્રણ કરતી વખતે એક-
બીજાને અવિભાજ્ય રકમો જ લેવાનું ધ્યાન રાખવા
વિશે ઉપર લખ્યું છે તે પણ લોકાવાળાના તેમજ
ગોખલેના ગણિતમાં નથી. તેથી એ સૂચના વિના
જો બે ગણિતોમાં આપેલી આ રીત અપૂરી છે તે
જાણકે પૂરી કરી છે.]

શામજી લવજી આતગિયા

હરતકામના આલેખ

સ્વદેશીની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા સાથે દેશની પરંપરાગત કલા પણ તેનું યોગ્ય આદરણીય સ્થાન પામવી જોઈએ. ખાદીનાં કપડાં
પર પશ્ચિમી કે પરદેશી વેલ-જુકા અને કોર-કિનારનાં સુસાજનો લદ્દન વરતાં જ લાગે. ખાદીના કલ્લોગની સાથેસાથ રંગવા-
છાપવાનો જ્ઞાનો દુષ્કર સમ્પત્તિ થતો ગયો છે અને સુરોભનોની એક વખતની આપણી સમૃદ્ધ સુંદર વાડી ફરી ખીણી ઊડી
છે. હપરના નામનું પુસ્તક એ દિશામાં પ્રશંસાપાત્ર પ્રવલ છે. શ્રીમતી કુંવરજીવ વણીએ એમાં યોગી, બદન, ચોલકાં,
નાનામોઢાં રમાલ, ચાદર વગેરે ઉપર બરગ તથા જખમાં ઉપચીતી થઈ પડે તેનાં બારનીય દમનાં નાનામોઢાં વિવિધ
ને સુંદર આલેખોનો આપ્યાં છે. સાથે રંગની મેળવણી વિશેની દ્રષ્ટી સમજણ આપી છે, અને ઘડિત જવાદરલાલ નેદરએ
તેનો આદર-લેખ લખ્યો છે. બે રંગના કલાકાર પૂકા અને સુંદર રંગરંગાણું દેશી કામગીર ઉપર છપાવેલું એ આલેખ
દસ આનાની કિંમતે કુમાર કાર્યાલયમાંથી, અથવા સચનાર પાસેથી ૩, રૂપયત્રી રોડ પૂના એ સ્થળેથી ગણશે.

કાવેરીના કલાપ્રદેશમાં

હલિણા હિંદના શિલ્પ-
માં એક સુશોભન

૭૮ કાલે રાત્રે હું કુંભકોનમથી અહીં આવ્યા હતા. આજે સપરે નટરાજનું મંદિર અને જયોરે અન્ન-મલય યુનિવર્સિટી જોયાં. રાત્રે ત્રિવેંદ્રમ એક્સપ્રેસમાં કંચપરમનાં લોકપ્રસિદ્ધ દેવજો જોવા નીકળીશ. ત્યાંથી નીકળીને સીધો મદ્રાસ. હવે પીળે પત્ર મદ્રાસથી.

કુંભકોનમમાં ત્રણ મંદિરો મોટાં અને પોતપોતાની રીતે અનોખાં છે. એક સારંગપાણિનું મંદિર વૈષ્ણવોનું છે. બીજું રામસ્વામીનું પણ વૈષ્ણવોનું અને ત્રીજું કુંભેશ્વરનું શૈવોનું છે. સારંગપાણિના મંદિરનું જોપુરમ હલિણાનાં જ્યાં જ મંદિરોમાં ઊંચામાં ઊંચું છે. આ મંદિરમાં જહુ મૂર્તિઓ જોવા ન મળી. માત્ર જો હાર-પાળો સુંદર લાગ્યા. મંદિરનું સ્થાપત્ય શીર્ષગમના મંદિર કરતાં ઊંચા પ્રકારનું લાગ્યું. રામસ્વામીના મંદિરમાં પંદરેક મૂર્તિઓ પોતાના વિવિધ ભાવોનો પ્રકાશ કરતી જુદાજુદા ભંગોમાં જોઈ. દરેક મૂર્તિનો ભંગ જુદો ને એ ભંગથી ભાવ વ્યક્ત કરવાની કલાકારની ખૂબી અર્પણ. જુદા ભંગવાળી ૭ સુંદરીઓ લાવડપ જો પ્રસાદભરી લાગી. અહીં મદુરાની રાત્રિનું સ્મરણ થયું. આ ઉપરાંત જો હારપાળો ને નટરાજનો જો સરસો આકર્ષક લાગ્યો.

કુંભેશ્વરનું મંદિર પણ મોટું અને ભવ્ય છે. અહીંની ૭૫૫૨માં અને રંગભોમાં કારીગરી લારી પડી છે. જ્યાં ટેકા દેવાનો આવે ત્યાં માત્ર સ્તંભ ઊભો ન કરતાં એક ભક્તમૂર્તિ પાસે ખલાનો ટેકો અપાવ્યો છે. આવી કલાકારની ખૂબી પ્રશંસનીય નથી? આ ત્રણે મંદિરમાં સારંગપાણિના મંદિરનું જોપુરમ ભવ્ય છે. યુરોપીયન પ્રવાસીઓ પણ અહીં આવીને નવમા માળ સુધી ચડે છે ને ત્યાં પોતાનું સ્મરણ રાખવા ચાકથી સહી કરી તબ છે. એઓ પણ આ નીરખીને ધડીલર થઈ જાય છે એ હકીકત અહીંની યુનિવર્સિટીના એક પ્રોફેસરના મુખે સાંભળી. કુંભકોનમમાં પણ કાવેરી ફરી વળી છે અને આખા જો જાગરો કષ્ટપ જનાની દિશી છે.

અહીંનું નટરાજનું મંદિર મારાં જોએલાં મંદિરોમાં મદુરાના મીનાક્ષી મંદિર પછી બીજું આવે છે. અહીં

મંદિરમાં સિંચને બદલે નટરાજની તાંડવ નૃત્ય ખેલતી મૂર્તિ છે. અહીંનું સ્થાપત્ય ઊંચી કોટિનું છે. મદુરાની જેમ સાવસાન માળનાં ચાર મોટાં જોપુરો અને દરેક જોપુરમાં મૂર્તિવિધાન જુદું. મંદિરમાં આપણા સુરસાગરથી ચરધું એક સુંદર તળાવ છે. અહીંની ૧૦૦૮ સ્તંભો વાળો નટરાજનો સભામંડપ વખણાય છે. નટરાજનાં વિવિધ સ્વરૂપો અહીં જોવા મળ્યાં એ મોટો લાભ થયો. એની પિંગત હું નિરાતે લખાશ.

હવે અન્નામલય યુનિવર્સિટી વિષે થોડું લખાવે આ પત્ર પૂરો કરીશ. યુનિવર્સિટીના અલા ગદામાત્ર શ્રી વિશ્વનાથજી આશ્પરે જો કલાક સુધી પિંગતવાર ગાદિતી પૂરી પાડી અને જ્યાં મકાનો સાથે ફરીને દેખાડ્યાં. આ યુનિવર્સિટી એ ચેટ્ટીટાડના કરોડાધિપતિ થી ઓનારેજલ રાજા સર એસ. આર. એમ. અન્નામલય ચેટ્ટી-આરના ૩૭ લાખ રૂપિયાના મદાદાનનું ફળ છે. આ રૂપિયા સર અન્નામલયે એવી રીતે આપ્યા છે કે બીજાં એટલા સરકારે આપ્યા જોઈએ. અને સરકારે પણ એટલા આપ્યા છે. સર અન્નામલયના રૂપિયાનું ૧ લાખ ૮૦ હજાર વાર્ષિક વ્યાજ આવે છે અને ૧ લાખ ૫૦ હજાર વ્યાજ સરકાર (મદ્રાસ સરકાર) આપે છે. વિદ્યાર્થીઓની વાર્ષિક શી ૫૦ હજાર આવે છે. એટલે એકંદરે વાર્ષિક ૩ લાખ ૮૦ હજારની આવક છે ને ચાર લાખનું ખર્ચ છે. લખનાં અને જનારસની જેમ આ 'વેસિટી-થીઅલ યુનિવર્સિટી' હોવાથી વિદ્યાર્થીઓ ને પ્રોફેસરો અન્નામલય નગરમાં જ રહે છે. યુનિવર્સિટીએ ૭ ૨૦૦ એકર જમીન ખરીદી છે એમાં ૧૬ થી ૧૭ લાખનાં મકાનો આવે જોઈએ છે અને ૬૨૭ બીજાં પાંચેક લાખનાં મકાનો બંધાવાનાં છે. અહારે ૭૦૦ વિદ્યાર્થીઓ યુનિવર્સિટી હોસ્ટેલમાં રહે છે. પરંતુ આ જગ્યા જોડી પડવાથી હોસ્ટેલ માટે નવાં મકાનો બંધાય છે. આર્ટ્સ અને સાયન્સની કોલેજને ઉપરાંત યુનિવર્સિટી સંગીત, સંસ્કૃત અને તામીલ કોલેજો પણ ચલાવે છે. આર્ટ્સમાં એમ.એ. અને સાયન્સમાં એમ.

એસમી. મુખીની ડિગ્રીઓ આપાય છે. સંસ્કૃત અને તામીલ કોલેજ ગાંધી વિદ્યાન અને શિરોમણિની ડિગ્રી અનુક્રમે બી.એ. અને એમ.એ. માટે રાખી છે. ચિદામ્બરમ્ની અન્નામલય નગર સુધી પાછી સડક છે અને આખા નગરમાં વીજળી તથા પાણી માટે યુનિવર્સિટીએ સ્વતંત્ર સગવડ કરી છે. થોડે દૂર પહેલી કાવેરીમાંથી નહેરુ લાવીને પાણીનું સદંતર દુઃખ મટાડવાની વ્યવસ્થા યુનિવર્સિટી કરી રહી છે. ૩૭ લાખના આ દાન ઉપરાંત સર અન્નામલય બીજી કેટલીયે દાર્શનિકુલો, અજગ્રત્રો તે દવાખાનાં ચલાવે છે. ચિદામ્બરમ્ જેમ એના પ્રસિદ્ધ નટરાજના મંદિર માટે દક્ષિણ ભારતના યાત્રિકાનું ધ્યાન ખેંચે છે તેમ સંસ્કારી મુસાફરોને આ અન્નામલય યુનિવર્સિટી આકર્ષે છે. આ યુનિવર્સિટીની વિશેષતા, અથવા જોને ભૌતિક તરવ કહીએ તે એની નામીસ, સંસ્કૃત ને સંગીતી કૌશલ્ય છે. સંસ્કૃત ને તામીલના ગોટા વિદ્વાનોએ એમાં પોતાની સેવા આપી છે ને સાથે પ્રાચીન સાદિસના સંશોધનનું કામ પણ હાથ ધર્યું છે. તામીલ ભાષાને આ શોજનાથી બળ ને વેગ મળશે એ કાર્ય પણ એણું નથી.

આજે રાત્રે ત્રિવેંદ્રમ એક્સપ્રેસમાં તીકજાને સવારે પહેલો કંટપરમ પહોંચીશ. હવેનો કાગળ તો મદ્રાસથી જ લખી શકાશે.

શંકર ગેક મદ્રાસ - ૭મી સપ્ટેમ્બર

ચિદામ્બરમ્ના નટરાજના મંદિરની હોડ કરે એવું ભવ્ય મંદિર શિવકાંચીનું છે. અહીં પણ ૧૦૦૦ રત્નોવાળો રાજગંડપ છે. માનવની અભિધાના મૂર્તિ સ્વરૂપ જેવું એનું મોયુરમ્ અને ખૂબ જ ભવ્ય ક્ષાત્રું સાત માળનું મોયુરમ્, ને એ સાતે માળમાં ભુલુંભુલું મૂર્તિવિધાનો. એટલું જ નહિ, પણ પ્રત્યેક મૂર્તિના લંગ ને ભાવ વિવિધ. ચિદામ્બરમ્ના મંદિર કરતાં શિવકાંચીના મંદિરનું નળાવ પણ વધારે સુંદર ને કલાત્મક છે. અહીં ચાર મૂર્તિઓ સુંદર લાગી. એ કાઠદેવની નદિ પણ સામાન્ય લક્ષેત્રની જ છે. મંદિરની બહાર એક ચાર રત્નોવાળો મંડપ છે. એ નાનાશા મંડપમાં ચે નથીનલા. આ ઉપરાંત છત, રત્નો ને કમાનોમાં પણ કલાકારનું પ્રાવિણ્ય અને સામર્થ્ય સ્પષ્ટ દેખાય છે.

બીજા કાગાણી અને વામનનાં મંદિરો સામાન્ય છે. શિવકાંચી જેટલું જ ભવ્ય ને એક જાળનમાં તો

એનાથી મહત્ત્વ વિષ્ણુકાંચીનું મંદિર લેયું. એનો લોક-વિશ્વાસ ૧૦૦ રત્નોવાળો કલાકારો ને અપૂર્વ મંડપ જોયો. આટલી કલાસમૃદ્ધિ મારી આ મુસાફરી દરમ્યાન ક્યાં ચે લેઈ નથી. મદુરા જેવા કલાધામમાં પણ આવો સમૃદ્ધ મંડપ ન જોયો. આખા દક્ષિણમાં આ મંડપની જરાજરી કરી શકે એવો મંડપ નથી એવું બેચાર કલાકાર મિત્રોએ કહ્યું. રત્નોમાં આખી રામાંધણ ને મહાભારતના પ્રસંગો કોરી કાઢ્યા છે. આપણા સ્મરણમાં ચે નરત તો ન આવે એવાએવા પ્રસંગો એમાં જિતાયાં છે. આટલી સમૃદ્ધ કલાને એકઠી કરીને મૂળી જનાર એ કલાકાર પ્રત્યે માથું નમે એટલું જો અનુપમ છે.

મદ્રાસમાં આજે બીજો દિવસ છે. અહીંનાં દ્રુમીડેન અને મયલાપોરનાં જો પ્રસિદ્ધ મંદિરો જોયાં. પણ પેલા આગળ તો એની કલા બહુ જ સામાન્ય ને ગરીબ લાગે છે..

અહીં એક દિવસ વધારે રોકાઈને અહીંનું મ્યુઝીઅમ જોઈ લીધું. એમાંય એનો સ્થાપત્ય વિભાગ મારે ખાસ જોવો દતો. આ વિલામમાં નટરાજનાં કેટલાંક સ્વરૂપો જોવા મળ્યાં. "એ" ઉપરાંત લક્ષ્મી, પાર્વતી, રતિ અને સરસ્વતીની મૂર્તિઓ જોઈ. લક્ષ્મી અને રતિ એ બંને, વચ્ચેનું અંતર કલાકારે બહુ જ ખૂબીથી જનાર્યું છે. બંનેના વ્યક્તિત્વના સમૃદ્ધ ને સૂક્ષ્મ અભ્યાસ તથા સુરેખ કલ્પનાદર્શન વિના આયું કલાસર્જન શક્ય નથી. બંનેના મુખના ભાવ, શરીરના ભંગની કલા અને પહેાની રચના, એ બધા ઉપરથી જે ચ તદન જુદીજુદી કોટિની ફેાગી લાગે છે.

સ્થાપત્ય ઉપરાંત ચિત્રશિલ્પકામાં રાજત રતિવર્મા રાજ મયોવર્મા અને બેનણુ મદ્રાસી ચિત્રકારોનાં અલેખેલાં મૂળ તૈલચિત્રો જોયાં. રતિવર્માનાં પ્રસિદ્ધ અને છપાએલાં ચિત્રો જોઈને એમને દેવદેવીઓના પૌરાણિક ચિત્રકાર તરીકે જ મેં તો ઓળખેલા. પણ મારી ઓળખાણ કરતાં વધારે વિવિધ અને વિશદ શક્તિ ધરાવનારા કલાકાર તરીકે મેં એમને અહીં જ જાણ્યાં. પ્રકૃતિનાં મોતરમ ચિત્રો અને જીવનની જુદીજુદી દશાનાં વાસ-વિકે તથા હૃદયગમ પ્રસંગદર્શી જોઈને રતિવર્માની કલાનું વધારે જ્ઞાન થયું. રાજ મયોવર્માનાં ચિત્રો પણ સુંદર લાગ્યાં. હા, આજના બંગાળી કલાધરો અર્ચનગાથુ, નંદગાથુ, ગમનેન્દ્રગાથુ, મનોદકુમાર, મુકુલચંદ કે દેવી-

પ્રસાદ રાયચૌધરી જેવી કલમની કાવયુગ અને પ્રસાદ-ભરી, 'રંગદર્શી' અને રમ્ય તથા ઉત્કંઠા કલાપ્રસાદી આપણને એવા ન મળે. પરંતુ એમના વળતમાં જ્યારે ભારતીય ચિત્રકલાનાં ગર્ભદાર ગ્રંથકાં દત્તાં એવે નાણુક સમયે એમણે કરેલા કામનું મૂલ્ય જરૂર છે.

જે પુસ્તકોના અભ્યાસના આધારે મેં આ પાત્ર કરી એમાંના એક પુસ્તક South Indian Shrines ના કર્તા પી.વી. જગદીશઆચાર્યને મારે મળ્યું હતું. આખરે મદ્રાસ સરકારના સ્થાપલ્યવિભાગમાં મૂંચું ને શાંત કર્યું કરતા એ સંસ્થાનને શોધી કાઢ્યા. એમની સાથે ડાવી-ડિયન અને હિંદુ સ્થાપલ્ય વિશે ટીકીકી વાતો થઇ. એ ઉપરાંત દક્ષિણનાં મંદિરોના સ્થાપલ્યની કેટલીક વિગત માં પણ એમણે પોતાના વિચારો કહ્યા. આ માણસે ૧૫ વર્ષ સુધી સતત મુસાફરી કરીને એકેએક મંદિરને પાંચપાંચ વળત ખારીકાઈથી જોઇને દક્ષિણની સ્થાપલ્ય-કલાનો સૂક્ષ્મ ને વિશદ અભ્યાસ કર્યો છે. એ પુસ્તક હું સાથે લેતાં આવીશ. જોઇને જરૂર આનંદ થશે.

'કુમાર' મઝા વાળા આપણા જિગતા ગુજરાતી ચિત્રકાર ભાઈ રસિકલાલ અર્ધોની ચાર્ટર્ડ કૉલેજમાં મશહૂર બંગાલી કલાકર શ્રી દેવીપ્રસાદ રાયચૌધરી પાસે અભ્યાસ કરે છે. મારે એ કૉલેજ અને કલાકાર બંનેને જોવાં દત્તાં, પણ વળતને અભાવે એ ઇચ્છા જતાં માંડી વાળ્યું પડ્યું. વળત ભારતી જરાયી મારે મદાગલિપુરમ્ અને ત્રિવેન્દ્રામઝય જેવાં પ્રસિદ્ધ કલા-ધામો પણ છોડી દેવાં પડ્યાં છે. આવતી કાલે સવારે હું પૂના જવા માટે નીકળીશ. ત્યાં ત્રિવેદી સાહેબની સાથે જે ત્રણ દિવસ આરામ લઇને પછી વડોદરા માટે નીકળીશ. પૂના ગયા પછી મને કર્કક કળ વળશે. મદ્રાસ સરકારની છુપી પોલિસે મને જે હેરાન કર્યો છે એ ન બૂલી શકાય એવી વાત છે. હું પેંડીચેરીથી નીકળેલો એટલે મારી નેટલી ખગર લઇ શકાય એટલી ખગર પોલિસ મિત્રોએ લીધી. એમની સતત ચોટાથી મારી મુસાફરીમાં કેટલેક સ્થળે તો મને ઊતરવાની પણ સખત હાડમારી પડી હતી. આટલી મુશ્કેલીઓ જતાં મેં કોઇપણ જાતની વાસ્તવિક કનડગત વિના મારો પ્રવાસ પૂરો થયો એ સફળતા જ કહેવાયને?

તિલક શેઠ પૂના • ૧૦મી સપ્ટેમ્બર
અહીંથી તો પત્ર લખવાનો મુદ્દત વિચાર ન દતો.

પરંતુ Greater India Society વાળા ડૉ. કાલિ-દાસ નામે અહીં ભારતનાં પ્રાચીન સ્થાપત્ય અને શિલ્પ વિશે લેન્ડર્ન સ્લાઇડ્ઝ સાથે જે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં એ ઉપરથી આ પત્ર લખવાનું મને મૂંઝવું. ભારતીય સંસ્કૃતિના અભ્યાસક અને પ્રચારક તરીકે એમનું નામ ભારતમાં જ નહિ, પરદેશમાં પણ બાણીતું છે. દક્ષિણ ભારતનું સ્થાપત્ય જોઇને મને જે સંવેદનો થયેલાં એવાં અને એથી મેં વધારે તીવ્ર ને જલવાન સંવેદનોને એમણે સમર્થ ભાષા દ્વારા વ્યક્ત કર્યા ત્યારે મારાં દર્શનોને બલ અને સ્પષ્ટતા મળ્યાં.

કોઈ પણ કલાનું ઉત્તમોત્તમ સર્જન શુદ્ધિથી પર આવેલી સદગચ્છાન (Inamtion) ની દર્શનશક્તિમાંથી જ થાય છે. અસ્તિત્વ કે જીવનનાં કોઈ સત્યનું દર્શન કલાકારને થાય છે અને તેમાંથી કલામૂર્તિ સરળ થાય છે. 'ભારતીય કલામાં રૂપને તેને પોતાને ખાતર અગત્ય આપવામાં આવતી નથી. રૂપ સ્વર્ગ્ય નથી; રૂપ દ્વારા પ્રકટ થવા મથતા આંતરની સૃષ્ટિની જ તે સૃષ્ટિ છે. પ્રત્યેક રૂપ કોઈ આંતરસલ પ્રકટ કરે છે; ને રૂપનો એ આત્મા જ તેને ખરી વાસ્તવિકતા તથા સફળતા આપે છે.' આ દષ્ટિગિદ્ધી જોતાં જણાય છે કે આર્ય કલા-વિધાયકને મન રૂપ, દેહ, રેખા, રંગ વગેરે તો તેમના દ્વારા પ્રકટ થવામથતા અંતરાત્માના કેવળ પ્રતિકો જ છે.

પેંડીચેરીમાં એણે ભાઈની નીકળતાં પહેલાં વાત-ચિનમાં ઉપરના વિચારો મને કહેલા તે અહીં જાણ જ વાસ્તવિક લાગ્યા. દક્ષિણનાં મંદિરો જોઇને એણે-ભાઈએ 'મંદિર એ તો પરમાત્માને અર્પણ થયેલી માનવની વેદી છે' એ વ્યાખ્યા યાદ આપી. આજે તો જો કે મંદિરો ઓના વાનાવરણને લઇને પાપાચારામાં પણ ધામ ઘઘ પડ્યાં હોય, પરંતુ એટલા ખાતર એના સ્થપતિઓનો મૂળ ને વિશિષ્ટ આદર્શ વિસરી ન શકાય. સર જન માર્શલ, મિ. હાવેલ અને શ્રી આનંદ કુમાર-સ્વામી જેવા આર્ય કલાના અનન્ય ઉપાસક અને કલાકોવિદ ઉપલી દષ્ટિએ ભારતીય કલાની વિશિષ્ટતા કળ્યે છે અને સમર્થ વિવેચના વડે પૂરવાર કરે છે.

મદુરા અને ગેરુમાં નટરાજની જે મૂર્તિઓ જોઇ એમાં વિશ્વમાં વિનાશ ને સર્જન પ્રેરતી વિશદ શક્તિની પ્રતિમા સમી કાલસંદારની મૂર્તિ તથા વિશ્વમાં પ્રચુર આનંદથી મરત દૃષ્ટ કરી રહેલી નટરાજની મૂર્તિ

ભારતીય કલાકારની અનુપમ પ્ર-
સાદી છે. આ ઉપરાંત નટરાજનાં
સોળ સ્વરૂપો તો પ્રસિદ્ધ છે: નટ-
રાજ, કાલસંદારમૂર્તિ, ઉગ્રાસદિત,
ચંદ્રશેખર, બિદાનરેશ, કંથાશુ-
મુંદર, સંખાનૃત્યમૂર્તિ, મુખારતન,
દક્ષિણામૂર્તિ, ગજરામૂર્તિ, ગંધાર,
અર્ધનારીશ્વર, વપલવાદન, સિંગો-
હલવ, ત્રિપુરાંતક અને સોમસ્કંદ.
આ સ્વરૂપોમાંથી ચંદ્રશેખર, ક-
થાશુમુંદર, સંખાનૃત્યમૂર્તિ, કાલ-
સંદારમૂર્તિ, ગજરામૂર્તિ અને નટ-
રાજની મૂર્તિઓનાં પ્રત્યક્ષ દર્શનથી
કલાકારના સામર્થ્યનું ભાવ થયું.

અને હજી તો સ્થાપત્ય અને
શિલ્પની આપણી કલામાં કેટલાંયે
અણુઓળખ્યાં તરવે! વસતાં દશે,
એ સૈને તો કોઇ સમર્થ અને આ-
છવન કલાકૃતિદિ પોતાની તેજ-
સ્વી પ્રતિભા વડે બહાર લાવે ત્યારે
વાત. મારા જેવા સામાન્ય પ્રેક્ષકનું
આ કલાઓનાં પચાઈ સ્વરૂપ અને
તરવેને સમજવાનું શું ગળું?

આર્થ કલા ઉપર ઝંજુભાઈએ
પણ પોંડીચેરીના શાંત અને અ-
ભ્યાસી છવનમાંથી થોડો વખત
બચાવીને એક મુંદર લેખ લખ્યો
છે. આર્થ કલાના કેટલાક મૌલિક
તરવેની આટલી વિશદ અને મર્મ-
સ્પર્શી ચર્ચા કરતો અને બીજી
કલાઓ સાથે સરખામણી કરતો
લેખ ગુજરાતીમાં હજી સુધી નથી.

ત્રિવેદી સાહેબના મીઠા સૌજન્યે
મારે ગધો થે થાક દરી લીધો.
પૂના અને તેમાં થે એ મનું ધરજેટલે
આસાએશની વાત જ ન પૂછવી.
હું આપતી કાલે નીકળીને એકાદ
દિવસ મુગાધરો કાઢવડોદરે પહોંચીશ.

સૌને રોદરમરણ.

કિસનસિંહ આપડા

થોડાંક ગધેડાં

૭ નંબર ખીન્ને

મા ણ વિ ભા ગ

એક ગધેડો જંગલમાંથી

જતો દતો. થોડેક ગધે
તાં ખખડાટ સંભળાયો. પાછું
વાળી જોયું તો વડુ આવડું દેખાયું.
વડુ જુઓયું ઝંસ દતું. ગધેડા ઉપર
નજર મોડી દોડ્યું આવડું દતું.

ગધેડાએ યુક્તિ કરી. ભાગ્યું
નહિ પણ બેઠું રહ્યું. પણ ખુણીથી
બેઠું રહ્યું. ચાર નદિ પણ ત્રણ પગે.

વડુ તરુક આપ્યું ને બચકું
ભરવા મર્યું. ગધેડું કહે 'મજુર.
એમ ને એમ મને ખાઈ જઈશ
તો મને કોટો ભરાશે. આ પાછથે
પગે કોટો વાગ્યો છે તે કાઢી
નાખ ને પછી મને ખા. ઉતાવળો
ચંદ્રશ તો કોટો મને ભરાશે.'

હુગ્યું વડુ મૂરખ ગધેડાથી બોળ-
વાયું. તે બોલ્યું 'ત્યારે પહેલાં કોટો
કાઢું. એમાં કેટલી વાર લાગશે?'

ગધેડું શાંતિથી ત્રણ પગે બેઠું
રહ્યું ને વડુ બે પગે જેસીને ચોથો
પગ તપાસવા લાગ્યું. એક નજરે
તપાસવા લાગ્યું; ત્રીજી નજરે ત-
પાસવા લાગ્યું. નપાસતાં તપાસનાં

લીન થઈ ગયું.

તક બરોબર મળી ગઈ. પગ
તોળીને ગધેડાએ ફડ કરતીક ને
વડુના મો પર લાત ફટકારી. એવી
ફટકારી કે વડુનાં તમરાં બોલી
ગયાં ને ગડધાણું ખાઈ નીચે જઈ
પડ્યો. પાદુ ફટકારીને ગધેડાએ
તો પોળાશ લાડવા.

અણુભાથે ધા લાગવાથી વડુનો
આગલો હાંત પડી ગયો. તે તો
આણું બનીને જોઈ જ રહ્યું. ગધેડા-
ની આલાકીનો ચિચાર જ કરી રહ્યું.

અતે પછી ધીમેથી માથું ખંજ-
વાળીને મોઢ્યું. 'માણું.....
ગધેડાને પણ આક્રમ હોય છે ખરી.'

જાણીયાં ગધેડાં પાળી નહીય
અને તે માટે બહુ તજજીતા હતા. એક
વાર પછે હંમડાતા લાકડીને ટેકે તેમને
નોકળેલા બેઠમ કોઈએ પૂછ્યું કે 'મિયાં
તમને શું થયું? ગધેડાં ચારનાર તરીકે
તમે તો બહુ નહીંતા છો.'

મિયાં કહે, 'એ ખરૂં પણ કામ
આવેલા ગધેડાને મારી ખ્યાતિની ખ-
બર નહિ હોય!

સાચી વાત કે સ્વપ્ન?

અરે! આ શું?

મારો હૈયકો તો આસોપાસવની ડાળોએ હતો.

અહીં કેણે લટકાવ્યો?

ખીજમાતાના મંદિરમાં!

અહાહા, શું મનનું તેજ!

જાણે રૂપેરી સરોવર ભર્યા.

કેવો મીઠો પ્રકાશ!

જાણે દુનિયા બધી રૂપેરી જાગૃતી તરંગોળ તરંગોળ.

લાવને જરા તેજ આકાશે છાંદું.

અરે, આ તો બધા તારા બન્યા!

લાવને જરા ધરતી પર છાંદું.

અરે, આ તો મોગરાનાં ફૂલ થયાં!

લાવને લખોટી કરી સાથે રાખું.

જેનને માથે કેવી શોભા યશે!

જાણે પ્રકાશનો મણિ મૂકો.

જેન આલશે લાંલાં તેજના કુવારા

દૃષ્ટશે!

જેન કહેશે, 'વાદ મારો આઈ'

અરે, પણ પેલું કેણે જાડતું

આવે છે?

રૂપેરી પાંખે ને મીઠાંમીઠાં ગીતે.

હાં હાં, આ તો પરીઓ જ છે

ને શું.

જ્યા આંખ મીંચવા દે.

જેહ તો ખરો કે પરીઓ શું

કરે છે.

પહેલી આવી, ઝોવારણાં લીધાં

ને આશિષ દીધી: 'બેટા, સો

વસ્તોનો ચલે.'

ખીજએ ગમી લરીને કહ્યું: 'ભાઈ,

વજંગી યા.'

ખીજએ ચંદ્રતેજનાં આંજળ આં-

જ્યાં; ગાલ પર ટપલી મારી દ-

સીને કહ્યું: 'રૂપેરો અંગારા હશે.'

ચોથીએ કાનમાં કહ્યું: 'ફૂકે ફૂકે.'

'ભરત, બિંદુ, બગ ને આગળ વધ.'

પાંચમીએ તો 'પણ આંદો ચલે

હો' એમ કહી ગલીગલી કરી.

હું દસી પડ્યો ને પરીઓ ય

દસી: હં હં જાણે છે કે તું?'

સો દરયાં ને સૌ રમ્યાં.

મેં કહ્યું ચાલેને મારે ઘેર.

આપણે ખૂજખૂજા રમશું.

તમે ગીત ગાજોને હું નાચ કરીશ.

તમે વાર્તા કહેજો ને હું રાગ

ચઘથ.

અને તમને સોને આવો રૂપેરી

કંદોરો ય આપીશ.

નાચશું ત્યારે ધુધરીઓ એવી

વાગશે ને કે બસ!

ચાલેને જાડુ મઝા પડશે.

બેસી જાઓ મારા હૈયકા પર.

પાંચે પરીઓ બેઠી ને હૈયકા

વડયો—

ખરરર . . . કરતો કને ધળ

દહ નીચે પડ્યા.

જાગીને જોયું તો ક્યાં પરીઓ

ને ક્યાં હું!

ખીજ માવડી દસતાં દસતાં અ-

લોપ થતાં હતાં.

એનો એ આસોપાસવ હતો.

હૈયકા મારા ઉપર સૂતતો હતો.

મંદિરમાં આરતી થતી હતી.

દસતો દસતો હોતો થયો.

ફૂતો ફૂતો મંદિર મળ્યો.

આરતી લીધી; પ્રસાદ લીધો.

ઘેર આવી જાણે વાન કરી; જેન-

ને વાન કરી.

સૌ દસી પડ્યાં: 'જન જન ભરત,

જોવું તો હોય?'

એ તો સ્વપ્ન આનંદુ દશે.'

તમે શું કહો છો!

આ તો સાચી વાત કે સ્વપ્ન?

'મરુ'

અ થા છું

'કોટલી બધી નરમ થીજ' કહ છે

કે જે તોડવાને તમારે માન આપાજ

કરો પડે?'

જે

બેયો: એહ, જેતો નથી આ પાકિયું?

'ખાનગી રરતો' લખેલું છે છતાં કેમ

ત્યાં ચાલ્યો?

કોકરો: 'ખાનગી' લખ્યું હોય ત્યાં

હું નજર કરતો જ નથી.

જે

કોણ મૂરખો?

કસરત માસ્તરે હુકમ આપ્યો: 'એક

ધ્યાન! તમારો ડાળો પણ જિયજી

આજળ સીધો ધરી રાખો.'

એક છાકરે બૂલથી જમણે પણ

જિયકયો અને જમણી તરફનાં જોડેના

જોડેના ડાળા પણ સાથે આડતો

રાખ્યો. એ જોઈને કસરત માસ્તર

ખરાડ્યા, 'ક્યા મરુખાએ એ રીતે

બેને પણ આદર ક્યાં છે?'

જે

'અલ્યા, એ લાલ ફાનસ લઈને શું

કરે છે?'

'અને એ જડયું. કોઈ મૂરખો રસ્તા

પર એક ખાડાને પડ્યો બૂલી ગયો તો!'

માધુકરી

પાસાં યે તખાં ઇ પીવાં મીન મુખે પારી મન પાર,
બાસાં રવજન બવાં ઇ હોડા કરી નિજ બંતર વગડકાર,
બારતકંડાને બળવવા,
જગમાં સાંતિમુખા કાલવવા,

કોણ ફરી પડશે આજળ મરી બારત બાગ્ય તળી કર દોર?

ઇ એ કોણ બંદીની માત?

કોની પદેલી ગુજરાત!

કોની પદેલી ગુજરાત!

ગુજરાત જ રે ગુજરાત!

(કવિ ખગડસાર)

દાહપેરયા

કકળાખૂતિ' હાથસ કાઠરેદે ફેલાવેલો ધર્મ આચાર અને
કલિનાં જર બંધનોથી બંધાયેલો ધર્મો દત્તો. ધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાંત
પ્રેમધર્મ બુદ્ધી જવાયો દત્તો, અને એને રખેલો ધર્મનો પ્રચાર
ધાર્મિક મતોની અસદિધ્વના ને આચારધર્મ પ્રબલ બન્યાદત્તો.

એલેક્ઝાન્ડ્રિયાના એક સુંદર મકાનમાં એક રજ પુરુષ
અને ભુવાન કન્યા બેઠાં હતાં. પુરુષની આકૃતિ યુગ્મભાવ
ઉત્પન્ન કરાવે તેવી હતી, ત્યારે કન્યા શિશુના યોગનથી તેજસ્વી
મૂર્તિસમી દેખાતી હતી. એલેક્ઝાન્ડ્રિયાના મહાવિદ્યાલયનો
આચાર્ય પેતાની પુત્રી દાહપેરયા સાથે વાનમીન કરી રહ્યો
હતો. આચાર્યે મહિતવિદ્યા, ખગોળવિજ્ઞાન અને બુદ્ધિવિજ્ઞાનને
પેતાની પાઠશાળામાં મેળા તેા રસ અને એકાગ્રતાથી શી-
ખ્યાકર્તા હતાં કે કુદરતી-ક્રીડા અને રોમન્ટી-દંતરે
વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં શીખવા આવતા. તત્ત્વજ્ઞાનને એણે એવું
સહેલું કરી મૂક્યું હતું કે પછાં વિદ્યાર્થીઓ તે વિષય શીખવા
માટે ગાડી જ આવતા.

પણ આચાર્યે દને રજ થયા હતા એમની રાત્રિ ક્ષીણ
પતી હતી. પેતાના આચરે આવેલા હાથેના વિદ્યાર્થીઓને
શીખતી સારે એવો કાંઈ કપાચાર્યે એમની નજરે આવતો ન
હતો. એમણે આને પદેસવહેતું પેતાની વિદુષી પુત્રીને કહ્યું
હતું કે આ આધકાર દને તું સંભાળી લે. મેં અપૂર્વ મૂક્યું
હોય તે તું પૂરું કર.

અને દાહપેરયા ખરેખરી વિદુષી હતી. ત્યારે એ તત્ત્વ-
જ્ઞાનના વિષય પર બોલતી ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ આશ્ચર્યમુગ્ધ
બનીને એને સંભળી રહેતા. દાહપેરયા એ વિષયની એવી તો
સુંદરીતે હાજર કરતી કે પિતાના કરતાં પણ વધારે ક્ષીતિ
એણે મેળવી. તત્ત્વજ્ઞાન માટે એલેક્ઝાન્ડ્રિયા ને દાહપેરયા એ
બે સપ્તેન્દ્ર ભુવાન વિદ્યાર્થીઓને ધીમે સંમળાના હતા.
એ નખતે એલેક્ઝાન્ડ્રિયામાં મુખ્ય ધર્મોચાર્ય તરીકે બનિ-

માની ને અમદિવ્ય સાહસીન નામે એક માણસ હતો. એના-
માં ધર્મ ને તત્ત્વજ્ઞાનનાં રસર સમજવાની શક્તિ ન હતી.
દાહપેરયાની નિદેશથી એનામાં હર્ષા પ્રમતી હતી. કાંઈ પણ
નવતના નવા વિચાર ફેલાય એ એને ધસંદ ન હતું. ધર્મોધના ઉપર
જ એટલી રહ્યો હોય. એણે દાહપેરયાને કુદરતના વિચારકર્યો.

પહેલાં તે તેણે એને પેતાના ધાર્મિક સિદ્ધાંતોના સાંકડા
વાડામાં લેવા માટે પ્રયત્ન કર્યો. એ દાહપેરયા મને માન
આપતી થાય તો મારા અનુયાયીઓની સંખ્યા પણ વધે એ
સ્વાર્થજીવિની પ્રેરણાને તેણે તેને છતવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ
ત્યારે તેને છતી ન શક્યો ત્યારે તેને મારી નાખવાનો
નિશ્ચય કર્યો. પિતર નામના એક માણસને તેણે દાહપેરયાનું
ખૂન કરવાનું કામ સોંપ્યું.

તેમ લેવા જ ધર્મોધિનું એક ઠોણ લાખું તેમણે પાતાં
ફેલાતી કે દાહપેરયા નારિતકા ઇ અને તે ત્યાંત્યાં નવ છે
ત્યાંત્યાં સોળાન દાહર થાય છે. તેના ઉપરેના ખસા કિંદિયન
'મંદેલી' વિષદ છે અને તેના બેહાજરેથી એલેક્ઝાન્ડ્રિયાની
જગત નર્મમાં પડવાની છે.

કકળાખૂતિ' કાઠરેદે નામે તેઓએ આ વાત ફેલાવી
પણ એવું કહ્યું કે ત્યારે દાહપેરયા તેના કામમાંથી પરાવારીને
ચેર આવવા પાછી ફરતી હોય ત્યારે તેને પકડી લેવી આવી
સંતત્સ કરી સેા દાહપેરયાનાં માર્ગમાં વિખસાઈ ગયા.

પેતાના વિષયનું લેણું ચિંતન કરતી દાહપેરયા કોઈ
વારમાં જ ત્યાંની નીકળી. એની નિમેષ આંખમાં વિજયનો
મુખાવ હતો. બેહોડ ઉપર બેઠા આત્મસંતોષનાં ચિહ્ન હતાં.
દાહપેરયાનો રથ પારો આવતાં જ ધર્મોધિનું ઠોણ તેને
ફરી વળ્યું. દાહપેરયા પેતાની રત્નમુદ્રિમાંથી નક્કર થઈ
કેઢથી ધુઆડું થયેલા લોકો સામે બેઠ રહી. પોતે કાંઈ

પણ શુનો કર્યો નથી છતાં દરેકદરેક મનુષ્ય પોતાને દુરમન માનીને પોતાના તરફ જોઈ રહ્યો હતો. સદાચળી માથાથી ચરખી થઈ રહે એવા એક પણ ગિર નહક ન હતો.

“દેવળમાં લઈ ચાલો ! એને દેવળમાં લઈ ચાલો !” પીટરે ખૂબ પાડી. “આપણે ઈશ્વરને એનું બલિદાન આપીશું.”

અને સૌ દેવળ તરફ વળ્યા : “તે નારિતક છે, રાક્ષસી છે; બહુગરબી છે.” વગેરે બીજી કાઈકટનું મંદિર ઘૂલ ઊઠ્યું.

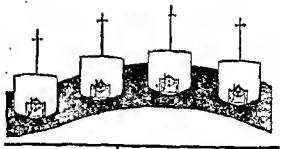
આત્યંત ધાતકીમાં ધાતકી રીતે દારૂપેરશનું ખૂન થયું. તેનાં વેદનાથી બંદેસો ચંદેસો છસસ કાઈકટની મૂંઝી મૂતિ તરફ ફર્યા. જેણે કઠખાનો અને પ્રેમનો સંદેશો હુનિયાને આપ્યો તેના શિષ્યો ધર્મને નામે હોલી વદવાથી રતા હતા.

અને છસસ કાઈકટની મૂંઝી મૂતિએ એ જોવાં કર્યું.
‘ધૂમકેતુ’

ડોલવાં વડાણુ યંભાવે તેવો રાક્ષસી બમરડો

સાચર પર સફર કરતાં વડાણુમાં થયોને ફેર ચડે છે ને હલકી તથા બમરડીથી તેઓ દેશનપરેશાન થઈ નવ છે. પણ હમણાં વડાણુને ડોલતાં યંભાવે એવી યુક્તિઓ એક રાક્ષસી બમરડો એક નવી ઇરાદિયન રીઝમમાં મોકલવામાં આવનાર છે, જેથી વડાણુ તોફાની સમુદ્રમાં પણ ડોલતું બંધ થઈને સપાટ મેદાન પર ચાલતી ગાડીની માફક ચાલતું થશે અને મનુષ્યને દરિયો લાગવાનું કુખ દૂર થશે. આ યુક્તિ સફળ થશે તો જગતનાં બધાં વડાણુ પર એક પલકામાં આવા બમરડા મોકલાઈ જશે.

નાનાં હોડકાં અપવા સહેલ કરનારી ખાનગી નાની ગોટા પર તો આ યુક્તિને કુપયોગ થઈ ચૂક્યો છે, પણ ગદાસાચર ઉપર સફર કરનારા કોઈ મોટા જહાજ પર હજી હાથી આ રાક્ષસી બમરડો મોકલવામાં આવ્યો નથી. આ યુક્તિથી મુસાફરોને ફેર ચડતા બંધ થશે ને ખરિજીભે હલકી વગેરે બંધ થવાથી ઉતાવળો આનંદથી દરિયાઈ સફર માણી શકશે વડાણુને ડોલતાં બંધ કરવાની આ યોજનાનું વર્ણન ‘ગાર્ટનડિસ્પેન્સ’ પત્રનો ખગરપત્રી નીચે પ્રમાણે આપે છે : ‘ઇરાલીમાં ફ્રીજરટમાં ૪૫૦૦૦ ટનનું એક મોટું નવું જહાજ બંધાય છે. એના બાંધનારાઓની યુક્તિ જો સફળ થશે તો ત્રણ રાક્ષસી બમરડા વડે એમ તેના તોફાની ગદાસાચરમાં પણ એ જહાજ વગર

રાક્ષસી બમરડાની યુક્તિથી મોનંના લોહ સામે રિયર રહીને ચાલ્યું જતું જહાજ

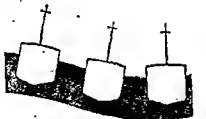
ડોલે એકસપાંચ સપાટી પર ચાલતું હોય તેમ સડસડાટ ચાલશે. બૂકલિનની લોહક રોળાઓ લાઈનના કાયરેક્ટરોને ખાત્રી છે કે દરિયો ન લાગે એવા સાંત ચાલતા જહાજ તરીકે એમનું આ રિટ્ઝ કાર્ટેન વડાણુ પહેલો વરા ખામશે.

આ એક રાક્ષસી બમરડાનું વજન ૫૬૦૦ મણનું થશે ને તેની કિંમત દસ લાખ ડોલર બેસશે. પણ તે સાથે ખાત્રી આપવામાં આવે છે કે તેથી વડાણુની બનાવટને મુદ્દે ચાલવલ પહેલોયે નહિ. આ બમરડા વડાણુને તળિયે મોકલવામાં આવશે. વડાણુને ડોલતું આટલાવનાર એ વંચ એક કાંતાવાણું ચોલાઈનું સાંવાળી મતિ સમતોલ શળનજ્ઞ વક છે, જેની બજારી બજારી અસાવવામાં આવશે. આ બજ સામાન્ય વિદ્યુત્ત્વ લગત કરનાર વંચ (રાયનેમો)માંથી મેળવી લેવામાં આવશે.

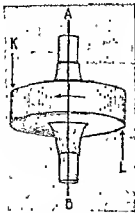
સામાન્યરીતે વડાણુ સમુદ્રની સપાટી પર ઊભું હોય છે ત્યાં તેની એક બાજુ મોલું ચડે એટલે વડાણુ સામી બાજુ ડોલે છે, અને મોલું બીજી બાજુ અપડાય ત્યારે સારી તરફ ડોલે છે એક જ મોનંથી વડાણુ બહુબહુ તો ખાંચ ધ ડોલોથી વધુ જાય કે નીચું જાય નથી. પણ વડાણુ તો સતત ડોલે છે અને મોનં અનિયમિતરીતે મેલખ્યા કરે છે. સમુદ્રના વધુ-ઓજા તે કાન પ્રમાણે મોનં પાંત્રીસથી ચાલીસ ડિગ્રી સુધીના હોયેલા આવે છે. આ હોયેલા ખાજવા સાર જેવું મોલું આવી પહેલે તેનું જ તેને નિષ્કળ બનાવવા માટે વડાણુને પૂરતી સક્તિ આપવાની જરૂર લાગી ગાય છે.

આમ પ્રારંભમાં જ હોસિયાનો ઉપાય મૂળમાંથી કરવાની તેને લાગી સકાય છે. તે માટે કાંઈ આજ્ઞા બજારી જરૂર નથી હોતી. માણસનો સ્વેચ્છા આયદોસ્કાપ નામનો આ નોનો-સરખો બમરડો એમ તેવાં પ્રયત્ન મોનંના લોહની અસરને પણ સાત નિષ્કળ કરી શકે છે.

આ સાથેના ચિત્ર પરથી આ આયદોસ્કાપ બમરડાના સિદ્ધાંતનો ખ્યાલ આવશે. બમરડાનું મોટું મોળ પેડું A.B. ધરીની આસપાસ, દોરેલા તીંગી દિશામાં ચક્ર ફેરે છે. જ્યારે મોનંના દળાણુને લીધે વડાણુ એક બાજુ—ધારે કે ડાબી બાજુ ડોલવા જાય છે અને K પર નીચેની બાજુ દળાણુ થઈને L આગળ પડે છે એવું જાણે છે ત્યારે બમરડાના નિયમ મુજબ

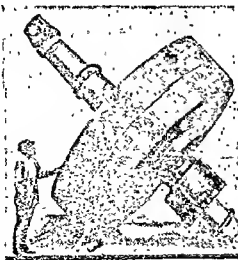
મોનં ડોલાવે તેમ ડોલતું જહાજ

વદાણી ધંધાવનારો આ ગાયરોસ્કોપ બમરડો કેમ ફરે છે તેની અતિ બતાવતું ચિત્ર. વિચિત્રવાર સમજાવ્યું નીચે આપી છે.

તેની ધરી આ ગતિના કારણે ફરવા માંડે છે; એટલે કે એ ધરી વાચકના તરફ ફરવા માંડે છે. A ઉપર આપણી તરફ આગળ ધરી આવે છે ને B પાછળ ન્ય છે, એથી વદાણને ડોલાવનારી મોંઠેની સક્તિ હરાઈ ન્ય છે. જેનું મોંઠું વદાણ નીચેથી પસાર થાય છે અને તેનું બળ અનુકૂળ ફરે છે તેનું જ બમરડા પર આવતું બળ પણ ઉલટાઈ ન્ય છે અને બમરડાની ટોચ પાછી ફરે છે. આથી ફરી વાર વદાણને મોંઠેની સામેનું બળ અગાડની નેમ લાગે છે, એથી મોંઠું બળ નાસી પામે છે.

આ ગાયરોસ્કોપ બમરડાની ગતિ પર અંકુસ રાખનાર નાનો બમરડો પણ એ જ યુક્તિ પર રચવામાં આવે છે તે એવો નાનકડો ચેતનવંત હોય છે કે જસ પણ એસો આવે કે તેને હાળી દે છે. સીધા ઊભેલા વદાણને સહેજ પણ એક લાગે કે તરત જ વિઘ્નનુપવાહ (ઇલેક્ટ્રિક સર્કિટ) બંધ થઈ ન્ય છે. જેને લીધે એક મોટર ચાલુ થાય છે. આ

સાડા બાર ટાનો આ સક્ષેત્રી બમરડો હવેરો ટનનાં જલદાલેને પ્રચડ મોંઠેના લોટ સામે રિથર રાખશે.

મોટર. નાના બમરડાને એવી રીતે ફરવે છે કે તેના હાંદા વડે તે પેલા રાદારી બમરડાને આગળ પાછળ ધક્કે છે. નાના હોડકા પર ગોડવેલા આવા બમરડા એવા સક્ષેત્ર ની વડયા છે તેવા ૪૫૦૦૦ ટનનાં જલદાલે પર બે સક્ષેત્ર નીવડશે તો, એમ મનાય છે કે, મોડા જ સમયમાં બધાં મોટાં જલદાલે પર પણ તે ગોડવી દેવામાં આવશે. —ડૉ. ઓ. ચોમપુરા (‘સિટરરી ટાયલેસ્ટ’ માં આવેલા એક લેખ પરથી)

જમતાની ફુલછામ

સર્વનદારે આ સુધિ. સર્વે ત્યારે ફટલાં પુષ્પો સરખાં હશે તે તો કોણ અણિ; પરંતુ પુષ્પો એટલે સહિના સલાટે ધરી કાટેલાં રથાપત્યને સર્વોચ્ચ નાદર નમૂનો એ વાત તો સાચી જ. એના કંપો, બકસ ને મોગરો, એના કમળ ગુલાબ ને ડોલર. સોં તેમનાં રૂપ રંગ અને ફીરમ! પુષ્પો એટલે કલ્યાણતી કળા. એની રચનામાં રથાપત્ય છે, એના રંગમાં ચિત્રામણ્ય છે અને એની ફીરમમાં સાહિત્યના ફૂવારા છે. એના વિના માથ અને કાલિદાસ હુખ્યા અને રિસા હોવ, વેનીસની વનશ્રી ઝાંખી હોત અને એના વિના કાદમીર વિષે

અમર ફીરદોસ જ રૂપે હમીનરત

હમીનરતો દમીનરતો દમીનરત

એમ ન હચ્ચારત! તેમ નગાવિરાજ દિવાલયની અર્ધી શોભામુખમા એના વિના ક્યારની વિલીન થઈ હોત!

પછી એ પુષ્પોનો વારસો એ માનવબંધુઓ વચ્ચે વહેવારો: માળી અને મીમાંસક. માળી દત્તો કળાધર અને મીમાંસક દત્તો વિજ્ઞાનવાદી માળીએ પુષ્પો માદયાં અને માણાબ્યાં! મીમાંસકે પોષાંગીઓ હમ્પી, ઉસર-પરામને છૂંદાં પાકયાં, રંગમંધને ભેજાં અને સોપાં! પણ વિચિત્રતા આપણી એટલી એ કળા આપણી રાકશે મહિ. વનસ્પતિવિજ્ઞાનીઓ આજે એક ગુલાબની સો ઉપસાંત નત અને બાવ બનાની રાક્યા છે. અનેક આડસુહિઓ ઊભી કરી છે તે તો હુદી. એક મીમાંસક બંધુએ પુષ્પોની દબર નત પારખી છે. તે કહે છે કે તેમાં તેને ૨૨૨ લાલ, ૨૨૩ પીળાં, ૪૪૪ વાદળી, ૨૮૮ ધોળાં, ૭૭ મેંજુડીયાં, ૩૬ સીયાં, ૧૨ નારંગી, ૪ તપખીડીયાં અને ૨ કાળાં પુષ્પો નચાયાં! એ મીમાંસકનો કાઠ માળીબંધુ એ ફલગળ મોકલે તો?

કુલત બંધકાર કાળારાને પિસારે છે. ખુદી, પ્રસન્ન રિમલ વેસ્ટા રમે તેને કેવા ગમે છે તેનું પ્રમાણ પુષ્પોના રંગ વેવિધ્યમાંથી મળી રહે છે.

પણ કુલતને તો રંગની બબા-કરતાં પુષ્પોની સોરખ વધારે ગમે છે. એટલે વધારે બમકદાર પુષ્પોમાં તે ફીરમ મૂકે છે. હીંગરાપણું તેને માફ નથી ન્યાં ભેજ-ભોગવિલાસની વિપુલતા વધારે ત્યાં એ સુગંધના હૃદયસિંચન બોર્કાં અને અનુકૂળ જ ફરે છે. કાણ સુગંધ એ તો પુષ્પોનો શ્વ —આત્મા છે અને તે યોગવિલાસમાં રહી ન રાકે.

આપણા જગદીશ બાણને શોધ કરી છે કે દેવો પર માનવીની પણ અસર થાય છે. મધુર ગીતથી દેવો પ્રસન્ન બને છે અને અમધુર તથા કંકરા ગીતથી ચીમચાવા લાગે છે. શુભવારના ફૂલ એવા અવાજની ચંચળ બને છે અને અવાજની સામેની દિશામાં ફૂટી પડે છે. ઈસ્ટરલીલોનાં ફૂલ ઉપર પણ એવી જ અસર જણાય છે. એક વાર એક ટેકાણે ઇસ્ટરલીલોનું તોણુ બાંધ્યું હતું. ત્યાં બેઠા વાણી રહ્યું હતું. થોડીક વાર બાદ જણાવ્યું કે દરેક પુષ્પે તેની પીઠ બેઠાના અવાજ સામે ફેરવી હતી. ફરીથી બેઠા સામે જો પ્રપ્તો મગધમાં આવ્યો, છતાં ફરીથી પણ પુષ્પો મોં-મગધોડી એ સંભોતથી વિમુગ્ધ થયાં હતાં. કાશ્મીરની કે કપશુંદીની મુખ-સોંઠ્યા મરિયાપાનથી કેસરની પુષ્પપાંખડીઓ પ્રકુલ ને પુલકિત બનતી એ પણ કાલિદાસે વણ્યું જ છે ને ?

(કૃષિવિજ્ઞાન) હાલાલા હ. બની

મગધ

એ ખરું છે કે મગધને માલદેશ કહેવો છે તે પ્રાચીન સાહ્ય-કથાઓમાં મગધવાત્રાનો નિર્દેશ છે. આજે પણ ગંગાને કત્તર કાંઠે વસતા બિયોલાવાસીઓ પર્વણ્ણી કેા તિથિએ ગંગાને દક્ષિણ તરફ જઈને મગધ પાદે ગંગાસ્નાન કરતા નથી. છતાં મગધનો ઇતિહાસમદિમા અજ્ઞાત પ્રાકૃતભર્યો ને જ્ઞાતભર્યો છે. ભૂગોળનો કાષ્ઠ જ પ્રાંત મગધ સમો ક્રીતિવંત હશે. બુદ્ધ ને મહાવીર સમા મહા ધર્મસ્થાપકો મગધ જોએ થયા. બુદ્ધ ભગવાનને બોધિસત્ત્વ ત્યાં સાંપડ્યું; મહાવીર યજ્ઞનું નિર્ણય-તીર્થ ત્યાં છે. એમની ધર્મમહાસભાઓ મગધમાં જરતી. નાર્દદ, પિકમસિલા, વિહાર ને હનપુરી સમી સારસ્વતીકેા મગધના એક પ્રાંતમાં હતી પતંગલિ, વજ્રગિ, પિંગાગાથે આર્યમદ સમા મૂળ વાણી કવિતા ને મગનમંદળના સંવન-સિદ્ધરાજે મગધ દેવે વર્ધ ગવા. આર્યવર્તનો ઉદ્ધેશ અકબેષ 'યજ્ઞ પુષ્પમિતે મગધમાં ધીમે. ચંદ્રકુમ, વિંદુસ્પર, અસોદેવ, સમુદ્રકુમને ધર્મવાળ સમા ચક્રવર્તીઓ મગધ સિંહાસને હતા. સેંકડો બિસ્માકને ગંગાને ધાલે એવા, રાજ્યોત્તરંગના અવતાર સમા આર્યશક્તિ સ્વામી મહીન્દ્રસ વિષ્ણુચંદ મગધરાજના મહામંત્રી હતા. મગધરાજનું સેનાદળ સાંઘળીને સિંહલના જગત્તેતા યૌધામન્યે સતસજ્ય ઓળંગી ગંગાપ્રદેશમાં જવાની ના પાડી, ને સ્વેચ્છા ચિત્રકુટ સિંહલને પાછો વાળ્યો. ગ્રીસના, ગ્રીસરના, સિંહલદ્વીપના, સુવર્ણભૂમિના એલબીએ મગધરાજસભાને શોભાવતા. પેંગટનીના હંધામાં વસેલું રાજ્યકુલ, ને જિતેણીને તીર્થપદે વસેલું પાટલીપુત્ર મગધની પાટનગરીઓ હતી ગ્રીસ ને પાર્સિપેલિસ, સુષા ને બાબી-લોનના સમગ્રદેશોને ગંગાને એના પાટલીપુત્રના રાજપ્રાસાદે હતા. એમ પાટલીપુત્રને પ્રત્યક્ષ પેખનાર એક સમજન મે-એસ્થિનિસ કહે છે. કંદહાર, કાબુલ, હેરાત-આજે તાસ્તીન સામ્રાજ્યમાં નથી; ત્યારે મગધના મોઢીને આધીન હતાં આજે

નથી એટલેટું આર્યવર્તનું ચક્રવર્તિત્વ મગધરાજને ખાલીસરો નર્પ પૂર્વે હતું. મગધનાથ મોઢીની મુકુટકલગીમાં સરસ્વતીનો મોર હતો, અને બોબ્બોને પ્રત્યેક વિહાર ત્યારે શારદામંદિર હતો. પાટલીપુત્રમાં ગ્રીસ પુરબનોની નગરવિવદ હતી. કુમિયાનું મધ્યમ વસ્તીપટ્ટખાતું મગધની એ પાટનગરીમાં સ્થપાયું હતું સાહ્યબદાઓને મુગલ મહારાજઓ મુગાગોરીએ એકલતા એ જ્યો મોઢી મહારાજોના રાજકારભારનું અનુકરણ હતું. સીરિવા એએમી નીલને કાઠે, એપિરસની સમુદ્રનગરી ને સિકદરના મેકેડોનીયા દેશમાં, નિષ્ક્રમનો પેલી પાર ને સુવર્ણભૂમિ ને સિંહલદ્વીપમાં—મગધના ધર્મસામ્રાજ્યનો ધર્મ-ધ્વજ એમ નિજકમાં ફરકતો. મગધનો રાજચંપો તાનકેા હતો પણ એના હેઠટ પરિગળ સાગર એતરી મિરિરાજ ઓ-ભેરી પૃથ્વીના ચોખૂટમાં બેઠા. —કવિ નાનાલાલ (સંધ્યારાત્ર)

વફાદાર કુતરો અને તેનું રમારક

કુતરાની વફાદારી અતિ પ્રસિદ્ધ છે જમણમાં રહેનારાઓ જ તેની વફાદારીની કિમત સરાને છે. યુરોપમાં સુપરેલા દેશોમાં એ મૂંઝા પ્રાણીને કેળવી તેની પાસેથી પર્ફેક્ટીયર લરીકેનું અને એનાં બીજાં કામ લેવાય છે.

આપણા દેશમાં જ્યારે દેલવે વ્યવહાર શરૂ થયો ત્યારે માલ લાવવા લઈ જવાનો ધણીખરો વેપાર થોડી વણ-જારાઓના હાથમાં હતો. આ થોડી વણજારાઓ મોટા વેપા-રીઓ હતા. હાલો રૂપિયાના માલની લેવડદેવડ કરતા હતા. સાસ રાસો જેવી એમની આંટ મજાતી હતી.

આવા એક આગરદાર થોડી વણજારાને વેપારમાં નુક-સાન આવ્યું અને વણજારો એક રોડને દેવાદાર થઈ ગયો. રોડ વારંવાર તેની પાસે ઉપસાળી કરે, પરંતુ સંજેગવચાન વણજારો તેનું દેવું ભરી શકે નહિ. આ વણજારા પાસે એક નિમગ્નહવાલ કુતરો હતો. પોતાના દીકરા કરતાં પણ તે એને વહાલો હતો. ધીમર પણ તે એને પોતાનાથી વિખેડી કતો નહિ. રોડની ઉપસાળી સખત થતા લાગી એટલે વણજારાઓ દંડાળીને રોડને પોતાનો વહાલો કુતરો લખી આપ્યો, અને એવી સારત-કરી કે જ્યારે તેનું દેવું પૂરું થઈ જત્યારે કુતરો પાછો આપણે રોડ કુતરાને લખે પોતાને વેર ગયા.

કુતરો પણ પોતાના માલિકનું લણ વાળવા રોડની વફા-દારીથી નોકરી કરવા લાગ્યો. રોડએક માસ પીવા બાદ રોડને વેર ખાતર પડ્યું. બારે કિંમતનો માલ ચોસાયો. રોડ ધણી હાસ થયા. દરખાસમાં ફરિવાદ નોંધાયો. ખોરું રોધાયું. પણ કંઈ પતો લાગ્યો નહિ. આ પ્રસંગે કુતરો દૂર એસેશિઓ બપો લગાડી નેહ રહ્યો હતો. જ્યારે બધાં માણસો વીખ-સખાં ત્યારે તે પોતાના નવા માલિક પાસે ગયો ને તેના પેતિ-યાનો ઊંઝા-ગોળાં પકડી એથવા લાગ્યો. કુતરો કમળતે ઝંલ કરે છે તે બંધી રોડે તેને હાંધી કાઢ્યો. પરંતુ કુતરાએ તો એની કિંમત આણ જ રાખી આ ઉપરથી પાસે એસેશિઓથી

કોઈએ કહ્યું કે કુતરો વણુઝારાનો છે. પગપારણું છે. તો જુઓ તો ખરા તે ક્યાં લઈ નય છે, આગર શું કરવા માગે છે.

કુતરાએ તો રોકના યોતિયાનો છેડો મોખાં રાખી ચાલવા માંડ્યું અને તેની પાછળ બીજા ગામલોક ચાલ્યા. આ રીતે બેઝેક માફ દૂર નંખમમાં કુતરો બંધાને લઈ ગયા અને એક વડના ઝાડ નીચે જઈ અટક્યો, ને આગ્રહા બે પથે જમીન ખોદવા માંડી. આ ઉપરથી શેઠે એ જગ્યાએ લાંકું ખોદાવ્યું તો રોકનો મોસાએડો તમામ માલ ત્યાંથી મળી આવ્યો.

વાત એમ બનેલી કે રાત્રે ચોરો ખાતર પાડી ઘરમાં પેઠા તે વખતે કુતરાએ બસીને ધોંધાટ કરવાને બદલે ગુપ્તરીથી ચોરોની બંધી કિયા નેહ લીધેલી ને ચોરો માલ લઈ ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યા ત્યારે તેમની પાછળ લપાટાણવાતો બંધને ચોરોએ દટોલી જગ્યા નેહ તે પાછો વળેલો.

કુતરાની આ ગિમકદલાકી અને દોશિયારી નેહી સો તેનાં વખાણુ કરવા લાગ્યાં. શેઠે પણ કુતરાની વફાદારીથી ખુશ થઈ કુતરાના ખૂજ માલિક વણુઝારાનું દેવું માફ કર્યું અને કુતરાને પોતાના બંધનમાંથી મુક્ત કર્યો. આ બંધી હકીકત શેઠે એક માગજમાં લખી અને તે માગજ કુતરાના ગળે બાંધી તેને માનપૂર્વક વિદાય કર્યો. કુતરો પણ દર્શન આપી પોતાના માલિકને મળવા ઉતાવળો થઈ ચાલવા લાગ્યો.

કુતરો પોતાના માલિકની સોપ કરતોકરતો ઘર રાખવાના વડાળી ગામથી એક માઈ ઉપર જ્યાં વણુઝારાનો મુકામ હતો ત્યાં ગયો. પ્રસાતનો સમય હતો, વણુબંદો લાજબી કરી દાઢ ઉઠાડી રહ્યો હતો. એવામાં કુતરો પોતાના કુતરાને આવતો નેહ વણુઝારો વિચાર કરવા લાગ્યો કે કુતરો રોકના શરથી નાસી આવ્યો ને માફ નામ બોલ્યું. એને જ્ઞેતાં જ તેનું હૃદય લીખી ઊઠ્યું.

અવિચારી વણુઝારો ઉતાવળો થયો. ધણે વખતે સ્વામીનાં દર્શન થતાં કુતરાના હરખને પાર ન રહ્યો. પૂંછડી પટ-પટાવતો તે પોતાના પસામની કયા માલિકને કહેવા ઉતાવળો ઉતાવળો તેની પાસે નેહ પહોંચ્યો તેવા જ ધડ હળે ડાંગેલો એક ફટકો તેના માથે પડ્યો અને તેની જ સાથે એનો આત્મા ઊડી ગયો.

શેડો સમય વીતતાં વણુઝારાનો કોઈ રાંત પડ્યો ને કુતરા તરફ વળી જોવા લાગ્યો તો તેને ગળે બાંધેલી જિંદી તેની નજરે પડી. એ વાંચતા જ તે મૂર્છાવશ થયેલબાન આવવાં અતિ કરૂણ આકંઠ કરીને તે પોકપોક રડ્યો. વફાદારીનો આ બદલો ! તેને જીવન આકાર લાગ્યું વડાલા વફાદાર પ્રાણીના સ્મારક માટે તેણે પોતાની બંધી મિકત આપી લીધી અને એ નખીરા કુતરાના નામથી તે જ જગ્યાએ એક ઓટું વિરાણ તળાવ બંધાવ્યું આવાંદ પણ એ વફાદાર નખીરા કુતરાની જીવનલીલા કહેવું નખીરા તળાવ વડાળી પાસે એ ખૂંઆ માળી અને વણુઝારાના સ્મારક તરીકે સારી પૂરી રહ્યું છે.

મુસલમાન બાઈઓ કોઈ પણ લખાણની સરખાત કરતી વખતે કે કોઈ સાકે કામ આલેખતી વખતે મંગલ શબ્દ તરીકે ઉદવનો આંક લખે છે. તેનું રહસ્ય એ છે કે એ સંખ્યામાં તેમનું દબેસનું મંગળ-આરંભ-વાક્ય સમાઈ નય છે. કેવી રીતે તે નીચેની હકીકત પરથી સમાજશે. એમનું મંગળ-આરંભ-વાક્ય આ છે: ગિસ્મિલ્લા-હિરદેમા-નિર્દેહી. તેની વ્યુત્પત્તિ છૂટી પાડીએ તો આ મમાણે થાવા બહારે અલ્લા-નિદર રહેમા-નિર રહીમ. હવે, એ દરેક શબ્દનો અર્થ આ નીચે બતાવ્યા મુજબ થાય છે: ગ=(સાથે), હસ્મ=(નામ), અલ્લાદ=(ખુદાના), અર=(જે), રહેમાન=(માયાણ), અર=(જે), રહીમ=(કૃપાણ) એટલેકે “ખુદા કે જે માયાણ ને કૃપાણ છે તેના નામ સાથે (હું કામ કરું છું)”

મુસલમાન બાઈઓ કોઈ પણ કાર્ય શરૂ કરે તે પહેલાં ઉપરું વાક્ય બોલે છે; એટલેકે ખુદા કે જે આ લોકમાં ને પરલોકમાં કૃપાણ છે તેનું નામ સંભારીને પોતાનું કામ તેઓ આદરે છે. હિંદુ બાઈઓએ જે રીતે કૃષ્ણપિયુષ્ણુ પ્રિયથી પોતાનાં કામો આદરનાં નેહકો તે જ રીતે મુસલમાન બાઈઓએ પણ ખુદાના નામે પોતાનાં કામો આદરવાનાં છે.

હવે એ આણું વાક્ય ઉદવનાં કેમ સમાયું છે તે જોએ. અરબી બાપના રટ અક્ષરોમાંના પ્રત્યેકની કિમત મુકાર કરેલી છે. ચાર સખનું સહેતું પડે તેટલા ખાતર એ રટ અક્ષરોને તેની કિમત સાથે આઠ શબ્દોમાં ગોઠવેલા છે. આ નીચે તે આવેલા છે. તેમાં પહેલી લીટીમાં તે શબ્દનું નામ, તેની નીચેની લીટીમાં તે કયાકયા અક્ષરોનો બનેલો છે તેની જોડણી, અને તેની નીચે તે દરેક અક્ષર દીઠ જે કિમત મુકાર થઈ છે તે બતાવેલાં છે:

(૧) અળખજ	(૨) હબ્બજ	(૩) દુતી
અલેક, બે, ગિમ, દાલ.	હે, વાવ, ઝે	હે તોય, યે.
૧, ૨, ૩, ૪.	૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૦.	
(૪) કલમન	(૫) સખકસ	
કાફ, લામ, મિમ, તુન.	સિન, અઈમ, ફે, સ્પાદ.	
૨૦, ૩૦, ૪૦, ૫૦.	૬૦, ૭૦, ૮૦, ૯૦.	

(૬) ફરસત (૭) સખખજ (૮) ઝખખ
કાફ, ફે, સિન, તે સે, બે, ઝાલ. જરાદ, ઝાવ, ધળન.
૧૦૦, ૨૦૦, ૩૦૦, ૪૦૦, ૫૦૦, ૬૦૦, ૭૦૦, ૮૦૦, ૯૦૦, ૧૦૦૦.
ઉપરના વિવિધ અક્ષરોની વિવિધ કિમત મુજબ ‘ગિ-સ્મિલ્લા હિરદેમાનિર્દેહીમ’ માંહેના અક્ષરોની કિમતનો સર-વાળો ઉદવ થાય છે; એટલેકે ઉદવનો આંકડો ગિસ્મિલ્લા હિરદેમા નિર્દેહીમ સુવાને છે આથી એ મંગળવાક્યને કૃપાણ-માં, હકપથી કે શોડી નવામાં લખવા માટે એ એક વપસાય છે.
આ દિસાણ-પદતિ અરબીમાંથી મળ્યું કરેલી હોવાથી તેમાં આર શબ્દ ફારસી અક્ષરોનો સમાવેશ કરેલો નથી. છતાં એ પૈશીનો કોઈ અક્ષર વાકયમાં આવે તો તેની કિમત

તેની આગળના અક્ષર જેટલી ગણવી. જેમકે, 'ચે'ની 'જે', 'ચે'ની 'જિમ', 'જે'ની 'જે' અને 'આફ'ની 'ફાફ' જેટલી.

આ પદ્ધતિને 'અળજદ' પદ્ધતિ કહે છે, કારણકે એ આઠ રાખસમૂહનો પ્રથમ રાખસ 'અળજદ' છે.

આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ ઐતિહાસિક જાનાવો, જન્મ, મરણ, રાજ્યારોહણ વગેરે પ્રસંગે પણ કરવામાં આવે છે. તે એવી રીતે કે એ પ્રસંગના સ્મારક તરીકે થયેલા શિલાલેખ, મકાન અથવા અન્ય સાધન ઉપર ગદ્ય કે પુરાની એકાદેજ લીટી રચીને લખવામાં અથવા કોતરવામાં આવે, જેનો અર્થ એ પ્રસંગને લગતો થતો હોય. તે ઉપરાંત એ લીટી રચનામાં પાછી ખૂંટી એ હોય કે તેમાં વપરાયેલા તમામ અક્ષરોની કિંમત ઉપરથી પદ્ધતિએ કાઢીએ તો એ જગતના એ વર્ષમાં બન્યો હોય તે વર્ષનો આંક નીકળી આવે! એ વાક્યની નોંધણી તમામ અક્ષરોનો જે સરવાળો આવે તે હીન્દી વર્ષ સમજવું. (ઇતર વાચન પત્રિકા)

હવે

'હુ' આ રીઝાનો ઉચ્ચાર 'જોમ' કરવામાં આવે છે. એ 'અ', 'ઉ' ને 'મ્' એમ ત્રણ અક્ષરો બનેલા છે. 'હુએ-વાદિતીયમ્' । એક જગતના બીજી નથી, અર્થાત્ પરમાત્મા સિવાય અન્ય કંઈ છે જ નહિ, એવી હિંદુઓની મૂળ માન્યતા છે. એ પરમાત્માની માર્ગના ચૂડાક્ષર હુમ્ની કરવામાં આવે છે. એ અક્ષર સર્વ પ્રાર્થનાને ધર્મવચનના આરંભમાં વપરાય છે; અને એવા પવિત્ર છે કે કોઈપણ સંભળાય નહિ એવી રીતે તે બોલવો જોઈએ. આ નાની દેખાતી રીઝા હિંદુ ત્રિમૂર્તિ પ્રજ્ઞા-વિષ્ણુ-શિવનું મૂર્તિચંદ્ર સ્વરૂપ મનાય છે.

અર્થી હસ્તરનાં 'વિરાટ', 'અગ્નિ', 'વિશ્વ', આદિ નામો જણાય છે: હમી , , 'હિરણ્યગર્ભ', 'વાયુ', 'તેજસ', , મૂર્ધી , , 'હસ્ત', 'આદિત્ય', 'પ્રાણ', ,

'વિરાટ' = વિવિધ જગતનો પ્રકાર; 'અગ્નિ' = જ્વાલનશક્તિ સર્વવ્યાપી હસ્ત; 'વિશ્વ' = જગતને સમાવનાર; 'હિરણ્યગર્ભ' = સ્વયંપ્રકાશ અને પ્રકાશક; 'વાયુ' = અચેતન જળજ્વાન અને જગતને ધારણ કરતો; 'તેજસ' = સ્વયંપ્રકાશસ્વરૂપ; 'હસ્ત' = જગતકર્તા; 'આદિત્ય' = અવિનાશી; 'પ્રાણ' = સર્વજ્ઞ જ્ઞાનસ્વરૂપ હસ્ત. આ હુમ્મરનો અર્થ થયો. હવે હિંદુ શાસ્ત્રનું ત્રિવિક રાત્રિ 'માવની' ગ્રંથ છે, અને એ મંત્રનું દ્વંક રૂપ હુમ્ છે. (વસંત)

જેહાગીર માલિક હસાઇ

જોણીઆરની જતિવાળી, રેલવે

જમીનમાં તાજેતરમાં બની છે. તે કલાકે સો માર્ગલ જરો તે એકશુનિગિયમની બનાવેલી છે અને તેનો પાટ લાંબા એકાદ

કાગળનો પેઠે ઘડી વળે તેવું લાંકું

કાગળની કાપી સકાય અને કાગળની માફક પછી વગાય છતાં બીજકુલ દોર નહિ એવા પાતળા લાકડાનાં પાટિયાં હાલ બનાવવામાં આવે છે. આ પાટિયાં કુદરતી લાકડા જેવાં જ આકર્ષક અને સળ વાળાં આવે છે. બહુ કષ્ટાની, માફક તેના પર કાચ થાય છે. એક ઈંચના ૬૦મા અગર ૧૨૦મા વાગ જેટલું તે બહુ આવે છે. કાગળને મહેલે તે દિવાલ પર લગાડી સકાય છે અને તેના પર બીજાં લાકડાં માફક કાચિયો કાગળ, લાખ કે રીણ પણ લગાડી સકાય છે. છેા ફેરી દિવાલ પર, ધાતુના પતરા પર, અગર હલકી બતના લાકડા પર પણ તે ચોડી સકાય છે જેથી દેખાવ બહુ સુંદર લાગે છે, છતાં અર્થમાં અર્થોર્થ સરતું પડે છે. આનો ઉપયોગ ઊંચા વર્ણનાં મકાનોમાં, હોટલોમાં, કલબોમાં, ઔદિસોમાં ઇત્યાદિ સ્થળે યુરોપ-અમેરિકામાં ખૂબ થવા માંડ્યો છે.

(સિદ્ધરતી કાઉન્ટર ઉપરથી)

રે.ઓ.સો.

પાણીની ઊંડાઈ માપવાને વાયરલેસ

માર્ગોની કંપનીએ વડાજી માટે એક એવી શોધ કરી છે કે જેમાં જાળનાં જ તેમાંના ધડિયાળોના કાંટો વડાજી નવાં બેસું હોય તે જગ્યાના પાણીની ઘડાવર જાડાઈનો આંકો બતાવે. આમાં વીજળીનો પ્રવાહ નીચે ફેંકાય છે અને તે તળિયે અડીને તુરંત પાછો ઉપર વળે છે. તેનો આંક જાતાવાય છે.

એક નવદ દેશસેવા

પટ્ટણના પ્રેસિડેન્ટ ધારાસભી શ્રી હસન ઇમામ સાહેબે એક પત્ર જ આવકારવાયક થયું અર્થ છે. હિંદના મધ્યમ વર્ણના જુવાનો અને યુનિવર્સિટીઓના પદવીધારીઓમાં બાપી રહેલી એકાદીથી એ સુઅર્ગ મુસ્લીમ ધારાસભીનું અંતર ખૂબ ઘણું હતું છે. હવે પાંચ વર્ષ હરગિયાન એમણે આ એકાદીના વિવાતજ્ઞને મદદ અનેક વિચારો રજૂ કર્યા છે. આજે એ એક આચાર રજૂ કરે છે. આલ્લાહાબાદ છંદામાં આવેલી પોતાની આબીસ હંદર એકર જમીન-લગમગ એક લાખ વિધા જમીન-એમણે શ્રી તુલશીચંદ્ર મોસ્તખી જેવા મહાસભાના મુસ્લિમ કાર્યકર્તાને સોંપી દીધી છે. એ જમીન ઉપર મધ્યમ વર્ણના જુવાનોની-કોમ કે નાતના બેદ વચર-એક વસાહત સ્થાપનામાં આવશે. ત્યાં ખેતી, કૃષ્કાદ, શુકરોગ વગેરેના હુન્દી અખતારો અને કલ્પતિ કરવામાં આવશે. આ વસાહતમાં આશરે રપથી ૩૦ હંદર જેટલા જુવાનોને રોજ અને અતુલ્ય બંને ગળવાની સંભારના છે. શ્રી હસન ઇમામ એ એક નિષ્પક્ષ બંદરે પુરૂષ છે; વિચારશીલ મુસ્લીમ છે, કોમી ભેદથી પર રહીને એક અતિ ગંભીર આર્થિક પ્રશ્નના ઉકેલ

૩૫૫લી નૂરજહાની બેમલ ચીનાઈ આરસો દાસીને હાથે આકસ્માત તરી જવાથી દાસી ખિત થઈને બીવા લાગી. આ વાત નૂરજહાની બહુમાં આવનાં તેણે કહ્યું, 'કંઈ નહિ; એ તો એકં થયું, ગુમાનને જોવાનું સાધન નાશ પામ્યું!'

'પેસા'ના મતિસાધક: કંઈ, ફરિયું, દોડિયું, કાવડિયું, સવાકો, ગ્રાંબિયો.

ચામડાની જેડીઓ વપરાસ વિના થઈ રહેવાથી બેજવાળી દારાને લોચે તેને ફગ વળી નવ ત્યારે મરણે બારે મેળવેલા સરકા અને પાણીથી કપડાના થોવા વડે બંધને સાફ કરી ઓલિવ ઓઇલ કે વેસેલિનનો આગો હાથ મા-રજો. લર્ચીનું તેજ આધુઆધુ થોપડ-વાથી પણ ફરી ફગ વળની અટકશે.

વીંછીના ડંખ ઉપર મીઠું ચીણું વા-ટીને ધસવાથી અથવા મધ ધસવાથી ક્યારેક થાય છે. નામસ્ત્રેક્ષનાં એ પાન-મા થયડી થયડી મીઠું નાખી એ પંછી એક ચાવી જવાથી પણ વીંછી ઊતરે છે.

સીઝર શબ્દનો અર્થ થાય છે થોડાં હુમ્કાં વાળો માથુસ; છતાં સીઝર (ન્યુ-સિયસ)ને માથે તો તાલ હતો!

બીનં પશુઓની માફક હાથ પાણી-માં તરી રાકતું નથી; તેમ જ પાણી-માં પડે છે કે તરત તરવાનો જરા પણ પ્રયત્ન કર્યા વિના કાં તો બેસી નવ થઈ, અથવા આડું થઈ સૂઈ નવ થઈ.

સૌ પહેલી એર મેઈલ (વિમાની ટપાલ) આજથી ૨૦ વર્ષ સુધી પર અર્થ એરિવિંગ્ટન, નાગ્નો. અમેરિકન અ-મેરિકામાં આર્ડન સિટીથી મીની-ઓલાં મામે લઈ ગએલો, -૧૮૧૧ના સપ્ટેમ્બરની. ૨૩મી તારીખે.

ફ્રેંચ લેખક વોલ્ટેર (Voltaire)નું ખરું નામ Arovet L.I. હતું જેના અર્થકોને આ કાવ્યના ઝોડાવને તેણે પોતાનું એ તખલ્લુસ ઉપાધનું.

વિરોધી અર્થવાળી કહેવતો: 'માથુ મૂકે તે માલ ખાવ.' 'શિર સલામત તો પધકિયાં બહેત.'

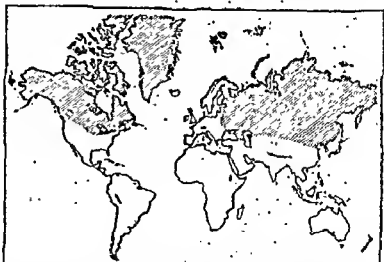
મોડું પડિયાળ સાફ કરવાને તેને ધરામાંથી બૂદ પાડી લોલક બાણીએ મૂકા તથા બધાં સૂં ચાવીએ વગેરે પણ સંભાળી રાખે. થઈ ચાવી ચડાવીને તેને નરમ સાણ અને પાણીના મિશ્રણ-માં ઝળકાવી રાખે. તેનાં ચક્ષુને અંદર બલે ચાલ્યાં કરે. એમ બધી ચાવી હબગી નવ એટલે ફરીવાર ચાવી આગે અને ફરી હબગવા દો. આથી બધા બાગો ધોવાઈ જશે થઈ બદાર કાઢી એક વાર ચાવી દઈ તેને અંધારાના તાવની નજીક, ૨૫ ન ૩૦ તેમ સુકાવા મૂકા, એટલે થઈ મેંડ્યા વિના સુકાઈ જશે. તે થઈ ક્રિયામાં લેણું, સંચાનું તેજ તેના દાંતાઓ આગળ ઊંચે અને પડિયાળને ધરામાં નાંખી લોલક ચડાવી લો. ફેલા ચાલે તેટલું તેજ ન લેજશે; એથી બધેપૂળ થોડી ઊલટું વૃક્ષાન થશે.

પગને કેમ પણ રકમ વડે ગુળીને ગુણાકારમાંથી ક બાદ કરે. થઈ બાધી રહેતી રકમને ૭, ૮ ને ૯ ૫૩ બાજો તો અવુકમે ૧, ૨ અને ૩ થોજ જ વધશે.

ફરીન ફરીમર પર નોડાવિલાની તાલી-મ પામના કિંદી વિલાઈઓમાં નાવિક તરીકેની કનમ તાલીમ તથા મુજો ધરા-વવા માટે એ ચકવર્તી નામના આ બંધાવી કુમારને મુવર્ણવદક માન્ય છે.

ગરથીનાં પોડનાં લોલકાં જનને થોડાં માણી સાંધે પીસી રસ કાઢી તેમાં થોડું મીઠું નાખી દારૂ પર ખૂબ મસજવાથી અમે તેથી નૂની લાલ કે કાળી દારૂ મરી નઈ આમડી સુંવાળી બને છે, ખીછ દવાઓ જેટલી આ બગની નથી.

દુનિયાના બેઝે પ્રદેશો પર વસવાટ (સિયાળામાં) એકાગ્રા એકા ગ્રખ માસ સુધી બસ રહે છે તે લોડીવાળા બાજ વડે દર્યાવેના નકોશ.

વિદ્યાર્થીઓ, વેપારીઓ, વકાલો અને
બીજા મનુષ્યો કામ કરનારોએ એના
સેવનથી અન્યથા જેનું પાપનું અને છે.

નાનાં—ગોટાં, માંદાં—માલં
સ્ત્રી—પુરુષ. નગણાં—સગણાં
ચોકિલ્લ એનું સેવન કરી શકે છે.

તમે વાપરી જોયું છે ?

ઝંડું કેસરી જીવન

કેસરી જીવન ઝંડું ના
મેળવવાનો આશય રાખો

મહારાષ્ટ્રનાયન

રસમિંદુર, અમક, કેસરી, મનુદી અને બીજાં
દીપન, ધામન, પૌષ્ટિક આગળ મેળવી
હીલાં રસદાર અભિમાનથી લતાનેલા
આ સુરોચિત, મુલામિત, સ્વાદિષ્ટ
ને પૌષ્ટિક ખોરાકનું નિયમિત સેવન
લાંબું આયુષ્ય તથા સારી આરામદાયક
આવૃત્તિ મેળવવાં બધા અને તેજ તમા
દેહ દંડિતમાં મેળવ પુરે છે.
૫૦ રાત્રીના પાંદના રૂા. ૧૫
આથા રાત્રીના પાંદના રૂા. ૨૫
એક રાત્રીના પાંદના રૂા. ૫)

ઝંડું

ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ
લિમિટેડ

મથુરાનું: અવની મેડ, મુંબાઈ ૧૪
દુબાઈ ભૂતી મદામનસી, કાલામીદી
મુંબાઈ—૨

કેસરી જીવન

મથુરાનાં મિત્ર
મોડીલાં જાપાન મોડીલાં

ગુજરાતની ચિત્રકલાનો પ્રતિનિધિ-સંગ્રહ

અનિરૂપ રાવળ   અનિરૂપ ખેડિત
કનુ દેસાઈ   સોમાલાલ શાહ
સિદ્ધલાલ પરીખ   કૃષ્ણલાલ બટ્ટ

અનુદાન બદ્ધ

એ માન ચિત્રકારોનાં, ૧૦૪૧૧ ઈસવી માપના વિવિધરંગી માહિતી
ઉપર ચોટલાં દેસાં, ચુનોદાં, પૃષ્ઠરંગી ચિત્રોનો અગિયમ સંગ્રહ

વરના રાજગાર માટે, મિત્રો-સંબંધીઓને ભેટ આપવા માટે, ઈનામ કે લહાણી માટે મધુરી કલાસોરલ

કિં. પ્રત્યે ૫૬ ૧-૪-૦   પાકું ૧-૮-૦   રજિ. સાથે પોસ્ટેજ ૦-૧-૦

કુમાર કોર્પોરેશન   ૨૭૦૭ રાયપુર   અમદાવાદ

મુંબઈના એવન્ટ • આર.આર. રોડની કૃષ્ણી હાઉસેસ અને રાવળ પ્રથમે ફોટોગ્રાફિક ડિવર્સ • પ્રિન્ટેસ સ્ટી.

ક્રમિક

ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਾਮੁ ਸੰਦੇ ਭੀਯੋ ਗਾਯ ਜੰਗਲ ਯੋਗਯੋਗਿਨਿ ਸੰਤ ਭਰਮਾਰੀ ਸ੍ਰੀ ਭਗਿਨਿ ਸੰਤ ॥

સીનેમા ચિત્રો પાડવા માટે મૂવી હરીફાઈમાં રૂ. ૪૦૦૦ ધનામ!

તમારું બાળક

વરસે પછી પણ એવું ને એવું હલનું એકલું તમારી નજર આગળ તમે એક
શોખને તમે દમખાં એના બાળપણની સીનેમાફિલ્મો પાડી રાખી કાઢ તો અને
હમણાં તો તેની ખરી તક છે! કેમકે આગકાં મૂવી હરીફાઈમાં રૂ. ૪૦૦૦નાં
ઈનામોમાંનું એકાં ધનામ પણ તમે હાંધી શકો છો. એની શરતો તદ્દન સારી છે. આ રીતે:

આગકાં મૂવી હરીફાઈની શરતો

- (૧) હરીફાઈના સમય દરમિયાન તે દિવસ, બર્મ ને સીનેમાના પત્તી સી સીને-એમિટર મોટે ખુલ્લી છે.
- (૨) ૧લી દિરોગર ૧૯૩૧થી ૩૦મી એપ્રિલ ૧૯૩૨ સુધીમાં હરીફાઈની ફિલ્મો, ૨વીકારનામાં આવશે. ૧લી દિરોગર પહેલાં પાડેલી ફિલ્મોને પણ હરીફાઈમાં સ્થાન મળી શકશે.

(૩) ફિલ્મ આગકાં ૧૬ મિલિમિટર રિવર્સિબલ
પર પાડેલી હોવી એવું અને સાચું તેનું
એક્સિપલ ફોર્મ બેટનું હોવું એવું.

(૪) હરીફાઈની ફિલ્મની લંબાઈ એકાદમાં
એકાદ ૪૦ ફુટ હોવી એવું. વધુમાં વધુ લંબાઈ
અમે તેટલી ચાલી શકે, તેનું બંધન નથી.

(૫) ફિલ્મોની અમે તેટલી સંખ્યા હરીફાઈમાં
હાજલ કરી શકાય; પણ કોઈ પણ હરીફ
એકાદી વધુ ધનામ જીતી નહી શકે.

(૬) કમિસ તે ૧૬ મિલિમિટર સાઇઝનો
અમે તે જનરલનો વાપરેલા ચાલશે.

(૭) સમતગતો, મુંઝાણી સમતો, ધરની
અંદર કે બહારનાં રીપો કોઈપણ રિપનની
ફિલ્મ હરીફાઈમાં હાજલ થઈ શકશે.

(૮) હરીફાઈની ફિલ્મો સ્પિરિટડ પોસ્ટ પાસ
સલથી અને રિક્કિટ ૭૫૨ મોડામાં મોડી ૩૦મી

એપ્રિલની ૩૦મી થી હાથ સારી આગકાં
ફોટો કંપનીની મૂવી હરીફાઈ ખાતાને,
હોનબી રોડ, પો. બો. નં. ૪૮૮
મુંબાઈ-૧ એ સરનામે પહેંચેલી બેંકએ
ને પાસસલ હવે આગકાં મૂવી હરીફાઈ
એવું લખેલું હોવું એવું.

(૯) હરીફાઈમાં મળેલી ફિલ્મો સાર
કે કાળજી તથા સંભાળ લેવામાં આવશે.

છતાં મળેલી ફિલ્મોને કાંઈપણ વૃક્ષાન ચાલ કે તે શુભ ચાલ
તેને માટે આગકાં ફોટો કંપની જોખમવાર નથી.

(૧૦) હરીફાઈ પૂરી થયે બધી ફિલ્મો પાડી મોકલવામાં આવશે.
પરંતુ ઈનામ જીતી જાયેલી ફિલ્મોને શખવાનો તથા તેનો મેનાની
ઈચ્છા મુજબનો ઉપયોગ કરવાનો હક આગકાં ફોટો કંપનીને રહેશે.

(૧૧) હરીફાઈને નિર્ણય લેવાને ને સારું બંધનકર્તા મળશે, ને
હરીફાઈને સમતો કોઈપણ પત્રનું પત્રવાર ચલાવનામાં આવશે નહીં.

(૧૨) લંબાઈની ફોટોગ્રાફી કે ફિલ્મના ધણમાં કામ કરનાર
કોઈ પણ માણસથી આ હરીફાઈમાં માગ લઈ શકશે નહીં.

- ઈનામો:
- ૧લું રૂ. ૧,૨૨૫
  - ૨લું રૂ. ૭૫૦
  - ૩લું રૂ. ૩૨૫
  - ૩ ૧૦૦નું
  - એક એવાં
  - ૨૦ ઈનામ
  - રૂ. ૧૦૦૦
  - ૩૧. ૫૦નું
  - એક એવાં
  - ૧૪ ઈનામ
  - રૂ. ૭૦૦
  - કુલ રૂ. ૪૦૦૦

૧૬ મિલિમિટરની ફિલ્મ વાપરતા બધી બનાવતા સીને કેમેરાઓમાં આગકાંની ૧૬ મિલિમિટર રિવર્સિબલ સીનેફિલ્મ વાપરી શકાય છે.

આગકાં ફોટો કંપની • ફોટ • મુંબાઈ
બવારનામા વેપારીઓ
અમદાવાદ ફોટો ડીપ • બાંધી રોડ અમદાવાદ
એસ. ડી. હવેલતી રોડ રોડ અમદાવાદ
એન.ઈનિયર બાંધર્સ રોડ રોડ અમદાવાદ

Vinglinder CAMERAS & LENSES

ફાઇન્ડર

લેન્સ ઝ

અને ફોટોગ્રાફિક સાધનો

ઈ.સ. ૧૯૫૬ થી ૧૯૩૬ મુખીનાં ૧૯૫ વર્ષના વિશાળ
જર્મન અનુભવ અને વૈજ્ઞાનિક શોધનાં પરિણામ રૂપ છે.

ઈ.સ. ૧૯૪૦માં અદ્ભુત ચેટઅવલ લેન્સ F/૩.૭ની શોધ
કરી ફોટોગ્રાફિક સાધનોમાં કિંમતી ઉમેરો કર્યો ઉપરાંત.

ફાઇન્ડર F/૬.૩ કોસ્ટીનીયર ડબલ F/૬.૩ સ્કોપાર F/૪.૫ હેલીયાર F/૪.૫ અને F/૩.૫
યુનીવર્સલ હેલીયાર F/૪.૫ અને હેલીગો સ્ટીએટ F/૨.૫ લેન્સ બનાવ્યા છે.

શિખાઉ તેમજ અનુભવી ધંધાદારીઓને ભવ્ય કલાત્મક કૃતિઓ સર્જવામાં ફાઇન્ડર સાધનોએ
અત્યંત મદદ આપી છે. અણધાર્યાં ઉત્તમ કામ તૈયાર કરવામાં આ સાધનો બેનમૂન
છે. ફોટોગ્રાફીના ક્ષેત્રમાં ફાઇન્ડર બનવટો ધ્રુવતાર જેવી છે. નાનાં મોટાં ચિત્રો આપે
તેવા સંખ્યાબંધ ભાતના રેલફિશ્મ અને પ્લેટ-ફિશ્મપેક કંમેરાઓ, બધું મંત્રીશાયરું, યલો
ફિશ્મ અને વિવિધ ભાતના લેન્સીઝ શિખાઉ તેમજ ધંધાદારીઓને વેધવૃત્તી ફોટો અપાયે છે.

આ સાધનોની સંપૂર્ણ વિગતવાર માહિતીવાળા
સચિત્ર કેટલોગ અને પ્રાઇસલિસ્ટ માટે લખો:

શેરીંગ-કાલ્પમ (ઈન્ડિયા) લિ.

યુનિટ પ્રિન્ટિંગ હાઉસી રોડ - ૧૫ બોમ્બે નં. ૧૮૩ મુંબઈ-૨

અથવા બધા ભણીતા ફોટોગ્રાફિક આગાનના પહેપારીઓ

આખરી પાન (ફોટો)	નરેન્દ્રદેવ વર્મા ૫૬
પત્રિકાગ્રંથો	ચિત્રકાર • કનુ દેસાઈ ચિત્રાંશુ મુખર્ચિય
શાહાદત (કાવ્ય)	કનુલાલ ગાંધી ૪૧
નિઝલત	૪૨
ડૉ. મહેન્દ્રલાલ સરકાર	દેવાચંકર એ. સોમપુરા ૪૪
પાંછ (કાવ્ય)	મલ્હારાજ શરેખ ૪૭
મૃગલાભંગન	ચિત્રકાર • રસિકલાલ ન. પરીખ ૪૮
કમળ (ફોટો)	પ્રેક્ષિતર ડૉ. એડોલ્ફ વૅગનર ૪૯
દાતરડીનો રાખ (વાર્તા)	ભોગીલાલ જી. સાહેલસ ૪૯
ફોટોગ્રાફી દરીફાઈનું પરિચય	૫૨
સ્વાસ્થ્ય • શક્તિ • સોનદેવ	દ. ૫૩
સૂર્યપાસના	'માઝ' ૫૫
છાયાછળી	૫૬
સિંધુકન (કાવ્ય)	રતિલાલ શુક્લ ૫૨
શાહરૂદર પારિતોષિકની સ્પર્ધા ડૉ. ગનિલાલ છ. પંડ્યા	૬૦
દેવોનું કાવ્ય	દ્વાનિય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર ૬૩
પાયાના પથ્થર (કાવ્ય)	નટવરાલાલ મગનલાલ પટેલ ૬૫
શિવાજી મહારાજ નારી પ્રેરે છે	'પ્રમદેવ' ૬૬
અપાણું	૬૯
થોડાંક અધ્યાંક [૩] બાળવિભાગ	ચિત્રુબાઈ ૭૦
બાનો બાગક	મનલાલ રાહલ ૭૦
વેરાળ મીઠી (કાવ્ય)	શુન્દરભ ૭૧
માધુરી	૭૨
છાંદુ પાનું	૮૦

તંત્રી રવિસંકર રાવળ; સુદ્રક્-એકાસક બહુમાઈ રાવળ,
કુમાર મિન્દરી-કુમાર કાર્યોલય, ૧૪૫૪ રાવપુર, અમદાવાદ.

ચેતવણી

'કુમાર'માં પ્રગટ થતા કામપણ લખાણ, ચિત્ર કે ફોટોગ્રાફનો ઉપયોગ કૉપીરાઈટની રૂએ તંત્રીની પરવાનગી વિના કોઈપણ યથા સહે નહિ. તેમ કરનાર તેને માટે જવાબદાર તથા ગોખમદાર ગણાશે.

લવાઈએ વરસના રા. ૧; પરદેશના રા. ૭-૮-૦ કે ૧૨ સિ. મુંબાઈના એજન્ટ: સી. જનનાદાસની કં. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; તથા આર. આર. રોકની કંપની પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ-૨ બહાર અખર માટેના મુંબાઈ ખાતેના સોલ એજન્ટ મેસર્સ રાવળ બ્રધર્સ, મૂળ નેહા ગિલ્ડિંગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ.

ફોટોગ્રાફીના અભ્યાસીઓને

સાચી રીતે ઉપયોગી

તંત્રીના હાથે ચેતવણી આપી જતી

ફોટોગ્રાફી

લેન્સીંગ

એસેસરીઝ

પ્રેસ

રેપર્સ

દવાઓ, ફિલ્મ, પ્રેસ, અને બીજાં
અર્થ સાહિત્યો તેમજ સત્તાક મેળવવાનું
સરતું. — શ્રેષ્ઠ — રથળ

રાવળ બ્રધર્સ

મૂળ નેહા ગિલ્ડિંગ કાર્યાલય રોડ
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ તથા વિલે પારકે
મુંબાઈ-૨ મુંબાઈ

શ્રી પુલ્કિનભિકારી રત્નનો આલેખેલો
મહાત્મા ગાંધીજીનો

કેયોન રકેચ

૧૨૪૨૫ ફિચના બહા કાગળ ઉપર
હાથના ઢોરેલા અસલ ચિત્ર જેવું જ
ચિત્રકારની ખાસ સંભાલ નીચે આપેલું
તથા મુંદર માઉન્ટમાં મૂકીને રેખાન

કિમત રૂ. ૭

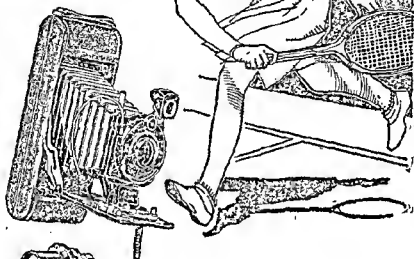
મખ્યાત ફ્રેંચ લેખક જોમે શેર્બા, કલાચાર્ય શ્રી અંબી-
ન્દનાથ કાપૂર, વિખ્યાત કલાકાર શ્રી આનંદકુમાર
સ્વામી, 'રેપર્સ'ના સુપ્રસિદ્ધ કલાવિવેચક શ્રી અર્ચેન્દ્ર
કુમાર ગોંડલકી અને 'બોમ્બે ફોનિક્સ' પત્રના સુચર
કલાચાર્ય શ્રી કનૈયાલાલ વકીયે આ ફોટોગ્રાફને ખૂબ
વખાણ્યું છે.

ગવર્નર્સ હેડક્વૉર્ટર્સ

આનંદ રોકની રસમંડળ પો. બો. ૬૨૬ મુંબાઈ

ગતિ..

તમારાં ચિત્રોમાં
સજીવતા
આણે છે!

તમારી નજીકના કોડાક
કોડાકના વેપારીને ત્યાં
જવાથી તમને આ મધ્યમ
કિંમતનો અને મજાનો
ફાસ્ટ કોડાક લેવા મળશે.

કોડાક લિમિટેડ

(ઇન્ડિયાન ઇન્ડસ્ટ્રીયલ કંપની)
હાનિબી રોડ-કોટ-મુંબાઈ-૧
શાખાઓ
કલકત્તા • લાહોર • મદ્રાસ

આ કંપક રસાયણો સ્પેશીલ માડ-
વાની આ ખરી બનુ છે.
રમતગમતો, સામાજિક જનાવો, રેસની
મીટિંગો આ બધાં અજારાક ઝોમેન્યોરને
માટે તો સુંદર તકો આપનારાં છે, પણ
જો બધા વિષયોનો ખરો રંગ પકડવા
માટે, તમારાં ચિત્રો સજીવ જનાવવા માટે
તેમાં ગતિ લેવાની જોઈએ.

જોને જોટલા જ માટે કોડાક એફ.
૧-૩ લેન્સ વાળો 'સેફેટ કોડાક' કેમેરા
બહુ જ લોકપ્રિય છે. ઝડપી લેન્સ વાળો
આ સુંદર નાનકડો કેમેરા તમને ચોખ્ખાં
અને સજીવ ગતિ-ચિત્રો ઝડપી આપશે
અને એ રીતે ચાલુ જનાવો જાનનાંની
સાથેસાથે તમારી પાસે તેનો સંગ્રહ થતો જશે.

ZEISS
IKON

આપમેળે ખડો થતો
અ જ બ કું મે રા

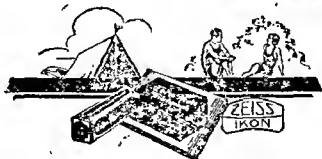
ખડત દાખો કે
કુંમેરા ઉઘડ્યો જ છે.
ચાંપ દાખો કે તરત
છબી પડી જ છે.

ઝડપરૂં અને હરૂંખરૂં બેવી બે
સાધનમાં—નોવરફૂં અથવા
ટેસાર ૪.૫ લેન્સ સાથે

બધા ભણીતા ફોટોગ્રાફક
ડીલર પાસેથી મળે છે.

Eisenberger

હિંદુસ્તાન આખામાં સર્વોત્તમ પ્લેટો
નમૂના તથા કિમતો આટ નીચેને ઠેકાણે લખો:

એડેર દત્ત એન્ડ કંપની લિ.

હિંદુસ્તાન અને બહારના એકલા આગતિયા: એડરબેન્જ બિલ્ડિંગ બેલાર્ડ એસ્ટેટ મુંબઈ-૧
અથવા અથવા જ ભણીતા ફોટા ફોટા આફિક ડીલરો

પનિહારીબા
ચિત્રકાર - શ્રી દેસાઈ

શહાદત

•૫૫૧•

મશાલ સળગાવી મૂક દુઃખિયાં જનો દૂંઢવા;
પ્રકુલ તુજ સ્વપ્નની-જીવનનાં-અધૂરી કળી:
અસંખ્ય કચડાયલાં અળતની થવા પ્રેરણા,
દીવેલ ખૂટતાં જલિ ખની જગે મશાલે ચડી.

ફગાવ તુજ કલ્પ્ય સૃષ્ટિ સજવા નવાં આયુધો,
નવાં સરજનો વિના ક્યમ શમે કુંધા કાંતિની ?
નવાં સરજનો વિના પ્રતીતિ રે, થશે શ્રાંતિની !
મરી જીવવું એ વૃત્તિ જીવી રહ્યાં નવાં સર્જનો.

નહિ સૂરજના વિના ધરતી રૂપ ધારે નહું,
નથી રજની દીસતી મધુરવી વિના અંદ્રિકા;
લીલોતરી વિના સુધા પ્રકૃતિમાં નથી ઊડતી,
નથી નૂર સ્વતંત્રતા તણું કદી શહીદો વિના.

શહાદત ખની જશે જીવનની મળત જે ઘડી,
જંચત કરવા તેને જે સિંહાસને ઊતરી
કમાન રચશે ધૃતિ !

ઈન્દુલાલ ગાંધી

પનિહારીબે
ચિત્રકાર - કનુ દેસાઈ

રાષ્ટ્રીય તપશ્ચર્યાનું પત્રક

(આમાં ધરતા ફેરફારો તથા સુધારા કરી સંકાય કેઈ પણ વાચક તરફથી આ વિષયને લગતી બાબતોને યોગ્યતાએ કે વિચારો મળશે તેના બાવપૂર્વક આદર કરીશું.)

ધરમાં વપરાતી ચીજો	ધર ખડકીર દુકાન, ઓફિસ, રાજાના કે કારખાનામાં વપરાતી ચીજો	હિંદમાં બનેલી ચીજો:	તે ગામડાની કે શહેરની ?	પરદેશમાં બનેલી ચીજો:	કયા દેશમાં બનેલી ?	વપરાશનું પ્રદેશ/ગામ:	કઈ ચીજોનો ત્યાગ થઈ શકે:	આથવા તે બાબતમાં સોંકારો,	પરદેશની કે શહેરની ફેરફાર થઈ શકે:	કઈ ચીજો બંધ કરી ? તેને બદલે હિંદની કઈ ચીજો લાગુ પડે કરી ?	લાગુ પડે કરી તે હિંદી કારખાનાની કે અન્યદેશીની ?	ગરદેશ પરદેશી ચીજ લેતી વડી તો કયા દેશની ? શા માટે ?
-------------------	--	---------------------	------------------------	----------------------	--------------------	----------------------	-------------------------	--------------------------	----------------------------------	---	---	--

■ વ્યવહાર કલતિના

પ્રચારો આજ રાષ્ટ્રવાદનું સિદ્ધ કરવા ઉપરાંત દરેક બંધુત યુવાન કે વિદ્યાર્થી આથવા કુમારિકા કે યુવતીનો ધર્મ રાષ્ટ્રની મનોદશા સુધારવા પાછળ હિંમતની ધરીએ ધરી મર્યાદાઓનો છે. આપણા કેટલાયે કુરિવાજો, વહેમો તે કુરિવાજો આપણી પ્રવૃત્તિના આડે આવેલા ન કહે છે અને નાલક રાક્ષા સમય અને ધનની ખરાબી કરી રહ્યા છે. તેની સામે આપણે મોઝી રહેલી સંસ્કૃતિ, વિચારોને કામ કરનારાઓ પ્રત્યે સક્રિય તેમજ બળે તેટલી સહાયપૂર્વક બનાવી તેમના ગળમાં બધારો કરી પોતાનો કાલો દેશની વૃત્તિમાં કાર્યોમાં આપણે ન કરી બેઠાં. સા માટે લગ્નોમાં મોટી પરદેશી સાડીઓ પહેરી કાઢ

ખતાવવો કે શા માટે બારે પડતા વસાઓ નિજાની રાખવા ? શા માટે વૈષ્ણવના સંતાપને સમાજની સંમતિ મળે ? શા માટે બાળલગ્નોમાં સમજી જીવે સહાયક બને ? શા માટે કાંઠેજીવને જોડી ફેરાન અને દેખાવના ભેગ બને ? શા માટે ધરીય ગમડિયાનો તિરસ્કાર કરવામાં આવે ? શા માટે અજ્ઞાન અને જોડ પ્રવર્તનો જોડા કાકરો અને દંભ ઉપદેશોના જોગ બને ? શા માટે લાંચ રફત પ્રચાર પામે ? આ બધા જે રોગોનાં નિવારણ કરવા મર્યાદા માનસ તમારામાં કેળવે અને ધરિધરિતમાસામાં કાર્ય કરવાની દેવી રાક્ષિ અને ઉત્સાહ પ્રકરતાં વમે અનુભવી રાક્ષી. નાડયમાત્રા વલ્લીનેન લગ્ન :

આપણી સમૃદ્ધિ

હિંદ એટલે પૃથ્વીના પદ ઉપર અત્યંત રિક્તિસિદ્ધિ કરેલો અલૌકિક દેશ; નવાં હિંદોલંચ, અરવલી, ચિંચાલ, અમ, સહ્યાદ્રિ સમા અઢારેબાર વનસ્પતિ અને આંધ્રિયોથી ખરેખર પર્વતો યોદ્ધા સમા ખડા છે; એના ઉદરમાં રત્નો, સુવર્ણ અનેક પ્રકારની માતૃઓ અને વિગોવિધ જાતના ફાર ભર્યા છે; નથી મળે જાતુઓ ગિયમિત આવે છે, અને ઉનાળો, શિયાળો તેમજ વર્ષાઋતુમાં તે તે જાતુનાં વિશિષ્ટ ફળદ્રો ઉત્પન્ન થાય છે; નવાંની જગીન ચીરી

રસકસથી કરેલી છે કે આખા દેશમાં ધનવાનના બંદારો ચિત્રસય. દરેક જાતની અનુકૂળ આબોહવા ને કાળને મળતી હોય તે જાખી પૃથ્વીમરવા દેશો પૈકી માત્ર આપણા દેશને જ મળે છે.

જોડીની વેરામાં અનાજ, તેલી બીજાં, જોષધિ, ફેલી પદાર્થો અને કપાસ વગેરે તો હિંદમાં જોડા જગ્યામાં પાકે છે. એખા તો એટલા બધા થાય છે, કે હુનિયામાં હિંદ તેમાં પહેલે નંબર આવે છે; એટલેકે જગતના જોખાની કુલ ઉત્પન્નના ૪૦ ટકા એટલો અંશો

ફક્ત હિંદમાં પાકે છે. ધરની વસ્તીનિર્મા હિંદ બીજાં નંબર આવે છે, તેમ કરી નિકાસમાં પણ હિંદનો નંબર ચીજો છે.

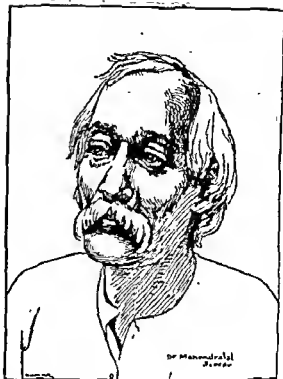
વળી આર્યાયીન ઉદ્યોગવાદની ખીસ-વણીના ખનનારખ કાચો માલ પણ કુદરતે હિંદને મોકલે હાથે આપ્યો છે. કાચરો, સોનું, નસત, મૈંગીઝ, કોમ્પાઈટ, ક્વાર્ઝ, ગ્રાનરખ, મેફાઈટ, ગ્રોફોલિયમ, ચારી અને વિવિધ કારો હિંદના ઉદરમાં ભર્યા છે. ૨૨૦ લાખ ટન કાચરો દરેક વર્ષે હિંદની ગણિતમાથી નીકળે છે;—જે અથો હિંદની જરૂરિયાત કરતાં પણ વધારે છે. ગળા પણ લાંબા સમય સુધી ચાલે તેટલું લોડું પણ હિંદની ભૂમિમાંથી મળે તેમ છે.

આર્યાયીન ઉદ્યોગવાદનાં બે મુખ્ય અંગ કાચરો અને લોડું—એને લીધે આજે જગતના કરતા પણ નાનકડા પ્રદેશનાખા જિલ્લે પૃથ્વી પર મહાન સામ્રાજ્ય રચાયું છે તે વસ્તુ—આપણી ભૂમિમાં છે, તો પણ કયો હિંદી પોતાની અગમ્યમિને નિધન મારી રાક્ષી ? સન ૧૯૧૮માં નીમાએલ ઓલોગિક પ્રગિશને તો તે સંબંધમાં કહ્યું છે કે 'હિંદમાં થતા કાચા માલનો અથો કોઈપણ ઉદ્યોગ ચલાવવાને માટે પૂરતો છે.' એક અનુમતી અને અર્થવિશારદ ભૂતરશાસ્ત્રીએ પણ કહ્યું છે કે 'ઉત્પત્તિને વહેલી મળતી જરૂરિયાતોને પહોંચી વળે તેટલી કાચા માલની ખાણો હિંદના વિસ્તારમાં છે.'

ચાંત્રિક રાક્ષિની બાબતમાં વિચારીએ તો તેમાં પણ પોતે જર્વથી મધુ કિંચ રાખી રાકે તેટલાં સાધનો હિંદ ધરાવે છે. આપણા દેશમાં એટલો વરસાદ અને બરફ પડે છે, તે ઉપરાંત એકો અંદાજ કાઢી રાકાય છે કે હિંદમાં જે સમયે ઉલોગવાદ ખીસે તે સમયે વર્ષે સ્વિસે એટલી વિષુવસંતિ ભેટકે, (સમયમ એક ક્રેડ કીસેલો ૪૫૨) તેના કરતાં કેટલાયે ગળી વિશેષ રાક્ષિ હિંદમાં ઉત્પન્ન થાય તેમ છે. (મંત્રાપ)

આદ્યેષર વર્ષના એક નિર્ધન પણ
અતિ હોશિયાર વિદ્યાર્થીને કલકત્તા હેર
સ્કૂલમાં ૧૮૪૮માં સિખવૃત્તિ મળી. તેને
જ્ઞાન તથા સત્યની અનદ્દર તૃપ્તિ લાગી
હતી. વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકો મળતાં તેટલાં
તે વાંચી જતો. એક દહાડો 'સુદ્ધિમાં
પ્રવાસ' નામના મિલનરના પુસ્તકમાં
તેણે સર વિવિધ્યમ દર્શનની શોધનું
વર્ણન વાંચ્યું કે 'આકાશમાં સૂર્ય કેાઇ
સ્થિતર પદાર્થ નથી, પણ આપું સૂર્ય-
મંડળ તેના બ્રહ્મ તથા કુપબ્રહ્મ બેડે ગતિ
કરી રહ્યું છે અને તે કદાચ કેાઈ અન્ય
મોટા સૂર્યની આસપાસ પ્રવલિયુ કરે
છે.' આ વાંચતાવેત જ આ નાનો જાન-
બંક પોતાનો અભ્યાસ છોડી તત્તા
બાળે વાગ્યા મુખી ખુદશા મેદાનમાં
ઊભો રહી આકાશનું નિરીક્ષણ કરતો.
આ સમયથી જ હરતારી આદ્યુનના
ને સુદ્ધિના અટલ નિયમે જાણવાની
તેના રિલામાં ધમશ બની. એ ધમશ
જાણજીની લાગણીનો ઊમરો માત્ર જ
નહોતો, પણ તેના જી વર્ષના આખા
આખુલ કોચવાન તે એવી જ સતેજ
રહી. એ લાગણીને પ્રતાપે જ તેણે
પોતાના દેશભાંધિવાને વિજ્ઞાનની અ-
ન્ય સમન્વયમાં પોતાનું જીવન
અર્પણ કર્યું. ઉત્તરિને થયે દોહનાર તથા
નવસર્જન રચનાર વિષય વિજ્ઞાન જ છે
ને હિંદના પુનર્વિધ્યાની કોઇપણ ર-
ચનામાં આ વિષયને અગત્યનું સ્થાન
આપવું જ પડશે એવી તેની ખાતરી થઇ
હતી; એટલે આવા કંજાલ ને દુઃખી
દેશને વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસની બેઠક
અનુજ્ઞતા કરી આપવાનું હગદ્દ હેતુ
મટિ પોતે જીવનસમર્પણ કર્યું આ મહાન
નરનાન તે બંગાળના ડૉ મહેન્દ્રલાલ
સરકાર, એમ ડી., સી.આઇ.ઇ., ડી.એલ.

ડૉ.

મહેન્દ્રલાલ સરકાર

હાલિસ પરમણામાં આવેલા વૈકપુરા નામના ગામમાં ડૉ મહેન્દ્ર-
લાલ સરકારનો જન્મ થયેલો. આ ગામ એટલું નાનું તથા પછાત
છે કે તે ક્યાં આપ્યું તે પણ કોઇ ભાગે જ જાણતું હશે. ડૉ. સરકારનાં
માતાપિતા વિષે પણ થણી જૂન માહિતી મળી આવી છે. પોતે ખેડૂત
કુટુંબના છે એટલું જ જાણીતામાં છે. જાણી ડૉ સરકારે જિંદગીમાં
અસખ્ય વાર આપેલાં પોતાનાં વ્યાખ્યાનોમા કે લેખોમાં ક્યાંયે એ
વિષે છંદારો સરખો પથ્ય કર્યો નથી. જુદાજુદામાં જ્યારે પોતે મોટી-
મોટી સંસ્થાઓ સ્થાપના તેમજ શિષ્યવૃત્તિઓ કે અધ્યાપકપદ ઉપાડના
હતા ત્યારે પણ પોતે માતાપિતાનું, નામ તેની સાથે બોલાતી કદી
ઈર્ષ્યા દર્શાવી નથી. કદાચ જાણપણમાં માતાપિતા સુજ્ઞની ગએલાં
તેથી એ વિષે તેમને કંઈ સાંભરતું નહિ હોય. તપાસ કરતાં થોડીક
માહિતી મળી છે. પિતા માતા કરનાં બેગણ વર્ષ ઉમરે મોટા હતા.
ડૉ. મહેન્દ્રલાલ આ દંપતીનું પહેલું જ સંતાન હતા. એમના જન્મ
વેળા માતાની વય ૨૪ વર્ષની હતી. બંગાળમાં જાણજગનો રિવાજ
પ્રજળ હોઈ સ્ત્રીઓને જાણ નાની ઉમરે સંતાન થતી ત્યાં આરથી
હુવાન વયે આ જાળકનો જન્મ થયો તે કંઈક તપાછની વાન ગણાય.
ડૉ. મહેન્દ્રલાલનો જન્મ ૧૮૩૩ના નવેમ્બરની બીજી તારીખે
થયો. પાંચ વર્ષની ઉમરે પિતા સુજ્ઞની ગયા ને ત્યાર જાદ ચાર વર્ષે

માતા સ્વયં સંચરી. નવ વર્ષની ઉંમરે આ બાળક અ-
નાથ થયો. પિતાની ઉત્તરક્રિયા પછી માતા વૈદે
પુરાણી કલકતે આવી નેજીતોલામાં મામાને ઘેર રહ્યા,
અને માતાના મૃત્યુ પછી એ મામાને ત્યાં જ મોટા
થયો. સમગ્રજીવન યથા પછીનું બાળપણ આ સ્થળે
ખૂબ આનંદમાં પીતાવેલું તેથી ડૉ. સરકાર આ સ્થળને
ઘણી મે વાર સ્નેહથી સંભારતા.

પ્રાથમિક કેળવણી

યોગ્ય વયે પહેંચતાં આ નાના બાળકને આંક
તથા બંગાળી લેખનવાચન શીખવા સારૂ એક ગામડી
નિશાળના ગુરુ ગદાસય પાસે ચૂક્યો. સાંથી જ તેણે
પોતાની જીવિતો તેણે ખંતથી ચમત્કાર બતાવ્યો અને
જાગૃત્ય ઝડપથી અભ્યાસમાં આગળ વધ્યો. આથી તેના
વાલીઓ—મામા ઇત્યાદિ—ને તેનેઅંગ્રેજી કેળવણી
અપાવવા મન થયું. અને અંગ્રેજી મૂળાસર શીખવવા
સારૂ બાળક દાકરનાથ દેને મિલિત કરી. એ સંભળે કંઈક
દેવી હોય તેમ જણાય છે, આવી કુમળી વય કે જે
વેળા બાળકના મન પર ધાર્યા સંસ્કાર નાખી શકાય
તે સમયે આવા અસાધારણ પુરુષનો સંયોગ મળ્યો
એ નવાઈ જેવું છે. એ પુરુષે આ શિષ્યના હૃદય પર
સંસ્પર્શ જાપ પાડી. ડૉ. સરકારના લેખો તથા વ્યા-
ખ્યાનોમાં આમદાન પુરુષનો વારંવાર ઉલ્લેખ કરવામાં
આવતો. 'થોડુંક અંગ્રેજી બહુ મોટા જનવાનો હેતુ
કરી નાંચતા જાતી ગયેલા તે સમયના કેટલાક દંભી
સ્વાર્થી લોક જેવા આ પુરુષ નહોતા. તે તો ઉચ્ચ
આત્મા હતા. એમણે પોતાની જો તેટલું ધ્યાન આપી
પાપ તેટલું જાન નાના મહેન્દ્રને પાયા માંડ્યું. એ
શિષ્ય માટે એમને કંઈક કુદરતી રીતે જ એવી થઈ
જેથી ગઈ કે જાણે પોતાના છવનભારના શ્રમનું ફળ
એ પાર પાડશે એમ લાગતું અને એ બાળકમાં
ખીલના સદૃશ્ય પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાનું સંચિત ધન
હોય તેમ જોતા.

હેર રકુલમાં

નાના મહેન્દ્રને આ શિક્ષકનો સમાગમ માંડ વર્ષેક
દિવસ રહ્યા દરેક સાં એકએક મામાની આર્થિક
સ્થિતિ ખરાબ થઈ. મોટા મામા સરકારી નોકરીમાં
પ્રવાસી મુદ્રક તરીકે જોડાયા ને કલકત્તા બહાર નહેવા
ગયા. એ વેળા કલકત્તામાં ડેવિડ હેરની નિશાળ લોક-

પ્રિય સંસ્થા ગણાતી. તે દાનેશ્વરી પુરુષ વિદ્યાર્થીઓને
મફત દાખલ કરતા. નાના મામા મહેન્દ્રનાં યોગના
પ્રયાસથી મહેન્દ્ર આ નિશાળમાં દાખલ થયો. મહેન્દ્ર-
લાલના કૃતરા અંતઃકરણ પર ડેવિડ હેરના પશુ સંસ્કાર
સંસ્કાર પડ્યા. તેને તો મહેન્દ્રલાલ બંગાળાની કેળવ-
ણીના પિતા કહેતા. પોતાના પર પડેલા સંસ્કારનું
જલ્પ વાળવા તેમણે 'નિતાન ગિકાસ મેન્ડ'માં તેમના
નામનું એક અધ્યાપક-સ્થાન સ્થાપી તેમનું નામ અમર
કર્ચું છે. ઇ.સ. ૧૮૪૨માં ડેવિડ હેર મૃત્યુ પામ્યા. તે
પછી મહેન્દ્રલાલ પણ માંદા પડ્યા અને અભ્યાસમાં
નિષ્પે આગ્યે. એ વેળાના તે સંસ્થાના મુખ્ય શિક્ષક
ઉમાચરણ મિત્રની સહાયથી પાછા તેમાં દાખલ થયા
અને ૧૮૪૮માં અભ્યાસમાં શિષ્યવૃત્તિ મેળવી હિંદુ
કોલેજમાં જોડાયા.

હિંદુ કોલેજમાં

હિંદુ કોલેજનો વડો તથા ગણિતનો અધ્યાપક
મિ. સુરેશ્વર કરીને એક અંગ્રેજ દત્તો. તે ઘણો ભલો
તથા આનંદી સ્વભાવનો હતો. પોતાના સારા વિદ્યાર્થીઓ
પ્રત્યે તો તે પિતાના જેટલો પ્રેમ રાખતો. શિષ્યોમાં કયો છોકરો વધુ સુદિશાળી છે તે બોળી
કલ્પવાની તેનામાં અજબ શક્તિ હતી. મોતે સુસંસ્કારી
હતો તથા પોતાના વિષય પર સારો કાણુ દત્તો. માર-
કાને પોતાના કરી લેવાની તેની આકર્ષણશક્તિથી તે
એ સંસ્થાનો અતિ લોકપ્રિય પ્રિન્સિપાલ ગણાતો.
મહેન્દ્રલાલ કોલેજમાં દાખલ થયા અને વર્ગમાં ઉત્તમ
સ્થાન રાખવા લાગ્યા કે તરત જ મિ. સુરેશ્વરનું મિત્ર
તેમના પ્રત્યે આકર્ષણ, મહેન્દ્રલાલને અંગ્રેજી સાહિત્ય
તથા તત્ત્વજ્ઞાનનો શોખ દત્તો એથી મિ. જોન્સ નામના
એક જીન અધ્યાપકના પાશુ તે પ્રિય શિષ્ય બન્યા.
આવી અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ઉત્તમ પુસ્તકો તથા યુરોપીય
તત્ત્વચિંતકોનાં પ્રસિદ્ધ પુસ્તકો ખંત અને ગ્રીયવટથી
તે લાંચી ગયા. લાંચનાર તો તે અતિ જગરા દત્તો,
અને એ ટેવ જિંદગીભર તેમને રહેતી. તે હિંદુ કોલેજમાં
પેને સામાન્ય વિદ્યાર્થી દત્તો તે વેળાથી જ તેમને
લાગતું હતું કે કોઈ મદાન કાર્યો અર્થે જ જનકર્તાએ
તેમને જન્મ આપેલો છે. પોતે છવનમાં પડ્યા ત્યારે
પોતાના ધંધાનો નવા મહેન્દ્રસેનાના કમળો અસલ બોળે
મથે હોય છતાં દત્તિદાસ, સાહિત્ય તથા તત્ત્વજ્ઞાનના

વાચન માટે દરરોજ થોડોક નિયમિત વખત તો એ અચૂક કાઢતા અને પોતાના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરતા કે જેથી વૈજ્ઞાનિક જેવું લાગવૃણીશ્વર જીવન પોતાનું ન બની જાય. દુનિયાની સાદિય વિષયક તથા વિજ્ઞાન વિષયક પ્રવૃત્તિઓથી પોતે જીવનભર માર્ગદર્શન રહેતા. વિલાયતના દરેક મેઘલમાં ઇંગ્લેંડ, ફ્રાન્સ, જર્મની તથા અમેરિકાના પ્રસિદ્ધ પુસ્તક પ્રકાશકોનાં સુચિપત્ર તેમના પર આવેલાં જ હોય, અને તેમાંથી માત્ર પોતાને જ રસ પડે તેવાં નહિ પરંતુ જનહર જીવનમાં ઉપયોગનાં હોય તેવાં પુસ્તકો પણ પોતે તરત જ મંગાવી લેતા. આ પુસ્તક ખરીદવાની ધારા એમના આખા જીવન દરમ્યાન અખંડ રહેલી; તે એવી કે તેમના પરલોક-ગમનની નિશિ પછી પણ વિલાયતના મેઘલમાં તેમના નામની ચોપડીઓનાં કેટલાંક પાસંજ આવેલાં! ૧૯૧૮માં ડૉ. મહેન્દ્રલાલની જ્યંતી વેળા બોલનાં રાય બદાદુર ડૉ. સુન્દરલાલ શોએ કહેલું કે ડૉ. મહેન્દ્રલાલ કેવળ તેમના મંધા તથા વિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓમાં જ નહિ પરંતુ સામાન્ય સાહિત્યમાં પણ ને મોટા ખંતિ હતા. તેમના સમકાલીનોમા કોઇને લાગે જ એવડું મોટું ખાનગી પુસ્તકાલય દરો.

કોલેજમાં છેલ્લા વર્ષમાં મહેન્દ્રે દક્ષિણ તથા મિડનાં પુસ્તકોનો ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ આદર્યો. આ વાચને એમના જીવનનું પરિવર્તન કર્યું પણ એ વાચનથી જનજોશી તેમના આત્માની તૃપ્તિ તો વિજ્ઞાનના અભ્યાસના પાનથી જ છીપે તેવી હતી. સ્વાભાવિક જ ગાળ-પણથી તેના મનનું વલણ એ પ્રકારનું હતું; એટલે અભ્યાસકાળમાં પણ વિશિષ્ટ સભની શોધ તે દગેશ કરતા. તેથી જ ઉપલા પુસ્તકોને તે કવિઓ તથા તત્ત્વચિંતકોના હવાઇ કિલ્લા કહેતા ને તેની ઊંઘી અસર તેમના મન પર ન થઈ. કોલેજમાં મગની સામાન્ય નિર્જીવ કેળવણીથી તેમને સંતોષ ન થયો. દક્ષિણ તથા મિડના - સિદ્ધાન્તો સમજવા માટે ક્રિયાત્મક વિજ્ઞાનના અભ્યાસની જરૂર છે એમ તેમને લાગ્યા જ કર્યું અને વૈજ્ઞાનિક કેળવણીના દૈવી પાનની તૃપ્તિ તેમનાં અંખતા અંતઃકરણમાં દિનપર દિન તીવ્ર થતી ગઇ. આ મંચનકાળને સમયે ૧૮૫૪માં દિલ્હી કોલેજ 'કલકત્તા પ્રેસિડેન્સી કોલેજ' બની અને મહેન્દ્રને શિષ્યવૃત્તિ મળી. પણ આથી તેની વિજ્ઞાન માટેની ધમશ ગોળી ન પડી.

તેણે તો જ્યાં પોતાનો પ્રિય વિષય સરસ શીખવાનો હોય તેવા સ્થાનની શોધ કરવા માંડી.

વિજ્ઞાનની અગત્યની શાખાઓમાં ક્રિયાત્મક પાઠ વિદ્યાર્થીઓને આપના હોય તેવું સ્થાન તે દરારે 'કલકત્તા મેડિકલ કોલેજ' હતી. મહેન્દ્રે ધાર્યું કે 'નહિ મામા કરનાં કે'ણા મામા શા પોટા?' દૂખતો માણસ તરણું પકડવા પ્રયત્ન કરે તેમ, વિજ્ઞાનના પાઠ શીખવાય છે એવું કહેનારી કોઈ પણ સંસ્થામાં કેળવણી લેવી એવી તેની ઝંખના હતી. પ્રેસિડેન્સી કોલેજનો મુખ્ય હેતુ વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજી ભાષા વાંચનાંજખતાં શીખવવાનો હતો. તેથી તેને છોડી દેવાનો પોતે મક્કમ નિશ્ચય કર્યો. પંદરપંદર વર્ષના અભ્યાસ પછી પણ અશુદ્ધ અંગ્રેજી બોલતાં જખતાં શીખવું એ કોઈ પણ દિલો નામોશી રૂપ છે એમ તેને લાગતું. પ્રિ. સુટલિફને સાર તેમને ધણું માન તથા ભાવ હતો એટલે તે તો મહેન્દ્રની આ મૂખાંધ જાણી લડકી ઊંઘા, થોડાક શરસે પણ થયા. પણ આ આપ્રહી શિષ્ય પોતાની દહ ન જ છોડી ત્યારે તે તિરાશ થયા. અંતે પ્રો. વેન્સે વચ્ચે પડી મહેન્દ્રને ૧૮૫૫માં 'મેડિકલ કોલેજમાં' નોમવા રત્ન આપાવી.

મેડિકલ કોલેજમાં

આ કોલેજની પ્રયોગશાળામાં મહેન્દ્રલાલની શુદ્ધ ખીલવા લાગી. પોતાનું આરૂં સ્થાન મળ્યું હોય નેટલે તેને આનંદ થયો. અને અગિરન શ્રમ તથા ઉત્સાહથી તેણે અભ્યાસ આરંભ્યો. એક પણ અપવાદ સિવાય જ્યાં અધ્યાપકોનો તે પ્રિય વિદ્યાર્થી બન્યો. વનસ્પતિ વિદ્યામાં, શરીરશાસ્ત્રમાં, ઔષધવિદ્યામાં, શસ્ત્રક્રિયામાં તેમજ સુવાયકશાસ્ત્રમાં તેણે સઘળા આંદ. સઘળા શિષ્ય-વૃત્તિઓ ને સઘળાં બનામો એકલે દાઢે પ્રાપ્ત કર્યા. વેદકના વિદ્યાર્થી તરીકે તેનું જીવન-જગવળનું હતું. પોતે બીજા વર્ષનો અભ્યાસ કરના હતા તે વેળા એક અદ્ભુત પ્રસંગ ગળેગ્રો. તે ઉપરથી તેમની અતિ વિચ્છાલ તેજસ્વી શુદ્ધિ અને અભ્યાસપ્રિયતાનો તથા પાછલા જીવનમાં પોતે આટલા કાર્તિમંત કેમ થયા તેનો અગાધ આવશો. એક દિવસ પોતાના કોઈ સંગને આજના દર્દ માટે બદરના દર્દીઓ સાર રાખેલા 'કોલેજમાં' દર્દી-ખાનામાં તે લઇ ગયો. આજના રોગના અધ્યાપક ડૉ. આર્ચર પોતાનો નિયમમાં પાંચમા વર્ષના વિદ્યાર્થી-

ઓની પરીક્ષા આદર્શિઓ ગતાવીને કરતા હતા. આખી રચના તથા દૃષ્ટિના નિયમ પર શુદ્ધ અધરા સવાલો તે પૂછના હતા. તેમાં આખી રચના વિષેના કેઈ ખુલાખાંચરા જેવી જાગત પરના એક પ્રશ્નો ઉત્તર એક વિદ્યાર્થી આપી ન શક્યો. જન્યું એવું કે એ વેળા મહેન્દ્ર પેલા સગા માટે કંમ્પાઉન્ડર પાસેથી દવા લેતા હતા. તેણે દૂર ઊભાઊભા આ પ્રશ્ન સાંભળ્યો અને જરા ઊંચે સાદે ઉત્તર ગોલી ગયા. ડૉ. આર્ચરે પૂછ્યું, 'એ માથુસ કેણુ છે?' કેઈએ ઉત્તર દીધો, 'એ તો પેલા જીન વર્ધનો વિદ્યાર્થી. મહેન્દ્રલાલ સરકાર.' અધ્યાપકને ભારે આશ્ચર્ય થયું કે

આ જીન વર્ધનો વિદ્યાર્થી મારા હેતુના વર્ધનો વિદ્યાર્થીને પૂછેલા આટલા અધરા પ્રશ્નો ઉત્તર આપ્યા આપી શકે છે! તેમણે તરત તેને બોલાવી અંગાળ્યો, અને કસોટી કરવા માટે અતિ અધરા અને ભાગ્યે જ સમજમાં ઊતરે તેવા પ્રશ્નોની ઝડી વરસાવી. પણ મહેન્દ્રે એકેએક પ્રશ્નો સંતોષકારક ઉત્તર આપ્યો. તે દિવસથી ડૉ. આર્ચરનો પણ પ્રિય જન્યો અને આ વિષયમાં ઊંડા અભ્યાસ

સાર દરેકજ દાગડી આપવા તેને કહ્યું. ત્યાર પાદ ઉપસાવગના વિદ્યાર્થીઓની વિનયિથી તથા પ્રિન્સિપાલ અને અધ્યાપકોની રમતથી. મહેન્દ્રલાલે પેલે આખની રચના તથા પ્રકાશના સાદિત્યના વિષય પર વ્યાખ્યાન માગા ગોલી અને ઘણાં અસરકારક ભાષણો આપ્યાં. મેડિકલ કૉલેજમાં ૭ વર્ષ માગાને મહેન્દ્રલાલ ૧૮૬૦માં એલ. એમ. એન્ડ એસ.ની પરીક્ષામાં પાસ થયા. 'મેડિકલ જુરિસ્ટુડન્સ'—તખીજી ન્યાય-નદ પ્રશ્નપત્રમાં એક સવાલ એવો હતો કે 'મનુષ્યના મુલ્ય

માટે ઓછામાં ઓછું કેટલું સોમત્ત જોઈએ?' તેના ઉત્તરમાં તેમણે ઘણેકું કે પુરુષકોમાં એક રૂમ સોમત્તથી મુલ્ય થાય છે એમ લખ્યું છે તે જૂલું છે. કેટલાક માણસોને તેટલું સોમત્ત લેવાની ટેવ હોય છે છતાં તેમને કશું થતું નથી. પરીક્ષકે તેમની આ જૂલ મણી. મહેન્દ્રલાલે આ વિષય પર વજનદાર મણાતા માણસોના જે હેતુ લેખ વાચ્યા હતા તે પેલા પરીક્ષકે વાચ્યા નહોતા, તેથી તેના માર્ક—શુધ ઓછા મૂક્યા, અને એટલા જ માટે એ વિષયનો સોનાનો ચાંદ મહેન્દ્રને ન મળ્યો!

ડૉ મહેન્દ્રલાલ સરકારે આગળ અભ્યાસ કરી એમ.

વાંછ

• મંદરાંત્રા •

ના ના મારે કળશ જનવું મુક્તિના મંદિરે, વા
જ્યોમે તેની નિન ફરકતી પ્રેમ કેરી પતાકા,
વાંછા ઉરે કહો ન જનવું દીપકાં લાં અખંડ,
વા ના મારે ફરકું જનવું ફેરવા લાં સુમંધ.
કળાન્તે ચે કળશ જનવું મુક્તિના મંદિરે એ,
તેની નિત્યે અવિચળ રહે જ્યોમજુગી પતાકા,
તેજે નિત્યે જગદળી રહે દીવડા લાં અખંડ,
ને મંદિરે પગરની રહે પુષ્પ કેરી સુમંધ,—
એ કાજે છે અચળ જનવું એક પાપાણ માવ,
મુક્તિના એ જગનવીંધના લગ્ન મંદિર કેરા.

મહેન્દ્રલાલ પારેખ

મીએશન—જિલ્લિય તખીજી મઃજન—ની અંગાળાની સાખા બોલવામાં આવી હતી. ૧૮૬૩ના મેની ૨૦મી તારીખે ડૉ. ચક્રવર્તીને ઘેર એ મેઝનની સલા લગાએલી તેમાં ડૉ. મહેન્દ્રલાલે એક ઘણું જ અસરકારક વ્યાખ્યાન આપ્યું. તેમાં તેમણે હેમિયોપથી—સામ્યોપચાર વૈદક પદ્ધતિ—ને ઘણા સખન શબ્દોમાં તિરકરી કાઢી. આ વ્યાખ્યાન મોજે અનિ આદરમાનથી માંખળ્યું. તરન જ તે મેઝનના માનદ મંત્રી તરીકે તેમની ચૂંટણી થઇ અને ૧૮૬૬માં એ મેઝનના તો તેઓ ઉપપ્રમુખ જન્યા.

ડી. ની ઉપાધિ પણ પ્રાપ્ત કરી. તેથી તખીજી ધંધામાં તેઓ એક આગળગતી વ્યક્તિ લેખવા લાગ્યા. તથા ધંધાદારીને શરૂઆતમાં પોતાનો માર્ગ કાઢતાં જે મુશીબન વેઠી પડે છે તેવી તેમને જુદો જ ધોડા વખન વેઠી પડી અને દુકંજ મુદતમાં મહેન્દ્રલાલ અતિ લોકપ્રિય તથા પ્રસિદ્ધ દાકતર મણાવા લાગ્યા. તખીજી મેઝન એ સમયે ડૉ. ચક્રવર્તીના અચાગ પ્રયત્નથી કલકત્તામાં જિલ્લા મેડિકલ એસો-

મહાન ભોગ

આસારે ડૉ. મહેન્દ્રલાલનું વય ૩૦ વર્ષનું હતું. તળીંગી પાંદશાળામાં, કલકત્તા વિદ્યાપીઠમાં તથા દક્ષિણી ધંધામાં તેમણે ઊંચું નામ કમાયું હતું. તેમનો ધંધો પણી બહુ મોટા પાયા પર ચાલતો હતો. તેઓ જોરલા બધા લોકપ્રિય દાક્તર થઇ ગયા કે કલકત્તામાં તેમનું નામ એક ઘરમથુ રાજા જેવું થઇ પડ્યું. પરંતુ નામના એ કાંઇ એમના અવનનું ધ્યેય નહોતું. સૃષ્ટિનાં ઊંડાં સત્ત્વ જે શુભ પડ્યા નીચે છુપાએલાં પડ્યાં હોય તે પડ્યાને ચીરી નાખવો એ વિજ્ઞાનનો ખરો હેતુ છે અને એવા વિજ્ઞાનને માટે જ ધગશ જોરલા સત્ત્વ માટેની સાચી તૃપ્તિ જ તેમનામાં પ્રાપ્ત થઇ હતી. ડૉ. મહેન્દ્રલાલે સંપૂર્ણ ભક્તિથી પોતાના અવનના આધ્યેયનું અનુસરણ કર્યું છે તથા સત્ત્વ અને વિજ્ઞાનની વેદી પર પોતાની જિંદગી સમર્પણ કરી છે. એવા સમર્પણનો એમના અવનનો પહેલો બતાવ આ વધે જાયો.

પોતે હોમિયોપથી-સામ્યોપચાર વેદક પદ્ધતિ-ને તબીબી મંડળમાં આપેલા વ્યાખ્યાનમાં ધિક્કારી કાઢી હતી એ વેળા જે સિદ્ધાંતો પર ચિકિત્સાની તે પદ્ધતિ રચાઈ છે તે પોતે બીજકુલ ગણતા નહિ.

આ પછી એક એવો બનાવ જાયો કે જેથી તેમની કારકિર્દી તથા અવનનું આખું જીવન જ બદલાઇ ગયું. એક દલાડો એક મિત્રે મોરગતનું રચેલા 'હોમિયોપથીનું તત્ત્વજ્ઞાન' નામના પુસ્તકની એક નકલ તેમને વિવેચન લખી મોકલવા સારૂ આપી. ડૉ. મહેન્દ્રે અતિ ઉત્સાહથી તે લીધી, કેમકે એ પદ્ધતિના વેદકનો પોતાનો વધુ ૨૫૪ વ્યાસ આવે તો પોતે સપ્રમાણ વૈજ્ઞાનિક રીતે દલીલો આપી તેને બરાબર તોડી પાડે. જેમજેમ તે પુસ્તક વાંચવા માડ્યું તેમ-તેમ બિલકી મોરગતની દલીલની અસર તેમના પર થઇ ગઇ. સત્ત્વને ખાતર કરેલી જોરદાર માગણી અને તે પરથી દોરવામાં આવેલું છેવંટનું પરિણામ વાંચી ડૉ. મહેન્દ્ર-લાલ તો મંત્રમુગ્ધ બની ગયા. એકદમ હોમિયોપથીની સંપૂર્ણ ચિકિત્સા તથા પદ્ધતિનું પૂરું જ્ઞાન ગ્રેખાવવા પોતે અડગ નિશ્ચય કર્યો. એ વિદ્યા પરનાં જાનરમાં મળતાં બધાં જ પુસ્તક ખરીદ્યાં અને લેઝન તથા ન્યૂ યૉર્કથી પણ આ વિષય પરનાં લિખિત પુસ્તકોનો પ્રવાહ પોતાના વાચનાત્રયમાં આણવા-માંડવો. એ

બધું પોતે સંપૂર્ણ પ્લાનથી તથા કાળજીપૂર્વક વાંચવા માંડ્યું અને એ સિદ્ધાંતો પૂરા સમજી તે પુસ્તકોમાં પોતે જે જે વાંચ્યું હતું તેની સત્તાસિદ્ધ કરવા મનમાં સંકલ્પ કર્યો. કલકત્તાના 'લેક્ષાધિપતિ' ડૉ. રાજેન્દ્રલાલ દત્તાબંગાવામાં હોમિયોપથીના પ્રથમ જ પ્રચારક હતા. તેમને આ 'એથોપથી'ના પ્રખ્યાત દાક્તરને પોતાના પંથમાં લાગવાનો પ્રસંગ મળ્યો ખૂબ આનંદ થયો. પોતાની પ્રિય પદ્ધતિ સમજાવવા તેમણે મહેન્દ્રલાલ પાસે આવવા માડ્યું. પણ સમજાવવાની અગત્ય તો રહી જ નહોતી. મહેન્દ્રલાલને જાણે તો ક્યારની વાત બિનરી ગઇ હતી. હવે તો માત્ર થોડા 'ટેસ્ટ કેસ'—પરીક્ષા કરવા દર્દી જોઇના હતા. અને જ્યારે દેખીતી રીતે અસાધ્ય રોગના દર્દીઓ પર હોમિયોપથીની પ્રમાણ-સરની સારવારની બહુ અસર થતી પોતે જોઇ કે તરત જ ડૉ. હાનમાનના હોમિયોપથીના સિદ્ધાંતના પોતે અનુયાયી છે એવું વગર થોભે ડૉ. મહેન્દ્રલાલે જાહેર કર્યું.

આ આત્મકાલી માર્ગ પરથી પાછા ચાલવા ડૉ. ફેયરે તેમને ઘણુંઘણું સમજાવ્યા. પણ એમના ગુરુ તથા શુભેચ્છક ડૉ. ફેયર જેથી મહાન વ્યક્તિનાં પણ બધાં વેણ એમની સત્ત્વની ધગસ પાસે નિરંજક ગયાં. ૧૮૬૭ના ફેબ્રુઆરી માસની તળીંગી મંડળની વાર્ષિક સભામાં 'વેદકીય વિજ્ઞાનમાં કલિપત અચોક્કસતા અને રોગ તથા તેની ચિકિત્સા વચ્ચેનો સંબંધ' એ વિષય પર એમને વ્યાખ્યાન આપ્યું અને તેમાં પોતાને હોમિયોપથી પર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે એવું નીરૂપાવ્યું જાહેર કર્યું. આ વ્યાખ્યાનને અંતે જે ધાંધલ તથા દેખાવ થઇ રહ્યો હતો તેનું સંશુદ્ધિ કરવા કરતાં કદવના જ કરી લેવી સહેજ છે. આવા ડાંગા માણસોની સભામાં પણ અર્જુનીય શોરખોર તથા અસાધારણ ગડગડાટ મચી રહ્યો. 'એથોપથી' પર જ્યારે તેમણે પ્રવાર કરવા માંડ્યા ત્યારે તો એકલાં થયેલા સભ્યોએ આ તેમના ઉપ-પ્રમુખને ઊંચકી બદાર ફેંકી દેવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો. સમજ્યા વગર આ 'એથોપથી'ના ચેલાઓએ ડૉ. મહેન્દ્રને મંડળમાંથી બહીકૃત કર્યા અને હોમિયોપથી પ્રમાણે આ કામ કરનારાને તેમણે ઊંટવૈદ્યનું વિશે-પણ લગાડ્યું.

આજી]

દેવાસંકર એ. શોમપુરા

મુંબસાલંકન

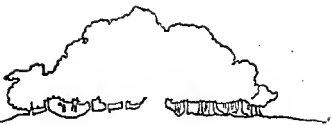
નામના કો સસિકલાલ પરીખના ચિત્રનો એક ખાત

ଶ୍ରୀ

ପ୍ରତି : ପ୍ରତି ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ

હાતરડીનો ડાઘ . .

. . . સૂ. વ. ર. ના શિ. કા. ર. ની વા. તાં

પોપ માસના અંતિમ દિવસોની વાત છે.

મગરના શિકારને માટે યજુલાના તટ ઉપર ગયો હતો. તટ ઉપરથી પડાવ એક માઇલ દૂર ખીડમાં હતો. પડાવથી અઘડ માઇલ દૂર કલાકેલી તપશ્વર્ચો પછી બે મગર માર્યા. આમંદુ ઉતારતાં વાર થઈ એટલે ઝડપથી પડાવે પહોંચ્યા સાઈ. ધોરી રસ્તો છોડી ખાડા ખેવામાં થઈને અમે આશ્વા. બેનથુ માઇલ આશ્વા હોઈયું ત્યાં તે સંધ્યાકાળના રાતા સૂર્યે ક્ષિતિજમાં પોતાનું મુખ ઢાંચી દીધું અને રાત્રિની દારી ગાધુસિયે પ્રકૃતિને પોતાની સ્વામિનીના આગમનની ખગર આપી. ચારે ગાલુએ સંક્રાસી રાતનાં દુઃકુલિ વાગવા સાંચાં. દિનચર આગ-તેમ હોડતાં હતાં. પ્રકાશની સત્તા પલટાઈ ગઈ હતી; પણ રાત્રિસાળીએ દહ શ્યામ એથો આઠંચા નહોતો. અર્ધ દૂખી ગયો હતો પણ એવા પૂરતું અન્યાયું હતું. નીચ ગાવનાં બુંદનાં ઝૂંઝરવાને માટે આવતાં હતાં. સસલાં અમારા પગરવથી ચમકીને નાસતાં અને પાછાં જિભાં રડી જતાં. તીનર જાડીઓમાં જતાં રલાં દતાં. કંડી વધતી જતી હતી. ચાર કારતૂડ વારેલી રાઈફલ લઈ હું સેનિક-વેપમાં ઉતારાએ આવતો હતો. શિકારનો કંઈ જ ખ્યાલ નહોતો એટલે છુપાઈને દળાતે પ્રસે નહિ, પણ વેગ લઈ આંધો જતો હતો. હું તો આવતો કે અદ્યથી જિંદુ અને પડાવ ઉપર જઈને રાઈફલને સ્પર્ક કરી મગરના આમડામાં નગ્ન લગાડીને, દસમાર રોટલી પેટમાં પધરાવી દઉં. પણ કંપનનાની પાંખો સરીકેને થોડી જ લાગે છે ! બૂમ ને થાકને લીધે વાત કરવામાં પણ ઈચ્છા થતી નહોતી. ચમાર આમંદુ ઉપાડીને પાછળ આવતો હતો. પાછો વળાને હું વાતવાર તેની તરફ જોતો એટલે મારા મનને વિચાર તે અણી ગમેલો. પણ શું કરે ? આમ પણ એ મારી સાથે નહોતો આવી શકતો અને અસારે તો જોળે ઉપાડે આ દતો ! થોડે દૂર આગળ ગયા ત્યાં એક ટેકરા આંધો. તેની

નીચે મેદાન હતું. એક ગાલુએ કેટલાંક ખેતર હતાં. ચમારે કહ્યું : ' પંડિજી, ધખકો ખેતુ એ. ખાઉ તો ગાંધ્ય હૈ કે નિકમ્યસો. એકાદુ તોલ્લીઓ. '

હું બોલ્યો : ' ઠીક કહ્યું, જેએક ખેતરવાનું ચક્કર પડશે. બૂખથી તો દમ નીકળી નામ છે. આલો, પૂર્વ દિશાથી જવાનું ઠીક પડશે. '

અમે નીચે જીતયાં. સરસવના છેડવા ઝૂકીઝૂકીને નાળે કુર્નિરા પાગલી રલા હતા. ખેતરને પાર કર્યું ત્યાં એક નાળું દેખાયું. નાળાથી બેત્રણ દર્શાગ પૂર્વે એક ખેતર હતું. મેદાનની કરિમેપસા જેવું એ નાળું પૂર્વથી પશ્ચિમ વાંકુંકુંકું વહેતું હતું. નાળા પાસે પહોંચ્યા કે ચમાર બોલ્યો : ' અરે પંડિજી, છુ દેખો ! કિતનૌ જેવડુ (મોટા) સૂચર નાઈ ચોરકુ' આઈ રહો એ. '

ચમકીને મેં જેવું તો મારાથી સો ગજ આગળ એક જડુ મોટા સૂચર મસ્ત આસે પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ આવતો હતો. આહો ! કેટલું મોટું એનું શરીર અને કેટલી ખમી-ચરણી ! કાળા વાદળમાં દળાએલા બીજના જે અન્દ જેની એની મોટી હાતરડીઓ (Tusks) ચોખ્ખી ગદાર દેખાતી હતી. એણે અમારાં ઉપેક્ષા કરી. સાંજ પડી હોવાથી તે પોતાનું આજ શોપવા નીકળ્યો હતો. અને એચાર આંધોઓની તો તેને થી પરવા ? એની કાંપો (હાતરડીઓ) કંપ ઉત્પન્ન કરતી હતી. મોટા સૂચર ઉપર વાંચ પણ માળો ધા કરી શકતો નથી, કેમકે વાંચ તેની હાતરડીની ટેકરને ખમી શકતો નથી. પરંતુ તે એટલો સર્જિવાન અને આસાક હોય છે કે પોતાની ઉપર સૂચરની ચોટ લાગવા દેતો નથી. જંગમ-માં કરી સૂચર અને વાંચનો સામનો થાય તો સૂચર જાડી-ની તરફ સહેજ પાછો દડીને દુનિવની માફક ખુશ્કી જાનીએ લગવાને માટે તૈયાર થાય છે. આવી સ્થિતિમાં વાંચ સૂચર ઉપર ધા કરી શકતો નથી, પરંતુ તેને જહેકાંતીને ધા લગાડીને પછી તેના પર તૂટી પડે છે.

આવડા મોટા સૂરને જોઈને મારો ઉત્સાદ જનન થયો. જૂન તો કોણ જાણે ક્યાં ચાલી ગઈ! રાહકે જો નાંધ ઉપરથી ઉતારી જોઈટમાંથી નાળીમાં કાપતૂં મૂકી. ખાડખાડ થવાથી સૂરે મારી સામે જોયું:— જાણે કે પોતાનાં કાંપની શક્તિની એવરથી આપી. તે કાણુવાર રોકાયો અને તરત જ વેગથી નાળામાં ચાલ્યો ગયો. મેં તેને આગળથી રોકવા માટે માથાસો દોડાવ્યા. નાળું વાંકુંચુંકું હતું એટલે માથાસો દોડીને સૂરના માર્ગથી આગળ ગયા. હું નાળાની ઉપર ઊભો રહ્યો:—જોવા ખ્યાલથી કે સૂર પાછો ફરીને નાળામાં ને નાળામાં અડી જ આવશે. નાળાની ઊંડાઈ કદા દોડ ગઈ હતી, એટલે સૂરને માટે ઉપર ચડતું કંઠ કંઠે તો નહોતું. પણ મેં તો માર્યો જમારી દીધો અને પચાસ ગજનું નિશાન તાજી રાહકે સાથે બીજાના ચન્દ્ર જેવા દાતરડાવાળા સૂરની પ્રતીક્ષા કરતો જોડો અંતરના ઊંડાણમાં એ પણ શંકા હતી કે જોળી જરાગર ન લાગી તો મીરીને જે કાડિયા કરી નાખશે. પણ આજ લાગી ગઈ હતી. આટલો મોટો સૂર શોધવા પણ મળે નહિ. નિરાશિયજોઈ એ સૂરે કોણ જાણે ક્યાંનાં ય કદમૂળ ખાધાં હતાં ! તે ખરેખર વકરી ગયો હતો. હાથી જેમ મસ્ત થઈને જોને પકડે છે તેને પૂરો કરીને છોડે છે, તેમ સૂર પણ મસ્ત થાય છે— વકરી જાય છે ને બીજાં સૂરો તેવાથી ગભરાય છે. જેમ ધરડો થાય છે તેમ વધુ એકાન્તિક થયો જાય છે.

પણ થોડી વારમાં શું જોયું જાણે ! મોટો એક કાળમીંદ્ર પથ્થર ખેનરમાં દોડે છે ! એ પેલો સૂર જ હતો. નાજોનાજો ન આવતાં જૂન જ્યાંથી આવ્યો હતો તે તરફ જ નાડો. તેને ખેનરમાં જોઈ ટોળીને એક જાણુ ફેંકીને હું ઊભો થઈ ગયો. મોટરને અચાનક એક લાગે તેની પેટે સૂર એકદમ રોકાયો અને મારી તરફ કાન માંડીને ઊભો રહ્યો. આખો નહોતો દેખાતો, પણ દ્વિતીયાના ચન્દ્ર જેવાં તેનાં અસ્ત્ર રાષ્ટ્ર જળ્યાનાં હતાં. 'તારા રસ્તે ચાલ્યો' અને 'જાનોગાનો ! નકામી છેડ કરીશ તો ફળ પામીશ.' એમ જાણે કહેતો હોય એમ તેની આકૃતિ પરથી જણાતું હતું. પણ હું તો મારી રેમિ-ગેન્ટ રાહકે જાને જોર પર મુસ્તાક હતો. ૨૨૦ ગ્રેનની એક જ જોળી જો તેની કાંખમાં વાગી જાય તો તરત પડી જાય એવો ખ્યાલ કરી, નિશાન લઈને જોળી

મારી. બીજાણુ ધુધુરાટ કરીને સૂર ભાગ્યો. મોટા આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે તેણે એ વખતે જ મારી ખજાર લઈ નાખી. કદા ત્રીસ ચાત્રીસ ગજ જ દૂર હતો. જોળી સહેજ નીચે વાગી હતી. જેવણુ ઈંચ ઊંચે વાગી હોત તો એમ ખાનમ થાત.

સૂર જીંટની તરફ ભાગ્યો અને અમે તેનો પીછો પકડ્યો. અનુમાનથી એક ગીચ ઝાડી પાસે આવ્યા તો અંદરથી વેદનાનો અવાજ સંભળાયો, અવાજ પરથી પ્રતીત થતું હતું કે મોતના કીટાણું તેના સરીરમાં પ્રવેશ તો કરી ચૂક્યા છે. મવાર પડતાં તો ખયાસ થઈ જશે. એટલે અસારે-તેને ન છેડતાં બીજો દિસે ત્યાં આવવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો. જનશૂજીને એમ આગમાં ફટી પડતું એ મૂર્ખના છે; પણ સિકારની લેતજનામાં લોકો ઘણી વાર મૂર્ખ બની જાય છે. જો કે ઉત્સાદ અને આનંદના તરંગોમાં માઈ મન નવાતું હતું, છતાં એ દિવસે તો મેં શીમાં ન એળખી. ફેટલો મોટો સૂર અનાયાસે મળી ગયો એના વિચાર કરતો હું ચાલ્યો થયો. મનસૂળો કરતો હતો કે પ્રાનઃકાળમાં તો સૂર મરેલો મળશે. અફસોસ, તેજો ફેટો લેવાને અસારે કંમેરા પણ નથી. પરંતુ અંતરિક્ષમાં વિધાના હસી રહી હતી.

પ્રાતઃકાળે સૂરોદય થતાંથતાં તો અમે ઝાડીમાં પહોંચી ગયા. સાથે ગામના જે કુનરા પણ કીના હતા કે કદાચ જરૂર પડતાં સૂરને ઝાડીમાંથી ગદાર કાઢી રાકે અથવા તો નાસી જતાં રોકી રાખે. પણ આ જાણું તો સાવધાની માટે જ રાખ્યું હતું. આરા તો એવી હતી કે સૂર મરેલો જ મળશે. ગામના કેટલાક આવશી અને વળી કુનરા પણ સાથે હતા, એટલે ચૂપ-ચાપ ન પહોંચી રાકાયું. ત્યાં જઈને જોયું તો ઝાડીમાં નિસ્તબ્ધતા હતી. જ્યાંથી સૂર અંતર ધૂર્યો હતો ત્યાં લોહીની ધાર હતી. મેં ઉપરથી એક પથ્થર ફેંક્યો, પણ ઝાડીમાં કંઈ અવાજ ન થયો; પરંતુ જેવો બીજો પથ્થર ફેંક્યો કે 'ધુર્ર' કરતો સૂર નીકળીને નાડો.

તે નીકળ્યો જોઈ જ ગામવાળાઓએ હો હો મચાવી. કુતરાઓને પ્રેતસાદન મળતાં તેમણે જ્ઞેન-જ્ઞેનામાં ત્રણ પગવાળા ધાવત સૂરને પકડી લીધો. એક કુનરાએ તેના ઉપર પાછળથી દુમલો કર્યો, બીજાએ આગળથી રોકવાની ઇચ્છા કરી. રાહકે કે બંદુક ચલાવ-

વાની તક તો લોકોએ આવવા ન જ દીધી. તેઓ તો લાડી લઈને પાછળ પડ્યા. પેલા કુતરાઓ 'ખડે લાગૂ' કહેવાના હતા. એમણે અનેક સૂરનો પહોંચા દતા; પણ આટલા મોટા સૂરનો સામનો કરવાનો અનુભવ તેમને કદી મળ્યો નહોતો. અને કદાચ ગળ્યો હોત તો પણ શું? પરશુરત્તિમાં સમજ અને અનુભવનું કામ થોડું જ છે? આગળવાળા કુતરાએ જોયો સૂરની આગળ જઈને તેના પડખામાં ગચ્છું ભરવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે તરત સૂરે તેને પકડી દ્યારી દીધો અને ફાળવારમાં પોતાની દાતરડી વડે તેને ઘૂંટી નાખ્યો. એ કુતરાનો ચિત્કાર સાંભળીને જીએ કુતરા પણ દતોત્સાદ થઈ ગયો અને દૂર જઈને ભસવા લાગ્યો. માથુસો પણ ઝોળળ વધી શક્યા નહિ. પ્રોત્સાદનામાં એક એની વીજળી આવે છે એ પોંગળાને પણ કમ્પેક્ષ જનારી હે છે; જ્યારે દાર અને પાનમાં દ્રાસ અને અકર્મ-પ્રવતાનો ત્રાસ છે. પાછળવાળા કુતરાએ પોતાના સાથીનું પતન દેખું કે તરત દ્રાસ અને અકર્મપ્રવતાએ તેના પ્રોત્સાદનાનું વીજળીનો પ્રવાહ બંધ કરી દીધો. સૂરનાં વિકરાળ દાતરડા જોઈને લોકો પણ ભયથી ફરી ગયા. કુતરા તરફની એમની સંચિત સલાનુચ્ચિત પણ ફરી ગઈ. કુતરાને ચીસો પાડતો હોડીને સૂર આગળ જાયો. લોકો તેની પાછળ દોડ્યા લાગ્યા. હું કુતરાની પાસે ગયો. તેને અંતિમ વેદના ધર્મ રહી હતી અને તેનો આત્મા બાળપૂર્વક બદાર નીકળ્યો હતો. જે ધરમાં તેનો વાસ હતો તેનો અંત સૂરે પોતાની દાતરડા વડે આણ્યો હતો. તે મરી ગયો હતો, છતાં તેમાં જીવન પ્રતીત થતું હતું; જીવનની ગંધ રહી હતી કૂંચ સૂકાઈ ન્યય છે, પણ ગંધ શોષ રહે છે; દોરડું બળે છે પણ આંગળો રહે છે; તેમ કુતરાના શરીરનો સ્વામી પરલોકવાત્તા કરી ચૂક્યો હતો, પણ તેનું વસ્ત્ર રહી ગયું હતું. મેં તેના ગોદામાં જાડી નાખી. પણ અમિ હોય તો હુમાડો નીકળે ને? તેને હોડીને હું પણ સૂરની પાછળ પડ્યો અને હોડીને લોકોની સાથે થઈ ગયો.

મેં હવે તેમને મારાથી એક ક્ષણ પાછળ રહેવા કહ્યું. કેમકે આ પ્રમાણમાં કાંઈ સૂર મરે નહિ; અને નાદક કાંઈનો જન ન્યય. લોક અનિચ્છાએ પાછળ રોકાયા. આગ પેંધાટ રાખી ગયો એટલે હું મીઠો પડીને

સૂરની શોધ કરવા લાગ્યો. મદદ માટે સાથેના માથુસે મારી એક જખુને સાથી તરીકે લઈ લીધો.

શોધ કરવી એ શિકારનો સાથી સરસ આનંદ આપે તેની એક મુખ્ય કલા છે. શિકારની શોધ કરવી એ સાધારણ વાત નથી; મોટા અનુભવનું કામ છે. અમે ઘણું મથ્યા પણ ખજાર ન પડી કે સૂર ક્યાં ગયો વાંકા વળાને પગલાં લેતાંનેના અમે આદવા જતા દતા. પર્યટવાળી જમીન પર આમ પગે કારવું એ બહુ કઠણ કામ થઈ પડતું. કદીકદી ખોટે રસ્તે પણ ચડી જતા; પરંતુ દસવીસ ગજ આગળ જઈને પાછા આવતા અને ખરો રસ્તો દૂંદતા. દોટક કલાક આમ મથામણમાં રખડ્યા પછી અમે જીડના એક સુગંધાભાગમાં આગ્યા. શિકાર પીછુની ગીચ ઝાડીમાં ગયો એ એમ ચિહ્નો ઉપરની જણાતું હતું. 'કહો ન કહો પણ એ અહીં જ ભરાયો છે' એમ કહી મેં મારા સાથાને આગળ જતો રોક્યો. એક વિકરાળ વાંધામાં એ ઝાડી આવેલી હતી. સૂર અંદર છે કે નહિ એની ખાતરી કરવાને અમે આસપાસ તપાસ કરી. જો તે ઝાડીમાંથી નીકળી ગયો હોય તો આસપાસ તેનાં કંઈક ચિહ્ન મળ્યાં નોંધ્યો. પણ અમારો અંદાજ ખરો હતો. આજુબાજુમાં તેના પાછા વળવાનાં કાંઈ ચિહ્નો નહોતાં. અમે ઝાડીની છેક નજીક ન ગયા, કારણકે સૂર પકડેલો હતો. કદાચિત તૂટી પડે તો કુતરાના મોતે મરવું પડે. મારી રાખડ જારેખર સંભાળીને હું બીજી બાજુ ગયો અને પેલા માથુસોમાંથી છ સાત કામકાવાળાને બેલાવવા મારા સાથીને કહ્યું. એણે ચૂપચાપ તેમ કહ્યું.

કોઈપણ સૂરે જ્યારે લેયું કે તેનો પીછો પકડનાર કાંઈ છે નહિ ત્યારે નાગાં, ટેકરા અને વાંધાં પાર કરતો તે અહીં આગ્યો હતો. લોહીની નિશાની તો હવે રહી નહોતી, પરંતુ તેનાં પગલાંના આધારે અમે અહીં આગ્યા હતા. મારી સાથેના ગામડિયાઓને સૂર મારવાનો કંઈક અનુભવ હતો, પણ તેઓ મારી રાખડ જારે બહુસંભવ સમજતા હતા. એક જણે આવીને મને કહ્યું: 'કા કરે' સા, કસૂર જાડી ખરો. મેં એ બનદૂક હમ અગાંઈ લે દેતો, ન છુ છુ કુત્તા ગતો, ન હોરાન ગતી હોતી!'

વાંધાની ઉપર ટેકરી જોડું હતું એટલે ત્યાં તો

(અનુસંધાન આગળ ખાત પડ્યો)

ઉપર : પહેલું ઇનામ અતનાર બાઈ નર્સિંદ આર્ચુન
પરમાર (કારી)નું ચિત્ર 'એકામ' નામે . બાઈ કાન્તિલાસ
પરેશનું બીજું ઇનામ પામનાર ચિત્ર 'સંધ્યાના પડોવા'.

ફેટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ

અવનમકાર બતાવતું બાઈ નર્સિંદ આ પરમાર (કારી)નું ચિત્ર આ મહિને પ્રથમ ઇનામ પામે છે જિંદગીની ચાક લાંબે એવી અવસ્થા મુખી ચેતનાના ધંધામાં 'એકામ' થઈ રસથી કામ કરતો આ કારીયાર તેની રંગવસ્ત્રો અને હાથ ભૂંડી ગયો દેખાય છે, તેની સાદાઈ મજાનીભરી લાગે છે. કમેશની તેને પરવા નથી. ચિત્ર જ્યાં વધુ ગકાસિત બન્યું હોત તો કાંઈ પણ ઉચ્ચ શ્રેણીની હરીફાઈમાં ઉપર આવી શકે તેવું છે. બીજું ઇનામ 'સંધ્યાના પડોવા' માટે બાઈ કાન્તિલાસ પટેલ (વસો)ને મળ્યું છે. આખા દરિયાની ગંભીરતામાં માનવપાત્ર ને સંગતિ પાડ્યું છે તેમાં વડનાં ઘોડાં પાન આડે આવીને નકામો ભોંભે નાખી મળ બગાડે છે. કાંઈ એવું દિલ્લિપિંડુ એવું બેઠવું હતું કે જેથી એકની પાતળી ડાઘ વધુ મુંઝવે કે નાખતી ખાંડી આકાશના પાંદડી ભગમાં તરત નેરલી ભરતી કરે અને પાંડાં ધણાં નાનાં પડે એટલી દૂર રહે.

ફતેજના પારિતોષિક માટે બાઈ તુલસીદાસ પરીખ (શિખપુર)નું 'સરિતા-તીર-બાગોળ' ઠીક લાગ્યું છે. આવા રથનું ચિત્ર લેતાં નાગર પર પહેલું શું થયે છે તે વિચારવું

ઉત્તેજના પારિતોષિક પામિલાં બે ચિત્રો : ઉપર-બાઈ
ચતુર્ભુજ વલ્લભગદાસનું ચિત્ર 'કુદરત બોલે માનવી.'
નીચે-બાઈ તુલસીદાસનું ચિત્ર 'સરિતા-તીરે બાગોળ.'

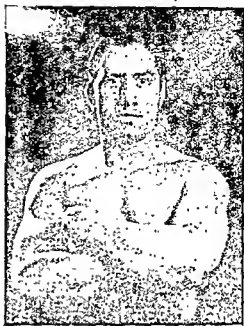

નેહએ ચિત્રમાં ધણી જે વસ્તુએ એવી છે કે જેને આતમગ-
પડતી સાખી વધુ આપર્ષ બનાવી શકાત. એક ચિત્રમાં ધણી
ચિત્રો સાચવતાં એ સહેલું નથી જ શગતા કલાકારે ચોડી
વસ્તુઓ પર મ્વાન આવી સતોષ પડેલો નેહએ બીને ઉત્તેજના
ચેત્ય ફેટોગ્રાફી તે બાઈ ચતુર્ભુજ વલ્લભગદાસ (પાટકોપર)ને
'કુદરત બોલે માનવી' સરસ સામગ્રી છતાં તે સહ ચિત્ર
બની શક્યું નથી માનવી ને રૂક્ષ એક જ સપાટી પર દોવાથી
આતમ કે પાછા ફરે જ ખેચાણ રહેતું નથી. પાત્ર, રૂક્ષ અને

દેખાવની ચિત્રપ્રદેશમાં સરસ વ્યવસ્થા જામે અને પરસ્પર સંબંધ જળવાય એવી ચિત્રની પેઠાના થવી જોઈએ.

આ ઉપરાંત ધ્યાનમાં લેવા જેવા બીજા થોડા ફોટોગ્રાફી પક્ષ છે. તે દરેકે ચિત્રનું રૂપ પામતાં જરૂરજા માટે ગોઠું ખાધું છે. બાહ્ય વ્યવસ્થા મહેતા (કસોટી ના ફોટો 'બાજરખત'માં થોડા બાહ્ય પર ઘોડેસવાર યાત્રેલા બાળક કમેરા તરફ જોવાને બદલે થોડાને હાંકવાની યોજામાં પકડ્યો હોત અને બીજો ખાતી જીએત્રો બાળક તેની ક્રિયામાં રસ લેતો કે શામેલ થતો હોત તો બીજી રીતે ચિત્રનું સ્થાન બદલ જ દર્શિત બજાત આપાં ચિત્રો લખાણેજ માળામાં મૂક્યાં ન જ જોઈએ બાઈ જમના-દાસ કાગડિયાએ વાદળાંવાળા એક દ્રશ્યનાં બે પાસાંની બે છાપ મોકલી છે. આવા મુદ્દે વાદળસમૂહ માટે આગળનું દ્રશ્ય તે બેમાંથી એકેમાં જરા થે રૂચિકરજાતું નથી. ફોઈલિની અગામી પર જઈ, મુંબાઈના માળા ન દેખાય એમ, એકાદ ચિત્રને તિરહી ચક્ષુ જેવે આકાશ તરફ મીઠ માંડી બેસાડ્યો હોત તો વાદળોના આડંબર સંદેશ આપતો દેખાત. બાઈ તુલસીદાસ પરીષે શિંદ્ધુપુરથી 'પ્રવાસના પંથે' નામના ચિત્રમાં અગાડ 'કુમાર'માં આવી મળેલા બાઈ આબીરશિયાંના ચિત્રને મળતો જ વિષય ઉપાડ્યો છે; પણ ચિત્રપ્રદેશમાં પાત્રોના મેળ તે સખી સહવા નથી, તેમજ વસ્તુઓ જોઈએ તેરહી છૂટી પડતી નથી.

બાઈ આદેશગદિયાં સૈયદે ચિત્ર માટે સ્થાન અને વસ્તુ સરસ પકડ્યાં છે; પણ પાડવાની જગ્યા જરા બદલી હોત તો સંપૂર્ણ ચિત્ર મેળવી શકત. દ્રશ્યમાં દેખાતું સફેદ મક્કન બંધી મુંદરતા મારી નાખે છે. સુરતથી બાહ્ય તરફ વખાણવા-એ મોકલેલા સુરોવરના ચિત્રમાં માણસ નામે વ ન હોત તો વધુ અસરકારક દેખાત; અથવા તે ભૂમિના રચરખમાં મળી જાય એવું આગ્રય પાત્ર લાખી સંતોષ પામી સરસ ચિત્ર કરી શકાત. પોતાના પ્રવાસની નોંધના લોકો ઘણા માણસો દ્રશ્યમાં પોતાની જાત અથવા પોતાના મિત્રોને ઉતારે છે, પણ તેથી એ સ્થાન વિરલ બને છે. પોતાની ચાહી માટે છબી જુદી લેવી ધટે. એકને જ મહત્વનું હોય તે સૌને ન જ લાગે

સ્વાસ્થ્ય, શક્તિ, સૌંદર્ય

બાહ્ય નટવરલાલ પટેલ: ઉગર વર્ષ ૧૮; ઉંચાઈ ૬' ૨"; વજન ૧૭૫ રાલ. આમદવાદના રહીશ ને બ્યાખાનના એકચિત્ર પ્રધા-સક આ બાઈનું અર્પૂં શરીરગધારણુ ધરીમર તો આંખને જેળવી દે છે ગવા માસનો પરિચિત યુવાન પ્રત્યેક આગ્રયવાના સુવિભક્ત સ્નાયુઓથી રોબે છે: બાહ્ય નટવરલાલનું એમસીધવ સરસરીતે ગંડાપેલા એમના સ્નાયુવિકાસને કીચે મનોહર લાગે છે. એ બરહા, એ ખખા, એ મકોહ, એ હંડ, એ કપાલમિલ વધા-સ્થલ—અને આ ગધાંની સાથે સરસરીતે સંકળાયેલી નીચેનાં અંગોની પરંપરા જોનારને એ અંગેજમમાથી આદ્ય વીરમી ને શક્તિ નીતરતી લાગે છે. દેશી વ્યાયામપદ્ધતિ અને 'વેસ્ટ લિક્વિટિંગ'—વળન ઉચ્ચકા—થી સાધિયો આ શરીરવિકાસ પ્રત્યેક સરીતવિકાસપ્રેમીને આશ્વાસક ને કલ્પાદપ્રેરક છે.—હ.

ઉચ્ચ એણીની ફોટો હરીફાઈ માટે જોઈએ તેરતા પ્રમાણમાં ચિત્રો મળતાં નહિ હોવાથી તેનું નિયમિત ત્રૈમાસિક પ્રકાશન હાલમાં વૈધ રહેશે તોપણ ચોગ્ય ચિત્રો મળતાં વળતોવળત તેવો ઘટતો સાધાર કરીને પ્રકટ કરવા ચૂકીયું નહિ. 'કુમાર'ના શતાંકને છાને તેનાં ચિત્રો એ ચંકની હરીફાઈ માટે મોકલવા સો બાઈઓ મપલ કરે એવું અમે માગીએ છીએ.

બીજાએને પ્રકાશ પહોંચાડો

'કુમાર' માસિક પર પ્રસત થતારા અનેક શ્રીમંત અને સાધનસંપન્ન વાચકો હશે તેમને એક વિગતિ કરવાની છે. કેટલીક રંક બંદેનો અને અત્યંત બાહ્ય તથા નજીવ સાપનલાખી સરવાઓ 'કુમાર' માટે અંગે છે. કુમારના સંચાલકોમાં એટલી શક્તિ નથી કે એ સર્વની માગણીને પહોંચી શકે. ઉચ્ચરલિલ વાચકો એવાઓને 'કુમાર' પહોંચતું કરવા યત્નિચિત ફાળો આપશે તો અમે પ્રમાણમાં એવાઓને માટે બનાવું કરી તેમો હિસાબ રજૂ કરીયું આ રીતે કુમારનું એક સવાળા માલકવા ઉચ્ચનાસઓને રા. ૫ માત્ર મોકલવા વિનવિત છે. અથથે બારેક માગનીઓ પૂરી કરવા નેટલાં સવાળાંમ હાલ જોઈએ છે.

દાંતરડીનો ડાઘ (અનુસંધાન પાન પાચી)

દિમાલય જેવું રોકાણ હતું. ત્યાં સૂવર જઈ શકે એમ નહોતું. એને નીકળવાનો એક જ માર્ગ હતો અને તે અમે રોકાઈ લીધો હતો. એક માણસને મેં ઉપરથી પથ્થર ફેંકવાને તથા કોલાલક કરીને સૂવરને બદાર કાઢવાને મોકલ્યો. વાંધાની બંને બાજુએ ત્રણ ત્રણ માણસ કાંમદાં લઈને ઊભા રહ્યા. ગધાથી આમળા હું રાઈફલ લઈને ઊભો રહ્યો. સૂવર એ એક જ માર્ગથી બદાર નીકળી શકે એમ હતો. જો મારી ગોળી ન વાગી તો છ કામદાંવાળામાંથી એક એના તીર તો અવરજવ વાગશે, અને એટલી વારમાં તો તેને જખ્મો કરી શકાશે. લગાડળ પીને કોણ તોળવી શકે તો કન્દરાના મુખ ઉપર આવો વ્યૂદ રચાયા પછી અંદરનું પ્રાણી બદાર નીકળી શકે એમ મેં ધાર્યું. પણ મનુષ્યની બુદ્ધિથી પર પણ કોઈ ચીજ છે. કદીકદી નદિ યવાનું જ થઈ જાય છે. ધનધોર વાદળ થેરાય છે અને એમ જણાય છે ત્યારે પૃથ્વી જલમય થઈ જશે, પણ એની દશામાં કોઈ વાર એક ડીપું પ્રાણી પણ પડતું નથી. મુખની પૂર્ણ આશામાં—ભવિષ્યની કોમલ કદમ્બના-ઓમાં—કોઈ વાર થોર સંકટ આવી પડે છે. અમે એવો નિશ્ચય કરી બેઠા હતા કે 'સૂવર બદાર નીકળતાં જ વીંધાઈ જશે. પહેલાં તો તે રાઈફલની ગોળીનું જ નિશાન બનશે. અમારા શરીરની એકએક નસ કિતે-જિત હતી. હું તો એટલો સમજત હતો કે માફ રોમેરોમ એકએક આંખ બંધી ગયું હતું. જો સૂવર પાછાથી આવત તો પણ હું તેને જોઈ શકત.

ટેકરી ઉપરથી પથ્થર પડ્યા. ઝાડીમાં કેક સંચાર થયો. અમારો એકએક નાણુ અધારનાથી ખેંચાઈ રહ્યો. સૂવર નીકળ્યો. રાઈફલનો બાર થયો અને કુંબકર્ણ જેવા સૂવરની પીઠમાં ગોળી લાગી. તેણે ચીસ પાડી, અને પાછલા પગના જોર વડે એકદમ ભાગવાની ચેષ્ટામાં મારી ઉપર જ આવ્યોને જપટાયો. બીજી ગોળી ચલાવવાની મને તક ન મળી. મારી ડાળી નંબમાં તેનાં દાંતરડાં બોંકાયાં. પીઠાથી હું ચીસ પાડી બેઠો.

જે મિનિટની મૂર્છા પછી જોયું તો મારાથી ચાર પાંચ ગજ દૂર તીરકામંથી વીંધાઈ ગયેલો સૂવર પડ્યો હતો. તેની તીક્ષ્ણ દાંતરડીઓ મારી તરફ હતી. માફ આખું શરીર લોહીથી ભીનું થઈ ગયું હતું. કાંચા

ધડાને કોઈ ઉઠાવીને ફેંકા દે ને જેવી તેની દશા થાય તેવી મારા શરીરની દશા સૂવરે કરી હતી. પીઠાથી મૂર્છા આવી ગઈ હતી. હું તો તરફ માન અફટમાં જ આવી ગયો હતો; પણ સૂવરને જો મરામર થા કરવાનો વખત મળ્યો હોત તો મારી દશા પણ ખેંચા કુતરાના જેવી થાત. મારા સાથીઓમાંના તો દરેકને સહજ મર એમ જ લાગતું હતું કે હું ખલાસ થઈ ગયો ! સૂવર મારી ઉપર થા કર્યો અને હું પાછાથી તરફ ગળી પડ્યો. સૂવરનો થા નીચેથી ઉપરનો—નારાતી વખતે પાછલી બાજુનો હતો, એથી હું પાછળની તરફ ગળ્યો. જો કરી આમળ પડ્યો હોત તો કોણ મળે શું થાત ? મારા ઉપર તેની ચોટ લાંગી કે તરત જ છ મેં ધનુષમાંથી છૂટેલાં તીર બચોભચ સૂવરના દેડમાં બોંકાયાં. પહેલેથી ગોળી તો વાગી હતી જ એટલે તરિએ તેનો પ્રાણ લીધો.

અરધો મુઠ રહેલો હું વેદનાથી કબુલતો હતો; અને નંબમાંથી નીકળતી ખૂનની પરનાળને રોકવા મારે કપડું બંધાવી રહ્યો હતો. સૂવરની કાતરકોતો થા લાડમાં સુંગી નહોતો પડેલો, એટલે લોહી રોકાઈ ગયા પછી કંઈ ભય જેવું નહોતું. એ પીઠા અને કણ-માં એ સમયે ખપાસ આવ્યો કે અંતરિક્ષમાં બેઠેલી વિધાતા મારી આ ગતિ જોઈને દસી રહી છે.

સૂવરના શખની લાથે મને પણ ખટલામાં નાખીને પડાવમાં લાવ્યા. થોડા વખતમાં મને હાંક થઈ ગયું, પણ હજી જેની એ તીક્ષ્ણ દાંતરડીનું ચિહ્ન લશ્વ પણ ચન્દ્રાકારે મારી ડાળી નંબ ઉપર છે; અને ન્યાં મુખી આ કાંચા આ રૂપમાં છે ત્યાં સુધી રહેશે.

દલે ન્યારે હું કોઈ મોરા સૂવરને જોઈ છું ત્યારે ખેંચા કુંબકર્ણનું સ્મરણ થાય છે અને તેની પ્રશંસામાં પસાદ અવનારો આ શ્લોક મોખી જનકે છું :

“વખતે દયનશિલ્પે ધરણી તવ લગ્ના ॥

શશિનકલકૃત્તેલિય નિમગ્ના ।

કેલવતૃતશૂરહર । જય જગદીશ હરે ॥”

ભોમીલાલ જ. સાર્ડેસરા

(‘વિશાળ આરત’માંના શ્રી શ્રીરામ શર્માના શ્લોક ઉપરથી)

કોઈને જાણ, જાણ, દુષના તપેલામાં કંદર પડ્યો તો...

જાણ (સદ્ગાથા) તે પછી, તે કાઠ્યા કે નહિ ?

કોઈને નાદે મેં તો આપણી બિલાડી અંદર નાખી છે.

ચિત્ર દેવાનામુદગાદનીકં ચક્રમિત્રસ્ય વહનસ્યમ્ભે: ।

આપ્રાચવા પૃથિવી અન્તરિંઝં સૂર્ય આત્મા જયતસ્તસ્પૃષ્ઠ ॥ ઋગ્વેદ ૧-૮-૭.

"Gladly, yet with deep devotion,
do we receive the first warm rays
of sun-light, like tender seeds in
the warm spring earth. Clean, fine
humanity thrills in us like a holy
thing when the warm sun kisses
our naked limbs, when glad sun-
light kindles the soul to wonder."

સૂર્યોપાસના

સૂર્યપ્રકાશ એ નિસર્ગદેવતાની ચિત્રશક્તિ છે. સૂર્યકિરણના પ્રથમ સ્પર્શ સાથે જ નિસર્ગમાં અભિનય મેન-પ્રતો સંચાર થયેલો જોવામાં આવે છે અને ઉત્સાહપૂર્ણ જીવનના ખાલ ચિહ્નરૂપ આનંદ નગરે પડે છે. સૂર્યપ્રકાશ એ જ સૃષ્ટિનું જીવન હોવાને લીધે અખિત્ર વિશ્વ-જીવનસૃષ્ટિ-એની અત્યંત ઉત્કંઠાથી સદૈવ પ્રતીક્ષા કરે છે. વૃક્ષો લીલાંજમ પાંદડાં વાળાં પોતાની સૂર્યો-મુખ ઝળીઓથી, પક્ષીઓ પોતાના સંગીત આકાશશ્રવણથી અને વર્ષિત પ્રાણીઓ નવરાસ મળે કે તડકામાં ઝળીઓનો સુષ્ટને, આ કુદરતી જીવન-શક્તિનું આકર્ષ પાન કરે છે. ફક્ત આપણે-માણસો-જ અતિ પરિચયને લીધે આ વગર મહેનતે પ્રાપ્ત થનારી દૈવી શક્તિને જુદી ગયા છીએ. એના પ્રાપચ્ચિવ રૂપે આપણને અશક્તિ, દૌર્ભાગ્ય અને ક્ષય જેવા અપ-રિદાય રોગો સહેવા પડે છે.

વેદકાળમાં સૂર્યપ્રકાશની અમાપ શક્તિનું લોકોને જાણ હતું અને સૂર્ય એ સચેતન અને અચેતન સૃષ્ટિ-નો આત્મા છે એમ લોકો માનતા તેથી દરેક માણસ સૂર્યોપાસના અત્યંત આરથાપૂર્વક કરતો. દરેક ઘર-આરીએ સૂર્યોપાસના તો કરતી જ એકઠો એવો કડક ધાર્મિક નિર્ણય હોવાને લીધે દરેકને નાનપણથી જ સૂર્યોપાસનાની ટેવ પડતી. પણ દાઝ ધર્મિક શ્રદ્ધા જોડે જ સૂર્યોપાસનાનો પણ લેખ થયો છે અને ફક્ત તથા ડીએન્સીના નામ નીચે અનેક પ્રકારનાં કષાંતના દગલામાં પોતાના શરીરને દગોશ માટે દોરી દઇ આ અમૂલ્ય નિસર્ગશક્તિનો આપણે સર્વકાળ અનાદર કરીએ છીએ. યુરોપમાં પણ કેટલાક સમય પહેલાં સૂર્યકિરણનું કાંઈપણ મદત્તર છે એમ કોઈને લાગતું નહોતું, પણ દાઝમાં ફિન્સેન, રોલીઅર, જર્નાર્ડ હલ્લાઈ સંશોધકોએ

એ પુરાણકાળનો વહેમ કે અંધશ્રદ્ધાભર્યો કર્મકાંડ નથી; પણ આધુનિક વિજ્ઞાને કેસો-ટીએ ચકાવી કબૂલેલો, આ સમસ્ત સૃષ્ટિ-નો ચેતનદાથી, રોગનાશક, આરોગ્યરક્ષક, શક્તિવર્ધક ને ઉત્સાહપ્રેરક કીમિયો છે.

સૂર્યપ્રકાશના શુભધર્મની શોધો ચત્રાવીને તેની સદાય-તાથી કેટલાક દુઃસાધ્ય રોગો સારા કરી બનાવ્યા ત્યારથી એ પ્રયત્નો જાણે સૂર્યપ્રકાશનું માંડું જ વળગ્યું છે. રજ્યાસપો, અખાડા, કક્ષણ, શાળાઓ, કોલેજો ઇત્યાદિ સર્વ સંસ્થાઓમાં ત્યાં સૂર્યસ્નાનની ખાસ સગવડ કરવામાં આવે છે અને દમ્બરો સ્ત્રીપુરુષો આરોગ્યની વૃદ્ધિ માટે નિત્ય એનો લાજ લઇ રહ્યાં છે. એટલે હવે આપણામાંથી દરેક, ભલેને પારસી શિખાગણે પણ આ નૈસર્ગિક શક્તિનું મદત્તર જાણી તેની યોગ્ય ઉપાસના કરવી એ આપણું કર્તવ્ય છે.

સૂર્યપ્રકાશના ઇતરક

સૂર્યપ્રકાશના વિવિધ ઘટકની કલ્પના પ્રથમ ઇંદ્ર-ધનુષ ઉપરથી આવી; કારણકે સૂર્યકિરણો જ વર્ષાનાં જગજિદ્ધમાંથી નીચે આપતી વખતે તેમનું પૃથક્કરણ થઈને ચિત્રવિચિત્ર રંગનું 'ઇંદ્રધનુષ' જતાલે છે. દયા-માંથી પાણી કે કાચમાં જતી તપતે પ્રકાશકિરણો સહેજ વાંકાં વળાને પ્રવેશ કરે છે અને તેને પ્રકાશનું નકોલાવન એવી સંજ્ઞા આપી છે. સૂર્યપ્રકાશના લુહા લુહા ઘટકોનું, વક્રીભવન લુહાલુહા પ્રમાણમાં ચાપ છે. તેથી કાચના લોસકમાંથી અથવા પાણીમાંથી જવાર પંડેલી વળાને આ જથ્થા ઘટકે પૃથક્કરણ થવાર પડે છે, અને તેથી આપણને લોસકની પેલી જાલુ અથવા પાણીની પેલી જાલુ લુહાલુહા રંગ દેખાય છે. એકાદ

ઝોરડીમાં પૂર્ણ અંધારું કરી પછી બારણા-અથવા ગારીમાંના કાચામાંથી થોડાંક સૂર્યકિરણ એકાદ ઘોળા પડતા ઉપર પડે એવી વ્યવસ્થા કરી, કિરણના માર્ગમાં એક લોલક પકડીએ તો અનુક્રમે પહેલાં ગુલાબી પડતો નંગળી, (વાયોલેટ) પછી નંગળી, વાદળી લીલો, પીળો, નારંગી અને લાલ એવા સાત રંગના પ્રકાશની પટ્ટી તે પડતા ઉપર દેખાશે. આ ઉપરથી સૂર્યપ્રકાશના સાત દશ્ય ઘટક છે એ સ્પષ્ટ છે. આ સાત રંગની પટ્ટી-ઝોમાંના દરેક પ્રકાશ ઘટકનું ને થોડુંક એની બહારની બંને બાજુનું ઉષ્ણતામાન ચર્મોમીટરથી તપાસી જોતાં, રાત્રી પંદીની સહેજ આ બાજુ અંધારું હોવા છતાં ઉષ્ણતામાન સૌથી વધારે હોય છે એમ જણાયું છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે આ સાત દશ્ય ઘટકો સિવાય ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન કરનારા કેટલાંક અદશ્ય કિરણો પણ છે. અંત્રેણમાં એને ઇન્ફ્રા રેડ રેખા (Infra Red Rays) કહે છે. વેદમાં એમનું 'વિલોહિત' કિરણને નામે વર્ણન આવે છે. દરેક ઘટકનું પરિણામ ફોટોગ્રાફની પ્લેટ ઉપર શું થાય છે એ જોવામાં આવે તો ખબર પડે છે કે રાતા કિરણનો પરિણામ પ્લેટ ઉપર કાંઈ જ આવતું નથી, જ્યારે બીજી તરફના છેડા પર આવેલાં ગુલાબી પડતાં નંગળી રંગનાં કિરણોનું પ્લેટ પર સૌથી વધુ પરિણામ થાય છે અને અંધારામાં પણ આછા નંગળી રંગની પટ્ટી સામે પ્લેટ ધરવામાં આવે તો તે રીતસર એક્સપોઝ (Expose) થાય છે. ફોટોગ્રાફીની પ્લેટ ઉપર ચનારાં આ પરિણામ તે પ્રકાશથી તેના પર થતી રાસાયનિક ક્રિયાને લખે થાય છે. આ ઉપરથી સૂર્યપ્રકાશમાં રાસાયનિક ક્રિયાને સહાય કરનારાં એવાં પણ કેટલાંક અદશ્ય કિરણો હોવાં જોઈએ. એને અંત્રેણમાં 'અલ્ટ્રા વાયોલેટ' કિરણ કહેવામાં આવે છે. વેદમાં તેનું વર્ણન 'અથવા' 'નીલગ્રીવ' એ નામે કરવામાં આવ્યું છે. આંતર કિરણ અત્યંત મહત્વનાં છે, કારણકે આ કિરણોમાં જ રોગનિવારક અને શક્તિવર્ધક ગુણ હોવાથી જે ઠેકાણે સૂર્યપ્રકાશમાં તે વધારે પ્રમાણમાં હોય છે ત્યાંના સૂર્યપ્રકાશમાં વધારે ગુણ હોય છે એમ જોવામાં આવ્યું છે. સાધારણ કાચ તો આ કિરણોનું બંધાયું કરી નય છે. ફક્ત ક્વાર્ટ્ઝ નામનો એક વિશિષ્ટ કાચ જ આ કિરણોને પોતાની પાદ જવા દે છે. સાદા

કાચમાંથી આવતો તડકો ઉપચારની દૃષ્ટિએ નકામો છે. તેથી જ પ્રકાશોપચારમાં જો ત્યાં સુધી ખુશ્તા તડકામાં જ રોગીને મુલાકાતમાં આવે છે, અને કાચની જરૂર પડે ત્યાં જ ક્વાર્ટ્ઝ કાચ વપરાય છે.

હવામાન અને વલકા કિરણ

કોઇ પણ સ્થળ સમુદસપાટીથી જેટલું વધારે ઊંચું તેટલાં ત્યાંના સૂર્યકિરણમાં વલકા કિરણ વધારે હોય છે. તેમજ જેટલું તે સ્થળ ઉષ્ણકટિબંધની પાસે તેટલું પણ તેમાં વલકા કિરણનું પ્રમાણ વધારે. ઉનાળામાં વલકા કિરણનું પ્રમાણ સૌથી વધારે હોય છે, અને શિયાળામાં સૌથી ઓછું હોય છે. હવામાંની ધૂળ અને ધુમાડો સૂર્યકિરણમાંના આ વલકા કિરણોને ખાઈ નય છે, તેથી જ મોટાંમોટાં કારખાનાં અને મીઠા જ્યાં છે એના ગીચ વસ્તીવાળા શહેરમાં સૂર્યપ્રકાશ વલકા કિરણ રહિત હોય છે અને તેથી ઉપચારની દૃષ્ટિએ નિરાશોગી હોય છે.

સૂર્યસ્નાન માટે ઉત્તમ સ્થાન તો ગામ બહારની ટેકરી ઉપરની એકાદ નાનકડી ખુશ્કી જગ્યા અથવા આશ્વાદકારક એવું એકાદ લીલુંકમ ખેતર. પણ આ સાધ્ય ન હોય તો પર ઉપરની ખુશ્કી અગાથી પણ કાંઈ ખરાબ નહિ. આસપાસનું દશ્ય જેટલું નયન મનોહર હોય અને વાતાવરણ જેટલું આશ્વાદકારક હોય-તેટલું સારું. સૂર્યસ્નાન માટે અત્યંત સરસ તો વસંત ઋતુ; કેમકે આ ઋતુમાં સૂર્યની ઉષ્ણતા ઓછી હોય છે ને સૂર્યપ્રકાશમાં વલકા કિરણનું પ્રમાણ પણ સારી-ચેટ હોય છે. ઉનાળામાં વલકા કિરણ તો ધણું હોય છે પણ ઉષ્ણતા બહુ હોવાને લીધે તડકો બહુ વાર સહેવાતો નથી, અને સહેવાય તો સતેતો નથી. સૂર્યસ્નાન માટે ઉત્તમ વખત સવારે સાતથી નવ સુધીનો. આ વખતે હવા ઠંડી હોવાથી કુમળા તડકામાં જોસવાનું ઠીક લાગે છે. શિયાળામાં દસ અગિયાર વાગ્યા સુધી તડકામાં જોસવામાં વાંધો નહિ.

પ્રકાશોપચાર માટે -રુચાન્નવો (સેન્ટ્રોરિથમ) પર્વત ઉપર આંખવાને રિવાજ છે કેમકે પર્વત ઉપરના સૂર્યપ્રકાશમાં વલકા કિરણનું પ્રમાણ વધારે હોય છે.

બીજા એક પ્રયાસનો

આ મંદિને પણ આપીએ છીએ. આ તે તરંગ એવજાલ આપશે કે દેખી છે. જ્યે મંદિને કિતર રીન્ડવાય. કાકુની સિંચાઈ જામવડી લેખવાલ તેમના રમણનાં એમનાં પ્રયાસની 'ગાથી' હતી. આ મંદિને આમની પચ સિંચાઈ જામવડી કાજવાલ છે. આ એમની મિલકતમાં, એમનો સંદેશ આપાય છે. કાઈ તેજ ચપ્પુ કે અટ્ટાના વાકામાં પાના વડે ચિત્રમાંના કાળા નાના સફાઈથી કોરી કાઢીને એકાદ એક રાત્રીમાં લીધાનીની, દાખાની કે ગીડાંની જેવા નાના દીવાના, પ્રકાર સામે એ કાચી એટલે બીજા પર એમની મોટી આકૃતિ દેખાય.

વળી પર્વત ઉપરની હવા ઠંડી હોવાથી સૂર્યપ્રકાશ વધારે વખત અને આનંદથી લઈ શકાય છે. ઉપરાંત પર્વત ઉપરના ખરકમાંથી ઇત્તસ કિરણોનું પરિવર્તન થવાને લીધે સૂર્યપ્રકાશનો ગેરવડો કાપદો થાય છે; એ સિવાય પર્વત ઉપરની હૃદયગમનપત્તી અત્યંત આદરાદકારક ને ઉત્સાહવર્ધક હોય છે, આથી સુરોષનાં ધણીખરાં રુઝાણાંથી સ્વદઝલીડમાં આદ્ય પર્વતના પૃષ્ઠ ભાગ પર સ્થાપવામાં આવ્યાં છે. પ્રાચીનકાળ પશુ 'ચિરિદાન્ત' એટલે પર્વતરથ. સૂર્યપ્રકાશને 'ત્રયમો દેવ્યો મિત્ર' એટલે સર્વશ્રેષ્ઠ વેદ માનવામાં આવતો ને આપુરાશાય માટે તેની ઉપાસના કરવામાં આવતી.

પત્તશ કિરણના ગુણધર્મ

સૂર્યપ્રકાશનો લુહાલુહા થરકના ગુણધર્મ શોધી કાઢવા ફિઝેન નામના એક ગ્રખ્યાત રાસત્રજે એક જાડું મંજનો પ્રયોગ કરેલો. તેણે એક પેટી તૈયાર કરી અને એનાં દોંકણમાં લાક, પીળી, લીલી અને જૂરી એમ ચાર કાંચની પટીઓ લાઈનબંધ બેસાડી. આ પેટીમાં તે નિત્ય નવાંનવાં પ્રાણીઓ લાવીને પૂરી રાખતો અને પછી આ પેટી તડકામાં રાખી દરેક પ્રાણી સ્વચ્છાથી કયા રંગના પ્રકાશ તીવ્રે જઈ બેસે છે એ જોતો. આ જ પેટીમાં લુહાલુહા રંગના પ્રકાશમાં રોજનુંતુ growth કેવી રીતે થાય છે એ પણ તેણે જોયું. આ પ્રયોગ ઉપરથી એને એમ જણાય આવ્યું કે પ્રાણી માત્રના પ્રકાશપ્રિય અને અંધકારપ્રિય એવા મુખ્ય બે વર્ગ છે. વંદા, કૃમિકીટક; રોગજંતુ વગેરે માનવજાતના રાસુઓ અંધારામાં સંજનારા છે. એમની વૃદ્ધિને ઓછી કરે છે. અને કેટલાંક તો એને લીધે મરી પણ જાય છે. એથી ઉલટું પતંગિયા, પશુ-પક્ષી અને માણસો પ્રકાશનો આશ્રય કરે છે. આ અને બીજા અનેક પ્રયોગો પરથી ઇત્તસ કિરણોમાં નીચેના ગુણધર્મ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે: (૧) રાસાયનિક પરિણામ: ઓક્સિડેશન અને રિડેશન આ બે મુખ્ય કાર્યો આ કિરણથી થાય છે. આ કિરણોથી ઓઝોન તામનો વાયુ દવામાં ઉત્પન્ન થાય છે અને આ વાયુનો ધણુ રોગોમાં ક્રીક ઉપયોગ થાય છે.

(૨) રોગજંતુ અને કૃમિકીટક સૂર્યપ્રકાશથી મરી જાય છે તેથી જખમ ઉપર ધણીવાર કૃત્રિમ સૂર્યપ્રકાશ પાટ્ટામાં આવે છે. ક્ષયરોગના જંતુઓ તડકાથી

મરણ પામે છે. ઘણાખરા રોગજંતુઓની વૃદ્ધિ તડકાથી અટકી પડે છે. ગાદી, તકિયા, પલંગ વગેરે વારંવાર તડકે નાખવાનું તથા બારીખાસણાં ઉઘાડાં રાખી ઘરમાં સુષ્કણ તડકો આવવા દેવાનું મંદરજ આ ઉપરથી ધ્યાનમાં આવી જાય.

(૩) સૂર્યપ્રકાશ શરીર ઉપર એક જ કેકાણે ધણુ વખત પડવાથી તે જગ્યા કેટલાંક કલાકે લાલ બની જાય છે ને પછીથી લાંબી તપાસનો રંગ કાયમનો કાળાશ પડતો લાક થઈ જાય છે. એમ થવાનું કારણ ત્યાં અધિક લોહી આવે છે ને તેને લીધે કેટલીકવાર તે વખત પૂરતો સોજો પણ થઈ છે. પણ આ સોજો થોડામાં જ ચાલ્યો જાય છે. ચામડીના રંગ બદલાવાનું કારણ એ કે ચામડીની પેશીઓમાં નવા રંગીત કણો નિર્માણ થાય છે. આ કણો સૂર્યકિરણોને ખાંધ જનારા હોવાથી પાછળથી તડકામાં પહોંચી જઈ જ બેસીએ તો એ ચામડીને સોજો થડતો નથી.

(૪) સૂર્યપ્રકાશનું તેજ ચામડીમાંની રક્તવાહિનીઓમાંના લોહીમાં વિદીન થાય છે પણ લોહીમાંથી ધતર ઇદ્રિયોને પહોંચે ત્યારે જ તે તેમના ઉપયોગમાં આવે છે. સૂર્યપ્રકાશથી રક્તગોલકો અને શ્વેત ગોલકો (red corpuscles and white corpuscles) ની સંખ્યા વધે છે અને લોહીમાંનું calcium (કલ્સિયમ) નામનું દ્રવ્ય પણ વધે છે. તેથી રક્તક્ષય, રિકેટ્સ, અર્થિટોઈસીસિયા અને ક્ષયરોગ વગેરે રોગોમાં સૂર્યપ્રકાશ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે.

(૫) સૂર્યપ્રકાશથી સર્વ ગ્રંથીગન રસો વધે છે તેથી પાચન સાફ થાય છે, શરીરમાં ઉત્સાહ અને ચેતન આવે છે અને શરીરમાંની લુહાલુહા ઇદ્રિયોનાં કાર્યો વ્યવસ્થિત થાય છે. ચાપરોઈક, ચાપમસ, ધેરાચાપરોઈક પિટ્યુઈટરી વગેરે ગ્રંથીઓમાંનો અન્નશ્વર રસ (ઇન્ટર્નલ સીક્રીટ) બહુ મદત્વનો છે અને તેના અભાવે અનેક વિચિત્ર રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. આ રસ યોગ્ય પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થવામાં સૂર્યપ્રકાશ બહુ મદદરૂપ છે.

(૬) સૂર્યપ્રકાશથી મજબૂતતંતુઓની ક્ષેત્રનીયતા ઓછી થાય છે. તેથી વેદના ઓછી થાય છે અને નિદ્રા આવવામાં મદદ થાય છે.

(૭) સૂર્યપ્રકાશથી સોજો ઓછો થાય છે.

(૮) સૂર્યપ્રકાશથી લુહાલુહા વિદ્યમિન શરીરમાં

ઉત્પન્ન થાય છે. ધણે વખત સૂર્યપ્રકાશમાં રાખેલાં અન્ય અને પાણીમાં પણ એ ઉત્પન્ન થાય છે. વિટા-મિનના અભાવે ઉત્પન્ન થતા રિક્ટસ, સ્કર્વી વગેરે જેવા રોગો સૂર્યપ્રકાશથી સારા થાય છે. શરીરની પેશીઓની ત્રિક્તિને પણ સૂર્યપ્રકાશ ગદ્દ કરે છે.

સૂર્યપ્રકાશનો ઉપયોગ

આરંભમાં સૂર્યપ્રકાશનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે ક્ષયરોગ માટે થતો. પણ પછી ઉપર વર્ણવેલા તેમના અનેક ગુણોની જેમજેમ શોધ થતી ગઈ તેમતેમ બીજા રોગો ઉપર પણ પ્રકાશોપચાર કરવાની શરૂઆત થઈ ગઈ. દલે તો આમડીના અનેક રોગો (તબોગો), રક્તક્ષય, ક્ષય, રિક્ટસ, આર્થ્રાઈટોઈડીસિસ, જ્વરો, અવચનના રોગો, એમ અનેક રોગો ઉપર પ્રકાશોપચારનો મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થાય છે. પણ આપણી (નિશીત્રી લોકોની) દૃષ્ટિએ સૂર્યપ્રકાશના સૌથી મહત્ત્વના ગુણો તો શક્તિવર્ધકતા ને આરોગ્યરક્ષણ છે. સૂર્યપ્રકાશથી બસવત્તર બોજું એકે કે ટોનિક નથી એમ જાણી શાસ્ત્રોનો અભિપ્રાય છે. સૂર્યપ્રકાશ સર્વ શક્તિઓ અને ઉત્સાહનો સમુદ્ર છે એમ વેદોએ એનું વર્ણન કર્યું છે. એટલે ઊભી પ્રજાને આરોગ્યની અભિવૃદ્ધિ માટે સૂર્યોપાસનાનું મહત્ત્વ સમજાવી તેમની પાસેથી એ કરાવવી એ અત્યંત મહત્ત્વનું છે.

ઘણાની એવી સમજ છે કે આપણે તડકામાં ખૂબ દૂરિએ છીએ એટલે આપણને તો જુદી સૂર્યોપાસનાની કાંઈ જ જરૂર નથી. પણ સૂર્યપ્રકાશ ઉપાડા શરીર ઉપર પડ્યા વગર એનો કાંઈ ઉપયોગ નથી એ એમને ખબર નથી. ખુદ્દા શરીર ઉપર સૂર્યપ્રકાશ પડે તો જ તેનો કાંઈપણ ઉપયોગ થાય છે, નહિ તો જાણી શકાય કે કાંઈ કાંઈ જાણી શકાય છે અને ઉપજાનાં કિરણો દ્વારા જાણી શકાય છે અને ઉત્સાહકારક કાળ હોય છે. ત્યાં શિયાળાની કડક ટાલ અને પ્રકાશના અભાવને લીધે મૂનપ્રાય બાસતી સૃષ્ટિ વસંતઋતુમાં આજી તડકાના પ્રથમ સ્પર્શ સાથે તરત

નમસ્કાર (એક પ્રકારના હંડ પીતવા તો) છે. સૂર્ય-નમસ્કાર તડકામાં કરીએ તો જ તે ખરી સૂર્યોપાસના છે. અંધારા મંદિરમાં ગમે તેટલા સૂર્યનમસ્કાર પીએ તોપણ તે સૂર્યોપાસના થતી નથી. એટલે સૂર્યનમસ્કાર તડકામાં કરવા એકદમ એ બીજી વસ્તુ. રમ્ય નરીતરે અથવા દૂવાકાંડે પ્રથમ ખૂબ તરીને, રવચ રવાન કરી પછી ખુદ્દામાં ઊભાતા સૂર્ય તરફ મુખ કરી આસપાસના નિર્ગર્ભ સૌંદર્યો આસ્વાદ લેતાંલેતાં પ્રસન્ન અને ભક્તિયુક્ત અંતઃકરણથી, કુમળા તડકામાં આસો-જીવાસનું ગોચર નિયમન કરનાંકરતાં પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સૂર્યનમસ્કાર કરવા. આમ કરવામાં આવે તો જ તે સૂર્યોપાસના રૂઢપ્રદ થાય છે. જ્યાં નદી ઉપર જરૂં શક્ય ન હોય ત્યાં અગાધીમાં અને એ પણ શક્ય ન હોય તો આંગણમાં તડકામાં સૂર્યનમસ્કાર કરવા. નમસ્કાર પછી લેવાનું તીર્થ પણ તડકામાં મૂકેલું જ લેવું. ઘણીખરી રમતો ખુદ્દા શરીર ખુદ્દા મેદાનમાં તડકામાં જ રમવી. દુન સૂર્ય જીવો એ પછી તડકામાં બેસવું હોય તો અંધે બૂરા રંગનાં ચરમાં પહેરવા અને માથે ચોપડી કેરી આદરી પરી મૂકવી આવશ્યક છે. ધુરોપમાં વિવાદોમાંના નિશાળના વર્ગો પણ દલે તો સવારની ખુદ્દા દવામાં તડકામાં જ લેવામાં આવે છે. એ જ પદ્ધતિ અર્ધ પણ ચર કરવામાં વાંધી નથી. સૂર્યોદયનો સંમય સૂર્યોપાસના માટે સારો એમ વેદમાં પણ કહ્યું છે.

उद्यममित्रमह कारोहन्नुत्तरा दिवम् ।

હરોગ મમ સૂર્ય હરિમાળે ચ નાશય ॥

અર્થ: ઉદય પામીને આકાશના ઉપરના ભાગ તરફ આકર્ષણ કરતી વખતે, હે સૂર્ય! તું મારા હરોગ હૃદયરોગ અને હરિમા (પાંડુરોગ)નો નાશ કરે.

ઉપસંહાર

સૂર્યપ્રકાશનું મહત્ત્વ હંડા પ્રદેશમાં સહેજે ખ્યાનમાં આવે એ સ્વાભાવિક છે. ત્યાં સૂર્યપ્રકાશ અત્યંત દિતકારક અને શક્તિવર્ધક છે એ વાત લોકોનાં મન ઉપર દસાવધી એ તદ્દન સહેલી વસ્તુ હોય છે, કારણકે ઊનાળો એ ત્યાંના લોકોનો અત્યંત સુખકારક અને ઉત્સાહકારક કાળ હોય છે. ત્યાં શિયાળાની કડક ટાલ અને પ્રકાશના અભાવને લીધે મૂનપ્રાય બાસતી સૃષ્ટિ વસંતઋતુમાં આજી તડકાના પ્રથમ સ્પર્શ સાથે તરત

જ પાછી અભિનય યૈનન્યથી પ્રેરિત થાય છે, અને તેમાં એકાએક વિલક્ષણ ક્રાંતિ થએલી જોવામાં આવે છે. ટાટથી હરી ગએલાં ને જરફથી આગ્રહાદિત થવાને લીધે જૂત જેવાં બંધકર દીસતાં વૃક્ષ નરી કુંબળથી સુસોભિત દેખાવા લાગે છે. ધુમ્મસ અને અંધારાથી નિરાશાપૂર્ણ બાસતું ચાનાવરણ પાછું ઉન્નયવલ થઇ, દેશાન્તર ગએલાં. પક્ષીઓના પુનરાગમનથી નિતાદિત થાય છે. હૃદ માટે નિર્વૃત્ત ખૂલાઓમાં લપાઇ ગએલાં પ્રાણીઓ પાછાં લક્ષ્યશીર્ષન માટે આંસીંડાં સંચાર કરવા લાગે છે. માણસના અંતઃકરણમાં પણ આ સૃષ્ટિની ક્રાંતિ સાથે જ અપ્રણીય ઉત્સાહ અને આનંદનો ઉદય થાય છે. તેથી જ હંડા પ્રદેશમાં સૂર્યપ્રકાશનું મહત્ત્વ અત્યંત સ્પષ્ટ અને સુંસર શબ્દમાં વર્ણુવામાં આવ્યું છે.

આ ઉપરથી આયોગી વરતી વેદકાળમાં ઉત્તર ધ્રુવ તરફ હોતી જોઇએ એ શોકમાન્ય તિલક મહા-રાજની કલ્પના તદ્દન સાચી છે એ સિદ્ધ થાય છે. હંડા પ્રદેશમાં ન રહેના હોત તે વેદમાં સૂર્યપ્રકાશ સંબંધે જે ઉદ્ગાર કાઢવામાં આવ્યા છે તે ન તીકળરા અસંભવિત છે, કારણકે ઉપ્પુ પ્રદેશમાં સૂર્યપ્રકાશનું મહત્ત્વ જમદી પ્ચાનમાં નથી આવતું. ભાં ગારે માત્ર સૂર્યપ્રકાશ બરપૂર ગળતો હોવાથી સૂર્ય-પ્રકાશને અભાવે માણુ-સની કેવી દીન સ્થિતિ થઇ જાય છે એની કલ્પના જ આવે નહિ. ઉલટું ત્યાં જિનાવાની અનિશય ઉપ્પુનાથી સૂર્યપ્રકાશનો અનુભવ થાય છે.

સૂર્યપ્રકાશમાં ઉપ્પુ-તાંકિરણ બહુ હોય તો તે શરીર ઉપર લંબ શકાતો નથી. લંબ એ તો અપાયકારક થાય છે. એનેસીનિધા ને મેસો-પોટેમિયા-જેવા ઉપ્પુ-

પ્રદેશમાં સૂર્યપ્રકાશોપચાર કરવા એ જૂલબરેલું છે. તેથી ઉપ્પુ પ્રદેશમાં સવારના ઠંડા વખતે મળનારો કુમળો તડકો એ જ ઉપચારની દૃષ્ટિએ અત્યંત મહત્ત્વ-નો છે. હંડા પ્રદેશમાં જેટલો વખત સૂર્યનાત કરાય તેટલો વખત દિલ્હિસ્તાનમાં કરવું એ જૂલ છે. પણ પ્રભાતકાળનાં કુમળા સૂર્યકિરણોમાં ભરેલા ઉત્સાહ, શક્તિ ને આરામને લેકાણ જવાન દેવાં એ દરેક-નું કર્તવ્ય છે. દેશકાળ ને ઋતુમાન પ્રમાણે સૂર્યો-પાસનાનો વિધિ થોડાધણે ફેરફારવાળો હોય તો એ યોગ્ય રીતે ઉપાસના કરનારને કૃત્ત સર્વ સરખું જ મળે છે. સૂર્યોપાસનાના ફળનું વર્ણન તીર્થેની ઋત્યામાં તદ્દન વચાર્ય શબ્દોમાં કર્યું છે:

વિશ્વાહા ત્વાં સુમતઃ સુચક્ષતઃ પ્રજાવન્તોઽનમીવા બનાવતઃ ।
ઉચન્તે ત્વાં મિત્રમઘો દિવેદિવે જ્યોગ્મીવાઃ પ્રતિપદ્યમે સૂર્યે ॥

અર્થ: હે સૂર્ય! તારી ઉપાસનાથી જેમનાં શરીર તેજઃપુજ (સુચક્ષતઃ) થયાં છે, કોઇપણ રોગની જેમને જાખા થઇ નથી (અનમીવા), ઉત્તમ સંતતિ જેમને લાખી છે (પ્રજાવન્તઃ), જેમનું અંતઃકરણ નિષ્પાપ અને નિર્મળ થયું છે (બનાવતઃ), મન પ્રમલ અને શુદ્ધિ

કુશાગ્ર યઈ છે (સુમતઃ) અને જેમના દરેક ફેવા-ટામાંથી અભિનય યૈન-ન્ય ફાટફાટ થાય છે (જ્યોગ્મીવાઃ), એવા અને, આપુધ્ય વધારે-નારાં તને (મિત્ર) આકા-શમાં નિલ્લ ઊગતો અ-નેક વર્ષો જોઇએ."

કુદરતે બક્ષેલી, અના-વાસે પ્રાપ્ત થતી આ યૈનન્યપ્રદ સૂર્યશક્તિનો વધારોગ્ય ઉપયોગ કર-વામાં આવે તો આ ઋત્યામાંનો દરેક શબ્દ નિઃસંશય સાચો પડે.

'માઝ'

(ગરાડી માઝિક 'યુક્લિન' માં આવેલા લેખને આધારે)

સિંધુ રુદન

• અંજનીગીત •

હે જ શાન્ત હતો આ સિંધુ,
મૌનગ્રહણમા જલે લીધુ,
કે શમદ્યનું અર્થ પીવું,
સ્વર્ગેથી રીધું.

એક દિવસ ચન્દ્રીએ આની,
સ્વેત કિરણનું બાણ બનાવી,
નંદન ખખડી એવા ફેંક્યું,
હર નિષે વાગ્યું.

કતિલ એ ધાની ચોરથી,
ખખડેની જોઈએ છે તે દિથી,
શાન્ત નિશામાં ઘાર નવધાથી,
રડતો એ તથી.

રતિગાલ સુકલ

શ્રાઈડર પારિતોષિકની સ્પર્ધા

જો વિમાનોમાં ને વિમાનોની અવગતી પ્રગતિમાં કાંઈ પણ રસ લેના દશે તેઓને આ Schneider Trophy Contest જરોજર માલૂમ દશે. આ વિમાની દરીદ્રામાં વર્ષોત્તર મોટાં મોટાં રાત્રીઓ જીતવાનાં તથા તેમાં જીતવાને માટે અથાગ શ્રમ, સુદ્ધિગત, શોધખોળો ને દ્રવ્યોનો ઉપયોગ થયો. સન ૧૯૧૩થી ૧૯૩૧ સુધીનાં એનો ઇતિહાસ વિમાની પ્રગતિ પ્રકટ કરનાર એક સ્પર્ધા તવારીખ છે.

એક રીતે આ પારિતોષિક ન દત્તું, પણ એક કિંમતી વિનયમિત્રી દત્તું, જે જીતનાર પોતાની પાસે એક જ વર્ષ રાખી શકે—આપણી ક્રિકેટ, રેનિસ, વક્રત્વ આદિમાં જેમ શીશ, કપ આદિ હોય છે તેમ. શ્રાઈડર કેટલા પૈસા ખર્ચેલા તે તથા એ ‘ગ્રેસી’ થું દત્તી, (ધણું કરીને એ કપ દશે) તે મને જરોજર માલૂમ નથી. પણ વર્ષોત્તર મોટાં રાત્રીઓને આકર્ષી શકવા તે સમર્થ થઈ છે એ ચોક્કસ છે.

એની એક શરત એ હતી કે જે કેપ દેશ એને લાગવાગટ ત્રણ વર્ષ જીતી લે, તે એને હમેશને માટે જીતીને સહાને માટે રાખી લે. આ પ્રમાણે ત્રણ વર્ષ ગ્રેટબ્રિટન જીત્યું, એટલે દલે ગ્રેટબ્રિટન એનો માલિક થયું, અને શ્રાઈડર-સ્પર્ધા આ રીતે પૂરી થઈ છે.

૧૯૩૧ની દરીદ્રાઈ ઉદ્ભવી અને તેરમી દત્તી. જાણુવા જેવું તો એ છે કે શરૂઆતમાં બ્રિટિશ સરકારે કર-કમરની ખાતર એમાં પૈસા ખર્ચવાની ના કહી, પાર્લિમેન્ટમાં એમ જાહેર થયું અને તે પ્રમાણે ગ્રેટબ્રિટન આ તેરમી દરીદ્રાઈમાં સાગ નાં લે એવું થયું. પરંતુ એમાં રસ લેનારા તથા એવું મદદર સમજનારા એક્ટ્રોએ-એની વિરુદ્ધ મોટો પોકાર ઉઠાવ્યો, અને સરકારે એટલું કબજા કર્યું કે ને પૈસા મળે તો અમે એનો પ્રગંથ છોડી નહિ દઈએ, અને જીત્યું. કામ સંભાળી લઈયું. દેશાભિમાની ને વિમાનપ્રેમી ધીમંતોએ સરકારના હાથમાં તરત પૈસા ચૂક્યા, અને જીતું તંત્ર

એકાગ્રએકાગ્ર થતું જતી થયું. પરિણામે ગ્રેટબ્રિટન એક મોટો વૈમાનિક વિજય જીત્યું જતી થયું.

પછી એક નવો બનાવ બન્યો. એમ માલૂમ પડ્યું કે ફ્રેંચ, હટેલિંગન ને અમેરિકન એ ત્રણ મોટા દરીદ્રામાંથી કેપ છેલ્લી થઈ લગી તૈયાર થઈ શકે એમ નથી. એટલે ગ્રેટબ્રિટનને તો નાંમની જ દરીદ્રાઈ રહેશે. રમતગમતોમાં ય ધર્મયુદ્ધના કાવદા ને આવેશ પ્રવેશ છે. કેટલાકને લાગ્યું કે જીનદરીદ્રાઈની શરતમાં જીતવું એમાં ખરી બવાફુરી નથી. માટે ગ્રેટબ્રિટનને પણ અલગે શરતમાં ન જીતવાનાં, ત્યાં લગી કેપ દરીદ્રા તૈયાર થાય ત્યાં લગી થોભી જવું. એના જીતવામાં જીનઓએ કહ્યું કે આ દરીદ્રાઈ તો વિમાનોની રચનાનાં ધંધોનો છે. છેલ્લી શરતમાં એ પ્રકારે સૌથી વધારે થઈ હોય, એથી વધારે નહીં સહીસલામતીથી જીતી શકે એવું યંત્ર બનાવનારાઓ જ એમાં હાથમ થાય: બીજાઓ માટે તે વ્યર્થ છે. ત્યારે ફ્રેંચ ને હટેલિંગનોએ નામ નોંધાવ્યાં ત્યારે એમને આમ કરી શકવાનો વિશ્વાસ હોવો જ જોઈએ. તેઓએ નવાં વિમાનો બનાવ્યાં છે, માણસોને તાલીમ આપી છે વગેરે સુવિદિત છે. તેથી ને છેલ્લી થઈએ તેઓ પાછા દત્તી જાય તો એનો એક જ અર્થ થઈ શકે કે એમની ચલણી કરતાં ને બ્રિટિશ વિમાનોના કરતાં તેઓ પાછા પડ્યા છે એમ તેઓ જાતે જ કબજા કરે છે.

પરિણામે ગ્રેટબ્રિટન એકલું દરીદ્રાઈમાં જીત્યું. શરતો મુજબ એણે જીતવાના ચકાવા પૂરા કર્યા ને ગયા વર્ષના કરતાં યે વધુ પ્રકારે સરેરાશ જતાવી. સપ્ટેમ્બરની ૧૨મીએ. જ્યારે ૧૨-૩૬એ: વાહનના બેટરી નહક-માં ૩૫૦ કિલોમીટર એટલે કે ૨૧૮.૫ માઈલનો એક મિલેજમાર્ગ નિશ્ચિત થયો હતો. એક રીતે જો બ્રિટિશ વિમાન એમ તે મતિએ તે માં જીતીને પાછું આવ્યું હોત તોપણ તે જીત્યું હોત. પરંતુ પોતાની શ્રેષ્ઠતા સારી રીતે સિદ્ધ કરે એ પ્રમાણે સરેરાશ

૩૪૦.૦૮ માઇલની ઝડપથી તે હાઇવું દત્તુ. વાદ રાખવું નેત્રોએ કે ગયા વર્ગની સમતમાં જે બ્રિટિશ વિમાન હતું દત્તુ તેની સરેરાશ ઝડપ એથી કાંઇક ઓછી હતી, કલાકના ૩૨૮.૬૩ હતી.

આ યત્નમાંથી આપણને પાછું નજીવાનું ને વિચારવાનું મળી આવે છે. એક તો એ છે કે એક ખાનગી યુદ્ધથી આ શરત સ્થાપિત - વિમાનોના વિકાસમાં કેટલો ફાળો આપ્યો છે. બેકે દવે આશ્ચર્ય-ચક્ર પૂરી થઇ છે, તોપણ એવી તત્ત્વની જીજ્ઞાસા પાછી સજ થશે. કહેવાય છે કે આપણોએ તો નવું ધનામ કાણ આપશે એ બિને બ મૂલ્યનો પ્રકટ કરી દીધો છે.

નંબર	ધન	અતનાર દેશ	સરેરાશ કલાકે કેટલા માઇલ
૧૯૧૩	ડેપ-ડુરેલીન	ફ્રાન્સ	૪૫૦.૦૫
૧૯૧૪	સાપિય	મેક્સિકન	૮૬૦.૦૫
૧૯૧૫	રોચોવા	ઇટલી	૧૦૭.૧૨
૧૯૧૬	ધાઈ	"	૧૧૦.૮૪
૧૯૧૭	બુપર-મેરીન	મેક્સિકન	૧૪૫.૧૨
૧૯૧૮	ક્રિસ	યુ.એ.એ.	૧૭૭.૩૮
૧૯૧૯	"	"	૨૩૨.૫૭
૧૯૨૦	મેનાઈ	ઇટલી	૨૪૧.૬૬
૧૯૨૧	સુપર-મેરીન	મેક્સિકન	૨૮૧.૬૫
૧૯૨૨	"	"	૩૨૮.૬૩
૧૯૨૩	"	"	૩૪૦.૦૭

ઝડપના માઇલના આંકડા સરેરાશના છે. એટલે આખી શરત દરમિયાન એકસરખી ઝડપ ન સાચી રહેવાય એવું, એ પરિણામ છે.

૧૯૧૩ની સાલનો લગભગ ૪૫ માઇલનો આંકડો (આપણી રેલવે ટ્રેન ઝડપમાં જતી હોય, લગભગ તેટલી ઝડપનો) જરા ભમજાતો છે, કારણકે અતનારે હેલ્લી દદ ઓળંગવામાં કાંઈક જૂલ કરી એટલે એને વધારે હાઇવું પડ્યું દત્તુ. એવી ઝડપની ખરી સરેરાશ કલાકના ૭૦ માઇલની નજીકમાં હતી. (એટલે આજની બ્રિટિશ એક્સપ્રેસ ટ્રેનોની ઝડપ: એ ઝડપથી ટ્રેન જતી હોય છે લાંબે આપણને પસાર થતાં દરમિયાને ને પદાર્થો-ખંડે જોતાં આપણી ટ્રેન એને પસાર કરતી હોય તે દરમિયાને ને પદાર્થો-અરણ્ય રેખાઓ ને જાંખાં દેખાય છે.) તેથી ૧૯૧૩થી ૧૯૨૩ના માળામાં ખંડે જોતાં સુધારો નજીકે દેવો, અને તે થોડે

ભાગે યાંત્રિક રચનાઓ ને મોટે ભાગે આવી શરતોમાં થોડો વાંકવાના અનુભવનો હતો.

૧૯૧૪-૨૦ના માળાના પ્રમાણમાં ૨૦ માઇલની ઝડપની વૃદ્ધિ અદ્ય જ કહેવાય. તેનું એક કારણ એ હતું કે આ શરત એવાં વિમાનોની વચ્ચેની હતી કે જે પાછી ઉપર પાછી જઈ શકે, એને 'સી-સેન' અથવા સમુદ્ર-વિમાન કહે છે. આ ૭ વર્ગનો માળો લગાડ્યો હતો, તેમાં લગભગી પ્રત્યેક જાનીથી હિસાબનારાં અને જુદી તત્ત્વની દાલતમાં કામ કરનારાં વિમાનોની ખીલવવામાં મગન હતી. એટલે સમુદ્ર-વિમાન તરફ ધોળું જ લક્ષ્ય દત્તુ.

૧૯૨૦-૨૧ના માળામાં ઝડપમાં બેકે પોણા ચાર માઇલનો જ વધારો હતો તોપણ રચનામાં એક મોટો વિકાસ થયો હતો. પહેલાંનાં વિમાનો ૫૫૦ હોર્સ-પાવરનાં એન્જિનો ઊંચા જતાં હતાં તેને બદલે યાંત્રિક સુધારાને લીધે દવે માત્ર ૨૦૦ હોર્સ-પાવરનાં એટલે વધારે દક્ષતાં એન્જિનો વપરાઈ શક્યાં.

૧૯૨૦ ને ૨૧માં ઇટલી હતું, ને ૧૯૨૨માં થે તે હતું હોલ તો આશ્ચર્ય પાતિતોષિકનું માલિક તે થાત. પણ ઇટલિયન સુપર-મેરીન નામની 'હાઈલી ગોડ' રજુ કરી અને એવી ઝડપ લગભગ હોલનાં માઇલની થતાં, ઇટલીનાં મોંનો કેળિયો પડી ગયો. જતાં સુપર-મેરીનની આટલી ઝડપ વધારે હતી, પણ એને પાછું બારે એન્જિન, ૪૫૦ હો.પા.નું વાપરવું પડેલું.

પણ દરમિયાન અમેરિકા ઊંચતું ન દત્તુ. ૧૯૨૩માં ક્રિસ સમુદ્ર-વિમાને આ ક્ષેત્રમાં નવો યુગ પ્રવર્તાવ્યો, ધણાં જે જૂનાં માળાઓના વિમાનો ખોટા દરમિયાન અને વધારાની શક્તિના માત્ર ૧૫ જ હોર્સ પાવર લીધાં જતાં, રચનાના અન્ય અનેક સુધારાઓને લીધે પોણા બેસોની ઉપર ઝડપ જતાં પડી.

રુખ્ય સુધારો એ સિદ્ધાન્ત ઉપર હતો કે આગળનાં લગભગે દરમિયાન પ્રતિરોધ ઓછામાં ઓછો થાય એમ કરવું. તેથી આ વિમાનોના બાહ્ય દેહનું સારી પેઠે રૂપાંતર થયું; અને રૂપાંતરની સફળતા સિદ્ધ થઈ એટલે દવે એ જ પ્રશ્ન રહ્યો કે આગળનો ભાગ નાનામાં નાનો રાખી તથા એન્જિન તેજ તથા અન્ય સાદિત્વનો બાર ઓછામાં ઓછો રાખી વધારામાં વધારે શક્તિ-પાવર આપે એવું એન્જિન કાણ જનાં પડે શકે છે. મનજી કેન્ડિગરોની લગભગ આવી રહી.

૧૯૨૫માં પાણું યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ જીલ્લું અને તેમાં અમેરિકન વિમાને ૬૦૦ હૉ. પા. ના એન્જીનનો ઉપયોગ કર્યો હતો. જે વાર લાગભાગ ૭૫૦ થતાં, એ દેશને જે છેલ્લી જ્યોત્ષીની આશા બંધાઈ હતી. કલાકના પોણા-બસો માઇલથી વધીને સવા બસોથી જે વિશેષ ઝડપ એણે મેળવી હતી, એ કાંઈ જેવું તેવું કૃત્ય નહોતું.

પણ ૧૯૨૬માં ઇટલી દ્વી આગળ આવ્યું. અમેરિકા પાસેથી થોડાં લાઇ ૮૦૦ હૉ. પા. ના એન્જીનનો ઉપયોગ કરી, માત્ર ૧૪ માઇલની વધુ ઝડપ મેળવી; પણ આગળ એ આવ્યું, તે લગભગ ૨૫૦ માઇલની ઝડપની સ્થાપના એણે કરી.

પણ તે પછીથી અંગ્રેજોએ રૉસ-રૉસ એન્જીન-વાળાં સુપર-મેરીન બનાવીને પહેલાંના બધા જે આંક-ઝાંચો તોડ્યા. ૧૯૨૭માં ૮૭૫ હૉ. પા. નું એન્જીન વાપરીને એકદમ ૨૮૧ માઇલ ઉપર ઝડપ લઇને એ જીત્યા. ૧૯૨૯માં એથી બમણા ૧૯૦૦ હૉ. પા. નાં એન્જીન વાપરીને સવા ત્રણસો માઇલ ઉપર આંકડો પહોંચાડ્યો. અને આ છેલ્લી બીન-દરીકાઇની શરતમાં ૩૪૦ માઇલનો આંકડો પાડ્યા ત્યારે તો એન્જીન એ હારથી જે વધુ હૉ. પા. નું હતું!

આ શરત જીત્યા પછી બીજા અંગ્રેજો (લેડ. સ્ટેફોર્ડેલે પ્રદર્શનને ખાનર ત્રણ કિલોમીટરના મ.ગે ઉપર ચાર વાર આક્રમણ કર્યું. પહેલી વખતની ઝડપ કલાકે ૩૭૩.૮૫ માઇલની, બીજી વખતે ૩૮૮.૬૭ની, ત્રીજી વખતે ૩૬૯.૮૭ની અને ચોથી વખતે ૩૮૩.૮૧ માઇલની થઇ. એટલે સરેરાશ ૩૭૯.૫ માઇલની!

કલાકના સાડા ત્રણસોથી પોણા ચારસો માઇલનો મુસાફરી! એ ઝડપનો વિચાર કરતાં જે વાર લાગે. એ ઝડપ જાગરાઇ રહે તો મુખાઇથી અમનાવાદ જતાં એક કલાક પણ ન થાય! આમાંથી મુજાબ જતાં બે કલાક બસ થાય! કલકત્તાથી દિલ્લી જતાં વાઇ-સરોય આજે જે ઠંકાણે થાય છે, એક ક્ષણ ત્યાં લંચને માટે. પણ પછી તો બે જ કલાકમાં પહોંચી જવાય. એક દિવસમાં માણસ મુજાબથી દિલ્લી જઈ ત્યાંનું કામ કરી પાછો મુજાબ આવી શકે!

પણ આ શરતોમાં જીતનાર વિમાન ખરે જોનાં બીજા કોઇ કામમાં આવી શકે એમ નથી. એક તો એ કે હવામાં દાલના આકારના વિમાનમાં કલાકના

૪૦૦ માઇલની ઝડપે સાધારણ રીતે જતું એ જરા જે સઘામત નથી. વળી આવાં યંત્રોની ઝડપ ૧૦૦ માઇલથી એછી થાય છે કે તરન એ કાણમાં રહેવાં મુશ્કેલ છે. અને એમને સાંત-પાણીની સપાટી ઉપર જ ઉતારી શકાય. વધુમાં વધુ ઝડપ મેળવનાંની સાથે ધીમાશથી જઈ રાકવાની જોખામાં એછી ઝડપ ઉપર. અને ઝડપ વધારવાનો કાળ જરૂર મુજબ લંબાવી શકાય. વધારીએ તેવા ધીરા કમથી ઝડપ વધારી શકાય, એવો કાણ મળવો જોઇએ.

તેમ આ વિમાનો બીજો બાર ઉડારી શકે એવાં નથી. વળી એનાં એન્જીનોનું આયુષ્ય થોડા કલાકનું જ હોય એમ સંભવિત છે;—પછી ગમે તેવા કાળે જ ને કાળજીવાળો ઇન્જીનેર ને પાઇલટ કેમ ન હોય.

આત્મા જે વિમાનો મુસાફરો વગેરેને લઇ જતામાં વપરાય છે (અને અમેરિકામાં તો આશા વાણુ-માર્ગો બહુ સારી રીતે સ્થાપિત થયા છે) તેઓ પણ સરેરાશ કલાકના સો માઇલથી વધારે ઝડપે જતાં નથી.

બધો વિચાર કરતાં એટલું સ્પષ્ટ દેખાય છે કે જેકસ બ્રાઇડરના ઇનામને લીધે વિમાનોનો સ્વનામાં ને ઝડપમાં બહુ સુધારા થયા. પણ શરત જીતવાની લગનીમાં અને ઝડપ વધારવાની ઝુંમેશમાં ઉપયોગિતા જે મુખ્ય હેતુ હતો તે ઉપર યોગ્ય લક્ષ અપાયું નથી. નવું ઇનામ કાઢવી વખતે એની દરીકાઇની શરતો વધારે વિચારપૂર્વક જોડવાથી જોઇએ, જેથી વિજ્યની નૈમિક હોંસ ઉપરાંત માનવજીવનને સ્પર્શ કરે એવી સંકળના પણ પ્રાપ્ત થાય.

હાનિલાસ છગનલાસ પંડ્યા
(‘ચેચર’ સપ્ટેમ્બર ૧૯, ૧૯૩૧ના એક અમરેશને આધારે)

એક મહેરબાન ક્યાંકથી થોડો ચેરીને લાવતા દુના. રસ્તામાં એક જગ્યા ખરીદવાની ઇચ્છા બતાવી, પણ સોદો પત્થે નહિ ભેળવે એ બીજા એવા જ એક મહેરબાન બેગને સાંપા મળ્યા એમણે પૂછ્યું, ‘ધેરાની શી કિમત છે?’ જવાબ મળ્યો: ‘પાંચસો રૂપિયા.’ ‘થેલાએ કહ્યું, ‘વાર: જરા હું ચેરીને જોઈ લઉં. આ મારા જોડા અડાં ઉતાડું: જરા બ્યાન રાખજો.’

એ તો યોગ્યપર સવાર થઇને છપાંચ ગળી ગયા સોડો હોય તે થોડો આવે? અડાં આં મહેરબાનને કાસ ચહેરે જોડા પાસે બેસે એટલે કેમકે પૂછ્યું, ‘કેમ લાઇ, થોડો કેટલે વેચ્યો?’ તેને જવાબ આપ્યો, ‘જેટલાનો ખરીદો હતો તેટલાનો વેચ્યો; નફામાં આ જોડા મળ્યા છે!’

દેવોનું કાવ્ય

સા પરમતી જેઠામાં દક્ષિણોત્તર સુધનધને આકાશ જોવાની કેટલી મન આવે છે ! જાણે હોઝમાં તરતા પડ્યા છીએ. જેઠાની દીવાઓ એ હોઝનો કિનારો છે. પગના અંતૂડા ઉપર નજર સામે અચળ ધ્રુવ વિરાજમાન છે; સાંથી જગણી બાજુએ શીંગડાના ખંડિયા જેવો ધ્રુવમત્સ્ય લીધો છે; અને સમર્પિતો થોતાના ચક્રરમાં ઉપર સુધી પહોંચી નીચે બ્રહ્માવાની તૈવારીમાં છે.

‘પંચ રહો ! સમર્પિ દહં ધણી’ વખત સુધી લાં જ રહેશે; પણ પેલા ગુરુ શુક આયમે છે એમને પ્રથમ પ્રણામ કરીએ. કેવી સુંદર જોડી ! જાણે મોતીને ગળવાં હારી આવ્યો છે. અથવા નહિ; સુરગુરુ અને અમુરગુરુ દ્વંદ્વના પવિત્રા હોડી દઈ છેડી કુતીમાં બાય બીડવા તૈયાર થાય છે. અંતે વિનય કોનો વશે એ વિશે દંવે શંકા રહી નથી. કામે કે પરમ દિવસે એમની મુતિ થવી જોઈએ. મુતિ વખતે શુકાચાર્ય ગુરુ કરનાં જિયા આવેલા દેખાશે. પણ એનું વેર સત્તિક છે. ગુરુ થોતાનું રથાન છોડે એમ નથી. બીમ અને જરાસંધના મદસધુક જેનું આ મુદ્દ જોવા એક તરફ સ્વહૃદય મિત્ર દહને લીધું છે અને બીજી તરફ અસ્ત યજ્ઞેશ્વર મૃગને હોડી દહને આદ્રાં નામધારી રુદ્ર લાલ આંખે નિદાણી રહ્યો છે.

અહમંડળ આખું દેખાવું જોઈએ, પણ અદાર લીમડાનાં ગાંદડાં આડે આવ્યાં છે એટલે એ ‘કેપેલા’ ને પડખેનાં થોતાનાં એ બચ્યાં જ દેખાય છે.

અહમંડળ એ મારે મન તો દમેશાં ખીચડીનું વાસણુ જ છે. આયમે છે હારે અંદર કઠછી નાખીને અંદરની બધી જ ખીચડી જાણે બપોર કઠાય છે.

આયમ્યાં; એ ગદ્યા જ આયમ્યા. રુદ્ર, ગુરુ, શુક, કોઈ રહ્યું નથી. દંવે પશ્ચિમ આકાશમાં પુનર્વસુની એકલી હોડી તરે છે. પુનર્વસુના ચાર તારાનો પથંગ બનાવવાં કરતાં હું તો પ્રથમથી જ તારાને હોડી જેવી કમાન છું તેને જ વધારે સુંદર ગણું છું. અને ‘કેસર’ ને ‘પોલોક્સ’ ને એ હોડીનું પાછળનું સુકાન કહ્યું છું. એ હોડી દક્ષિણ તરફ આશ્રમ બાજુ પ્રયાણ કરે છે.

હોડીમાં ચડવાની વ્યાધતી ઉમેદવારી નિષ્ફળ જવાની છે. મૃગની પાછળ દોડવું ને પુનર્વસુની હોડીમાં ચડવાની આશા રાખવી આ જો શોભ રાખવાથી બીચારો લાં ને લાં જ રહ્યો છે એકમાં સફળ થયો નથી.

એનું સાચું નામ કયું ? પુષ્પ કે તિષ્પ ? મહાવંશ વાંચું છું હારે તિષ્પ નામ ગમે છે; પણ આકાશમાં જોઈ છું હારે લાગે છે કે એ તિષ્પ તો નથી જ. પણ મુધને બદલે પુષ્પ હોવું જોઈએ. પુનર્વસુની નૌકામાં ગેટલીકોઈ અપ્સરોએ ઉપર ઉછાળેલું અને લાગને લીધે ખંડિત થયેલું એ મહાન પુષ્પ છે.

દંવે આપણે આજેવાને વડાની મધા તરફ આવીએ. મધા એટલે સિંહ, રાશિ. આકાશમાં તો કેમે કરીને એ સિંહની આકૃતિ બનતી નથી, પણ વેદનું વચન યાદ આવે છે. સંસ્કૃતમાં હારે શું એ સિંહનું પરકમ દશે ? આપણા સમર્પિઓએ દમેશને મારે મધા નક્ષત્રમાં રહેવાનું કેમ પસંદ કર્યું દશે ? મધાના પાણીમાં નદાવાની સગવડ જોઈને ?

પણ આટલી વારમાં સમર્પિ ઊતરવા માડ્યા અને એ જેલનો નવનો ટકોરો થયો. કહે છે કે મધાનો યોગતારો ખત્રાસીઓને મારે બહુ મહત્વનો છે. આકાશના ચાર રાગમનો તે એક છે. મધા એટલે દાતરફ એ તો દંવે મગજમાં દસી જ ગયું છે, એના લાયને છડે એ હોડીઓ ખાંધી છે. બંનેને છડે એકએક ફૂમતું છે. એક પશ્ચિમ તરફ છોડે છે અને બીજું જાણે દક્ષિણ-પશ્ચિમ તરફ છોડે છે. અને એ બે ફૂમતાં વચ્ચે ગરાગર સીધી લીટીમાં એક ઝાંખો તારો થોતાનું અસ્તિત્વ પ્રગટ કરવું કે ન કરવું એની શંકામાં લીધો છે.

આજે દંવે આપણે બંને ફાટ્યુનીઓનો પરમર્થ લખ્યો. એ ચોરસ તો નથી જ. ઉત્તર ફાટ્યુનીની તલ-કતી નારા રંગવિના યર્ષ જો રથાન પરચી ખસી ન હોત તો એ ખારસો ચતુષ્કોણ થયો હોત. ને જાણે થોતે જરાબર રથાન પર છે ને થોતાની સખીનો જ વાંક છે એમ દમરદગર તે આપણા તરફ જુએ છે. સ્ત્રીઓ સાથે દલીલ હોય નહિ એટલે આપણે આગળ ચાલીએ.

દંવેને જોવા મારે માથાં તાણુ આપવા કરતાં કમલંગનો દોષ વહેંચી લઇને આપણે પ્રથમ રવાનિજ

એઈ લક્ષ્યો, તેને પહેલવહેલી નવસારીમાં જોઈ હતી. પ્રદર્શન આગળના મેદાનમાં ચળકતી હતી. તે દિવસથી એણે મારી માથે કેટલીયે મુસાફરી કરી છે. એ કારમીર-માં આવી હતી; લંકામાં એણે મને દર્શન દીધું હતું.

ચિત્રા તો માફ જ-મનસૂજ. ચિત્રામાં કણેકણે રંગ બદલવાની સ્વાતિની કળા નથી. એને તો એક જ તેજ દમોરને માટે ધારણ કરવું છે.

જ્યાં સુધી જ્યોતિષના મથિનનો ખ્યાલ ન આવે ત્યાં સુધી આ કોયડાનો ઉકેલ આવતો જ નથી. ચિત્રા ને સ્વાતિ સાથે જ ઊભતાં છતાં ચિત્રા જલ્દી આવશી કેમ જતી દશે? અકે જોનાં મુદ્દથી ચિત્રા વધુ દૂર હોવાથી એને જ આકાશનો વધુ માર્ગ કાપવો પડે.

પણ સ્વાતિ નીચે સદકતા આ કિરીટનું શું કરીશું? એના સાન તારામાં ફોદીનૂર જરાક આગળ બેસાડ્યો છે એ ધડનારી કુશળતા બતાવે છે. છેક માથા પર રહે એના કરતાં સહેજ કપાળ તરફ ઝુકે એ વધારે ઉદાવદાર દેખાય જ. આ કિરીટને કોને માથે મૂકી દઈશું? જોને માથે મૂકાએ તે આકાશની શબ્દી થાય. જલારે ઉમેદવાર તો જે જ છે: ચિત્રા અને સ્વાતિ. સ્વાતિ કહેશે કે તેજ તો માફ જ કહેવાય. હું નમ-તાઈ એને કહીશ. માટે જ મુકુટ વિના તારી ચાલી શકે એમ છે. હું તો એ મુકુટ મારી ચિત્રાને જ આપું.

પણ દલે દિશા ફેરવીને ઉત્તર તરફ માથું કરીને ચિત્રાનું સીધું દર્શન કરીએ એ જ જરાજર છે. દસ્ત-ની આટલી મુદર અને સ્પષ્ટ આકૃતિ હોવા છતાં પેલા બંગાળીએ જોગાચિત્રમાં ફેરી ભમરાળા આકૃતિ ચીતરી છે? એના નીચે અંખરો છે: ઉપર તરંગી, મધ્યમાં અને જળામિકા છે; અને કનિષ્ઠિકાએ જેમતેમ રચાન ગેળાનું છે. ચિત્રજ્ઞાએ તેને સ્ત્રીમાં પોતાની પાંચે જાંગળીઓ જોગાને આકાશના રૂપક ઉપર પોતાનો પૂરો મુદિત કેપો અને તે દસ્ત થયો. દસ્ત ઉપરથી એ દાવિયા તરીકે બેગાખાય એમાં જાહેર નથી થતું; પણ પશ્ચિમના સોજાએ એને કાચોડી મી રીતે જળાપો એ તો કપવાની જવારની વાત છે.

સાવ દક્ષિણમાં ત્રિશૂલ સ્પર્શે ચડવાની મધ્યમણ કરે છે; પણ એનાં ભાગ્ય જ એનાં. એને તો દૂરથી જ સ્વર્ગની ઝાંખા કરી નીચે ઊતરવું પડે છે. અર્જુના દ્વારપાળ જ્યોતિષ્ય એમને દિશાસો આપે છે. પણ

અત્યારે તો તાજેતર જુવાન થએલો પીપલો એ બંનેની આડે આવે છે એટલે આપણે એમને ઊડીને વિ-શાખાને બારણે પહોંચી જઈએ.

વિશાખાનું જો જનું નામ રાધા જ હોય તો એ કોણે ફેરવ્યું, શા માટે ફેરવ્યું? કયા વરણી એ જે શાખાઓ છે? એ જનું કોણ કહી શકે?

ચોઓ, ચોઓ! આ રીવાસ પરથી શ્વેતિક ઉપર આવે છે. અનુરાધા તો પૂરી ઉપર આવી. શ્વેતિકના પેટમાંથી પ્રવાસ જેવો ચળકતો પારિગત પણ કોણું કરે છે. પણ ઊમતા શ્વેતિકનું દર્શન કોણું કરે? એને તો સવારે દસ ખોલી ઉપર આડો પડેલો જ જોવાની ખબર. એટલે અત્યારે તો આ દેવોનું વિસ્તરેલું મુદર, દાખ્ય અહીં જ સમાપ્ત કરી કાન્યાનંદમાં ગિમમ થઈશું અને નિહાદેરીની કહીશું કે પોતાના સ્વભાવની પેટે એ ચૂપચાપ ગમે ત્યારે ધંધા ધાવે. નિહાદેરીને હોયેલ આવતાં આટલી ચરમ દાની! એનું સામજ્ય તો દક્ષનું છે. પણ નદિ; ઉપાદી રીતે એ નદિ જ આવે. એના બધા જાનંદ આપણને હેનરવામાં જ છે!

ત્યારે શું આ જળા તારાઓ આકાશના દેવો દર્શી મને લાગે છે કે એ દેવોનાં જાસન છે. કોઈનાં મોઢાં તો કોઈનાં નાનાં. દેવો કોઈ કોઈ મુઠે નદિ એટલે એમને પધારીની શી જરૂર! જાસન ઉપર મોખિયાં પરમાત્માના વૈભવનું જાન કરતા દર્શી અને જાનન કાળની ચણના કરવાનો પ્રયત્ન કરતા દર્શી.

રૂન શી રીતે વીની ત્રણ તેની ખબરે ન પડી. અને જલારે તો શ્વેતિક દસ ખોલી પર આવમવા આવ્યો છે. એનું મધ્યું દળ જમીન એવનું હોય એનું મધ્યું છે અને એનું પેટ જોશનું જોશું છે.

જળજળ તારાની શાખા આપણને ત્રણ રેકાણે મળે છે: મૃતના પેટમાં મૃત્યુનિકાંકાળા જાળની; શ્વેતિક-ના પેટમાં જોશની; અને આ માથે આવેલી આકાશ-મથાને કિનારે માળાપની કાવડ લાકે કોલેલા મવજની. થવજ જેવો નાક માથે આકાશમાં સદે છે! અને ઉપર જરા ઉત્તર તરફ નજર ફેંકીએ એટલે જભિજિત નૈવાર છે જ. જભિજિત એ જ દરારથ એમ મને કેમ લાગે છે? થવજ નાસત એનું જાણું છે એવા ખ્યાલથી! પરંતુ અહીં એ કપવાને જવા દઈએ. એને માટે તો રામાવજમાં પુરાવો બેગાવો ગઈ. પણ

પેલો પારિખત, પેલી આયમતી, સ્વાતિ અને આ અભિગિત ત્રણેનો કેવો સુંદર અને વિશાળ ત્રિકોણ થાય છે ! આ અભિગિતની જમણી બેળુ શારી— હકકુંલસ' પચરણો છે, જ્યારે ડાબી બાલુ, આકાશ-ગંગામાં ચાંચ બેળતો હંસ બાલુ 'કેસિયો પિવા' તરફ દોડે છે. હંસ પક્ષી જેવો તો તે સ્પષ્ટ દેખાય છે, એ એની ચળકતી ચાંચવાળો યોગતારા, વચમાં આવેલું એ પેટ અને બે બાલુ ફેલાયેલી પાંખો. પાંખોની પૂંછડી આટલી અસ્પષ્ટ કેમ ? ગંગાના તીરમાં લીંઘતી ગઈએથી ?

પણ એને બેળ્યા હઈ આપણે ફક્ત સત્તાવીસ કે યોગણતીસ દિવસમાં આકાશની પ્રદક્ષિણા કરનાર ચંદ્રનું ને છેક યોગણતીસ વર્ષે પોતાની પ્રદક્ષિણા પૂરી કરનાર રાત્રિચરનું દેશન કરીએ. રાત્રિની કાળાશ કૃષ્ણ-પક્ષમાં ચંદ્ર સાથે કેટલી લગી જાય છે !

હવે તો વૃથિકેનો ફક્ત ડંખ જ દેખાય છે. પણ એનો કોણ તો જુઓ ! એ બે તારા જ્યાં બેઠાયા ત્યાં તો વેદના જ વ્યાપી રહેવાની. આ પૂર્વાષાદા અને ઉત્તરાષાદા એ ડંખનો માર ખચાવવા જુઓ કેવી પોતાની જાતને ખચાવે છે.

આ પેલો આગેય દિશામાં અંદ્રેલો, બેળો, એનું એકાકી-પણ એ જ એની ખૂણી છે, પૂર્વાભાદ્રપદાની લીટીમાં દર દક્ષિણમાં જઈને બેઠો છે, એ રીસાયો છે કે તપ કરે છે એ કોણુ, કેહી, સકે ? એ તો મનને જ પૂછવું પ્રશ્નો.

પૂર્વાભાદ્રપદાને માથે ઉપર ચડાવેલા બે હાંચ જેવા બે તારા દેખાય છે. એ તો આયમતી વખતે જ મગતના હાંચ છે. અસારે એનો આકાર ગળણી જેવો પણ નહિ કહી શકાય. પૂર્વાભાદ્રપદા મળીને સુંદર ત્રે-રસ થાય છે. એને 'રકેવર આક' પેંસસ' કહે છે એટલું બાળતા-છતાં-એ પેંસસની વાર્તા મને યાદ નથી એ કેટલી દુઃખની.

વાત ? પણ આ ચારમાંથી ત્રણને જ લઈને પાંખ-વાળો ઘોડાનું બનેલું ચિત્ર તો દરદર પાદ છે.

અંદ્રેલોથી પણ દૂર દેખાતો પેલો દક્ષિણ તરફનો તારો કોણુ છે ? ચમુના કે ચામમત્સ્ય ? અસારે એનો નિર્ણય કરવા નહિ બેસીએ. અગસ્ત્યની દારમાં એ બેળો થશે ત્યારે, એની વાન.

હવે પહેલાંની પેંડ દક્ષિણ તરફ માથું કરીને વિષ્ણુનું ધ્યાન ધરતા ધ્રુવને ફરી નમસ્કાર કરીએ.

હીસલાતબોધ કહે છે કે ધ્રુવ તે જ વિષ્ણુ અને 'કેસિયોપિયા' તે લક્ષ્મી. એમની-વાન સાચી દંશે; પણ એ કેસિયોપિયાને દેવવાની બેનત્રી છે એનું શું ? દેવો જેના ઉપર બેસીને ફરે છે એવી એ આરામખુરશી દેવવાનીને નામે જ પ્રસિદ્ધ થઈ બેઠાએ.

સમર્પિના તો હવે ફક્ત ત્રણ જ તારા દેખાય છે, એ ચિત્ર શિખંડીનો પિન્હજીવાર છે. સમર્પિને મોર ખનાવનારની કંદપના ભારે છે.

સ્વાતિ દમણી લીંગાનાં પાંદડાંમાં અદ્રોપ થશે. જ્યાં સુધી 'એન્ડ્રોમીડા' ઉપર આવે નહિ ત્યાં સુધી

'શારીનું ધ્યાન ધરીને જ બેસવું નોંધાએ. આ શારી- 'હકકુંલસ'— મોટા કે 'ઓરામન' મોટા ? આ શારીનું એમ તો કરું મદત્ત નથી. પણ આપણો સૂરજ દોડતો દોડતો એ શારી તરફ જાય છે એવું જ્યોતિર્-ધરાએ નક્કી કર્યું છે સારથી એનું મદત્ત વધ્યું છે. ચંદ્ર પૃથ્વીની આસપાસ ફરે, પૃથ્વી સૂરજની આસપાસ ફરે, સૂરજ શારી ઉપરથી નક્કી થાય એવા કોઈ અજ્ઞાત તારાની આસ-પાસ ફરે ! આમ ક્યાં સુધી ચાલવાનું ? પેલી સંસ્કૃત કહેવત યાદ આવે છે. તિમિગિલ ગિલો-પ્યસ્તિ તલિલગેતસ્તિ રાખવાઃ ॥ ભગવાને દ્રુકામાં કહી દીધું છે કે: ગાસ્ત્રવતો દ્વિસ્તરસ્ય મે ॥

પાયાના પથ્થર

[દુગ્ધવિદગિત]

સહી રહ્યા મુખ મૂક કરી ધિરે, સહવું એ જ ગણી નિજ ધર્મને; અતુલ આપું તમે જલિદાનને હૃદયઆશ કરી દૂર સૌ ધિરે.

તપ તણાં ફળમાં રુચિ ના ધરી; જનમીને જલુ વર્ષે રયાં નહિ, છવનની તલો તપ્તિ સમી રહી, અવગણી વય શિર દીધાં ધરી.

હૃદયઆંખથી સ્તંભ દોહો થતો, નિજ મુખે તમ અણુનદી વહી; ક્રમગણી આશ જમી કચડી રહી ચગનને ચૂંચવા દરદરે જતો.

નદવરલાલ મગનલાલ પટેલ

દત્તાત્રેય શાલકૃષ્ણ કાવેચકર

શિવાજી મહારાજ નાચી છૂટે છે

અથા અંકને અનુસંધાને પૂરે

આવી રિયતિમાં શિવાજીએ વંશ મહિના ગાળ્યા. નવ વર્ષના સંભાળને ખોળામાં બેસાડી શિવાજી રાખમદને, જીવનખાઈને અને દક્ષિણને સ્વખોમાં નિહાળે છે. દરદર સભાદ્રિના ડુંગરા તેને બોલાવી રહ્યા છે. જાણે પોતે સાંભળે છે કે ‘શિવાજી, ઊઠ! આજસં બંધેરી નાખ. અરજ છોડી દે. આજીજી તણ દે. એક વંખત તારૂં પર્વતના જમ્યાનું હૃદય બેળવી લે; અને એક ધડીમાં તું બંધનમુક્ત થશે.’

શિવાજી નજરકેદ બન્યો એટલે રાજ જયસિંહની રિયતિ કડેાડી થઈ. શિવાજીને દક્ષિણમાંથી ખસેડવાની જરૂરિયાત એણે જોઈ હતી, પણ રજપૂત તરીકે અને રાજ તરીકે એણે ગંગાજળ લઈને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે જાદશાદ સાથેની મુલાકાતમાં શિવાજીને સૂબેદારી મળે કે ન મળે, પણ તે મહારાષ્ટ્રમાં સદીસલામત પાછો તો આવશે જ. એટલે એણે ચારંગજેએ લખ્યું કે શિવાજીને કેદ કરવાથી અથવા મારી નાખવાથી દક્ષિણની રાજદારી રિયતિમાં ખીસ્કાલ ફેર નહિ પડે. શિવાજી એવા વિચારણા છે કે તેનું રાજપતંત્ર તેની ગેરહાજરીમાં એકધારે ચાલ્યાં કરે એવી એણે વ્યવસ્થા કરી છે. એટલે શિવાજીને બેળવી લેવાથી વધુ કામદો છે. રાજદારી કુનેદ પણ એ જ પતાવે છે. જયસિંહ આવાત ચારંગજેએ ગળે ઉતારવા મથતો હતો તે દરમ્યાન તેણે પોતાના પુત્ર રામસિંહને પણ લખ્યું હતું કે શિવાજીની જિંદગી જોખમમાં ન આવે એ તારે જોના રહેવું. અને કોઈપણ સંજોગમાં આપણે આપણું વચન રહેવું જ નોંધજો; શિવાજી મહારાષ્ટ્રમાં એક વખત સંતોસલામત પાછો ફરે તો જ નોંધજો. પછી જાદશાદ સલામતને હુકમ હશે તો આપણે જ એને ઉપેડી નાખીશું. પણ રજપૂતનું વચન ફરે તો આપણી રજપૂતાઈને કંઈક ન ઓટ એ પહેલું જોવાનું છે.

પણ જયસિંહ પ્રતિજ્ઞા પાળવા ગમે તેટલો મહેલોતો એ હવેર માંહલ દૂર હતો. ચારંગજેએ દક્ષિણની પરિસ્થિતિ તપાસીને પછી એ પ્રમાણે શિવાજી સાથેની મોતાની રાજનીતિ નક્કી કરવાનો વિચાર કયો હતો.

એટલે જમજેમ વિજયપુર-ગોવંજીમાંની લડાઈ લગતી મદ તેમતેમ શિવાજીની નજરકેદ પણ લગતી મદ. પહેલાં તો રામસિંહને કહેવામાં આવ્યું કે શિવાજી આગ્રામાં જ રહે એની જવાબદારી તારા ઉપર છે. રામસિંહે પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે આવી જવાબદારી લેવાની ચોખ્ખી ના પાડી. શિવાજી આગ્રામાં છે, એને સાચવવાનું કામ અમારું નહિ. અમારી તો એટલી જ મામણી કે અમે વચન આપ્યું છે માટે જ્યારે જાદશાદ સલામતની ધખા થાય ત્યારે, શિવાજી મહારાષ્ટ્રમાં જીવતો પાછો ફરે તો નોંધજો. તે પછી સામાન્ય ના સથળા બળથી એને કચેરી નાખવાનો હુકમ થશે તો એ હુકમ પ્રમાણે કરવાની અમારી ફરજ છે.

જાદશાદ હવે વિચાર ફેરવ્યો. પહેલાં તો એવા વિચાર આવ્યો કે શિવાજીને આશ્વાનિરતાનમાં મોકલી દેવા. પછી એ વિચાર પડતો મૂક્યો. જાદશાદી લશ્કર વિજયપુરમાં હારે છે એ જોઈને જાદશાદ પોતે દક્ષિણમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો, ને કુમાર રામસિંહને આગ્રાને કિલ્લેદાર બનાવી શિવાજીને તેના હાથમાં સોંપ્યાનો વિચાર કર્યો. પણ રાજ જયસિંહે પોતાના કુમારને લખ્યું હતું કે ‘જોજો, બૂલેચુંકે પણ શિવાજીને સાચવવાની જવાબદારી લેતો! એમાં કાળી ટીલી ચોંટશે. જો પવનને પ્રરી રાખી રાકાય તો શિવાજીને રાકી શકાય. જાદી જાદશાદ સલામત શિવાજીને લાં રાકી રાખે એ જાદુ જ જરૂરી તો છે જ. દક્ષિણમાં ગોચલાઈ લશ્કર હારે છે માટે શિવાજીને લાં રાકે તો જ નોંધજો. પણ એ કુનેદથી ચાખ તો જ પાર પડે. જ્યારેદસ્તીથી શિવાજીને રાકાજોશે નોંધે તો જાદીનું મરાડી દળ વિજયપુરને મળી જશે.’

પણ ચારંગજેએ કુનેદથી શિવાજીને રાકી રાખીને દક્ષિણની લડાઈનો એવ આણવાને જાદે શિવાજીને વધારે સખ્ત જાખતામાં રાખવાની નીતિ અદલ કરી. શિવાજીનાં રહેણાણ પર ભરી અંકની મુકાબ મદ, અને રાકેર કોટવાળ ફહુદ આવીને જાદશાદને નોંધના સં

બંદોબસ્ત થઇ ગયો. જ્યારે શિવાજીને લાગ્યું કે રાજા જયસિંહ, વજીર કે બાદશાહ કોઈ ખપમાં નહિ આવે ને પોતાની મુક્તિનો આધાર પોતા ઉગર જ છે, ત્યારે તેણે પોતાના અંતરમાંથી બંધનમુક્ત થવાનો સાદ સાંભળ્યો. એણે બાદશાહને કહેવડાવ્યું કે મારી હરકર મહારાજ પાછું ફરવું જોઈએ. અર્ધાંતમાં હવાપાણી એને માફક નહિ પડે. બાદશાહે હરકર જવા દીધું. જયસિંહે લખેલું કે શિવાજી ધણે હોશિયાર છે; પણ જેણે દાથે કરીને પોતાનાં માણસ ઝાળાં કરી દુરમનના કિલ્લામાં એકલા રહેવાનું પસંદ કર્યું તેની કુવેદનાજીને વિષે બાદશાહે કદાચ ઘણો હસકો અભિપ્રાય બાંધ્યો હશે.

પોતાના હરકરને હવાપાણી માફક ન આવ્યાં તો પોતાને તો ક્યાંથી જ માફક આવે! થોડા જ વખતમાં રાજા શિવાજી માંદા છે એવી વાત આવી. દર સાંજે કંડિયા ભરીભરીને મીઠાઇ બ્રાહ્મણ, કૌશર, સાધુ ને અમલદારોને મોકલાતી. આમ થોડા દિવસ ચાલ્યું. પહેલાં તો પહેરેગીર કરંડિયા તપાસતા પણ પછી ધીમેધીમે એ રીત બંધ જેવી થઈ ગઈ. ૧૬મી ફેબ્રુઆરી ૧૬૬૬ને દિવસે બપોરે પછી શિવાજીની તબિયત વધારે બગડી. તેણે પહેરેગીરને કહેવડાવી દીધું કે મારી તબિયત બહુ ખરાબ છે. હું સૂઈ જાઉં છું. મને ઉઠાડતા નહિ. તાર પછી તેના દૂધમાઘ દરિયા ફરજદ લાંબી સોડ તાણીને શિવાજીના ખાતલા પર સૂઈ ગયો. તેણે પોતાના જમણા હાથમાં શિવાજી મહારાજનું સોનાનું કડું પહેર્યું હતું અને એ હાથ ખાસ કરીને સોડ બહાર લટકતો રાખ્યો હતો. દરથી પહેરેગીર એ હાથ અને સોનાનું કડું દેખેથી નિહાળતા હતા. આજે પણ એ જ હાથ જોઈ રહ્યા હતા. શિવાજી સૂતો છે એમ ધારીને સૌ ગયાં મારતા બેઠા હતા.

એટલામાં મીઠાઇના કરંડિયા બહાર જવા લાગ્યા. એકાદ કરંડિયા જમાદારે તપાસી જોયો. પેડા પતાસાનાં બેચાર બટકાં પણ સર્ધ જોયાં. મીઠાઇ સારી હતી. કરંડિયા પસાર થઈ ગયો. એવા એક પછી એક મીઠાઇના કરંડિયા પસાર થવા લાગ્યા; અને એવા બે બુદાબુદા કરંડિયામાં બેસીને બાપ-દીકરા બંને જેલમાંથી મુક્ત થઈ ગયા. શહેર બહાર તદ્દન એકાંત જગ્યામાં આ કરંડિયા ઉતારીને મજૂરો રવાના થઈ ગયા. આથીથી જ માર્ગદ્દ હર એક ગામડા પાસે જંગલમાં

નીરાજ રાચોજ ધોડાં તૈયાર રાખીને એ પિતાપુત્રની રાદ જોઈ રહ્યા હતા. બાપદીકરા સાં પહોંચ્યા. ને તતકાલ શું કરવું તેના નિશ્ચય પર આવી ગયા. બીજી જ ક્ષણે શરિર ભરમ લગાવેલા પાંચ સાધુ જંગલમાંથી નીકળ્યા. શિવાજી, સંભાજી, નીરાજ, દત્ત ત્ર્યંબક ને રઘુમિત્ર, પાંચે સાધુ મોઢાળ મથુરાની જગ્યાએ નીકળ્યા હતા, જ્યારે શોભા માણસો સંધિ રસ્તે ઘરને પંથે પડ્યા હતા.

આ દરમ્યાન આગ્રાની જેલમાં તો હજી શિવાજી મહારાજ પોતાના હાથ બહાર લટકતો રાખીને સૂઈ જ રહ્યા હતા. એ તો આખી રાત સૂતા રહ્યા. બીજે દિવસે જંગલ પહોંચી સળભળ બપોરે. લાંબો મંદવાડ એટલે એમ જ થાય ને? સવારના પહેરમાં તો પહેરેગીર એ જેલમાં નજર નાખી લીધેલી. મહારાજ હજી સૂતા હતા. હાથ બહાર લટકતો હતો. હાથમાં સોનાનું કડું પણ આગાદ એ જ હતું. એક નોકર બેઠોબેઠો પણ પછી તળાંસતો હતો. અવેજના શિવાજી મહારાજને જોઈ પણ ભારે આવી ગઈ! બપોરે યજ્ઞવાલ્યે હીરાજ સાંતિથી જાણે કાંઈ ન બન્યું હોય તેમ નોકરને સાથે લઈ બહાર નીકળ્યો. પહેરેગીરને કહ્યું કે બહુ અવાજ ન કરતા. મહારાજની તબિયત વધારે બગડી છે. હું કાંઈ સારા વૈદ્યની તપાસ કરી લાવું. અને દારાજ— અવેજ શિવાજી મહારાજ પણ જીવડી ગયા.

પણ જેલ ખાલી થઈ એટલે બધું સૂતકાર લાગવા માંડ્યું. પહેરેગીર એ તપાસ કરી તો પાંજરામાંથી પંખી જોડી ગયાં હતાં. ચલરાટ ફેલાયો. દોડદોડ થઈ. તપાસ થવા લાગી. શહેર કેટલાળા ફલુદખાનને ખબર પડતાં તે બીચારા ધૂજતો ધૂજતો બાદશાહ મહામનને સમાચાર આપી આવ્યો. ‘સવારે તો જેલમાં જ હતો. બપોરે જેલમાં હતો. નિયમ પ્રમાણે સવારસાંજ લાજરી પણ લેવાય છે. ખુદાવંદ, આ માણસ બાદુગર લાગે છે!’

પણ ખુદાવંદ કાંઈ કેટલાળાથી છેતરાય તેવા ન હતા. તે તો તરત સમજી ગયા કે રાજા શિવાજી મહારાજને રસ્તે પડ્યા છે અને અત્યારે કપાટાબંધ રસ્તો કાપી રહ્યા હશે. સાંઘણીસવારો અને થોડેસવારો ચારે દિશામાં દોડી વળ્યા. ઠેકાણેઠેકાણે સંદેશ મોકલાયા. રસ્તે રસ્તો ચોખ્ખોદારથી સુરક્ષિત બની ગયો. જેટલા મરાઠા રસ્તામાં મળ્યા તે જગ્યાને આગ્રામાં પાઠા લાવ્યા. પણ શિવાજી સંભાજીનો પતો મળ્યો નહિ.

કુમાર સંમતિદની પણ કમજબતી બેઠી. સોને શંકા પડી કે શિવાજીને નમાડનાર તે જ છે. તેને દરબારમાં આવવાની મના થઈ. તેનો મનસજદારી પણ ગઈ ને જાગીર પણ જપ્ત થઈ.

દલે આ તરફ પેલું ગોકુળ મથુરા જતાં જાવા-મંડળ નિરાંતે ચાલ્યું જાય છે. આમા છોડ્યા પછી તેઓ ૭ કલાકમાં મથુરા પહોંચી ગયા. ત્યાં જઈને પહેલું કામ નદીકાંઠે બેસીને દાનમન કરાવી નાખવાનું કર્યું. દાદીમૂઠ નીકળી ગઈ એટલે સંકરના ખાવા મરીને સંખાસી બની ગયા. કેટલાક વૈરાગી બન્યા, કેટલાક ઉલટી થયા, કેટલાક એટલેથી થઈ ગયા એવી રીતે મથુરામાંથી પણ તડમાં વહેંચાઈને ૪૦-૫૦ માણસો ફરવા લાગ્યાં. શિવાજીએ સંખાસીનો પોપો દંડ માણેક, મોતી ને સોનામહેરથી ભર્યો. કેટલાક રત્ન લૂંટમાં પથ શીરી લીધાં. જુદાજુદા તડમાં વહેંચાઈને સૌ મુસાફરીને રસ્તે પડ્યા વારંવાર વેશ બદલાતા જાય છે. સાધુ હોય તે વગા વેગારી થઈ જાય છે; વેગારી વળી સોદાગર બને છે; બને જવાનું છે મદારપટ તરફ જતાં ચાલે છે અસ્તાદાખાદ ગયા તરફ. જાણે જનમા કરવા નીકળ્યા હોય.

ક્યારેક બેપાય બેગા થાય છે, ક્યારેક છુટા પડે છે; પણ સૌનો સંકેત દક્ષિણ તરફ જવાનો છે. આટલી સાવચેતી છતાં એક વળત સપડાયા બગર દરેક રચગ-માં આરી ગઈ હતી કે મદારગોનો રાત્ર શિવાજી, આટલો જાણે ને આવા દેખાવો, જ્યાં હોય ત્યાં પકડવો. એક ગામમાં ફોજદારે શંકા ઉતર પકડ્યા. સાંજ પડી ગઈ હતી એટલે કેડીઆને કાચી કેદમાં રખાઈને તપાસ જોઈ દિવસ ઉતર મુલતવી રખી ફોજદાર પોતાનું ધર પાસે દાનું લા સવા ગયા. અંધરી રાત્રે ફોજદારને જગાડીને શિવાજી પોતે તેને મગવા ગયો.

* મથુરામાં પહોંચ્યા ત્યાં તે જમ ૪૫ કરમાય તેમ સંજાઈ કરમાઈ ગયો. નવલસ વર્ષનો છેડેડો આવી મુસાફરીમાં સયે રહેશે તો મુસાફરીના જાન એખમમાં આવી પડશે એમધારીને સંજાછને તેમણે મથુરામાં મૂકી દીધો. કુખ્યાઈ કરીને નીસાછ નામના બે દક્ષિણી જાણે ત્યાં રહેવા દવ્યાં. નીસાછએ તેમને વાત કરી 'અને કહ્યું કે 'મદારપટનું નક્કી લાજવામાં છે. અત્યારે તમારી સજવડ અમરડ કે બાદશાહી કાંઈ વરડ બેસો નહિ' બંને બાહ્યએ સંજાછને પોતાને ત્યાં રાખી લીધો ને કુખ્યાછ તે સીને જનારસ મુધો પડેવાડી પણ જાણ્યો.

'કેમ મદારાજ, અત્યારે શું છે?' કદીને આંખો યોગતોયોગનો ફોજદાર અલીકુલી બદલ આંખો.

અલીકુલી સંખાસી સામે જોઈ રહ્યો. દીવાનું ઝાંખું તેજ સંખાસીનાં મોં ઉપર પડતું હતું. કદ. દેખાવ સઘળું વર્ણન પ્રમાણે હતું. મુખમુદ્રા સંખાસીની ન હતી. આ કોણુ દશે? શિવાજી હોય તો મારો બેઠો પાર થઈ જાય. તે મનામાં વિચારી રહ્યો.

એટલામાં શિવાજી બોલ્યો, 'હું તમને મળ્યા આંખો છું, પણ મારી વાત ખાનગી છે.'

ફોજદારે ઘરાતળી પહેરગીરને જતા પહેલાં ફરમાવ્યું.

'તમે કેવો કેદમાં રૂકો છો તે તમને ખબર છે?'

'ના.'

'તારે હું પોતે જ શિવાજી છું. શિવાજીએ દિમનથી કહ્યું. ફોજદારની નજર આગળ અકજખાન ને શાદિસ્તખાનનો કતિદાસ તરી આવ્યો. તેણે ગમ-મુટમાં બે પગલાં પાછાં ભર્યાં.

'પણ ગમરાના નહિ. હું તમને નજી બેટ પૂરવા આંખો છું.' એમ કહી શિવાજી મદારાજે મૂકી ઉપાડી ફોજદાર તરફ દાય લંબાવ્યો એક લાખેક રૂપિયાની કિંમતનો તેજર ૧૧૨૦૦૦ રૂપિયાના ઝાંખા પ્રકાશમાં જમારા કરી રહ્યો હતો. 'હવે આ તમને આપ્યું.'

ફોજદારનું મન મળી ગયું. મોકરીમાં એક લાખ રૂપિયા તો આખી જિંદગીમાં પણ બેગા થવાના નહિ. મેણે તરત શિવાજીને જાણ દીધો.

સવારના બગમાંખગામાં સૌ જનારસ પડેવા ને નદીકિનારે બેઠેલા 'એક સુરતી બ્રાહ્મણને બોધારી બેઠી મૂકીમાં નાનાંનાનાં મોતી, રત્ન ને સોનામહેર મૂક્યાં. 'મૂકી તાગી જત્યો. દમણ ઉપાડી મ. પણ આ તમારી દક્ષિણ છે. મને જંગમંજાન કરાવો.' એટલું બોલી શિવાજી ઉનાચળેઉનાચળે રનાન વગારી રહ્યો હતો, એટલામાં નદીના પટમાં બ્રાહ્મણ થઈ ને શિવાજી નાહો છે તેની તપાસમાં સિપાઇઓ આવે છે એવી ખબર ફેલાઈ. બ્રાહ્મણે આ ખબર સાંભળી ફેરવણી ગાઝળ જોડું ને ઘોડી તાર પડી પોતાના પંજમાન તરફ જોવા નજર ફેરવે છે ત્યાં સામે વજ-માન જ મળે નહિ! બ્રાહ્મણ તો રતજ્જ થઈ ગયો. મૂકી ઉપાડી જુએ ત્યાં નવ અશાડી. નવ રત્ન ને નવ દન નીકળી પડ્યાં! તેનો બેઠો પાર થઈ ગયો.

શું શિવાજી મદારાજ જ દત્તા ! પણ બાહ્યણને પૈસા મળી ગયા હતા. તેણે ચુરુને ઘેર રગત લેવા જવાનું પણ પડતું મૂક્યું ને પરલાયો સુરતનો રસ્તો લીધો.

એકાદ નગાણું ઘોડું હોય તો જરાક ગેસવા થાય એવો વિચાર કરીને એક વખત મુસાફરીમાં શિવાજી મદારાજ ટારકું ખરીદતા હતા. પણ પાસે છૂટક પૈસા મળે નહિ, એટલે સોદાગરને પૈસા સોનામહોરોમાં ચૂકવ્યા. સોદાગર ચતુર માણસ હતો તે જોવી કાઠિયા : 'આંબા તાતા ટારકાની કિંમત સોનામહોરોથી કરો છો, એટલે તમારી જરૂરિયાત જોતાં તમે શિવાજી ક્ષાગ્રો છો !'

'એમ !' શિવાજી મદારાજ જોઈયાં ને વગારે કાંઈ કંલ્યા વિના સોનામહોરો આપી કાચળી તેના કાચમાં મૂકી દર્મ થીજી જ કાણે ત્યાંથી રવાના થઈ ગયા.

એક વખત ગોદાવરીને કાંઠે આવેલા ગાંધી ગામડામાં એક ખેડુને ત્યાં શિવાજીનું સંસ્વાસીમંથન આગ્રમ લેવા આવી પહોંચ્યું. રાત્રે ખેડુના કુટુંબનાં ડોશીમાં સંસ્વાસીમંથન પાસે વાતો કરવા આવી ચડ્યાં.

'માફ કરજો જોગીમદારાજ !' ડોશીમાંએ કહ્યું : 'અમ' ગરજળી તમારી ચાકરી જોઈએ તેની યજી નથી. દમણાં દમણાંમાં આ મારા પીટયા શિવાજીના માણસો-એ જાણી હાડો લીધો છે.' અને પછી ડોશીએ તો પેલા પદ જોટલું પીટ્યું હતું તે બધું જ શિવાજીના નામને પાંચ-પંદર ગાળો દાખો કહી બતાવ્યું ! તે વખતે શિવાજી તો કાંઈ જોશ્યો નહિ. પણ ગામનું ને ખેડુનું નામ યાદ રાખી લીધાં. ઘેર પહોંચ્યા પછી ખેડુને સદકુટુંબ પેલા ને ત્યાં તેડાવી તેના નુકસાનનો બદલો ગણી આપ્યો.

એક સાજે સમયે મદમા ચોડીદારે જીજાણાને આવી કહ્યું કે જેચાર સંસ્વાસીઓ આવ્યા છે તે તમને મગવા ઇચ્છે છે. જાણએ દા પાટી એટલે સંસ્વાસીઓને મદમાં લાવ્યા. નીરાજી પૂને વૈરાગી સાધુની પેઠે જીજાણાને આશીર્વાદ લીધો. ઝાંખા જાળના દીવાના અજ્યાણમાં જીજાણા નજર માંડીને એ વિગિન સંસ્વાસીઓ નરક નિવાળી રવાં : 'જોતો, શું કામ છે માફ ?'

જવાબ તો કાંઈએ આપ્યો નહિ; પણ એક જરાક દીગળો, તેજસ્વી સંસ્વાસી આગળ આવ્યો ને તેણે જીજાણાના ચરણ પાસે સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યાં. સંસ્વાસીને પ્રણામ કરતો જોઈ જીજાણા જરા ગભરાઈને તેને જોડો ચવાનું કહે છે તે પહેલાં તો

સંસ્વાસીએ જળીન પરથી લીધી, ગાતાના ખોળામાં માથું મૂકી ફરી પ્રણામ કર્યાં અને તરત જીજાણા પોતાના પુત્રની આંકુનિ કળી ગયાં. શત્રુના ધરમાં સિદ્ધ જેવો ને પોતાની પાસે આતંકિત રહેવા ટેવાએલો પોતાનો પુત્ર શિવાજી જ સંસ્વાસીના વેપમાં જીવો દત્તો ! તેનીથી મદમ કહે જોડી જવાણું : 'શિવાજી !' 'ધૂમકેતુ' ('ધૂમકેતુ'ની 'ધુમકેતુ'નું અંધમાળામાં મકર યન્ત્રા 'ઇતિહાસદર્શન' નામના ગ્રંથમાંથી.)

સિદ્ધ : જોખમદારી સગળતો એક દાખલો આપો. વિચાર્યો : પારો કે તમારા પાટલને બે જ બટન છે, અને તેમાંનું એક તુડી મરું છે. ત્યારે બાકી રહેલા એકને માથે તમારા આખા પાટલની જોખમદારી આવી પડે છે.

એક : તારો કાણ સજો શુભરી મળે છે કે કાંઈ નજીકનો દત્તો કે દુરનો ?

બીજો : અરે, વાર, પણ દુરનો, ત્યારે જાણી જોતો હતો.

રમેશ : તને ખબર છે કે ?

મણિલાલ : શું ? શું ?

રમેશ : મારા બાપા, બેના દાદા, દાદાના બાપા, દાદાના દાદા, તેમના બાપા, તેમના દાદા, —કાંઈ અમારા કુટુંબમાં કુતારા દાદા, નહિ. તે જોડો બધા જ પરણેલા ! કેવું અજબ !

'નરેન્દ્ર દવે કાંઈ કાંઈ થયો જણાય છે ખરો ?'

'ના જરાયે નહિ; પણ તે જોતો તો એમ માને છે જ.'

'એ કેવી રીતે ?'

'જુઓને, જોતો પહેલાં કેવો મુશ્કેલ દત્તો તેની જ વાત એ દમણાં કર્યા કરે છે.'

સમજ : એક ચિત્તાએ છતમાંના ચિત્રમાં રોગિયાનું બળુ જેવું આજાદ ચીતરું દત્તું કે ધરના નોકરે તે દુર કરવા એક કલાક સુધી માથાકોડ કરેલી.

સમજ : એ વાત મનાય એવી નથી

સમજ : કેમ નહિ ? ગિતાસરથે તો જોયું ચગતારિક ચીતરી જ રાંધે.

સમજ : એ ખરું; પણ નોકર કે

વાંચીને

'વેલો પેટર જવાળી તારી કાઢ

'અરે બાપા નહિ કે. એ

અને તો તેને બીજા ને આપી

એક ગધેડો હતો. કુંભારના ફળિયામાં તે રહેતો હતો. એ કુંભારના હાપરા ઉપર રોજ એક વાંદરું આવે. છોકરાઓ વાંદરું જોવા નીકળે. ખજૂર અને દાળીયા નાખે. વાંદરો ફૂદાફૂદ કરે. ધાણી દાળીયા ત્રીજે ને કરડ કરડ ખાય ને ગમ્મત કરે. છોકરાઓ નાળીઓ પાડે ને વાંદરો દાંતીઆં કરે. છોકરાઓ પથરા ફેંકે ને વાંદરો સામેથી ફેંકે. છોકરાઓ ખીખિયારા કરે ને વાંદરો સામેથી કરે. છોકરાઓને ગમ્મત પડે ને વાંદરોને પણ ગમ્મત પડે. રોજ વાંદરો આવે ને રોજ મગ્ન મગ્ને.

ગધેડો રોજ આ જુએ ને મનસૂણો કરે, 'એક વાર આપણે પણ આ વાંદરાની પેઠે કરીએ તો કેમ? છોકરાઓને પણ ગમ્મત થશે ને આપણને પણ ગમ્મત થશે. છોકરાઓ ધાણી દાળીયા નાખશે ને આપણે ખાધશું. છોકરાઓ ઘુકઘુક કરશે ને આપણે ભેભો કરીશું. વાંદરાની જેમ ચાર પગે આપણે પણ ફરીશું. જ્યાં આપણને જોઈને ખૂબ ખુશી થશે.

એક દહાડો સવારે વહેશે બિડીને ગધેડો ખોરડા પર ચડી ગયો. હાપરાનાં નળિયાં વૂટનાં સાંભળીને છોકરાં ત્રસાર આવ્યાં ને બૂલેબૂલ પાડવા લાગ્યા. 'ભાઈ, હાપરા ઉપર ગધેડો... ગધેડો...' ગધેડો સામેથી 'ભોં ભોં' કરવા લાગ્યો. સાં તો કુંભાર, કુંભારણ ને અડોલી-રાડોલી આવ્યાં. ગધેડો તો ફૂદતો જાય, વાંદરાની જેમ ડાચિયાં કરતો જાય ને બૂંકતો જાય. છોકરાઓ પથરા મારવા મંડ્યા. ગધેડો સામેથી ભાત વડે નળિયાં કેળાળવા લાગ્યો! ગધેડો વાંદરાની પેઠે ચાલતો જાય. છોકરાઓને સમજાવતો જાય, 'હું વાંદરો છું, ગધેડો ત્યાં. મને ધાણી ને દાળીયા આપો; મને ખજૂર ને ખરી આપો; હું વાંદરો જાન્યો છું.'

શેરી આળી ગધેડાને જોવા ભેગી થઈ. ગધેડો નિચાર કર્યો, 'હવે વાંદરાની જેમ એક ખોરડોથી બીજી ખોરડો ફેંકું.' નજીકના ખોરડા ઉપર ગધેડો ઠેક્યો અને જીંજળ ખોરડાનાં નળિયાં કડકડ તૂટવા લાગ્યાં.

નીચે હોં થઈ: 'ખોરડા ઉપર ગધેડો... ગધેડો...' ગધેડાએ જોયું જોયું: 'પે... હા જીયા ઘરની અટારી ઉપર ફૂડું વાંદરો કેમ ફૂટે છે?'
 'ભોં—કરીને ગધેડો તો હલંગ મારી અને અટારી ને ફૂડું જાન તાક્યું. પણ સાં તો ગધેડાજાહ દવામાં

બિડીયા ને ધખખાંક કરતાં જમીન ઉપર પછડાયા. બિચારો ગધેડો ગોલી પણ ન રાક્યો કે, 'હું તો વાંદરો થયો હતો. તમે કેહામરી વાન મમજ્યાયે નદિ!'
 કુંભારે આવી ગધેડા સામે જોઈ નિસાસો નાખ્યો: 'અરે! મારો ગધેડો બિચારો મરી ગયો. અરે ભાઈ, શું કામ ખોરડો ચડ્યો તો.'

કુંભારણે આવી ગધેડા પર દાય ફેરવ્યો અને નિસાસો નાખ્યો કે, 'ભાઈ ગધેડા, ખોરડો શું કામ ચડ્યો તો? સાં તો વાંદરાં ચડે. તું તો ગધેડો!'
 જિજીભાઈ

બાનો બાળક

બા ધાર કે પરી આવીને મને રાતમાં મુંઝવે પાંખો આળી ગઈ છે. મારા આનંદનો તો પાર રહ્યો નથી; ને તું પણ રાજ જ થવાની એમ હું ધારું છું. તેથી પચારીમાંથી બિડતાવેત જ હું તારી પાસે દોડી આવીને કહું છું કે 'જો જો બા, મારી પાંખો!'

પણ બા, તું મેં કેવી ગાંડી છે! તું તો મને ઝોળખતી જ નથી. થડીક વાર મારા સામું રીડી રીડીને જોઈ રહે છે ને પછી કહે છે કે 'ના, ના,

આ મારો મનુ ન હોય. આમાં તો કોઈક જનુગરનું જ કપડ લાગે છે. તે દુષ્ટ મારા મનુને ઉપાડી આ કોઈક પરીના બાળકને મૂકી મથો લાગે છે.' આટલું બોલતાં તો તારો સાદ પછું ગળગળો થઈ જાય છે ને તું આવડી મોટી યમને સાચ્યે જ રહી પડે છે! હું તને ઘણું રે સમજાવું છું કે 'બા, હું તારો જ બાળક છું. માફ નામ મનુ. આ તો એકે રૂપાળી પરી રાતમાં આવી મને બેઠવા માટે પાંખો આપી ગઈ છે.' પણ તું તો માફે કહ્યું સાંભળતી જ નથી ને!

એટલામાં મારા બાપુ આવે છે. પહેલાં તો એ વ જરા વહેમાય છે; પણ પછી તરત જ એ મારી પરીક્ષા કરવા માંડે છે: 'બોલ અલ્યા બાપુડા, માફ નામ શું છે?' 'કેમ વળી? હર્ષદરાય.' 'હું તરત જ બોલી જીઉં છું. બરાબર. કોણે આ પછે ક્યાં ગયાં હતા?' 'વનબોજન કરવા.' 'હીક તારી બાએ કેટલા લાડુ ખાધા હતા?' 'ત્યાં તો બા, તને પછું રડતાં રડતાં થોડુંક હસવું આવી જાય છે! 'જે ઉપર એક જટકું' હું કહી દઉં છું. 'જાસ લાવે, તું જ મારો મનુ ખરો.' એમ કહી મારાં બાપુ મને ખોળામાં બેસાડે છે. પછું બા; તું મેં કેવી દલીલી! હજુ પછું તું મને તારો બાળક માનવાની ના પાડે છે ને કહે છે કે 'એમાં શું? પરીના બાળકને તો ખમી

વાતની ખબર હોય. એટલે કાંઈ એ મારો મનુ થઈ ગયો?' તે આખો દિવસ તું રહી રહીને ખૂટાડે છે.

પાંખી રાત પડે છે. હું પથારીમાં પડ્યો પડ્યો જાગું છું. ત્યાં તો તેજને અંગકારો થાય છે ને પરી પધારે છે. 'પરીમાતા! પરીમાતા!' હું એકદમ બોલી જાઉં છું: 'મહેરબાની કરી આ તમારી પાંખો પાછી લઇ લ્યો. મારે પરીના બાળક નથી થવું. મારે બેઠવું પણ નથી ને તમારા જેવી શોભા પણ કરવી નથી. મારે માત્ર બાનો બાળક જ થવું છે.'

આ સાંભળી પરી એક ફૂંક મારે છે ત્યાં તો મારી પાંખો બેઠી જાય છે ને પરી પણ એસાપ થઈ જાય છે!

રાત્રી થતો તરત. હું તારી પાસે દોડી આવું છું. દીવાના આંખા ઉત્તસમાં તારાં આંસુ મોતી જેવાં ઝળકે છે.

'આ મારો મનુ આવ્યો!' કહી તું મને તેડી લે છે ને ઇત્તી સરસો દયાવી મીઠી બચી-ઓપી નવપારી દે છે. જાણે તારી પ્રાર્થનાથી હું જનુગરની બધેક જાળમાંથી ઉગરો હોઉં એમ તું હર્ષવેલી થઈ જાય છે!

હજુ પછું તું પારી દક્ષીકત માનતી નથી ને કહે છે કે 'ના, લાઇ ના, એ પાંખવાળો બાળક મારો નહોતો.'

હીક; પણ બા, હવે તો હું તારો બાળક ખરો ને? મજલાલ રાઉ

વેરણુ મીંદડી

આદમ તને મીંદડી રે
મધરાતે વેરણુ થઈ.

પીંજ્યા આવ્યું જે મણ ર ને, કપાસિયા મદી ખૂળ,
ઉંદરલાઇ તે ખાવા કાળે રાતરે આવ્યા ખૂળ;
ત્યાં ઘરમાં દોટદોટા થઈ:
આદમ તને મીંદડી વેરણુ થઈ.

છાપરામાંથી કાણું કરી ત્યાં, આવ્યાં જિદ્દીઆઇ,
જળની માર્ગે બૂસકો તો ચે, પડી પથારી માંડી;
પીંજરણુ દૂદવા લાગી રે: આદમ

દીવાસળીનું ડેકાણું ન મળે, દીવામાં દીવેટ નહિ,
આદમ બાપડો આંધળો ને પીંજરણુ તો રધવાઈ;
નાનો ત્યારે અસિયો બિદ્યારે: આદમ

અસિયે બેઠી લાકડી લીધા, દોડ્યો રસોડા મેર,
મારે પેસાંતી દાંડલી આણી મેલીંતી ચૂલાની બેઠ;
અસિયાએ લાકડી ફેરવી રે: આદમ

બિંદર તાહા જિદ્દી નાડી, સમકારો ત્યાં કાધો,
જેઠ ઉપરની દાંડલી ઉપર, અસિયે ફટકો દીધો;
જિવાંતરી દાંડલી લાંગી થઈ: આદમ

દાંડલી લાંગી, ઘર તો બાંગું, વાસણ ન રહ્યું કોઈ;
નાનું વાસણ સંધ્યા મૂક્યું, ખાંચડી કાચી રહી;
આદમને પેટમાં ચૂંક તે થઈ:

આદમ તને મીંદડી રે મધરાતે વેરણુ થઈ.
અનુદમ

માધુકરી

હરિ ગોવિંદ ગોવિલ

હિંદના સંદેશો જનતાને પહોંચાડવાના અને હિંદની સ્વતંત્રતા પ્રત્યે જનતાની સહાનુભૂતિ જગાડવાના કામ્યા આદર્શથી ને સ્વદેશભક્તિથી પ્રેરાઈને હિંદનાં ધણાં યુવાનો પરદેશ ખેડે છે.

અમેરિકાના ન્યૂ યૉર્ક શહેરમાંથી પ્રકટ થતા 'ઓરીએન્ટ' મેગઝિનના ચાલક અને તંત્રી શ્રી હરિ ગોવિંદ ગોવિલ હિંદની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિમાં ઊછરેલા ને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિથી રૂબાએલા છે. તેમની મહત્વાકાંક્ષા પૂર્વના ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક આદર્શો અને પશ્ચિમ આધુનિક વિજ્ઞાનનો સંધર્ષ સાધવાની છે.

એમનો જન્મ ભિકારમાં ગરીબ માળાપને ત્યાં થયો હતો. તેમને પ્રાથમિક શિક્ષણ આપના માટે તેમની માતાને પોતાનાં પહેલાં વેચી નાખનાં પહેલાં સર્વિશ-સિય ગણતી હોવાથી તેઓ બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થઈ શક્યા.

બાળપણથી જ તેઓ વિદ્યાર્થિયતા માટે અગ્રેજિયા જવા સ્વપ્નાં સેવી રહ્યા હતા. મદાયુદ્ધ પૂરું થાય કે નરત હિંદુ ઓડવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો. એ તે સ્વપ્નાં સાચાં પાડવાનો અવસર મળ્યો. તેમણે પોતા તરફ સહાનુભૂતિ ફાળવના યોગ્ય પ્રાર્થના દાનેથી તરફથી કેટલીક આર્થિક મદદ મેળવી ને તત્કાલ મુંબઈ રિફ્રેક્ટ ક્લાવના માટે ઊપડયા. સેકંડ ક્લાસની રિફ્રેક્ટ નદિ બળવાથી તેઓએ લાચારીથી મુંબઈથી માસેલસ મુખીની ફર્ટ ક્લાસની રિફ્રેક્ટ ક્લાવ અને બાકી રહેલા ફક્ત ચાર રૂપિયાના બેર પર વિદેશવાસ્યો ઊપડયા.

તેમની કલિનમાં મુંબઈના એક વેપારી હતા. એમને એક માસેલસમાં ખજાર પડી કે ગોવિલ પાસે ફક્ત ચાર જ રૂપિયા છે. તેમણે ગોવિલને પોતાને ઉતારે બેલાવ્યા અને તેમની સાચી મહત્વાકાંક્ષા જાણી લેવા મુખીની રિફ્રેક્ટ ક્લાવની આપી અને ખીસાખર્ચ માટે બે પાઉંડ આપી તેમને વિદાય કર્યા.

લંડન પહોંચ્યા પછી તેમને કેટલાક દિવસો વિચાર્યાઓને બેઠા થયા. આ વિચાર્યાઓ ગોવિલની ગરીબી તથા મહત્તરી કરી અધ્યાસ કરવાની તેની અભિલાષા પર હરવા અને તેને નાદિંમત કરવા લાગ્યા. પણ ગોવિલ આગ નાદિંમત થાય તેમ નહોતા. તે તે અમેરિકામાં વિદ્યાર્થિય કરવાને નિશ્ચય કરીને જ ધરની બહાર નીકળ્યા હતા.

તેમને લંડનમાં મેકરી મળી નદિ ને શંકમાં પેલા ખૂંટ્યા હતા. એવામાં તેમને ખજાર પડી કે અપદ્યાગદના મનાદય મીલગાલિક થોડાં અંગાલક સાસભાઈ લંડનમાં છે તેઓ તરત જ તેમને મળવા માટે ગયા. રોડની ઉદારતાને પણ દિવસો વિચાર્યાઓ ગેરલાભ લેવા તેથી તેમણે ગોવિલ પાસે વિશ્વાસપાત્ર પ્રમાણુપત્ર માગ્યું. ગોવિલ પાસે આવશ્યકી આનંદશંકર મુવનું અને એક એવેજ બાઇનું એમ બે વિશ્વસનીય પ્રમાણુપત્રો ગેરલાભો રોડે તેમને મુલાખટક રહેલું માટેની ગ્રીલ તર્ગની રિફ્રેક્ટ ક્લાવની આપી ગોવિલના આનંદનો પાર ન રહ્યો.

અમેરિકા જતી પહેલી જ સ્ટીમરમાં તેઓ ચાી બેઠા. આ સ્ટીમરમાં તેમને એ સારી સ્થિતિના હિંદુ વિચાર્યાઓ સાથે મુલાકાત ગઈ. તેમ ગોવિલની

જ્યારે આ આયણું ખૂટે
જ્યારે આ દેહ મર્દી દેવે
ધરિદ્ર આયણું ખૂટે
જીવનનો તાંતણો વટે.

જેવી રીત માત નીંદણું બાળ
ધીમિથી અંકમાં લીધે,
માસે માસે અમાલને દિન

દેવો મર્ધને પીએ;
તેવી રીત ગેદમાં લેને,
તાસમાં રાનાથી દેને;
જ્યારે આ આયણું ખૂટે,
જીવનનો તાંતણો વટે.

જેવી રીત માણી ખરેલાં પાન
ક્યાસમાં વાળી લીધે,

નાનાં અંકર પાંચરવા કાજ
એ પાનને બાળી દીધે;

તેમ મુજ જીવનના સી રોપનું
કેઇને ખાતર કરને,
કામાં નવજીવન ભરને;
માસે કેને લોપ ન કરો,
માસે કોઈ ચોક ન કરો;
જ્યારે આ આયણું ખૂટે,
જીવનનો તાંતણો વટે.

જ્યારે આ દેહમર્દી દેવે
ધરિદ્ર આયણું ખૂટે,
જીવનનો તાંતણો વટે.

(પ્રસ્થાન) — 'રોપ'

નિર્ધનતાની અચર પડી ત્યારે તેગોએ ગોવિલને કહ્યું કે એછામાં એછા પચાસ ડોલર હશે તો જ તમે અમેરિકાની જમીન પર પવ મૂકી શકશો. ગોવિલના ગમરાડને ખાર ન રહ્યો. આખરે પોતા દિંદરી વિદ્યાર્થીઓની સહાયતાથી તે પોતાની આત્મિક શક્તિથી પાંચ ડોલર ને એ સેન્ટ સાથે તે અમેરિકા પહોંચ્યા.

અમેરિકા પહોંચતાં જ અઠવાડિક પ્રેર ડોલરના પચ્ચેરે દિવસ ઉચ્ચેષ કરવાનું કામ શોધી કાઢી મેસેચુસેટની કૌલેજમાં ઇલેક્ટ્રિક એન્જિનિયરના અભ્યાસ માટે તેઓ દાખલ પયા.

થોડા મહિના બાદ તે કોઇ ચિત્રકરના ગલ્લનીશ પ્રતિક એક સંસ્થાના પ્રકાશન વિભાગમાં કાને રહ્યા. દિંદેમાં હતા ત્યારે તેઓ "આશ્રમ" નામનું એક હસ્તલિખિત માસિક ચલાવતા. તે વખતનો અનુભવ તેમને અહીં ઘણા કામ લાગ્યો.

કૌલેજમાં થોડો વખત બાળ્યા પછી આ સ્વતંત્ર વિચારના યુવાનને કૌલેજનું બહુતર અને ડિગ્રી તુચ્છ લાગ્યાં. તેમણે તો કોઇ ઉદ્યોગ કે કલા હાથ કરી લેવાનું હિત ધ્યાનું.

તેમને મુદ્દણ ને પ્રકાશનનું કામ શીખવાની વાલાવેલી લાગી. તેમને વિશ્વાસ હતો કે તે કામ કરવાથી તેની સક્તિ ને શોખતાનો પૂરેપૂરો વિકાસ થશે. વળી તેમને ત્યાંની અદ્વિતીય ને આર્થિક મુદ્દણજાનો દિંદેમાં પ્રચાર કરવાની હોશ હતી.

કૌલેજને તિલાંજલિ આપી તેઓ ત્યાંના એક સર્વોત્તમ છાત્રખાનામાં ઉગેલાર વરીકે રહીને બીજાં આકર્ષવાનું કામ શીખ્યા અને સાંપ્રત મુદ્દણજાના મત્થેક કાગળનું જાન મેળવ્યું. પરંતુ આમાં તેઓ થોડું પૂરું કમાઈ શકતા નહિ. અથી કંઈક આવક વધારવા સાર તેમણે સાંજને વખતે નાનીનાની અલીઓના ખૂણે વ્યાખ્યાન આપવાનો અને દિંદે સંબંધી સાહિત્ય લેખવાનો વ્યવસાય આરંભ્યો. આ વિચિત્ર જોષ દાજતા યુવકનું છાત્રદાર બાવણ સાંગજના અનેક હોંડો ભેગા થતા. ને તેઓમાંથી અનેક સારા માણસો જોડે તેમને ગિત્રાચારી થઈ હશે તેનું કાન્ય પણ પલટાયું. તેનાં વ્યક્તિત્વથી આકર્ષાઈ મિ. આલ્ફર્ડ સ્ટનર નામના પ્રખ્યાત ચિત્રકરે તેમને પોતાને ત્યાં થોડાં આપવા આરંભ્યું આપ્યું. આલ્ફર્ડે ચીતરેલી તેમની છબીને ન્યૂ યૉર્ક, હૉર્સગરન વગેરે શહેરોના સમકાલવર્તી મુકામમાં આલેશી.

આ સંબંધથી શ્રી ગોવિલને અનેક અમેરિકન મિત્રો મળ્યા. આ મિત્રો દિંદેના આધ્યાત્મિક સંબંધમાં વાગ લેતા. તેઓએ શ્રી ગોવિલના માનમાં કેરલાઈ જલસા યોજાયા અને ૧૯૧૯ની ૨૬મી શ્રી ગોવિલને શોધતામાં આવી. તેઓમાંના કેટલાકે શ્રી ગોવિલને દિંદેના આધ્યાત્મિક આદર્શોનો પ્રચાર કરતા એક પત્ર કાઢવાનો આમદ કરતા લાગ્યા.

જલસાની ગણેલી ૨૬મીમાંથી શ્રી ગોવિલે એક નૂનું છાપખાનું ત્રીસ ડોલરની કિંમતે ખરીદ્યું. પોતાની ભતે તે સુમાર્યું ને છાપવાના પ્રવાનો આદર્શ. આ રીતે વિખ્યાત બોરીએન્ડ મેંક્રીનનો જન્મ પયો. કલામય મુદ્દણ, સુંદર વિપવસન અને આદર્શમય લેખોથી આકર્ષાઈ મન તેમ જ

અન્ય પત્રકારોએ તેનો સારો સત્કાર કર્યો. એ પને આખી દુનિયાના લેખકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આમ પોતાના કુચ્ચ અદર્શો અને દેશભક્તિ વડે આ ગરીબ માણસના ઇતિહાસે પૂર્વની-ખાસ કરીને દિંદેની-કુચ્ચ સંસ્કૃતિનો સંદેશો દુનિયા-વરમાં ફેલાવીને દિંદેનું ગૌરવ વધાર્યું છે. એ સર્વ કામ ગોવિલે એકલે હાથે કર્યું છે. ૧૯૨૦ ડેકેમ્બરે તેની મરણિય અશ્વસ્થતામાં કરી છે: "હરિ ગોવિલ અમેરિકામાં એક અનુપમા સુવત્ત વરીકે આવેલા તેઓ દિંદેના પાછા ફરતી વેળાએ અમેરિકામાં અનેક મિત્રો મૂકી ગયા છે. તેઓ પોતાની સાથે પૂર્વની બહુસ લઈ અમેરિકા આવેલા અને હવે તેઓ પોતાની સાથે પશ્ચિમનો પ્રેમ લઈ દિંદે આવ્યા છે."

જાદામ

આપણા દેશમાં જાદામનાં થોડાંઘણાં ઝાડ થાય છે; પણ આપણને જોઈતી બધી જાદામ તો બહારથી જ આવે છે. જાદામ મસકત, આરાકાન, ઇરાન, મક્કા, મનીના, શિરાઝ વગેરે દેશોમાં તે પુષ્કળ થાય છે. જાદામનું ઝાડ ઠીકીક થોડું થાય છે. તેનાં પાંદડાં સાલ અને વડલાનું પાનથી મોંઘાં થાય છે. જાખસના પાનની પોંડે બહામના પાનની પણ પલસવળી થઈ શકે. જાદામ કાચો હોય છે ત્યારે ૬૫૨નાં ઊંડાં તુરાં અને ખાટાં હોય છે. ઇતરું જાદામનું ઝાડ હલાયી તેને નીચે ખાદી ખાય છે. જાદામ ખાવામાં ખીડી સાથે છે. ને સાકર સાથે ખાવામાં મળ પડે છે. ખીસામાં પેસા હોય તો બહામ નતનતની રીતે ખવાય: જાદામની ખીર માય, જાદામનો દલલો થાય, જાદામની પુરી માય. જાદામ પૌષ્ટિક બહુ છે પણ પચવામાં બહુ બારે છે. ગરમ પાણીમાં જાદામનાં બીજ ઉઠાળીને તેની ઊલ ઉતારી નાખી બીજાં વાડીને દૂધમાં કાલથી તે દૂધને ઉઠાળી પાડી ખીર જેવું તેયાર થવા આવે એટલે તેમાં સાકર ને ધી નાખવું ને ઉતારી કંટું થવા પછી ખાવું. આ ખીર બહુ પૌષ્ટિક અને કઠકત આપનારો ગણ્ય છે. ગરતકશ્ય ૬૫૨ ત્રણ દિવસ સપાટમાં પ્રાતઃકાળમાં આ ખીર લેવાથી તદ્દન આરામ થાય છે. જાદામ તથા કપુર દૂધમાં ઘસી માથે તેનો લેપ કરવાથી પણ ગરતકશ્ય મટે છે.

જાદામ ખાનાર નલે છે કે ખાતાં વચમાં એકાદ જાદામ કડી આવે છે ત્યારે મોં કંટું થઈ જાય છે! કડી જાદામનું તેલ કાઢવામાં આવે છે. એ તેલ દવામાં બહુ ઉપયોગી છે. કાનના રોગો ૬૫૨ તે તેલનાં ટીપાં પછેા ફાપેલા કરે છે. કાન-ખાનુસના કાંટા વાગ્યા હોય તેના ઉપર જાદામનું તેલ ઘસવાથી થોડા વખતમાં આરામ થાય છે. માથે તે તેલ મેળવવાથી મગજ કંટું ને દલકું થાય છે.

અને જાદામનાં ઊંડાં (ફીતરો) પણ નકામાં નથી તેને બાળીને મીઠા સાથે બીજાં વાડીને જાનાલેલા હંભેનજનમાં લંબને બહુ જ મનજીત જાનાવવાનો ગુણ રહેલો છે.

સોનું

પૃથ્વીના લગભગ દરેક દેશના પર્વતોના ખડકોમાં, મોટાં મેદાનોનાં જંગલોમાં, નદીના પટની દેવીમાં અને દરિયાને તળિયે કુદરતે આ અમૂલ્ય ધાતુ આપણે માટે સંપત્તી રાખી છે.

આ ધાતુ બહુ મોથી મળે છે, એટલે બીજા ધાતુ કરતાં તેમાં ફેર છે. આ પદાર્થ કેવી રીતે બન્યો દરો અને જમીન તથા ખડકમાં કેવી રીતે મિશ્ર થઈ ગયો દરો, તેની હવે સુધી કોઈને ખબર પડી નથી. સોંધી ધાતુઓ પર રસાયણની દવાઓ લાગીને સોનું બનાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરવાના ઘણા પ્રયત્નો થાય છે. પણ હવે સુધી તે એ સફળ નીવડ્યા નથી. ધણી વખત સોનું જમીનના જંગલોમાં ખડકો સાથે મિશ્ર થયેલું હોય છે. કોઈ વાર નદીના પટની દેવીમાંથી તેમ જોવા પાણીના કુંડરાળા પ્રદેશોમાંથી પણ મળી આવે છે.

સોનાની સોધ કરતી વખતે સાથેસાથે પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ વિષે પણ થોડું ધ્યાન જાન મળે છે. પર્વતો પર પડેલાં સોનાનાં રજકણો, વરસાદના પાણીના વહેણ સાથે લાગે ધસાઈ આવી, નદીના પટમાં કોઈક સ્થળે અટકી જઈ, ત્યાં વર્ષો સુધી પડી રહે છે. જે ખડકો સાથે સોનું મિશ્ર થયેલું હોય છે તે ખડકના પદાર્થ કરતાં સોનું સાત અણુ બારે હોય છે. નદીના વહેણના વેગને લીધે સોનાના ગાંઠા ઉપર લાગેલા ખડક ધીવાઈ જાય છે ને સોનું તળીએ જઈ પડી રહે છે. પછી સેકંડો વર્ષ લીધા બાદ મનુષ્યવત્તને આ સોનું હાથ લાગે છે.

ગ્રાંથ, કલાઈ અને સીસા કરતાં સોનું ઓછું નીકળે છે તેથી મિથું મળે છે એમ નથી. ખેડિનમ, નિકલ અને કોબેલ્ટ જેવી ધાતુઓ કરતાં તે સોનાનો જથ્થો પૃથ્વી પર વધારે છે. સોનું મિથું મળવાનું કારણ એની અત્યંત નાજ પલ્લુ જોવા શુભ છે. સોનું સીસા જેવી નરમ ધાતુ છે. છતાં તેમાં ધણું બળ છે. તેને ટીપ્પીને ધણું જ પાતળું કરી શકાય છે. એક મેન વજન એટલા સોનામાંથી ૫૬ ચોરસ ઇંચ એટલા કદના સોનાના વરખ થઈ શકે! સોનાનો વરખ એટલો પાતળો થઈ શકે છે કે ૨૮૦,૦૦૦ ૫૬ ઇંચકડપરી ગોળાને ત્યારે એની નડાઈ ઇંચ એટલી થાય! એક મેન સોનામાંથી ૫૦૦ ફીટ લાંબો તાર કરી શકાય છે, અને એવા ૬૫,૦૦૦ તાર સાથે સાથે ગોઠવીએ તો એક ઇંચ નડો તાર બને! સોનું નરમ હોવા છતાં એટલા પાતળા એક તાર પર ૧૫૦ ફાઉન વજન ભૂંધીએ તોપણ તાર તરી નબળ એટલું તે ચીકણું ને મજબૂત હોય છે. આથી લાગીના બનાવવામાં તેમ જ ચલણી સિક્કા બનાવવામાં સોનું વપરાય છે. વળી શરીરને રાખિ તેમજ છતર આગનાર તરીકે સોનાનો ઉપયોગ દવામાં પણ મળેલો થાય છે. આ બધાં કારણોને લીધે સોનું અમૂલ્ય ગણાય છે.

પૃથ્વી પર સોંધી પડેલાં પશ્ચિમ અમેરિકા અને ઉત્તર આફ્રિકામાં વસતી પ્રજામાંથી સંસ્કૃતિ પ્રસરી. આ સંસ્કૃતિ પામેલી પ્રજામાંથી ઇજિપ્ત, ઇરાન અને બેબિલોનની પ્રજાએ

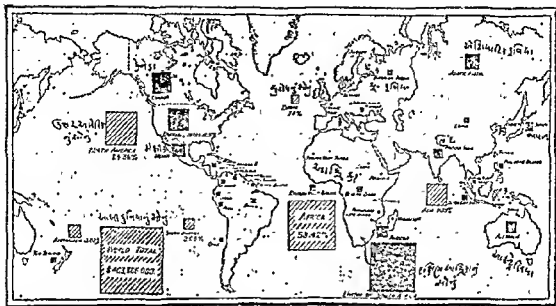
સોનાની ખાણો ખોદવાની પહેલ કરી. ઈ.સ. ૫૦૦૦ થી ૬૦૦૦ વરસ પહેલાં થઈ ગયેલાં ઇજિપ્તનાં શત્રુરાણીઓનાં સોનાનાં ધરણું એમની કબરોમાંથી જડી આવ્યો છે. આ પછી સ્પેન જેવા બીજા દેશની પ્રજાએ આણે ખોદવા માંડી. તે પછી રોમના રાજ્યને વિસ્તાર વધવાથી એમની પાસે સોનાની ખાણોનો પ્રદેશ આવ્યો, એટલે ઈટલી પણ બહુ ધનવાન થયું. પંદરમા સદીમાં અમેરિકાની સોંધ થવા પછી યુરોપમાં સોનાની ખૂબ માંગતી થઈ ને ત્યાં લગભગ બસો વરસ સુધી સોનાની દેલમહેલ થઈ રહી આ પછી બ્લૂમી ખાણોમાંથી સોનું ખૂટ્યું, પણ એટલામાં રશિયાના સાઇબીરિયાના પ્રદેશમાંથી થોડું સોનું નીકળવાથી યુરોપની નહોતી લાલી ટકી.

૧૮મી સદીના અંતમાં અમેરિકાના કલિફોર્નિયા પ્રાંતમાં અને આસ્ટ્રેલિયામાં પુષ્કળ સોનું જડ્યું આથી નવી ખાણો સોધવા પાછળ લોકરૂઠિ નજીક થઈ, અને પશ્ચિમી મેક્સિકો તથા નેવાડામાંથી સોનું હાથ લાગ્યું પણ ખૂબ જ સ્થિતિ કમર અમેરિકામાં થઈ તે જ સ્થિતિ આસ્ટ્રેલિયામાં થઈ. ઇ.સ. ૧૮૫૧માં ત્યાં એટલા પરદેશીઓ જતા લાગ્યા કે વરસો વચરતા ને ઉનાડા એ રાત્રી પ્રદેશમાં ત્યાં પડેલાં માત્ર કાંઠાર ને નંગલો કુતરાઓ જ વસતા દેતા ત્યાં સોનાની સોધાએ આવેલા લોકોથી રોડેરો વસી ગયાં.

ગયા સદીમાં આખી દુનિયામાં વપરાતું સોનું આસ્ટ્રેલિયા, ઉત્તર અમેરિકા તથા રશિયા એ વધુ દેશોમાંથી જ નીકળતું હતું પણ ૧૮૬૬માં અમેરિકા અને કોલોડાની વચ્ચેના યુક્કન પરચલમાં કલનદાઈ નામનો સોનાની રજકણોનો કાંચો વાળો પ્રદેશ જડ્યો. આ પ્રદેશમાં જવાની ઘણી મુશ્કેલીઓ નડતી. છતાં લોકોની ત્યાં જવા સાર એટલી પડાપડી થઈ રહી કે વાર વરસની અંદર તો દુનિયાના તુલાતુલા ભાગમાંથી ત્યાં લગભગ ૩૦૦૦ ખાણના માલિકો આવી પહોંચ્યા, અને તેમણે આ કિંમતી કાંચી એટલી ઝડપથી માડી કે ઇ.સ. ૧૯૧૦ સુધીમાં તો ત્યાંનું સોનું ખવાસ થઈ ગયું!

આખરે તો સંતી સુધી આફ્રિકાના ખજીજ પદાર્થની તપાસ લક્ષ્યરૂપે થઈ નહોતી, પણ આ તપાસ થવાની સાથે જ ત્યાં સોનાની ખાણ લાગી. પછી તો વરસોથી સીડી સળંગોને સોનું આપવા સાર પંકાતા ગોલ્ડ કોસ્ટ નામના પ્રદેશની પણ તપાસ થઈ અને તે પછી ફિલિપ આફ્રિકાના ટ્રાન્સવાલ પ્રદેશમાંથી સોનું કાઢવાના પ્રયત્ન થયા. ઇ.સ. ૧૮૮૭માં વિટવોટર રેલ્વે નામનો ૩૧ માઇલ લાંબો પ્રદેશ હાથ લાગ્યો. અહીંથી દર વરસે દુનિયાભરમાં મોટામાં મોટા સોનાનો જથ્થો નીકળે છે. આ જ સમયે પશ્ચિમ આસ્ટ્રેલિયામાં પણ કુલમારડી નામના પ્રદેશમાંથી સોનું મળવાની આશા બંધાઈ. અને આજે તો આખા આસ્ટ્રેલિયાના સોનાનો અરથો જથ્થો એ જગ્યાઓથી નીકળે છે.

એટી ગણતરી થઈ છે કે ઇ.સ. ૧૫૦૦ની સાલથી આજ

દુનિયાના સોનું કલ્પન કરનાર મુખ્ય દેશો, અને ૧૯૨૬ના વર્ષ દરમિયાન તેમણે કાઢેલા સોનાનો જથ્થો બતાવનાર આ નકશો એવાથી જાણીતો કે હાલિયુ આફ્રિકા આખી દુનિયામાં સૌથી વધુ સોનું આપનાર દેશ છે, અને છતાં હજી તેનું સોનું અપૂરત મનાય છે. ઉપરના નકશામાં ક્યાં ચોસલા દેશ રીડ સોનાની ઉપજ બતાવે છે; અને લીલાવાળી આકૃતિ ખેડ રીડ બતાવે છે, જેનો સરવાળો કરીને ક્યાં જાણીએ આખી દુનિયાની ૧૯૨૬ની સોનાની પેદાશનો જથ્થો બતાવ્યો છે. તેની કિંમત ૩૦ કરોડ ૩૩ લાખ ૩૬ હજાર ડોલર-ચોટલે અત્યારને ભાવે લગભગ એક અબજ ને સવા એકસડ કરોડ રૂપિયા થતા નવ.

સુધીમાં પૂરતીમાંથી ૧૮,૨૦૪ ટન નેટવું સોનું કાઢવામાં આવ્યું છે. પૂરતીના પડના ઉપસા બાગ પાંચી આપડી ખાણો ખોદાય છે. પૂરતીના પડના વધારે જાડાણમાં જવાથી વધારે સોનું મળે શકે કે કેમ તે હજી શંકાની વાત છે. હવામાં તે વધારે ને વધારે ઢીલા જવાના પ્રયત્ન મનુષ્યઅવ કરી રહી છે, પણ પૂરતીના ભીતરમાં જવાનું એવું વધારે મુશ્કેલ છે. પણ જ્યાં સુધી પાનનીમાં સાદસિક રીતે છવંત છે ત્યાં સુધી જગતમાં કશું અંશકય નથી રહેવાતું.

અહીં રીતે પૂરતી પડના દરેકદરેક ભાગમાંથી સોનું નીકળે છે. એમ મનાય છે કે ઉકલા ચાર સેક હમિયાન પૂરતીમાંથી ત્રણ પદાર્થ રૂપિયાની કિંમતનું સોનું નીકળ્યું છે. આખાનું કેટલુંક સોનું ખાણો ખોદવાથી મળ્યું છે, ત્યારે કેટલુંક સપાટ પ્રદેશોની માટી બની લઈ, ધોળને લઈ પાટવાથી મળ્યું છે. માટી ધોળને સોનું કાઢવામાં ધણી મહેનત પડતી નથી એક માટા પેળામાં સોનાવાળી માટી બની, એમાં પાણી મેરે છે સોનાવાળો ભાગ બારે દોનાથી તળાએ મેરે છે, ત્યારે માટી પાણી સાથે એકઠાજી જઈ નીકળી નવ છે. આખી ઉલટું ખાણે માંથી સેનું કાઢવામાં ધણી મહેનત પડે છે. પહેલા તે માટી સાથે મેળેડી સે નાની કાચો ઘાલ ખજીમાંથી ખોળીને ઉપર આપવામાં આવે છે.

આ કામ ખજીનો બહો કરતા રંગમ નામનું એક જોશ- વર વેન વપરાય છે સોનું બળેલા આ ખજી એટલા કામ

દોય છે કે એનો બહો કરવામાં વપરાતા ધણુ અરધાઅરધા ટન વજનના દોય છે. આ બારે ધણુના મિનિટ રીડ નેનું ધા પાડી શકે એટલું તર પેલા રંગમ ચંચમાં દોય છે. તે પછી આ બહોને પાણીના ધોઈ એમાંથી સોનું છટું પાડવામાં આવે છે. સોનાની ખજીમાં પાણીનો વપરાશ પ્રુખજ દોય છે. ખાણીમાંથી કાંઈ સોનાની લગરીઓ જ મળતી નથી. ત્યાંથી તે સોનું આટલી મહેનત કરી છટું પાડે ત્યારે જ મળે છે. માત્ર ઇ.સ. ૧૮૮૮માં ચાર્લ્સવિયાના બેંચેરેટ નામના ખેડ- માંથી ૨૨૧૭ ટોનના વજનની એક લગરી જડી હતી, અને એના ૪૨,૦૦૦ પૈક વપર્યા હતા. પણ આવી મોટી લગરી હાલુ સુધી ખીલ જડી નથી.

કેટલીક વાર કચા ખનીજ સાથે જડુ એવું સોનું મળેલું દોય છે. તેમાંથી સોનું છટું પાડવા માટે રાસાયણિક પદ્ધતિ વપરાય છે. સોનાની કાચી ધાતુનો જારીક બહો કર્યા પછી એમાં પીગેયાં બંદે છે આ લંકીએ કે પીગેયાં ફેરિયામાંથી વપરાતી 'ગોરાદરખ સાઇનેડ' નામની જેડી રાસાયણિક દવા બંદે છે. આ રાસાયણિક દવાની અગર પેલા બહો વર માય છે, અને એમાં રેડેલું સોનું છટું પડી નવ છે. આમ સોનાની કાચી ધાતુને રાસાયણિક દવાઓ ગટે છટી પાડવા પછી, ખીલ કેટલીક કિશ કરવામાં આવે તે પછી જ એ વાપરવા લાયક બને છે.

હાલિયુ આફ્રિકા આખી દુનિયામાં વધારેમાં વધારે સોનું કલ્પન કરે છે; અને હજી પણ વર્ષો સુધી ત્યાં સોનું ખંડે

તેમ નથી. એવું મનાય છે કે ત્યાંથી આજ સુધી નીકળેલા અને હવે પછી ભવિષ્યમાં નીકળનાર સોનાની કિંમત ગણીએ તો લગભગ ૩૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ સાબ રૂપિયાની થવા ન્હાય! ત્યાંની કેટલીક ખાસિ તે એક માઇલ કરતાં વધુ વધારે જોડે છે.

હિંદુસ્તાનમાં પણ સોનાની ખાણ છે. તેમાં વિશુદ્ધ હિંદુ-સ્તાનની કાશ્મીરી ખાણે મશકૂર છે; પણ બીજા દેશોમાં પ્રમાણમાં હિંદુમાંથી સોનાને જથ્થો ધણે જ જોવા નીકળે છે. છેલ્લા વરસ દરમ્યાન આખી પૃથ્વીમાંથી નીકળેલા સોનાને જથ્થો જતાવતો નકશો આ લેખ સાથે આપ્યો છે.

જિજ્ઞાસકોને સહેલી બાપામાં વિજ્ઞાનની માહિતી આપી શકે તેવાં બે સચિત્ર પુસ્તકો—જાળવિજ્ઞાન ભાગ ૧-૨ વડોદરાના પુસ્તકાલય સ.સ. મંડળ દ્વિચિત્રે બહાર પાડ્યાં છે. તેમાંના બીજા ભાગમાંથી થોડા ફેરફાર સાથે ૬૫૨નો લેખ હતાયો છે.]

ઈવંડે સોનાનું ધોરણુ કેમ ઓડયું

અર્થશાસ્ત્રોના આ એક સુખસિદ્ધિ સિદ્ધાન્ત છે કે વસ્તુની કિંમત વસ્તુમાં પોતામાં સ્વતંત્રપણે રહેતી નથી, પણ એનાં ખર્ચ અને પૂરત ક્ષર એના આધાર છે; છતાં, એક ધાતુ એની છે કે મનુષ્યમાન એના ખર્ચ કરે છે; અને તે સોઢા જેટલી પુષ્કળ મળતી નથી, એટલે જીડ ધાતુએના પ્રમાણમાં એની કિંમત પણ વધારે થાય છે. આ ધાતુ સુવર્ણ—સોનાં એને માટે એક સંસ્કૃત શબ્દ ‘હિરણ્ય’ છે. એનું નિર્વચન નિસ્કંતકરે રમુજ કલ્પનાથી હિ=હરરે, રણ્ય=રમણીય=સાના મનને મરે એવું, એવો કર્યો છે. આ કારણથી જ જુદીજુદી પ્રજાઓ એકબીજાનાં નાણાંની પરસ્પર કિંમત સ્થિર રાખવા માટે સોનાને કિંમતના ધોરણ તરીકે સ્વીકારી રાકે છે.

મથા મહાકુલ પહોં મુદોપતી બીજી મનગોએ પોતાની આર્થિક સ્થિતિ કેમણે સારવા, દ્રવ્ય ઉપાનન માટે વિવિધ ઉદ્યોગ વધાવવાના પ્રયત્ન કર્યા, ત્યારે કચ્છે દ્રવ્ય ઉપાનન માટે સંપત્તિનું બીજું સાધન જોવાર ને એને ફરી હાથ કાપ્યું પ્રથમ આદર્શી. જોવાર માટે એક મોટી જરૂર રિપર હુંડીઆ-મણ્જી છે. વેચનાર ન જાણે કે માત્ર માલગી પાટોસમાં ચોક્કસ કેટલી કિંમત લેવજોરી ત્યાં સુધી એને જોવાર કરેલો કેમ ફરે ? આ માટે કચ્છે 'Gold standard' વાને પાડોડ માટે સોનાનું ધોરણ બાંધ્યું; અર્થાત્ એક પાડોડનું અથડું સોનું એમ, પાડોડની સોનાગરે ચોક્કસ કિંમત કસણી. (૧ પાડોડ = ૧૧૩ ઉપર સહોળ) મેન સોનું) અને તે શબ્દ માત્રમાં જ નહિ. પણ વાસ્તવિક; એટલેકે તમે બેંક ઓફ ઇન્ડિયામાં પાડોડ (વા એની નોટ) આપીને સોનું માંગો તો બેંકે ૧૧૩ મેન સોનું આપતું જ જોઈએ. તે જ પ્રમાણે અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સે પણ ડોલરની સોના રૂપે કિંમત બાંધી. ૧ ડોલર = ૨૨.૨૨ મેન સોનું આપી ડોલર અને પાડોડ બંનેની પરસ્પર કિંમત રિપર રહી. કસણ કે પાડોડના અમુક કસણ વધારે ડોલર અંગેજ વેચનાર માટે તો અમેરિકન ખરીદનાર

ડાહરાનું સોનું કરી, સોનું ઇંગ્લેંડ ચડાવી, એના જ પાકડ કરી અમેરિકને શા મારે ન આપી દે તે નજા પ્રણયો કરીએ ડાહરા અને પાકડની પરસ્પર કિમતનો આધાર, સામાન્ય રીતે વેચનાર અરીદનારની સામસામી માત્ર મૂં કપર આધાર રાખે છે. ધારો કે એક અમેરિકને લેડનમાં અમુક માલ વેચે છે અને એના પાકડ આવેલા છે એ વેચી એના ડાહરા કરવા છે, કાનથી કે પોતે અમેરિકન હોઈ એને ડાહરાનું જ કામ છે; તે જ પ્રમાણે બીજા એક અમેરિકને લેડનમાં અમુક માલ ખરીદે છે એના પાકડ ત્યાંના ઇત્દારમાં આપવાના છે તો એ શું કરશે કે ને પહેલાં અમેરિકન પાકડ વેચવા માને છે તેની પાસેથી એ અરીદશે અને અમેરિકામાં એને બદલે ડાહરા આપવાનું કબજા કરશે. આથી બંનેનું કામ થઈ ગયું.

આવી જ રીતે રૂપિયા અને પાઉંડ વચ્ચે પણ દુર્ભાગ્ય
મણનો આવ હિંદુસ્તાન સરકારે નહીં ઠરાવે છે, પણ પ્રભ
મણની મામતી ૧ શ=૧સિ. ૪ પેન્સની હતી તેને બદલે
૧ શ=૧ સિ. ૬ પેન્સ કેરી છે એનું પરિણામ એ આવે છે
કે સરકારને એવેજ અમલદારોના પેન્સન વગેરે ખર્ચ ખાતે
રૂપિયા બોલા કંઠારના પડે છે, પરંતુ હિંદુસ્તાનના નિઠારી
વેપારને નુકસાન થાય છે અને આવાતામાં પરદેશી વેપારીઓને
ફાવરે થાય છે, કારણકે પાઉંડના રૂપિયા બોલા મળે છે
અને રૂપિયાના પાઉંડ વધારે મળે છે.

હવે ધારો કે બાજરામાં પાઉડરનું વેચાણ બધારે છે અને આગળથી થોડી છે, તો પાઉડ સરતા થવાના અને ડાહરા મોઢા થવાના; જેમ ઘડ વેચનાર વધારે હોય અને ખરીદનાર થોડા હોય અને તેથી ઘડ સરતા થાય તે જ રીતે. પરંતુ ઘડમાં અને આપણે જે સોનાના ધોરણવાળા પાઉડ અને ડાહરાના નિર્ધિયમને વિચાર કરી રહ્યા છીએ એ વચ્ચે ભેદ તપાસો. સોનાનું ધોરણ હોવાથી થાય છે કે કે પાઉડ સરતા ઘડ ગયા હોય (અર્થાત્ કોના ડાહરા એટલા મળતા હોય તે) પડેલો એની ખેટ શું કરતા ખાચ કે પાઉડનું લાંડનાની બેઠકમાં સેતું કરી છઠ્ઠે કે સેતું અમેરિકા ચક્રને અને ન્યૂ યોર્કમાં એ સોનાના કાયદેસર બાને ડાહરા મેળવી લે. તેથી ત્યાં સુધી ઉંઘેડ સોનાનું ધોરણ રાખે, એટલે કે એની બેઠક પાઉડને બદલે આમુક તોલા સેતું આપે જ નહીં ત્યાં સુધી તો ઉપર બનાવ્યું તે રીતે પાઉડ અને ડાહરા વચ્ચે દુર્ભિચાર મળુનો બાજ એની મેળે-સોનાના નિષ્કાસથી-રચાર રહે. ખજા કે સેતું ક્યા સુધી આપે નહીં કે કોના ખર્ચનામાં હોય ત્યાં સુધી જ. ખજા ખર્ચનામાં ખૂટે તો એને સોનાનું ધોરણ બંધ કર્યા વગર રો હલાવ ? અમુક રાજકીય પરિસ્થિતિ વચેરેને કાણે દુષ્ટાંતની બેઠકમાં તંગી જણાઈ અને તેથી ઉંઘેડ સોનાનું ધોરણ ઠાડ્યું. (વસંત)

QUALITY

વેપારીઓના નોંધકામાં રાષ્ટ્રભાતમાં લખાતી આ સંજ્ઞાથી

સોકોઈ ભંજીતા હશે. એ સંજ્ઞા ૦૦૧૧, એ શ્રી, ૧ અને ૧. તું અખત્રંશ લેખન છે. શ્રી ૧ ૧ શ્રી ૧ ૧. જ્યુએ, શ્રી ૧ ૧. સાતે જ્યુએ, શ્રી ૧ ૧. પ્રાંત જ્યુએ, શ્રી ૧ ૧. પ્રાંત જ્યુએ. એમ ઉત્તરોત્તર જ્યુએ ૩૫ આવાતાં, શ્રી ૧ ૧. પ્રાંત જ્યુએ. આવાતાં હુંકું ૩૫ ૦૦૧૧ થયું છે. ઉતાવળથી કે તરતમાં લખવા સાર આ ૩૫ ૩૬ થઈ ગયું જણાય છે.

તેમાંની શ્રી. એ લક્ષ્મીસૂચક, શુભસૂચક કે માનવાચક સમ્બંધ છે, અને આ, રમણે તો લક્ષ્મીસૂચક કે શુભસૂચક છે. ૦૦એ * (૧) કે * (૨) હુંકું ૩૫ છે. તેની પાસેની, પહેલી પાણી એ દીર્ઘ ઈ (૧) ની ઉપરનો આલેખ જ્યાં દેકે રંગે મઠ મઠ છે. બીજી પાણી ૧ નું ઉપરનું આલેખ જ્યાં દેકે રંગે મઠ મઠ છે; અને છેલ્લી પાણી ૦ ને બદલે દહ પજ લખાય છે. ૧ જે જ્યુએનું હુંકું ૩૫—જ્યુએ સમ્બંધે પહેલાં આદર છે.

સવા એ અનુક્રમ પત્ર અથવા અનુક્રમના અર્થમાં (સપાદન એક અને પાન-ઉપરથી ચક્રો) વપરાય છે, તેનો આપણે 'હોય અથવા કાંતું જોઈએ તેના કરતાં ચે વધારે' એવો યામ છે. વધારે સારા અથવા અમૂલ્યના અર્થમાં સવા સમ્બંધ બાબમાં ૧ ને બદલે વપરાય છે, એ તો ભણીતું છે. એમકે સવાયું કામ કર્યું, વીસ અથવા કામ કર્યું, વીસ વાલ કામ થયું. સવાયું થઈ વધેરે. વેપારીઓ બરવા તોજવામાં જોડેથી આંક જોડે છે ત્યારે પણ ૧ ને બદલે કામ કરી કામ સચવા કે લાભ સચાવે હશે છે. પ્રાંતમાં કે સિલકમાં કાંઈ પણ ન હોય, ત્યારે ૦ અપશુકન ગણી ન માંડતાં તેને બદલે વેપારીઓ ૦) ૧) દોકડો મારે છે. (પણ તે હિસાબમાં ન ગણતાં સરવાળામાં ૦ તરીકે જ અણાય છે.)

'૧' એ પ્રાંત જ્યુએનું હુંકું ૩૫ છે. એ 'જ્યુએ', 'પ્રાંત', '૨કમ', 'સિલક', 'ગાંધી પ્રાંત', વગેરેને બદલે વપરાયું દેકામાં હુંકું ૩૫ છે. દહ પજ એ 'પ્રાંત જ્યુએ' એ જે સંજ્ઞાઓથી એક જ સંજ્ઞાએ વ્યવસ્થિત 'પ્રાંત' કે 'પ્રાંત' અથવા 'જ્યુએ' સમ્બંધે લેવા તથા લખવામાં વપરાય છે. એ પ્રાંત અથવા પ્રાંતનો અર્થ છેકાનું, અંતરનું, સીમાનું વગેરે થાય છે; અને તેથી હિસાબને આપડે રહેલી 'ગાંધી સિલક' તે 'પ્રાંત જ્યુએ' લખાય છે. અને આગળ દિવસના આખરની પ્રાંત જ્યુએ બીજા દિવસના મેળના માર્ગમાં પણ લખાતી હોઈ ત્યાં જેનો તે આંકડો પ્રાંત જ્યુએ તરીકે લખાય છે.

૦૦૭માળ

ફેટલેક રચણે ૦૦૧૧ ને બદલે ૦૦૭માળ લખાય છે, જેમાંના ૦૦ તથા ૧ સંજ્ઞાની હકીકત તો ઉપર આવી ગઈ છે. તેને માટે એક બીજી કક્ષના એવી પણ છે કે ૦૦ એ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશનું હુંકું ૩૫ છે.

એપાક, કામેળા, હાંડીઓ, ખાતાં વગેરે વર ૭૭૧ લખવાનો વિવાદ મૂળ મેવાડ-માલવાનો છે. ને નેપરીઓ ગુજરાતમાં વસ્યા એટલે તેમનો વિવાદ ગુજરાતી વેપારીઓમાં પણ

દેખાદેખીની કામગીરી થયો. હલારીવાળું જે ચુક-થયું, તેમાં માર્ગ મએત રજૂતોનો આંદાજ કાઢવા તેમના સરીર પરથી જનોઈ ઉતારી તેનું વચન કર્યું તો ૭૭૧ મણ થયું હતું. એટલે કે ૭૭૧ની સંજ્ઞા એ આ ઐતિહાસિક બનાવનું સ્મરણ થયું છે. એ આંકડો લખનાર એ પ્રમાણે લખી એમ પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે જો મારે લખ્યું ન પાળું તો એ ચુકમાં કામ આવેલા અસંખ્ય શ્રમદાતાની હત્યા જેટલું મને પાપ છે.

૭૭૧

૭૭૧નો બીજો એક અર્થ દોહડા પ્રમાણે અણાય છે: (૭) સસ મિત્ર નવ છોકરી, (૪) લક્ષ મેગણી હોય, (૧૦) સુખ દુઃખ દેખા કર્મની, (૧૧) રામ કરે સો હોય. આ દોહડામાં આપણે ૭૭૧નો સંસ્કૃતનો અર્થ એ છે કે દવા દાન રૂપી સુખો, છોકરા નહિ, બહેને તેની લક્ષ્મી ૪ ગણી વધતી હોય સુખદુઃખ રૂપી ૧૧ દેખા કર્મ પ્રમાણે આવ્યે નવ છે અને તે ૧૧ જે આના-રામ કરે તેમ થાય છે: (ધૃત વાચન પરિકા) —વિદ્યારી

ટપાલની ટિકિટો

ટપાલની ટિકિટોનો સંગ્રહ કરનારાઓમાં નીચે બતાવેલી સ્કાઉટના ચિત્ર વાળી ટિકિટ ખૂબ લોકપ્રિય હોય એ બનવા-જોય છે. યુ. એસ. એસ. આર. એટલેકે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ સોશીયલ રિસિયર્સ ઇ.સ. ૧૯૨૯માં બરાએલા પહેલાં કોંગ્રેસ રસિયા સ્કાઉટ્સ ઍપ્રિલના પ્રેક્ષ્ય વખતે, તેની યાદગીરી માટે રસિયન ટપાલખાતાએ બુદીબુદી કેમતની નીચલી એ ટિકિટોનો સેટ કાઢ્યો હતો. ન્યૂ દિલ્હીની યાદગીરીની ટિકિટોની માફક તે પણ શેઠા વખત મુખી જ આવુ રહી હતી.

ટપાલની ટિકિટ ઉપર સ્કાઉટનું ચિત્ર પણ હેઈ શકે એ બીના ખાતેજ પ્રજામાં તો કદાચ નવાઈ રૂપ અણાય રસિયામાં પણ આજે તેની પસંદગીના વખતમાં ત્યાંના કોરોના બસ્ટ તથા રસિયન સમ્યક્ચિત્રી વર્ગમાં જ ચિત્રો કાપવામાં આવતાં, પણ હવે ત્યાં લોકસના થવા વડી ત્યાંની ટિકિટો ઉપર મંદીર, જિહુલ, સિપાઈ, બેનર કે કાદખાનામાં કામ કરતી કન્યા વગેરે કાગતના લોકોમાં, તેમજ બુદ્ધા-બુદ્ધ-સૂરીય પ્રક્રેઓમાં ચિત્રો આવેળવામાં આવે છે. જેના થેડા નમૂના સ.ચે બતાવ્યા છે.

લેનિનના અવસાન પછી રશિયન મંત્ર તરફથી તેનો શોક પ્રદર્શિત કરવા માટે રશિયન ટપાલખાતાએ કાળી બોર્ડર સાથેની લેનિનના ચિત્ર વાળી ટિકિટો કાઢી હતી. —સી. તેજપાસ

અંધારે છતી લેતો કંમેરા

વિજ્ઞાનની છેલ્લી શોધ એ છે કે પોર અધકારમાં જે ચિત્ર હરણે એવો કંમેરા બન્યો છે આવાં ચિત્રો લેવામાં ઇન્કારેજ નામે ભણીતાં અદ્ભુત પ્રકારનાં ચિત્રોનો ઉપયોગ થાય છે.

ન્યૂયૉર્કમાં ઇસ્ટર્ન કોલોની ડાયોનાલોજીમાં લગભગ પચાસ સુપ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાનપ્રયોગના આ મંચા હતા. તેમની સમક્ષ આ અજબ હિકમતનો પ્રયોગ બતાવવામાં આવ્યો હતો.

એકબીજાનાં મોં પછુ ન રુઝે એવા અંધારામાં આખી મંડળી બેઠી હતી એકલામાં ચાંપ દળાયાનો કચકારો થયો. કંમેરાનો લેન્સ કચકાર્યાની તે નિશાની હતી એક સેકન્ડ વીતી અને બીજો અવાજ. બીજો ફેરોઆફ પડ્યો. પછર મિનિટ બાદ પ્લેટ ધોવાઇ અને તે પછી છાપ કાઢી રાહ એવી મંડળી આગળ ખાતી માટે રાહ કરવામાં આવી. કચા મેરા અંધારે છતી લેવાએતી, છતાં છાપમાં આખી મંડળીના ફેરફારેજ જાણના અહેસાસ આવ્યાદ રાહ પડ્યા હતા આ રીતે તે છતી:

આખી છતીનો એક માત્ર પ્રકાર કે હવા સાથે બખતર સમવેત્રી એક એકબીજાં હતો. એમાં જ અદ્ભુત વાયોલેટ

ક્રીસ્ટો ક્રાન્ક હતો; અને છતી પાડવાને વખતે આ અદ્ભુત ક્રીસ્ટો, ડોડવામાં આવતાં આખો એકરોડો અને છત એક અદ્ભુત પ્રકારથી છતારી રહેતાં ક્રીસ્ટોને પૂરતો વક મળી રહી હતી. સિદ્ધશરયા

ચેતુમાં ખાસ એવા લાયક તો બુદ્ધ બચવાનની સિંદરશરયા છે. યોગી જમણા પડખા ઉપર પગ તાણીને સૂઈ જાય અને કાણી જમીન પર રાખી જમણી હથેળી પર માથાનો આર સખે તથા કાળો હાથ કાળા પડખા અને સાચળ પર ઠાડેતો હોય ત્યારે એ આસનને સિંદરશરયા કહે છે. સિંદરશરયા વીરે. રક્ષણ અને અકષમિદાને માટે વિશેષ અનુકૂળ છે. અરધી સન એક પડખુ અને બાકીની રાત બીજું પડખુ. આત્ર ઠોક પછી તાણુ સહન કરવાની તાકાત હોતી એકબે.

ચેતુ રાહેની બહાર બેઠેરા વચ્ચે આ બબ્બમનોદર મૂર્તિ સુતેલી છે. આને લેરાકાયા કહે છે. લગભગ સાડા ત્રણસો ફૂટ લાંબા અને આઠેક ૫૨ પહોળા. એટલા પર એટલી જ લાંબી બુદ્ધ બચવાનની મૂર્તિ વિરાજેલી છે. આજી મોટી મૂર્તિ હુનિયામાં બીજી હરી કે નહિ તે આપણે જાણતા નથી; પણ એની વિરાજતા એ જ એની વિશેષતા નથી. પ્રવંડ મૂર્તિઓ ધણીવાર કંઠગી દેવાં છે. આ મૂર્તિમાં તો એનું અંતરસોદય અને મુખમુદ્રા પરતું માર્દવકુશ દિમલ એ જ વિશેષ ક્વાન પેય છે. મૂર્તિના પગનાં તળિયાં નાનાં જાળકાના જેવા પાટસ રંગનાં છે. —દ. બા. કાલેલર

કૌમારસંસ્કારના એ પ્રકાર

આખણે અહીં જેમ સાક્ષ્યોના દીસે અમુક કુમારને થયો એટલે જનોઇ લઇને કિજ બને છે તેમ પ્રકારેસો બીજા જાળક સંસ્કાર લઇ મધમ પુત્રી-એટલે સંવાસરી-થાય છે. આખણે ત્યાં જેમ ઠોકાને પાસુવાવી દેવાની યોગ્યતા ફીજ છે એમ માળાવ સમજે છે, તેમ બીજા સામાજિક આદર્શ નહીં ફરે છે કે દીકરાને નિર્વાણનો એટલે કે ત્યાગવેશરખનો રસો બતાવવો એ માળાવની સુખ્ય ફરજ છે. બેઠેરા પુત્રી થઇને નિલકથવન ફરે છે પછી એને મોક્ષધર્મ પર કબ્જા દહ થાય તો એ કાપમનો પુત્રી થઇ જાય છે, નહિતો સ્વેચ્છાથી શુદ્ધધર્મ સ્વીકારે છે. પરજાવવાની જગાળદારી માળાવની નથી. માળાવે તો પ્રમેનો ઉત્કૃષ્ટ માર્ગ દીકરાને બતાવી દીધો.

આખણે ત્યાંના સામાજિક આદર્શ નુકો છે જનાનુક્રતિક શુદ્ધધર્મમાં દીકરાએને દાખલ કરવાની ફરજ માળાવની ગળાય છે. એનો ઇનકાર કરી નેહિક શ્રદ્ધથર્થ લેતું અજગા શુદ્ધધર્મમાંથી બહાર નીકળી સંવાસ લેવો એ તે તે ભવિતના સંકલ્પ અને પુકપર્થ પર ઠોડવામાં આવે છે કાપમગ્ધાધર્મ ગણેરુ. જેવા અવિકાર તેનું સ્થાન માણસ લેશે અધિકાર વગર સંવાસની દીક્ષા આપવી એ તો અધઃપાતને નેવદરા જેવું છે. એકાર પચતું જર્વા પતી પાલા ફૂંચ જ નહિ એમાં અવિવકાનિ છે, બધે ધીમે ચાલો, પણ પાછી પાની ન કો.

અસંખ્ય લોકો જે રસ્તે નથી જઈ શકતા તે રસ્તાની દીક્ષા આપતી એમાં વધારામાં કેટલી? અને દર્શિયો અંતિમ હોદ્દા એક જ છે; બંનેમાં વલ્લભ છે; છતાં કેટલો મોટો ભેદ! (શ્રી દ.બા. કાલેલકરના 'અહરેશનો પ્રવાસ' નામના પુસ્તકમાંથી)

કુમુદીન

ધણી બનાવેલા ને ધંધામાં રળરનો ઉપયોગ વધી પડ્યો ત્યારથી રસાયણીઓ મેઘ મિશ્રણથી રળર ઉત્પન્ન કરવા મથી રહ્યા હતા. દોમસ એકીસને ગોઠડન રોડ નામનો રોપ રળર મેળવવાને એક બહુ ગઢતવનું સાધન માન્યું હતું. પણ હંદુશ્ચીન તો કાલસો, કળીચૂનો, મીઠું અને પાણીમાંથી જ નાનેલ નવું રસાયણી રળર જ છે. તેની બનાવટ મેંથી પડતી નથી અને અંદેજારા કુદરતી રળર જેવું જ તે લાગે છે; એટલું જ નહિ પણ એકસ કિલોમાંથી તપાસતાં તેનાં રસકણો વધારે ઘટ છે એવું જણાયું છે. પાણીની હવા, એજ અને બીજાં રસાયણો સામે તે વધારે ટકાવ કરે છે. વધી મેંધક વચર તે માત્ર ગરમીની જ પાડું થઈ શકે છે અને ધીમેધીમે સખત બને છે. તેના ટકાવણીના શુલ્કથી રળર કરતાં જે તેના ઉપયોગમાં તે વધી નથી.

વાંચી બતાવનારૂં ચંચ

અમેરિકાની દેશીઓ કોરોરેશને આ ચંચ ચાલુ કર્યું છે. કોઈપણ એક પૂણું નવલકથાનું પુસ્તક ગ્રીસ ફીટની ભાલની દિશ્ય ઉપર જોતારી લેવામાં આવે છે. નાટક ૧૫ ફૂટની દિશ્ય ઉપર સમાઈ નધ છે અને ગાયન માત્ર ત્રણ ફીટ ઉપર જ લઈ શકાય છે. દિશ્ય ચઢતી બઢન દાખો એટલે ચંચનું વાચન શરૂ થાય છે. એકમે પ્રકણો સાંભળી બીજા દિવસ પર મુલતથી રાખડું હોય તે બંધ રાખી શકાય છે અને બીજે દિવસે મૂકું હોય ત્યાંથી ફરી સાંધી શકાય છે. વાંચનાર ચંચ તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે ધીમે અથવા ઝડપે ચાલે છે. હિંદના કથામંદો માણમંદો અને કીર્તનકારો! તમારા ધંધા સંભાળજો!

ચાર હાથ લાંબો ઉંદરદો

દક્ષિણ અમેરિકાની આરિનોકો અને એમેઝોન નદી કાંઠામાં આગણાં (Swamps)માં કેપીળારા નામની ઉંદરડાની એક નત થાય છે. તે ચાર ફૂટ લેંગાઈ અને ત્રણ ફીટ બઢાઈ સુધી વંધી શકે છે. તે પાણીમાં જ નિવાસ રાખે છે. તેના પખને બતક જેવી પહેાળી ફૂલા હોય છે અને નખ ડાળવાળા આકારના હોય છે. આથી તે તરી પણ શકે અને કીચડમાં પણ ફરી શકે છે. તે પૂંડા વિતાડું, અણીદાર બઢા વાળવાળું પણ નરમ સ્વભાવનું જાણીતતરં અને નાના રોષા પર જીવન શુભરડું વિચિત્ર પ્રાણી છે. પછી વાર બીજીચ્છાઓમાં પણ તે દેશડો પાડી આવે છે. તે નાનાંચનાં ટોળાંમાં ઓછા પરેશા કરતાં ફરે છે. કાઇ બૂખીયો ગચર કે જીગ્યાર (અમેરિકાને દીપડો) તેના ભક્ષ રોષાના જ કરતા હોય છે. દીપડાથી નારસીને તે પાણીમાં ધરે છે. આવે વખતે છળીતાર માદાઓ પોતાનાં બચ્ચાંઓને પીડ પર ગડાવી તરી લખે છે. જંગલી વનનાંશો કેપીળારાનું ભોજન બહુ માણે છે.

નવું કુમાર વાચન

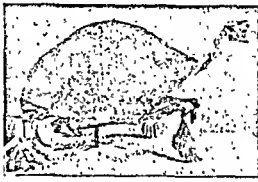
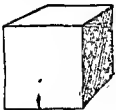
પચાસ વર્ષ પછી લે. સમનાંરણણ નાગરદાસ પાઠક; પ્રકાશક: પ્રસ્થાન કાર્યાલય આગદાવાદ; અહિંસાનો વિજય આલેખતી ચરધો સદી પછીના સમયની રસમય વાર્તા: કિં. ૧-૦-૦. **ચુશનું કમળ** બેસમાં લખાયેલા મહાત્માજી વિવેના પ્રસારિતલેખો; સંપાદક: જીવજીલાલ ક. આંખાનેરિયા; પ્રકાશક: પ્રસ્થાન કાર્યાલય આગદાવાદ ૦-૩-૦. **હરોનિકા** કવિ અરહેશર ક. ખજારદારનું વર્તચિત્રત અને જીવનદર્શનનું મીઠું ખંડકાવ્ય; પ્રકાશક: કવિ મોતે, એજમોર મદાસ ૩-૦-૦. **સંસારલીલા 'સાહિત્ય'** માર્કિસના તંત્રીથી મહુઆઈ કાંઠાવાળાએ 'નાર'ના ઉપગમથી લખેલી ફૂંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ; પ્રકાશક: પૂંજલાલ અગરાન પરિષ, વઢાણુ સીડી; ૩-૦-૦. **કુંતી** અંધારી અને દોહુ-અશ્વરથામા નાનામાહર્ણાં લખેલાં, નણીવાં મહાભારતનાં. પાત્રોની માળાના મણકા ૭-૮ પ્રકારક: શ્રી દક્ષિણમૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર બાવનગર; દેશના ૦-૫-૦. **ચિતાતા અંધારા** સોરાષ્ટ્રમાં આવતી અવેચ્ચે મેધાણીની લોકત્રિય ફૂંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ; પ્રકાશક: સોરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર રાણપુર; ૦-૪-૦. **ઐથ અને ઐથકાર** પુસ્તક બીલું ૧૯૩૧ના વર્ષ દરમ્યાન પ્રકાશિત ગ્રંથો અને લેખોના પરિચય તથા સિંહાચલોન સાથે વિદ્યમાન ગ્રંથકારોની ચરિતાવલિ અને ગ્રંથપ્રમાણને લગતી ઉપયોગી માહિતીઓ સંધેરું પુસ્તક; પ્રકાશક: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સૌસાયટી અમદાવાદ; ૧-૦-૦. **આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ** પદ્મેશ્વરી આજ સુધીના ગુજરાતી કવિઓની શૈલિ પર વિવેચન સાથે નમૂનાની કૃતિઓનું શ્રી બલવંતરાય ક. કાકોરે કૈવલું સંકલન પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે; કિ. ૧-૦-૦. **આરોગ્યના પ્રદેશ** 'મધ્યયુગીન રાજદરબારના લેખાસમાં સજેથી વેદકીય સ્વચાળની વાર્તા; પ્રકાશક ઉપરપ્રમાણે; ૦-૮-૦. **ચુદોપિકા** પુસ્તક ૧ તથા ૨ લેખકોવિદ્યાબહેન રમણભાઈ બીલકંડ વધા સી. પ્રેમશીલા મહેતા; પ્રકાશક: ડા. જ્યેષ્ઠ એચજી એન્ડ સન્સ રાજકોટ; મુદ્રાં વિજ્ઞાન ને વ્યવસ્થા ઉપર ક્યાઓ માટે લખાયેલાં પુસ્તકો. છુટાં ફૂલનાની ૧૧ બાળવાર્તાઓનો સંગ્રહ. લેખક તથા પ્રકાશક: હીરાલાલ લક્ષ્મીરામ દવે, શ્રીકાંઠા નાની હામામ, અમદાવાદ ૦-૩-૦. **દિવ્યચક્ર** સ્વાતંત્ર્યયુગને ઉપજાળે ધડાતા આત્મા નવા જીવનની નવલકથા. લેખક રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, એમ.એ.; પ્રકાશક: મૂલસંકર સોગાયાય બટ, નંદુચન, રાવપુરા, વડોદરા; રા. ૨-૮-૦. **પરિમલ** ઉદાત મનોમાલ પ્રકટાવતા બાલસાહિત્યનો સંગ્રહ કરનાર ઇન્દ્રપ્રસાદ કાદ અને મણિલાલ કાકર; પ્રકાશક: નરવરલાલ દવે, રૂપા પ્રકાશન મંદિર, આણંદ; વેચનાર: પુસ્તકાલય સ. સ. મેંડળ સિ. વડોદરા; ૦-૫-૦. **આકાશદર્શન** માર્સેગાસના આકાશના નકશાઓ સાથે સરળ બાધામાં આકાશી સૂર્યનું ચલિતપંથી દર્શન કરાવનાર હર્ષેશભી પુસ્તક; લેખક: ભોળીલાલ કેશનલાલ પટવા; પ્રકાશક: એસ. બી. સાહની દં. પાનકેર નાકા, અમદાવાદ; ૦-૮-૦.

મૂ નામના એક ધનવાન આરમે મરતી વેળા પોતાના મિત્ર અબ્બાસને બલામખુ કરેલી કે મારી બધી દોલત આ પરાકાશમાં બરી છે તે આખા દેશમાં સોથી સંતોષી ને મુખી માણસ દોલત તેને યોધીને આપણે તે મુખ્ય અબ્બાસને મામેમામ ખબર મોકલવાથી એટલાં શંખ્યાબંધ માણસો કો નાંરસે એવા આવવા માંડ્યાં કે તેમાંથી મદામુસીબતે બાર મહિને એક માણસ પસંદ થયેા. તેને વારસો સોંપવા. એક મોટા મેદાનમાં કુલ્લસબંધી લોકોનાં ટેલોનાં વચ્ચે પેલો પરાકાશકાલો અંદર મોટા પથરા બેઠેલા નીકળ્યા; અને પરાકાશ દંડિયુ-

દલમત કરતાં શીખ્યા દો તો શરૂ આલથી સરળેભવજે બંને રીતે અસ્તિ ફેરવાની રેખ પાડેલો નદિ; એથી મોં મુંડાણ થયે, પણ આંખો ખેંચાઈ થયે અને વાગની ઊંચવાની સહિત વધરે, જે પરિણામે મુકસાનકારક છે.

બંધુડીનાં, પાન, પાકાં કેળાં અથવા કુંચી વાડીને તેની તુચી વીંચના ડંખ પર બાંધવાથી વીંચીનું એર ફતેરે છે.

કાંઈ પણ રકમને એની એ રકમ વંટે એક તાર અથવા બે તાર ગુપ્તીએ તેા ગુપ્તાકારના આંકડાએનો સરવાળો કરી પણ રકમ આવવાનો નદિ.

ફગીના ઉક દિનીવારબ યુમ વેગીના આ મર્યાદ કાચળાનું અરિથિષિજર દિમાલયની સિવાલિક પર્વતમાગાની એખડા-માથી ૧૯૨૩માં હંઈ દબરે દુકા રૂપે ડી. બાર્નમ બ્રાઉન નામના અમેરિકનને મળી આવેલું. તેની ઢાલ ૭ ફૂટ ૪ ઇંચ લાંબી, ૫ ફૂટ પહોળી અને ત્રણ ફૂટ ઊંચી તાંસળે છે. આ જળચર જ્યારે છવતી દરો ત્યારે એક ટન ઉપર વજનમાં દરો !

વડો નંગી નકર ધન બને કે તેને પડમે સાડાપાંચ ફૂટની ઢાંચાઈવાળો માણસ બેઠો રાખ્યો. દોલ તેા કપરની આકૃતિમાં બતાવ્યા મુજાણે વૈતિયો જણાય. અને કાળી રાખ: સ્વાઈડું નાનું વંચાક-રીશયું: આકડાનું ફેલ; છાશ પચાવવાનું લાકડાનું સાધન.

સહી લોકો વીંચી, બદન વગેરે કપર દીરો લેવો બેસાડે છે: ચપડી બાલુ અંદર અને અણી બહાર રાખે છે.

પૂર્વ આફ્રિકામાં મેર પર્વતની તળેડીમાં અરવાની આસપાસ વસતી મસાઈ નામની જંગલી લાંબક કોગમાં એક મહીનથીમથે સિવાજ છે કે સિંહને શિકાર કરનારને જ મસાઈ કુમારી પરણે.

‘ફરવા જવાની લાકડીને અર્થ શો ?’
‘પરડા માણસનો રોમ; જુવાન માણસની નળખાઈ.’

માનવજીવનના ઇતિહાસમાં ઇસ્વીર્તન-કારી કેટલાક મહાપ્રયોગો: (૧) કદાચની સામે પોતાનો માર્ગ કરના માણસે પ્રથમ દક્ષિણની રોધક કરી: (૨) બારી પ્રેમ માટે જાનપાડેલો મુખી જવા લેખનમાની રોધક કરી: (૩) ભજવાન છુદે ધર્મચક્ર પરિવર્તન કર્યું: (૪) મદમગદ પપતગર સાહેબે મજાથી દિજીવન કરી, ને ફરિયામ ધર્મની સરજાન થઈ: (૫) જ્ઞાનપ્રચારના મંદાસાધન મુદ્દલુકાગની રોધક: (૬) કોલેજને મહાન ફરિયાદ સફર ખેડી અમેરિકા રોલ્યો અને મદાસાગેની સફરનો માનવજીવન માટે આરંભ કર્યો.

વિધાર્થીઓ, વેપારીઓ, વકીલો અને બીજા મગજનું કામ કરનારાઓને એના સેવનથી અત્યંત બેનું પોષણ મળે છે
નાનાં-મોટાં, માંદાં-સા.જાં, નબળાં-સખળાં સ્ત્રી-પુરુષ, સૌકિર્દાઓનું સેવન કરી શકે છે

તમે વાપરી બેનું છે?

કેસરી જીવન ઝંડુ

મહારસાયન

રસસિંદુર, આલક, કેસર, કસ્તુરી અને બીજા દીપન, પાચન,
તથા પૌષ્ટિક ઔષધ મેળવી લીલાં રસદાર આમળાંમાંથી બનાવેલું
શુદ્ધોક્ષિત શુભાક્ષિત સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક આટણુ

તેનું નિયમિત સેવન
લાંબું આયુષ્ય તથા સ્વસ્થ
રુમદણુશક્તિ આપી શરીરમાં
બલ, તેજ ને ચેતન પૂરે છે

કિંમત

૫૦ રતલના પાઉનો રૂ. ૧૫
અથવા રતલના પાઉના રૂ. ૨૫
એક રતલના પાઉના રૂ. ૫)

કારખાનું:
સવાલીરાડ
મુંગાઈ-૧૪

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લિ.
અમદાવાદનાં એજન્ટ-ભોળીલાલ અશ્વમે. ગાંધીરાડ

કુકાન:
જૂની મદાજનવાડી
મુંગાઈ-૨

ઓર્ડર આપવી વખતે, બદર ખજાર 'કુમાર'માં વાંચી લેવી એટલું જણાવ્યું.

गुजरातनी चित्रकलानो प्रतिनिधि-संग्रह

सचिवालय गुजरात   सचिवालय प्रतिष्ठान
 १५ देसाई   सोभासागर साहू
 सिसावासर परीषद   इन्स्टीट्यूट ऑफ
 ग्रेटर गुजरात

असल चित्रकाराणां, १०५११ रचिता मापना विविधरंगी भाई-६
 ७५२ मोठ्यां दस सुंदर पृष्ठांणी चित्रां अभिनव संग्रह

बदना राजगुरु भाटे, चित्रा-वर्णधर्मीयांने भो. आप्पा भाटे, रत्नामकेलदाणी भाटे मधुरी कलासोरेल

दि. प्रथं पृ. १-४-००   पृ. १-८-००   रजि. साचे पारटन ०-१-००

कुमार कीर्तिशाल   २७०० रुपय पु.   अभिवादन

मुंबईना कोणर्ट   आर. आर. रोनी इंप्रि. लुसोवर्सो आने गुजरात अधिस. देविकादि. ठाकर्स. प्रि. प्रेस इली

६१३७७/८८७

कुमार

६६
भा. व्यं. ६

आवती कालना नागरिकानुं भासिष्ट
नेमी निविष्टे नाग

આગફા “આઈસોકોમ” ફિલ્મ
તમારા લેન્સને ત્રણગણો
ઝડપી બનાવે છે—

તમારા કેમેરાના લેન્સની ચાલુ શક્તિને ત્રણગણી વધારવાના ઉદ્દેશથી આગફા “આઈસોકોમ” ફિલ્મ ખાસ બનાવવામાં આવી છે. દાખલા તરીકે ૭૫ના લેન્સવાળા કેમેરા પર ૨૮-૨૫ ફિલ્મ વડે અમુકે ચિત્રો લેવા માટે દાર્બી એક્સપોઝર ૪ આપવું જોઈએ; પણ એ ૪ કેમેરા પર આગફા “આઈસોકોમ” ફિલ્મ વાપરે તો ૬-૨૮-૨૫ નિયમ એક્સપોઝરથી એનું એ ચિત્ર તમે લઈ શકો. આગફા “આઈસોકોમ” પ્રકાર સામે એડ્વેન્સી સેન્સિટિવ છે કે તે એકેએક રંગને પરસ્પરના સરખા પ્રમાણમાં સંપૂર્ણપણે રંગુ કરે છે અને વળી તેમાં એવર એક્સપોઝર કે અડર એક્સપોઝર ચિત્રો લેવાવાનો ખીસકુલ ભય રહેતો નથી. “આઈસોકોમ” ફિલ્મ ઉપર અતિશય ત્રીણ-ચેત્ર હોવાથી તમને તે એન્ટાર્ક્ટિકેન્ડ પણ ઘણાં સારાં આપી શકે છે.

સારા કે ઝાંખા કાર્બોન પ્રકારમાં, તડકાવાળા કે વાદળાંવાળા ગમે તે દિવસે, સવારે વહેલાં કે મોડી સંધ્યાએ આહો તે સમયે, ઉત્તમ ચિત્રો લેવા હોય તો તમારે આગફા “આઈસોકોમ” ફિલ્મ જ વાપરવી જોઈએ. ખીણી પટ્ટીવાળું જુનું અને કેસરી રંગનું આગફા પોર્ટ માથાળું—તમા વપારીઆ હવે લેવે છે.

“આઈસોકોમ ફિલ્મ”

મફા પ્રેસેપ્ટસ માટે લખો:

આ ગ ફા ફો ટો કે પ ની

મુંબઈ

કલકત્તા

દિલ્હી

મદ્રાસ

પો.બો. ૪૪૮

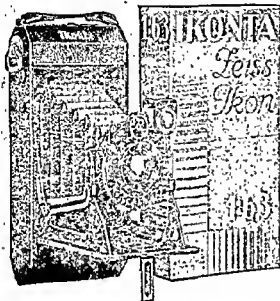
પો.બો. ૬૦૩૦

પો.બો. ૧૩૩

પો.બો. ૩૨૬

ZEISS IKON

આપમેળે ખડો થતો
અ જ બ ક મે રા

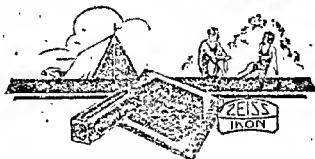
ખાત દાખો કે
કમેશ ઉવડ્યો જ છે,
આપ દાખો કે તરત
છળી પડી જ છે.

ઝૂંપરૂં અને ટૂંપરૂં એવી બે
સાઈઝમાં—નોવરંડુ અથવા
ટેચાર ૪૫ લેન્સ સાથે

મધ્ય લઘુતા ફેટોગ્રાફિક
ડિલરે ખાસેથી મળે છે.

Eisenberger

હિંદુસ્તાન આખામાં સર્વોત્તમ પ્લેટો
મૂળ તથા કિંમતો મારે નીચેને ડેકાળે લખો:

એડેર દત્ત ઍન્ડ કંપની લિ.

હિંદુસ્તાન અને બંરમાના એકલા આગતિયાઃ એક્સચેન્જ બિલ્ડિંગ બેલાર્ડ એસ્ટેટ મુંબાઈ-૧
અ થ વા જ થ જ લ લી તા મો દા ફો દો આ ફિ ક ડી લ શે

કોટા	ચિત્રકાર • કૃષ્ણલાલ બટ	ત્રિશી મુખચિત્ર
વિશ્વતોમુખી (કાવ્ય)	ઉમાસંકર જોરી	૮૧
ગિર્મલાસ		૮૨
ફોટોગ્રાફી દરીફાઇનું પરિજ્ઞાન		૮૩
ડૉ. મહેન્દ્રલાલ સરકાર	દેવાસીકર જો. સોમપુરા	૮૪
સાચા સાદસની શોધમાં	શામળ લવણ આલગિયા	૮૫
કૃષ્ણલાલજીવન	ચિત્રકાર • રસિકલાલ ન. પરીખ	૮૮
ફોટોગ્રાફી દરીફાઇનું પરિજ્ઞાન (ફોટો-પેટ)		૮૯
૨૯ (કાવ્ય)	રતિલાલ શુક્લ	૯૦
તાંબુ	'મોડ' ૯૦	
સરોક (કાવ્ય)	રતિલાલ શુક્લ	૯૩
સોદરે ક્યાં છે ?	મણુલાસ ગાંધી	૯૪
સ્વપ્નસંમ (કાવ્ય)	મુન્દરામ	૯૫
માનસિક નોંધ		૯૭
બુલબુલ	તનમુખ વાદ	૯૬
અજયવૈના (કાવ્ય)	પ્રામુસંકર જગદેવન બપેકા	૧૦૪
પત્રવિચાર	'વસ્ત્રસાચી' ૧૦૫	
દેવોનું મળ્ય	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	૧૦૭
સીંઘ પર ને સસલું (વાતી) બાળવિઆન	દેવી કલાલ	૧૦૮
લેન (કાવ્ય)	" મુન્દરામ	૧૦૮
" "	" "	૧૦૯
માં ખૂલ મંધકુદિ વિદ્યાની સ્થાપના ને. જોરી		૧૧૦
માણુવાનો કીમિયો	શા. ત્રિ. ગાંધી	૧૧૧
લા		૧૧૩
રી		૧૧૪
પાનું		૧૨૦

સંવિધકર સત્તવ; સુદૃઢ-અકલેશક બહુમાઈ સત્તવ,
: પ્રિન્ડરી-કુમાર કાર્યલય, ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ.

ચેતવણી

'કુમાર'માં પ્રગટ થતા કોષપણુ લખાણુ, ચિત્ર કે ફોટોગ્રાફો ઉપયોગ કૌપીરાઈતી રૂબે તંત્રીની પરવાનગી વિના કોષથી ચઢ શકે નહિ. તેમ કરનાર તેને માટે જવાબદાર તથા જોખમદાર ગણાશે.

લખાજમ વસતના શ. ૬: પરદેશના શ. ૭-૮-૯ કે ૧૨ શિ. મુંબાઈના એજન્ટ: સી. જનનાદાસની કે. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; તથા આર. આર. શેઠની કંપની પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ-૨ જાહેર ખર્ચ માટેનાં મુંબાઈ આતેના સોલ એજન્ટ મેસર્સ સવળ બ્રંચર્સ, મૂળજ નેડા ગિલ્ડિંગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ.

ફોટોગ્રાફીના અભ્યાસીઓને

ઉપયોગી

બહુતા ઊંચા મેકેનોના મધી લતના

કેમિકાઓ

લેન્સીય

એસેસરીય

પેટ

પેપર્સ

દવાઓ, ફિક્સસ, પુસ્તકો અને બીજાં
મધાં સાદિયા તેમજ સત્તાઈ મેળવવાનું
સસ્તું—એક—રથળ

રાવળ પ્રધર્સ

મૂળજ નેડા ગિલ્ડિંગ અદાનંદ શેઠ
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ તથા વિલે પારલે
મુંબાઈ-૨ મુંબાઈ

આટલું સાદ રાખો

કે આજ દસ વર્ષથી શુજરાતી સાદિયામાં
અનેરી બાળ પાઠ્ય સંપાનમુંદર માસિક તે.

‘નવચેતન’

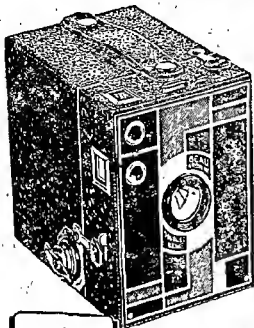
જેમાં દર માસે

‘કુમાર’ના ૬૬ લેખકો ૮૪ પાનાનું લાલન, ત્રીસ
ચિત્રો, મુંદર પૃષ્ઠ ને કળામય ત્રિશી મુખચિત્ર
અપાવ છે. ઉપરાંત; જાન ને માદિતી વધારનારા
ઉપયોગી લેખો, જેમ જગતી સૌવેકલાઓ, આત્મા-
ના નીતાર સમી હૃદયસ્પર્શી કલાજીઓ ને ભાવ-
લીનો કાવ્યો, અનુભવની આસરી સમાં મળાસ-
વર્ણનો અપાવ છે.

‘કુમાર’ વાંચતા દરેક કુમારના વાલીઓ
‘નવચેતન’ નજર વાંચનું લેખો.

વાર્ષિક શ. ૬૫૦ હિંદ બહાર શ. ૭૫૦
છુટક નકલો શ. ૭૫૦

‘નવચેતન’ એડિસ, ૧૦, પોલોક સ્ટ્રીટ, કલકત્તા

નવા...

ભભકભર્યા
રંગવાળા

“બો પ્રાઉની”

નવો
ડબલ લેન્સ
નવું શટર
નવો ફેમાલ
નવો ગ્રોપ
નાનકડો

આ નવા ‘બો પ્રાઉની’ એવો નાનકડો સ્ફૂર્તિવાળો કમેરા તમે કદિ જોયો નહિ હોય. સામાન્ય પ્રાઉની કરતાં તે કદમાં નાનો છે, પણ તેનો લેન્સ-કાચ-અડિયાતો છે, તેનું શટર પણ નવું છે, અને તેનો ફેમાલ પણ રૂઆબવાળો છે.

તેના કેમ્સના બે રંગની બે જુદીજુદી છાયાઓ આપે એવી રીતે ધાતુને કોરીને બનાવેલો ને ઊંચા પોલિશ કરેલા નિકલથી જરેલો તેનો આગલો ભાગ થાહુ ઉઠાવદાર છે, અને બાકીનો ભાગ દરિયાકીણી ભાત થાહતા એવા ખાસ ગ્રેનિ ક્રિનિશવાળો છે કે તેની આ બે છાયાઓ થાહુ મગ્રાનો રંગમેળ બનાવે છે.

આ અમકલચર્ચા નાના કમેરાની ખાસ ખુબી તો તેનો ડબલ લેન્સ અને એક જ વખત બીકાતું નવા પ્રકારનું શટર છે, જે તમને અગાઉ કરતાં ઘણું સારું ચિત્રો લેવામાં મદદરૂપ થઈ પડશે.

કેમકેના માલ વેચનારા તમારી નજીકના કોઈ પણ વેપારીને ત્યાં જઈને આ ભાસમદાર ‘બો પ્રાઉની’ જોતો. જે વખતની ફિલ્મો રાખી રાકે તેના કેમ્સ સાથે કિંમત રૂ. ૧૯-૪-૦; કેમ્સ વિના રૂ. ૧૪-૪-૦

કો.ડા.ક
લિ.મિ.ટેડ
(ઈન્ડિયાન ઇન્ડસ્ટ્રીયલ યંત્રો)
કો.ડા.ક હાઉસ

હોર્નબી રોડ
મુંબઈ-૧

શાખાઓ:
કલકત્તા
લાહોર
મદ્રાસ

Voigtlander CAMERAS & LENSES

ફાઈકલેન્ડર લેન્સીઝ અને ફોટોગ્રાફિક સાધનો

ઈ.સ. ૧૭૫૬ થી ૧૮૩૧ સુધીનાં ૧૭૫ વર્ષના વિશાળ
જર્મન અનુભવ અને વૈજ્ઞાનિક શોધનાં પરિણામ કૃપ છે.

ઈ.સ. ૧૮૪૦માં અદ્ભુત પેટન્ટવાલ લેન્સ F/૩.૭ની શોધ
કરી ફોટોગ્રાફિક સાધનોમાં કિંમતી ઉમેરો કર્યો ઉપરાંત

ફાઈટર F/૬.૩ ફોલીનીયર ડબલ F/૬.૩ સ્કોપાર F/૪.૫ હેલીયાર F/૪.૫ અને F/૩.૫
સુનીવર્સલ હેલીયાર F/૪.૫ અને હેલીગ્રા રટીએટ F/૨.૫ લેન્સ બનાવ્યા છે.

શિખાઉ તેમજ અનુભવી ધંધાદારીઓને લઘ્ય કલાત્મક કૃતિઓ સર્જવામાં ફાઈકલેન્ડર સાધનોએ
અગ્રેડ મદદ આપી છે. અણધાર્યાં ઉત્તમ કામ તૈયાર કરવામાં આ સાધનો બેનમૂન
છે. ફોટોગ્રાફીના ક્ષેત્રમાં ફાઈકલેન્ડર બનાવટો ખુબતારા જેવી છે. નાનાં મોટાં ચિત્રો આપે
તેવા સંખ્યાબંધ જાતના રેલફિન્ડ અને પ્લોટ-ફિન્ડમેન્ટ કેમેરાઓ, ન્યુ મેગ્નીફાયર્સ, થ્રો
ફિટર્સ અને વિવિધ જાતના લેન્સીઝ શિખાઉ તેમજ ધંધાદારીઓને બેઠેલી ફોટો આપાવે છે.

આ સાધનોની સંપૂર્ણ વિગતવાર માહિતીવાળા
સચિત્ર કેટલોગ અને પ્રાઇસલિસ્ટ માટે લખો:

શેરીંગ-કાલ્બમ (ઈન્ડિયા) લિ.

પુણે બિલ્ડિંગ હોલમાં રોડ નં. ૧૦૫ નં. ૧૮૩ મુંબઈ-૧

અથવા બધા જણો તા ફોટોગ્રાફિક સામાનના વહેવારીઓ

ಶ್ರೀ ಬಾಲಕೃಷ್ಣ - ಕೃಷ್ಣ (ಕೆ)
೧೨೨೨

(೧೨೨೨ - ೧೨೨೨) (ಕೆ)

કુમાર

આવતી • કાલનાં • નાગરિકોનું • માનીતું • માસિક

કામળ

૧૯૮૮

વિશ્વતોમુખી

કવિ-વંશદત્ત

હિમાલયે મસ્તકનાં ઉશીકાં !
ને બાહુ બીલે જલ ગંગ-સિંધુનાં !
અહોદ્રિશ્નું પગ એક પટેકવી,
અંખાં કહું દર્શન લાગ્યઈદુનાં.

વંદોળા હોઠે મરુભોમના ઉરે,
સ્મિતે શમાયું સ્વર-મંદુ-દંપને;
ને વિન્ધ્યના શેલશ્રેણે વીધાઉ
તો યે હનું જાગૃત સ્વપ્નચિન્તને.

ને એ ક્ષણે તો લધુ માનવી મટી
ગાની રહું અપ્સ-વિરાટ-ચેતના;
પ્રજાપત્તના ઉર-સ્પંદ-તાને
શુભ રહું ઊર્મિલ એક-પ્રેરણા.

ઉદ્ઘોષ તો તારકશબ્દપાત્રી
ને પ્રેમધારા વહું વિશ્વતોમુખી.

ઉમારાંકર લેખી

■ મહત્ત્વાકાંક્ષાની આંખોથી બાળકો ધણીવાર માત્ર સ્વાર્થસાધનાનું રૂપ ધરી કાઢે છે. તમે મોટા હોદ્દાની ઈચ્છા રાખી અભ્યાસ કરી રહ્યા હો, તમે મોટા વેપારી બનવા ખાતર ચારે તરફની બાબતો પીંધી નાખતા હો, અથવા તમે રસાયણી બની એકદમ શોધથી લખણ દોલતના માલિક બનવા માંગતા હો કે વર્તમાનપત્રોમાં અચકાર લેખો લખી દેશ કે માંડના એક નાકેદાર વિદ્વાન ગણાવા માંગતા હો ત્યારે તમે એને તમારી મહત્ત્વાકાંક્ષા તરીકે ગણાવો છો. હાલ તમને કંઈક અલભ્ય વસ્તુ કે અપ્રાપ્ય સ્થિતિની જાણના થઈ હોય તેને તમે મહત્ત્વાકાંક્ષા માની અંબેલો વેડી રહ્યા છો. એ વસ્તુ કે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા તમે જે પ્રયાસો કરી રહ્યા છો તેને તમે ત્યાગ અથવા આત્મલોભ માનો છો. આઠી જ માણસનું મન બૂલ ખનું બાળક છે.

■ ધારેલી વસ્તુ કે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં જ તમારા પ્રયાસો અને તપશ્ચર્યા મંદ પડી જાય છે, તમારી છવનજ્યોત કંડી પડી ગઈ લાગે છે. 'હવે શું?' ની મૂંઝવણ તમને ઝૂંઝાવતી દેખાય છે. મહત્ત્વાકાંક્ષાને અંતે આવી મનોરસા થઈ જાય ત્યારે નહીં સમજવે કે તમને મહત્ત્વાકાંક્ષા કરતાં બીજા જ કોઈ મોતારનિએ પ્રેર્યા હતા. આજે તમે જે મનોરથો યાદી રહ્યા છે, જેને માટે તમે અભ્યાસ કે સંકટ સહી રહ્યા છો તેની ફલપ્રાપ્તિ થતાં તમે કેવી છવનસ્થિતિ અનુભવશો તેનો વિચાર કરી શકો તો જ તમારી મહત્ત્વાકાંક્ષાનું રૂપ સ્પષ્ટ થાય, એટલી સત્યપરથી, લક્ષ્મીવેશવ અથવા કીર્તિ.

રહિની પાછળ આ નિયમ મનને છે: બીજાને પણ લેખડું, મોટા થડું, ફલડું અને ફાલડું.

આમ યાવ એટલે વસંત જઈ, ઓખ જઈ, વર્ષો જઈ, ચારદ જઈ યાનખર આવે છે.

પાનખરે પાનખરે વનસ્પતિ લાશ નય; મરણતોલ લામે. પણ તેની જ પાછળ ખસવ લાગતી વસંત આવે છે.

ખરી વસંત પાનખરમાં કુખાએડી છે. પાનખરથી કાઢ માણી બઢી જતો નથી. પણ તે જ વખતે પૂરી કાળજી રાખીને ખાતર પાણી નાખે છે.

મિજબાઈ

કંઈક મેગરી બેસવામાં મહત્ત્વાકાંક્ષા સામાજ જતી કે પાર પડી ગણતી નથી એ રીય માધ કરી તમે જમવને તમારી શો સેવાએ આપના છો એ કહો તો જ તમારી મહત્ત્વાકાંક્ષાને રંજ આગળાય.

■ સાચી મહત્ત્વાકાંક્ષાનું તેજ કરી અંખ લેખડું જ નથી સાચી મહત્ત્વાકાંક્ષા સેવનારને કરી નિરાસ નહીં નથી; તેને કરી અસાંતિ કે અંબે મૂંઝવણ નથી અને મહામૂલી ચીજોમરી મહાસાગરની સપાટીપર જેની સાંધીથી મોટું જાડા જમતલ કોઈ કિનારા તરફ ચાલ્યું જતું હોય છે તેની ધીરજ અને અસાધી સાચો મહત્ત્વાકાંક્ષી તેની સાધના ધ્યાનથી જ નજ છે. સાધનાનાં ફળો ઉપારીકાતરી જગતની મુખમુદ્ધિમાં સંરખિ કરવા

મહત્ત્વાકાંક્ષા

સાચી અને બ્રામકુ તેની સાધના અને ધ્યેય

સિવાય તેને બીજા કોઈ પણ સંકલ્પ વિકલ્પ યતા જ નથી વસ્તુ અને વિદ્યાનો સંમદ કરી લોકલિતાયે વાપરવાના તેના મનોરથ હોય છે. જમતની વાડીએ જ્ઞાન, ચારિત્ર્ય, સંસ્કાર અને માનવતાની ફાંસો પખરે તે જોઈ તેનું હૃદય રાચે છે. તેની સાધનાનાં ફળો લોકલિતાયે સંવૃષ્ટ કરી શકે ત્યારે તે મહત્ત્વાકાંક્ષાની સાચી સીમાઓ જોઈ શકે છે.

■ તમે દ્રવ્ય મેળવવાની છાજ કરો તેમાં પાપ નથી; તમે પદવી મેળવવા થયો તેથી યુનેદયાર નથી; તમે કોઈ સમર્થ વિદ્વાન, ધીર શોધક અથવા સાહસપંથી બીર બનવા ચાંદો તેની પણ લલકી ગણતરી નહિ કરીએ. પણ આજથી જ કહો કે પત્રી તમે શું કરવાના છો? કાંઈને કહેવું ન હોય તો હવેમાં નહીં કરી કાતરી રાખો કે તમારી પ્રાપ્તિનો શો સદ્વ્યવ તમે કરવાના છો.

■ જતમાઈ દ્રવ્ય આપનાર કે માનેબીની પેટે વાપરવાના ન હો તો તમારી એ મહત્ત્વાકાંક્ષા કેવળ વહીવટ ગણાયો. તમારી પદવી તમે વસિલ, વેલિંગ્ટન, સિંકેન કે બિલ્ડવભાઈ પટેલની જેમ શોભાવી ન શકો તો તમે માત્ર નોકર ઉપનામને જ યોગ્ય બનસો. એલિયો કે ડૉ. નોગુચીની જેમ તમારી શોધો કરતાં બસી બનનાની હાથ ન હોય તો તમે વેદિયા છો. આવેશવના માચીન પંથી મલિયિ અગત્ય કે આંદિમાના ભૂમિજેડુ સિવિંગ્ટન અથવા ઉનર મુખમાં કબર થઈ પડેલા એન્ડ્રી એમડસન કે રહોટ સરખા બીરો જેની વગર લઈ તો તમારી રખડપટ્ટી પણ જમતની પુરુષવાના બનશે. લોકસંમદની પુરુષલ

દિવસ પાંચો જડતી હોય. ટૂંક જુઓ; પેટી જુઓ, પટારા જુઓ; અંબરાઈ જુઓ, રાંકાં જુઓ; ડાબતી જુઓ, હુગલી જુઓ; ભેંખેભેંખે તપ્પી કરો.

તમારી ચોપ દેશી છે? ઘરના દોરા દેશી છે? રાંક હોલર દેશી છે? ચાલી ખડીઆ દેશી-છે? કાચળ પૂઠાં દેશી છે? કવર પતાં દેશી છે? સાચુ તેલ દેશી છે? બંગલી ચૂડલી દેશી છે? એડીન ચૂક દેશી છે? ચણીઓ પોલકું દેશી છે? સારી પોલકું દેશી છે? બાકસ જતો દેશી છે? રવા દેશી છે? ખાંડ ગોળ દેશી છે?

દેશી એટલે દેશી બાઇઓએ કરેલું, આપણા બાઇઓએ કરેલું, આપણી બહેનોએ કરેલું.

દેશી એટલે આપણા દેશમાં થયેલું. આપણા દેશમાં નીપજેલું. આપણા દેશમાં બનાવેલું.

દેશી એટલે આપણા દેશના સેડીઓએ કરાવેલું. આપણા દેશનાં માણસોએ ઉપજાવેલું. આપણા દેશનાં કારખાનામાં પચેલું.

દેશી એટલે આપણું ધન, આપણી સિફિ-સિફિ, આપણી ઈજત, આપણે પ્રાપ્ત. આપણા ધરમાં દેશી છે?

[‘સીને વંચાવો’ અને ‘સ્વદેશીની પ્રતિષ્ઠા’ નામની બે ઉપયોગી પુસ્તિકાઓ સહુપયોગ કરનાર વિદ્યાર્થીઓને વિનામૂલ્યે અને ગિફ્ટામુજોને મફત આપવાના ઇરાદાથી શ્રી રામજી હંસરાજે અમદેલીથી પ્રકટ કરી છે, જેમાંની પહેલી પુસ્તિકામાંથી વાનગી દાખલ એક ફરી આ ઉપર લેવાઈ છે.]

‘કુમાર’નો શતાંક

શતાંકનું નિર્દેશ બહાર પડયું ત્યારથી શુભેચ્છકો મિત્રો અને હેતુસાહી વાયકો તરફથી તેને મટે લેખો, કાળેયો, ચિત્રો, સંદર્ભોએ વંદેની સ્લામશ્રી મળતી જ રહી છે ને હજી મળી જાય છે. જે મર્યાદિત સાધનો અમારી પાસે છે તે ભેગાં ચળને લાગે છે કે અમારા બનતા પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ અમે કદાચ તેને બેરોબર નિવશિતપણે ગ્રહક નહિ કરી શકીએ. તે સી સફળાવ ધરાવનારા આદરકો અને વાયકોને વિજ્ઞાપિ છે કે જે કાંઈ ચોરીપણી દીલ ચાપ તે અમારી ચુસ્કેલી ધ્યાનમાં લઈને, તેને અનિવાર્ય ગણીને નિમજી લેશે.

પરદેશના આહકોને

ચિનતિક કે ટપાલખાતાએ પરદેશના સુપ્રોસ્ટના દરમાં વધારો કરેલો દોષાથી નવા વર્ષથી અગાઉ પરદેશનું લવાળગ વધારીને રૂ. ૭-૮-૦ (અગત્ય ૧૨ સિલિંગ) કરડું પડયું છે. જેમણે પોતાનાં લવાળગો આ સુચના મળતાં પહેલાં અમને પહોંચતાં કર્યા છે તેમને બાકીની રકમ અમને મોકલવા નિવતિ છે.

તમારો આહકનંબર

દરેક પત્રવ્યવહાર વખતે અચૂક લખવા નિવતિ છે. તે વિના ઉત્તરો આપવામાં અતિરાપ અડચણ થાય છે. હજીજ અંકથી બદલાયેલા નવા આદક નંબર ધ્યાનમાં લઈ નોંધી રાખશે.

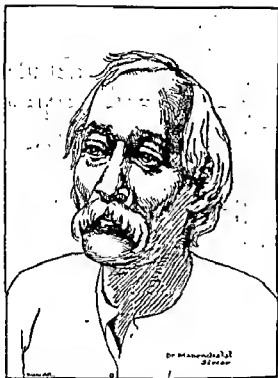

ફોટોગ્રાફી
હરીફાઈનું
પરિણામ

આ વખતનું પ્રથમ ઈનામ એક બહેન—કુમારી હીરા બહેન કોઠારી (સુંખાઈ)—ને મળે છે તે આનંદજનક ખીના છે. કુમારીઓ આ કળા હસ્તચળ કરી તે છવનની ચિત્રતા-માંથી કોઈ કાળે અનેક ગાહુર અને સુંદર ચિત્રો કરવાની તક તેમને ખૂબ મળવાની. આ ચિત્ર કોઈ પણ દીક્રા વગરનું સુંદર દરખ રમુ કરે છે. સ્વચ્છ આકાશ નીચે આવેલું પહાડો વચ્ચેનું આ સંજિવાણું સંદેશ અને ગદાલયો, હાસત સાથે માનવ-સંસ્કૃતિની સુંદર સંચારિતા કરી બતાવે છે. ખીને બે ઈનામો લેનારા બાઈ અમિત ગોષ્ઠા (વરોદરા)નાં સૂરજમુખી અને બાઈ નમીન ખાંડવાળા (સાન્તાકુરુ)નું ‘ક ને કંઈ નહિ ક’ સુરજિભાઈ વિષયો છે. એ બંનેમાં ફોટોગ્રાફી સારી કરી શકાય એવી હોવા છતાં વસ્તુવિધાનમાં ખાસ પ્રયત્નની જરૂર રહી છે. કાંઈ લખનારી બાલિકા લગભગ પૂક રાખી તેના કામમાં લીન. બની મહેલી, કેમરાથી ચાલણ જ રહી હોત તે ચિત્ર વધારે અસરકારક બની ‘બત સૂર્યમુખી’ રૂઝો અને પાન વધુ પેરી ભૂમિકા પર બતાવ્યાં હોત તે હીક સાચત.

ખીને ચિત્રમાં બાઈ ડાલીના ચિત્રપસંગો ધ્યાન ખેંચે એવા છે; પણ જોઈતા માપમાં મોટા કર્યા નથી. છતાં તેના એક ચિત્ર ‘ચાગાકાના રાસ’ને ઉત્તેજનપાત્ર ગણી ઈનામ અપાનું છે. સિદ્ધકુરુત્તો બાઈ યાચુલાલતા દાણે સારાં ચિત્રો ચરે છે, પણ જેમનો તેની મોકલણમાં લેવાતાં નથી. ‘વિસામે’ નામના ચિત્રમાં પ્રદારી ભવિતાં બાળકો અને લગાચા પાડયાં છે, પણ બહુ સગાવી લેવાના લેખે ચિત્રરસ ઘેરી ગયો છે. એ એક જ નેગેટિવમાંથી બે ચિત્રો થઈ શકે એવું લાગે છે. તે જ પ્રમાણે બાવનમરણી બાઈ મન્વંતરાયે મોકલેલું ‘નટ’નું ચિત્ર કેમેરાની ડાબતી પાંચોનાં મોં પર હથાલી પાડી દે છે. પણ કુદરલપૂર્ણ ચક્રેત્રાણું ને નટ વરક એકમત્રાસરું આ ચિત્ર એથી નિષ્ફળ બન્યું છે.

હરીફાઈ મટે આવતાં ચિત્રો માત્ર આંકેલી ચોખ્ખતાનાં નથી હોતાં, એટલે તેમને આપાઓનાં ઈનામો આંકેલી રકમનાં નથી આપાતાં. હરીફાઈમાં છપામ લેનારા દૂષા કરી આ વાત ધ્યાનમાં રાખશે. આ એક મન્યા પછી આવતી હરીફાઈને નિર્ણય એક અકવાડિયે કરી નાખીયું, એટલે મોકલનારાઓ તરા રાખે; નહિતો પછીના અંકમાં તેમને લેવામાં આવશે.

આવી મુશ્કેલીન વચ્ચે પણ ડૉ. મહેન્દ્રલાલ
સત્યને મુક્તપણે ધીરની માફક વળગી રહ્યા. સાત્યા
મિત્રો તથા શુભેચ્છકોએ ઘણીઘણી સલાહ આપી,
પણ ડૉ. સરકાર તો પોતાની માન્યતામાં દૃઢ
રહ્યા. જે લોકો જૂની પદ્ધતિ પાછી મદદ કરી
લેવાની સલાહ આપતા તેમને પોતે એક જ જવાબ
આપતા, કે 'હું આ ધંધો જ છોડી દઉં ને જીંજું
કેમ કેમ હાથ ધરું તે ગતિમત, પણ સત્યને કદી
નહિ છોડું. મારી પ્રામાણિક માન્યતાને ખાતર મારે
જે સહન કરવું પડશે તે ખુશીથી સહન કરી લેવા
તૈયાર છું, પણ જો હું સત્ય માનું છું તેને સત્ય
તરીકે મારી સર્વશક્તિથી બહેર કરવા ચૂકીશ નહિ.'

આમ ૧૮૩૭ના ફેબ્રુઆરી માસની ૧૬મી
તારીખ દિલ્હીમાં નળીખી ધંધાનો એક પાદશાહ
દિવસ જન્મેલો. તે દરોડે ડૉ. સરકાર પૈતૃકમાં સુધારા-
ને ખાતર એકમા અદ્વૈતા બદાર પડ્યા. તેમનું હૃદય
જળ અગ્નિ હતું. તે માનના કે પ્રભુએ જ સંત્ય છે

વિજ્ઞાનને માર્ગે જેણે સાચી દેશોત્થતિ લેઈ; વિજ્ઞાનની શોધ એ સંત્યની શોધ છે,
ભરી નિષ્ઠાથી જેણે હિંદમાં વૈજ્ઞાનિક કેળવણીનો ખ્યાલ લોકપ્રિય બનાવવા પાછળ
શર્યા ને સગીરથ પ્રયત્નો વડે ઉચ્ચ વૈજ્ઞાનિક શોધખોળોના કેન્દ્ર સમૂહ હિંદનું પ્રથમ
ભંજુ ને પગભર થયું;—તે, નીકર સત્યસેવક

ઉપરના ગતિયનું પર્ણન ડૉ. મહેન્દ્રલાલે જનને
આપ્યું છે: 'આ સલામને જીજો જ દિશમશે હું
અરેખરો અલ્પિકૃત થયો. પાણીનો રેલો ફેલાય તેમ ચાર-
કાર એવી અથવા ફેલાઈ ગઈ કે હું ગાડો જની ગયો છું
અને તેથી જ ઊંટવેરાની એક અનિ નિષ પદ્ધતિનો હું
ગુલામ જન્મેલો છું. મેં ગણિતને એનું ખાડે મૂક્યું છે કે
મૂળ અખંડ ભાગ કરતાં તેના ખંડને જ હું મોટો ગણુતા
લાગ્યો છું. મારા દર્દીઓ અન્નજ્ય દતા; તેમને મારા-
માં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. પણ તે સર્વે દને માનના લાભ
કે મેં મારા જૂનો સિદ્ધાંતો છોડી દીધા છે; તેથી એક
પછી એક એમ મારા ગદ્યા દર્દી મારી સારવાર નીચે-
થી ચાલ્યા ગયા. મારો ધંધો એકાએક અંધ થઈ ગયો.
જો મહિના લગી મને એક દર્દી સરખો ને ન મળ્યો. જે
લોકો મારી પાસેથી મદદ દયા તથા સલાહ મેળવી
જતા તે લોકો પણ, હું મારી જૂની પદ્ધતિએ જે દવા
આપતો તે જ માગતા અને મારી નવી પદ્ધતિ ન
અજાણવા મને પીતપતા!'

ડૉ. મહેન્દ્રલાલ

અને સત્ય એ જ પ્રભુ છે. પોતે તો માન ધર્મરતા
દાવતું એક હાથિયાર છે. તેમના વ્યક્તિત્વ તથા જીવનના
ધ્યેયની આ દૃષ્ટિને લઈ જ તેમની આખી કરકારી
આ પ્રકારની અંધાર. કેમ કે જુન્યવી સત્યાથી તે કરતા
નહિ. ધર્મર અને સત્યના જળ પડે જ તે જુન્યા
આવા શોધને લીધે જ આ દેશની ભિન્નભિન્ન પદ્ધતિના
અનુયાયીઓમાં તે સહિષ્ણુના તથા મિત્રનાનો ભાવ
લાવી શક્યા.

ફરી ધાર્મિકોએ અનુકૂળ સંજોગો ઊભા થવા ગયા
અને તેમનો ધંધો પાછો આંધું થયો. ફરી પાછા તેમની
પાસે દર્દીઓ તથા સલાહ લેનારાઓ રોજિંદામાં આવવા
લાગ્યા. દર્દીઓને તો આશા જ મળ જતો હોય તો

કંઈ પદ્ધતિ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરી તેમને દવા આપાય છે તેની તો તેમને થોડી જ પંક્તિ હોય છે. તેથી હવે અગાઉ કરતાં પણ વધુ સારો ધંધો ચાલવા લાગ્યો. ફરીથી કલકત્તાના સૌથી આગળ પડતા દાકતરોમાં તેમણે પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. જે સંમેલનોમાં જીલ્લો કોઈ કાચોગોમ્મો માનવી પોતાની માન્યતાને જાણુએ મૂકી દે એવા કસોટીના સમયમાં નીડરપણે ને દિમ્બનથી આ સત્યનો મહાન લાકત પોતાની માન્યતાને અવિચળ વજગી રહેલો હતો. હવે તો તે માટે તેની જૂજજૂજ પ્રશંસા પણ થઈ અને તેમણે ભારે શ્રાન્તિ સંપાદન કરી.

તંત્રી અને પ્રચારક

ડૉ. મહેન્દ્રલાલ સરકાર આત્મચલાચાથી તદ્દન અજાગ રહેતા. વ્યાખ્યાનમાં જ્યારે જ્યારે પોતાની જાતને માટે જોણવાનો ફરજ પડે ત્યારે પોતે જાનિ સંકોચ અને શરમંથી જોણતા. કોઈ પદાર્થનો પકડાષો તેની પાછળ પડ્યો હોય તેમ તેઓ કાંઈદુનગી પાછળ રહેતા. પોતે ને સત્ય એ જ ઇશ્વર છે એવી લક્ષિત-આત્મવિસર્જન કર્યું; જેની જીવનતપ-અને જંગેનામી 'વિજ્ઞાન વિકાસ મંડળ' અને હિંદની વૈજ્ઞાનિક કેળવણીના પિતા

૬ સરકાર

એમ માનતા કે વિજ્ઞાનનો હેતુ આગળ વધારવામાં ગોત્રમાં મોટી સેવા આત્મવિસર્જનથી કરી શકાય છે. વિજ્ઞાનપર પ્રયોગશાળાનો પાયો નાખતી વેળા વાઘસ-જૈય તથા દિદીઓ ને સુરોપિયન સંભાવિત મૃદરથોની મેળેલી સલામાં જાનિ વિનયથી જોણતાં ડૉ. મહેન્દ્ર-લાલે પોતાને માટે નીચ પુરુષમાં વાન કરેલી કે 'શુદ્ધિને સાર તે કંઈ નામાંકિત નહોતો; પણ તેનામાં કંઈક કહેવાની જાતની તૃપ્ત હતી. જાન મેળવવા થોડો ઉત્સાહ હતો. જાન મેળવતાં કંઈક અપહૃન્નિવ આનંદ તેને થતો અને પોતાને જતા આનંદમાં જીન લાગશે એવી તેની ઉત્કંઠા હતી.' ડૉ. મહેન્દ્રલાલના આચર્યની આ જ રૂંચી છે.

હોમીઓપથીની પદ્ધતિનો ઉપયોગ નહોતો સારે અસિદ્ધ કરવા કોઈ યોગ્ય સંધાનની તેમને જરૂર લાગવા માંડી. આ રિચિત્તોને વૃત્તાંત તેમણે જાતે આપ્યો છે: 'મને લાગ્યું કે ખૂબ વિકાસ પ્રાપ્તી શકે. તેવા લોકો પકારક સૂચનાં મૂળ હું ને પદ્ધતિમાં જોઈ શક્યો તેનો માત્ર હું જ ઉપચાર કરી સંતોષથી જોસી રહું એટલું જ નથી, પણ તેના વિકાસમાં મારાથી જાનતો ફાળો આપી જનસમાજમાં તથા વૈદોમાં તેનું જ્ઞાન ફેલાવવા મારાથી જાનતા પ્રયત્નો મારે કરવા જોઈએ. એ સમયના દિંદના એકલા જ જૂના મતવાદી માંસિક-ધન્ડિયન મેડિકલ એજેન્ટ-દારા આ કામ કરવાની આશા નહોતી. મારા પર જે પાયા વગરના અને નિંદાપાત્ર આક્ષેપો થયા હતા તે પર મારા જવાબ પ્રસિદ્ધ કરવા એટલું જોઈએ પણ તેણે ફાળવ્યું નહોતું. અન્ય માંસિકો દારા આ કામ કરવું મને અયોગ્ય લાગ્યું, એટલું જ નહિ પણ હલકું જણાયું. ને મારું કામ મારે પચારિયત જાનવલું હોય તો મારું પોતાનું પત્ર જ પ્રસિદ્ધ કરવું જોઈએ એમ મને જણાયું. દિંદના અન્ય જાપાણાની આજીવિતિ જોઈ આ જોખમ ઉઠાવવાનું મને મન થયું.'

એટલે ડૉ. સરકારે ૧૮૬૮ના જાન્યુઆરી માસથી કોઈ ખાસ પંથ કે વાણના નામ વિનાનું 'કલકત્તા જનન ઓફ મેડિસીન' શરૂ કર્યું. આ પત્રના જન્મ પછી તેના પ્રચારકાર્ય વડે જ હોમીઓપથી જગાણમાં લોકપ્રિય જાનિ, દાકતરોનો અસહિષ્ણુતાનો તથા મૂર્ખ અંધપરંપરાનો લાગ અદરશ થયો અને દર્દીને અત-કારવાની જોખમની રીતિને વધુ અજસ મળી.

આ દેશના ઉદ્ધારને સાર સૌથી ઉત્તમ માર્ગ 'સુખી અજ્ઞાન' નહિ પણ મારું જ્ઞાન જરૂરી છે એવી માન્યતાથી લોકોને કેળવવાનું ડૉ. મહેન્દ્રલાલે શરૂ કર્યું. તે કહે છે 'સ્વતંત્રી સુધારણાએ જ નહિ પણ દેશના પુનર્વિધાન માટે પણ દિદીવાનોને વિજ્ઞાનના અજ્ઞાતની ખાસ જરૂર છે એમ મારું દૃઢ માનવું છે. નહિ તો આ જરૂરિયાત માટે તેમને દંડોળી વ્યવૃત કરવાના પ્રયત્નમાં હું જીવનનો ભોગ કદી ન આપતું.' ડૉ. સરકાર પોતાને ધેર રાજ સાંનૈ વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિ-વાળા સુન્દરા મિત્રો તથા વિદ્યાર્થીઓનું એક નાનું મેળ જમાવી તેમાં વિજ્ઞાનના વિષય પર વ્યાખ્યાનો

ચક્રર અમેરિકનો વચ્ચે પોતે આવી બરાબો' છે, તેઓ-
માંની એક તેની સાથે લડવા માગે છે, અને બહુમાં
પૈસા પણ આપે છે ત્યારે તો તેને ખરેખરો રસ
પડ્યો. જોકે તેને વેપ બળવતાં નહોતું આવડતું, પણ
થોડી જ વારમાં જણાઈ આવ્યું કે તેને લડતાં તો
અચ્છું આવડતું હતું.

મેં સુદની શરૂઆત સૂચવવા તેના માથામાં દળવે-
થી એક ટપકી મારી. ત્યાં તો તે એક મોટા છરો
કાઠીને જંગલી જનનવસ્ત્રી માફક મારા ઉપર ધરી
આપ્યો. આ આદમીના જુરસાભર્યા હુમલાને રોકવામાં
મને જાડુ જ રસ પડ્યો. છરાળાછમાં તે જાડુ કુશળ
જણાવ્યો. આ ખરેખરું યુદ્ધ નહિ, પણ લડવાની રીત
રમત હતી તે વાત તેના મગજમાં દસાવવર મેં બળે
મેં પ્રયત્ન કર્યો. પણ આ ગંભીર એકિસકનને મન જ-
નાવડી યુદ્ધ જેવી વસ્તુ જ દેખાતી ધરાવતી નહોતી!
ધોંગાણું તે ધોંગાણું! એમાં વળી જનવા-જનાવવાનું કેવું?

મારા સાથીદારો વચ્ચે પડવા જતા હતા. પણ
મને લાગ્યું કે હું તેને પૂરો પડું તેમ છું; ઉપરાંત
આ રીતે સ્વાભાવિક યુદ્ધનો આગેદ્વજ ચિતાર પણ
મળી શકશે. તેથી મેં કંગોરામૈનને લાંકણે રાખવાનું
કહ્યું. ધડીક ધરમાં અને ધડીક ધર જલાર એમ અમારું
ગેદાન જાડુ વિસ્તાર પામ્યું. કંગોરામૈનને પણ જાડુ
મુરકેલીઓ પડી. મને કેટલાક છરકા થયા, પણ આસ
કંઈ ધમત થઈ નહિ.

આ વચ્ચેનું રસભર્યું લાગે છે, નહિ? પણ ખરા
સાહસનો રસ્તો હતો અને સૂચના હોય તેમ લાગતું
નથી. આના સાહસો તો હું સેકડો મણાવું. મેં ઘણું
મૂર્ખ સાહસો પણ કર્યા છે. પણ એ જવાનાં જણમાં
ફેંકવાનો મારો છંદો નથી. ખરા સાહસની કંગોરી-
માં તે પાર બિતરતાં નથી.

મને લાગે છે કે સાહસિક વૃત્તિ એ બેદરકારીબરી
અને અવિચારી બહાદુરી કરતાં ભુતી જ વસ્તુ છે.
સાહસમાંથી ભવિષ્યમાં કામમાં આવે એવો અનુભવ
મળવો જોઈએ. ખરજયકા પર્વતની ટોચ પરથી મળકો
તો નમને જે જાણવાનું મળે તે એટલું જ કે એ જ-
રાણ માગેદમજનો એક પ્રકાર છે. અને મુશ્કારીનું બીજું
વાદન હોય ત્યાંસુધી તેનો ઉપયોગ કરવા જેવું નથી.

ત્યારે હવે હું જોને, માફ ખર્ પરાક્રમ કહું છું તે

વાત પર આવું. અને હું આગળથી જણાવી દઉં છું
કે તેમાં રૂંધાં ખાંડાં યાપ. તેવું કે નવાઈ પામવા જેવું
કંઈ જ નથી. પણ આથી જો તમને તે નીરસ હોવાની
બીતિ જાગે તો હું તમને ખાતરી આપું છું કે તે
નીરસ તો નથી જ. આ સાહસમાં મૃત્યુ સાથે જાથ-
જાથી નથી, પણ જીવન સાથે મિલન છે. અને તે જ
વધારે અચલનું, અને પરિણામે વધારે રસિક કામ છે.

જ્યારે હું અદાર વરસનો થયો ત્યારે મારામાં
કંઈક અજળ તાલાવેલી જંગી. આ તાલાવેલી તમને
સમજાવવાની જરૂર નથી; કારણકે જિગતી જીવાંતીનું
તે સાધારણ ચિહ્ન છે. મારે કંઈક જોઈતું હતું. એ
'કંઈક' શું હતું તે હું સમજતો નહોતો. પણ તેથી
એ 'કંઈક' મારે મારી આકાંક્ષા લેશમાત્ર નરમ પડતી
નહોતી. મારી આસપાસનું વાતાવરણ મારી આશા-
ઓને બંધબેસતું નહોતું. (કાંઈ પણ જીવાંતને અદાર
વરસે તે કદી પણ બંધબેસતું હોતું નથી.) થોડે મળી
શકે તેવા કરનાં જોડું, વધારે સાદસભરું, વધારે આકર્ષક
એવું કંઈક હું શોધતો હતો.

ઉપર કહ્યું તેમ પોતાના ધરના ધરેડિયા જીવન
સામે જળવો કરવાની દરેક જીવાંતમાં જે સામાન્ય
વૃત્તિ હોય છે તે સમજાવવી પડે તેમ નથી. કારણકે
હું માનતો નથી કે કોઈપણ મનુષ્યે આ વૃત્તિનો હૃદય-
સ્પર્શી અનુભવ એક યા બીજો વખતે ન કર્યો હોય.
સૌની હિંદીમાં એક સગવડ એવો આવે જ છે કે
જ્યારે દરેક માણસ એવો ભ્રમ શ્રેવે છે કે તેને હિં-
દીની મદાન વસ્તુઓ પોતાના મામમાં મળે તેમ
નથી. તે જે વાતાવરણ અને પરિસ્થિતિમાં પડ્યા હોય
છે તે તેને કેટલી તરીકે જોકડી રાજનારી દીવાલ સમં
લાગે છે; જ્યારે સાદસ એ દીવાલો જલાર ચેત કરી
રહ્યું હોય છે અને દરદરના કિતિજ પરથી તેને બો-
લાવી રહ્યું હોય છે. આદાર વરસની ઉમરે હાગતી
આશાઓની સિદ્ધિ દાવેદાનમાં લાગે છે. અને વિનય
મુલતવી રાખવાનું જરાપણ ગમતું નથી. હિંદીમાં
મારા મારે જો કંઈ સર્જનું હોય તો તે મને લાલપટી
મળી જતું જોઈએ એમ હું ઇચ્છવા લાગ્યો.

તેથી મારી ઉચ્ચ અભિલાષાઓને શોધ કંઈક
ખામતો મળી આવશે જ એની આશાએ હું ન્યૂ-
યૉર્ક ગયો. તેની શોધમાં મેં કોલેજ અજમાવી, નેપાર

અજમાવ્યો અને કેટલાં મેં ધંધા ઉચિત્તવાચક કર્યાં. પણ હિંદુગીનો જે નવો માર્ગ હું લઉં તે માર્ગમાંથી સાદસ નાસી જતું હોય તેમ લાગ્યું. ક્યારેક ક્યારેક જે યુગ વસ્તુ હું શોધતો હતો તેની ઝાંખી મને થતી;—પણ ફક્ત ઝાંખી જ. મારી પરિસ્થિતિ અને વાતાવરણ હજી પણ મારે જે ભ્રમરું હતું તે મારાથી દૂર રાખવાનું કાવતરું કરી રહ્યાં હતાં. પછી, મેં લંડન જવા વિચાર કર્યો. અલગત! ન્યૂ યૉર્ક જેવા નિરસ શહેરમાં તે સાદસ ક્યાંથી હાથું હોય? એને માટે તો આટલાંટિક પાર જવું જોઈએ!

તમારા ખીસામાં ફક્ત પચાસ જ ડૉલર હોય ત્યારે લંડન જવાનો વિચાર કરવો અને લંડન પહોંચવું એ બે જુદી જ વસ્તુઓ છે. પણ મારે મારી ઈશ્મિત વસ્તુની શોધ કર્યે જ છૂટકારો હતો; એટલે હું સિ-વરપૂલ જતા એક દોરના વહાણમાં ચડી ગેટા. રસ્તામાં, અલગત ધણાં નાનાં સાદસોનો સામનો કરવો પડ્યો. હું જ્યારે ઘેરથી નીકળ્યો ત્યારે મારા મનમાં ઉછળતો સાગર પર ગંધાળા દોરથી લરેલા વહાણમાં મુસાફરી કરવાની જરા પણ અભિલાષા નહોતી. સિવરપૂલથી ખડકો લાંગી, લાકડાં ઊમડી, અને પેટ ભરવા ખાતર જે કાંઈ કામ મળે તે કરી જ્યાં પહોંચ્યા હું અત્યંત આતુર હતો, અને જે સાચાં સાદસોનું નિવાસસ્થાન હતું તે લંડન પહોંચ્યો.

પણ સાદસની જેવી મારા શુભાગમનની વાત સાંભળી ગઇ હતો; કારણકે હું ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે લવામાં થોડો ફફડાટ અને શેરીમાં ઝાંખાં પગલાં મૂકી તે ત્યાંથી સરખી રહી હતી ન્યૂ યૉર્ક કરતાં જરા જુદા તરેહના એક મોટા શહેર સિવાય બીજું કશું મને ત્યાં મળ્યું નહિ. અને ન્યૂ યૉર્ક કરતાં લંડન કોઇપણ રીતે સારું કે આ-કર્ષક લાગ્યું નહિ. અલગત, આ રખડપાટમાં નવાઇઓ નહોતી એમ તો નહિ જ. સાંજે દેખાય છે તે સું છે. તે જળપા વગર, અજળપા મુજકમાં મુસાફરી કરવામાં, પેટમાં ખાડો પડે તે ક્યાં અને કેવી રીતે પૂરાશે તેની પણ ખબર વગર હવનની એક ઝંખના પાછળ ભમવામાં, કંઈકે જરા આકર્ષક લાગે તો આતુરતાથી ઉતાવળે તેની પાછળ પડવામાં, ચિત્તવિચિત્ર મનુ-ષ્યોનાં આજ્ઞાં અખણવામાં, નેઓની ખુશામન કરવા-માં,—આ ગંધામાં સાદસની ગંધ તો હતી જ; પણ

ખરું સાદસ હજી જોવાએલું જ હતું.

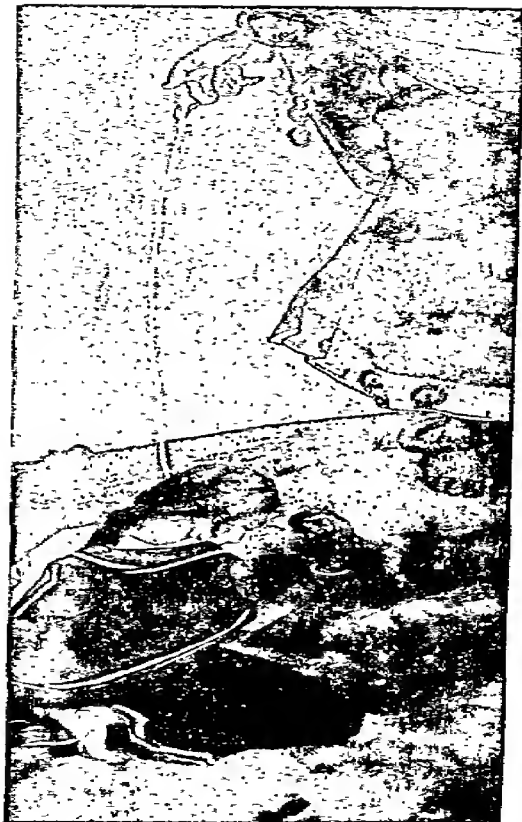
છેલ્લો અખતરો કરવાની ખાતર મેં પારીસ જવાનું નક્કી કર્યું. આ દુનિયા મારી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાને અસમર્થ છે, મારા ઉચ્ચ અભિલાષો માટે અપોગ્ય છે, એવા નિરાશામય અંતમ ઉત્તર આવવાનું મને મગ્યું નહિ. દુનિયાને સુધારવા માટે એક છેલ્લી તક આપવા ખાતર હું પારીસ ગયો.

જ્યારે પારીસે પણ મને દગો દીધો ત્યારે કંઈક અણગમતી રીતે મારા મનમાં પેદા થવા લાગી. તે એ જ કે કદાચ આ દુનિયામાં નહિ, પણ મારામાં જ કંઈક ખામી હતી! એમ કેમ ન ગમે? જ્યારે તમને તમારી પરિસ્થિતિ અનુકૂળ લાગે નહિ ત્યારે દેશેમાં આમ જ હોવાનો ચોક્કસો સંભવ છે. જુવાની દેશેમાં પેનાની જાનને જાતલ રાખીને જીત્તું ગંધાની જ કંડકાઈથી ચકાસણી કરે છે.

મારા મગજમાં ત્રણે સંખન આંચકો વાગ્યો હોય તેમ આ વિચાર આવતાં મને થયું. જે ઓડાંખણો માટે હું દુનિયાને દોષ દેતો હતો તે જોડાંખણો મારામાં જ કેમ ન હોય? માફ નિરાશામય વાતાવરણ મારી અંતરની સ્થિતિનું જ પ્રતિબિંબ કેમ ન હોય? મારે કખૂલ કરવું પડે છે કે આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર દહારમાં આવ્યો મહાન સાદસની શોધમાં મેં દાનદોર ગાઇજની સફર ખેડી હતી; અને એ અધ્યયનમળે અને છેવટે અણુવાનું એટલું જ મળ્યું કે સાદસ એ જૂનો જૂનો વિષય નથી; પણ વેધક દષ્ટિ હોય તો દરેક જગ્યાએ તે મળી આવે છે. ન્યૂ યૉર્ક અથવા આટલાંટિક ઓ-કેંગ્રો લંડનના કુખ્મસમાં ડોકિયું કરી આવ્યો, પારીસ ની નવાઇઓ શોધી; અને આ ગધો વખત હું જે અજાણપણે શોધી રહ્યાં હતો તે તો હું પોતે જ નીકળ્યો!

સાચા સાદસની મહાન શોધનું આવું વિચિત્ર છેવટે આવવાથી ન્યૂ યૉર્ક જતી પહેલી જ ડેમેન્ગ રીમરમાં હું નાવિક તરીકે દાખલ થઇ ગયો; કારણ કે મારે દેવે જટપટ ધેર જવું હતું. આગલી મુસાફરી કરતાં આ વધારે મજાની નીવડી. તે દોરને જદે મનુષ્યના સદવાસમાં મને રસ હતો તેથી નહિ, પણ મને જીવનમાં એક નવું તત્ત્વ જડ્યું હતું અને હું તેના અખતરો કરવા માગતો હતો તેથી. જે કિંમતી અજાનની શોધમાં હું નીકળ્યો હતો તે તો મને મળ્યો

મૂંઝાલાભંગન

નાગના શ્રી રસિકલાલ પરીખના વિવરે એક નામ

ફેટોચાદી હરીશ્ચંદ્રનું પરિણામ

ઉપર : પીયોલા સરોવર-ઉદયપુર. ફેટો : કુ. હીરા કે. કાઠારી

નીચે : (૧) 'ક ને કંઈ નદિ ક' ફેટો : નવીન ખાંડવાળા (૨) સૂરજમુખી. ફેટો : અશ્વિન ઓઝા

નહિ, પણ મારો જીવન અને દુનિયા સાથે શો સંબંધ છે તે હું સારી રીતે સમજતો થયો. અચાનક સુધી હું એક આતુર પ્રેક્ષક હતો અને દુનિયાના ખેલમાં મારે પણ વેળા લગવવાનો

છે તે જાણ્યા વગર દુનિયાને ખેલ રમી કરવાનો હુકમ કરતો હતો. મેં દુનિયામાં નવાઈઓ શોધી હતી; જાણે મારા પોતાનામાં કંઈ નવાઈ જેવું હોય જ નહિ! મેં આ ક્રમને દબે જિજ્ઞાસા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. દુનિયાને ઉદાર દૃષ્ટિએ જોતી અને પોતાને કીકાકારની દૃષ્ટિએ જોતી. કારણકે હવે મારાં મનમાં આ જવાબું પંડુ હતું કે મારે વાતાવરણ જાણવાની નહિ પણ તે જ વાતાવરણને સારી રીતે જોવા તીણી નજરની જરૂર હતી.

આ નવા દૃષ્ટિકોણથી જ્યારે મેં ન્યૂ-યૉર્ક જોયું ત્યારે તેણે મને ચિત્તભાવે આચાર આપ્યો. મેં જાણ્યું કે તેના દરેક ખૂણામાં સાહસ છુપાએલું છે.

નિદ્રા પાસે ઉઠાડી માગણીઓ કરવાનું છેડી દઈ નિદ્રા મારી પાસે જે માગણીઓ કરે તે પૂરી પાડવાનું મેં રાહ કઢ્યું. અજાણ્યરીતે મારી પરિસ્થિતિ જાણવા લાગી તે મારી અભિપ્રાયો અનુકૂળ ગિયાઈએ

આવવા લાગી. મારી દરેક શક્તિમાં ચિકિત્સા થવા સાથે દુનિયા વધુ સુંદર બનવા લાગી. દુનિયા પાસે માગવાને જાહેર દબે હું દુનિયાને આપવા લાગ્યો. અને જ્યારે દુનિયા મને નિગ્રાસ કરતી ત્યારે તેનું કારણ મારા પોતાનામાં જ શોધા હું વધુ ને વધુ આપતો.

૨૯

જિજ્ઞાસુ તે પહેર અને પાણીમાં આંતારતામાં રહે એક લાગી છે; ફક્ત ફક્ત તે ખીલે ક્રામજદિલ પાંદડી જીવનની મહેક એમ જાગી છે. છેડી ધડુલો અને જિભાં વિમાસણે વનવનના વાવરા પીધા છે; સૂરજમાં તેજ ને નદીયુંતો નીરના ઊંચ સંદેશ અને લીધા છે.

સૂરતે તે પહેર અને મંદિર આંતારતામાં રહે એક લાગી છે; લવલવના ભેદ જ્યાં આપે ઉકલવાને આતમની એવના જાગી છે. દળવે દેવે તે અને આત્મા આંતરણિયે પારણિયે પહોંચ્યાં સીધાં છે; દિલમાં દીપમાં દુનિયાના દેવનાં કેટલક દરેકો કાપાં છે.

આશમણે પહેર અને રમવાને આંતારતામાં રહે એક લાગી છે; મરણે મરણે તે અને આછેરી દીવડી જીવનની જ્યેષ્ઠ એમ જાગી છે. મુખડે મુખડે તે અને દીપાં શ્રી માતને ચમકાવે ચિત્તમાં જીપાં છે; દેવાની હોંસ ને એનની આશામાં દસતાં તે દાન અને દીપાં છે.

સ્વિકાર શુકલ

દાળશો ત્યારે તમે તેની પાસેથી મરજમાં આવે તે કામ લઈ શકશો. (અગ્રેષ્ઠ ૩૫૩૫) સામજી લવજ આલમિયા

આ સાહસથી તમારાં રૂપાં ખડાં નહિ થાય; પણ નિદ્રામાં, દુનિયા સાથે પ્રથમ આવો સખત વિરોધ, અને છેવટે આપણા પોતાનામાં દેરશર કરી દુનિયાને અનુકૂળ બનાવવાનું કંઈ એણું રસિક નથી. તમને તમારી પરિસ્થિતિ ન ગમે તો તમે તેમાં જરૂર દેરશર કરી શકો. પણ તે કેવી રીતે? પરિસ્થિતિથી નાસવા કરવાથી નહિ. કારણકે તેમ કરશો તો તે શુભ રીતે તમારી પાછળ જ પડશે. પરિસ્થિતિના દુરમન જની તેનો તિરસ્કાર કરવાથી પણ તમે તેને જાણી શકશો નહિ. પરિસ્થિતિને જાણવા તમારે તત્તે જાણવાનું પડશે. આમ જાણવાને જ્યારે તમે તમારે વાતાવરણ નિ-

તાંબુ

એ પિત્તળની ભેડીદાર ધાતુ વિષેનો સૂકો વિજ્ઞાનલેખ નથી પણ તાંબવર્ણી કપિલા ગાયનું હૃવનરસ ભરેલું રેખાચિત્ર છે.

ઉપરું મથાળું વાંચીને મદારાપ્ટી આપાથી અ-
ભણ વાચકો તે 'તાંબુ'ને પિત્તળની ભેડીદાર
ધાતુ જ માની લેશે. એથી જીતું, મુજરાતી ન આવક-
નારા એકાર મદારાપ્ટી આગળ તમે (માત્ર) સંખ્યાનો
ઉપયોગ કરો તે! એ એનો 'ત્રાય' એવો અર્થ કરી,
સંદર્ભ ઉપરથી અર્થ જોઈને જ્ઞાની પોતાની જીવિ-
તાથી પોતે જ મુગ્ધ થઈ મથક્યા વગર નહિ રહે.

'મોનિયો' એમ કોઈ બોલે તે મુજરાતીઓના
મનમાં જેમ કુતરા નિવાસ બીજી કોઈ કલ્પના આવતી
નથી તેમ જ 'તાંબુ' સંખ્યાના અવજાણી મદારાપ્ટીનાં
મનમાં આવતી જ કલ્પના ખટી થાય છે. તાંબુ સંખ્યા
પાછળ એક ભવનો રોમાન્સ (Romance) છે. એના
ઉચ્ચાર સાથે રમ્ય, વિષ્ણવ એવું જાણ્ય આવ્ય આ-
ગળ ખડું થાય છે. જાગૃતિથી અજાણી વખતે સમાજ
કે રસજાની પાયા કરી વગર લક્ષ્યકારણ રેણી ઝીવ
વાદ આવે છે. 'વે તાંબુ તું વે પરી; દુર મુલે થઈ મંદ,
એ જાણ્યાંના બાજુકા, પ્રતિજ્ઞાનીના પ્રતિજ્ઞાનીની
જેમ આપણે પણ મુરુ મુગ્ધ કરના બામે છે. આજે
પણ એ મુર કાનમાં મૂમના દોલ એમ લાગે છે,
કારણે એની પાછળ ઇચ્છના નાટકનો એક આખો
એક આવી જાય છે.

તારે તાંબુ એટલે ત્રાય. મુખ્યત્વે રાત્રી (મગરી
-તોલના-લાલ) ત્રાય. પણ પછી જશે તે ત્રાયને તમે
દેવથી તાંબુ કહો તે તમને કોઈ મુલેદવાર ન થયે,
'તોલું પીનાગર' કહેવારને જેમ કામા અપાય છે તેમ
જશે તે ત્રાયને તાંબુ કહેવારને કામા અપાય છે. દા.
ધોળિયો તે કલ્પી જ કહેવાર ને કાળોને જીવિત જ.

પણ અમારી તાંબુનું નામ તે સદૃશ હતું. એના
વર્ણ પરમારથી એકાદ અમેજા રાત્રા પાખી જેવા દનો.
એ ઉપરથી જ અમે એનું નામ તાંબુ પાડેલું. પણ
એ મુજરાતી ત્રાય કાંઈ એકાદી દલીલો ન હતી. આ-
વીને તરત તે એજે આ એકદમ નવું અને મદારાપ્ટી
નામ રતીકારવાની માંજાની ત્રા જ કહી. અનેક દિવસે
એનો એ વિરોધ નાખ્યો પડ્યો ત્રાયને પછી તે એ

નામમાં પોતે ક્યારે સદમન થઈ નેની જિને પોતાનો
જ અજા ન રહી. તાંબુના રાત્રા રમ્ય ઉપર એનું
પોતાનું જ મુગ્ધ દૃષ્ટ દોળાઓ થઈ હોય એવાં ને
અજુ મોરો એવનવર્ણી પાખાં દનાં, રાત્રો પખું આ
એવન વર્ણો કાળા આવતો દતો કે આ એવન પાખા
રાત્રો કાળા આવતાં દનાં એની મને અજા નરો;
પણ બોલે તાંબુ કાળી નીકળતી એટલું તું કાળું મું.

આખી-અજા જગદ પગે 'ગાપરો'ની માલ-
વાની એક ખાસ રીત હોય છે. દિશામણી લંપેલું
છાકું જેમ મા બોલાવે તેમતેમ 'હું નંઈ આવું...' એમ
મુર કાઢતું અને સાથે નૈમતિક કાપજાવથી
નકારામક કાંઈ પુણ્યવતું પાછળપાછળ જાય છે તેમજ
ગાપરોની ગાળનું હોય છે. ફરક એટલો જ કે ત્રાય
આમજ આવતી હોય છે. કાપજાવ માથો રાત્રેથી
આવતી પારીને જુએ. એ પોતાનું માથું (અને માથા
સાથે ધોરણ દોળાથી કાન પણ) દસાવતી દસાવતી જ
આવતી રહે. એમાં પણ 'સુરમ' એક દોલ છે. ફરક
ત્રાયો અનામતિથી માથું દસાવતી આવે છે; ફરક
પાંડિય જનાવતી હોય તેમ આરંભ રીતે માથું દસાવતી
આવે છે; ઉરકોટ ત્રાય તો મુળી ત્રાટી એમના
જગનું દાણનું માથું અને રાત્રી આખો 'અગદાય
રિયતિ અને મજાની પ્રતિજ્ઞા પ્રતીક્ષા' એવું મનિમંત
ચિત્ર ખડું કરે છે; અને એકાદ 'પાખું' ન્યારે માથુ
દસારતું આવે છે ત્યારે એના મોટા ઉપરનો ગાળ-
લાવ વોર' એમ જ થાય છે કે આ આખું એના મનમાં
શું સમજતું રહ્યું!

જમતારે; તાંબુ પણ એમજ આવતી. પણ સખાજી
લખાખામાં જેમ ફેર દોલ છે તેમ તાંબુની માજમા
ખીંત દોર કરતાં ફેર દનો. એની માલ ભાર જ દની.

તાંબુ આવી. જાગળો પ્રમદગેશાં ગાંડાગાંડો દોલ
છે. એજે તે એનો જાની જાની, એને મળે સદર્શ,
એની આંખો ભંધ કરી અને તું પાંડું મું કે પાંડી
ટપી દોલ તે એવો માથે પણ ઉપાસત. તું એક જમ
પ્રમોદા. એટલે મદારાપ્ટી માથવના મુખજ એનો

એની પૂંછડીના વાળનો ચુરછો મારી આંખે લગાડે. તેનો સ કાટિ દેવનો વાંસ એમાં હોય છે અને એથી આંખ સારી થાય છે એમ મનાય છે. વેંકે 'મો' તો આંખ સુધરવાનો અનુભવ ન થયો. પણ એનું કારણ કદાચ એ દશે કે મારા ચરમાનો કાચા એ કાચમાં કદાચ આડો આંચો દશે અને કાચની ટેકાંબંદરની બાજુ સુધી પૂંછડી ઘુસાડવાની કિયા કરવા જેટલી મને સૂઝ ન હતી.

આવી એવી તાંબુ તો અવાજ ન બની મધ. ઓ હો! હો! હો! આ! શું! આટલા બધા કુમરા! આટલું બધું લીલું છંમ! ચુરરાત જેવું સપાટ ઉજળડ તો અહીં ક્યાં મે નહિ! બધા દિવસ તાંબુને ચિચવડ કાચબૂમિ-રંડાબૂમિ લાગી દશે! કારણ એના રચખામાં તો સ્વર્ગ એટલે લીલાછમ ઘાસનું મેદાન જ આવતું દશે.

મારા કરતાં તાંબુને બાળ અને શામળભાઈ વેંકે વધારે ફાવતું. બંધા કહે છે કે હું દક્ષિણી જેવો લાચું છું પણ બાળને તો કોઈ બૂલેચૂકે પણ દક્ષિણી ન કહે, અને શામળભાઈને દબણી કહેવાની કોઈની તોકાદ ન હતી. એટલે ચુરરાતી આમને આ બે ચુરરાતીઓ લેડે વધારે ફાવ્યું એમાં નવાઈ શી?

તાંબુને ખરાશ કરવાનું કામ બાળનું. આ વિધિ ખરેખર પ્રેક્ષણીય રહેતો. બાળ અને તાંબુ એમાં કલાકો ગાળતા. એકબીજા ઉપર હેત વરસાવમાં એમને સમયનું લાન રહેતું નહિ. સાધારણતઃ આ પ્રમાંણે કાર્યક્રમ રહેતો:—ખરાશ કરવો; પછી પંખાગતું; વળી ખરાશ; પછી એના વિશાળ ને સુંદર (!) માવ ઉપર એકાદ બની; પાછો ખરાશ ચાલુ; પછી ગળે લટકવાનું; પછી ખરાશ; પછી આંખો મીચવાની વગેરે.

આ રીતે રોજ હેત કરવાના નવાનવા તુડાઓ દાંદીને આ વિધિ કરવામાં આવતો. વાછડાની જેમ બાળને પણ હલાર્થ સાફ કરવાનું મન તાંબુને ન થયું એ બાળનું લાગ્ય. એ બિચારી માવડી તો વૃદ્ધ દાંદીમાની જેમ પોતાના પૌત્રનો આ વિચિત્ર શારીરિક પ્રેમ મૂંઝે મોટે સદન કરતી, અને એની પગવણી દરમિયાન વ્તણે કર્યું જ બનતું ન હોય એમ અનાસક્ત સંધુની જેમ પોતાનું નિત્યકર્મ—વાગેળાનું ચાલુ રાખતી.

તાંબુની આંખો દાઢ વડે બંધ કરીને પછી છોડવાની તો મને પણ ગદ્ગદ મન આવતી. ખડકનું ઝરણું દાળી

રાખીને પાછું છોડીએ એટલે જેમ એ ને એ જ અને પહેલા જેવો જ સ્વચ્છ પાણીનો દેડો રાંધ થાય છે, તેમ બાળની આંખો બંધ કરીને ઉઘાડીએ એટલે એનો એ જ પ્રેમનો પ્રવાહ પાછો ધોધમાર વહે છે.

બાળ ઉપર પક્ષપાત હોવાનું બીજું પણ એક કારણ હતું. શામળભાઈ દૂધ દો'તા હોય ત્યારે બાળ વાછડાનું કાર્ય કરતો. શામળભાઈને બાળના મોઢામાં અચૂક—(આ સહેલું નથી; કરી બેભો) શેડ મારવાની અને બાળને ધારોણ દૂધ પીવાની ખૂબ મન આવતી. તાંબુને તો કેટલાક અનાસક્ત શોકોની જેમ 'સખ રિયતિમે આનંદ હૈ' હતું. એનું લક્ષ્ય આ માનવી વાછડા—(ચીડાવવા ખાતર હું એને બસીવદ કહેતો) તરફ કે આર્ય શામળભાઈ તરફ ધ્યાન આપવાં કરનાં સામેના તાસણુમોનો એનો લાવતો મોરડો સાફ કરવા તરફ વધારે રહેતું. તાંબુને કોરમુ બહુ જ લાવતું કદાચ એ એની સેવ દશે.

એકવાર દો'વાનો વખત થયો તોયે બાળ-શામળની બેડી દો'વા મધ નહિ, એટલે તાંબુ જ શ્રીધી બંધને આપી. મોઢાને જ એનો પેસો 'વાછડો' બેઠો હતો. ત્યાં આપીને એના પગ ચાડવા લાગી, અને એ રીતે એને દૂધ પીવા ઉત્તેજી.

આ જ અરસામાં—કેશિબના તત્ત્વજ્ઞાનના એક પ્રોફેસર કાકાસાહેબને મળવા આવેલા. એક દિવસે અમે બંને એટલે બેઠા હતા. એઓથી 'પ્રાણીઓનું માનસ અને તેમને પ્રેમથી કેમ હેળવાય' એ વિષય ઉપરની એક અંશેષ બોલી—ના ગ્રંથ—વાંચતા હતા. સામેના ખેતરની વાડ પાસે બાળ બેઠો હતો. ખેતરની સામી વાડની પેસી બાળુ તાંબુ હતી. બાળે બમ મારી: 'ઓ...તાં શુઉઉ...' તાંબુએ ચરતાંચરતાં ચાલું બિંચું કર્યું અને બાળને જોયો. પણ આડી વાડ હતી. એટલે એક મોટી પ્રદક્ષિણા કરી એક છીંડા-ગાંથી તે બંદર આવી અને ખંજવાળવા માટે પોતાનું મળું એની સામે ધર્યું. ચામને અજાર ઉપર ખંજવાળવાથી ગદ્ગદ મનોવ થાય છે. એકાદ મિનિટ ખંજવાળીને બાળ એને મળે લરઓ. મેં એકદમ

પ્રોફેસરને કહ્યું, 'જીઓ. તો ખરા, એ કેવો સટકો છે!' પણ એ તો 'પ્રાણપ્રેમ'ની ચોપડી વાંચવામાં મરાગૂલ હતા! 'તે દિવસે મેં નહીં કયું કે તત્ત્વજ્ઞાનથી 'આટલા બધા' વિદ્વાન થવાનું હોય તો આપણે તત્ત્વજ્ઞાની નથી થવું.

અમે ચિચ્ચડથી સિદ્ધગઢ ગયા. તાંબુને સાથે લોધે જ છૂટકો હતો. પણ તાંબુ હતી યુવરાજણ. કાર્ડિયાવાડની ગિરિકન્યા હોત તો મેં ફીક. પર્વત-ચાંવાની એને ટેવ નહિ. મદારાબૂના કેટલાયે ફિલ્લાઓ ગિરનાર જેવા ને-જેટલા ઊંચા ડુંગર-ઉપર આવેલા છે. પણ મહારાષ્ટ્રમાં અનેક પર્વતમાલા હોવાથી યુવરાજણની જેમ લાંબા ડુંગરઓને પર્વતને નામે કાઢ સંગોધતું નથી. એમાંના જ એક ડુંગરા પર સિદ્ધગઢ છે. તથા માધવનો અગ્ર છે. જુવાનો હોરાબેર ચડી ગયા, માંદાઓ ખુરશીમાં ચડ્યા અને બાળકો વૃદ્ધ મજૂરોને માથે બેસી ચડ્યા; પણ તાંબુનું શું કરવું? એ તો ચડે જ નહિ. ઉવટે એ મદદન કાર્ય સામળભાઈએ પોતાને માથે લીધું. બોળનું એક મોટકું બે સટકાની તેમણે તાંબુને લકઝમાવવા માંડી. કટકો બનાવતા જવ અને દોરતા જવ. તદ્દન નિરાશ થાય ત્યારે એકાદ નાનો કટકો ખચાવે. ગિયારી બોળી તાંબુ ચડવા લાગી. ગતે થયું, તાંબુને એટલી પણ અક્ષય નહિ હોય કે આ કેવળ આગિય છે! પરંતુ એ પણ આખરે તો દિલ્લુસ્તાનની જ ને! અનેકવાર અનુભવ થયાં છતાં આપણા લોકો પ્રગતિના પ્રમાણમાં સ્વરાજનો સાક્ષાત્કાર (Progressive realization of self-rule) કરાવવાનાં વચનોથી ન અંતબધા હોત તો તાંબુ પણ બોળની લાલચથી ન ઝંખત.

રાત પડી પણ ગઢ ન આવ્યો. અરધી ઊંચાઈએ એક મામડું છે. ત્યાં જ રાતવાસો કરવો પડ્યો. પણ બીજે દિવસે તાંબુ ઓછી મુશ્કેલીથી ચડી ગયું.

ડુંગરઓની લીલી ચાર ગાય-દોરને ખૂબ માફક આવે છે. તાંબુનું દૂધ પુષ્કળ વધ્યુંને થાર્ટું પણ થયું. તમેલામાંથી બીડી ગોદડી જેવી મજાછતી અખંડ રોટલી કાઢી ખોવાના અંધારે વારારાખવા પડ્યા હતા.

આસપાસનાં ગામડાંઓમાંથી ન મહત્તી સકાલ એટલે સોંધે ભાવે ક્રિયાં માવાના મિષ્ટ પેંડા સિદ્ધગઢના શ્રીમંતો આગળ મરીંગ માનવાઓ લઈ આવતા. વિપુલ

દૂધ દેતી પોતાની ગાયોનું દૂધ સોળ માઇલ દૂર પૂના મોકલવાની સગવડ ન હોવાથી માવળાઓ પાસે લી કે પેંડા સિવાય બીજા ઉપાય જ રહેતો નથી. અમે પણ એકવાર તાંબુના દૂધમાંથી પેંડા બનાવ્યા. તાંબુનું દૂધ પણ એટલું બધું થાતું. થઈ ગયેલું કે ખૂબ પ્રમાણમાં પેંડા બનેલા જોઈ સોને નવાઈ લાગેલી.

તાંબુને સિદ્ધગઢ ઉપરની પોતાની સહેજ અંધારા વાળા નાનકડી ઓરડી બહુ પ્રિય હતી. પૂર્વજન્મનો કાંઈક યજ્ઞાતુલ્યંધ હોય એમ જ એના વર્તન ઉપરથી લાગે. અમે તે ક્ષણે ખુશીથી મરવાની તેવારી રાખતી એકાદ નિવૃત્ત. ડોશી, કાંઈ પણ વારસ ન હોવા છતાં પણ જેમ પોતાનીં ઝુંપડી વિષે અનદદ પ્રેમ રાખે છે તેમ જ તાંબુ પોતાની આ ઓરડી વિષે રાખતી. એ ઓરડી તરફ એને ખાસ પક્ષપાત હતો. મને પાછળથી ખબર પડી કે દોરોનો સ્થાન પ્રત્યેનો પ્રેમ માણસ કરનાં પણ વધારે હોય છે. કુતરા અને અપવાદ દશે; પણ એને પણ સ્થાનભાગ કરતાં લાગણીઓ નહિ થતી હોય એની શી ખાનદરી? બાકી ગાય દોર તો સ્થાનદેરથી વિરહી, પ્રેમીજનની જેમ કૂચ પણ થાય છે. અને છતાં તાંબુને આ કોટડી વધારે પસંદ પડી તેથી જ એનો પૂર્વજન્મનો કાંઈક સંમંધ દશે એવું મેં અનુમાન કાઢ્યું. રાત્રે અંધારામાં એની આંખો ખૂબ સુંદર અને ચળકતી દેખાતી. સૂતાં પહેલાં ફેરો જારીમાંથી એની ચળકતી આંખોનું દર્શન કર્યું વચર રહેતો નહિ. અને તાંબુ પણ 'મેં તને જોયો છે' એમ જાણે કહેવા માટે જ તરત જ એક ભારે નિશ્વાસ છોડવા જેવો દળાએલો ફેંકાર મુકત અવાજ કરતી. આ Good Night 'ગુડનાઈટ' (શુભરાતિ અથવા શિવરાત્રિ)નો વિધિ રોજ અચૂક ચાલતો.

તાંબુ વટલાઈ એ પ્રસંગ પણ સ્મરણમાંથી જતો નથી. એક વખત અમારે લાંબા ખૂંટા પાંઉ આપ્યા હતા. એટલા બધા ચર્મ પડ્યા હતા કે અમે સવારે દૂધ અને પાંઉ, જાપેરે દાળ શાક અને પાંઉ, રોંદામાં દૂધ અને પાંઉ, વાળુમાં દૂધ અને પાંઉ એવાં કાર્યક્રમ રાખ્યા તો મેં તે ખાંધાસ થતા ન હતા. પાંઉ અંખાઈ જતા જોઈ સામળભાઈએ એક પાંઉ તાંબુને આપી જોયો. એને એ લાગ્યો, એટલું જ નહિ પણ એનો એને ચડાકો લાગ્યો;—અસન જ થયું કહે તો ચાલે.

પાંદિ ભુએ. ને તાંબુ ગાંડી ચક્રને સામગ્રીભાષી પાછળ દોડે. અને પશુ પાંદિ ખાધને કંટાળ્યા હતા એટલે સામગ્રીભાષી અંધારા ગચ્છેલા અને સારા અને ખતના પાંદિ એને ખવડાવી દેતા. આ રીતે તેનીસં કાંટિ દેવાનું રચાનું એવી હિંદુઓની ગાયને આર્થ સામગ્રીભાષીએ વળવતો ખોરાક ખવડાવીને વટલાવી નાંખી.

સામગ્રીભાષી તાંબુ પ્રત્યેના પીઠ—અને તેથી અપ્રદર્શિત—છતાં જિંડા—પ્રેમ તો અમને કાકાસાહેબના એક વાક્યે જાણ્યો. તાંબુ નંદીની તીર્થ સિદ્ધાંત ઉપર આવી ભરે એને પછી જ વરતુઓ નવી લાગતી. જિંડા જિંડા કુમરા; જિંડા જિંડા કરાડો અધું જ નવું. કેટલી મે વાર એ જિંડા કરાડને છેડે જિંડા રહી પોતાની વિશ્વાસ આંખો કાઠીકાંડીને કલાકાના કલાકો તાળીને બેઠા કરતી. છેવટે કાકાસાહેબે સામગ્રીભાષીને મેનવણી આપી કે ‘સામગ્રીભાષી, તાંબુને સંભાળજે, નહિતો કાકા દિવસ એ ચકરી ખાધને નીચે ખીણમાં પડશે ને પછી તમારે એની પાછળ ભૂસકા મારવો પડશે.’ પશુ થોડા જ દિવસમાં તાંબુની એ ટેવ ચાલી ગઈ.

કાકાસાહેબ એક દિવસ દીવાનખાનામાં બેઠાબેઠા લખતા હતા. હું પાસે જ હતો. એટલામાં જારણમાં આવ્યા પડ્યાં. મેં જોયું તો તાંબુ આવતી હતી. કાકાસાહેબ તો લખવામાં મશગૂલ હતા. તાંબુ સીધી અંદર આવી અને કાકાસાહેબ સાથે કાંઈક વાતો કરવા માંખતી હોય તેમ તેમની સામે જિંડા રહી.

મને ચિચવડો ‘મોતિયો’ વાદ આવ્યો. સામગ્રીભાષીને એકવાર વધુધરા પાડેન ખાવાનું આપતાં જૂઠી ગયાં દશે. ‘મોતિયોને કેમ ખાતર પડી એ તો કાંઈ જાણે, પણ એણે તાંબુની લીધું કે આવી જાણતમાં કાકાસાહેબ એ જ પ્રી-વીકાઉન્ટિસ છે. કાકા દિવસ નહિ ને તે જ દિવસે મોતિયો ખીજે માણે ચડ્યો અને કેવળ ‘ચૂરચૂરો’ સાથેની ખાનગી સ્વરૂપની મુલાકાતો મારેની ઓરડીમાં જ પોતાની ફરિયાદ કાકાસાહેબ સામગ્રી મૂંઝી પણ જુરસા-દાઢ બાપમાં રજુ કરી. એના બાપાજીના—જૂઠા, બાપાજીના—જ્યા અંબકારો કે ચૂંટ સંજો સમજવાની શક્તિ તો કાકાસાહેબમાં હતી જ નહિ, પણ તેઓ સારૂં લો

સમજી ગયા. ઉપરથી જ જૂઠા મારી એમણે મોતિયાને ખાવા આપવાની ડિકી આપી, અને પછી ફક્ત ‘જન’ એટલું કહ્યું ને મોતિયો સમજીને ખાવા આપ્યો. મને થયું આજે તાંબુ પશુ એ જ ફરિયાદ કરવા આવી દશે. પણ એ તો સહેજ જાણે મારવા આવેલી. મનમાં થયું દશે, ચાલો કાકાસાહેબની ખબર કાઢતા જઈએ, એટલે કેક અંદર પેસી ગઈ. થોડીક વાર લખાણ સામે બેઠા કહ્યું. પણ એ લખાણ પોતાના મોરસ કરતાં નીરસ લાગ્યું દશે તેથી કહ્યો કે પછી કાકાસાહેબ પ્રેમથી થાજડી તેના સંતોષથી કહ્યો, પણ તાંબુ પાછી બદાર ચાલી ગઈ. અને પછી તો એનું અંદર આવતું સ્વાભાવિક ચર્ચ પડ્યું. અને એમ પશુ એ સામે ખાસ વાંધા ઉઠાવના નહિ.

દિવસો ને મહિનાઓ પસાર થયા. અમારા મદા-રાજવાસનો અંત આવ્યો. તાંબુને ચિચવડની સ્વાવ-લંબન પાઠશાળાને ભેટ આપી. પત્રથી હું એની ખબર પુછાવ્યા કરતો. એને એક કન્યા થયાના સમાચાર પણ સાંભળેલા.

વરસ દરોડે હું મુંઝાણથી પુના જતો હતો. ચિચવડ રરેશન છોડ્યા પછી બેતણું માઇલ ટ્રેન નય એટલે રેલ્વેની ડાળી જાણુએ આવેલાં પાઠશાળાનાં બેનરો અને મકાનો નજરે પડે છે. હું ગાંડીમાંથી પસાર થતો હતો મારી અપાટાંજ આલતી હતી. જાણુએ

શશાંક

વસંતવિજય

તે બાળુએ નિજ ક્ષેત્રી મુખિત અર્થ, તેના જ અરુપ રૂપે દસેતો તપાસિ; ઉ નિંત એ કપૂતના અપકાર ભાંદે, નેથી શશાંક હિરમ્બ કાંકે પાંદે.

રસિકાલ શુકર

બેનરમાં તાંબુ જિંડા હતી, મેં એને ઓળખી. સતારવાક ન પીના એક જ જટકાથી જેમ મુંદર અણકાર દવામાં વહેતો મૂકે છે તેમ તાંબુના દર્શનથી કોણ અગમ્ય નખીએ મારા હૃદય ના તારો છોડ્યા અને પૂર્વ-રમરણના અણકાર કહ્યો. હું તાંબુ

સામે બેઠ રહ્યો. એ મને ક્યાંથી ઓળખે ?—અને તે પણ ગાંડીમાં ?

એની કમોચની રીત મુજબ ગાંડી દૂર ગઈ ત્યાં મુખી એણે ચરવાનું બંધ રાખી બેઠા કહ્યું. મારી આંખો ભરાઈ આવી. એટલામાં ગાંડી પણ વળી અને તાંબુ અદશ્ય થઈ ગઈ. હું કેટલી મે વાર શ્વ-વ દષ્ટિએ તાંબુની દિશા તરફ બેઠ રહ્યો.

‘માઝ’

સૌંદર્ય ક્યાં છે ?

મનુષ્યને એકની એક ગાંઠ નોંધામાં એટલો આનંદ નથી થતો જેટલો નાનીની વસ્તુઓથી મળે છે. વિષમ આખો તપતા દિનકરમાં એટલું સૌંદર્ય નથી દીસતું, જેટલું પ્રાનસાગનો સુગંધ નોંધામાં બાસે છે. રોજની નોંધારના નોંધામાં એટલો આનંદ નથી મળતો જેટલો બીજીની બાથ ચન્દ્રકલા નોંધાથી મળે છે. એ જ પ્રકારે વર્ષા ઋતુમાં એએક મંદિના સુધી પૂર્ણિમાનાં દર્શન દુર્લભ ગણ્યાં હોય છે તેથી જ આપણને વર્ષાઋતુમાં ઇશ્વર સૌથી મુંદર લાગે છે.

મેં જ્યાંસુધી દિમાસય જોયો નહોતો, જ્યાંજો ત્યાં જમને દું વરસો નહોતો સ્વંસુધી મરડા હરણમાં એ ગમાપિરાજ પ્રતિ ખુશ કાન્ય-ભાવ દતો. લાં જમને પદેશવદેશો વરસો એ અરસામાં તો દું સવારે પ્રાર્થના પૂરી થાય કે નરન દાનજ પજુ ક્યાં વિના જરૂરનાં કીચાકીચા સિખરો નિરખવા દોડતો. મંદિના-એ સુધી આ ઉત્સુકતા રહી, મંદિનાએ સુધી સવાર સાંજ ફરીફરીને એ ઉત્તમ દિમસિખરોને જુલાજુલા કોણથી નોંધાં. જરૂર ઉપર પથરાતી અને સંતિમાની રિંમતી માથું સંજોશજે પડતાની સુર્યની લાલી અને પ્રતિજિજો નિદાગવામાં દું કલાકોના કલાકો પીનાવતો. આમ, વર્ષ જે વર્ષ સુધી દિમાસય મારે મારે સૌંદર્યના અનંત બંદર સંગો રમે. પજુ તજુ વર્ષ પછી તો એ ઉત્તમ દિમસિખરો નોંધોનોંધો મન ધરાછને તેમના પ્રતિ ઉદાસ બની ગયું. "સ્વાવશમાં દિમાસય" એ મંત્ર રટતાં દિમાસય સન્મુખ જોડીને પ્રાર્થના કરતાં પજુ એના પ્રતિ હૃદયનું કાંઈ આડંબજ રહ્યું નહિ. એ જાણ્યું કે માફ મન મસિન થઈ ગયું છે. તેનું નિર્દોષ સાહિત્ય-પણું પ્રચ્છિતી રજાથી દંકાછને અંખાઈ ગયું છે. કાંઈ પ્રતીજુ ગાયકનું ગયું જગડી જવાથી તેને જેનું દુઃખ થાય તેવું મને થતા લાગ્યું. પાદવાર પ્રવલ કરતા છનાં પજુ દિમાસયના જે સૌંદર્યનાં દર્શન મને પદેશાં થયાં દતાં તે ન થયાં.

વરસ દોર વરસ રહીને દિમાસય હોડી જવાર વિશાળ-મેદાનમાં આલ્યો, દિમાસયની 'લોમીલિચ્છી' હોડી વચ્ચેથી મુક્ત થઈને પહોળા 'વિશાળ' પટમાં

બટકતી અંગાની પાદમાં રનાન કરવાનું મગ્યું. અહીં નદોના સંતિબંધ કરના જલપોષના અવાજ કે નદોની ગીમ જુહારાની બીડ, નીચે શાંત વિશાળ પટ દતો; ઉપર શિનિજ સુધી સંપૂર્ણ ગોળાકાર પથરાએલું નીચવર્ણ આકાશ પથરાએલું દતું. લીંચાંકિમાં સિખરોથી મેદાનને તેના ગોળાકારમા ચિત્રિત કે સંકુચિતના અહીં નદોની આવતી પદાડોને લીધે દિમાસયમાં આકાશની અનંતતા જુહારી નથી. એ અનંત દીસતા બોમનીચે વિશાળ મેદાનના પટમાં દું એકથો દતો તોપજુ નાચી હાંચા. મને થયું સૌંદર્ય ત્રિશિષિખરોમાં નથી, પજુ અંધા-મૈયાની ગોદમાં જ બર્ણુ છે. મારે જ આર્થ લોહિ અંધા-માઈની જ્ય ગોલો છે, દિમાસયની નદિ.

તે પછી કેટલાક વખત બાદ સાગરમતી આશ્રમમાં આલ્યો. દું—માન દું જ નદિ પજુ કેટલાયે સોડો—આશ્રમને મારે આર્ણુ શુદ્ધ રથાન રોપવા મારે ગાયુ-છને દમેશાં હોય દેતા દતા, મનમાં ધૂળા થતી કે આ તે કેવી મરજૂમિ છે! ગોળાજુ જનતા સૌંદર્યનું અહીં નામનિધાન ત મળે, રોજ એકના એક રસના પર આંટા મારીમારીને છવ મંઝાઈ જતો.

પજુ દિમાસયથી પાછા આવ્યા પછી મને એ રથાન સૌંદર્યથી બર્ણુર્ણુ લાગવા માંડ્યું. સાગરમતીની મુલાકાત રેન (જ્યાં એક કાંકરો પજુ રોપ્યો ન મળે), શાંત નીરવ પ્રવાહ, મનુષ્યોની વચ્ચે નિર્ભયતાથી ફરી રહેલાં ગોડાંગોડાં સારસ—આ દરજ પદાડોની રોળા-થી કોઈપજુ રીતે બનરનું નથી. નરીને સામે પાર સુરોદય સમયે અર્ધગોળાકાર શિનિજમાં જે લાકિષા દેલાછને નાનાંનાનાં વાદળો પર સુરજૂની વેલજૂડીની બાન પડી રહે છે તેની આગળ દિમસિખરોની રોળા-જાંબી પડતી લાગે છે. આ તો પૂર્વ દિશાની વાન થઈ. પશ્ચિમની રોળા પજુ એટલી જ આકર્ષક છે. ગાયલો-નાં આ જંગલ—એનાં ઝીજાંઝીજાં ચાંદાં ને કલામય રીતે દેલાયેલી શાખાઓની પાછળ જે સૂર્યાસ્ત થાય છે તે પજુ પૂર્ણ સૌંદર્યથી બરેશો લાગે છે. પજુ સૌથી મુંદર દરજ તો અહીં મધ્યરાત્રિનું બાસે છે. નિરખ આકાશમાં ચારે દિશામાં એકેએક તારો દેખાઈ રહ્યો હોય છે, અને દમકાટગમીને દેવાનું કાન્ય ફડી રહ્યો હોય છે. પદાડોમાં બોકાનેક સિખરોની બીડ, અને વાદળોના સાસાન્યમાં રાત્રિનું સૌંદર્ય જ દુર્લભ હોય છે.

આ બધા અનુભવો ઉપરથી મારો તો એવો ખાલ

બંધાઈ ગયો છે કે સૌંદર્ય કોઈ એક વસ્તુમાં કે કોઈ વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં નહિ, પણ નવાનવાં દર્શન અને નવીનાની કલ્પનાઓમાં છે.

જેટલું નવું એટલું સુંદર. પણ સારે શું જૂનું એટલું સૌંદર્યહીન સમજવું? આપણું માનવિતા, આપણી ઝુંપડી, આપણું ખેતર, આપણું દોરડાંખર, આપણા બાલગોઠિયાઓ એ સર્વ આપણને તો સૌથી અધિક સુંદર અને આકર્ષક લાગે છે. આપણું મંદિર, આપણી પૂજાવિધિ ને આપણી પ્રાર્થનાની જરાજર પરાયાં મંદિર, પરાયાં પૂજાવિધિ કે પ્રાર્થના એટલાં સુંદર લાગતાં નથી.

સારાંશ કે 'નવામાં જ માન સૌંદર્ય છે' એ વાતમાં પૂર્ણ સત્ય નથી. અને 'જૂનું તેટલું સુંદર એ વાત પણ વધારે નથી. જ્યાં સૌંદર્યનો સંગ્રહ કોઈ રચના, સમય કે પરિસ્થિતિની સાથે પણ સંકળાએલો નથી હોતો. તેમ સૌંદર્ય નામની એરી કોઈ ગીજ કે વસ્તુ પણ નથી કે જેને આપણે પકડીને આપણા મનમાં કે ખેતરમાં સંપરી શકીએ. સૌંદર્યનું મૂલ આ દ્રશ્ય સૃષ્ટિથી, આપની કલ્પનાસૃષ્ટિથી કે પછી ઈશ્વર કે કાળથી ને પર ક્યાંક પણ હોવું જોઈએ.

સૌંદર્યનું જિગમરચાન ક્યાં છે તે આપણે નથી જાણતા, તેમ કોઈ ગ્રંથ કે મહાપુરુષ આપણને તે જણાવે જતાની શકે એમ પણ નથી. એનું સંશોધન તો આપણે જાતે કરવું પડે છે. પરંતુ એ સંશોધનની પણ પદ્ધતિ હોવી જોઈએ. જે કોઈપણ ચીજનું સંશોધન કરવું હોય તેના વિષે એ પ્રકારનો વિચાર કરવો પડે છે. એક તો એ કે જે ચીજ આપણને જોઈએ છે તે

કેવી હોવી જોઈએ? અને પીઝું, એ વસ્તુથી આપણને કેવા શાલ થવો જોઈએ? ..

પહેલા પ્રશ્નો ઉત્તર એ છે કે આપણને એવું સૌંદર્ય જોઈએ કે જે અનન્ય હોય, જેમાં કદી વિકૃતિ ન થાય કે જે ક્ષય ન પામે. અને જેમાં કોઈ વિકૃતિ નથી, જેનો કદી ક્ષય નથી, અને જે અનન્ય, અદ્વય અને વિકૃતિ વિનાનું છે તેને આપણે સત્ય વસ્તુ કહીએ છીએ. એટલે જ્યાં સત્ય નથી ત્યાં કદાચ સૌંદર્ય જ હોય તોપણ તે મથારીરીતે સૌંદર્ય ન કહેવાય, અને તે અગ્રાહ્ય સમજવું. જો એ અદલ્ય ક્યું તો સૌંદર્યના જિગમરચાનનો રસ્તો ચૂકવાના.

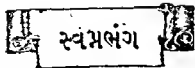
જીજન પ્રશ્નો ઉત્તર એ કે સૌંદર્યમાંથી આપણને શાંતિ અને પ્રસન્નતા મળવાં જોઈએ. પોતાનું અને સોનું તેમાંથી કલ્પણ મળું જોઈએ જ્યાં કોઈનું રજ પણ અમંગળ થતું હોય, જેનાથી પોતાને કે જીજનને નુકસાન થતું હોય ત્યાં તે વસ્તુમાં પણ સૌંદર્યને રચાને નથી જ. જો ત્યાં સુંદરતા દેખાતી હોય તો તે સૌંદર્યનો જન્મ છે—સૌંદર્ય નહિ.

કુદાય આ જ કારણથી શાસ્ત્રકારોએ પરમાત્માને વિશેષણો આપવામાં 'સુંદર' શબ્દનો છેડકું-ઓવું રચાન આપ્યું છે: 'સત્યમ શિવમ સુન્દરમ' સૌથી પ્રથમ સત્ય: પછી શિવ—એટલે કે જે કલ્પાલ્ભય છે (અદિસામય પણ કદી શકાય); અને પછી છેવટે ત્યાં એ બે હોય ત્યાં સૌંદર્ય તો આપોઆપ આપણાનું જ.

અનુદાસ આંધી
(સત્યાગ્રહાશ્રમના 'સૌંદર્ય' નામના દિવસી દસ્તલિખિતમાંથી)

ચૌરવાડ બ્યાયામ વર્ગ

૧૧. દર વર્ષની માફક આ વર્ષ પણ બ્યાયામ ને અદિવામાં બ્યાયામના ગ્રીતજ પ્રદેશમાં તા. ૧-૫-૧૯૩૨થી તા. ૩૧-૫-૧૯૩૨ સુધી શ્રી કાઠિયાવાડ બ્યાયામ પ્રધાનક મંદિર તરફથી બ્યાયામ વર્ષ આલેશે, જેમાં કાઠિયાવાડના તેજા કાઠિયાવાડ બદારના હિંદના કોષજી પ્રાંતના બ્યાયામપ્રેમી લાઈઓ આવ લઈ સાથે આ વર્ગનો લાગ લેવા ઇચ્છનારે તા. ૨૦-૪-૧૯૩૨ સુધીમાં રોક શ્રી હરખંદર ગોતિવંદ ચૌરવાડ (કાઠિયાવાડ) એ સરનામે અરજ કરી, સિંચણ લેવા આંચનાર પાસેથી બોજન તથા બાવરના ખર્ચના એક માસના તથા ત્રીસ રૂ. ૧૫ પંદર લેવામાં આવશે. અરજ સાથે તમારું રૂપિયા રિપોર્ટ તરીકે મળી આવેલી રોકાવના વિગતવાર પત્રિકા મારે મળી, કા. બા. પ્ર. મંડળ, બાવનપરને લખવું. ચૌરવાડ નેરા સૌતજ રમજમાં હનાજામાં આવતા આ કપડીની વર્ગનો લાગ લેવાં ને વર્ગમાં અજાત કાઠિયાવાડના પણ વિલાપિતોએ લીધે છે.

સ્વપ્રભંગ

ધરેરાટ ધેરવા લાગ્યો રે,
છત્તરો બિંધનો માગ્યો રે.

ઝાંઝા આંખ મીંચાતી રે,
બિસાસે બેઠતી છાતી રે.

રંગબેરંગી ઉપાનાં ઓઠણ
આભના તેજ અંગાર:
શીતળ લીલી છાંય વનોતી
કે યલના ટહુકાર:
સુણું તુજ ભોમકા એવી રે,
હવે મને નીંદર કેવી રે.

આજ અચાનક આંખડી ખૂલે,
બહાર મન્યો ધોંધાટ:
લોપ થવા દરવાન દિવાન સૌ
સ્થિર દડિયા ખાટ:
ધરે ધનધાર અંધારું રે,
દારદાર લાગિયું તારું રે.

બારણાં બોલી બહાર હું આવું,
પાછળ શો અખાટ:
શવ વિનાનો મહેલ આ મારો
તૂટી પડે કકડાર:
મરેણી ને ધૂડ ગરો રે,
પોણો મહેલ ડાકું ફારો રે.

મહેલ આ મારો જ્યેજન્યો શું,
ખંડ બન્યા વનવાટ:
સેજનાં ફૂલ કો'વામાં સોડે,
ધુમાય દીપક વાટ,
પયારી ખાવા ધાતી રે,
મને ક્યાંય કળ ન થાતી રે.

મહેલ આ મારો મેઘ વિસામે
બંદર ઝાક જમાળ:
ખંડમાં ખંડ ને મેડીએ મેડી
વજ્ર રબંધ કમાડ:
મને બિની આંચ ન લાગે રે,
ચોડીદાર અખંડ ભાગે રે.

વાયરા રાક્ષા, તેજને રાક્ષાં,
રાક્ષાં પામર લોક:
ધરમાં મુક્યા પીનજીવંખા,
માથનથાળો થોક:
મારે રહું કામ ન કોનું રે,
નહિ દીન મુખનું જોણું રે.

બારણે 'ભત્રા બીડી દોડું,
ભોંત શિરે ભટકાય:
આ શું? પચ્ચર કેરી દિવાલો
પોલી કેમ સુણાય?
અરે! થયાં બારણાં બોદાં રે,
તડમાં નાચતાં ફેદાં રે.

મહેલ ભાગે એ ભાંગ્યો બોનો
શોક મને ન લગરે:
મૂરજ કેરી તડકી મીઠી,
શીતળ વાય સમીર:
ભોંતોના ભાર બહો ના રે,
બંધાવા દામ અડોળા રે.

રંગબેરંગી ઉપાનાં ઓઠણ,
આજ દવે ઓઠીય:
તેજતણા અંગાર હું પાંતો,
વાદળમાં પોદીય:
સલામો તારલા દેશે રે,
સમીરણ વોંઝણા લેશે રે.

રંગ ને રાગ મચાન્યા અંદર,
મોહમદિરાનું પાન:
ભોગનાં ભોગન પેટમાં પૂર્વા
કાનમાં કામનાં ગાન:
ચર્યો મદસિદ ઉછાળે રે,
હવે જગ છો જખ મારે રે.

બોલું ન બોલું? બીકણુ મારું
મનડું આજ-મંજાપ:
તડમાંથી હું દેખું તારી
બિજળી લીલી છાંય:
હવે દિલ ના રે' આંધું રે,
બાંધે ઘર નળ છો ભાંગ્યું રે.

વીજળી આવી કરશે દીવા,
મેઘસો ભેરવ મારો:
સ્વર્ગનાં પાણી પીનાં,
શવડો તાળે ધારો:
મારી ત્યાં આગ હોવાશે રે,
જવાબેક આંખ મીંચારો રે.

નીંદરની ફૂલસેજમાં પોઠ્યો,
કામળ ઓઠી બાર:
ચૂપ કર્મો દરવાન દિવાનને
ઉપ તૂટે ન લગાર:

દામ કરી હું આંચકો મારું,
ભોગળ બોલું બાર:
તેજનાં પૂર ચડે મુજ આંખે
વાયરા ઠેલે દાર:

માનસિક નોંધ

આ પાણીને ખગર પણ નથી હોતી એવી અનુભવ રીતે આપણા મનમાં અનેક પ્રકારની નોંધો અદ્યતન રીતે રહ્યા જ કરે છે. આપણે જે કંઈ વિચાર અને વર્તન કરી શકીએ છીએ તે એ માનસિક નોંધને આધારે જ. સ્વપ્ન અને વાત્સલ્ય આધારે પણ તેના ઉપર જ નિર્ભર છે. આ જાનનામાં જર્મોનાના એક પત્રમાં એલેક્ઝાન્ડર સ્ટુસરે પ્રયોગ સદ્ એક ગિરતી ક્ષેત્ર આપ્યો છે, તેમાંનું એક દૃષ્ટાંત આદી લઘુએ છીએ.

એક ભાઈ રમે ગોડા ચોતારી ચોરડીએ આવે છે. પણ આવીને જિલા થઈ રહે છે. કારણકે ઉપાડ-વાનું સાધન નથી. ફૂંચી ક્યાંક જીને ટેકાણે જૂલી ગંગા છે. તેથી એ વિશ્વસ કરે છે કે દને એની જૂથ ન થતી જોઈએ. અને દને ફરીથી કહો ફૂંચી ન જૂથાય તેની માત્રી રાખવા માટે શ્યામ કાઠી એક છેદા પર મોટી માંક મારે છે.

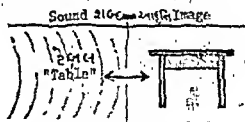
એ ભાઈએ માનસસાક્ષીનું નામ પણ નથી સાંભળ્યું; છતાં તેણે જે ક્રિયા કરી તેમાં માનસસાક્ષીનો એક ખરેખરો અને ફક્તવાળી સિદ્ધાંત રહેતો છે. જીને દલારે જોને સારે પણ તે જમાવ ખીસામાંથી કાઢીને તે વખતે પેલી માંક નંદરે ચડીને અને તરત તેના મગજમાં ફૂંચીની આકૃતિ ઊભી થયો.

પણ પ્રશ્ન એ જ છે કે માંક અને ફૂંચી વચ્ચે કોઈ જનનું મજાપાણું ન હોવા છતાં શ્યામની માંક નોંધથી મનમાં ફૂંચીનું સ્વરૂપ કેવી રીતે બંધાય છે? આ મમજવા માટે આપણે ફોનોગ્રાફની રેકૉર્ડનું દૃષ્ટાંત લઈએ. તેની સપાટી ઉપર સંગીતના સ્વરો અતિ ગારીક ખાંચાખાંચામાં એકાદ મધા હોય છે. વચાટની વેળા આ સ્વરો મનેતેમ જગણી ઊઠતા નથી, પણ જે કમમાં તે ઉતારવામાં આવ્યા હોય છે તે જ કમ-માં પ્રકટ થાય છે. તેથી જ રીતે મજજ પર જમાં ચલેલા જમાવો મને તે રીતે યાદ આવતા નથી, પણ જે

ક્રમાંકથી આંતર-મનમાં ગોડવામા હો-ય છે તે જ કમમાં પ્રનઃ જગત થાય છે. પેલા ભાઈએ માંક વાળતાં વાળતાં ફૂંચીનો જ વિચાર કર્યો. ફૂંચી સિવાય તેવેળા જીને આ-કાર જ તેના મનમાં નહોતો. એટલે ક્રિયા માંક વાળવાની થતી હતી છતાં વિચાર-ફૂંચીનો ફૂંચીની જ વૃંદાતી હતી. આથી એ જોની વચ્ચે સંબંધ થયો, ને તેથી માંક જોતાં ફૂંચીનું જ ખ્યાન તેને થાય છે.

આપણી સાધારણ યાતરીમાં આવા સંબંધને આપણે ભાંગનાયોગ કહીએ. માનસસાક્ષી તેને મનની નોંધ કહે. આવી સંકેતો નોંધો રાજ આપણા મનમાં ચાલુ નોંધાવા જ કરે છે. ખાસ કરીને આપણી ભાષા તો આવી નોંધ ઉપર જ નબી રહી હોય છે. રાખણ તરીકે શબ્દ અને પદાર્થનો સંબંધ વિચારો. એક જોતેલો કે લખેલો શબ્દ આંખ અથવા કાન મારફતે આપણને પહોંચે છે સારે તે ભાષાના અક્ષરો જ રહે છે, કે એ જોવાએલા શબ્દ પાછળનો અર્થ પ્રકટાય છે ?

કોઈ 'ટેબલ' એમ જોલે તારે અવાજને જ એક પરંપરા કાનના પડા પર અથડાય છે એ તો આપણે સમજીએ છીએ. પણ એ અવાજ અથડાવે જ નયસ થતું નથી, પરંતુ આપણા અંતરમાં એકદમ એ અવાજ ચાર પાયાના ધાકમના ટેબલની આકૃતિ ઊભી કરે છે.

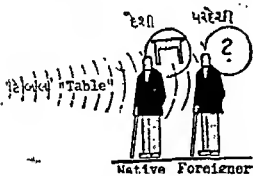
આકૃતિ ૨૭

અદી જે વાળતોનો સંબંધ દેખાય છે. એક તો અવાજ મારફતે આવી આકૃતિ અને મનમાં ઊભી

આકૃતિ ૧૯

યતી આકૃતિ, ચિત્ર નંબર ૧૧૧માં જોતાં ૨૫૪ જણાશે કે અવાજના આંદોલનની આકૃતિ અને એ જ વખતે મનમાં રચાતી આકૃતિ વચ્ચે જરાયે મળનાપણું નથી. ચિત્ર નંબર ૧૧૧માં જતાં ૨૫૪ મુજબ પરભાષાના માણસને એ જ અવાજ કંઈ પણ હેતુ સારતો નથી. આપણી જોડે જ તે હાલો રહે અને એ જ શબ્દ તેના કાન પર પહોંચે તોપણ તેના મનમાં કશું જ બિંબું થવાનું નથી.

આકૃતિ ૩૪

અવાજ એક સરખો છતાં આ બેઠ પડવાનું શું કારણ ? તેનો ખુસાસો સરળ છે, અપણથી જ આપણ મન પર 'ટેબલ' શબ્દનો અવાજ ટેબલનો પદાર્થ કો-તરતો રહ્યો છે. આપણે ટેબલ આંખ વડે જોઈએ છીએ અને તેને ટેબલ જેવા નામથી ઓળખાણું સાંભળ્યું છે. તેથી ટેબલ લોકોને સામે ન હોય તોપણ કાન આગળ ટેબલ એવો અવાજ થતાં જ સ્મૃતિમાં 'ટેબલ' જેવો આકાર બિંબો થાય છે. આગાહના પરિચયની સાંકળને શીધે તે મનને જાગૃત કરે છે;—પેલા લાહના મનમાં માંડ શબ્દે કુચીનું સ્વરૂપ માદ આપ્યું તેમ.

પણ પેલા પરભાષા વાળાને 'ટેબલ' અવાજ સાથે 'ટેબલ' પદાર્થને જોડવાનો અનુભવ કદી થયો નહિ હોવાથી તેના કાન પર ટેબલ અવાજ થવા-છતાંયે 'ટેબલ'નો ઘાટ તે કંઈપણ સકતો નથી.

ચોતાની ભાષામાં માણસના મનમાં ચર્ચાના મદાવરા ને પરિચયને શ્રીધે, શબ્દ તથા વસ્તુ વચ્ચે જોડતો માદ સંબંધ બંધાય જાય છે કે તે જોને જુદાં તરીકે સમજવાનું પણ કદંબુ થઈ પડે. પરંતુ આપણે જ્યારે પરભાષા શીખવા માંડીએ છીએ ત્યારે જ આપણને લાગે છે કે મનમાં વસ્તુના પરિચયની નોંધ અને વસ્તુ ઓળખવાની નોંધ જુદીજુદી હોય છે.

ધણીવાર એક અનુભવી શબ્દ કાન પર અવાજ છે અને તેની તરિન સમજણ ત્રે પ્રકટતી નથી એથી બિંબું આપણે એકાદ પદાર્થ કે વસ્તુ વિશે જાણ જાર ખ્યાલ ધરાવવા હોય છે છતાં તે માટે જોડી પરભાષાનો શબ્દ મગજમાં જડતો જ નથી. પરંતુ જ્યારે આપણે જરાયે મુરકેલી વગર આ જોળાને વચ્ચેનો સંબંધ સાંધી શકીએ, શબ્દ અને વસ્તુને ખ્યાલ એક સાથે જ આપણા મગજમાં અંકાય લઈ જ આપણે પરભાષા શીખી શકીએ.

અંગ્રેજીમાં મૂર્ધને 'સન' કહે છે, ચંદ્રને 'મૂન' ને તારાઓને 'સ્ટાર્સ' કહે છે એ જાણત વિદ્યાર્થી પહેલ વહેલો શીખે છે ત્યારે પ્રથમ એ સમજણની સાથે તે તે આકારની પદાર્થની આકૃતિઓ તેના મગજમાં અંકિત થાય છે; પછી મદાવરાથી એ બંનેનું એકું જોડીકરણ થઈ જાય છે કે પછી મોટપણે, એક વખત એ બંને મગજમાં જુદાંજુદાં અંકિત કરવાં પડ્યાં હતાં એ પાત સ્મરણમાં પણ આવતી નથી. આ પ્રકારની માનસિક નોંધ આપ-

આકૃતિ રથી

ગેજે તો મન કયાં જ કરે છે, પરંતુ પરદેશી ભાષા શીખવા ઈચ્છનાર જો એ જ નોંધ ધરાદાપૂર્વક સમજણથી રાખતો થઈ જાય તો સહેલાઈથી ભાષાના પ્રાપ્ત કરી શકાય. (અંગ્રેજી હરામી)

'ડાકર, મને રીક નથી રહેતું.'

'શું થાય છે બાઈ તમને ?'

'કુતરાની મિસાલે રહું છું; મોડાની જેમ કામ મેં પૂરવી જેમ ખટ છું અને માછી કુતરા જેવા હોય રહી રીછી જેમ સૂઈ રહું છું.'

'બાઈ, ત્યારે તો કોઈ નવનવારના ડાકરને જ તમારે લેખિયત બંધાવો.'

પુલપુલ રોજ ગાયા કરે. મીઠામીઠા આવાપ; નાનાનાના આવાપ. પણ આવાપમય જીવન! એક વાર માણસ આવ્યો. 'તને લઈ જઈ તો કેમ?' માણસે પૂછ્યું. 'ક્યાં?' જુલજુલે બે-દરકારીથી સામું પૂછ્યું.

'સમાંજમાં, અહીં તારી કદર કરનાર કોણ છે? તારા આવા આવાપ નિર્ભય વનમાં વેદફાળને વિલય પામે છે. ચાલ માનવસૃષ્ટિમાં આ કદરપિહોળા વગડામાં તારું કોણ છે?'

'અહીં શું જોઈ છે?' જુલજુલે સદગ પૂછ્યું.

'શું જોઈ?' મીઠાબને ગાનથી જોયો. દીકરા માનવી ન જડે એવા આ અરણ્યમાં તારું ગળું ભેરી જાય છે. દિવસ ઉગ્યાથી લઈને તે આશ્ચર્ય સુધી અહીં તને ગળું ઝેંચતું જોઈ, ઓ જુલજુલ, મારું હૈયું મીઠાઈ જાય છે. આ સ્થિતિ? પ્રત્યે! કિંમત વિનાની મીઠા પાછળ માણસો મરી પીરે છે; અને તારી તો કોઈને મરવા પણ નથી! તારી કિંમત તું શું જાણે જુલજુલ! એક આંધળું નાનકડું પંખી, પણ....'

પૂગીયાની બંચે પાંદડાં ઢાંચું હતું. જુલજુલ તો ઊંચે જાય ને તીચે જાય. કરે ને ઊંચે. માણસ તો તેને જોઈને દરખાપ. 'વાદ કુદરત, તારી મેં શી કરામત!' આચાનક માનવીના મુખમાંથી ઉદ્ગારકારી પડ્યા.

'આ કુનિયા પણ અજળ છે! જાણું જ નિશ્ચિત! કેવી અમત!' જુલજુલ ગળુગળ્યું. 'આ માણસ તો જો! મારી ઉપર કેવું હેન રાખે છે?'

જુલજુલ તો ચિત્તવિચિત આવાપો લે. પેતો માણસ ખુશખુશ થઈ ગયો. પડોશી આંખ્યાં, મિત્રો આંખ્યા; સગાં આંખ્યાં, માગ આંખ્યાં; સૌ જુલજુલને પાખાણે: 'કેતા મીઠી વાણી! જ્યાં પંખી જોવાં, પણ આણે તો દદ વાળા. ઈશ્વરી જશિસ! વાદ વાદ!'

જુલજુલને લોહી ચડ્યું. પાંખો ફડકાવી. આંખો મટમટાવી. આજ એનો દરખ માતો ન હતો. મન મોકળું મૂકાને તેણે ગાયું. જુલજુલની ખ્યાતિ દેશ-પિંદેશમાં પ્રસરી ગઈ.

'આખો દિ' તેટ્ રા સાર ગાયા કરી?' એક દિવસ

જુલજુલ ગળુગળ્યું. 'માણસ તો દિવસમાં ત્રણ ચાર વાર જ મારી પાસે આવે છે. તો પછી તે જ વખતે આ માટે ન ગાઉં? મારા અનેક કિંમતી આવાપોને વેંકાના આ માટે ફડકે? બિચારો કેટલી આતુરતાથી આવે છે! દંભ તો તેની આગળ જ મારું હૈયું ઢાલ્યું.

જીવન દિવસથી માણસ હોય તેટલો વખત જ ખાસ માનવ જુલજુલે રાખ્યું. માણસ તો ખારતો હતો કે જુલજુલ તો સારો મેં દિવસ કદવાલ કરતું હતો. પણ માણસના સદવાસથી તેનામાં અભિમાન પ્રગટ્યું હતું. વગડામાં તો તેને આટલે એવાં અમંજ્ય પંખીઓ હતી. કુદરતની એ સ્વાભાવિકતામાં તેને મરવો ઊંચો મેં નહોતો અડ્યો. સત્કારથી સાંજ સુધી નિરાશિમાન રહીને તે ગાયા કરતું. પણ માણસની વરતીમાં તેને પોતાની કિંમતનું જ્ઞાન થયું. પોતાના આવાપો વિષે તે મગધર થયું. વ્યારેવ્યારે માણસ તેની પાસે આવતો તારેતારે તેને રીઝવવા જુલજુલ પોતાનું ગળું ખોલી દેતું. દિવસવાર યુગતનું સંગીત ધરીએમાં સમાપ્ત થવા લાગ્યું.

'પણ તું આવા કદંગ આવાપ કેમ લે છે?' એક દિવસ માણસે સદેજ કંટાળેથી મુખજુલથી કહ્યું: 'તારું સંગીત મીઠું છે; પણ કોકકોક આવાપ તો જાડ જ ગદ્યુર છે. કેટલું દિવ્ય સંગીત! આવા સંગીતમાં તારા જ કેટલાક અરાજ આવાપથી કલાનું ઉત્કર્ષન થાય છે. તેથી સમાજ તારા આવાપો પ્રત્યે અજુગરો જનાવે છે. કાલે જ મને મારો એક મિત્ર આ વાત કહેતો હતો. આજે પણ મેં કેટલાક કલાકોવિદો પાસેથી આ જ વાત સાંભળી. તારા આવા નિરસ આવાપ એકદમ અટકારી નાખવા નોખે. સંગીત-સારત્વ, રસસારત્વ, કલાસારત્વ પહેરે અનેક સાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ તેની કિંમત નથી. જો, તારે ગાવા જ હોય તો આદના આવાપ લેવા. તેમાં જ સંગીત, કલા ને

રસનું રહસ્ય સમજાવેલું છે.' આમ કહી માણસે અમુક અમુક આત્મા પોતે પઢાવ્યા. અમુક નક્કી થયેલા આત્મા જ છુત્તછુત્ત લેતું. કારણ તેને પેલા માણસની કદરની જરૂર હતી. એને વારતે અમુક અમુક સા-
જોની મર્યાદામાં રહેવું હવે તેને આપસ્ય થઇ પડ્યું.

ફરીવાર સમાજ આખો છુત્તછુત્ત પર ફિદાફિદા થઇ ગયો. એક દિવસ છુત્તછુત્તને માટે એક જગે સોનાનું પાંજરું બેટ થયું. છુત્તછુત્તને હવે સોનાના પાંજરામાં પૂરવામાં આવ્યું. તેણે માણસ તરફ કૃતજ્ઞતાની એક વધુ નિમાદ ફેંકી.

દુણે વખત વીતી ગયો. એક દિવસ માણસ એક પંખીને હાથમાં લઇ આવ્યો. છુત્તછુત્તના પાંજરા પાસે આવીને તેણે કહ્યું, 'છુત્તછુત્ત, હવે તું જા.' છુત્તછુત્તના હૃદયમાં ધ્રાસકો પડ્યો. તેણે પૂછ્યું 'ક્યાં?'

'તારી ઇચ્છા હોય ત્યાં.' માણસે નીરસ હાસ્ય કરીને કહ્યું. 'તારામાં ક્યાં નવીનતા છે? તારા કરતાં તો આ પંખી કેટલું મધુરૂં ગાય છે! તારા તો આ-
લાપ જ એના એ. ક્યાં મે રમણીયતા નહિ. ક્યાં મે નવું સર્જન નહિ. ક્યાં મે ચમક નહિ. મારત તો ઇશ્વરે આપેલી આ બક્ષિશથી તું કેટલું આગમ વધ્યું હોત! હવે આ પ્રતિભાવાન પંખીને માટે જગ્યા કર.'

માણસે પાંજરાનું નાનકડું નારણું ખોલી નાખ્યું. 'જાઉં કે ન જાઉં?' છુત્તછુત્ત મૂંઝાયું. ણીછ જ પળે અંદર હાથ નાખીને માણસે તેને બહાર ખેંચી કાઢ્યું. નિરાશ થઇ તે પાસેના ઝાડ પર બેઠું.

પહેલાં તો તેણે 'સમાજ'માં જવનો વિચાર કર્યો. પણ 'સમાજ' પણ માણસનો જ ને! જેવો માણસ તેવો સમાજ. તેનું મન સમાજ તરફ ન વળ્યું. તેને પોતાનું અસત્ત્વ વનના સાંભળ્યું. નાનાં-
નાનાં ખેખરોં ને વિરાળ ટ્રેસો યાદ આવ્યાં; ને એ બધાંમાં યાદ આવ્યાં તેની વનના નિવિધ

પંખીઓ. તે અરણ્ય તરફ ઊડ્યું. એક ઝાડ ઉપર આવીને બેઠું. તેને કાને એક મીઠી સ્વર આવ્યો. કોઇ નાનકડા પંખીએ આનંદની એક સીટી જનારી હતી. છુત્તછુત્તે એ સીટી જનવાવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ હાથમાં તેણે બનેકવિધ આત્મા સાંભળ્યા. પણ હવે તેવો એક પણ કુદરતી આશ્રાય કાઢવાને માટે તે અસમર્થ હતું. તેનાં જનભાષણો પણ તેનાથી કાંઇ ન્યાફ જ માનાં હતાં. તેવા સુરો ઝીંજવાનો પ્રયત્ન તેણે કર્યો; પણ એ 'સંસ્કારી' અને 'કેળવણી' ગળું તે સ્વ ન ઝીંજી શક્યું.

પેલા પઢાવેલા આત્મા એ જ તેની મૂડી હતી. સમાજે તેના આશ્રાય ને તેનું ગળું સંગીનમય, કલા-
મય ને રસિક કરી મૂક્યાં હતાં.

તેને ઘણું મે દુઃખ થયું. એક વાર તે ઊડ્યું. ફરફર જાગે એક ઊંડ પર બેઠું. પણ અરણ્ય સ્થિત રાત્રિ ન થયું. તેને પોતાને પુરી આત્મા થઇ ચૂકા હતી કે નવું સર્જન તેને માટે અશક્ય હતું. મનુષ્ય કદાચ આકર્ષાય તો તે તેના ગળાપાંખી; આત્માપત્યા નહિ.

તે ફરી વાર ઊડ્યું નહિ. ઊગેલો સૂરજ આથમ્યો. ફરી વાર પણ ઊગ્યો; પણ છુત્તછુત્ત ફાટ્યુંઆથ્યું નહિ. તેનું દુઃખ અનિવાર્ય હતું. પોતાની કેળાણ હાલતનું તેને જ્ઞાન થયું હતું. ણીજ પંખીઓના સ્વેર આલાપની તેને અરેખાઇ આવતી હતી. તેની આખો ફિડા પડત લાગી. પગમાંથી જોર જરા લાગ્યું. તેને તેનો અંતકાળ પાસે આવતો લાગ્યો.

હતું તેટલું જાણ એકઠું કરીને છેલ્લી ફાળે છેલ્લે આશ્રાય લેવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેમ તો તેનું અસમર્થતા વધારે ને વધારે સાલી. અવાજ તો ૧૧ ગળામાં જ થીછ ગયો. તે લથડ્યું. નીચે પડ્યું. તેના પ્રાણ ઊડી ગયા.

પેલો છેલ્લો આશ્રાય નીકળને હોય તેમ તેની આંચ અધખૂલી હતી

તનમુખ બ:

ચિત્રકામ માટે સ્વદેશી રંગો

જયપુરમાં બને છે. તે વાપરતા ઈન્કનારાઓ નીચેને ઠેકાણે લખવાથી ખાવ તથા નમૂનાની પત્રિકા મેળવી શકો.

નારાયણદાસ એન્ડ પ્રપર્ટી સ્ટુડીઝ ઓફ આર્ટસની શાખે જયપુર સીટી (રાજપૂતાના)

ડૉ. મહેન્દ્રલાલ સરકાર

અવસાન
૧૯૮૨થી

કરતા. ધીમેધીમે આ મંડળ લોકપ્રિય થયું અને તેની સંખ્યા વધતી ચાલી. આ મંડળની બેઠકો દરમ્યાન એક દિવસ એમને દેશીઓની ખાસ જરૂરિયાત— ભૌતિકશાસ્ત્રના અભ્યાસની સંરચા—સ્થાપવાનો વિચાર ઉદ્ભવ્યો. તાસ; પછી રાહ જોવાની યાની દોષ ૧૮૬૬ના ઑગસ્ટ માસના 'ક્લક્ટા ઝર્નલ ઓફ એડિસીન'માં દિંદીઓને સારૂ વિજ્ઞાનના અભ્યાસ વાસ્તે પ્રગતીય સંરચા ઉઘાડવાની જરૂરિયાત પર પોતે એક સળળ લેખ લખી પ્રસિદ્ધ કર્યો. આ એક જ લેખ પૂરતો હતો. કશા વાદવિવાદને સ્થાન જ ન રહ્યું. ક્લક્ટા આખામાં એ વિચાર પ્રસરી ગયો. આ લેખની પ્રસિદ્ધિનું એક નાતકાલિક પરિણામ તો એ આવ્યું કે ક્લક્ટા વિદ્યાપીઠની બી. એ.ની પરીક્ષાના વિષય-ક્રમાં વિજ્ઞાનને પણ વિષયે સ્થાન મળ્યું.

સદાન વ્યવસ્થાપક

૧૮૬૬ના ડિસેમ્બરમાં તો એ મંડળની રચના સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ. ફિરતોદાસ પાલ કહે છે, 'તેના પર ખૂબ ઉદાપોદ, ચિંતન ને મનાવ થયાં. જાહેરની તેમ જ પરદેશી સરકારના અમલદારોની પણ સલાતુશ્રુતિ તેને મળી. સદ્ભાવે એ વેળા બંગાળના લેક. ગવર્નર સર રિચર્ડ ટેમ્પલ્ડનું ઉમદા વિચારના ને ઉચ્ચ કેળવણી પ્રમોશનના સેક્રેટરિયર હોદ્દાવાળા ખજોળ-વેતા તથા વૈજ્ઞાનિક પ્રો. લેફ્ટનન્ટ પણ ડૉ. સરકારના મત સાથે મળતા થયા. હેતુ મદાન હતો, સાલ્સ ઉમદા હતું, જાહેર પ્રગતને ફાયદો થતો હતો, તેથી કેળવણેના મધ્યમ વર્ગની શુભેચ્છા પણ તે આકર્ષી શક્યા. પણ શ્રીમાન મોટા વેપારીઓ તથા પૈસાદાર જમીનદારો માનમાં તથા કીર્તિના જૂખ્યા હતા. તેઓ પ્રાંતના પણ ઢાકેમના ન્યાયાધ્યા નામતા હતા. એટલે સરકારી અમલદારોની સલાતુશ્રુતિ આ કામમાં તેમને જાદુ ઉપયોગી થઈ. એને સરકારના સંપૂર્ણ ટેકાથી, છ વર્ષ લગી અવિશ્રાંત ચળવળ ચલાવ્યા પછી ૧૮૭૬ના જાન્યુઆરીની ૧૫મી તારીખ ને રાત્રિવારે બંગાળના તે વખતના લેક. ગવર્નરના હાથે દિંદી વિજ્ઞાન-મંડળની સ્થાપના થઈ. દિંદીના કનિદાસમાં તે એક વાદગાર દિવસ રહી જશે. તે વિષે તેમણે કહેલું કે 'એક અજાત સામાન્ય દાકતરના બોલાવ્યાથી દિંદી કેળવણેના ને શ્રીમાન વર્ગ, અંધશ્રદ્ધા અને ખાબડી,

ગ્રહ અને સુવાન સો આવ્યાં, અને વળી જેમને બંગાળ તથા બંગાળીઓ તોડે કંઈ જે નિરૂપન નહોતી એવા અન્ય જૂમિના દેશી રામજોએ પણ ઉદારતાથી એક પણ પણ જોડી થયા વિના મદદ કરી. આ સંરચા દ્વારા તેમણે દિંદી ભાવિ ૨૫૫૮ ઉત્પત્તિ જોઈ.'

ડૉ. સરકાર વૈજ્ઞાનિક શોધઓના પિદાન નહોતા. કાંઈ મૂળ મોટી શોધ તેમણે કરી નથી, તેમ તેને માટે તેમનો પ્રયાસ પણ નહોતો. વિજ્ઞાનમાં તેમને રસ એટલા માટે હતો કે આધુનિક સુધારાનું મોટું હથિયાર વિજ્ઞાન છે એમ તે માનતા. તેમાં અખૂટ શક્તિ ભરેલી છે એમ તેમને લાગતું. પોતાના દેશના દિનને ખાતર તેનો લાભ જોવાની તેમની હચ્છા હતી. કુદરતે નાશખંત મનુષ્ય-જાતિને જે અંતરાણોથી પીડી લીધા છે તેને દૂર કરવાની જાદુઈ શક્તિ વિજ્ઞાન છે એમ તે ખાતરીથી માનતા. પાશ્ચાલ દેશોમાં સુધારાનો અદ્ભુત પ્રગતિ એ વડે જ થઈ છે એમ એમણે ભેળું. જપાને થોડા વર્ષમાં જે કરી દેખાડ્યું તેથી તે મોદમુગ્ધ થયો.

વિજ્ઞાનના વિષયમાં દિંદી સુવકામાં તેમણે શોખ અને રસ ઉત્પન્ન કર્યા તથા પોતાથી જની શકેતેટલો પ્રયત્ન તેના પ્રચાર માટે કર્યો, એ તેમની વિજ્ઞાનદેવીને ચરણે મોટી સેવા છે. આ હેતુ વાર પાડવા તેમણે ઉપર કહી તેવી સંરચા રચાવી. વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં જીવન માળનારાઓને સારૂ અનુકૂળતા કરી આપી, વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન ફેલાવવા વ્યાખ્યાનમાળાઓ ગોઠવી અને એમ જૂમિકા તૈયાર કરી. દિંદી વૈજ્ઞાનિક કેળવણીના એ પિતા જન્યા.

દિંદી વિજ્ઞાન વિકાસ મંડળ

પણ ડૉ. સરકારનો મનોરથ તો સર રેવિન્ડ્રાપુરટરની બ્રિટિશ મંડળ જેવી સંરચા સ્થાપવાનો હતો. પોતાનો એ હેતુ સંપૂર્ણ જર લાવવા માટે સંરચા સરકારી અમલદારોની ફળલગીરીમાંથી મુક્ત હોવી જોઈએ એવી તેમની આંતરિક હચ્છા હતી. દિંદીઓની જ વ્યવસ્થા તથા અંકુશ નીચે સંરચા સ્થાપવો તથા વિચાર-સ્વામંત્ર્ય સુજળ અગત્ય કરવાની આપણને પૂરી છૂટ હોવી જોઈએ એવો તેમનો આગ્રહ હતો. પણ સરજાનમાં દિંદી અધ્યાપકો તેમ જ વ્યાખ્યાનકારો ખસેથી કામ લેવું આસંમતિન તેમ જ અનિચ્છનીય હતું. તે વેળા દિંદીમાં વૈજ્ઞાનિક કેળવણીના જ્ઞાનાનો દશ પ્રારંભ હતો. સામાન્ય દિંદી વિદ્યાર્થી એ સમયે

લોદયુગનો ટુકડો ભેળો પણ અર્થનો ગામતો !
 વૈતાનિક શોધ જેવું કંઈયે મળીએ તો જાણું અંદર
 અંશે મેડિકલ કોલેજમાં જ હતું. પ્રેસિડેન્સી કોલેજ
 જેવી વિદ્યાદાન આપનારી સંસ્થામાં પણ એવું કંઈ
 નહોતું. આંખાં અંધારનાં સમયે વિજ્ઞાન વિકાસ મંથન
 રચાયું, એટલે દિંદી અધ્યાપકો મળવા કેવળ અ-
 સંભવિત હતો. તેથી આ પ્રશ્નની જાણી જાણુઓનો
 વિચાર કર્યો પછી ડૉ. સરકારે નિર્ણય કર્યો કે દિંદી
 વ્યવસ્થાની કલમ મંથનના શિક્ષણ ખાતાને લાગુ ન
 પાડના. રવદેશભિમાન તથા પ્રત્યક્ષપણું ઝાનના
 ક્ષેત્રમાં અંતરાધરૂપ ન થયું જનકએ, દુનિયાના મદાન
 તત્પરિચયો અગર લેખકો કોઈ અમુક જ પ્રદેશમાં
 કે આગેશભિમાન પાડ્યા નથી. તેઓ કોઈ એક જ
 પ્રશ્નની સંતતિ નથી. તેઓ તો આખી મનુષ્ય જાતનો
 વારસો છે, ઊંચી વિદ્યા અને શોધખોળની જાગૃતમાં
 રવદેશભિમાનનો પ્રશ્ન નહતર રૂપ ન થયો જોઈએ
 એમ સર આસુતોપ મુકરજીએ પોકારીગોકારીને કહ્યું છે.

આ જાગૃતમાં ડૉ. સરકારના રવદેશભિમાની
 મિત્રોએ થોડા વિરોધ કર્યો, પણ તેમની લાગણી દુલ-
 બ્યા વગર જાણુ વિવેકથી તેમને સમજાવી આયોજનાની
 કલમ માટે સર્વ વર્ગના માણસોનો સદકાર તથા સદા-
 નુમૂતિ પ્રાપ્ત કરી.

એમની ઇચ્છા તો એ હતી કે વિજ્ઞાનની સર્વ
 શાખાની મૂળ શોધખોળનું મુખ્ય રચાન સંસ્થા બને.
 તેને વિવિધ ક્ષેત્રની શાળા જનાવી દિંદીઓને સુધેલા
 હુદારો કે મિત્રોનો તૈયાર કરવાનો ડૉ. સરકારનો ઉદ્દેશ
 નહોતો, પણ પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનના ઊંચામાં ઊંચા સિ-
 દ્ધાંતોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તેમનામાં ફેલાવે તથા મુરબી-
 ઝનોએ કરેલી મદાન શોધોમાં દિંદીઓ પણ પોતાનો
 ફાળો પૂરે એવા સમર્થ તેમને જનાવે. આવા ઉચ્ચ
 ને વિદ્વાન આયોજનાથી તે એક જ સંસ્થા એ વેળા
 હતી. તેનો પાયો નાખતાં પણ જાણુ લાંબી પૂર્વનૈવારી
 કરી પડેલી. પહેલાં તો આખી સંસ્થાની જરૂરિયાત
 લોકોને સમજાવતાં જ છ વર્ષ લાગ્યાં હતાં ! ઉપર
 કહ્યું તેમ વિજ્ઞાનના સાદા સિદ્ધાંતો જાણનાર પણ
 જૂજ લોકો હતા. તેથી તેમણે પોતાની પહેલી ફરજ
 તો એ માની કે આ સંસ્થામાં સારી કેળવણી પામેલા
 તથા વિજ્ઞાનનો શોખ ઉત્તમને તેવા પૈશાનિકો તૈયાર

કરી જીજ્ઞાસુઓમાં અધ્યાપકો તરીકે મોકલવા
 આજે જે ઉચ્ચ સ્થિતિમાં એ સંસ્થા છે તે સ્થિતિએ
 મૂકવા માટે તો ડૉ. સરકારને ઘણાધવા બોગ આપ્યા
 પડેલા. આ રથને બંગાળના જાદુ સારા દિંદા નિ-
 જ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓ પર જેમણે ઝાણુ કર્યું છે તેમાં
 જે નામ આપવાનું વીસરી જવું જોઈતું નથી. આ
 મંથનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાનું માન્ય
 જે મુદ્દરથોને જ પડે છે. સંસ્થાં દંભુ પેગમર પણ
 નહોતી યજ્ઞ. આં શ્રી કાલિકાસન, ટાંગેરે વૈતાનિક
 સાદિતો વસાવવા માટે પચીસ દળર રૂપિયાનું દાન
 કર્યું તથા સામાન્ય ખર્ચ માટે અને મહાન ફંડ ખાતે
 જીજ્ઞાસા સાન દળર રૂપિયા આપ્યા. વિજ્ઞાનમંથન
 મદાનજીએ પ્રયોગશાળા આધવાનો તમામ ખર્ચ આપ-
 વા કબજા કર્યું. અને મંથનની વિજ્ઞાનગર પ્રયોગશાળા
 તૈયાર થઈ.

જનરેલ મતભેદ

જે સમયે આ વિજ્ઞાન વિકાસ મંથનની રચાવના
 થઈ તે સમયે જીજ્ઞાસુ જાણુ કલકત્તાનું એક જીજ્ઞાસુ
 વિદ્વાન મંથન સફળું જાગી બેઠ્યું. તેણે લખ્યું કે
 ઘણી જરૂરિયાતની તેમ જ મોદરશાખની વસ્તુઓ
 માટે દિંદાને પરદેશ પર આધાર રાખવો પડે છે. જેમ
 કોઈ આધેશ કે પાંજળો માણસ પોતાના આકર પર
 આધાર રાખી પરાધીન જીવન ગાળે છે તેમ જ દિંદા
 ઘણીખરી પરદેશી વસ્તુઓ માટે પરત્તર દશા ભોગવે
 છે. પ્રાચીન મદાન મુધારકોના સંતાનોની આ કાયમની
 નામોશીરૂપ દશા છે. જેથી શહેરના કેટલાક મોટામોટા
 રવદેશભિમાની મુદ્દરથોએ પણ એમ પ્રાપ્તું કે દેશની
 મોટામાં મોટી જરૂરિયાત વિજ્ઞાનના તર્કની નથી પણ
 વિજ્ઞાનના કિયાત્મક ઉપયોગની છે. તેમની માન્યતા
 એવી હતી કે જેમને કમાવાની ચિતા ન હોય, જેઓ
 ખૂબ શીખન હોય, જેમની પાસે પુષ્કળ સાધન હોય
 તેવા માણસો પાશ્ચાત્ય સાદિતવાચનમાં અગર વિજ્ઞા-
 નના તર્ક કરવા એસે એ કીક વાત છે. પણ જે લોકોને
 કાલના રોટલાની પણ ચિંતા હોય અને અજાગ મહેનત
 છતાં પણ ચેટપુર રોજનો રોટલો ન મળતો હોય એવા
 લોકોને સાદા વિજ્ઞાનના ઊંચા તર્ક નકામા છે. એ
 દેશની શક્તિને ખોટા માઈં દોરવાનો અનર્થકારી પ્રયત્ન
 છે. તેમને ડૉ. સરકારની વિજ્ઞાન વિકાસ મંથનની

યોજના આમ જોડા આધ્યાત્મિક તરફ જેવી લાગતી હતી. તે આ કાળની ગરિયાત નથી પણ જિલ્લી અસારે તે દેશ પર ભારણ છે એમ તેમને જણાતું. આજથી પચાસ વર્ષ પછી એવી સંસ્થાનો ખર્ચ પડે સારે સાચું. અસારે તો તેમાં નહેર નાણાંનો દુર્ભય જ તેમને લાગતો હતો. તેથી આ ઉત્સાહી સ્વદેશ-ભિમાની સભ્યનોએ એવી દલીલ કરી કે અસારે તો દિંદના યુવકોને વૈજ્ઞાનિક તથા યાંત્રિક કેળવણી આપે તેની એક પાઠશાળાની જ દેશને જરૂર છે. વળા ડૉ. સરકારે કરેલી લાંબી તૈયારીનો પૂરો લાભ લેવાનો તેમને ઇચ્છા થયો. તેથી પોતાની સંસ્થા સ્થાપવા તેમણે પણ આ જ સમય સાધ્યો અને દિંદનાં અનેક વિષદુષ્ટોનો નાશ કરે તેવી સંસ્થા સ્થાપીને ઈંગ્લંડના પાટની કુમાર (એકવર્ડ)ની આ દેશની મુલાકાતના ગિરકાળનું સંભારણું ઉભું કરવાનો તેમણે વિચાર કર્યો. લેફ. ગવર્નર સર 'રિચર્ડ' ટેમ્પલનો સહકાર તથા સહાનુભૂતિ મેળવી તેમણે એવું તો પ્રચાર કામ આદરી દીધું કે જેથી ડૉ. સરકારના મંડળ પર ટીકાની જાડી વરસી રહી. પછી તો વાત વધી અને હિંમતીયાર ચર્ચાપત્રો પણ નહેર છાપામાં જેખાના કાગળમાં અને કલકત્તાના હોમીઓપથીના ફાકતરની અનેક વિધિ સારી જોડી ટીકાઓ તથા દારીયાં થયા માંડી. 'ઇન્ડિયન લીગ' જેવી સંસ્થા કે જેમાં ઘણાખરા સર્જન પુરો સલામત હતા તેણે પણ આગળ પડી આ લીલયાલમાં ભાગ લેવા માંડ્યો. સર રિચર્ડ ટેમ્પલ જેવા માણસોના પ્રમુખપણ નીચે સલામતો ભરવાની વ્યવસ્થા થઇ અને એવું નહેર કરનામાં આજીવું કે પાંચ દહાડામાં એક લાખ ચાળીસ હજારનું ફંડ ભરાઇ ગયું છે. તળપદાં વર્તમાનપત્રોએ પંજુ જોડે અપાજે કહી દીધું કે 'આનું નામ તે ખર્ચકામ!'

'' એક ટીકા કહેતું છે કે 'મિત્ર રો આવેલા દુષ્કર્મનથી જ સાંચું કરવાનું છે.' 'ઇન્ડિયન લીગ'ના સભ્યોએ આ કહેવત સાંભી ઠેરવી. તેમણે જમારે એવું કે કલકત્તાના મોટામોટા વિદ્વાન પુરો ડૉ. સરકાર પ્રત્યે માનની નજરથી જુઓ છે સારે તેમણે નહેર કર્યું કે અમારે ઉદ્દેશ પેશું હિંદી વિજ્ઞાન વિકાસ મંડળના જેવો જ છે. જ્યારે લેફ્ટનન્ટ જેવો મહાન ખર્ચોળ ને ભૌતિકશાસ્ત્રી ડૉ. સરકારના પ્રતિપક્ષી મંડળ તરફ દષ્ટિ સરખી પણ કરતા નથી એવું તે લોકોએ જોયું. એટલે

તેમણે પણ ખદાર પાડ્યું કે અમે પણ તે મહાન ડૉ. મહેન્દ્રલાલના જ મિત્રો અને સહયોગીઓ છીએ. તેમણે જાને સંસ્થાને એક જ કરી દેવા માટે ડૉ. મહેન્દ્રલાલ સરકારને નિમંત્રણ કર્યું. સિદ્ધાંત તથા ક્રિયા એક જ સાદસની જે જાણીઓ છે. જાનેના હેતુ તથા આદર્શ એક જ છે. દેશની કંગાલિયતનો અંત આણવાનો જ જાનેનો અંતિમ ઉદ્દેશ છે. સર્વ ક્રિયાત્મક સાદસની પૂર્વે મૂળ સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન જરૂરી છે. સિદ્ધાંતની પૂર્ણતાની ઉપયોગી રીતનું નામ જ ક્રિયા છે. તેથી એકલાં ચએલાં નાણાં, શક્તિ અને લાગવગ વડે દિંદના ઉદ્ધારનું મહાન કાર્ય કરવા સાર જાનેએ એક થવું જો જોયરકર છે. આ મતમાં ભળવા માટે ડૉ. સરકાર પર ખૂબ દયાણુ લાવના મોટામોટા માણસોનાં નામ અપાયાં. ડૉ. સરકારને કંઈ આ પહેલાં સંગ્રામ ખેલવાનો નહોતો. તે તો ઘડાએકા કુશળ લડવૈયા હતા. તે તો પોતાની એક જ વાત પકડી રહ્યા અને પ્રતિપક્ષીઓ જોડે જાય બીડી.

આ રથજે ડૉ. સરકારની રિયતિ સમજાવવી આવશ્યક છે. વૈજ્ઞાનિક કેળવણીનો ખ્યાલ લોકપ્રિય બનાવનાર આ દેશમાં એ જ પહેલા પુરુષ હતા. તેમણે લેન ખેડી જુગિ પારખાર તૈયાર કરી હતી. એ જ વેળા 'ઇન્ડિયન લીગ'ના સભાસભ્યોએ ક્રિયાત્મક વિજ્ઞાનની ગદ્દ વડે દિંદને ધનિક બનાવી દેવાનું આકર્ષક નિવેદન નહેર પાસે મૂક્યું. આ નિવેદન વિષે ડૉ. સરકાર જોડે તેમણે અગાઉથી કશી ચર્ચા કરી નહોતી. તેમની સભામાં ડૉ. સરકારને નિમંત્રણ આપના જેટલું સૌજન્ય પણ તેમણે દાખવ્યું નહોતું કે આ દેશની વૈજ્ઞાનિક કેળવણીના આ મહાન ફિરસ્તાને સહકાર કહેવા જેટલો પણ તેમણે વિવેક વાપર્યો નહોતો. માત્ર ડૉ. સરકારની જીવનભર કરેલી મહેનતનું ફળ લૂંટી લેવા સ્વાર્થી લોકોની જૂર્ણ મેસલતની સલામતો જેવી તેમની સલા હતી. પોતાનાં કાર્યક્ષેત્રની કશી વિસ્તારપૂર્વક યોજના તેમણે નહેર પાસે મૂકી નહોતી. તેમનો જથ્થો વ્યાપાર પ્રેક્ટિકલ—ક્રિયાત્મક—એ.આ. કર્ષણ શબ્દની મૂડી પર જ હતો. તેથી હિંદી વિજ્ઞાન વિકાસ મંડળનો પાયો નાખનાર ડૉ. સરકારને આવા જીનજવાળાદાર લોક સાથે ભળવાની આશા વ્યર્થ હતી અને પક્ષની રિયતિ સમજાવવા માટે સરે રિચર્ડ

સભા ભરી તેમને નિમંત્રણ મોકલ્યું. ડૉ. સરકાર દાબર થયા અને જોડ્યા કે 'નિયત સમય માટે વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ મેળવી શકે એવો પાઠશાળા સ્થાપવાનો પહેલેથી જ મારો ઇરાદો નથી; પણ જ્યાં વિદ્યાર્થી અવસ્થા તરાવ્યા જ્યાં અભ્યાસી સિદ્ધાન્તીભર (અથવા જ્યાંસુધી તેની ઈચ્છા હોય ત્યાં લગી) વિજ્ઞાનની કોઈ એક વા વધુ શાખાનો આગળ અભ્યાસ કરે તેવી સંસ્થા સ્થાપવાનો જ મારો ઉદ્દેશ છે. તદ્વાન નાનીનવી શોધખોળો સાર નવાનવા પ્રયોગો કરવા માટે સર્વ જનુકૂળતા કરી આપવાનો જ મારો હેતુ છે. કોઈ કળા અગર વાનિક કે ધંધાની કેળવણીની કોઈ યોજનાને તેમાં સ્થાન જ નથી. વિજ્ઞાનનો જે દુકેશ અર્થે 'લીમ'ના સભ્યો કરે છે તેથી ધણો વિશાળ અને ઉંચો અર્થે હું કહી શું. આ બંને સંસ્થાઓના મૂળ ઉદ્દેશો પાપમાંથી જ સિન્નલિખ છે અને ઝીણી નજરે તપાસતાં એક બીજાથી વિરુદ્ધ પણ છે. માટે આ બંને સંસ્થાને એક કરવાની વાત જ હું અસંભવિત માનું છું. બાકી બંને સંસ્થાને પોતપોતાની દિશામાં નગદ કામ જ કરવું હોય તો બંને માટે દુનિયા વિશાળ પડી છે.'

ઉપરના વાદવિવાદ પછી ડૉ. સરકારનો એક ગુણ પ્રકાશમાં આવ્યો. પોતાની પ્રમાણિક, માન્યતામાં તથા નીતિમાં કદી છૂટછાટ મુદ્દા સમાધાન ન જ કરવું એવું માનનાર તે હતા. તેમના આજ્ઞા શુકા દરમિયાન આ વાત વારંવાર તરી આવે છે. તે કહેના 'સમાધાન એટલે જ મૃત્યુ.' સમાધાનીમાં વ્યક્તિત્વનો ખંસ થાય છે. અને વ્યક્તિત્વ ગયા પછી રહ્યું શું? 'ઈન્ડિયન લીગ' એકાદ દશકા મુદ્દી માંડમાંક

ચાલી અને જે કરવાનાં યજ્ઞમાં પ્રારંભમાં પૂરેલાં તેમાંનું કશું કયો શિવાય મૃત્યુને સાથેરે મુદ્દ મણ. અને વિજ્ઞાન વિકાસ મંડળની અંદર શરૂઆતમાંથી આવેલાં જનનું તે એક અગ્રગણ્ય વૈજ્ઞાનિક શોધખોળનું સ્થાન થઈ પડ્યું છે. જે માટે ડૉ. સર સી. વી. રામન કહે છે: 'નવા જાગનો પ્રવાહ અદ્યોથી જગતના દરેક ભાગમાં વહે છે. જ્યાંજ્યાં ભૌતિકશાસ્ત્રનો આગળ અભ્યાસ થાય છે ત્યાં દરેક રચણે આ મંડળની કીર્તિ જગતને છે.'

માતખાંદ

અભ્યર્ચના

૫૫૧

અસ્ત્ર પળ કાં થતો? હૃદય મેંસારા ધમધમી અભ્યક્ત, સદ્ગુ મર્મમાં દવ અકથ્ય શ્રે વળતો? કુપંચ ચર્યું નાવું જીવનનું; દવે માગતો લગીર ગુજ જ્યોત હું ઉગરતા મદાકામથી. વધી વિપગ વ્હેનમાં વિજળ વિશ્વ વ્યવ્દારના ઝીંટ્યા નીરસ વાસનામય જ સ્નેહ વિશાસના બળે દવ હરે, ન જ્યોત જગમાં અરે સાંપડી; મર્યો સુખ મદો, જડી પશુ ન શાન્તિની કાપડી; મધ્યમાં બૂધળ દૂધળો, દસિનની દયા ના પરી. જીઓ જીવન સ્વાર્થના અધમ વ્હેનમાં હું પડી. વહે વિપળમાં કુડ સમીર ને જીવાળો ચરે; વર્યો નયન અંધકાર, પથ શોધનાં ના જરે. ઉગાર મુજ નાવ દ્વાપ દઇ આત્મજીનસના સમતપ પ્રભુ! એરથી સુખદ બેળ કર્મન્યના.

પ્રાણસંકર જગજીવન અધેકા

૧૦૫

સમ્ય ચૂંટાયા; ઉપરાંત ઓનારી (માનદ) પ્રેસિડેન્સી મેજિસ્ટ્રેટ પણ નીમાયા અને પછી સી. આઈ. ઈ. ના ખિતાજ પામ્યા. હૃદયની સમ્યાદ તથા દેહની વિવિધ જરૂરિયાતોના તેમના જ્ઞાનને લઈ સરકારે તેમને બંગાળની કોલેસીલના સમ્ય નીમ્યા. કલકત્તા વિદ્યાપીઠના તંત્રમાં પણ 'સિન્ડિકેટ'ના સમ્ય તરીકે તથા ફેકલ્ટી ઓફ આર્ટ્સના પ્રમુખ તરીકે તેમણે ખૂબ સારી સેવા કરેલી. બંગાળની 'એસિયાટીક સોસાઈટી'ના નિયામક મેળળના તે એક આગેવાન સમ્ય હતા. આ પ્રમાણે

ડૉ. સરકારની મેવા-
ઓની કદર પ્રગ્ન તરફથી
એકસરખી ધમ. દેશમાં
વૈજ્ઞાનિક શોધખોળના
ગોરામાં મોટા ઉત્પાદક
હોઈ કર્મો કલકત્તા વિ-
દ્યાપીઠની ડૉ. આઈ હોર્ન
ની માનદ પદવી તેમને
આપી. હોમીઓપથીના
તો તે ધન્યવંદી તજ્ઞાના.
રામને કાંતી દેગમી તે-
મની, કુશળનાથી, મેળી
દેંદો વધના અટકાવના-
ના તેના પ્રવાસોથી તથા
ચહેરના ગરીબ દર્દીઓની
મક્ત સારનાર ને મર્મ-
દાનથી તેમનું નામ કલ-
કત્તામાં અતિ લોકપ્રિય
થઈ ગયું. કલકત્તા મ્યુ-
નિસિપાલિટીના પણ તે

સમ્ય ચૂંટાયા; ઉપરાંત ઓનારી (માનદ) પ્રેસિડેન્સી મેજિસ્ટ્રેટ પણ નીમાયા અને પછી સી. આઈ. ઈ. ના ખિતાજ પામ્યા. હૃદયની સમ્યાદ તથા દેહની વિવિધ જરૂરિયાતોના તેમના જ્ઞાનને લઈ સરકારે તેમને બંગાળની કોલેસીલના સમ્ય નીમ્યા. કલકત્તા વિદ્યાપીઠના તંત્રમાં પણ 'સિન્ડિકેટ'ના સમ્ય તરીકે તથા ફેકલ્ટી ઓફ આર્ટ્સના પ્રમુખ તરીકે તેમણે ખૂબ સારી સેવા કરેલી. બંગાળની 'એસિયાટીક સોસાઈટી'ના નિયામક મેળળના તે એક આગેવાન સમ્ય હતા. આ પ્રમાણે

પ્રાંતની ધણી આગળ પડતી શિક્ષણ સંસ્થાઓ જોડે-
તેમ જ અન્ય દેશોની પણ કેટલીયે સંસ્થાઓ જોડે
પરેકલ કે અપરેકલ રીતે સંકળાઓલા દત્તા. રાજ્ય પ્યારે-
મોદન મુકરજીએ લખ્યું છે તેમ 'ડૉ. સરકાર પોતાની
યુવાનીનું સ્વપ્ન વૃદ્ધાવસ્થામાં ફળતું જોઈ શક્યા. તેમના
જન્મ વેળા આ દેશ પાશ્ચાત્ય પ્રભુઓના કામનો
મૂર્છા પ્રેક્ષક હતો; તેમના મૃત્યુ વખતે જંગલની સમગ્ર
પ્રગતિમાન હીંસ્યાસભા તે ચોખ્ખાઓ આપતો થયો હતો.

અવસાન

ડૉ. સરકાર વૃદ્ધ થયાં દત્તા. દિન્દસ ઉદારની
સતત મખંતી ધંધરાને લીધે બદારથી તે અચાપ થયો
ઉઠતી શક્તિ હાગતા દત્તા, પણ તેમના નિકરના
પરિચયમાં આપનાર સર્વને લાગતું હતું કે દવે તે
જાણું કાંદશે નહિ. વૃદ્ધાવસ્થાનાં ચિહ્નો મોં પર સ્પષ્ટ
તરતો દત્તા. તેમનો અવાજ શુદ્ધ હતો, પણ દવે તો
લાંબાં વ્યાખ્યાનો આપતી વેળા દેહમાં ચાકી જતાં
હાગતાં. તેમને પણ પ્રશુતા દરબારમાં તેમં આપવાની
હુકમમાં જાંબી થયેલી હાગતી. ઇ. ૧૮૯૧માં સખ્ત
ધન્દલજોનનો દુઃખસો થયો. એ જ વેળા આ રોગ
આ દેશમાં પહેલપહેલાં આગ્યો. ત્યાર બાદ તેમને મેન્-
રિયા તથા હમો વ્યાધિ થઈ આગ્યો. પોતાનું મૃત્યુ
મેન્રિયાથી જ થશે એવું તેમને ચૂકી આવેતું અને
તેના મેપની બીક તેમને જિંદગીભર લાગેલી. પણ તેથી
તે મેન્રિયાના પોતાના હર્ષિ તરફ કદી જોડાળજી
રાખતા નહિ. હંગેલીનો એક નિરાધાર ગૂંચળ જામક
તેમનો હર્ષિ હતો. બદારગામની શી પોતે ઓઝામાં
ઓછી રોજની સો રૂપિયા લેતા; છતાં આ નિઃસદાય
અનાથ જાળકની સારવારમાં પોતે નવ દિવસ રોકાયા
અને કદી શી લીધા વિના પાછા આવ્યા. પણ સાથે
મેન્રિયા લેતા આવ્યા. તેમાંથી કંઈક આરામ થયા
બાદ વળી એક બીજા હર્ષિની સારવારમાં ગયા. લાંબી
ફરી મેન્રિયાનો ઉચ્છેદ લાગ્યો. તેનાથી પણ વધે
લગી પોતે પીડાયા. છેલ્લે ૧૮૯૬ના નવેમ્બરમાં શાદ-
જાદા હરખશાહની સારવારમાં ગયા. લાંબી ફરીથી
મેન્રિયા તાપ લાગુ પડ્યો. એ કામ હાથ ધરવાની
પોતાની નામરજી છતાં મિત્રોના આમ્રદને વશ થઈ
આલીંગમાં તે શાદનદાગી સારવાર માટે એમને
જવું પડ્યું. એ રક્તના પ્રાણધાતક મેન્રિયાનું ઘર ગણાય

છે. આ બાંકરે રોગના પંખમાંથી તે કદી છૂટી જ
ન શક્યા. ત્યાર પછીનું તેમનું આયુષ્ય એટલે લાંબી
માંઘી જ કહેવાય. પછી તો એકે દવાડો પોતે સાજા
રહ્યા હોય તેવું બન્યું જ નથી. આગે છતાં વિજ્ઞાન
મંડળમાં પોતાનાં વ્યાખ્યાનો નિમિત્ત આપના!

એક દવાડો મંડળમાં પોતાનું નિમિત્ત વ્યાખ્યાનો
આપવા માટે સભાગૃહ તરફ જીપડવાની તૈયારીમાં દત્તા.
ત્યાર વાગ્યો વ્યાખ્યાનનો સમય હતો, અને જરાયાર
ત્રણ તાગે એક દર્દીને નપામવા આવવા માણસ તેડવા
આન્યું. ખસે રૂપિયા શી આપવા તેઓ તૈયાર દત્તા.
પણ તે દર્દી પાસે દોઢ બે કલાક રોકાવું પડે તેવું
હતું તેથી પોતે ના પાડી, કેમકે મંડળમાં રાદ જોના
પોતાના વિવાર્ધિઓને નાહિત કરવાનું તેમને પસંદ
નહોતું. મંડળ પ્રત્યેના એમના ધર્મની વચ્ચે કાઈ પાર્શ્વ
વસ્તુ આવી શકતી જ નહિ. મંડળ એ પોતાના જી-
વનનું મુંદર મર્તિમન કાર્ય છે એમ તે માનતા.

રોગમાં ને રોગમાં તે ધીમેધીમે તદ્દન કૂપ થઈ
ગયા. ૧૯૦૩માં તેમના હાથ જન્મદિવસે તેમના
પુત્રે તે મેમલ પ્રસંગનો ઉત્સવ યોજ્યો. દવે ડૉ. સર-
કારને લાગ્યું કે પૂરા બાર મહિના પણ હું કાંદવાનો
નથી. પણ અંતરથી શાન્તિ હતી. પોતે આ જન્મમાં
ધર્મરે આપેલી શક્તિઓનો સદ્વ્યય કર્યો હતો, એ
સંતોષ લઈને એ જ સાલમાં તેમનો આત્મા બીડી
ગયો. પચારી પાસે પોતાનાં સર્વ સંગ્રાંધવામાં તથા
મિત્રોને છેલ્લી પળે તેમણે જોડાયા દત્તા અને મિત્રો
માં તથા ધર્મમાં શ્રદ્ધા રાખવા સોને જે વેળું કહ્યું.
લાગણીશુન્ય મણતા વૈદાનિક પાંચેથી આવી પાનની
આશા જ ન રખાય. પણ નેમણે કહ્યું 'ના. ધર્મમાં
તથા ધર્મમાં જરૂર શ્રદ્ધા રાખજો. પ્રભુનો મોદન ધર્મ
મનુષ્યના આત્મામાં છે તે અનુભવના સો પ્રવત્ત કરજો.

જિંદગીના છેલ્લા દિવસોમાં તો તેમણે પૂજા પીડા
બોળી. પણ પોતાની યુવાનીના મનોજાળથી સંછિન્ના
સૂક્ષ્મકારની કોર્નિમાં મન પરાંતી ગદાદુરીથી સંપૂર્ણ
સેલી લીધું. માણસ પર પળેપળે ધર્મરની આગાધ કૃપા
વરસી રહી છે. તેને બાતર દમેશ તેનાં શુભગાન કરવા
ની આપણી ફરજ છે એ તેમના છેલ્લા શબ્દો દત્તા.
સંસ્કૃતિ એ સમયે જાણે વિધુર થઈ જતી લાગી.
દેવાશંકર ઓ. સોમપુરા

વસ્ત્રવિચાર

અબ્દો—ખમીસ—પહેરણ

મનુષ્યના શરીરમાં વસ્ત્રો ઉમેરવાથી તેનું નર દૃઢ વધે છે એવી મતલબની પ્રાચીન કહેવત છે. છતાં માણસો તેમનાં વસ્ત્રો માટે જોઈએ તેટલો વિચાર કરતા નથી. જો વિચાર કરવામાં આવે તો રમૂજના અનેક નમૂના ગણી આવે. એક જ્યાંમદ

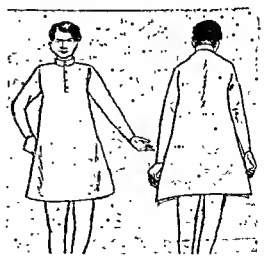
આંટીવાળા ફેંટા નીચે અછકડ કોશર અને જો પહેરે છે ! ખીન્ન ગુદરથ કાળાં અર્ધા મોત્ત ઉપર ધોતિયું અને નીચે હોલખટ્ટ પહેરે છે ! ત્રીજા કોટપાટલૂન ઉપર હાપરીવાળા પાથરી પહેરે છે ! આ વસ્ત્રોને અને તેના પહેરનારોને કશો સંજ્ઞ હોતો નથી. વળી આપણાં વસ્ત્રો મુસલમાન અને અંગ્રેજી રાજ્યોની અસરોથી જુદાજુદા આકારનાં બન્યાં છે અને તેમાં આગોદવા, અતુફળના કે કલામવતા કશું જોવામાં આવતું નથી.

ખમીસ જ દ્યોને. પહેલાં માણસો આમાના રચૂળ, સૂદમ અને કારણ દેવની માફક વહેરણ, કળજો અને કોટ કે કડિયું પહેરતા. દરે ખમીસ એ ધણી પ્રચલિત વસ્તુ છે અને છેક દમણથી તેનું રથાન અબ્દો—કદનીએ લેવા માંડ્યું છે. તે બંને દહ જામી રીતે સંતોષકારક નથી. પણ એ સર્વના ગુણો એકત્ર કરીને એક નવું વસ્ત્ર જમાવી શકાય. પછી તેને નામ અપાય કે ન અપાય તો પણ તે તેટલું જ ઉપયોગી રહેવાનું.

વસ્ત્રની ખંદાંચ એ એક ઉપયોગી અંગ છે. જેમને વારંવાર લખતું પડતું હોય, ખીટીઓ વાળતી પડતી હોય અથવા નિયોગોમાં હાથનો વાપર વિશેષ કરશે પડતો હોય તેમને લટકતી ખંદાંચવાળું વસ્ત્ર ચાલે નહિ.

તે ખંદાંચને કાં તો ખમીસની માફક અછકડ કદ જોઈએ, અથવા તે દાઢને ચપોચપ જોઈએ. દિંદ મરમ દેશ હોવાથી અછકડ કદ પરસેવાથી ખરાબ થાય, એટલે કદ અછકડ ચાલે નહિ. એટલે એવા માંછુસો માટે ખંદાંચ, ઉપરથી કાપેલા પોલા મૂળાના કાંદાના જેવી જોઈએ. જેમ ખંદાંચ કાંડા આગળથી ચપોચપ જોઈએ તેમ જ દાઢની બધી મનિઓ દરકત રિના થઈ શકે તેટલા માટે ખીજો બધે તે પૂરતી ખુદશી હોવી જોઈએ અને છેવટ કાંડાં આગળ જટન કે ગોરિયાં હોવાં જોઈએ.

ખંદાંચ સિવાયના ખીજા ભાગ માટે અસારે બે તણ રિવાજ પ્રચલિત છે. ખમીસને ખૂણા હોવા નથી. તેનું કારણ એ દેખાય છે કે પાટલૂન પહેરનારાઓ ખમીસનો વધારાનો ભાગ પાટલૂનની અંદર ખોસે છે. ધોતિયું અને સૂરવાલ પહેરનારાઓને એવી જરૂર નથી હોતી. માણસનું ધક મોખૂણુ નથી, પણ સૌથી નીચલી પાંસળા પાસે સાંકડું છે અને છાતી આગળથી પડેલું છે; માટે વસ્ત્રનો આકાર પણ છાતી આગળથી પડેલો, વચ્ચે પાટળો અને નીચે ખુદશી એ રીતનો હોવા જોઈએ, અને તેના ખૂણા બહાર આવના હોવા જોઈએ. ખીજ એક એ દૃષ્ટિ પણ નજરમાં રાખવી જોઈએ કે અહીં મરમી લાણિ વખત પડે છે તે વખતે ધણાં વસ્ત્રોની જરૂર નથી. કેવળ અબ્દો બસ થાય. અને એક માત્ર અબ્દો પહેરી બહાર જવું હોય સારે તે કદરૂપા કે જોડાણ ન હોય તે જરૂરનું છે. તેમ જ તેણે બીજા બધી રીતે કોટ, કડિયું કે એવા નાલ વસ્ત્રની મરન પણ સારવી જોઈએ. એ માટે તેને મળ્યાં પણ હોવાં જોઈએ અને તે એવી રીતે આપવાં જોઈએ

કે તેમાં હાથ અંગમરોડાની ગરજ વિના જઇ શકે. તે એટલાં મોટાં ન બોધ્યો કે એકરીના કાન માફક લટકે.

અમીસના કોલર એ જાતના હોય છે. એક માત્ર પટ્ટી અને ખીખ અને આંધું બુંદિર જેમ જાંઘર પાંચીં અણીઓપાળો. કેટલાક જગ્યાં ને રૂકું આંધુંથી ખીંચાય છે તેને કોલર હોવા નથી. પણ સાંજમાં સ્ત્રીઓ અને ગણસાઓ ભેળી જ રોક મુદર કંઠી છે, તેથી જ

દવોનું કાવ્ય

કેટલાય દિવસનું આકાશદર્શન ચડી ચું છે. પ્રતિપદાને દિવસે ચંદ્રદર્શનની રાહ લોધે થાક્યા, પણ એમાં ચંદ્રનો વાંક નહોતો; આમારી જ ઉતાવળ હતી. જે અમાસ સાંગલાગટ આવ્યો! મઠી ચંદ્રદર્શન તો પડ્યાને દિવસે જ થાય, અને એ પ્રમાણે થયું પણ ખરું.

શુક, ચંદ્ર અને ચુર નંધેરે પાસેપાસે હોય છે સારે આકાશપ્રેમી આંખોને હેરાનગતીનો પાર નથી રહેતો. ઘડીકમાં શુક તરફ નજર જાય છે; એટલામાં ચંદ્ર પોતાના આંકડા વતી ખેંચીને નજર પોતાના તરફ લઇ જાય છે. ધરડો ફૂલ્યું ચંદ્ર કયો અને જીજ્ઞા પાળ ચંદ્ર કયો એની શોધમાં પડ્યા હોઇએ, એટલામાં જાણે બારે અધિવેક થયો હોય એવા પચાતાપથી નજર ચુર મહારાજ તરફ દોડે છે અને એમની સેવામાં મોટ છે. શુક અને ચંદ્ર આગળ ચુરનું તેજ તો ફિક્કું હોય છે; પણ તે જ કારણે એનું મુરખ્ખીપણું, એનું પીટપણું વધારે વ્યક્ત થાય છે. ચંદ્ર અને શુકના તેજને લીધે ચુરનો તેજેવધ નથી થતો. ડોર્મ ધરડો તીર યુવાનોને ઊછેરી મોટા કરતો હોય અને પછી એ યુવાનો ત્રણથી દવે ન યજ્ઞ શકે એવી પરાક્રમની કૃતિઓ કરી જતાવતા હોય ત્યારે એ બોહો નથી પડતો, પણ એક જાતની કૃતાર્થતા અનુભવે છે. એના જમાનામાં એણે શું કરી જતાવ્યું છે અને વિજયનું શ્રીજ્ય મેળવ્યું છે. દવે એના શિષ્યો પરાક્રમ જાતાવતા હોય સારે એને આનંદ જ થાય ને? દવે એ આખાણમાં દરીફ તરીકે નથી જાનરતો, પણ કુશળ-પરીક્ષક તરીકે, જૂના બેણકાર તરીકે તટસ્થ રહીને નિહાળે છે. ચુરના તેજમાં એ તટસ્થ નજરની પ્રસન્નતા હોય છે, એટલે મુરખ્ખીપણું એનું જ.

અને આકાશમાં ચુર પોતાનું રથાન જઝઝટ નથી ફેરવતો. શુક તો જિએનીચો થયાં જ કરે છે, અને

સ્ત્રીઓની ડોક ખુલી રહે છે. ગણસાઓ દરજનો ઉપયોગ કરતા નથી માટે તેમનો પ્રશ્ન નથી. પણ ખીખ સર્વ લોકોએ પોતાની ગરજન પ્રમાણે કોલર રાખવો બોધ્યો. તે પાઠબધી જિએ ને આગળથી નીચો એ રીતે આંધવો બોધ્યો. જે ગરજની લંબાઇ વિશેષ હોય તો કોલર જિએ રાખવો અને તેમાં જે જાંઘર રાખવાં. ખટન માટે ગાજ રખાવવાં એ વધારે પસંદ કરવાં જેવું છે. 'વજ્રશાસ્ત્રી'

ચંદ્રને તો રાજ એકજોક ધરેલી પરાણગત લેવાની હોય છે એટલે વજ્રાંગની પેઠે—અથવા સાચું કહીએ તો માનપત્રો લેવા ફરતા રાષ્ટ્રપ્રતિની પેઠે એ જોતો હોય છે. ખીજને દિવસે શુક અને ચુર સાથે ચંદ્ર કાટખૂણા કર્યો હતો, પણ 'ખીજને દિવસે એ બધું જાડયાધું. આ કહ્યું બેચેલા ધનુષ્યમાંથી તેજસ્વી પાણું ફૂટે તેવી રીતે ચંદ્રથી દૂર પશ્ચિમ તરફ ચળકતો સૂર્ય દેખાતો હતો. જાણે પશ્ચિમમાં ડોહ અસુર અક્ષોપ થયો છે એની પાછળ જ એ પાણુ દોડતું ન હોય! પણ આ કલ્પનામાં ખૂબ છે. શુક પાણુ જાને તો એ એ અસુરોનો ચોર અસુરોનો પાત કરવા પ્રયત્ન ન થાય. પણ એવા કલ્પનાના મોટાળા પુરાણકારોએ દનેસાં કર્યાં છે; માટે ચુરમાર હોઇએ તો એ એમાં પુરાણકારોના અનુયાયી જ છીએ. ફૂલ્યુંચંદ્ર પોતે જ નથી કહ્યું કે 'પૂર્વમેજે કરેલું કર્મ જ કરતે'.

પણ દવે તો સત્યાર થઈ, અગ્નિની વતી ઉપા કહે છે, દવે ઊડો, કાગે પળગો. પણ હંસ લોબી નન્દરે કહે છે, તમારા દર્શનમાં મારી દાંજરી પૂરીને જ ઊડોને! અભિનિત' કહે છે 'ત્યાં શ્રવણ છે એની પણ નોંધ લેતા જવો. અને સારણુ કહે છે કે કલાક પહેલાં વસુના અને વાગમત્તય દેખાતા હતા તેમનો પણ નાગોચ્ચાર કરો એટલે જાનું ઉધરાણું રહે નહિ.

ખીની વાંદળી સ્થેટ પરના દાખસાઓ ખૂંસી નાખતી હોય તેમ નવજલ્પીનાં વાદળાંઓ નીચ આંકોશ પર દોડતાંડોળતાં કહે છે. દવે રાત્રેનો એલ અલાસ. દિનકર સચિનાનારાપણું સંગત કરવાને, એનું ઉપરયાન આવેને તૈયાર થાગ્યા; હાથમાં અર્ધ્ય લો; એ ભગવાન આવે છે. પૂર્વ દિશાના મુખ પરની લાવણ્યજીભી જોયા પછી ભગવાનનાં દર્શન થયાં જ સમજવું બોધ્યો. દત્તાત્રેય આલકૃષ્ણ કાલેલકર

રૂંડે દેશમાં એક ખેડૂત રહેતો હતો. એને બેઠા જનાવવા માટે જાડની છાત્ર જોડતી હતી. તે ગેજવવા માટે એ જંગલમાં ગયો. ધણું જાડ પરથી છાત્ર ઊભેડી એણે તો છાત્રનો મોટા દગલો કર્યો. આ કામ કરતો હતો તેવામાં તેણે દૂરથી એક રીંછ આવતું જોયું, એટલે ગલરાઇને સંતાવાની જગ્યા શોધવા લાગ્યો. છાત્રનો દગલો પાસે જ પડ્યો હતો, એટલે એની નીચે તે સંતાઇ ગયો.

રીંછ તો પાસે આવી પેલો દગ જોઇને મનમાં કહે છે, 'અહીં આ આટલી બધી છાત્ર શા કામ માટે બેઠી કરી હશે? ગમે તે હોય; પણ જરા આરામ લેવા માટે આ જગ્યા ઠીક છે.' આમ વિચારી એ તો સા દગ આગળ બેઠું.

થોડીક વારે એક વર સાંધી દોડતો આવ્યો નીકળ્યું. રીંછ તેને કહ્યું, 'કાં દોડત, આમ ઉતાવળો ઉતાવળો ક્યાં આવ્યો? આવ, બેસ તો ખરા; જરા વાતો કરીએ.' એટલે વર પણ પેલા દગ પાસે બેઠું જ્યાં રીંછને કહેવા લાગ્યું 'હું તો પેલા ખેડૂતને સાંધી એક ઘેરું ચોરી લેવા જતો હતો.'

'એ તો બહુ સારી વાત.' રીંછે કહ્યું. 'હું પણ આવ તારી સાથે આવીશ ને તેને સાંધી મધમાખીનો એક પૂડો ઉઠાવી લાવીશ. પછી આપણે મજેદાર ભોજન કરીશું.'

એવામાં પાસેની જાડીમાંથી એક સસલાએ ડોકું કાઢ્યું. રીંછ તેને જોઇને બોલાવ્યું, 'અરે ભાઈ, અહીં આવજો; આપણે જરા વાતો કરીએ.'

'નારે, ભાઈ, હું તો બહુ કામમાં છું.' સસલાએ જવાબ દીધો. 'મારે તો પેલા ખેડૂતની વાડીમાંથી ડાળીનો એક ગોટા ઉઠાવી લાવવો છે.'

રીંછ કહે, 'વાહ; તું પણ સાં જ જવાનો છે કે? ભારે તો તું તે ડાળી લઇને અહીં જ આવજો. હું પણ થો મધ લઇ આવવાનો છું ને આ વર એક ઘેરું

લાવશે. પછી આપણે બધા સાથે મળીને નાસ્તો કરીશું.'

આમ મનસૂબો કરી ત્રણે જણ પોતાનું કામ કરી લેવા સાંધી નીકળ્યા. વર ઘેરું લેવા ખેડૂતના ઘર તરફ ગયું, રીંછ મધ લેવા માટે ફળોના માંડવા તરફ આવ્યું અને સસલું ડાળી લેવા સાર વાડીમાં પેઠું.

છાત્રના દગલા નીચે સંતાએલા ખેડૂતે આ જનમ વરોની બધી વાત સાંભળી હતી; એટલે તે ચોર પોતાના પોતાને ઘેર પધારે તે અગાઉ તે દૂકા રસ્તે પોતાના ઘર તરફ દોડ્યો. ઘેર પહોંચીને તરત પોતાની

આજિબિલામ-આજિબિલામ-આજિબિલામ-આજિબિ

બેન

હું રે બનું બેન, સૂરભનો ઘોડલો,
ચાંદની દરણી તું યા રે બેન!

તું મારી બેન ને હું તારો ભાઈ.

હું રે બનું બેન વાડીનો મેરલો,
આંખાની કોયલ તું યા રે બેન!

તું મારી બેન ને હું તારો ભાઈ.

હું રે બનું બેન મીઠો શા મોગરો,
મીઠી અમેલડી તું યા રે બેન!

તું મારી બેન ને હું તારો ભાઈ.

હું રે બનું બેન જાપાનો ડગલો,
જાપાની લાકડી તું યા રે બેન!

તું મારી બેન ને હું તારો ભાઈ.

હું રે બનું બેન જાનો ધૂડલો,
જાનો દોડણી તું યા રે બેન!

તું મારી બેન ને હું તારો ભાઈ.

હું રે બનું બેન ગાંધીનો રેડિયો,
ગાંધીની પીંજણ તું યા રે બેન!

તું મારી બેન ને હું તારો ભાઈ.

હું રે બનું બેન જાપાનો લાડકો,
જાપાની લાડકી તું યા રે બેન!

તું મારી બેન ને હું તારો ભાઈ.

ને સ સ લું

શ્રીને ગોલાની કહ્યું, 'જલદી એક દાંડી લારી પાણી ચૂલા પર મૂકી દે. આજે મહેમાન આવવાના છે તેને માટે અગલની તૈયારી કરવી છે.'

થોડી જ વારમાં ખેડુતે વરને પોતાના ઘર તરફ લપાતું છુપાતું આવતું જોયું. તેને જોઈને તરન તેણે પોતાની શ્રીને દાંક મારી, 'અલી એ, જલદી ગરમ પાણી તૈયાર.' તેની શ્રી તરત જ ગરમ પાણી લઈ આવી અને જોયું પેલું વર વાડીના દરવાજામાં પેહું કે ખેડુતે ગરમગરમ અળખળતું પાણી તેની પીઠ ઉપર ભાગ-ભાળવિભાગ-ભાળવિભાગ-ભાળવિભાગ-મા

રેડી દીધું. વર તો ગિચાઈ ત્રીસ પાડતું લાંથી નાહું. એ દોડતું જાય તેમ અગન ખળે; એટલે જરા અટકી પોતાની દાંડીથી ચામડી ચાટે ને વળી પાણું દોડે.

પેલો ખેડુત તો પાછો ટૂંકે રસ્તે પેલા ઊંચના દગલા આગળ દોડ્યો ને જનાવરો પાછાં લાં આવીને શું કરે છે તે જોવા તે લાં ભરાઈને ગેડો.

પહેલાં રીંછ મધ લઈને આવ્યું. ચઢી કોળી લઈને સસલું આવ્યું ને બંને વરના આવવાની રાહ જોતા વાતો કરના ગેડા. એટલામાં વર દોડતુંદોડતું આવ્યું ને પછી જીભું રહીને પોતાની દાંડીથી ચામડી ચાટવા લાગ્યું.

'કેમ ભાઈ, તમારું શું થયું છે?' રીંછ પૂછ્યું.

'અરે ભાઈ, પેટાની વાત જવા દોને! એ ખેડુતની વાડી તો ભારે આફતભરેલી છે. તેમાં જ્યારે ખેડુત ખૂસ પાડે કે 'અલી એ ગરમ પાણી લાવ' ત્યારે તો આવણું પ્રાણીઓનું મોત જ આવ્યું સમજવું.'

ખેડુત દગલા પાછળ છુપાઈને આ ગધું સાંભળતો હતો, એણે કવે લાંથી ખૂસ પાડી, 'અલી એ. ગરમ પાણી લાવ.'

આ ખૂસ સાંભળતાં જ જનાવરો એવાં તો ભડક્યાં કે મોરેશે માત્ર પણ લાં જ મૂકીને નાહાં.

એ ખેડુત એ જલ્લા પનારીને પછી નીચેતે પોતાનું મધ, કોળી અને પોતાને જોઈએ એટલી ઝાડની છાંય લઈને ચેર ગયો.

(ચરિત્રન વાર્તા ૭૫૨થી) કેની દલાલ

ભાઈ

હું રે ખનું ભાઈ, આશરો ચીજળો,
આકાશે મેલુસો તું યા રે ભાઈ,
તું મારો ભાઈ ને હું તારી બેન.

હું રે ખનું ભાઈ, દરિયે માછજરી,
દરિયાનો ખેટડો તું યા રે ભાઈ,
તું મારો ભાઈ ને હું તારી બેન.

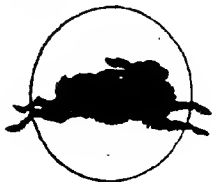
હું રે ખનું ભાઈ, લીલી લીમસડી,
લેણુજ વડો તું યા રે ભાઈ,
તું મારો ભાઈ ને હું તારી બેન.

હું રે ખનું ભાઈ, તુગસીનો મોંજર,
તુગસીનો કપાશે તું યા રે ભાઈ,
તું મારો ભાઈ ને હું તારી બેન.

હું રે ખનું ભાઈ, દાદાની દાગડી,
દાદાનો હુકો તું યા રે ભાઈ,
તું મારો ભાઈ ને હું તારી બેન.

હું રે ખનું બેન, ગાંધીની તકલી,
ગાંધીનો ફાળો તું યા રે ભાઈ,
તું મારો ભાઈ ને હું તારી બેન.

હું રે ખનું ભાઈ ખાની ખચૂડી,
ખાનો ખચૂડો તું યા રે ભાઈ,
તું મારો ભાઈ ને હું તારી બેન.

સારનાથમાં મૂલ ગંધકુટિ વિહારની સ્થાપના

પત્નીત્વ પર અનેકવિધ પરિવર્તનો થતાં રહે છે. આજ રૂપાળો એ સુહૃદો સામાન્ય ક્રમ છે. પણ તેની પાછળ જોડપત્ની અને સનાતન સત્ય અખંડ દર્શન દે છે. આજે ઉત્કલ ૨૪૫૬ વર્ષમાં પુરુષોની સપાટી પર અનેક સંસ્કૃતિઓના રૂપો બદલાયાં. ધર્મીય મદદોએ આજનાવસા જેતાની માન્યતાથી મિત્ર જણાતા ધર્મને નાબૂદ કરવા ધણાધણા પ્રયત્નો કર્યાં. છતાં સનાતન સત્ય તો હજી અખંડ રૂપે પ્રકટ છે જ.

આ ન સ્થિતિ સારનાથના ઇતિહાસ પરત્વે છે. આજે સાડી છુટકાદીસ કોડ માનવજાતિનું એ યાત્રાધાન પાછું થોતાના ગોરવને પ્રાપ્ત થવા પામ્યું છે.

હાલમાં ૧૮ સેપ્ટેમ્બર ૫ થી ગઇ તા ૧૧-૧૨-૧૩મી નવેમ્બર ૧૯૩૧એ સારનાથમાં બૌદ્ધ ધર્મીનુવાસીઓનું એક આંતર-સામૂહીય વિરાટ સંમેલન બસાયેલું. આ માંમસિક પ્રસંગે 'મૂલ ગંધકુટિ વિહાર'ની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા અને મહાબોધિ વૃક્ષોપચય ક્રિયા સંપાદન કરવામાં આવેલાં. આ પવિત્ર સમારંભમાં સમસ્ત ભૂમંડળના બૌદ્ધ પ્રતિનિધિઓ એકત્ર થયેલા. ભારતની લખ્યપ્રતિષ્ઠા વ્યક્તિઓએ પણ એ વખતે સારનાથ પ્રમણમાં ઢાળવી આપેલી. આખાંયે સમારંભમાં માનવ હૃદયની કોમલ ભાવના અને ભગવાન તથાગતના અવતારકાર્યનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન યર્ગાં ઢતાં ભગવાન જુદાંદેવે મહાબોધિ વૃક્ષ તળે દિવ્ય પ્રેક્ષા પ્રાપ્ત કરી સૌથી પ્રથમ સારનાથમાં પધારી નગરને અનેકો ઉપદેશ આપ્યો. તેમનું તત્કાલીન નિવાસસ્થાન 'ગંધકુટિ' નામે સંજોગદ્વાત્ કવિનાં સિલાલેખ છે. તેને આધારે આ વિહારનું નામ મૂલ ગંધકુટિ વિહાર યોજાયાંમાં આવ્યું છે. આ વિહારનો પાયો સૌથી પ્રથમ સંશોધનનિવાસી આનાથાલય દેવમિત્ર ધર્મપાલના હૃદયમાં ૧૯૦૪માં નાખ્યો. આ સદ્ગુરુસમ ૧૮૬૧ના બન્યું-

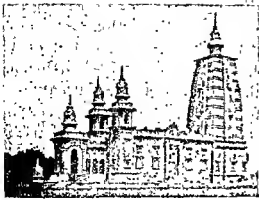
આસીની ૨૨મીએ એક નવાની સંન્યાસી ભેડે સારનાથના દરોને આવેલા. એ વેળા તેમણે 'ત્યાં શાંતિ' કરવું અને સુવર પાળવોર આદ્યત નતિ સિવાય બીજું કંઈ ન બેધું. આ દર્શનાથી તેમના કોમળ હૃદયમાં આધાર પાયો ને અચાજ જંઘને ૧૮૯૨માં બૌદ્ધ ધર્મોદ્ધાર માટે જીવનમય સર્વ ભગવાન જુદાંદેવના યજ્ઞે સમમ જીવન અર્પ્યું. તે જ વર્ષે એમણે મહાબોધિ સે સાંચેરીની સ્થાપના કરી. ૧૯૧૪માં સારનાથમાં મહાબોધિ હી રક્ષણે આરંભ કર્યો. ૧૯૧૫માં હોનાલુંલ્લ દ્વીપ નિવાસી શ્રીમતી મેરી ફ્રાંસેસને વિહાર માટે એક સાદી રકમ દાન આપવા લાગ્યું. આ પ્રમાણે ૧૯૧૧ સંવત્સર થઈ અને ૧૯૨૨માં વિહારનું કામ શરૂ થયું. થોડો વખત કામ બંધ રહ્યું, પણ આખરે ૧૯૩૧ના જુલૈઝમાં મંદિર સર્વથા તૈયાર થયું. આ વિહાર માટે જુલૈઝુલ દેશના વાસો બોહોએ સૌથી કાળો આપ્યો છે. આ પ્રેમણે મહારાજ કનિષ્ઠ પછી આવી જાદુ પરિવર એકત્ર મળવાનું કૈવ મહાબોધિ સોસાજોદીના સંસ્થાપક આનાથાલય દેવમિત્ર ધર્મપાલના શુભ પ્રયત્નોને જ છે.

સમારંભના પહેલે દિવસે ભગવાન તથાગતના બરમાવશેષનો સ્થાપનવિધિ, સરધસ અને મંદિર ઉદ્ઘાટનક્રિયા મુખ્ય ઢતાં. આ પું વાતાવરણ 'સાધુ સાધુ'ના શુભરત્ન તથા ધૂપમંડળી વહેમથી સ્વર્ગીય યાત્રી રહ્યું ઢતું. અસલ બરમાવશેષને દાખી પર સરધસમાં પવિત્રપણે ફેરવી વિહારમાં પ્રવરાવવામાં આવ્યા. આખાંયે સરધસે ભાવપૂર્વક તજી વખત મૂલ ગંધકુટિ વિહારની પ્રવૃક્ષિણા કરી.

આ બરમાવશેષ દવારામ સાહાની હિંદના વાઈસરૉય તરફથી ભેટ લઇને આવ્યા ઢતાં તેમણે આ અવશિષ્ટાશ અર્પણ કરતી વખતે તેનો ઇતિહાસ રજુ કર્યો ઢતો. આ બરમાવશેષ ભગવાન જુદાંદેવ અસલ અવશિષ્ટાશના કરનામાં આવેલા આઠ ભાગમાંનો આઠમાંનો છે. તે તક્ષશિલામાં આવેલા ધર્મશક્તિ રત્ન પાતેલો મંદિરોનો ટેકરાઓમાંથી મળી આવ્યો છે. આમાં ભગવાન જુદાંદેવ અને બરમા અસલ સોનાની ઢાળડીમાં જૂળ રૂપમાં સંપરી તાજામાં આવ્યાં છે. બરમામાં અસ્થિના નાના નાના કટકા પણ છે. આ અસલ સે નેરી ઢાળડીના રક્ષણુર્ણે એક ચાંદીનો સુંદર કોતરકામ કોડો ઢાળડો ઢતો. અને તેનું રક્ષણ કરવા એક પથ્થરની પેટીમાં તેને બંધ કરવામાં આવેલો; પણ સેકઓ થયાં ઢતીનગમાં દટાઈ રહેવાથી પથ્થરની પેટી અને ચાંદીનો ઢાળડો ભાંગી ગયાં છે.

અસલ અવશિષ્ટાશના ચાર ભાગ પાંડવામાં આવેલા. તે ભાગે જુલૈઝુલ રત્નોમાં પવિત્રપણે સ્થાપિત કરવામાં આવેલા સમ્રાટ અશોકે આ બધા ભાગોને જુલૈઝુલ રત્નોમાં પરિવર્તિત પણ કવેલા સૌથી ઉત્કલ મહારાજ કનિષ્ઠે કેટલાક રત્નો ખોદાવી બરમાવશેષોને નવીન સંસ્કાર કરાવેલા. અસલ ભોલેલા ચાંદીના ઢાળડા ઉપર ખરોડી લિખિમાં લેખ છે કે: 'સન ૧૩૧૧

મૂલ ગંધકુટિ વિહાર: સારનાથ

આપાદી પૃષ્ઠિ'માંએ જોઈએના ઉરસ્ક નામના બૌદ્ધ ભિક્ષુકે કનિકની મંથળ, કામના અર્થે યોધિસત્ત્વ મંદિરમાં આ અવશેયની સ્થાપના કરી

સમારંભના બીજે દિવસે મહાબોધિ વૃક્ષોપલુની માંગલિકા ક્રિયા કરવામાં આવી હતી આ મહાબોધિ વૃક્ષોપા અનુસંધાપુર (લંકા) થી લાવવામાં આવી હતી. વાલીવર્મા આ શાખા નહિ, પણ મૂળ બોધિવૃક્ષના બીજમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલ એક ખાલ બોધિવૃક્ષ છે. મૂળ બોધિવૃક્ષ સેંકડો ફીટ ઊંચું અને વિશાળ હતું. તે, ક્યારે પણ કરમાતું નહિ. અરોહકે તેની જમણી શાખા પોતાના સ્થળના મહારાજા વર્ધે સિંહલ-દ્વીપમાં લઈ જઈ દેખી અરોહના પુત્ર મહેન્દ્રે પણ મથાના મૂળ બોધિવૃક્ષના બીજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે અને લઈ જઈ સિંહલદ્વીપમાં વાવેલો. તેની વંશવરૂપા હવે સુધી આજ છે. તેનો જ છેડ આ સમારંભ પ્રસંગે લાવી મૂળ ગંધકુટિ વિહારની ખાલમાં સ્થાપનામાં આવ્યો છે. આ વૃક્ષોપલુ પ્રસંગે બૌદ્ધ શ્રદ્ધાળુઓએ 'જયમંગળ યાયા' ગાઈ આપાચે પાવા-વરણને મંગલમય બનાવી મૂક્યું હતું.

ત્રીજે દિવસે બૌદ્ધધર્મ પરિવર્તમાં મહાવપ્રભુ સર્વોચ્ચે આ પ્રસંગે બૌદ્ધ વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપન કરવા માટે પણ યોગ્ય વિચારણા કરવામાં આવેલી કે તેથી બૌદ્ધ ધર્મોદ્ધારણું કામ સુખમતોથી સાધી શકાય.

આ આંતરરાષ્ટ્રીય સમારંભમાં પંડિત જ્ઞાનકરલાલ છાએ હાજરી આપેલી અને મહાસભા તરફથી એક નાનો સરખો સોગમ અને ચાંદીનો નીલમરંગ જડિત ત્રિરંગી ચામુંડાજ્ય ભેટ આપ્યા હતા અને પોતાના વાપણમાં અર્ધિસાધને રાષ્ટ્ર-ધર્મે હોવાની ખાત્રી આપી હતી.

આ માંગલિકા પ્રસંગે બૌદ્ધ ચિત્રે, ગંથો અને મૂર્તિઓનું એક આયંત મહારાષ્ટ્ર અને અલગલગ પાચીન વસ્તુઓનું પ્રદર્શન બરવામાં આવેલું. આટલું વિશાળ અને પુરાતત્ત્વજ્ઞ પ્રદર્શન થયું આવા સમારંભમાં જ સંભવિત હોઈ શકે.

આ પ્રસંગે હિંદ મહારાષ્ટ્રી આવેલાં બૌદ્ધ શ્રીપુરુષોને

આ બગ્યાવશેષ, મૂર્તિઓ, મંદિરો વગેરે જોઈ અને માઈટ દ્વારા તેના ક્ષેત્રની કયા સાંભળી અત્યંત આધાત થયો હતો. અને જૂસકેજૂસકે રસ્તાં હતાં.

૮૦૦ વર્ષ પહેલાં ૧૧૯૪માં મહામહા શેરીએ સારનાથના બૌદ્ધ મઠ અને મંદિરોનો નાશ કર્યો ત્યારથી તેનાં ખડેશ પૃથ્વીમાં કચામાં પડ્યાં હતાં. ચિત્રિંગ સંસ્કારના પુરાતત્ત્વ વિભાગ વરફી સીધી મથમે ૧૮૭૨માં જોનું જોદકામ રોડ થયું અને ત્યારથી જુદેજુદે વખતે કેટલાક રસ્તાં વગેરે જોઈ તેમાંથી ઐતિહાસિક વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

મહારાજા કનિક પત્ની આ પહેલાં જ પ્રસંગ છે કે જ્યારે મહાયાન અને હીનયાન બૌદ્ધ ધર્માનુયાયીઓ સમગ્ર ભૂ-મંડળમાંથી આવી બૌદ્ધ ધર્મોદ્ધારણની વિચારણા કરે છે. સિલોન નિવાસી સંસ્કૃતિમિય આનાગરિક ધર્મપાલ હવે છવ-નને કિનારે પહોંચ્યા છે. તેમણે ૪૦ વર્ષની મહાન તપશ્ચર્યા થઈ પોતાનો છવનેદેસ સફળ કર્યો. આને બારતવર્ષના ધર્મ-પ્રાણ વપવવાનો નો ધર્મ હાકલ આપે છે કે એરિયાના ધર્મ-સમ્પાદના કાર્યને ખાડું હાથ ધરી અને વિશ્વમાં વિત્તવનો હકો બનવો યુગે થયાં હોડીથી ખરડાએથી માવતુમિને પવિત્ર અને સ્વિકરવાણુમયી બનાવે. આપણા યુગયુગે આ મંત્ર દ્વારા છે તેનો અર્થિનિરા નપ જ્યો. જેઠાલાલ નેશરી

ઉંઘ આણુવાનો કીમિયો

મારા એક મિત્રને અનિદ્રાનો રોગ હોવાથી રોડે બીજકુલ ઉંઘ આપતી નહિ. તેમણે મને આ વાત કરી ત્યારે મેં તેમને કહ્યું, 'ભત્રા તારે તને પરીક્ષામાં શા માટે બેસતા નથી? ધસપસાટ ઉંઘ જારવતો મારે પરીક્ષા જોડે-ખીને જોડે સમજાણુ છલાજ નથી!' તેમણે મારી સલાહ માની. પરીક્ષામાં તો જોકે તે નાપાસ થયા; પણ ઉપાયે આગાદ કામ કર્યું. કાંતેજ છોડ્યા પછી એમણે કહી નહિ લીધી હોય તેની ધસપસાટ ઉંઘ-એમને પરીક્ષાને એ પ્રભાવે પ્રાપ્ત થઈ. હમણાં પરી પાછી ઉંઘની મુરદેલી તેમને જીતી થઈ છે. ગંઈ કામે હોટેલમાં મને મળ્યા ત્યારે તે કહેતા હતા કે અનિદ્રાની શરૂઆત થવા લાગી છે એટલે દવે લૂં પાછો હિસાબી વિષયની પરીક્ષા આપવનો છું!

આમ પરીક્ષા-એ ઉંઘાકર્ષક મુંઝક છે. કાંઈ પણ વખતે તમને ન આવે-એની ધસપસાટ ઉંઘ પરીક્ષા વખતે જરૂર આવવીને હાજર થાય છે! એના પંતમાંથી છૂટવા માટે ઘણાજણ અનેકવિધ યુક્તિઓ રચે છે. ખોરી સાથે ચોટલી ખાંધી વાંચવાનો અને ઉપરા-

ઉપર રજૂ થયા આના કપ પીવાનો છતાંજ તો નતપૂર્ણ છે. કેટલાક બદાદુર માણસો છોકરીની અજમાયશ કરે છે. કેટલાક દર પા પા કરાકે મોઢું ધોવા કરીને ત્રણવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એક વાર પરીક્ષા વખતે એક મિત્ર સાથે મેં શરત કરી (અંતગત, એવા છરાદાથી જ કે રૂપિયા બોવાની ચિંતામાં હું નગી શકાયા.) કે તે રાતે હું એક વાગ્યા પહેલાં ઊઠી નહીં તો મારે તેને બે રૂપિયા આપવા. પણ એ તો પરીક્ષા વખતની ક્રિયા! ખેદની વાત છે કે તેમાં હું નાસીપાસ થયો!

બીજી યુક્તિ અંશભરી છે. પણ તેથી તો વહેલા સવા ઇચ્છનારને કમ બદાનું જ મળે છે. આડે દવાડે હું રાતના બાર વાગ્યા સુધી મપાટા મારું, પણ પરીક્ષાની મોસમમાં મારા શરીર ઉપર ઊંચનું આક્રમણ બરાબર ૯ વાગ્યે થતું. જોગતેમ કરીને ૧૦ વાગ્યા સુધી તો હું તેની સાથે ટક્કર લેતો પણ પછી હું મહાત થતો ને અંશભરી મૂંઝાને સહજતો. પણ પરાંદિયે ચાર વાગ્યે અંશભરી વાગતો ત્યારે જાગીને હું તેને ૭ ઉપર મૂકી પાછો સહજ જતો!

મારી નજીબાત એક ટોચકરો છે. જાગવાને માટે રાત્રે ૧ થી ૩ વાગ્યાં સુધી તે કિરગદાઈના મનોમતો કરતો. પણ પરિણામ એ આવતું કે તેના જ અમથી તેની ઊંધ ઊલટી વધતી અને જાગતી જતીએ અને હાથમાં બોપડી રાખીને બાઇસાહેબ નિદ્રાધીન થતા.

પરીક્ષા વખતની ઊંધ ઉડાડવાને માટે જિજ્ઞાસુઓના દિનાચે અઢી હું કેટલીક સૂચનાઓ રજુ કરી છું.

૧ કાળીમાના અથવા બીજા કોઇ હાજરાહજુર દેવદેવી-જેના તાસથી તમે કંપતા હો તેમની આજુ રાખીને પ્રતિજ્ઞા લ્યો કે અમુક વખતને માટે એક, બે કે ત્રણે તેટલા વાગ્યા સુધી હું જાગીશ જ નજાગીશ.

૨ તમારી ડોકે લાહોરવાળા સુપ્રસિદ્ધ દરિશિકે-શતસિંગનું-અમત્કારિક માદળિયું બાંધો. પરીક્ષાની ઊંધ ઉડાડીને પાસ કરાવવાની તેમાં દૈવી શક્તિ છે.

૩ લાહિડ સ્પીકર સદિત રેડિયોનું યેન ખરીદો. તમને ઊંચના બાજુકાર સંગ્રાહ્ય-તેવો જ દળવેક લઇને તમારો કમ લાહિડ સ્પીકર પાસે કાવવો. તેની-અસર તાત્કાલિક થશે. સંજય છે કે તમે જાહેરા થઈ જાઓ. પણ મોણસાંના વેદરાજ સિવસંકર ચર્મા કેવલ ૧૦ રૂપિયા લઇને જાહેરાત મૂકાડે છે. પછી શી ફિકર છે?

૪ પેટમાં ચૂંક આગ્યા કરે એવું કરો. તેની પંદાલું વાનાં સુધી તમે સહેલાઈથી જાગી શકશો. મુંઝાઈ અમદાવાદમાં તો યોગ જ આનામાં સરસ મળતો પેટનો દુખાવો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તમે ચેપડો જરૂર ખાઓ. ઉપરાંત તાજે નદિ ખાવાનો નિયમ કરો. તમારે જાહુ ચિકારા કરવાની જરૂર નથી. વિશ્વાસે વડાણ ચામે છે. ચેપડો તજાઈને જવાર પડે અને તે તમારા મોઢામાં આવે તે જેની વચ્ચે પંદર દિવસનો ગાથો હોય તો જસ! દબખતે જશો તો જોઇતો માથ નહિ મળે. દોરેશના નોકરને કહી દેવું કે પંદર દિવસ પહેલાંનો ચેપડો દંશે તો જ ચાલશે. પહેલાં તો તે મૂંઝાની માફક દસશે. પણ તે બીચારાને તમારા ઉચ્ચ આરાવની ક્યાંથી ખંજર હોય? ઘેર પણ પેટનો દુખાવો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. મારાં જમના ફૂંજાં આ જાગનાં ઉતવા છે. તેમની જરા ખુશામન કરો તો જરૂર તમારી વડારે ધાપ. તે અમુક અમુક વાનીઓ એવી જાગની આપે કે હું ઇતી. ઠાકીને. કહું છું કે તમે તે આરોગ્ય કે પેટમાં દુખ્યા વિના રહે જ નહિ!

૫ મગફળીના તેડમાં તજેલાં લજીયાં અને સાથે મરચાંની ધમધમદાટ ચટણી રાત્રે એક વાગ્યે ખાવી અને જુઓ કે છાંટ પરિણામ આવે છે કે નહિ!

૬ એવી ગોઠવણ કરો કે રાત્રે ૧૧ વાગ્યા પછી થનાં કોઇ જુદા કાળજીયાં ડોશીમાં અર્ધાંજણો કસાકસે અંતરે તમારા અભ્યાસગૃહમાં સુસાકાત આપે. જોટું ખઈ કે તેમની છત-સગવેળી તત્તવાર જેવી હોવી જોઇએ. તે આવીઆવીને તમારી ખજાર કાઢી ત્રણ: 'કેમ ચામે છે? જરાજર. જોખજો.' તમને જાગના રાખવાને માટે ડોશીમાં બોતાની પાસેના અથા ઉપાય અજમાવવા જોઇએ. તેમણે કહેવું કે 'આ પ્રમાણે વહેલો વહેલો સહ જાગશો તો નાપાસ થઇશ. જોઈ, પેલી ધનકોરોનો જાગન પાસ થઇ ગયો? વજેરે.

આ જાંબો કિપાય નિષ્ક્રમ નાંચ તેમ જાંબો તમે પરીક્ષામાં જોસો તો આટલું તો જરૂર કરજો; વૈ-માનપ્રેમમાં એક ચર્ચાપત્ર છપાવજો અને તેમાં જ છાવજો કે ઇતિહાસનો પ્રશ્નપત્ર અપેક્ષા હતો અને અંગ્રેજીના જરાજર ન હતો. લખે તમે પરીક્ષામાં ના-પાસ થાઓ પણ તમારી સાથે સંતાનુસૂતિ ધરાવનાર બીજા અવરથ મળી આવશે. (અંગ્રેજ ઉપરથી) શા.ત્રિ.ગાં.

ગાન

માગસરની 'જ્ઞાનવીલા'ના મળેલા ઉત્તરોચીથી ગળ્યા ખસ માન ત્રણ જણના છે. તેમાંના એકો ઘડક છે તેમને છનામ મોકલાયો: (૧) રંગલાલક, શ્રી નૂતન સાર્વજનિક આમાત્ર-મંદિર-નાડિયાદ (૨) રાજુભાઈ પટેલ-નડિયાદ (૩) હમિયા-સંકર હાકર-આલંદ. ખાસિતરનીમું મુજબ છે: (૧) અજિત-ગરમતા: ૪ વર્ષ પછી: હાલની ઉમર-રૂંધા ૪ વર્ષ, મોટી બહેન ૨૮ વર્ષ, બાપની ઉમર ૫૬ વર્ષ. (૨) અંક-૬૮૭૫ (૨) એ શું? (૧) કાનસ (ચરીરનાં અવયવો: કાન અને નસ) (૫) સુરત (૩) સો, તેમાં એક અક્ષર 'જ' ઉમેરવાથી 'સોન' નાની સંખ્યા બને. (૪) મોઢી કાઢો:

(૩) રાજક-ગોઠરણ: (૧) એક હાથ રસક વીરનો આ મ હ વ લે રા સો કાવર સરમાવે. (૨) નાદિ થ ગ જ સ ધ ર દેવના મોહ, રૂરને નાદિ દ લ પ ત ર મ નેહના રોહ (૩) રોહ સ્વકાચે મું ર લ લ વા ર જ સહા પ્રગત. (૪) આ મ ગ રા જ હ સ રાખેના સખળ હું સુ:ગાર મ લ થ વ ગિ કા આમા (૫) રૂરનાં છે કમ (દસ=દશપાંદરી; પત=પાપર) આજ તો રૂરનાં છે કમ.

(૫) અંક-ગોઠરણ: (૬) ખાલી રાજક ગોઠરણ:

૪	૨	૩	૧	૦	૫	૬
૨	૪	૫	૩	૧	૧	૧
૧	૫	૪	૫	૬	૧	૨
૫	૨	૧	૧	૬	૧	૫

સ ર હ ર (૭) ચિત્ર-પ્રશ્નક: ત ર લ લ લ ના ન્ હા જ જ મા મ

નીચેના સપાટીના કનર ૧૫મી એપ્રિલ પહેલાં મળવા બેઠકો નવા સવાલ:

(૧) અજિત-ગરમતા: (૧) સાત ચોરની ટોળીએ નગર-રોડના ધરમાં ખાતર પાડ્યું. તેમાં બીજી ઓળંગી સાથે ચોરોના સરહારના હાથમાં સાચા મોળીનો એક કાળયો આવ્યો. તે તેના એક સાથી સિવાય બીજા કોઈએ જોયો નહિ. બીજી ગમી ચીજોના બાગ પ્રદી જવા પછી તે બંને જણ મોલી હોવાના બેઠા તો તેમાં સરખા ભાગ ન પડતાં એક વાંચું. બાકી તેમણે એક બાળને લેવાવાનો ઘરાદો કરી ત્રણ વસત માઢા ગાંડયા; તો પણ એક મોલી વધું બાંધે એક લેણી પાર સરખા. બાગ પાડ્યા, જતાં પણ એક વંચવા લાગ્યું અને હી પાંચ અને ૪ બાગ સરખા પાડતાં પણ એક મોલી તો થયું જ. અંતે સાતે બાળને માટે સરખા બાગ પાડ્યા ત્યારે ૪ બાગ મોલી સોમે ખરીદાગર પહેલાં પાડ્યાં. તો દાલદામાં પોતી કેટલાં હશે? (૨) એક. ચુરસપને બે દીકરા છે. પાંચ તસ પહેલાં તે ચુરસપની ઉમર મોટા દીકરાની ઉમર કરતાં વધુ થઈ જાય, અને પાંચ વરસ પછી મોટા દીકરાની ઉમર

નાના દીકરાની ઉમર કરતાં વધી ગયી પડે. નાના દીકરાની ઉમર હાલ પાંચ વર્ષની છે ત્યારે તે ચુરસપની ઉમર હાલ કેટલાં વર્ષની હશે? (૩) અંક-ગરમતા: બાળની આકૃતિમાં ગોઠ-૧/૨/૩ ૪/૬/૮ ૧/૨/૩/૬ નેલા આંકડા ફરી એવી ખૂંટીથી ગોઠવેાં કે એથી આઠી બેઠી તથા કહુંદેખા ફરેના ત્રણ આંકડાનો ગુણકાર ૨૧૬ આવે. (૨. વિ. દ.)

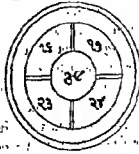
(૩) રાજક-ગોઠરણ: બાળની આકૃતિમાં નીચેની સૂચના મુજબ ના પાંચ સાચા રાજક બરી કાઢેાં એટલે ચોક્કસી બતાવેલી આઠી કહુંદેખામાં આપણા એક ભણીતા મુલકનું નામ આવે. જશે. (૧) આપણા એક સ્વર્ગરથ સાક્ષર (૨) જન્મમરણ પિનાનું (૩) કલાઓતું એક મન (૪) એક પંદોપકારી અરણ સરહાર (૫) અંતરેખા.

(૪) એ શું? (૧) ત્રણ અક્ષરની ધરધરના ઉપયોગની એક ચીજ છે. તેના શિરચ્છેદ કરવાથી પાછળ ખાવાના ઉપયોગની એક ચીજ વધે છે; તેનું પેટપાડવાથી પાછળ કુચ્છીસનની એક ચીજ વધે છે અને તેના પગ કાપવાથી પાછી એક રોગ વહે છે; ત્યારે એ ચીજ શું? (૨) આકાશ, પર્વત અને પવન: એ ત્રણ રાજકના સમાન અર્થ રાજક ત્રણ રાજકોમાં એના કર્તાનું એક નામ સમાધ ન્ધ છે; એ કયાં? (૩) એનું કહું પછી છે એના નામમાં આનંદ તેમજ પાંચ બંને કુપાઈ રહે છે? (૫) રાજક-ગોઠરણ: બાળની આકૃતિમાં નીચેની સૂચના

૧ * * પ્રમાણે બધા રાજકો સાચા બરી કાઢેાં: * * * એટલે ચોક્કસી બતાવેલી વચસી લીટીમાં ૨ * * એક ભણીતા કહેવત તથા પહેલી હારમાં ૩ * * દર્શાવેલા આંકડા મુજબના કમે પાંચવાથી ૧ * * એક મહાપુરુષનું નામ વંચારો. (૧) એક ૪ * * પ્રાચી (૨) વ્યાકરણનો એક રાજક (૩) * * નિરંતર (૪) નૂતન (૫) પહેરવાની એક ચીજ (૬) સમયનું એક માપ (૭) વિવધ.

(૬) રાજક-ફેરવણી: બાળની આકૃતિના પ્રથમ ખાતામાં 'મગધ' રાજક આવેલો છે. ખાતા દીક માત્ર એક જ અક્ષર ફેરવી, પાછોના અક્ષરોને તેમનાં મૂળ ખાતામાં રહેલા દર ના રાજકો રચતા બદલે છેલ્લા ખાતામાં 'આન્ધાર' લાવી લો.

મ	ગ	ધ
આન્ધાર		

(૭) ચિત્ર-પ્રશ્નક: નિરામ: બાળની રમતમાં બાળક પ્રમાણે આંકડાવાળું એક ચક્ર ફેરવવામાં આવ્યું હતું. તેના અંતે તે આંકડાઓ ઉપર અમે તેટલા પાર કરીને કુલ ૧૦૦ને સરખાણો મેળવવાની શરત હતી: તમે તે કરી શકો છો?

ઉપર રજા આના કપ પીનાનો છાજતો નજીનો છે. કેટલાક જવાહર માણસો છોકરીની અજમાયશ કરે છે. કેટલાક દર પા પા કલાકે મોઢું ધોવા કરીને જગવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એક વાર પરીક્ષા વખતે એક મિત્ર સાથે મેં ઘરત કરી (અદ્યત્ત, એમાં છરાદાયા જ કે રૂપિયા ખોવાની ચિનામાં હું જાગી સડાંચ.) કે તે રાતે હું એક વાગ્યા પહેલાં ઊઠી જાઉં તો મારે તેને બે રૂપિયા આપવા. પણ એ તો પરીક્ષા વખતની જિંદગી! ખેંદની વાત છે કે તેમાં હું નાસીપાસ થયો!

બીજી યુક્તિ અંધારીની છે. પણ તેની તો વહેલા સૂતા ઇચ્છનારને કદા જવાનું જ મળે છે. આડે દલાડે હું રાતના બાર વાગ્યા સુધી ચપાટા મહાં, પણ પરીક્ષાની મોતમમ મારા શરીર ઉપર ઊંઘનું આક્રમણ અચાનક વાગ્યે યત્ન. જેમતેમ કરીને ૧૦ વાગ્યા સુધી તો હું તેની સાથે ટકાર લેતો પણ પછી હું મદાત થતો ને અંધારી મૂકીને સૂઈ જતો. પણ પરાંદિયે ચાર વાગ્યે અંધારી વાગતો ત્યારે જાગીને હું તેને ૭ ઉપર મૂકી પાછો સૂઈ જતો!

મારી જાગીને એક છોકરી છે. જાગવાને માટે રાત્રે ૧ થી ૩ વાગ્યાં સુધી તે કિંદરગર્દનના મનોમતો કરતો! પણ પરિણામ એ આવતું કે તેના જ શ્રમથી, તેની ઊંચ ઊંચી વધતી અને જાગતી ગતિએ અને દાઢમાં મોપડી રાખીને ભાઈસાહેબ નિદ્રામીન થતા.

પરીક્ષા વખતની ઊંઘ ઉડાડવાને માટે જિજ્ઞાસુઓના દિનચર્યા અહીં હું કેટલીક સૂચનાઓ રજુ કરું છું.

૧ કાળીમાના અથવા બીજા કોઈ લાજરાદળુર દેવદેવી-જેના ગ્રામથી તમે કંપતા હો તેમની આજુ રાખીને પ્રતિજ્ઞા લ્યો કે અમુક વખતને માટે એક, બે કે તમે તેટલા વાગ્યા સુધી હું જાગીશ જ જાગીશ.

૨ તમારી ડાકે લાહોરવાળા સુપ્રસિદ્ધ લરિચિકે-શનસિંગનું ચમત્કારિક માદગિયું લાંબો. પરીક્ષાની ઊંઘ ઉડાડીને પાસ કરાવવાની તેમાં દૈવી શક્તિ છે.

૩ કાલિંડસ્પીકર સદિત રેડિયોનું મંત્ર જરૂરિયા. તમને જાંબના ભળુકાર સંગળાય તેવો જ દળવેક. લઈને તમારો કાન લાડિંડસ્પીકર પાસે લાવવો. તેની અસર તાત્કાલિક થશે. સંજોગે છે કે તમે જાહેરા થઈ જાઓ. પણ મોણસાંના વૈદજાન શિવશંકર શર્મા ફક્ત ૧૦ રૂપિયા લઈને જાહેરાતનું મુદતો છે. પછી શ્રી ફિકર છે?

૪ પેટમાં ચૂંક આપ્યા કરે એવું કરો. તેની વડાણ વાનાં સુધી તમે સહેલાઈથી જાગી શકશો. મુંઝવે અમદાવાદમાં તો થોડા જ આનામાં સસસ મળો પેટનો કુખાવો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તમે ચેવડો જરૂર ખાઓ. ઉપરાંત તાજા નદિ ખાવાનો નિયમ કરો. તમારે જાહેર ચિકિત્સા કરવાની જરૂર નથી. વિશ્વેસ વડાણ આવે છે. ચેવડો તળાઈને જવાર પડે અને તે તમારા મોઢામાં આવે તે જેની વચ્ચે પંદર દિવસનો આજો હોય તો જમ! કવજાતે જોશો તો જોઈએ માથ નાદિ મળે. હોટેલના નોકરને કહી દેવું કે પંદર દિવસ પહેલાંનો ચેવડો દશે તો જ ચાલશે. પહેલાં તો તે મૂર્ખની માફક હસશે. પણ તે બીચારાને તમારા ઉચ્ચ આચારની કથાથી ખબર હોય? થેર પણ પેટનો કુખાવો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. મારાં જમના દુધિયા આ જાગ્યાં ઉતરાડ છે. તેમની જરા ખુશામન કરો તો જરૂર તમારી વડારે ધાય. તે અમુક અમુક વાતોનો જોડી જવાની આંખે કે હું, છાતી, ઠોડીને કહું છું કે તમે તે આરોગ્ય કે પેટમાં કુખાવો વિના રહે જ નાદિ!

૫ મજાણીના તેમજ તળેલાં ભજાણાં અને સાથે મર્યાની ધમધમટ ચરણી રાત્રે એક વાગ્યે ખાવી અને જુઓ કે છાત્ર પરિણામ આવે છે કે નાદિ?

૬ એવી જોખણે કરો કે રાત્રે ૧૧ વાગ્યા પછી ધરનાં કોઈ જુદા જાળજવાનો ડોશીમા અર્ધાંધી કલાકને અંતરે તમારા અંખાસગદમાં સુતાકાન આપે. એટલું ખઈ કે તેમની જામ સમનેથી તકવાર જેની હેલી લોઈએ. તે આવીઆવીને તમારી ખબર કાઢી જાય કેમ આવે છે? જરાય જોખણે. તમને જાગવા રાખવાને માટે ડોશીમાએ પોતાની પાસેના ગદા ઉપાય અજમાવવા લોઈએ. તેમણે કહેવું કે 'આ પ્રમાણે વહેવો વહેવો સૂઈ જાઉં તો નાપાસ થઈશ. ભેડું પેલી ધનકારોનો જાગન પાસ થઈ ગયો? વગેરે.

આ ગદા ઉપાય નિષ્ફળ જાય તેમ જતાં તમે પરીક્ષામાં બેસો તો આટલું તો જરૂર કરવું; વર્તમાનપત્રોમાં એક ચર્ચાપત્ર છાપાવતે અને તેમાં જ છાપાવતે કે ઇતિહાસનો પ્રશ્નપત્ર અંધારો દત્તો અને એજેન્ડો જાગવા ન દત્તો. ભસે તમે પરીક્ષામાં ના પાસ થાઓ પણ તમારી સાથે સનાતન મૂર્તિ કરાનાય બીજા અંધારે મળી આવશે.

(અંજેલ કપરથી)

શ.વિ.મં.

આશયે! પરમાત્મા એમને સદાય થાઓ અને એ પુનિત આત્માના અંશે તેમનાં બાળકોમાં ફરી પ્રકાશે એવી પ્રાર્થના છે.

કોઆ દ કોરા

સુષ્ટિની કલ્પતિ વિષે વિવેક કરતાં, જોગાદીસમી શાવ્ધિના વિદ્વાનોને અનેક મહત્ત્વની બાબતોનો આવીશ્વર થયો. આનવ-ભૂતિની ઉત્પત્તિ કદંબા પછી તેના છુદાનુદા સમૂહ પાડવામાં આવ્યા, અને કપાલમાય, વર્ણ, આચાર, સત્વતા, ધર્મ વગેરે સાધનોથી તુલના કરતાં સર્વ ભતિઓમાં—આનવભૂતિના કલ્પિત સમૂહોમાં ‘આર્ય’ ભૂતિને પ્રથમ પદ આપવામાં આવ્યું.

પૃથ્વી—શૂન્યોલના પદ પર વિવિધ રચને વેરાજોડી અર્થે પ્રભાવી મિત્રમિત્ર ભાષાઓને તથા આર્યેતર વસ્તીની બોલીઓને, ઉચ્ચારણ, બ્યક્તરણ આદિના સારથ્ય-વેપરમને નજરમાં રાખી કેટલાક યુગમાં વહેંચી નાખવામાં આવી છે. આર્યોની ભાષામાં, મુખ્ય ચંદ્રકૃત, ફારસી, લેટિન, કેલ્ટીક, ટયુરોનિક, સ્લેવોનિક, હાથી-મેદીશ, આર્મીનિયન, આસ્થીઆનના યુદને ‘ઈન્ડો યુરોપીઅન’ કે ‘ઈન્ડો એરેમિક’ અને એરોરીઅન, આર્મી-અન, હીબ્રુ, ફીનીશિયન, ગ્રીકી તથા ઇથિઓપીન યુદને ‘એમીટિક’ કહે છે. એ જ પ્રમાણે ઉત્તર ભાષાઓના સામ્યથી ‘દ્રાવીડિયન’, ‘બાન્દુ’, ‘મોંગોલીઅન’, ‘સાઉથ અમેરિકન’ વગેરે યુદો રચાયાં છે. આવા પ્રકારનાં યુદોમાંના એક ‘દ્રાવિડ-સીધીઅન સ્ટોક’માં ‘દ્રાવિડો-બર્મન’ છે. આ યુદમાં તિબેટ અને બ્રહ્મદેશની પ્રાંતિક ભાષાઓનો સમાવેશ થાય છે.

આ દ્રાવિડો-બર્મન યુદ વિશે સોથી પ્રથમ મહત્ત્વનું લખાણ આયન હૅન્ડરસે સને ૧૮૨૦માં કર્યું હતું. એ સમય પ્રદેહમાં આ ભાષા વિશે કંઈ પણ બંધવાનું કંઈ સાધન હોય તો તે રોમીશ સંતો (Romanish Friars) નાં છદ્મજ્ઞાનમાં લખાયેલાં હતાં. વળી ઈશુસીન સાધુઓએ સને ૧૭૮૬ અને ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં હદાસામાં વાસ કર્યો. ધીરધીમે તેમણે તિબેટની ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો અને ફ્રાન્સિસ્કો ઓરિજોએ ઉદા પેન્ના (Francisco Oragio della Penna) તથા કેસીઅન દ મકેરા (Cassian Di Macerata) નામના બે સાધુઓએ એ વિષે કેટલીક હકીકતો બેંચી કરી આતો ઉપયોગ ઝાન-રહીન સાધુ ઓ. ઓ. જ્યોર્જ (Aug. Ant. Georgi of Rimon 1711-97) એ પોતાના ‘આસ્કેટિક ટ્રિબ્યુટન’ રોમ, ૧૭૬૨માં કર્યો હતો. તે ઉપરાંત ઉદા પેન્નાની દેરેલી ટિબેટન લિપિને સને ૧૮૨૦માં એ હૅન્ડરસેએ કેરી કઢાડી હતી. સને ૧૮૨૦માં એલેક્સ રીમુસેટે પોતાના Researches Sur les Langues Tartares નામના ગ્રન્થના એક પ્રકરણમાં તિબેટન ભાષા વિષે કેટલાક જોડાપોદ કર્યો હતો.

આવા અપૂર્ણ અને છદ્મજ્ઞાનના મેચનો પછી આ ભાષા વિષે અત્યંત મહત્ત્વની શોધખોળ તો જોગાદીસમી શાવ્ધિના ઉપકાલમાં જ થઈ. યુરોપીય વિદ્વાનોને અનુકૂળ એવો ટિબેટન-ભાષાનો પ્રથમ શબ્દકોષ સને ૧૮૨૮માં કલકત્તા

વારો સીસમપૂરમાં ‘The Dictionary of the Bhotanta or Bhotan Languages’ નામનો એક હદાલીઅન સાધુ-ની ભેગી કરેલી હકીકતોના આધારે, ‘છ. શ્રોએટર (Fr. Ch. G. Schroeter) પ્રસિદ્ધ કર્યો. પરંતુ યોગ્ય સંપાદન તથા દેખરેખના અભાવે આ ગ્રંથમાં અનેક ભૂતો રહી ગયેલી.

પરંતુ સર્વથી પ્રથમ પૂર્ણ ગ્રન્થપુષ્પૂર્વક આ ભાષાનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરનાર તો મસિદ્દ હંગેરિયન પેટિલ સર-સ્વલીરપુત્ર, ભાષાભિદ્ધ સેના દ કોરા હતા. અપૂર્વ ધૈર્ય, અશ્વત્થ પરિશ્રમ અને અબદૂત અધ્યયન વડે તેણે ટિબેટન ભાષાનો સર્વવંતુસર શબ્દકોષ અને મોટા જોષ બ્યક્તરણ રચ્યાં.

—હરિનારાયણ આચાર્ય

(એ તરિત ‘કુમાર’ના હજમા ચંદ્રમાં આવી ગયું.)

દાથીદાંતની કુરણ કઢાણી

આફ્રિકામાં ઝાંઝીબાર બેટ છે. નાળીંગેરીનાં ઝાડ, પર-વાળાનો કિનારો અને સુંદર રંગીત ધરોવાળા એ બેટનું સુષ્ટિ-દોષે વિખવાત છે. આ બેટનું અગાઉના જમાનામાં બે બાબતોને લીધે મહત્ત્વ મળ્યું એક દાથીના દાંત ને બીજી શુભામ.

દાંતની કલકથા બહુ નૂની છે. રોમન સામ્રાજ્ય તેની ચાલી ક્યોએ તે જગતભરો દાથીદાંત લૂંટી ગયું હતું તેના યોડા દાથીદાંતનાં ખાતેમાં થંરી ખાતા! જે ફેડ્ગોએએ સત્તરમા સેકાની મધ્યમાં પશ્ચિમ અને પૂર્વ આફ્રિકા છટ્યે ને ત્યાંનો દાથીદાંત લૂંટી લીધો. ફક્ત આફ્રિકાના દાથીદાંત પર ઉઘોએ પણ એવો જ ઉલ્લેા કર્યો. પરંતુ મધ્ય આફ્રિકાનાં દાથી-દાંતના ડુંગર પર હટ કોઇનું લક્ષ ગયું નહોતું; ને મધ્ય હોય તો તે દાધ કરવો એ કોઇને શક્ય નહોતું. આ ભાગમાં કેટલો દાથીદાંત હતો એની ગણતરી મુઝાં પણ કોઇ કરી શકતું નહિ. બેટલી ત્યાં તેની ત્રિપુલતા હતી. પણ એ કાર્ય બીજાઓને શક્ય ન થયું તે આરબોએ શક્ય કરી બતાવ્યું.

આરબોની સગારી પ્રદેહમાં ત્યાંના રહેવાસીઓને દાથી-દાંતની કિંમત નહોતી. મલિયાબિરી પર બેગ ચંદનનું બજારખૂં કરવાની કહેવત છે તેમ ત્યાં આમળ દાથીદાંતની કોઇને કચી કિંમત જ નહોતી આ દાથીદાંતનું મું કરતું એ પણ ત્યાંના હોરોને સગળતું નહિ. મંગેસોમાં દમલગળ દાથીદાંત પડી રહેતો ને તેમાંના તેલિયા પદાર્થ પર દાધ મારવા સાડ ધીડી-પ્રીટક જેનાં છપડાં હલ્લો કરતાં! ત્યાંના વતનીઓ આ દાથી-દાંતના ચોડાધણા દાગોના ફરતા ને નાનીનાની ગરતોએ સુઝાં બનાવતા; પણ બં.કોરો ડુંગર એમનાં એમ જ પડી રહેતા. ત્યાં મુખ્ય અધિકારીની કમરની આસપાસ મોડામોડા દાથી-દાંત બીખા ને જોવા દારી દેવામાં આવતા. અનારોના તમેલાને દાથીદાંતની વારો બનાવતા કેટલેક ઉઘોએ ધરોની ઉપર આપણે એમ. વાંસનો ઉપયોગ કરીએ બીએ તેમ દાથીદાંત વપસતો. એક ઉઘોએ દાથીદાંતનો દેવાલયમાં થાંમલા જેવો કુપયોગ કર્યો હતો દાથીદાંતમાંથી યુદ્ધ ચાટે રાખીયા પણ બનાવતા.

પહેરવાનાં વસ્ત્રો, તથા ઝાડોની છાલ કૂટવા સાર મોઝરીએ તેમાંથી બનાવતા; લાકડાં કાપતી વેળા તેઓ ફાયરની જગ્યાએ પણ હુપયોગ કરતા. આમ આ અજ્ઞાત પ્રદેશમાં દબરો વર્ષોના હાથીદાંત પટેલા હતા, ત્યાંના લોકોને તેની કિંમત નહોતી ને હાથીને તેના દાંતને માટે મારવાનું તેઓ બુદ્ધિમાન નહોતા.

ઘણા વખત સુધી ઝાંઝીગાર આરમોના તાળામાં રહ્યું, પણ છેક ઓગસ્ટીસમાં લોકોની સારઆત પર્યત તેમણે આફ્રિકાના ગર્ભમાં પ્રવેશ કર્યો નહોતો. પણ ઓગસ્ટીસમાં સૈકાને આરંભ સાથે આરમોનાં સાહસિક રૂતિ પ્રક્ટી. તેમણે શુભમ અને હાથીદાંત મેળવવા સારદેસની અંતઃખંડમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાંના લોકો પાસેથી તેઓ ખૂબ શાંતિથી એ બંને પરતુઓ લઈ આવતા. આરણ લોક પેતાના બેબબેવડા મોટા દાંડા લઈને નંગલમાં જતા ને પછી સહુલકાને સંદેશો મોકલતા. આ આરમોએ હાથીદાંતની ખરીદી બદલ કર આપવાનું કમળ કર્યું. તેમજ તેમના પેસવાના પરવાના માટે પણ કર આપવાની સારઆત કરી. આ આરણ વેપારીઓ કમરે ખંજર રાખતા; ને તેમની સાથેના લોકો તલવાર ને બાલાં રાખતા. આ સંસ્પર્શને લીધે તેઓ નિર્ભયતાપૂર્વક ગમે ત્યાં મુલાકાત કરી શકતા. થીમિપીમે આ આરમો મુખ્યમુખ્ય કેન્દ્રો પર પેતાના બગીચા ને બંગલાઓ બાંધવા લાગ્યા ને કામ-થલાક સમ્યવ્યવસ્થા પણ સ્થાપી. આફ્રિકાના જમણેની વિષારી (વેરી) માખીઓના ત્રાસને લીધે બનાવરો પાસે ગાડીઓ બિચાલવાનું બનતું નહિ; તેથી હાથીદાંત વડી જવાનું કામ શુભાએ ઉપર પડતું. આ શુભાએ માથા પર હાથીદાંત લઈ જવા ને આવતી વખતે તેના બદલા તરીકે સામાન આપ્યો એવો કારાર થયો. યરપર સમગ્રણ ને સહુકાથી આ વેપાર આહુ હતો, પણ એટલામાં યુરોપિયન અને અમેરિકન વેપારીઓની ધાડ ત્યાં આવી ને એથી વેપારનું સ્વરૂપ બદલાયું. આ પાશ્વર્ય વેપારીઓની મામળાને લીધે હાથીદાંતની કિંમત ત્રણવા લાગી ને આરમોને વધુ ને વધુ અંદરના આગમમાં જઈને સમગ્ર તેમજ મોટા પ્રમાણમાં હાથીદાંત લઈ આવવાની જરૂર પડવા લાગી.

ત્યાંના નંગલી લોકોનાં બાલાં—બરહીના કરતાં બંદુકો વધારે બજવાન હોવાથી ગેરાઓ આફ્રિકન લોકો પાસેથી હાથીદાંત વેચાતો લેવાને બદલે હવે બંદુકોને બેરે લૂંટવા લાગ્યા. તેમણે હાથીદાંતને માટે ગામનાં ગામ લૂંટ્યાં. બંદુકો તાકીતાકીને બીક બતાવીને લોકો પાસેથી તેમણે હતા તેટલા બધે સંગ્રહ લૂંટી લીધા પછી ત્યાંના જ લોકો પર એ લૂંટલો માલ બંદર પર પહોંચતો કરવાની બજાબરી કરી. આવી રીતે ડુબંચોનો નિષ્પાત કર્યા પછી તેઓ બહિષ્કો પાસેથી ખંડી તરીકે હાથીદાંત લેતા. પણ એટલાથીયે તેમના મનનું સમાધાન થતું નહિ. બધારે તેમને ઝાંઝીગાર પાછા ફરવાનો વખત આવતો ત્યારે આ સરસ આરણ રોળીના માણસો

વતનીઓના ધંદાને આગ લગાડતા, બીધેલા લોકોને ખૂબ માર મારવા ને કુમાડાથી તેમજ આગની જ્વાળાઓથી ચૂંચાઈ મળેલા લોકોના મળોમાં ફાંસા તાપીને ને એક જ સંસ્થા બાંધીને તેમને કિનારા પર લઈ જતા. ને પછી તેમને ઝાંઝી-ગારમાં લઈ જઈ શુભામ તરીકે વેચી તાપતા. શુભામેને ને હાથીદાંતનો ધંધો આવી રીતે ગેરમાં આવવાથી આરમોને વિશેષ મદતર માત્ર થયું. હાથીદાંતની નિકાસ શુભેષ અમેરિકા તરફ વધવા લાગી ને શુભામેની નિકાસ અરબસ્તાન તેમજ ઇરાનના અજાત તરફ વધવા લાગી.

રેનચે નામનો મુલાકાતી કહે કે કે, આરમોના તાળામાં હાથીદાંતનો પ્રત્યેક ટુકડો લોહીથી ખરડાયેલો કે લોહીમાં બોળાયેલો છે. પ્રત્યેક જાન હાથીદાંતને માટે એકએક યુગલ, સ્ત્રીના કે બાળકના માથુ લેવાયેલો છે; પ્રત્યેક પંચ રતલને માટે એકએક ભૂંપડી સજાવાલેલી છે; પ્રત્યેક દંપત્યને માટે આખું ગામ સજાવાલી મૂકેલું છે, ને ત્રીસ દંપત્યને સાર આખા જિલ્લાની પાપમાલી ફરેલી છે. હાથીદાંતને માટે કરેલી આ અમાનુષી કતલની હેરિફેરો હાથીદાંત વાપરનારામાં બાબેજ કાંઈને ખગર હશે.

—ચિત્રમયજવડ

ટપાલની ટિકિટો પર રેલિયો

આ નોંધે બતાવેલી ટિકિટો રમાનિયાની છે. ૧૯૧૧ની સાલમાં તે રમાનિયામાં વપરાતી. એ ચારમાંની એકમાં રમાનિયાની રાણીને ગેન કાંતની બતાવવામાં આવી છે. બીજામાં રાણી રાજા ઉપર લુગડું વણતી ત્રેવામાં આવે છે ને ત્રીજામાં તેને બીમાર ગરીબની માવજત કરતી નર્સ તરીકે દાખવવામાં આવેલી છે. આવી રીતે ચાર રેલિયોના સેટ કાઢવામાં આવી હતા. આ મુજબ આમિનીઆગી એક રેલિયો ઉપર પણ એક

આભિગિયન બાઇને જેટલો કાંતલી બતાવવામાં આવેલી છે. હરીકતમાં, હુરોપના દેશોમાં જે કપડાં ત્યાંની મોલોમાં બને છે તે તો કબ્જે લાગે એરિયા અને આફ્રિકા જેવા મુલકોમાં વેચવા મોકલવા માટે જનાવવામાં આવે છે, જ્યારે ત્યાંના લોકો તો પેતે હાથથી બનાવેલાં કપડાં પહેવામાં જ પોતાનું ગૌરવ સમજે છે.

— સી. તેજપાલ

ચંદ્રની અસર

ચંદ્રમા ખેતીને કેટલે અંશે મદદ કરે છે તે બહુવા બેજું છે. એક લેખકે હમણાં જ એક પત્રમાં એવું લખેલું વાંદ છે કે તેના પોતાના ગામમાં ખેડૂતો ચંદ્રમાની ક્ષીણ થતી અવસ્થામાં એટલે કે અધારિયામાં હુકમના બચ્ચાને ગારતા નથી, કારણકે તેઓ માને છે કે જો તેઓ તેમ કરે તો હુકમનું માંસ ખાવા સાચક રહે નહિ. કેટલાક ખેડૂતો માને છે કે શુક્રવસ્ત્ર એટલેકે ચંદ્રમાની અભિવૃદ્ધિનો સમય બી વાવવા માટે, ધાન્ય કાઢવા માટે અનુકૂળ છે, એટલે તેઓ બીજાના ચંદ્રમા પહેલાં કે તે જ વખતે ખેતરમાં બી વાવે છે. સ્વાસ્થ્યવાળા કેટલાક કૃષિમંદો માને છે કે પિલાહીના ટોપ શુક્રવસ્ત્રમાં સરસરીતે ને હડપથી ભીમી નીકળે છે. ગરમીના સેવનનો સમય પણ શુક્રવસ્ત્રનો ગણવામાં આવે છે અંજલ-માં રહેનારાઓ માને છે કે ચંદ્રમા ઈમારતી લાડાં ઉપર પણ અસર કરે છે. કાંસ અને ઇન્ફેઝમાં તો ચોવી મા. વત્તા પ્રચલિત છે કે હમાસતી લાડાં—ખાસ કરીને સાગને—કૃષ્ણપક્ષમાં જ પાકવાં—એળએ, કારણ તેથી લાડાં ગોળાં કહોપાય છે; પણ જો શુક્રવસ્ત્રમાં કાપવામાં આવે તો વધારે લાડાં નાસા પામે. આ માન્યતા છેક રોમનાના વર્ષભતી ચાલતી આવી છે.

ખાંડ અને ગોળ

આપણા દેશમાં દર વરસે ૫ કરોડ ૬૦ લાખ મણ ખાંડ રિયાયાવાના શુલકોમાંથી આવે છે. જ્યારે આપણા દેશમાં પુષ્કળ ગોળ અને ૫૬ લાખ મણ ખાંડ પેદાશાય છે. આસરે ૪૦ વર્ષ ઉપર આપણે વિદેશી ખાંડ લગભગ ખિલકલ વાપરતા નહોતાં. તે વખતે હાલ કરતાં નાવવશનું ભેર ઘણું હતું, તોપણ વિદેશી ખાંડ વાપરવાની આપણને ખીલકલ જરૂર પડતી નહોતી. તો પ્રશ્ન એ એટલે છે કે આપણા ગાપદાશઓ વિદેશી ખાંડ વગર સાસસાસા નાવવશ કેવી રીતે કરતા હતા અને મીઠાઇઓ વગેરે પકવાન પણ કેવી રીતે વાપરતા હતા? તેવાં શરીર પણ આપણા કરતાં વધારે સરાજ તથા હંદરન હતાં અને રોગ તો તેમનાથી દસ ગાડ દૂર નાસતો હતો. તેમના જ વેરાને આપણે વિદેશી ખાંડને આસરે થકી પરાધીન અને કંચાલ જીવન ગાળીએ છીએ. હરીકત એ છે કે પ્રયત્નમાં એ લોકો ધણે ભાગે સાદુ તથા શીરામાં ગોળનો જ ઉપયોગ પુષ્કળ કરતા. પણ દુર્ભાગ્યે કોઈ શ્રીસ્તોએ પોતાની શ્રીમંતાઈનો કાઠ બતાવવા ખાંડનો વાપર નાવવશમાં સરૂ કર્યો અને દેખાદેખીથી બીજાઓએ તેમનું અનુકરણ કરી ખાંડ વધુ

ને વધુ પ્રમાણમાં વાપરવા માંડી. ખાંડ કરતાં ગોળ એ વધારે શક્તિશાળી તથા બળ આપનાર છે તેમજ નરિમી જીવન માટે ગોળ ધણે ઉપયોગી છે. માંદા માણસ પણ ગોળનો ઉપયોગ કરી શકે. આપણા દેશમાં ખાંડના વપેલા અવારને પહેલાંની વળના એટલી ખાંડ તૈયાર થતી નહોતી અને ખાંડ બનાવવાની આપણી ન્યૂનીપુરાણી રીતોને લીધે આપણે ખાંડ સરતી પેશુ બનાવી શક્યા નહિ અને હરીકાળમાં વિદેશી ખાંડ સરતી પડવા માંડી એટલે આપણે સોંધા માલ ખરીદવા માંડી દેશી ખાંડના ઉદ્યોગને કૃષ્ણ-મારી દેરાદ્રોહનું પાપ કર્યું.

ખાંડ એ જીવનની અનિવાર્ય વસ્તુ નથી. ગોળ એની જગ્યાએ હમેશાં વાપરી શકાય છે; અને વાંદ કાઢી જેવાં નવસન એડામાં આવે તો ખાંડ ક્યાં વાપરતી એ પ્રશ્ન જ થઈ પડે. હાલમાં દિંદુરતાન સરકાર ખાંડના ઉદ્યોગને સ્પષ્ટ આપવા તૈયાર થઈ છે અને પંદર વર્ષ સુધી આપણા ખાંડના ઉદ્યોગને સ્પષ્ટ આપવા સાર વિદેશી ખાંડ ઉપર આકરી જકાત નાખી છે. સરકારના ખેતીવાડી ખાતાના નિષ્પણ્ણતોએ ચોરી કંબંધે જે સોમખોલો રી રી છે તેને લીધે હરીકાળમાં રહી શકે એની રોશની આપણાં ખેતરોમાં પકવી ખાંડ બનાવવાના કારખાનાં છેલ્લામાં છેલ્લી ટમે સફળ કરી શકશે એવો અભિમાવ આપે છે. આ નવી પદ્ધતિએ જે ખાંડ બનશે તેને સાર કરવામાં હાડકાંને ઉપયોગ કરવાની જરૂર રહેવાતી નથી. એ ખાંડને સ્પષ્ટ મળવાનું હોવાથી વિદેશી ખાંડ કરતાં એ વધારે મોંઘી નહિ રહે. ખાંડનો ઉદ્યોગ દિંદુરતાનમાં મોઢા પાયા ઉપર પડેલાં ચાલતો હતો તે હવે પુનર્જન પામશે અને વિદેશી ખાંડ વગર નમાખી લેવાય એવી પરિસ્થિતિ થોડાં વર્ષમાં થશે. એ રિયલિંગે પડેલાં સુધી સ્પેશી ખાંડ અને ગોળનો જ ઉપયોગ કરવો અને વિદેશી ખાંડ વગર ચલાવી લેવા પ્રયત્ન કરવો એ આપણા ધર્મ છે. (નવ-શુનશત)

વૃંદું સ્મરણ

હિંદી વિદ્યાર્થી પોતાના વિલાસતાના પ્રવાસની વાત કરતો હતો. એક વાર લંડનમાં મોટરગસમાં ભેસી તે એક અંગ્રેજ ગિતને મળવા જતો હતો. ગેરામાં એક દુગળો પાવતો થરડા એવો લાખતો અંગ્રેજ એક સ્ત્રી સાથે એ જ ઘસમાં ચડ્યો. બસ પૂરેપૂરી બંદેલી હતી. મેસવાની જગ્યા ન હતી. પહેલાં નિલાંતમાં એવો શિષ્ટાચાર હતો કે મોટર, ટ્રામ કે ટ્રેઇનમાં જો મેસવાની જગ્યા ન રહે ને કોઈ સ્ત્રી આવી ચડે તો મારે બેસા થઈને જગ્યા આપવી નેહયો. પરંતુ 'સુદેન્ટેડ' આંદોલન થયા પછી જીવનના મત્યેક લેખમાં સ્ત્રીઓ પુરુષોની બરાબરી કરવા લાગી અને ધીરધીરે એ નિયમ પણ ભેદી ગયો. હવે તો સ્ત્રીઓ આવે છે ને જગ્યા ન હોવાને કારણે એવી રહે છે પરંતુ કોઈ દરકાર નથી કરતું પેલા પુરુષોએ અર્દાંતર્દાં ભેળું પણ મેસવાની જગ્યા ન દીડી. મેસારોઓમાં વિદ્યાર્થી હિંદી છે એમ નહીં પુરુષોએ કહ્યું, 'જરા જુઓ ઓ? સ્ત્રી

હોય છે અને તમે એકા છે! એના થઈને એને જગ્યા આપવા નથી? તમે હિંદુસ્તાનીને જરા પણ વિવેક આવડતો નથી.’

વિદ્યાર્થીએ જવાબ આપ્યો, ‘હું શા માટે એકા થાઉં? તમારા પોતાના જ દેશવાસીઓને તમે શા સાર જગ્યા આપવાનું નથી કહેતા? એમનામાં બહુ વિવેક છે ખરું ને? અહીં તમારા બેઠકે એટલા દેશવાસીઓ બેઠા છે.’

બસમાં બેઠેલા સૌ મુસાફરો બુદ્ધિને લદત લાગ્યા, ‘તમે આમ એક વિદેશીને શા સાર પમગણા છે? એ શા માટે એકા થાય? આજકાલ સીએસ સાર કોઈ જીએ પતું નથી. અને તમે તમારા દેશવાસીઓને શા સાર નથી કહેતા?’

ચાર બાબુથી ફીકડીક સાંજવાધી બુદ્ધો ચૂપ થઈ ગયે. પોતાને જીતવાની જગ્યા આપવાથી વિદ્યાર્થી એટલી પડખો. એ જ જગ્યાએ પેલો બુદ્ધો અને તેની સાથેની સ્ત્રી પણ એટલાં. વિદ્યાર્થી થોડે દૂર આવેલા પોતાના ગિરના મહાનગમાં પેડો. એનો ગિર બીજે માળ રહેતો હતો. એણે શરૂ થઈને બારણું ખખડાવ્યું. એટલામાં પેલો બુદ્ધો પણ એ જ મહાનગ શરૂ થઈ ચડવા લાગ્યો અને ત્રીજા માળના શરૂ થઈ ચડ્યો. વિદ્યાર્થીના મિત્રે દરવાજે ઉઘાડતાં એ બંનેને જોયો હતો. વાતચીતમાં મિત્રે પેલા વિદ્યાર્થીને પૂછ્યું, ‘તમે પેલો ઉપર ચડ્યો એ બુદ્ધને બોળ્યો છે?’ વિદ્યાર્થીએ ના કહી.

મિત્રે કહ્યું, ‘નહિ? એ તો લાંબા વખત સુધી હિંદમાં રહેશે એ બેનુગમ સર માધકલ શોધવાય — (વિરાળ બારણ) સૌથી વૃદ્ધ છપતું વૃદ્ધ

હિંદીમાં (અમેરિકા)માં શીડુવાના નંદનલ પાર્કમાં જનરલ સેરમન નામનું વૃદ્ધ છે, તે ચાર હબર વર્ષ પહેલાં જીવ્યું હતો એની અબુલવી પડે. સીસની નરોજલલી અને હાલિયા પીરામીડોના યુગમાં તે પુખ્ત વયે થઈવ્યું હતો, અને હમુ ખિસ્તના જન્મ સમયે તેણે ૧૦૦૦ વર્ષ તો જરૂર પૂરાં કરી કાઢ્યાં હશે! અને હમુ તો તે જુવાની બોચરે છે! આટલી વય લખા અનેક કાવાનજોના હુમલા છતાં તેનાં મૂળ આગળ આજે હબરો જન્મ્યાંવાં બેઠી રહ્યાં છે. આ જાતનાં વૃદ્ધમાં પોતાના થા રૂઝી લેવાનાં અગળ ગુણ છે. આજે તેના પામરથી ૪૦ ટકા જેટલો રસ બેચાઈ નવ છે, પણ તેમ છતાં ૨૦૧૨માં તે પાણીએ હતું એવું બની રહેશે. આ જાતનું સાધારણ આડ ૮૦ થી ૯૦ જીવે અને ૧૨ ફીટના પેરાવનું હોય છે; પણ જનરલ સેરમન ૨૦૩ ફીટ જીવે છે ને ૫૬ આગળ ૧૮ થી ૨૦ પેરાવનું છે જમીનથી, ૧૦૦ ફીટ જીવે તેના પેરાવન ૫૮ ફીટ છે. આ એક જ વૃદ્ધમાં લાકડાંથી પાંચપાંચ ખંડમાં ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ રાકાય એવું છે તે બંધી છે!

મીઠાઈ ફરવદા કહે છે!

સાધારણ રીતે મીઠાઈ શરીરને તુરસાન કરે, પણ એ બોજન લીધા બાદ તુરત ખાવામાં આવે તો તે તુરસાનકારક નથી. બોખ્ખી મીઠાઈ બાળકો માટે વિનાશ છે, કારણકે

શરીરનું કાઠું બંધાવામાં તેની જરૂર છે. બાળકના ખોરાકમાં મીઠા કરતાં સાકર વિશેષ જરૂરી છે. બંછર, ખારેક અને મીઠાં ફળોમાં આવતી સાકર બાળકને અનેક ફાયદા છે અને તેના પશ્ચીમ ખાવાની ટેવ વંધારતી એટલે જરૂર ફર થોડીક સારી મીઠાઈ બાળકને ખાવા મજબી બેઠકે. (મીઠા નહિ) અને તે પણ જરૂરી ખાઈને કાંત સાફ કરી નાખે તો જરા જે તુરસાન નહિ કરે ખાતાખાતાં એ પાચનરસ Gastric juice નો મતલબ થાય થયો હોય છે તેને મિલાવી દેવામાં મીઠાઈ મદદગાર બને છે. ખાવાના ટેકોની વચ્ચેના વખતમાં આ રસ બેઠકમાં નહિ હોવાથી તે વખતે મીઠાઈ ન જ ખાવી એટલે મીઠાઈ ખાધા પછી કાંત બેઠકમાં સાફ કરવાનું બુદ્ધ ન બેઠકે. ગરીબ માણસોને રોજ થોડી પણ મીઠાઈ ખાવી ન પડવડે તેણે જાણ ખાવાનું રાખે તે પણ ફાયદો કરે.

દમરદાયકની રહેલે

ફેબ્રુઆરી કેપરીના અંગ્રીજીઓએ તે બતાવી છે. તેઓ એક ડબો બંગા પેસેજર મીટરબસ એવો લાવે છે. તેના ટાપર ચાર ઈંચ જેટલાં પેડોમાં છે અને તેને માટે સાધારણ જસ કરતાં ત્રીજા બાજનો ખર્ચ આવરો આપીદેલવે રંગીને પતી ખોટા અને અટકા બચે. તેને લગભગ ૭૦ મહલની ૩૬૫ થી ૩૭૫ છતાં ૫ લોકો આંચકા વિના બેસી શકે છે અને ચાલવીટ કરી શકે છે. આજે ટ્રેનની ખતિ ધીમી થઈ ૧૧૦૦ વારથી એક મારતી પડે છે, જ્યારે આ ટ્રેન માત્ર ૧૦૦ વારથી એક પડે છે, પેડાના ટાપરમાં પંચાર પડે તો તેને બેચકી રાખવાને સાથે જ, લાકડાનાં ચક્કરો રાખ્યાં છે એથી અકસ્માત વખતે અટકી જવાનું બનશે નહિ.

હેક્ટોઆઈની સાદી રીત

તમારે મોટીસો, પરીણાસનો કે કાર્યક્રમની ધણી નકલોની જરૂર પડે ત્યારે હેક્ટોઆઈ બહુ ઉપયોગી થશે તે માટે ધણી રીતો હોય છે, પણ સાદામાં સાદી આ છે: પાંચ તોલા જેટલો સૂકો સરેસ પાણી પાણીમાં પચાણી રાખો. તે તદ્દન બોચળ ત્રણે ધીમે તાપે ગરમ કરો. બહુ જીકળી ન લવ તેનું થાન રાખજું. બોડો શીરા એવા થયે લાગે ત્યારે તેમાં આઠ બોલ ગ્લિસરીન અને છ ટીપાં કાર્બોલિક એસિડ નાખ્યાં. આ પ્રવાહીબોને લીધે હેક્ટોઆઈ કડક થઈ જશે નહિ પછી તેને સફેદ બનાવવાને પાણીસ વ્હાઈટ, ફેબ્રુઆરી અથવા આઈના ક્ષે જેની એકાઈ થી નાખવી ઉપર તેને પોણા ઈંચ જીલ્લી આંખડી પતરાની રાખીમાં ઢાળી દેવું. સાધારણ રીતે દસેક કલાકમાં તે ઠરી જશે.

તે પછી નકલ કાઢવાને કોઈ પણ બોનોલાઈન રંગથી બનાવેલી ધાડી સાદીથી એક કાગળ પર બેઠેલું લખાણ કે ચિત્ર ખાટું અને તેને થોડી ચાર સૂકાના ઇંચ હેક્ટોઆઈની સપાટી પર તે એકસરખો થોડો ઇંચ બંદર સાદી એટલે એટલી વાર રાખો. પછી કોરા કાગળો લઈ એક પછી એક સરખા

સપાટ દાળતાં બંને એટલે ધણી નફો જીતશે. છેવટે સપાટી પાણીના પોતાથી લૂછી સાફ કરવી. હેટોમાફ બહુ કઠક થઈ ગયેલું હોય ત્યારે ગરમ પાણીમાં આખી રસખી ઝબકાવી કાઢવી એથી તે નરમ થશે.

ફરફરીકેયં ટેલીવીઝન

આજે અમેરિકામાં ૧૫,૦૦૦ ઘરમાં આ યંત્રો ચાલુ થઈ ગયાં છે. ન્યૂ યૉર્ક, સિકાગો, બોસ્ટન, વૉશિંગ્ટન વગેરે શહેરોમાં રોજ સવારસાંજ દરમિયાન 'બ્રોડકાસ્ટિંગ' ચાલુ થઈ ચૂક્યું છે. ત્રણ બંધીનાં કારખાનાં આવાં યંત્રો વેચવામાં ખાસીસર ગણાયાં છે. આ સચ્ચ ગિરફતીકે ગોલ્ડનાં યંત્રોના પડદો ૩૫૫ ઈંચ અથવા ૮૪૮ ઈંચનો હોય છે. બીબ લેન્સની મદદ લેતાં તે ઉપર રૂઝરફ્ટ ફ્રેન્ચ લેખકું ગોઠું ચિત્ર પણ કરી રાખાય છે. દરમિયાનમાં ધણી ભતના જલસા રચી કરવામાં આવે છે. આ થતું હોય તો મણાસુધારા આવે છે પણ તે એટલી ઝડપથી પ્રગતિ પામ્યું છે કે તેની સંપૂર્ણતા થઈ હવે વર્ષો નહિ પણ થોડાં મહિના જ લેશે. ૧૮૮૪માં Nipkow (નિપ્કોવ) નામનાં રશિયને એક સ્ટેનિયરિક ગનાવી હતી તેમાંથી ચિત્રના છાયાપ્રકાશના બેડો થઈ જતા હતા. એ જ માણસને જોં હાલનાં વીજળીકે આધારે મળ્યાં હોત તો આ યંત્ર દુનિયાને વહેતું મળ્યું હોત. આ યંત્ર પાછળ માણસો ચોપા તો લાગ્યા છે કે ઉપર પર કાણ લેવાને છ વર્ષ લાગશે એમ મનાઈ તેને બદલે હવે ત્રણ જ વર્ષ ગણાય છે.

અખંડ ગતિયાળો યંત્રો અજબ સીનેકેમેરા

આધારણ સીનેકેમેરામાં ચિત્રોનાં ચાલતાં રૂપોની છબી-જુદી છબીઓ પડે છે અને પછી પ્રકાશની મદદથી તે પડદા પર ઝડપી ક્રમે આવીને ગતિનો ભાસ કરાવે છે. આ છબીઓ એટલી ઝડપથી બદલાય છે તેટલી જ ઝડપથી વચ્ચેવચ્ચે એક પડદો (સાઈટ) હથાડવાસાથ ચાય છે. આ સાઈટ ઉપર એટલો વધી ફિલ્મનું ચિત્ર આટલું છે તેને લીધે તે સહેજ આંધળાં ખાય છે.

પણ આવા સંઘટ્ટ વિનાનો અને સતત ગતિ બળવાનરો સીનેકેમેરા હાથમાં બન્યો છે. તેનો કર્તા એલિસલ ગેસિયા મરેનો એકિસકોનો એક શ્રામેત યંત્ર છે. તેની જિંદગીનો સોખ આવાં દરચેતપાદક યંત્રો કરવાનો છે. સીનેકેમેરાકે આ મૂળ સિદ્ધાંતમાં ફિલ્મદાર આગળ બંદાસાતી ફિલ્મ સુખ્ય ગણાય છે, અને આજ સુધી કોઇ તે સિદ્ધાંત બાબતે મૂળને નવી દિશામાં પગ મૂકી રાહ્યું નહોતું બલજવા બાહોરા કરીચેરો પણ આવી શોધને અસંશય માનતા.

આ નવા કેમેરામાં ફિલ્મ ઉપર અને લેન્સથી જ ચાલતાં ચિત્ર લેવાય છે; તે સિવાય બહુ જ નવાં પ્રયત્નો છે. માત્ર આકૃતિ નથી કે એમ જ મહિ; આખો સિદ્ધાંત બદલાય છે. બાહરના દેખાવમાં તો તે ચાલુ કેમેરાથી થોડા જ ફેરવાળો છે, પણ અંદરથી તો તમામ રચના જુદી છે. ફિલ્મ એમાં પાછળની

બાબતે નરમ છે અને કેટલીયે સળવળ ગતિ કરી આગળના ચક્કરમાં પહોંચે છે ને ત્યાં ફરાવાળી બાબતે જોધી વીંઘાય છે. (ન્યારે આજ સુધી ફરાવાળી બાબતે ઉપર રહેતી) આગ છતાં આ કેમેરાની કરામતની સાહાઈ તત્ત દેખાઈ આવે છે. ઘણા લેન્સ ચડાવેલું એક ચક્કર અને એટલું જાંતાવાળા મોટિયાં જ માત્ર ગતિમાન રહે છે, અને આટલો જ ભાગ કેમેરાનું બહે હાઈ છે. તેમાંની મુખ્ય ધરી ઉપર આઠ ખૂણવાળી એક મજબૂત પ્લેટ ચડાવેલી છે ને તેની ફરતી કિનારી પર આઠ લેન્સ ચડાવેલા છે, જે કેમેરાના લેન્સની જગ્યાએ વારાફરતી આવે છે અને ગતિ સાચવી લે છે, આ લેન્સ તેના રોષધની દરમિયાન પ્રમાણે જ બનાવવામાં આવ્યા છે અને તેની ચોક્કસાઈ ૧૦,૦૦૦ અંશ એટલી છે. પણ જો ફિલ્મ વળતોવળત બંધ ન થાય તો ચિત્ર થડે શી રીતે જ આવે માટે રોષધને બાહરના ભાગમાં એક થતું ગોઠવ્યું છે, જેમાં ૩૬૦ અંશ આવી રાખાય છે આ તો આવડી કંધા થઈ. આ રચનાથી ફિલ્મની સતત ગતિ અને કોઈપણ ભતના આંતરના અભાવને લીધે તે એમાં અજબ વધારો કરી રાખાય છે.

હાલના કેમેરા એક મિનિટ પધુમાં પધુ ૬૦ ચિત્રો લે છે, જે વળતે સાઈટનું હિંદ ૧૭૦ ડિગ્રીનું હોય છે અને ફેરફાર ચિત્રને ૧/૪૮ સેકન્ડ સુધીનાં પ્રકાશ મળે છે. પણ હિંદ બહુ જ નાનું હોય ત્યારે ૧/૧૪ સેકન્ડ એટલે વળત માગે છે. આ નવા કેમેરામાં કોઈપણ સુખ્ય ભાગ ફોક્સ કરતાં હાલતો નથી. ફોક્સિંગ ચાલુ રાખીને કેમેરામાં ચિત્ર જ લઈ રાખાય નહિ તેમ હોવાથી એક જુદો જ મિશ્રણ કેમેરાની આગળ સજામાં આવે છે. તે મારફત ફોક્સ મેળવી તેને બાબત કરી લઈ ફિલ્મ ચાલુ કરવાથી ચિત્ર બરાબર જોતરે છે. તે ઉપરાંત વધુ અજબ કરામત તો અકાસનું માથ સામ્યતી ફોટો-ગ્રફી-ક્રિટિક રચના છે, જેથી બાહરના પ્રકાશ પ્રમાણે અંદરની એક રોષ ફોક્સની ગતિ મેળવી લે છે; કેમેરાના મુખ્ય ભાગો રિપર રહેતા હોવાથી અથાજ બહુ જ નજીક રહે છે. ચિત્રો પણ દર સેકન્ડે આટલી માંડે ત્રણસો કે હજાર સુધી પાડી રાખાય છે અને લીધેરપત્તાવક ફિલ્મ લેવામાં આ કેમેરાબહુ સુખ્ય છે.

પાણીમાં તરે એવી હળવી ઇટા

હાલની ઇટાના પાંચમા ભાગના વજનવાળી, પાણીથી પણ હળવી, આ નવી ઇટાની શોધ અમેરિકાના રસાયણીઓ સમક્ષ ડૉ. આર્થર ફ્રેડરિક બર્ડેરે રચી કરી છે. તેને પાણીમાં તરતી મૂકીને તેણે ત્રણાંબું કે એમ ને એમ વરસ સુધી રાખે તો પત્ત તરશે; છતાં તે મજબૂતીમાં અને ઠંડાકપણમાં એટલી ચરિયાતી છે કે દુનિયાના હાથમાં ડાંચા મિતરા કે મકાનો ટકાવી રાખશે. આટલી હળવી ઇટાથી મકાનનું બાંધકામ બેવડી ઝડપે ચાલશે; એટલે અર્થ પણ કમી આવશે.

મુસાફર કેમ મોટા માણસો આ શહેરમાં જ મેલાં ખરાં પતળી: ના, અગરે ત્યાં તે બાગડો જ જાય છે!

‘‘શામના ક્ષીક દેવજીમાં ઊંચા, ધુંગડ
પરનાં કેટલાંક માહાત્માઓનાં’’ (ચિત્રોમાં)
દોષ કહતાં વડા ધર્મચક્રને કહ્યું, ‘‘જો-
માંના માણસોને અલંકાર કેમ પહેરાવ્યા
નથી?’’ ચિત્રકરે જવાબ આપ્યો: અ-
લંકાર શીમંતો જ પહેરે છે; અને એવા
સોઠા એકલે હાથે ચડી શકતા નથી!’’

મનુષ્યેન પ્રાણીને માટે ગુપ્તસીમાં
જે સમ્બોધ પ્રચલિત છે: જનનવર અને
જનાવર, તેમના અર્થ જોના ખીજે શબ્દ
વધારે અનુકૂળ તથા બ્રહ્મચરિત્રતા લાગે
છે. જનનવર=જનન+વર=જનાણું+વર
વાણું, જનાવર=જન+માણસ+અવર=
ખીણું) માણસ સિવાયનું ખીણું પ્રાણી

શબ્દવલ્લુ રકમને તે જ રકમ વડે જે
વાર શુક્રો. પછી શુભાશરને ઉ ગાંગા
૯ વડે બાંગો, તે કાં તે મામ આલસે
અથવા શોધમાં ૧ વધરી અથવા ૧ ઘટરો;
ચોથું વાનું કંઈ થવાનું નહિ (શા. લ. બી.)

સોઠા પાળને ગ્રાહ જનાવે છે; સાચુ
નરમ જનાવે છે. હાલમતવા આપ્તયા
બને હોય છે, હાલમત કરનાં મહેતાં
નાજ ૫૨ તેલગે આપે હાથ ખૂબ મસ-
જવાથી વાળ ફાટેલાથી નીકળી આવવો.

કાચી કુંદરપલાળીને ખાં નાખી અને
તેનો લોટો અગ્રેષ્ઠો કાટો પળુ એક જ
સામમાં બેસાડને બદાર આવી બન છે.

‘‘માણસની જિંદગીનું વર્ણન કરે, એક’’
‘‘જુવનીમાં માણસ, જુવ, કદ છે,
એટલે પછે પેટ બરવાની સ્વતંત્રતા પડે છે,
પડખમાં આગલાંકાં માટે પસાવતો.

દુનિયામાં સૌથી લાંબી નદી કાવર અને-
રિકામાં ને સૌથી પહોળી નદી ડિલ્લિ અ-
મેરિકામાં છે. સૌથી લાંબા પર્વત એવરેસ્ટ
માં છે; સૌથી જાડું પહાડાશરનું લખિષ્ટુ
પાસિફિકમાં છે. ક્યાં ને ક્યાં તે ભૂલે છે!

કેકકાળા વનસ્પતિ-કલાનનો વડ
દુનિયાભરમાં સૌથી વધુ વિસ્તારવાળુ
વૃક્ષ ગંજાલ છે. તેનો પેશાજ ૧૦૦૦ ફીટ છે.

કસ ૧૦૬૪માં અમેરિકા ઉપરવાનને
૧૫૮ પરસેના આ વખતી યાસે આગ
જગતવરમાં બુદ્ધમાં બુદ્ધો ગણાય છે, તે
આજ સુધીમાં જુર વખત પરવશે છે)
જલ્ વખત તેના કાંત ફરી જોખા છે,
ખરેડે એના વિશેષી કડખીતો બધીની
છે. છવનમાં તેજુ કી દાર પીસે નથી
એ તેના આ લીધાંકુનું. એક કારનુ છે
અને તેથી દારનિષે (ના કાર્ય માટે તેને
કાંચમાં અમેરિકાની સફર કરાવી હતી.

અરમીને લીધે આંતરેલી આંતરે દેશનાં
ફાટમાં બાંધવાથી આરંભ મળશે.

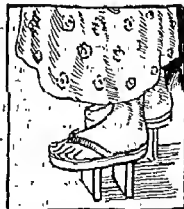
ચીનનો માર્ચલ ૬૦૯
કાંટો છે; કા. સ. હોલ્ડ
ને એલિજયમનો માર્ચલ
૧૦૯૪ થાંટો, રસિવા-
ને ૧૬૬૯ થાંટો, રાષી-
કાનો ૧૬૯૦ થો, હા-
લીમુ, ૨૦૨૫, રવેનો
૧૫૨૨, નોવેનો ૧૨૨૮
ને હિં દુરાનને ૯૦૩-
અમેરિકાનો માર્ચલ ૧૭૬૦
થાંટો, માર્ચલ અનુક્રમે.

લીમંદાનાં પાન અને ગોળને પીસી
બનાવેથી લૂપ્તી થમડા હાર સામન
છે. ‘પહેલી લૂપ્તી ૫૨ જેથી હતી સડ
કરો, ને ખીણ ૧૩ ચાલુવા ચાંદો.

જનરલ નાચાએકા નામનો જાણી
આંતરરાષ્ટ્રીય મુલમંદગીના પ્રમુખ છે
તેની મુદા આખી દુનિયામાં ફાંકમાં
ફાંકડી ગયાલ છે. એ એક હાકારી ખીણ
છેકા સુધી ૨૦ ઇંચ લાંબી છે અને જા-
શાની ખજાડે તેના છેકા પહેાંચી કાંડ
બાંધી રાખાય છે. (પળુ અને ‘કુમારના
૧૭મા અંકમાં નેગોનો વિનિય આપેકો
તે લાગીના જાખિયા જામના નવીર
હવાલદાર હેસુર આ અનુવરી કમનના
ખ્યાલમાં નહિ હોય. એ બાધીની મુદા-
નો દરેક છેકા ૩૨ ઇંચ લાંબો છે)

બગરીનાં દરની માટી જોરથી કા
હોય છે કે તેને પાણીમાં ઘાલી જાણે
ચાપડવાથી દુખડ મધું જોડી બન છે

અમેરિકાના મિનેસોટા પરગળાના
સિટલકાંડે મામની મિસ એન્ડ નામની
બાઈ પારે એક બજાર છે તેનાં શોપમાં
સાંધામાંથી બદાર કાઢી રાખાય છે, તથા
પાળું બેસાડી દુધ સકાય છે!

પર્યામાં એક પહેરવા જે આપવી પડે બપાનમાં આલેનય ગણાય છે: છતાં
આપથી. એમ તેઓ બને એક જ પ્રકારના નેકા પહેરતા નથી. એ લાસોખી મન
મંચપ્રસંગે માટે જુદીજુદી બનુસ નેકા રાખે છે. ધરની સપાટી ઉપરનાં રસ્તે
દરવાનાં, નાટકાલ્પનાં પહેરવાનાં, એમ વિનિષ્ઠ પ્રકારના નેકા, હોય છે. આ
દબર જળપર્યાં છે તે લાકડાનાં કાંચા રોકાવાનાં અંધક તેઓ મોગાસામાં વાપરે છે

વિધાર્થિઓ, વેપારીઓ, વર્ણસો અને બીજા સમજનું કામ કરનારાઓને એના સેવનથી અત્યવશ બેનું થાય છે અને તે
નાનાં-મોટાં, માંદાં-સાજાં, તબીબાનાં-સમજાનાં-ઓ-પુરુષ, સૌકાર્ય એનું સેવન કરી શકે છે

તમે વાપરી જોયું છે?

કેસરી જીવન

ઝંડુ

મહારસાયન

રસમિંદુર, અગ્રક, કેસર, કસ્તુરી અને જીળ દીપન, પાચન,
તથા પૌષ્ટિક ઔષધ મેળવી લીલાં રસહાર આમળાંમાંથી બનાવેલું
મુશોભિત મુવાસિત સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક આદરણ

તેનું નિયમિત સેવન
લાંબું આયુષ્ય તથા સારી
સ્મશ્નશક્તિ આપી શરીરમાં
બલ, તેજ ને ચેતન પૂરે છે

કિંમત
પા રતલના ધોલના રૂ. ૧૧
અરધા રતલના ધોલના રૂ. ૫.૫૦
એક રતલના ધોલના રૂ. ૫

કારખાનું:
સયાપીરિડ
મુંબઈ-૧૪

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લિ.
અમદાવાદના એજન્ટ: ભોળીલાલ અધર્સ. માંધેરિયા

કુટાન:
જૂની મહાજનવાડી
મુંબઈ-૨

ચોક્કસ આપની વખતે, બહાર જયાર 'કેસરી'માં વાંચી હતી એટલું જણાવો.

કુલછાબ

સામયિક સાહિત્યનું સાપ્તાહિક

શિષ્ટ કોટિનાં કાવ્યો, વાર્તાઓ, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, અતિ મહત્વના આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો, જગતભરનાં મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં રેખાચિત્રો, નિર્દોષ હાસ્ય, એવું શહેરોમાં અને ગામડાંઓમાં સંસ્કારી જનતાને જેની ભૂખ છે તેવું નીરોગી અને દસમંથ વાંચન દર અઠવાડિયે શુદ્ધ વાંચનનાં ઓછામાં ઓછાં ૩૦ પાનાંનો સચિત્ર એક

છ માસિક લવાજમ.

હિંદુસ્તાનમાં રૂ. ૨-૮-૦, પરદેશોમાં શિ. ૬ છુટક નકલ કિંમત ૬'૬ આનો

‘કુલછાબ’ કાર્યાલય : રાણપુર (કાઠિયાવાડ)

ચાર આનાની ચોપડીઓ

ચિતાના અંગારા

ધરેધરના સામાજિક સંતાપો આવેખતી, ગામડિયાંઓ પશુ સમજા સહે તેલી, નાલી નાલી કાળોનો સંચાર : ૧૦૦ માતાં.

બહારવટીયા જોગીદાસ

શોર્ય, શીત્ર અને રાત્રુ તરફની ખાનદાનીના આદર્શ મનાના એ સોરકી પુરુષની ઇવન-કથા

ઓળીપો અને ળીજ પ્રેમકથાઓ

સોરકી પ્રેમીજનોનાં ઇવન-દર્દ આવેખતી પાંચ પ્રેમકથાઓ.

નરવીર લાલાજી

એ મદાપુરુષ વિષે યુજાલી ભાવામાં એકનું એક પ્રેરણા-દાયી પુસ્તક : મૂળ દસ આનાની આશ્રિતમાંથી દ્રકાવેલું.

બીજો વધુ પુસ્તકો માટે સૂચિપત્ર મંગાવો.

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર રાણપુર : (વી.એસ.રેલ્વે)

■ 'કુમાર'ના ૧૦૦ એક વીડિયો એ અને વખતનું સ્વપ્ન હતું આજે તે ફક્ત થતાં ધન્ય હાથ માનું છે. આ ૧૦૦માં અને આ યુગનો મતિનિર્મિત એક દરવાની બાંધના કરી ત્યારે અત્યંત હૃદયવિસ્મય થયો હતો. આવારના વિદ્યેશક દેશકાળમાં આ પ્રસંગની ઉચિતતા લાગતો કે નહિ, અજાત જાનના સંદર્ભ થયો કે નહિ તેનાં મેળનો કોઈપણ મર્યાદા ફોજી નાખી હતી, છતાં ઇશ્વરે આ પર વિશ્વાસ રાખી તેવારીઓ આજ કરી. ધોષિપાસે પણ મિત્રો, ઇન્દ્રજીવો, લેખકો ને કલાકારોએ તેમની 'કુમાર'મીતિ સંપૂર્ણ દાખવી અને ખરેખર ઉપજી કરી હોય. તે સીના સહકારને હોય ન આ એક વાચકો સમૂહ આ રૂપના સ્વ કરના આનંદરાણી થયો છે. તેનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન તો સમય કરશે; પરંતુ આ નેવશ ને મુખ્ય પ્રસંગે 'કુમાર'ના વાચકો સમૂહ આજે નહિ કહેવી કેટલીક વાતો સ્વ કરવાની તક હતી છે.

■ પ્રખ્યાત વીસમી-સદી માસિકના અધિપતિ સ્વ હાઇ-મહામહા અલારખિયા સિવલના નિઠ સહવાસમાં ગળેલાં પાંચ વર્ષોએ મને ચિત્રમય પત્રકારિત્વનો નાદ લગાડ્યો. એમની પાસે આપતા અનેક પરદેશી સુંદર પત્રો જોઈ આપણા દેશની પાછળ રહેલી હાલત મારે હૃદયમાં અસંતોષ રહેતો. પણ એ યુગમાં તો હાઇમહામહા કરતાં કોઈની નજર આવી પહોંચતી ન હતી એટલે તેમના સાધમાં રહી અને તેટલી સેવા કરી દેવાના સંકલ્પ કરેલા; અને તેઓ આજે હયાત હોય તો મેં આ પ્રકાશનમર્યાદામાં કોઈમાં પાંચમાં ફોટ કે કેમ તે પણ મારે મન પ્રશ્ન છે.

■ એમના દેહવિલય પછા પછી મારે મન યુગશત્વને કળા-

સ્વ. હાઇમહામહા

સાહિત્યમાં કાંઈ દોરનાં રહ્યું નહિ; અને પછીથી ખીલ પત્રો મારફત નેટલા-નેટલા પ્રયત્નો થયા તે બધા અર્થ-રમ્ય અને અસ્તોતપાસક લાગ્યા દરમિયાન મારી આસપાસ એક મિત્ર-મંડળ કળા અને સાહિત્યનું સુંદર વાતાવરણ જમાવી રહ્યું હતું. રાજીસાજ બદાર પડતાં આપણાં સામયિકો અને પત્રોની સિચિત્ર કલાયોજના જોઈ એ જમ્યાને હજારો મતો એ સાંત કરવાનો કાંઈ યોગ્ય માર્ગ ન દેખાયો ત્યારે એ બધાના સહકાર પર વિશ્વાસ રાખી મેં આ સાહસમાં અંજલિ. મારા જે મિત્રોનો એકસાથે એવો મન હતો કે એક શિષ્ટપંક્તિનું યુગશતી મ સિદ્ધ કરવું જોઈએ. પણ મને લાંબા વખતથી સમજાવું હતું કે સાહિત્યનો ઉચિત રસ જોવાવાને પણ પ્રલમાં સાહિત્ય અને રસવિષયક બીજી કળી પ્રાયશઃ સામગ્રી પીરસાવી જોઈએ. વિજ્ઞાન, સાહસ અને હોશિયોં પણ મૂલ્યનાં ન જોઈએ. એ બધાંએ ઉત્તરવાથી મારા માર્ગને પસંદ કર્યો અને આજ સુધી સક્રિય રાખ આપ્યા કર્યો છે. એમના એ સદાકરનો આજે હું જોઈ રીતે ઝાંખરીકાર હું છે. 'કુમાર' એમના પ્રસાદની જ

અનુસારનું અને એ માસિક બની રાહતે

■ દેશમાંથી 'કુમાર' અનેક મિત્રો અને મુખ્યકો મેળવ્યાં છે. પણ મારા કપલા જે સંજન મિત્રોએ જેમ સુધી પોતાનો સહકાર નિખાળી રાખ્યો છે તેમનો વિનંતુ હૃદયે જાણી નિખા રહી રાખ્યો એમ નથી, બાક દેશજી પરમારે 'કુમાર'ની સરખાવણી-દબેમાં તેમની કલામને અતિશય રાખી છે. કાળો કે પ્રાસાદિક લેખો, અપ્રકાસ્ય પર જરૂરી અનુવાદો વગેરેની એમણે 'કુમાર'નો યાગ પૂર્ણ કર્યો છે. બાઈ 'પ્રશંસુ' આજ તો યુગશતના અગ્રગણ્ય સાહિત્યક લેખા છે, પણ એ વખતે ય એમની કલમની મેટ્રીક કહતે લાગી હતી. એમની મોટાળા બાપમાં 'ઇતિહાસ રાન'ને કવિ દૂધાવાલોજીથી એમણે 'કુમાર'ને મમાદાર રાખ્યા કર્યો છે. આજના નવયુગના ચિત્રકારો આમ જ આવ્યા તે પહેલાં 'કુમાર'ની ચિત્રસામગ્રીનો ભાર મારા પર વિશેષ રહેતો એ સમયે મારા સિ-સીકર પંક્તિ બંધી પેતાના હાથ પર મને કુલ અખત્યાર સોંપ્યો હોય એમ જોઈ કામ સાધેલાય પૂર્ણ કર્યું છે.

■ આ બધા મિત્રો તે પોતાપોતાના અસ્થાય સાચી પોતાની કુસહનિ રમ્યોમાં 'કુમાર'ને નવાજતા; નવરેખાઈ બધાં મારા સવન 'કુમાર'માં નવજીવન; પ્રાચીનથી નેકરી યોડી હતી પત્રકારની પ્રકારિતનાં પોતાનાં રીપ્રમ-નોંરવનો વાર પાડતાં 'કુમાર'ના મગમાં જ નેડાયા હતા. એમણે પોતાની કુમાર વચમાંથી જે સાહિત્ય અને કલા માટે પ્રેમ કળવ્યો હતો. અમલવાદમાં તે આવી વસ્તુ તે પહેલાં એ મિત્રોની મદદથી 'સાનાંજલિ' નામનું દાંતસિખિ માસિક કાઢતા. પોતાના એકસરખા સુંદર

અક્ષરો અને સ્વરૂપ સુશોભનો તથા બાંધાઈ વચ્ચેથી તેને તે સુંદર કલાકૃતિ બનાવતા, આને એક એક મેં જોઈલમ્ તેવો ત્યારથી મેં તેમને અવિચ્છેદ્ય કોઈ વાર સાધીતર બનાવવાની નેમ થઈ રાખી હતી. અને જાણે કુરુક્ષેત્રના જ છાત્ર હોય તેમ તેમણે અઘરાયાઈ તરફ છવનમુકાન ફેરવ્યું જોઈલમ્થી સિદ્ધાંત સિદ્ધિની કાલકિર્તી એકી સારતું સદિવ્ય વર્ષક પ્રવૃત્તિયમાં તેઓ ભેટાયા ત્યાં સુધી અમરો સંબંધ વધ્યો; અને તે વાજી અને 'સુભસતમાં' નવું પત્રકારિત્ય સ્થાપના આદરે વિચારના લાગણ

'કુમાર'નું
પંથ

'કુમાર'ની સ્થાપનામાં સ્વપ્નો ઘડાના દિવસોથી માંડીને આજ સુધી એમને આમ કામમ રહ્યો છે 'જગત્તી બાહ્યની ઉપરથી: સ્વિસકર રાજ, ધર્મરત્ન', દેશજી ૧૨મા, સ્વિસકર પંડિત, બહુમાઈ રાજ.

જીવનનાં સુધી

એ તાગતી પૂંઠાયા થઈ અંધારે તેને જાણી રાખી અસહ્ય થઈ ત્યારે એક વર્ષ સુધી નાણાંનું ભેળામ વહેવી 'કુમાર' માસિકને અખતરી કરી બેતાનું સાદસ મેં ઉપાડ્યું. આમાં શ્રી ગુપ્તમાઈ રાજતની તેસારીએ ૧૨ માસે થયો મસર હતો. એ વેળાએ નવજીવન પ્રકાશનકેન્દ્રમાં હતા, એટલે પહેલી તકે તેમને નાના છાત્રમાંથી જૂઠા કર્યા. એ વખતે નવજીવન સંસ્થાના સંચાલક માસ મિત્ર સ્વામી આનંદે મોઢો વિચાર વધારી લઈ ખૂબ સહકારકૃતિ બતાવી અને 'કુમાર' જાણવામાં પોતાના પ્રેક્ષ તરફથી બની રહે એટલી સરળતા કરી આપી.

'કુમાર'માં ખૂબ

જિવો અપવાની ગાદી મુખ્ય નેમ હતી, એટલે તેને માટે મેં બેઠેક બનાવવાનું સ્વતંત્ર ખાતું બંધ્યું હતું. તેમાં મુખ્યત્વે માત્ર મિત્ર શ્રી રામરાજ દેહડાએ સારી મદદ કરી, અને આમ આજના કુમાર કાર્યોલયની નાની શરૂઆત થઈ. મારા આ પંજલાથી મિત્રો, મુરબીઓ અને સુએક્ષેતામાં અતિશય આસક્તિઓ તથા મારી નાણાંવિષયક તેમજ તળિયન સંબંધી ફિકર હાથે હતી 'ખબુ સાચા પ્રવારોને સફળતા જુદેર મળે, સફળતા પૂરતો ભોગ તથા પીત્ર હોય તે ધાર્યુ યાવ જ, એના સિદ્ધાંતોથી મારે મન ઘણું દા બની ગયું હતું એટલે મેં આગળે

જ કોઈની બીતિ ચલુકારી તેમજ માટે કમુવ કરતું એમણે કે એ બધાની બીતિ જતા પે બેઠી નહોતી 'કુમાર'નું પહેલું વર્ષ અંધારે માત્ર છરેએ આદરે પર પૂરે કપું ત્યારે બીન વર્ષમાં પ્રવેશ કરવાની હિંમત આપે જ થઈ રહે એવું હતું. પરંતુ એક વર્ષ જાનિવાન 'કુમાર' એ પ્રતિષ્ઠા અને પ્રેમ મેળવ્યાં હતાં તેવાથી હું કે મેજાનીને અમે આગળ ચાલ્યા.

અને વેળા કુમાર

માલવમાસ પરના એક ખૂબમાં સમાઈ રહ્યું હતું અને બેઠેક બનાવવાને નજીકમાં એક બંધું થઈ જાડે રાખી લીધું હતું. આટલી અંતરોએ જ મારી તળિયત અને નાણાં સંબંધી સિદ્ધિ કપર બારે અંધારે કરી મૂવી હતી. કુમાર કાર્યોલયની નાણાંની તરતિયાત પૂરી પાડ્યા ઉપરાંત મારે મળે છરખરે કપાઈ લેવાનો હતો આથી એ વર્ષના ચોખ્ખામાં મારે થાક ને જળથી વળિયતને લાગે દમના જિજ્ઞાસે પડતું પડતું મારામાં 'આપે જ ભલ્લ યજાની સક્તિ હરે, તેવામાં એક સ્વિચારે સપારે પડેસમાં મમ્મન પડવાનો કડાકો સંભળાયે. કોઈ અજળ ચેતવણીથી હું બારીએ જઈને નેડેડું તો અમારા બેઠેક ખાતાનું જ જાણે આખું બાલુના ધરની દીસાજ પડવાના બારે તરી પડતું હતું મારે જિ. નરેન્દ્ર અને એ મનુદે સહેજમાં

બધી મળેલા દેખાતા હતા. સ્વિચારને લીધે મુખમાં સ્પષ્ટ કાંઈ માલુસ અંદર નહોતું. આપણા કામના એક જ મોઢા આધારને આમ કમરચાલ્યું થયેલો મેઘ પેવે રાખતું મુરકેલ હતું. નવું ખાતું બંધ્યું કરાવે પેસા તો નહોતો જ; ને બોલનો ખાડો વધતો જતા હતા. છતાં આ જ મહેસે મને વધુમાં વધુ આત્મવિશ્વાસને હથેલશક્તિની ભેર કરી કોઈ દેવો સંકેત થી જ મને સમાનતું કે બધું બરેબર થયો. ધીરેધીરે આમાન કશી બે દિવસે નજીકના નવા મમ્મનમાં ફેરવે ત્યારે નજીકનું કે પગારોક સ્વિચાના રીંગે અર્થ કર્યાં વધુ મુસ્તાન મને થયું નહોતું. ઈશ્વરને અમારે પ્રાગ નવાની રાખતું છે એવું તેમાં મને સંશય લાગ્યું.

અને જ આસતમાં

નાજીવન પ્રેક્ષની આવડત અવરયામાં ફેરફાર થવાને લીધે સ્વામી આનંદે અગમે નેહીસ આપી કે તમ્મ મારા પાછી 'કુમાર'નું પહેલું વર્ષ પૂરે થયે તેઓ 'કુમાર' જાણવાનું બંધ કર્યો. એક મુરકેલીમાંથી નીકળ્યા હતા ત્યાં આ ખીજ બેઠી થવાથી ખૂબ મંજરૂલ થઈ અને સ્વામી આનંદને વિશ્વસિ કરી, તે પાસે તેમણે નેહીસની મુદત લેવાયી. -ખબુ બીજું કાંઈ પ્રેક્ષ 'કુમાર'ની અરથથી ઉપાઈ અને વિવિધતા સાથે તેને છાપી -આપવા તેવાર નહોતું થતું 'કુમાર'નું બીજું

કુમારના શ્રીમંત્રેય

‘કુમાર’ના પૂજાના રિવાજોનો સ્ત્રોત પદેસરદેશો તા. ૨૩-૨-૨૩ની રાત્રે બાર વાગ્યે મોડીને તરી રાત્રે તે દેશની બાબતો; અને તે પછી થઈ રહ્યું રિવાજો.

તે માર થયું અને રાત્રીની તારીખી બીજી વખતની મજા તારીખ મળી તે માથે મેળો એમ થયું જ્યારે ‘કુમાર’નાં વિશેષ ધાપન કરી મેળું જે થયું તેથી તારીખાનું છે, એટલે જાણે મને મને ધાપનાનું મેળું કરવાનો જ નિર્ણય કરી લેવો પડે તો આજે રસરસના બંધનમાં અને દલગી કુમાર કાર્યાલયની જગ્યા બિજાની. એ મહાન રત્ન કાર્યાલયે તારા-બાબતી મિત્રાનના દુઃખીઓના દાખમાં છે, અને તેમના પ્રતિનિધિ તરીકે શ્રીયુગ મહિમાત્મક છાપામાં બે આજ સુધી અમને એ મહાનમાં જે અનેક સત્યોએ આવી આઘાતી કરી છે તેથી દેશી જે નીચીન અમને મળી છે ધાપનાનાની વંચસામગ્રી કોઈકવામાં થયું અમને એ-છાપાનું અને વિશ્વવિદ્ય કામના માતા મિત્રોએ દેશીનિ સંકલ્પ આપી છે એજ છાપાનું આ રીતે ‘કુમાર’ને મોખાનું ધાપનાનું મળ્યું એ એક રીતે એમ આશીર્વાદ સમાન થયું. તેમ માથે તારા ધાપનાની બંધનથી થયું જ્યારે જ રહી પદેલાં મોસા વેચાળી ‘કુમાર’ ધાપનાને દેશી દલગી રિવાજો અસરકારી આંધી એટલી રસ મિત્રવા મેં મુંબઈમાં એક માસ વીતાવ્યો, પણ વેચારી રીતે બહાજ આપનાં જે મિત્રો પાસેથી એટલી રસ મિત્રવામાં દુંનિ-કન્યો. આજ થાનું કારણ તેમની આ કામમાં અધિક જ હતું તરીકે માણસોનાં સા-દમ ખુશીને રસને જ કોઈ છે એવી આપને ત્યાં સામાન્ય માનવા બંધાઈ

અહીં છે, બંને જે નાનું જે વચસાવી ‘કુમાર’નાં કામ આજ સુધી અહીં રાખ્યું છે તેમાં ત.ખાં વિવરણ પૂરી મદદ અને માસ વિવાદી મદદકાર છે. રાત્રે કરી ન દેલ તે માર કામ કેટલું અત્યંત જાણતે થયું રામ જ છે. તોયજ મને મેળો કરી, તારા જેથી જાણે થાનાં છાપી, અને આજ મુખી આઘાતી દેશી પ્રમાણ-ના રસરસ ‘કુમાર’ પ્રાદ કરી રાત્રા એટલે જ મને થઈયું જેથી મને તે જ વચસાવી વિના ‘કુમાર’ની વિવિધતા કાજવાનો બીજો કાઠ દેશી નથી, એટલે સામાજીએ એ જે એટલે ‘કુમાર’નું કામ દબું થયું આજ સમયે પડ્યો.

કુમાર કાર્યાલયનાં અને જવાબદારીઓનાં કામો, પડ્યો ને મુલાકાતો તેમજ પરવારવારોનું સતત મુંબઈ રહેલો હોવાથી કુમાર-શુદ્ધિમાં વિવરણની તક મને એટલી મળતી રહે છે આ નર્મ પદેલાં દું આ-પણ કુમારજીવનો એટલો રસો અનુ-ભવતો દેલો એટલે આજે તરી અનુ-ભવતો, ને એટલી અને ચારી વિચાર-શુદ્ધિમાં શુદ્ધ થાય છે. કુમાર કાર્યા-લયનું સંત્ર પદાર્થ ધાપનકામ ને સંકિત-સંપત્તિ થાય તો દેશના કુમારોના આજ ને મંદગીમાં બંને જઈ વાતો, ચર્ચા ને સક્રિય સદવાસથી કુમારજીવનો નવી નવી કાર્યો આ જગતવાની મારી જે અભિલાષોએ છે તે આજ તો અતિ-ધન્ય બંધનવચમાં મૂક્યું છે દેશમાં કુમાર કાર્યાલયો સહજ સંબંધ જાણ

કરના કાર્યાલય તારીખી માણસો, પ્રતિ-દે, દલગી ને રસના વર્તોની આજ કાર્યા-ના દખમાં તો મનસુખ જ રહી રાખ્યું છે; રસાધિવ જાણે કેમ જણાવનાં તેના પદાર્થપોષાના કમ થેલ રાખ્યા છે; ને એ બધાની દેશી દેશી સાથે મૂળી રહી છે. ‘કુમાર’ મારી તથા ‘કુમાર’ની આવી અને રસમંદુરને સહજ, સમૃદ્ધ, ને સફળ બનાવના બંદર પડે તો બંને તે દેશની સંરક્ષા બની રહે જે, એ રસમાં તેથી તેથી જોયે તે દિવસે દું આજ કાર્યા-માંની આ સંરક્ષા કોઈનાં પડે આને માનીતી દિલી, મહાત્મી ને કુશાલી તો બાપમાં ‘કુમાર’ માર કરવાની તો તે દું દાખવેનામાં એટલો રસ મું માર થેલ અત્યંત ને આજ સુખની જ રાદ બેલે છે. ‘કુમાર’ને આજ ને જીવે બંધ નીજવાની તો આજે એટલા વખ-તમાં તો એ જાવના સિદ્ધ થઈ મૂળી દેલો.

મિત્રાનના ભરખાન

કમિત્રાનના મળાના નીચે સખાના આ સંકીરણ આ એક સાથે બંધ થાય છે. સંકીરણની આવી જ રીતે થયું જુદી રીતે જુદાજુદાં પ્રકારે કુમારજીવને અર્થમાં લખ્યો તો જરૂર થાય રહેલો. આજ છે ‘કુમાર’ના તારો આ દરખાસ રસીકરી લેલો.

કુમારના

‘કુમાર’ના આ એક બનીત મુલને બંદર રસરસો ને વચસેલી રીતે જ રસ જાણ્યું જાણ્યું આજે તે દું અમળું છે ને ‘કુમાર’ના વચસોને રસરસો માની તેમનાં મર્મવચનો કે કપાઓ નમસ-જુદે રસીકરી લઈયું. તે સાથે સંકેતે રામાની આજા થયું છે. આ એકનું કાર્યા કરનાં સંવિદ્યે થઈ જણાશે કે-લાં મુંદર વિશે, કોઈકાઓને ‘કુમાર’ ને અર્થમેલી પ્રમાણલેખો ધાપનું મુલતવી રાખ્યું પડ્યું છે એ બધા સ-દાવકો અને મિત્રો મને આ બાબત મારે દરજીક હો એવી વિશ્વિ છે અતિધનમાં અનુક્રમે મેળાની સામગ્રી ‘કુમાર’ના તારવ તરીકે જરૂર પીસી.

કો અગોચર સ્વપ્નભોમના મનોવિહારો ને મનની અર્ધચેતના અમથની કલ્પનાઓ
રેખા, રંગ અને રસમાં મૂર્તિમંત કરતી

કવિવર રવીન્દ્રનાથની ચિત્રકલા

પ્રદર્શનમાં મુખ્યભાગે ગાવાનાં ચિત્રો સાથે કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

થો

રા દિવસ પહેલાં લ-

ખનૌની આર્દ્રરક્તમાં રવીન્દ્રનાથ ઠાકોરનાં મિલોનો સારો
સંપ્રદ વાર્ષિક પ્રદર્શન માટે આઓ દતો. એ ચિત્રો
તેનાં પહેલી ભાગણી તો સાનંદાપ્રવૃત્તિ યદ્યઃ કારણકે
કવિની અનન્ય પ્રતિભાની ઝાંખી આ ચિત્રોમાં પણ સ્પષ્ટ
દતી. પાશ્ચાત્ય ને પૂર્વની પરંપરાથી કવિની ચિત્રપ્રયા
બીજકુલ નિરાળી જ છે. એ ચિત્રોનો સંતા કે નાગો-
પકરણની જરૂર જ હાગતી નથી, કારણકે કવિની-માં
એ ચિત્રોની ઉત્પત્તિ રસભરી કલ્પનાના બીજાણમાં છે.
એ ચિત્રોની પિચિત્તા પણ અજ્ઞ છે. દરેક ચિત્રમાં
કાંઈ ને કાંઈ આહુતન હતા છે. પણ એ ને કેવળ
જાણ્ય રૂપરંભ જોવાને આતુર હોય એમની આંખ દારી
શકે એવી નથી. રચિયાણનાં ચિત્રો પહેલી નજરે જોતા
તો કાંઈક સ્થોભ ઉગમવે જોવાં છે એમ કદીએ તો
ચાલે. જર્મન કરિ જોખરે દગોશાં કહેતો કે રચાયી
સૌંદર્ય પહેલાં તો સ્થોભ જ ઉત્પન્ન કરે. એ પ્રમાણે
રચિયાણનાં ચિત્રો લેઈ પ્રથમ તો એક જાનની આ-
કર્ષના ઉત્પન્ન થાય છે. પછી જરા ગારીશથી જોનાં
તરત જવાળા છે કે કવિનીનાં એ જાનેશ રંગકોસલ્ય
નથા ચિત્રામણની પાછળ એક નથી જ ચિત્રારસી
રહેતી છે. સિયોનારો દા વિન્ડીની બોળા ધિજાનું ચૂડ
દાર્ય જેમ સ્પર્શમાં રહી જાય છે, તેમ રચિયાણનાં
જેવાળ ચિત્રો-જેએક ઓગિતોના ભંજ, તેમના અદેશ-
ની પિત્તા, એમના નિગાદ માનસસદિમાં રચાયી
રૂપે રહી જાય છે. કારીગરીના અવ્યવસ્થિતો અજવા
તો જુનાં પરંપરાનો વગે તો આનાં ચિત્રો લેઈ

સ્વાભાવિકરીતે જો જાગરે છે. જે ચીજ ન સમજાય
તે ઉપર રહેજો અણગમો થાય જ.

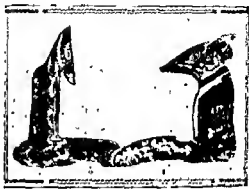
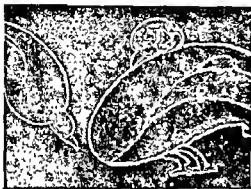
રચિયાણનાં ચિત્રો લેઈ સાધારણ પૂર્વે દગોશાં
એક જ રાગત પૂછે છે: 'આ ચું છે?' એતો જવાબ
સહેલો તેમજ કલ્પ છે. 'એ ચિત્ર છે' એવા જવાબ-
થી તેની પાછળ વાર્તા, કથા કે અમુક વિષયની અપેક્ષા
રાખનાર વર્ગને જરા મે સંતોષ ન મળે. પરંતુ કવિનાની
ખેર ચિત્રનું પણ પ્રધાન ભાગ કિસ્સાકદાણી નથી.
ચિત્રના મુખ્ય ગુણ એના આલેખનમાં—એનાં રેખા,
રંગ ને રસમાં છે. રમૂજ વિષય કે વાર્તા તો તેમાં
મેલ્યુરપે રહેમાં હોય. જેમ તુલસીમાં તાલગદ સારીરંભ
ને લાવલાવ પ્રધાનપદે હોય છે તે જ રીતે ચિત્રની
ખરી મુંદતના એના કલ્પનામિશ્રિત આલેખનમાં મંદેતી
છે. પણ આલેખનમાં જ્યાં પરિચિત વિષયો કે સેનાઓ-
નો અજાણ હોય ત્યાં ફરીકને સગજતાં મદેતન પડે છે.
પાશ્ચાત્ય સંગીત આપણા અપરિચિત કાનેને ધણી વખત
જાણ જ કદુ લાગે છે તે સુદાનીઓનો આપણું સંગીત
નરો સાર જ લાગે છે, એનું કારણ એ સંગીતમાં યુગોનો
અજાણ નહિ, પણ સાંજાજનારની અણુચિકેત્રી રસે-
ન્દિય જ છે. તેવી જ રીતે રચિયાણનાં ચિત્રોનું પણ છે.

વિષ્વાત્ર યુદાનીય કસાકાર સેસાન (Cesanne)-
નાં ચિત્રો જોનાં પણ સાધારણ મનુષ્યને આશ્ચિ જ
ઉત્પન્ન થશે. પણ રસાસ્વાદનામાં જે રસની માત્રા જોખી
હોય તો પછી કોઈ ઉપાય જ નથી. આપણા મા-
નસચિત્રોનો આ જોરો ફાળો છે. ચિત્રકલાના અ-
ભ્યાસીઓ મુંદર કારીગરીથી ચાલે છે ત્યારે કલ્પના

વંદે પળે છે. પણ મુંદર કવિતા ને મુંદર મિત્ર કાંઈ દોશમાં ઉત્પન્ન થતાં નથી. શ્રી મગનેન્દ્રનાથ હાકુરે 'ક્યુગિસ્ટ' દળનાં (ધન આકારનાં એસલાંવાળાં આ-દૃનિઓનાં) મુંદર ચિત્રો સરજ્યાં. પણ રવિજાણુનાં (એવો તો એમની નાટ્યપદ્ધતિઓનાં પેઠે જુદી જ એવીનાં છે. એમાં કવિનું હૃદય ચિત્તન છે ને એક મહાન ચિત્રકારની પ્રતિભાનું આલેખન છે. સૌથી આશ્ચર્ય-

કારક તો કવિનો રંગકુશળતા છે. સિત્તેરને ખર્ચ એમણે ચિત્રકારી કરી અને તે પણ અણુગોળ. પણ એમની એ 'કલાના રુદર'નો અંગેનર પિત્રાનનાં દિલી પ્રત્યે દષ્ટ એકાદ દસકો લાગશે. રવિજાણુ પોને જ પોતાનાં એ ચિત્રોનો સમય પ્રત્યે વાઠસાથે મૂકી જાય તો કેવું સાહે? દિલી ચિત્રકારોમાં રવિજાણુનું નામ જુદા જ વર્ગમાં રહેશે. નાનાલાલ અમનસાત મહેતા

હલેમ લેતા રેખાઓમાંકાવનિક પદ્ધતિઓનું આલેખન

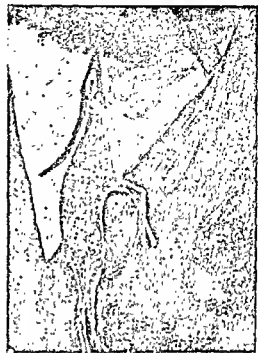
કાવ્યો, નાટિકાઓ, નિબંધો, પત્રો, ગીતો, નવલિકાઓ, નવસો પ્રલાદિ સાદિસ-વાટિકાની વિવિધ મંદરીઓનું રસદર્શન કરાવી, તેનાં ગામી-ગિંદુઓનો આસ્વાદ આપનાર કવિવર રવીન્દ્રનાથ હાકુરે પ્રત્યે માનવત્તિ ધારનારી સંસ્કારી અને કલા-પિપાસુ જનતાની અને તેમાં મેં મુલાન વર્ગની હેલાં થોડાં વર્ષોમાં ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિ જ થતી ગઈ છે. ખાસ કરીને, જર્ણુ થતી જૂની વિચારદર્શની રૂઢિચુદ્ધ પદ્ધતિ અને તેના કિચક આવીર્ષા. સામે જાગવો જગાપનાર અને ગાદુનિક યુગની નૂતન વિચારમંજરીને વ્યક્ત કરવા માટે તેને અનુરૂપ કોઈ નવીન જ પદ્ધતિ માટે તલસનાર મુલાન વર્ગને તો રવિજાણુની સાદિસકલા વિશેષ સ્પર્શે છે. જતાં કવિશ્રીની સાદિસસેવાના એ ચરમ પ્રશંસકો તથા અન્ય ઉપાસકોને પણ એમનાં દોરેલાં ચિત્રો જોઈ તીવ્ર આધાન લાગ્યો છે, એટલું જ નહિ પરંતુ કવિશ્રી પ્રત્યેના એમના આદરની દાતિ 'ચના' પામી છે. તેઓ કાં તો આલેખનમાં ઉત્તરેલાં કવિનાં એ અર્થગણિત કદપનાકુસુમેને સમજી નથી શકતા, અથવા તો રંગ અને રેખાનાં તેમનાં એ સ્વૈચ્છિકારી સર્જનોને અપનાવવાની સહૃદયતા દાખવવા

'ચુક-ચિત્ર'. પોતાનાં ચિત્રોનાં નામ પણ કવિ પોતે જ પાડે છે.

નથી માગતા. કાન્સ, જર્મની, અમેરિકા, ઇંગ્લેન્ડ, એ સર્વ સ્થળોએ તેમનાં એ ચિત્રોનાં પ્રદર્શનો લાગ્યાં છે અને તે યુરોપ-અમેરિકાના સમયે કલાકોવિદોની દાર્દિક પ્રશંસાને પાત્ર નીવડ્યાં છે. તથા કેટલાં ચિત્ર-સંપ્રદાયો માટે તેમનાં ચિત્રો ખરીદાયાં પણ છે.

સાદિસની કાંઈક વધુપકની ઉપાસનાને લીધે આ પછે આપણી લખિત રસચિત્રને વ્યક્ત કરવાનાં બીજા સાધન-ભાષોની અવગણના કરી છે અને બીજાં સિવા (ચિત્ર, મૂર્તિ, સ્થાપત્ય વગેરે કલાઓ)ની ભાષા—અરે તેના મૂળાક્ષરો પણ—બૂઝી ગયા હોય; એટલું જ નહિ પણ દુઃખની વાન તો એ છે કે સાદિસ સિવાંબની અન્ય સર્વ કલાના સિદ્ધાંતો પરતે આપણે સમજૂતીકે-શુદ્ધિપૂર્વક ઉદારીન જ્ઞતિ કેળવી ફરફ સાબતા ચર્ચ થયા છીએ.

ભારતીય કલાનો પુનરુદ્ધાર કરનાર શ્રી અવનીન્દ્રનાથ હાકુર અને તેમના અણુવાન શિષ્યમંડળના ભારતીય કલાને વિકસાવવાના, તેને જનતામાં અપનાવવાના—લોભ્ય જનાવવાના, આજ લગભગ એ દસકાના જીરફ પ્રવળ પછી પણ તેના ધેરક સંદેશ જઈ જ સરખા રીતે, કિંવા લક્ષ્યકીનતાથી ઝીંજાયા છે, (જો

વચ્ચેથીસાથી ચીંટળાઓથી કાઢી માનવ આકૃતિનું જણાવતું આ ચિત્ર પહેલી દેખાંતોનું લલિત રચનાદર્શન રજુ કરે છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં આપણી કલા ઉત્કૃષ્ટ મનાઇ છે અને વિદ્યાર્થીઓ પણ તેનું માહાત્મ્ય વધતુ જાય છે) તો પછી કવિશીર્ષાના આ અર્થગર્ભિત અને સંસ્કૃતિય આત્મેષાઓમાં રૂપોને માટે તો કહેવું જ શું? પણ દવે આપણને એ મૂર્તિ કલાઓના મૂળમૂળ સિદ્ધાંતો શીખવતી ધીમેધીમે જરૂર પડી છે. પરંતુ રસદર્શિનું એ 'ચીત્ર'ને નેત્ર એમ એકાએક કાંઈ એણું જ ખુલી જ્ઞાનું છે કે જેથી આપણે કવિનાં એ ચિત્રો (જે અસારે આગળને બેઠાં, નિશિત્ત, અમરંગી, વિરૂપ લાગે છે તે)નો મર્મ સમજીને તેમાં રહેલા ભાવોની કદર કરી શકીએ?

આપણે કાંઈ ભાષા ઉપર પ્રમુલ્ય મેળવવું હોય છે તો તેની ક્રિષિ, કોષ અને વ્યાકરણના કેટલાંક નિર્ણયો સતત અભ્યાસની જરૂર પડે છે; ત્યારપછી જ એ ભાષાના સાદિશની ઉત્કૃષ્ટ પાત્રીઓનો રસારાસ સુઝાય બને. આમ જ યીજી કલાઓની ભાષા સમજવાની જાણતમાં, આપણે જાણીએ છીએ કે કોઈ પણ ભાષા સમજવા મારે પ્રથમ જરૂરિયાત તો એ છે કે મનમાં કોઈ પ્રકારની શંકા ઉદ્ભવા વિના, પૂર્વ-વિચારોની પ્રશ્નપરખાના પ્રાદાને રાહીને, નિષ્પક્ષ-પાત્રણે, વિનાશ શિષ્યવાતે, પૂનાયે બેસી કેવળ તેનો

મુખ્ય આદેશ સીધાની રૂતિ રાખતી જોઈએ, આપણને અન્યનન્ય કાંઈ કલાનો રસારવાદ લેવો હોય તો આપણે તેના તરફ આદરભાવથી જવું જોઈએ, તોછડી અવગણના રૂતિથી નહિ. સખાવજવાળા કદીમે તેની પરીક્ષા લેવા નહિ, પણ તે આપે તે સંદેશ સીધાની રૂતિથી જવું જોઈએ. એ ચિત્રો સાથે આપણે પાનાંપાપ કરીએ તો કદાચ ચિત્રો જ આપણો સાથે વાતો કરે એ કહી શકાય.

કવિનાં ચિત્રોમાં યુક્ત વિશિષ્ટતા એ તરી આવે છે કે કુદરતમાં જે રૂપો અસ્તિત્વ મારવે છે તેનું તેમાં સજ્ઞાન અનુકરણ નથી, કેમકે પણ ઘાટ કે આકારને રૂપ ઉતારવાનો તેમાં મુદ્દો નથી તેમાં પ્રાપ્તિ, પ્રુપ કે માનવશરીરની આકૃતિઓ તોડે કવયિત મેળ આપતો દર્શ, પરંતુ તે મેળ ધિરપૂર્વકની રચનાને આતર નાંદ પણ આકસ્મિક કારણે આવેલો છે. વસ્તુના તેજો કોઈ ચોક્કસ પ્રકારનું રૂપ અથવા આકૃતિ દેવવાની હેતુ-પુરસ્કાર મારણ વિના, નિમિત્તપણે બેઠકાદીથી પીંછીને કામળ ઉપર ફાલે તેમ ફરવા દીધા પછી સર્વનંદ આવેલી આકસ્મિક આકૃતિઓ છે. પણ પીંછીનું કામળ ઉપરનું એ ફરવું ગદારથી ભારે હેતુમય હોય, પણ પરી રીતે તો કોઈ તાલબદ્ધ આકારોના ચુદ [અનુસંધાન આગળ પાન ૧૫૫]

જીવનની આઈ

હારની બીનર, કંઠારની પેટાળમાં, નેસનાળ-
ની બૂલબૂલામણી છે. જુવાળપાણીનાં વહેણ
જૂનવે મોંએ પેટાળમાં વધતાં હોય ત્યારે જેવાતેવા
ખારવાની મગદૂર નદિ કે નાળ સોંસરયાં વદાણ કાઢી
શકે. એકમે નાળ તો એવી વસગી છે કે આખરનાં
પાણીના ભમરિયા અક્કરમાં સપડાય તેને માંડ હેમજેમ
જવા છે. આખરના જુવાળ એટલે ત્યારે માનવ ભારનાં
ધૂધવતાં મોત્ત જીછળાંજીછળાં આપી પેટાળને કુળાડી
દે છે, અને નેસનાળ ને ધણ સૌ એકાકાર થઇ જાય
છે. જાદારથી એકસરખાં દેખાનાં પાણી નીચે અટારના
દગ ને એરિયાના ઝાંઝા છુપાઇ રહે છે અને મોસમમાં
ઝાતીપૂર પાણી ઝીંજના ધગ્ગાએ ભમરિના વહેણમાં
પટ મદદના મમે તેવા ભોમિયાનો પણ સહેલાઈથી
શિકાર કરી લે છે. આખરમાં તો, આજે ઉંડાણે લાં
કાવે છીછરાં પાણી, અને આજે ધણે લાં કાસે જ-
નાળ પાણી એમ થયા કરે છે. એવે વખતે નાજોની
આંદીધૂંટીમાં કયાં કેાનું મોત તરાય મારવા તૈયાર
બેઠું હશે તે કહેવું મુશ્કેલ. અનુભવી ખારવાઓ ઘાંઘા-
લાંઆ વાંસથી અંધાલાકડી પેડે માર્ગ મોતના ઝાડી
વેગે વદાણે દોરતા જાય, જુરફ અસોસ કમાવના જાય
અને એમ છતાં પવનપાણીના ધમસાણમાં કોઈને મોત
આંખી લે તો દરિયાપીરને દાકલ દેના છેલ્લી ઘડી
સુધી મોત સામે ટક્કર ઝીલે. જેમ દિસક પશુઓથી

* આ વાર્તામાં આવતા સાગરજીવનને લગતા ધાર્મિક,
તથા ખારવાઓ વગેરેની વાતચીતના બીજા ન સમજાય એવા
શબ્દોના અર્થ, આવતા જાય છે તે ક્રમમાં, વાંચીને છેડે આપ્યા છે.

બિલના જંગલમાં કેટલીક જાદાદુર જનિઓ શનદિસ
મોતના સીદા એળા નીચે નિર્ભય જીવન જીવે છે તેમજ
આ જવાંમદ ખારવાઓ ચપડીમાં જીવ લઈ આ જૂન
નાજોને જોળે માયું મૂકતા શનદિસ વદાણે કં
કરે છે. જેની ઓસાદમાં ખારવાનું સાચું ખમીર જન્મ
હોય છે તેને બીકનો ખ્યાલ વડીક નથી દેતો.

આપી એક નાળને દાલ નકડી નાળ કહે છે.
અસલ એનું નાળ મમે તે હોય, પણ દાલકાએ ક્યાં
ખારવાની જોલીમાં એ નકરી કહેવાય છે અને મે
નકરી ન રહેવાની. મૂળ નાજોના જુલથી જુદી પરી
નકરી જળીને આડકાડી બિગમણી કાઢી જાય છે અને
ઉપર ફરી મૂળ નાળમાં મળી જાય છે. એક ગમે
નકડીમાં ભરતીને વખતે મોટાં વદાણે દકારાનાં દનાં
અસલ જગાનાના જાણનારા જેઠે ખારવાઓનું કહેવું છે
કે મૂળ તો આ નાળનું નામ જ દકડી નાળ હતું, પણ
આછોના શાય લાગવાથી એનું પાણી છીછરું થઇ ગયુંને
આછી આણ તોડવાથી એનું નામ નકડી નાળ પડ્યું

આ જ નાળના નવા મૂળ પાસેથી દકડીએ
નેસ વેળા જાય છે. જે દડાડે નકરી દકડી દતીને
દડાડે એ જાણુ વદાણુવટાનું ઇલાહી જોર હતું. મોટાં-
મોટાં સફરી વદાણે સાન સાગરનો થાક જિનાર
અર્દો લેગર નાખી પડ્યાં રહેતાં. અર્દોના ખારવાઓ
મોસમમાં લાંબી સફરા દાંસલ કરતા ને આખર થ્યાં
દઢીને કોડે ઘોસ પૂરા કરતા. મણ મદિના કુટુંબ
કળીલા સાથે રહી વદાણુને તેજઓપડ અને ધીમડાસ
કરી ફરી આપાં મરજીને સફરી તૈયારી માંડના. ધણ

ભાવ, જાણ ને વખાટ જાણી રીતે સંપૂર્ણ જેમ જુલજાનીમાં નિરજ સમુદ્રજાઓના અનન્ય આલેખક શ્રી વિઠાળીની વાર્તા
જેમાં સાગરશૂરાઓનાં સાહસોને મહેશમણનાં મોત્ત લેદગલન રંગે રંગે છે.

ખરા ખારવાઓ પંડનાં વડાણુ ખેડતા અને એ રીતે ધરના સુખી દત્તા. એમનો ધંધો એમને સાગસામરના હેવાયા કરી મૂકતો. રસિય 'ને ગોરીસ, આપ્ત 'ને ખસરા, લંકા 'ને જાવા એ તો એમને ઘરઆંતરણું થઇ પડ્યાં દત્તાં. જનાં દૂરદૂરનાં પાણીના તાગ લેતા એ ખારવાઓ ધરને ઉગરે પહોંચતા સારે દડકીનો એ દર-વંખત એમના લોખંધી સીનામાં પણુ પ્રાસકો પાડતો.

દડકીના પેટ ઉપર સદીસદીની અટારના ઘર ચડ્યા પડ્યા છે, અને એ ધરની જીડીજીડી ભેવડમાં સેંકડો અદાદુર ખારવાઓનાં માળખાંઓ સડતાં પડ્યાં છે. ચૌદશ-અમાસની કાળિયારી રાતે વાપડો અને મેરામણ સાગસાગા હોકાટા દેતા ધમસાણુ અચાવે છે સારે એની બીનર જાડેજાડે જાણે જૂતાવળ જામી હોય એવા કળેજાટ સંભળાય એ ગમે તેવા જાદાદૂર જવાન પણુ એવી રાતે નકરીથી ગાઢિગાં છેટે ફરકતો નથી. ચૌદશના જુવાળો, મધરાન પછી આજુબાજુની નાળમાં ઘાસ કરતા ખારવાઓને પૂછશે તો કસમ ખાઈને કહેશે કે જાણે વાનડો સાવ પડી ગયો હોય ને દરિયો તળાવ જેવા ખાગેય ધર્મ ગયો હોય, તોપણ દડકીમાંથી ગેળી અવાત્તે જાડે છે, એના પટ ઉપર સીવા ઝાળાઓ તરફડતા દેખાય છે, એનાં પાણી ઉપર ખારવા ચિનાનાં વડાણુ તૂટે દાલ હંકારાતાં સંભળાય છે.

આવે વખતે આસપાસ ફરતાં વડાણુ દરિયાબીરો પડકારનાં જન્ય છે અને મોરી ઉપર લોગાન તે રાજ-નો ધૂપ અસેસ મળગાવે રાખે છે.

૮.૨

ઈસ્વી ૧૯૨૬ની સાલ હતી. દડકીને માથે અને નકરીના મળથી જરા છેટે જળરદરત ઈજનેરી કાર-ખાનું ચાલતું હતું. નાળને કાંડે લાખો રૂપિયાના ખરચે મોટા મકાં બંધાતો હતો. સેંકડો મજૂરીના પગલ આગતેમ પથરાયા હતા. ફૂડીબંધ ગીના કન્ડ્રાક્ટરનાં પાકાં જાપરાં જિભાં દત્તાં. રકોચ ઇજનેરી મોટરસૌન્ય-માં રાતદિવસ નાળમાં રોન મારતા હતા. દળમેસે કેન્ડલ પાવરની કિટસન અને ગેટ્રેબેક્સ જતીઓમાં દડકીનો જૂતકાળ જૂસાઈ ગયો લાગતો હતો. રાજમી કરવેતોના અને દયોડાના અપાળેમાં એ જૂતકાળના પડ્યા ચૂપ જેવા થઇ ગયા હતા. જ્યાં ખારવાઓનું ગામ હતું ત્યાં ઇંજનેરો, કારકૂનો, કન્ડ્રાક્ટરો પહેરેની

ઑરિસો અને રહેણાકની ભેગવાઈ માટે પતરાંનાં કામ-ચલાકિ મકાનો ખડાં થઇ ગયાં દત્તાં. રેલવેના એન્જિ-નોની ચીસોમાં ચીસમી સદીનો જડવાદ પાછલી સદીના પહેમેને ડારી રેલા હતો, અને આ કારખાનામાં કામ કરતા રકોચમેન, ચીના, ખંગાળો, મરાઠા અને વેપારી વાણિયાઓને ચોપીસે કલાકમાં મરવાની ધૂરમદ પેગુ ન મળતી હોવાથી, આવા સામટા મારા નીચે પાછલી સદીઓ જાણે દત્તાશ થઇને નાખૂદ જેવી જતી રહી હતી.

રાતના એકનો આરસો હતો. કામ બંધ પડ્યું હતું. તાળમાં ટેરટેર જતીઓ બળતી હતી. દૂર એક કલાન લાઇનની સ્ટીમર ઉપર ઘોડાક દીવા ટમટમવા હતા. ચૌદશની ભરતીનાં પાણી દળર મુખપાળા શેષ-નાય પેડે કાઠાને ખારી જાહે ચાટતા હોય તેવા સજ્જથ અવાજ ચોતરફ સંભળાતો હતો. નાળની વચ્ચે એક મોટરસૌન્ય ધીમેધીમે આંટા મારતી હતી. કદાચ નાળ ઉપરનાં અંધારામાં પહેમવેલંપરી ભરેલાં જૂતકાળ સંતાઇ બેઠો હોય તોપણ આ મોટરસૌન્યને તેની પરના ગોંતી એમ એના એન્જિનના હંગછળાટ ઉપરથી સમજતું હતું. અનેક નાળોનાં સાંકડાં મોંમાં પુરપાન ધરવાં આવતાં મોટાં જુવાળો મોર્નઓતો અવાજ નળે સેંકડો ડાવનેમો સાથે ફરતા હોય તેવા એકધારે ઉડાવ કરી રેલા હતો તેની પણુ સૌન્યમાં બેઠેલાઓને પરવા નહોતી, એમ અંધારાં મોંમાં સળગતી ચીરક-ના દહેકેદહેકે નીકળતા કુમાડા પરથી લાગતું હતું.

સૌન્યમાં ચાર જણુ દત્તા. વચ્ચમાં મોટરચીક જેવા સુકાન ઉપર પાછવર તરીકે ચોરમાન તાખવો બેઠો હતો. આટલા અકળ અંધારામાં પણુ એની આંખો ચિત્તાની મિમાત ખપે ફરતી હતી. પાંદાર બેક ઉપર રકોચ ઇજનેર મિ. ગર્નરેટ બેઠો હતો. એને પડખે ફૂલેશકામટ પડી હતી. બાજુની બેકે મુખ્ય ગીતો કન્ડ્રાક્ટર આલ્ગાંથ યીન બેઠો હતો. મોટર પાસેના ચક્ર પાસે માંઉ યીનનો દક્ષિણી ચિત્તપાવન કારવારી મિ. પાખે બેઠો હતો. ભરતી કિતરનાં ફરી કામ ક્યાં ચક્ર ફરવું એ પિયે સો વાત કરતા હતા અને કામ ચક્ર ચાપ સારે નજીકમાં રોટારો મળવો ક્યાં સાં-ગરવો તે શોધવા સૌન્ય આડમાં નકરીના મોં પાસે ચેરિયાનાં હાં વચ્ચે સંભાળથી વધી રહી હતી. એક-લામાં અંતેરે ફૂલેશકામટ નાળી ફર આંધના નકિયા તરફ ચીંપનાં કણુ:

‘મિસ્ટર પાધે, પેલું ફેલ્ટ જોધું, એ તો આપણે જૂની જ ગયા હતા. સ્ટોરનો મોટો અસંભાળ જાણીએમાં રાખીએ તો આંટાફેરા ખચી જાય. ફક્ત એ ફેલ્ટ રેતીમાં ખૂંચેલું છે, જેને પૂરે તરત જળાવવું જોઈએ.’ પાધેએ ફેલ્ટ તરફ જોધું અને એ તરફ લૉન્ડન દંકારવા ઓરમાનને કહ્યું.

‘ઉ દિલાટ સહી યો છે સાબ; ને ડાનખે ખામર ને દીચક તો મુકાબલો ખેલે.’ લૉન્ડનો મોરો જસ પળ ફેરવ્યા વિના ઓરમાને કહ્યું. પણ ‘સા’જાક’ની વાનમાં ઓરમાને માથું મારતો સાંપી લે એવો પાધે ન હતો. ‘સટ અપ યુ.’ મિ, પાધેએ કહ્યું: ‘આ ખુદલાણુ દેખાય છે તેમાં જલદી લૉન્ડ ફેરવ.’

‘ઉ દિલાટમાં મજૂરો ઇસ્ટોર લેવા કંઈ પળ નહિ જાય, સાબ. ઉ દિલાટ ઝાંખો છે ને ઉનજ પુરિયા આછળે ચાનક છે. ઉ લાણુ કોઇ જાનના નથી સાબ.’ ફરી એટલી જ બેપરવાઈથી ઓરમાને કહ્યું. પાધેનો મિનજ દાયથી ગયો.

‘ફેમ યોર ચાનક!—મજાવ દગાવ મુકાન; લોન્ડોશ ચિકાર,—સાર્પ!’ પાધેએ ગરમ ચઢને કહ્યું.

‘ખારસો સાબ,’ કહી ઓરમાને ગીઅર જલ્દાની લૉન્ડનો મોરો ફેરવે.

અંગ્રેજી શાક્ષપામરીથી કંપક ‘મામલો’ છે એમ મગજ અંતરે સવાલ પૂછ્યો અને નજદીક સરતા આવતા ફેલ્ટ ઉપર નજર ટેકવી પાધેએ કહ્યું:

‘અર્દોના લોક જાણ જ સેતાન છે. અર્દોની વળા

દાણુગોરીના રસ્તા ફરી એટલે આપણો સ્ટોર અંદર રહે અને આપણી મોટી ભેસે ‘એ એ લોકોને કંઈ ગમે? તેથી જ ‘એ મોટાઓ જાણો ‘ને આઈ’ ને ચાનક વગેરે દૂસ પાતો....’

‘લુક આઉટ પાધે!’ અંતરે જૂસ પાડી ખાસ માથે અથકામિયા એમ આંચકો લઈ લૉન્ડ ચાલુ એ નિર્ભય થઈ ગયો—પછી એકદમ એક લઈ બસ સામે ઊંચા ડિલાટી ખખ્ખા ફરી થઈ અને રંગે પગ ટેકાવી જોલેલો પાધે બે વામ દૂર કાદવમાં જઈ પડ્યો.

‘લુગનો નટ ભંગી યો સાબ;—સુકાનના ચક્ર મુખ દયમાં ખેલે છે ને રાક પીંદમારો ફિરીયો છે.’ લૉન્ડનો ડ્રોટલ બંધ કરતા ઓરમાને બેપરવાઈ જાગર આપ્યા અને એમાં ગએલો કાદવ કાદવ પૂર કરતા મિસ્ટર પાધેને લૉન્ડમાં લેવા એ નાખે કમરબંધ પાણીમાં ઊંચે. અંતરે કોકપિટમાં જઈ એણે તો ઓરમાને કહેલી વાન સાચી હતી. આણું સ્ટીઅરિંગ તૂટી ગયું હતું!

‘સોરી, ઓરક યેપ,’ હજી પૂરું કરતા પાધે તરફ ફરી અંતરે કહ્યું. ‘દવે લૉન્ડ અર્દો જ રાત કાઢો એ તો નહો, બેસ ઓરમાન, ત્યારે આપણે કેમ કરશું!’

‘ફિકર નહિ સાબ;’ છતાં નકરીમાંથી જાણુ સાંભળતા, ભંગલા વડે પગરસો નીકરે જ; મું, પિનીને હેપલા હો થીન સાબનું, મઝવો ખણી આવું હું.’

અને ખીજયાર ઓરમાન કમરબંધ પાણીમાં ઊતરી પડ્યા તે આમતેમ ફરતો ચેરિયાં પહોંચે અદૃશ્ય થયેા.

'મેં કહ્યું'તું ને?—આ બદમશોને અદીથી પગે જતાં પણ આપડે છે.' રમાલનો જે લાગ કાઢવથી દલુ. ન ખરડાયો હોય તે લાગ રોધી પચ્ચીસમી વાર મોં લૂછતાં પાંખેએ કહ્યું. પ્રાચીન ચીનની સભ્યતાને જેણે આપે એવી આદાથી માઠ થીને પોતની રેશમી રમાલ પ્રેરહિત સામે કંઈયે ને એકાદ પળ થોભી અર્નેસ્ટે પોતાનો રમાલ પણ આપો. ઓરમાન પાછો આવેલાં સુધી ગયે જ્યાં ફક્ત ને ચાનકની વાનમાં પડ્યા.

પાંખે પૂનાની એન્જિનીઅરિંગ કૉલેજનો એલ. સી. ઈ. હતો. એનો પિઠ બ્રાહ્મણનો હતો, પણ એણે અસકમચકના ગોળા વટલાવ્યા હતા. એટલી તો લીમીસૂધી એણે જોઈ હતી કે ખુદ જમરાજ એની સામે આવે તોયે બ્રહ્મા એવો એ ન હતો. એને ઓરમાનની વાનમાં ફાલુએર માંચિયાઓની જ ખંખ આવતી હતી.

માઠ ધીન સાનક્રાન્સરડોના પશોટાઉનમાં જન્મ્યો હતો. ઘણાં વર્ષો પહેલાં એક અમેરિકન વડાણ ઉપર સુનાર તરીકે એ મુખાશ્રી ઊતર્યો હતો અને પાછળ ઇન્જિનિયરિંગમાં રહી ગયો હતો. જતે દહાડે લાકડાની વખાર કાઢી એ માલેતુજન જન્મ્યો હતો. સાનક્રાન્સરડો એ ઇન્જિનિયરનાં વડાણવટાનો ઉતાર લેખામ છે. લાંબી ચપરખંધાઈ માઠ ધીનમાં દલુ ફાગ્ન જરી પડી હતી, છતાં ચીનની ફિદ્દસૂરી પણ એનામાં સાખ્યત હતી. જો મજૂરો ફક્ત ઉપર કામ કરવાની ના પાડે તો નાહક એ વિષે બ્લોસ કરવામાં એને જોખમ લાગતું હતું.

અર્નેસ્ટ ગ્લાસજોનો રહેવાદી હતો. એના વડવાઓ ખારવાં હતા. એના લાઇઓ જુદીજુદી રીઝમરો ઉપર ઈન્જીનર તરીકે ચડ્યા હતા. એ પોતે ડૉક્ટર એન્જિનીઅર હતો, છતાં એની તારીર તમામ ખારવાની તારીર મિસાલ હતી. ફક્તમાં સ્ટોર મુક્યા વિષે એ છત્તેજન ન હતો. મજૂરો બેદિલ અને એ એને છત્તવાજોગ મો'તું લાગતું; અને એણે ઉગેયું:

'ઇન્જિનિયરનાં વહેમો સેંકડે નંગાણું બોટા જ હોય છે, છતાં સાચા વહેમ પણ હોઈ શકે છે. અને ઓરમાન માંચિયાઓના કાગતરામાં સામીક હોય એ બીલકુલ જ ખનવાજોગ નથી; તેમ ખડખડ પાંચેમ દેખાતા એ ફક્ત ઉર મને ખાસ ગોલ્ડ પણ નથી.'

રાજચંપો

આજ મારી આંખડીએ અનંપો
કે ઊગે રાજચંપો;
આજ મારી કીકીએ પાંપણપંખે
કે ખીલ્યો રાજચંપો.

આઠ આઠ પાંખડીમાં
વામલરી હેલી;
વપાંક-વાની જાણી
જોધડી દલેલી:

હાં રે એનો ક્યાં રે મળો દેવમાલી
કે ઊગે રાજચંપો;
હાં રે કાણુ પૂરે ખાલી ફૂલમાલી
કે ખીલ્યો રાજચંપો.

અંતનાં અનંત મેન
ચાંપિયે નીતરે;
ચંપાનો દેવજોગિત
સોચનિયે ઊતરે:

આજ મારી આંખડીએ અનંપો
કે ઊગે રાજચંપો;
આજ મારી કીકીએ પાંપણપંખે
કે ખીલ્યો રાજચંપો.
દેશજી પદમાર

'નોન્સેન્સ, મિસ્ટર અર્નેસ્ટ! દલે જો ફક્તમાં રોરે નદિ સૂધીએ તો આખા કારખાનામાં મને ડરપોક મળવામાં આવશે; અને મોં ડાવવાની તો સો ઓરમાન-માં પણ નાકાન નથી. મંડી ભરે એ પોતાની સાન

નામ એનો બાણ
ઉઝાગસે.

લાખો ખોલનો મયો
તેમતેમ રૂડીના છવ
ઊડવા માંડ્યા. એની
આંખો પાણીથી ભરાઈ
મઈ સંકનું રતન હાર-
પા કોઈ વેરી બાળ્યો
હોય એમ એનો કાજ
પડી. એનાં અખાં હે-
વાનનનો કારમો દાર
વાળનાર દરિયા મળે
ભાઈની મોંએ ભોમ
માગતો હોય તેમ એનું
હેયું ફફડવા માંડ્યું.

પણ લાખો એમ

લાખો બોલતો મયો તેમતેમ રૂડીના છવ ઊડવા માંડ્યા. કાજાવાથી કે રૂડી

ખારવો ખપી ગયો. જેણે પોતાના જખો દીકરા અને
ખાવિદનો ભરખી લીધા'તા એ દરિયાનું નામ પણ દવે
રૂડીને સાંભળવું આકાંક્ષે થઈ પડ્યું હતું. રૂડી પોતે
ખારવાની બોલાઈ હતી અને ખારવાની ધણિયાણી
હતી. એની કૂખે તો ખારવા જ પાકે. છતાં પોતાના
ત્રીજ દીકરાને વદાણે ન ચમકવે એવો એણે નિશ્ચય
કર્યો હતો. બાણો બાળક હતો સાંસુથી લાખો દા
ના ન કરતો, પણ દવે બાણો સોજ આસરે થયાં
આળ્યો હતો. આ ઉમરે તો ખારવણને ધાવેલો જણ-
ખણે પરમાણુ ઠેકાપતો ને સદ છાડતોળાંધતો થઈ
ગયો હોય છે. બાણને હોંસ તો ધણી મે'હતી, પણ
મા એને નજરથી આંધો ખસવા જ નોતી દેતી, એટલે
એ લાચાર હતો. છેપટે મામાએ એક દિ' વાત કાઢી.

'તારો ગીગો છ માંડે જ છેપું કે'પાય રૂડી; છ
એટલે મારાં બોલમાં નધણિયાતાં કે'પાય નહિ હો. મુને
હણે કેટલાં શિરામણ આપ્યાં સે? મેરામણની મે'રથી
ધરબોલમાં-સે, બે વદાણુ સે, અડે મુને ખપ લાગે-
એટલે માલ સે. મને બાણો દે. છને મારા જખતાંવર
મુકાને બેસાડતો નડે તો મુને છવ ટાંદે રે'સે. મારાં
બોલમાં ધણી સોતાં થાસે. મું બનાં મારાં વદાણુ પા-
ધડીખંખાં કે'વાસે. મેરામણકાલો કુકમ તો લાખાનું,

આંખોથી પોતાની મકસદ જતી કરે એવો નવેનો.
એણે રોજ સફરની તૈયારી કરવા માંડી. રોજ જાનાં
માનાં લાણાને વદાણુ ઉપર તેડી જઈ એને દેવાનો
જનાવવા માંડ્યો. લાખાના ખારવાઓ લાખાનાં મૂંદાં
નેજ હતા. દરિયાના એવા તો મિરકીન દના કે અખર-
માં બોલમાં નીચે સૂવું પડે તંબે ગિમાર બની જના.
લાખાના મનની મુશાંતી ખાખો ખખર પડી કે વરત
જ એ જર લાવવા સૌએ કમર કરી. મુસો તંડેય,
ધનો, રાધો, ધંભરામ, ભવાન અને લધો દળારી જખ
લાણાને રાતદિવસ દરિયાનો મિરકીન જનાવવા એના
કાનમાં દરિયાની જ વાનો રેડવા લાગ્યા. દરિયાની
કરામતો, દરિયાની તાકાત, દરિયાની મહેર એ વિષે
દરેકના મોંમાં તરેલતરેલનાં દારતાન સાંભળનાં લાણુનું
ખમીર ઊકળા બેઠું. અને એણે પોતે જ નિરાન એક
સફર મામા બેળા ચડવાની દહ લીધી. રૂડી ગિત્વારી
રડે, ધમકાવે, આજીજ કરે સારે વળી જરા પીગથે, પણ
રૂડી ચેલાઓની ઝળના સદ છૂટે કે મનમાં માંડે વાળે.

છેપટે વદાણુ ઊપડવાનો દિ' જાતી પહોંચ્યો. સં-
વારના પહોરમાં લાખો બેનને મળવા ગયો. લાણાને
તો એની માએ ચાર દિ' થયાં નજરેકર રાખ્યો હતો.
લાખાએ લાણાને મહેબૂબાંટામાં કરીને કડિ આપવાની

કબૂલાત લઈ લીધી અને લાખો પાછું જોયા વગર
હાથી નીકળ્યા. બપોર પછી દરિયાકાંઠાની પૂજા થઈ,
ગામમાં ગોળધાણુ વહેંચાણુ અને લારની ઉપર આવર
લાગતાં લાખાએ પગો છોડ્યા. આંધું ગામ કાઢે આવ્યું
હતું. રૂડી પાસે લાણો બિભો હતો. એની નજરે તે
નાળના મોં તરફ સરતા વદાણુ ઉપર ચોટી ગઈ હતી.
એને જાણે બિદગીના લડાવો સરી જતો હોય એમ
લાગતું હતું. લાખાની ચક્રેર આંખો દૂરથી પાણુ આ
પણું જોઈ શકી, એણે જતાંજતાં
છેલ્લું મેળું માર્યું:

‘એ દણે તે મારો વાંશો હુકમ
કરશે તંધરે મલસું, લાણુ! તું પાંસે
જોપડાં જોતો રંજે જાપ, ને જંગ-
બાર જંગુ તે મધુક મંદાળનાં દાંત
આણસાં, તને રૂડાં બંધોયાં થાસે લાણુ!’

મામાંના બોધ લાણુને હેપા સો-
સરવાં જ્યાં લાગ્યા. એની જુવાનીથી
સદન ન થયું—અને કેડિયાં મોતો
નાગમાં ઢેજાં પડવો, પાણીમાં તરતો
છોડા ધરાવતો કડોડો ઢેજા મામાને
પડશે જાણીએ. ખારવાગીએ ‘રંગ રે
જવાન!’ નાં શોરથી નાળ ગમતી
મૂકાં અને રૂડીની ધીમી ચીસ એ
શોરમાં ફળી ગઈ.

૮.૫

બાર મહિના થઈ ગયાં, પણ લાખે
સફર વાળી મોતો આપ્યો. કીકરને
રાંધે ઝંખતી રૂડી તેા દાડ્યામનું
માળાંબું જતી ગઈ હતી. સફરી વદાણુ
પાડ્યું તેા જોડાં મહિને થેર આવતાં.
પણ લાખાને વરસ મે વરસ કાઢવાની
રેવ હતી. બીજું વર્ષ શરૂ થયું અને
માનામોસા જુવાન એક પછી એક
આવતા ગયા ને રૂડી મળતીગળતી
મેરી રહી. આમ ગીળા બાર મહિના
ગીતી ગયા. એના પછી નીકળેલાં
વદાણુ જાળો મોસ પૂરાં કરી આવ્યાં
હતાં. પણ લાખાના તેા હાડના

વાંવડ જ કોઈ વાર આવતા. અને એ બપોર ખૂબ
જૂના હોવા છતાં પણ રૂડીને જીવંટ કાપવા પૂરતા
નીરડતાં. ભરતીઓટ ને ઓટભરતી ગંથતાં ફરી બીજું
વર્ષ નીકળી ગયું. દવે તેા લાખાનો બપોર કોકવાર
આવતા, પણ એને ખરે પત્તો કાઢને ન હતો. કાઢએ
ગ્રીસલમાં માંબળું હતું કે લાખો જેઠામે દાણ હે-
તારતોતો; કાઢએ ગસરામાં માંબળું હતું કે લાખો
મુઝાસામાં સીસમ ભરતો હતો. દરજાંરી બનેલા રાંવરો
ખરીતો લાલ હાંડન બંદરે બંદરે

કદખડો

આપણે કલકો છીએ, પણ મુ-
ખ આપણે કલકો જ વડે પડે, જ-
મનો કલકોસ કલકે કે વાલવિઠ-
પણે કલકોએ જ જીવને અને સ-
મૃદિ બધી છે તેઓએ પોતાનાં સ્વ-
પાને સક્રિય કર્યાં અને આખી કલ-
કૃતિ આપણી સામે ખડી થઈ.

માણસે પણ વાપર્યું તે પહેલાં
તેની કલ્પના કરી. દરેક ધર્મ કલ્પના
ધણે ને પહેલાં ને કલ્પના તુલ્યમાં
બિંબો. દરેક શોષકચર્યાઈ તે પહેલાં
તે શોષકના સ્વપ્નદર્શનાં ઉત્પન્ન.
આને જે વસ્તુએ જેને બંધારે ન હતી
ત્યારે માણસોએ તેની કલ્પના કરી.
મૂઠ કાસે તે ન હતી, ન આને તે છે
એ પણ મનુષ્યની પ્રાપ્ત કલ્પનાનું રંગ.

હિંચાઈમાં જ્યારે કુરુક્ષેત્ર ધણુ
થયા છે તેઓએ જ્યારે સાચીએ
છે તે કોળાનો છે, જતું હિંચાઈને
જોઈ મુળી અને જીવવા જેવી બતાવી
છે તેઓ તે કલ્પ દેતા. તેઓ આ-
ર્તીજીવિ-તરંગી-આલોવી હતા.

છતાં તેઓ દુઃખ હતા. તેઓએ
મુદ્દનન, દુઃસ્વપ્ન અને જેણું, બંધન-
ની આંખે ને કલ્પનાથી પાંચે જેણું ન
તેને જીવવા બોલે પણ જીવને સમજા
મૂર્તિબદ્ધ. તેઓની તારાશ જ
અંતી છે તેઓ કે ભાષે છે તેની
પાળખ પાસડ બંધે છે, ને તેને કોયસ
કરે છે ત્યારે જ નિષે છે.

જાન આજ કલકોની પ્રતિ-
આન છે અને બેરે. —શિવભાઈ

આપણે તેા તે કલકોતો તેા કે
વંળાની સફરે એને વાંવડ
ગોળા દેતા કે મંધવાં મો-
ગમણમાં ધંકૂરીઓનાં અ-
વેગ ભરી લાખો બંધોતોતો
લાં જાળરિયાં આંચિયાઓ
સાથે ધંધાણું કરી લાખો
સલામત પાધરીએ સદકા
ગયોતો, અને આવ્યા બપોર
મેળવવા પણ રૂડી કંકારના
બંદરે બંદરે રજાકતી હતી.
આમ રજાકારખડનાં પાં-
ચમા વર્ષની આખરે આવી
પહોંચી. રૂડીને દવે આશા
ન રહી. એણે જાતજાળ
તથા હીમાં ને લોપ પર પડી-
પડી પડીકમાં લાખાને કદના
દેવા તેા પડીકમાં દગ્યા-
લાસને આણું કરવા લાગી.
મામલોકને દવે એના જી-
વવા વિષે આશા ન રહી.

વદ તેરસની સાંજ હતી.
ભારતી લાગણી ધારે જ્યાં
ગોસમી ગાણી પ્રજા કુદાવના
આખાનમાં ધમે છે લા એક
વદાણુ ખાડીમાં દાખલ થવા
નનનોઃ મચમણ કરી નહું
હતું. એના સદમાં યાચા-
ઓને ખાર ન હતો. એનાં
પરમાણુ, કૃતા, નીર, જાંબાં

રસાથી સંધાણ કરેલાં દેખાતાં હતાં. સુકાન ઉપર લાખો ગેડો હતા. એને અને એના સાથીઓને જાતી-પૂર દાદીઓ લક્ષી હતી. કૃપા પાસે તંડેલને પડ્યો બાળો બોલો હતો. દુનિયાબરનાં ખારાં પાણીનીં જાંજો ઝીલી એનો ચહેરો પાછો જાતી ગયો હતો. એને પણ કાળો મોટી દાદી ઊગી ગઈ હતી. ઘરનાં પાણીથી ભીંજનાં સોને હેંશ આવી હતી; પરંતુ જ્યોત્સ્ના સાંજ પડી, પણ જીવતોડ મહેનત કરવા છતાં અખાતમાં પેસવાની સોડી નાજને બગસો મર નોંતો કરી શકતો. હેરિયાં કરીકરીને ખારવાઓના સાંધા બંધે તૂંતૂંતૂં થઈ રહ્યા હતા. ફરીફરી નવેસરથી મથામણ કરી નાજા સોંતો મોરો આવે ત્યાં આખરનાં મોંજાં ને વાવડો જધું મિટીમાં મેળવી દે અને વળી રાદ છોડીને બગસો બાગે. પરીનાને ઠેકણે બંધે દબે લોદીનીકજશે એમાં સોનાં બદન તૂટી રહ્યાં હતાં. ફરી હેરિયું ઉપાડવા શાખાએ હુકમ કર્યો.

‘લાખા અજ પિરોટજીને જુસાં હુકમ નથી કાગતો.’ મુસાએ બીના બાવડાએ કપાળ લૂછતાં કહ્યું.

‘પિરોટજી પૂજવા ત દે; પછી વરી તુને હુકમ મેવા મુકલસાં, મુસા!’ લાખાએ જવાબમાં મમક કરી. લાખાના સાથીઓને એમાં નવાઈ ન લાગી.

‘વાવડો પકવા મેંદ્યા છે. ઉભે આકર બનમે છ પેત્રાં સમે પડે ત તો પિરોટજી પૂજાં લાખા. ન કાં જટબેટ બેરા થયામાં માલ છે.’ લખાદજારીએ કહ્યું.

‘એ દબે માંજમ સફર કરી જુસાં ધરો ઉંચરેથી પાછા નહિ વરિયે, લખા. પિરોટજી હુકમ નહિ દે તો તું ને મુસો બેય રજાર થઈ આગળે જમ્યા!’ લાખાએ મેપરવાલીથી કહ્યું.

‘છોટી વારીયે થાપેરા કુરો મુમત્તયે તો,—જલાય સાર!’ બિલકુલ વાંક વગેર રાધાને ધમકાવતાં તંડેલે રાક દીધી. લાખાની સિદ્ધનથી મુસો જરાં કમવાયો હતો; પણ તેનો ખાર એ જીન ઉપર કાઢતો હતો.

‘હેવકા જવાન!’ લાખાએ બોલા થઈ થઈ સુકાન દબાવતાં પડકાર કર્યો. ‘બાણુ હૂને વાવડો જરૂર ફરશે ને જીવણ સોતા બે દાડી સર ન થાય તો લાખો-સુકાન છડે જમ્યા!’

હૂંફી લગામે રવાણ થકર મારતા થોડા પેડે જતેમો ઘુમવા મેંદ્યા, અને લાખાના સુકાનને ધકકે

મેરો ઝોક ખાતો ડાલવા લાગ્યો. થોડીવાર બંધે લાખાની કુનેદથી આફીન જમ્યા હોય તેમ વારે સદ ધુન્નાવતો પાછોતરી ઊઠિયો દેવા લાગ્યો.

‘જલાસ ધનિયા! દબાય દબે! સાંભળો વાલજો! રંગ દરિયાકાન! આકર મુકાં છે જમ્યા, પણ વારે તોફા છે. દબે મેશમણી મરજી તો બાણુ બેગે મેનના રોટલા ખાસાં. જલાસ રાધા! સાર થટાય દજી.’ લાખો બોલતો ગયો તેમ ખારવાઓ અદર બેઠા હોય તેમ હુકમ જાગવતા ગયા. ગોડા-સાંદની પેડે અજકારી કરી આકર મોંજાંને હૂક મારતો જગનો સોડી નાજમાં પેડો અને ખારવાઓ એટલા ખુશ થઈ ગયા કે જાણે દદારો બગલાંએ જકર કરાવી તે ભૂલી જઈ એ દલાવના યાગ્યાદી દેવા લાગ્યા. સવાર તુણાજા બૂખા હતાં એટલે લાખો રોટલા કરવા ગેડો, મુસાને મુકમ આપી લાખો હોંકા પાસે મેરો ચિત્રમ પીવા લાગ્યો, ને સદ આસાન કરી જાધા ધરખોલધાંની વાતો કરવા લાગ્યા.

‘હેમખેમ ધરે મુજીએ ત હૂં ત મરિયાપીર થાં સતવાર ગીસી કરીમ.’

‘દિન સાર જેની જુસાં અદવાતુન સાર મુ સજ જમારે નાંખ કછ.’ મુસાએ સુકાન રાખને મોંઘે ચિલમતો ગોટ લેતાં કહ્યું.

‘મુને તો મુશાંજ લાખાની મેનની કદવા લાગી’તી લેંસા તિડો જુરી ખો.’ ધકારાને રાંચ ઉપરથી કહ્યું.

‘તુને તિડો તો જાન પાગે જુરી ખો.’ મુસાએ કહ્યું. ‘જુસાં જહુ જહુ કીધો તો ય ધામણ જડે ન નહિ. મુશાંવરો જાણે નાડાં જડ્યો તી જુસાં મં બેરો લદે. પણ રસો ન જડે ઉ તો નાખવો ચુવાજે દયાજ એકાદનાં જમ્યાર ચુવાજે!’

‘છત ધનો મિટિના મુસેમાનવારીયે ઉબ્યો ખેરતો નકાં મુને તિડો જલાય ન જુરન વરી—જુસાં આ તો તંડેલ છે કે મેથાર કોટવાર છે કે જુકો ઇન્સાફ કર્યા ન નથી શીખ્યો.’

ઉપર આકારમાં તારાઓ ગમકતા દતા. આસ પાસ ઘોર અંધારૂં હતું. દરદર પીરોટજીની જાતી દેખાતી હતી. સામેથી અંધારામાં એક વડાણ વટાવું હતું જરાક પાસે મરતાં અરસપરસની ઝોળખાણ પડી ને અંધારામાં દાકલ સંભળાણી.

[અનુસંધાન આગળ પાન ૧૫૦મે]

2013

કુ: તને પુરાણમત સારી આવડે છે. (તેના ખભે હાથ મૂકી) ભાઈ, આનર્તથી ધસડાઈને હું અહીં શા સારે આવ્યો છું? ઉજ્જવિનીને છતવા? મને એવો ગોદ નથી. ને સત્ત્વિષા માટે હું અહીં આવ્યો છું એમ સમજનારા પણ બૂલે છે. મને તારો મિત્રભાવ અહીં મુઠી ઝેંચી લાવ્યો છે. (બૂતકાળમાં ઊતરતો) મઘ શરદપૂતને ગંગાના પવિત્ર ઘાટ પર આપણે સંજ્ઞા નેત્રે કેવી પ્રતિજ્ઞાઓ કરી હતી, સાંભરે છે? રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેના કલહ, અવિશ્વાસ, કિનારોરી અટકાવવાની આપણી નેમ હતી. એ પ્રતિજ્ઞા પછી એક વર્ષ આહું ગયું. એટલા વખતમાં આપણે શું કર્યું? (ડગતો) મને લાગે છે કે ઉજ્જવિનીના વ્યાયામ મંદિરો મદામંત્રી થઈને તું જૂના સંકલ્પો ધોઈ બેઠો છે.

દિ: ને—તું?

કુ: હું તો, ભાઈ, એટલા જ સાફે અહીં આવ્યો છું.

દિ: તારા કાર્યમાં મને અશ્વકા નથી, પણ (ચિતાથી) આપણે જે જ જણ્યું શું કરી શકીએ? નૃપતિઓ, અમાત્યો, મુબદ્દેને મનાવવા એ સહેલું નથી.

કુ: જાણું સહેલું છે. આખા માલવમાં તારા જેવા ચોદા ગણ્યાગાંઠ્યા છે. અને આનર્તને તો હું સગળની લાઇશ. ખીજા રાષ્ટ્રોમાંથી પણ એકએક સાચો માણસ નહિ મળી આવે? (આંખોમાં તેજ લાવી) આપાર્વન એકચક્રે થશે પછી દુનિયાની કોઈ સત્તા—

દિ: તારૂં રૂપન મહાતેજસ્વી છે, પણ (છાની મૂંઝવણથી) આપણે જે જ જણ્યું—

કુ: હા, ભાઈ, હા. માત્ર રાષ્ટ્ર દીઠ એકએક એવો માણસ મળવો નોંધએ, જેના અંતરમાં વિશ્વમુત્કાંતિની જ્યોત જલતી હોય, જેના—

દિ: (વચ્ચે) પણ એવો એક જ માણસ?

કુ: (પંખાગતો) ભાઈ, જેણે જીવનને સિદ્ધાંતોથી વણ્યું છે એવો એક માણસ તો આ વિરાટ વિશ્વને આગળાએ ઊંચડીને ફેંચી શકે. (ધીમે પડી) શર-આનતો મારો જરા કંટકભર્યો છે; પણ એ મારો થઈને તપસ્વી પુરુષ સિદ્ધિનાં અજવાળાં લઈ આવે છે ને કચડાયેલી પ્રજાએ અજવાળે અજવાળે પાછળ ચાલે છે.

દિ: (હસી) તેં હવે અંબીર પાતો કરવા માંડી.

કુ: (આંખો ટાળી) આ બધી વાતો કાર્યની સરાજ પર નહિ ચડે. હાં મુઠી મને એન પકવાનું નથી.

[તે કાકય પૂર્વ કરે છે ને મહેરાસાદમાં કંઈક વાંચતો એવું થાય છે. થોડો ચીમેર દોડદોડી કરતા દેખાય છે. વ્યાયામ કરનારા ચોં ઢારબંધ ગોઠવાઈ બંધ છે. વેસ્ત્ર જણ્યું એકમે વાર 'દિરવ્યમદ'! 'દિરવ્યમદ'! 'મેઠ ખૂગ પાડી ગધુ વ્યવસ્થિત ગોઠવાવા લાગી બસ છે.

થોડી વાર પછી ગાઢારથી 'મદા અમાલ્ય પ્રમુદી જય'નો કંઈસ આવાજ ઊંચે ચડતો લાગે છે. અવાજ મંદિરના વિદ્યાર્થીઓએ અવાજ ડીવી એમાંથી લઈને ધ્વનિ ઉપજાવી વાતાવરણને ચૂંચારી નાખે છે. એ દૂર ગુંગાટ વચ્ચે, લોકોના વ્યવસ્થિત સમુદાયને સરાજ સેનાપતિઓ વચ્ચે રૂઢ અમાલ્ય પ્રવેશ કરી દેખાય છે. માથે એને રત્નજડિત મુકુટ છે. અમાત્યો લાડી એણે પેતાના એટલા શરીરને ઢાંચી ઢીપું કે કચડીઓ વણેલા એના ખીંદાગણા મોં પર અજિત જિંદુ જેની જે આંખો એનારને ડારી લામે છે. ધીમે ધીમે ને મઘમ પથરે તે નજીક આવતા હોય છે.

કુ: (દિરવ્યને નજીક પેચી) આ તમારા મદાઅમાલ્ય! (દિરવ્ય નાકે આંગળી મૂકી તેને ચૂપ રહેવા મુશ્કેલ)

કુ: (તેને ડરતો જોઈ) દિરવ્ય! દિરવ્ય! કહે તો ખરો; આ વગુની જીભ જેવા લટકના હોહ, અંગારા જેવી આંખો, ખોદામણું મોં;—ભાઈ, મને કહે તો ખરો આ પોતે જ તમારા મદાઅમાલ્ય છે!

દિ: (છાના મહારાટથી) તારે એમને ઓળખીને શું કામ છે?

કુ: આમ ડરે છે શું? હું નહિ ઓળખું તો એમને ઓળખાશે કાણ? (વ્યંગમાં) ઉજ્જવિનીના રાજ્યયોદ્ધાં એમનું પૂનર્જીવન મૂકાવેલારે સિદ્ધીઓ આનર્તથી મંચવળે

[ઉદ્વેગ રાખે સંસ્થાપ એટલે છેડે અમાલ્ય આવી બેસા રહ્યા હોય છે. એમની આંખોને ખુલ્લો સંદેશ ફાલજળી ગેંચાય છે. દિરવ્ય જરાક પારી અટકાવે છે.]

અ: (દિરવ્ય સામે નોંધ) મેં તો! તમે અહીં જ છો?

દિ: (દાઢ જોડી) હ, હા; પપાસે મદારાજ!

અ: તમારી વ્યવસ્થા સુંદર છે. કામ કરનારાઓનો ઉત્સાહ પણ

મને ગમ્યો; પરંતુ અહીં આવતાં મારા મનમાં એક શંકા ઉત્પન્ન થઈ છે.

દિ: શંકા? છ, શાની?

[કૃપાલ અદ્ય વાણી અમાત્યને બોલારી છે.]

અ: કે આ બધા શીખનારોઓમાં માળવાના કેટલા અને પરદેશી કેટલા.

દિ: સંખ્યા તો માળવાના જીવનો કરતાં પરદેશી-ઓની વધુ છે.

અ: (આંખો ઝીણી કરી) માળવાના કરતાં ય? પરદેશીઓ વધારે આવે એમાં આપણું શું કલ્યાણ થશે?

[કૃપાલની આંખોમાં તિરસ્કાર આવે છે.]

દિ: આપણા જીવનોને વ્યાપાર પ્રત્યે પ્રેમ નથી. (સમન્નયતો) ને બહારથી આવે એમને શા સાર અટકાવવા બોધ્યો? મહારાજ—

કૃ: (વચ્ચે) ને આ ધ્વજ નીચે આવવાની કોઈ નામી મનાઈ શકે નહિ.

[અમાત્ય તીવ્ર આંખે કૃપાલ સામે જુએ છે.]

અ: (દિરૂપને) આ યુવક કોણ છે?

દિ: કે આનર્તથી આપણા મંદિરમાં સન્નિવિષ્ણુ શીખ્યા આવ્યા છે. ઉત્તરપિની આખામાં એમના સમી પરિવર્તન દૃષ્ટિ કોઈ ભાગે જ ધરાવતું દશે. (મશંસકની રીતે) એમને ક્ષીણે આપણી કીર્તિ—

અ: (વચ્ચે કૃપાલવચ્ચે) તમારું નામ?

કૃ: (સહેજ નમી) કૃપાલચક્ર.

અ: તમે શું કહેના દતા?

કૃ: આ શક્તિષ્વર નીચે તો કોઈ પણ રાષ્ટ્રના જીવનો આપીને શક્તિ પ્રેમથી જાય. એમાં મહારાજે શા સાર શંકા લાવવી બોધ્યો?

અ: (નટક જઈ) તમને એ નહિ સમજાય. (તીવ્ર બોલે અવાજે) તમારી સરાજે ધસેલી તલવાર તમારું જ માથું ઉતારવામાં વપરાય એ તમને ગમે?

કૃ: કેટલાએ એમ કહ્યું?

અ: (ઉત્કેષણ) હું એવાની ગોંધ રાખીને ફડે છું? (દિરૂપને) અસારે જ એ જાળને ઉતારી નાખો.

[દિરૂપને કપડી ફટકે છે.]

કૃ: (આગળ આવી) પણ મહારાજ—

અ: (ગેરકારીયા) તમારે બીજું કંઈ પૂછવું હોય તો હું બોલો રહું. આવાં કોતુહલો આનર્તમાં

પ્રચાર કર્યો; આ ઉત્તરપિનીમાં એવાં તુન નહિ આવે.

કૃ: પણ મહારાજ! આ કોઈ ધર્મ કે દેશનું તુન નથી; આ તો આર્થસંસ્કૃતિનો જગત-બાપી પ્રકાશ છે. (ટટાર થઈ) આપ તો શું પણ કોઈ પણ સત્તા એને—

[દિરૂપ ગમરાણી, નેત્રેર બોલતા કૃપાલના બોલે બોલે હાથ ધરે છે. અમાત્ય સ્થિર નહીં તેને થોડી વાર ટગરટગર બોધ રહે છે. કૃપાલનાં નેત્રોમાં પાપને ખાખ કરી દે એવી કુવચ્ચેત વિલસી રહી હોય છે.]

અ: (જાણ સંકેતો) મંત્રીજી, એમના વેગને અટકાવો છો-શા સાર? (ધિક્કું દસી) એમનો નિરસ્કાર મને વદાસો લાગે છે.

[બંને અમાત્ય સાથે આશ્ચર્યથી જુએ છે.]

દિ: મહારાજ! એ તો બાળક છે.

અ: વૃદ્ધને બાળકો સાથે બોલવું ગમે છે. (કૃપાલને બોલે હાથ મૂકી) તમે મારા આવાસે આવશો?

[કૃપાલ મધુ નમાતી હા કહે છે.]

બે કે આપણા વિચારમાં મુદ્દા સામ્ય નથી; પણ જીવનો પ્રત્યે મને ખૂબ આદર છે, એટલે રાષ્ટ્રો-ની અશક્તિ વચ્ચેથી હું શોધું છું, એવો પ્રકાશ કદાચ નીકળી આવશે.

[વચ્ચે જઈ એમને સાથે બેઠે રહે છે.]

અ: (જીવાની તૈયારી કરતો) મંત્રીજી, તમે બંને મિત્રો સાથે જ આવજો.

[બંને મધુ નમાવે છે; અમાત્ય બચે છે.]

કૃ: દિરૂપ! તારો મહાઅમાત્ય કયો પ્રકાશ શોધવા નીકળ્યો દશે?

[દિરૂપ ધીમેથી કંઈક બોલે છે, પણ ફરી નમ્ર બોલે આવતા મહાઅમાત્ય મધુની જય-ના-ગંધી નાદમાં તેના બોલ કંઈક બચે છે. બંને ધીમેધીમે બહાર બચે છે.]

પૂર

[પાંચરોએ માણસ બેસી શકે એવું વિશાળ ઘોડાનું જમીન પર કુચ એવા આરસ પાપરો છે; તેમાં વચ્ચે-વચ્ચે રંમનેરો આરમની શોભનપ્રાસાદો મનોહર લાગે છે. જમણી બાજુ આરમની ચાર ધાંબલીઓને ટેકવી કંપાઓ ધુમટે છે એવી છે તેની નીચે પંદરેક જણ બેસી રહે એવો લાંબો કાળા આરસનો ઘોડો ચોટાયો છે. ધાંબલીઓ ને ધુમટ પર વિવિધ આ-કૃષ્ટિનાં યુદ્ધનાં ચિત્રો છે.

કાળી બાજુના સિંદૂરમાંથી અમાત્ય ને કૃપાલ-મધુ ઘોડાનમાં પ્રવેશ કરે છે. મધ્યાહ્નનો સૂર્ય ભળા

પર આગ્યો છે. આવીને બંને જમણે પેલા ચોતરણે એકે બીજે ધાંબીઓને અટકી મેસે છે.]

અ: તમે એકલા જ આવ્યા? દિરવ્યવાદ—

ક: (વચ્ચે) એમને ગોરાળાઓ તપાસવા જવાનું હતું એટલે જ આવી શક્યા.

અ: વારં; (સાથેની જરા નિરાંતે અટકી) તમારી જોડે વાન કરવાની ઘણા દલાડાથી મને હોંશ હતી. (આનંદે) કોઇનવું માણસ ઉદ્ધિયિનીમાં આવે તેને મળવું મને વધારે ગમે છે: તમને મેં એટલા સારે જોલાવ્યા.

ક: (આંખો ઢાળી) અનુગ્રહ થયો.

અ: એ સિદ્ધિયાર મને દલે નથી ગમતો. (ખંધાકથી) એ બધી કાવડી વાતો વહેંચી વહેંચી દબાવો.

ક: (આંખું દસી) મદારાજ! આપને પણ પશ્ચિમાં—

અ: ધોળા આવ્યાં એટલે હું ત્રદ થયો? કૃપાલચ્ચુ! મને ત્રદ માનવા જેટલા બોળા થસી નહિ. હું આટલી ઉમરે પણ તમારા જેવો જુવાન રહી શકો છું.

ક: (કટાક્ષપૂર્વક) એ ઉન્નત્યિની પ્રાનએ અભિમાન લેવા જેવી વાન છે.

અ: (પામી જમણે) આનંદની પ્રાનએ શરંગમાના જેવી. કિપાલના શરીરમાંથી નીળળી પસાર થાય છે.]

ક: શું કહ્યું મદારાજ?

અ: કારણકે ત્યાંના જુવાનોને ધડપણ આવડ્યું છે. [ન ખડખડ દસે છે.]

ક: (ઝીણી આંખે) એમ શા ઉપરથી કહ્યો છો?

અ: હજી દલીલો નોંધાવે છે? (ટાંડર થઈ)

તમને કદી શસ્ત્રો પકડનાં આવડ્યાં છે? કુંક મારે બિડી જમ્યો એવાં શસ્ત્રોથી પશુ તમે ડરો છો. લગભગ સામે આવે છે કે તમે બેદરતી જેમનાં છો. ધીક દ્રવિક તમને માથામાં ધબ્બો મારી લૂંટી જાય છે, તો ધીક પશ્ચિમાં આનાયોં તમારી કન્યાઓને ઉપાડી જાય છે: ને આયોંની ધીક તો તમારે માથે કાપમની. (કડવું દસી) મને ક્યારેક વિચાર આવે છે કે આવડી ધીક વચ્ચે તમે છવી કેમ શકો છો?

ક: (આંખું દસી) તમે કહ્યો છો એ બધું જ ને છે ખરું, છતાં અમે ટકી રહ્યા છીએ.

અ: એવું જીવન જીવવું તમને ગમે છે? (ઝોટકી) એનાં કરનાં કંપાક મરવું શું ખોડું?

ક: કેટલીક વાતો અનુભવ વિના સમજતી નથી. (મંબીર થઈ) તમે જોને ધીક માની જોડા છો એ ધીક કે નજીકથી નથી. સાંત્રાજ્યે સામે થઈ લોહી રમવામાં અમને કંશે વિકાસ નથી દેખાતો. અમારે સામે આતાન અથવાથી આવડ્યું કલદનાં બોંધાં મૂળ નાખીએ છીએ. (જિએ થઈ) મદારાજ! આનાં પશું સદન કર્યું છે એ સાચું. માર ખાકાખાઈ અમે ક્ષીણ થયા છીએ એ પણ સાચું. છતાં અમે કોઇનું શરણ લીધું નથી. આનંદને કેવડવારા ભરે દસે. પરંતુ અમને કોઇ રાષ્ટ્ર પ્રતે નિરરકાર નથી.

અ: (ધૂણાથી) હું બધું સમજતું છું. બંધુજની ભાવનાની સાથે તમે ભાવને પંખાઓ છો. વેપાર કરતા સિવાય તમને બીજું આવડે છે શું?

ક: (ખડખડ દસી) એટલા સારે તો હું અહીં શસ્ત્રવિદ્યા શીખવા આવ્યો છું.

[અમાત્યના કપાલ પર વિચારની કચલીઓ પડે છે.]

અ: (જરા વાર પછી) તમે અહીં શા સારે આવ્યા છો એ મારાથી અજાણ્યું નથી. પણ તમે કાવવામાં આવ્યું છે એવું તેજ ઉન્નત્યિનીનાં જુવાનોમાં નહિ લાગી શકે. (નિસાસો ખેંચી) અહીં આંજી નામે એવું એકથ છે; શસ્ત્રાનાં સંકાર ભાંધો છે; એ શસ્ત્રો ફેરવી શકે એટલી શક્તિ ને પ્રજા પાસે છે. નથી માત્ર તમે કોઈ રહ્યા છો એની કલ્યાણભાવના. પોતાપોતાના વાડા બાંધી પ્રજા ભેરી ગઈ છે. કોઇ કલ્યાણના રાષ્ટ્રની રક્ષા માટે અમે તૈયાર નથી એમ નથી; પણ એ નહીં: પ્રામથિકના પાછળ પેલા શરણાગત રાષ્ટ્રને ખાઈ

જવાની શક્તિ મિયાવળી જીવું કાંઈ નથી.

કુ: (લાગ સાધી) તમારા મરણ સમર્થ અમાલ્ય બેઠા—

અ: (વચ્ચે) કૃપાલયમ્! હું માફ થર ઉધારું કંઈ હું તેથી તમે કૃપાલય ગણિ. હું અમાલ્યને આસને શા સાર બેઠો છું, ખબર છે? (કંઈક યાદ લાગી) માફ કરજી મોં બેઠ તમે દાનર કલ્પના કરી દશે! (દશે છે) પણ હું જે તમારી જેમ સ્વપ્નાઓનો દગલો છું. આપાવર્તને એકઅંકે જોવાની મારી નેમ અનંતકાળની છે. તમે શોધો છો એવો પ્રકાશ હું પારણ્યભાંધી શોધી રહ્યો છું, પણ દશ મળ્યો નથી. આવીની પ્રવચ્ચે મારા મનોરથોને મર્યાદાની ડોકની જેમ મરડી નાખ્યા છે.

કુ: (ચાપીને) તમે ધારું હોત તો આવીના શક્તિ-શાળી જુવાનોમાં—

અ: (ડાળા કાઢી) મેં દમણું આનર્નના જુવાનોને નજોવ્યા તેનું વેર શો છો?

કુ: ના મદાગ્રજ! હું તો—

અ: (ઉનાચળે) બાઈ, તમે મારી વશાને સામજ્યા નથી. આનર્નમાં છે એવું આવી નથી. તમારા કરતાં અમે જુદા, સંસ્કાર કે આંકડામાં જરૂરે જિતવતા નથી. પણ અમારો પિકાસ દટિ વિનાનો છે એટલે એમાં આઈ, દાંલ ને વિલાસિના પેસી ગયાં છે. (જાનગી વાત કરતો. હોય તેમ) ઉત્તરવિનીના ભવ્ય રાજ્ય-મંદિરોએ, વિપુલ સૈન્યે, જીવગ્રાના જૈશ્વર્થે જીર્ણ રાષ્ટ્ર-ગો ધૂધી જમાવી છે એનાં કાણો તમે બંધો છો?

કુ: ના.

અ: કારણકે ઉત્તરવિની પોનાના પગ પર બેસું છે. રાષ્ટ્રરાષ્ટ્ર વચ્ચે સંધિ કરાવવા તમારા જેવા કેક જુવાનીઆ અવતોડ મહેનત કરી રહ્યા છે તે મારાથી અનવરૂં નથી. મેં ય એ માટે જોગ પ્રવતો નથી કર્યો. જુવાનીથી મારી આજ પગિયાં આપ્યાં ત્યાં સુધી હું એ ગેર ધોવા મથી રહ્યો છું. કેટલાંક નજળા રાષ્ટ્રોને મેં વિનયજીલ્લા સંધિકારો પણ મોકલ્યા હતા પણ (આડું જોઈ). માફ માત્ર છે કેણું?

કુ: કેણુંકેણું ના કહી?

અ: પ્રથમ તો આનર્ત. અને આનર્ત ના કહી એટલે જીર્ણ રાષ્ટ્રે, ડોક નમાવવાનાં હતાં?

કુ: આનર્ત શું કહ્યું?

અ: કહ્યું કે સંધિ કરીને તમારે અમને કુંડીકુંડી ખાઈ જવા છે. ને આમારા ધર આજ યદાવ્યું કે આનર્તને લાંટવા આવતા નેત્રલના અનાથોને આવવા માટે તમે માર્ગ કરી આપો છો.

કુ: મેં ય એમ સાંભળ્યું હતું.

અ: (અવાજ વધારી) તમને અમારા વિરુદ્ધ કે-ધએ જોડું જ લાગેલું છે. (નજીક આવી) કૃપાલયમ્! 'અમે' અનાથોને જ્યાં માટે માર્ગ કરી આપીએ? અમે? (દશેજી મસળી) જ્યાંપર જેવાં મોં લઈ મોળવામાં જિતવતાં એ અનાથોનાં ફેક ટોળાં મેં ઉત્તરવિનીની સામમાં અવતાં દારી-દીપાં છે.

[કૃપાલ તેની અંગાસા જેવી આંખિ સામે બધ પાડવા વિના જોઈ રહે છે.]

કુ: (નીચું જોઈ) તો ઉત્તરવિનીની મિદા માટે અમારે શરમાવું જોઈએ.

અ: શરમાવાનું કે ઉપકાર માનવાનું અમે નથી કહેતા. (આડું દસી) આમારા પ્રત્યેનો નિરસકાર આવી જાને એટલે થયું.

[અમાલ્ય આસનેથી ઊઠી, પાછળ હાથ રાખી ચે-જાનમાં ધીમધીમે ફરે છે. કૃપાલ સ્થિર તમને જોતે જોમ ફરતો જોઈ રહે છે. ચોના 'મનના દબર તરંગ' પાછીનાં કુંડામાંથી જેમ પથરાઈ પથરાઈ વિલીન થઈ જાય છે. અવાજ મહેલાં ઉત્તરવિની, અમાલ્ય અમે તેની પ્રત્યે વિદે તેના અંતરમાં ને અંધકાર હતો તે ધોવાઈ સાફ થયો હોય એવી શાંતિ તે અનુભવે છે. ધીમધીમે મનમાં એ કંઈક અજુગલે છે.]

કુ: (મનમાં) મારી રાષ્ટ્રવાયનામાં કેટલાં નિર્જળ નર્યા છે તેનું મને આપારે જાન થયું. જે દેશાનિગાન-માં સલ અને પ્રેમલાવનાં તરવો ન હોય તો એ અભિમાનમાં અમાતુથી શક્તિ પેસી જાય છે એ સાચું દશે? અમાલ્યની વાણીમાં વિશ્વપ્રેમની વ્યાપક દટિ છે ને એકલા પિયારે પર છંપી રહેલા આજના જુવાનો પ્રત્યે ધીમો કટાક્ષ પણ છે. (ઝીંચું જોઈ) દિરલ્લ, હું ને જીર્ણ જુવાનોના કંઈકંઈ કરી નાખવાના મનોરથો આ ડેસાની કાર્યદક્ષિના સામે કેમ પીગળી જતા લાગે છે? (શ્વસ ખાઈ) જાનની રાજ્યાન ચૂંચવણવારી હતી. અમાલ્યના રાષ્ટ્રદેશનદે નિરસકારનો કુંદાડો હતો. અમાલ્ય એમજે ઉત્તરવિનીને દટિમાં ઉનાઈ ને આનર્તનો પ્રકાશ ઓળખ્યો. છતાં એમાં કંઈ ઉપકાર

જેવું કંઈક હતું. (આંખો ઢાળી) મા! ચારકારની બીંસે તારી રંક કાપાને ઢળી નાખી છે. શત્રુઓ તને જોધ દસે છે, મિત્રો ઉપકારવૃત્તિથી પંપાયે છે ને તારાં નિર્જીજ સેનાનો સ્વપ્નામાં જીવવાનું શીખ્યા છે! (રૂડવા જેવો ઘુઘ) રાખના ઢગલા જેવા અમારા નિષ્ક્રિય મનોરથોમાંથી, મા! તારી કીર્તિને ઉજ્જવલ કરે એવો જ્યોતિ શે નીકળશે?

[તે રડતો નથી છતાં તેની આંખોમાં ધાણી આ-
ખાં હોય એવું સ્પષ્ટ દેખાય છે. મોં પર ચોક્કસ
સ્તાપ પણ તરી આવી છે. અમાત્ય નજીક લેખો-
લેખો તેના આ પરિવર્તનને સાક્ષ્ય જોઈ રહ્યા છે.]

અ: (તેના ખભે હાથ મૂકી) તમે કંઈક ઊંઝા વિચારમાં પડ્યા છો.

કૃ: (સ્વસ્થ ઘુઘ) કંઈ નહિ મદારાજ! એ તો જરા—

અ: ગભરાશો નહિ, મારે કરું જાણવું નથી. હું તમારી જેમ મનોરથોના કૈંક પગથિયાં ચડીને જીતરી ગયો છું. વિચારો કરીકરી મેં મોંની રેખાઓ વાંકીચૂંકી કરી નાખી છે.

કૃ: હું રોજ વિચાર કરતો હતો, પણ જ્યાં તમારા જેવો મદારથી નિરાશાને સાચવી બેઠો હોય ત્યાં અમારાં કાચી છંદોનાં ચથુતર શે ટકી શકશે?

અ: ત્યારે આપણી પાતળીનો અર્થ મેં તમને હતાશ કયો એવો થશે?

કૃ: નિરાશાના ધણુ ખમીખમી અમારે રીપાવાનું રહ્યું. (દસી) જીવાનીનો એ સ્વભાવ છે.

અ: (વાસો ઘાળી) કૃપાલયમ્! શા સાર નિરાશ જાનો છો? અત્યારે મદારથીએનું કામ નથી, દત્તિકામ ધડનારાનું છે. તાનકડા આનર્તની આંગળીઓ પકડી આખા આર્પાવર્તને દોરાવું નહિ પડે એવું કાણે કહ્યું છે?

કૃ: હું કહી બેઠો છું.

અ: (વચ્ચે) કે?

કૃ: માટીના ધડાઓની જેમ આપણે એકબેક સાથે અડકાઈ હુકડા થતા જઈશું.

અ: (કૃતકાવતો) શક્તિ ને સરસ્વતીના વિજય-
પૂજનીએ આપું શિષ્યણુ લીધું છે? આર્પાવર્તને એક-
ચક્રે જોવાની તમારી મદરપાકાંસ્યા આપડી જ કે?

કૃ: (ઘાણું પકડી) મદારાજ! મને કમકમાં આવે છે.

અ: (ધોધરા સારે) જીવાન માણસ, એમ છેક પાણીમાં શું બેસે છે? સિદ્ધાંતને બચાવવા તારી પાત્રે

માથું આપવા જેટલી દિમત પણ નથી?

કૃ: (ઊંચું જોઈ) હું મૃત્યુથી ડરતો નથી; પણ મૃત્યુ કોઈની પ્રેરણા ન જાને તો મારું મરવું શા ખપવું

અ: (દયામાં) 'કર્મજ્યે વાધિકારસ્તે મા પત્યેતુ દરાવત.

કૃ: હું જાણું છું, મદારાજ! તમે મને દેખાવેલો

જાણીને આ પદ્યું કહ્યો છો. પણ હું શું કરું? ખૂલેખૂલે

ફરી હું આર્પાવર્તનું પાણી જોઈ આખ્યા છું, ક્ષત્રિયે

ધનુષ્ય ખેંચવાનું જૂઠ્ઠા છે, બ્રાહ્મણે ઉપનિષદ વાંચી

વાંચી વાંકા વળા ગયા છે ને વૈશ્ય-શૂદ્રોને સંતાપ રહે

સિવાય બીજું શું આવડે છે? (નિરાસો ખેળી) ઈ

ઉજ્જવલિનીને મારી શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર માનું હતું. પૃથ્વીથી

દિરલ્લખે મારા પક્ષમાં લીધો ને (પ્રસન્ન દષ્ટિએ) એ

દમ્ભરો દિરલ્લખો ધડના મારે ઉજ્જવલિનીમાં અમે

એવા વ્યાયામમંદિરો જન્મ થયો. જીવાનો શી

સુદડ જાન્યા, વિચારે તેજસ્વી ને જીવિશાળી થયા; ૫

રિધતપ્રસ થતાં ન આવડ્યું એટલે અહ પ્રવેશો;

નળાળી પ્રન્ન પ્રાયે કિલાજોરી વધી. અમારાં સ્વંન

આમ ધૂમ્નેશો ઘણું ગર્ધાં.

અ: (હસી) તમારી સાધનામાં કંઈક ઉચ્ચ દશે

[કૃપાલ કંઈ જોતે તે પહેલાં આર શ્રમજ્ઞાન

હતાજે પ્રવેશ કરે છે. એમનાં મોં પર જાન

ચિહ્ન છે. એમને આવેલાં જોઈ અમાત્યના રિલા

કષાળ પર કરચલીઓના ત્રિપુંડ રચાય છે

પહેલો: (નીમો નખી) મદારાજ! સખતિપુન

સ્ત્રૂપાર્પિદો દાધીઓના મોરા સૈન્ય સાથે માળખાં

માજે આનર્ત બણી જીનરવાની આતા માગે છે.

[કૃપાલ ક્રોધે ઘડ જાય છે

અ: (ઝીણુટથી) આનર્તમાં જીનરવાની આતા!

દાધીઓના સૈન્ય સાથે? (કંપતે સારે) જાનો ઉદ્દેશ

કહ્યો છે?

[જીલ્લે દંડનાયક આજળ આવી કામજની બૂનવ

જેવું કંઈક અમાત્ય સાથે ધરે છે. અમાત્ય

એને હથાકી આંખો સામે ચે કરે છે. માલખામરે

હોય એવું એવું. મોં સ્વામ જાની મલ છે

કૃ: શું લખ્યું છે મદારાજ!

અ: (નસકોર કૃતારી) સ્ત્રૂપાર્પિદો બીજું શું

લખે? (આદરપ કરી) બોદમંદિરો ગાંધવો સાથે

નર્મલગ્ય સંગેમરમર ખોદી લાવવા સિધાવે છે! આ

મજબનાજરી લૂંટ ન કહી શકાય?

[કૃપાલના મોં પર મુલુની કાચ-
ગી ઢાયા જેવું મોન પથરાય છે.]

બીબ્બે: (નજીક આવી) મહારાજની આજ્ઞા હોય
તો અમે એમને અહીં તેડી લાવીએ.

અ: (ગર્જના કરી) મારા મોં માંહે એ ચમટતોને
લાવશો મા. જરૂનો સમજાવો કે આજના આંતરરાષ્ટ્રીય
કલદમાં એવડું સૈન્ય ખડકી સંજેભરમર ખેડવાનો શોખ
માંડી વાળો (હસી) છુદ્ડ અણુ સૂપો વિના એ સ્વીકરે છે!

[કિધી ન દેખે તેમ કૃપાલ અદશ્ય થઈ બચે છે.]

પહેલો: (ગભરાઈ) મહારાજ! કૃપાકવચ્ચ ગયા.

અ: (ચમકાઈ) હૈં ?

(આમતેમ જોઈ) જરૂર

એ લાં જ ગયો હશે.

(દંડનાયકોને) દોડોદોડો,

આનર્તનો એ પ્રાણુદીપક

પેલા મર્મજનુનીઓ છુ-

ડાળી નાખશે.

[દંડનાયકો બચે છે.

અગાત્ય માણું પકડી

લોય પર બેસી બચ

છે. શરૂ શોકાર્ત મેરે

પશ્ચિમમાં ઊતરતો

દેખાય છે. એમર

ગંભીર મોન ફરી

વગે છે.]

૫૩

[અર્ધચતુરાકાર ધુ-

મ્મથવાળો અતિ વિ-

શાળ નહિ તેમ સાવ

નાનકડો પછુ નહિ

એવા એક ખંડ તેની

ચારે તરફ અતંવાના

ચિત્રોમાં દેખાય છે

એની નકસીદાર યાંબલીઓ ઊભી છે. પ્રવેશનારને

આવતાંવેત આકર્ષે એવું મધુરાસન જમણા હાથ તરફ

ગોઠવાયું છે. ચોકરતી મુગંધી તેલ પૂરેલી લીંતળી

બગે છે. તેના સોનેરી પ્રકાશમાં ધુમ્મસમાં ચિત્રો.

યાંબલીઓ, 'શું' આસન ને નાચે જિજ્ઞાસેલા અનેક

રંગી આરસ ઝળાંઝળાં-ઈ રહ્યાં છે.

જમણા અને ડાળા હાથની યાંબલીઓ વચ્ચે
અગાત્ય પછળ હાથ રાખી ધીમધીમે ફરતો દેખાય

છે. એની આંખો ઘેંચે છે. કદાપુ મોં પુશીને ખાઈ
બના લેવાર થયું હોય તેમ વધુ જિહ્વાભૂં બન્યું છે.

એનાં ધીમધીમે બિપડતાં નક્કર પગલાંમાં વિશ્વને
કચડી નાખવાની મક્કમતા છે. એના હોઠ ફફડે છે.]

અ: (આમતેમ જોઈ) જપા કયાં સંતાઈ ગયા હશે ?

વિરુપને મોત્રાઓ તે પણ આન્યો નહિ. કૃપાકને

પપો જ નથી; ને સૈનિકોએ આ શી દોડાદોડી માંડી

છે? સૂપપાપેદોના દાથી માંડા તો નહિ થયા હોય ?

(દસે છે) માળવને માર્ગે આનર્તમાં ભિનરી એ ઉન્મત

પાર્ષદોએ શું કરવા ધાર્યું હશે ? (વિચાર કરી) આ-

નર્તના ગૌરવ જેવા ન-

મંદાના સંજેભરમર દાથી-

ઓની સૂંદથી ખેંચાવી

છુદ્ડપ્રભુના સૂપો શી

શોલા કરવાના હતા ?

(ફરી ખડખડ હસે છે)

કોઈ આવતું નથી, કોઈ

જડું નથી. આ પ્રલય

જેવું મૌન અહીં કોણ

લઈ આન્યું ? (અકબાઈ)

ખપા કૃપાકને તેડી પેલા

પશુઓને સંમન્નવધા તો

નહિ ગયા હોય ? આનર્ત

પ્રાને જેમની આંખમાં

ધૂંટનાંઓ અંત્રિ છે એવા

એ રાક્ષસો કોઈનું મા-

નવાના હતા ? (તીક્ષ્ણ ન-

જરે) જાણતી અણી બ-

તાન્યા વિના એ ધર્મ-

ધેલા દાથીઓ સૂંદ ફેર-

વવાના જ નથી.

[અચાનક ગદ્ગદાર લો-

કેનો મેસે થોંપાટ સંભળાય છે. વચ્ચેવચ્ચે હમ રોર-

નકોર પણ પડતે હોય છે. અગાત્ય મોખમાં જઈ નુએ

છે: બદાર પથરાએલા ગાઢ અંધકારમાં લોકો સજીવતી

મશાલો લઈ આમતેમ દોડતા દેખાય છે. અગાત્ય

ગભરાટમાં 'શું' થયું છે ? કેમ નારો છે ? 'ના' એ વચ્ચે

અનંતે ફેરે છે, પણ કોઈ સાંભળતું નથી. તે હવારા

થઈ ખડમાં આવે છે. તેને ચારે કોર રાક્ષસોનું ભયા-

નક હારાય સંભળાય છે. બંને હાથે માણું પકડી તે

શું ધરું ?

• પુશી •

નથી પુછ નથી કોને, પુશની પાંખડી શું ધરું ?

નથી મધુર કંઠ કે મદુર ગીતવારા વદન:

નથી સ્તવન શબ્દ શે સ્તવ-સ્મરું પિતા, આપને ?

અનેક રખસનો તણા રમરણ ડંખધી કંપતું.

આપણે જાગતું હવે દરવતું દુ:ખરે દિશને:

પિતા, મહિન લંપડી અસુર જીવને શું ધરું ?

પણે વ્યથિત રૂંધાને સ્વર દોડાળ. દોંચોળતી

અદૃષ્ટ રહી યાક સૌ બુધવતી વને કોકિલા:

ઉગી કહ્યું કેનરે અગિયને મુગંધી દઈ,

ક્ષણિક નિજ જીવને કુસુમ શી લહે ધન્યતા !

રહ્યાં ખદગદી કરે અનલજાળ જવાળામુખી

જતાં મવલ ઝંદ્રિકા ઉકળતાં ઉસે દારતી.

પ્રભો ! તવ કૃતિ જામી અવરમાં દોસે આપને

જતાં સુજન શ્રેષ્ઠ માનવી પુત્રે જ કાં પાપને !

ચમનલાલ ગાંધી

અનુભવને યોસાવવા થોં જાયું ફરે છે—

ત્યાં એકાએક એક ધવાએથી દંડનાયક દાખલ થાય છે. તીવ્રતા વરસાદથી તેનું આખું અંગ હેરાળ થયું છે. બિમાર દેવતાની શક્તિ નથી છતાં તે યાંબલીને અટકેલી બોમ્બા રહે છે.]

દંડનાયક : (કાંટી બતાવવાને) મદદાજી !

[બોમ્બતાબોમ્બતા તેના ગળામાં કાચલી બાંધે છે, અમાત્ય ધસીને આગળ આવે છે.]

અ : (કંપતે મારે) શું થયું ? તું વધારો ક્યાં ?

તારા સાથીઓ—

દંડ : (ધીમેથી) થયું અનિષ્ટ થયું—કૃપાલયક્રમ ને દિરુપ્ય—

[બોમ્બતાબોમ્બતા તે નીચે બેસી ન્ય જ.]

અ : (તેની સામે નીચે બેસી) ક્યાં છે કૃપાલ ને દિરુપ્ય ? (ગળગળા થઈ) થયું છે સુ ? કહે તો ખરો.

દંડ : બંને દેવ થયા.

અ : હૈં ?

[તેના ગળામાંથી ચીસ નીકળી ન્ય છે. અપર વેદના માણસને રહવા દેતી નથી અમાત્યની આંખમાં આંસુ નથી. કાન બહેરા થઈ ગયા છે ને હૃદય હપ્ત કાઢએ હેમર મૂકી દીધો હોય એવો મૂંઝવણ તે અનુભવે છે. દંડનાયક બેઠક પરથી તેવતીમાં હોય છે.]

અ : (તેના પગા લક્ષ્યાની) હાહ, કહે તો ખરો એ કેમ કરતાં બન્યું ?

દંડ : આપનું કહેણ લઈ અમે પાર્થિવો પાસે પહોંચીએ તે પહેલાં કૃપાલયક્રમ ને દિરુપ્યભદ્ર ત્યાં પહોંચી ગયા હતા. મોખરે સ્તૂપપાર્થિવોનો મંત્રદષ્ટા બિંચા દાખી પર બેઠો હતો. (ધિરાની આંખે) બંને જણે ત્યાં જઈ તમારું કહેણ સંભળાવ્યું. સાત્તજનનાર કહે છે કે બંનેની વાણીમાં આશ્વત્થરી પ્રાર્થના હતી. મંત્રદષ્ટા એમને

દૂર નજરે જાઈ રહ્યા ને પછી ખડખડ દરથો. આંતરે બચાવવા તૈયાર થનારા એ લુચાનોને એણે બોળખ ને પાર્થિવોને હાથે ધક્કા મરાવી દૂર દડમેથી મૂક્યા [અમાત્યની છાતી કાંકુકાંકુ થાય છે]

અ : (દયેળી મસળી) તમે ત્યાં નહોતા પહોંચ્યા!

દંડ : ના. અમે દડ રસ્તામાં હતા.

અ : પછી ?

દંડ : એકે જણ દોટ મૂકી મંત્રદષ્ટાના કાંઈએ એકેક પગ પકડી બેસી ગયા. એ નોંધ મંત્રદષ્ટાની આંખમાંથી અમિ નીકળ્યો. હોંક કચડી એણે કાંઈક કાનમાં ગાણીની અણી બોંકી સંકેત કર્યો ને—

[તેની છાત્ર દૂધી થતી હોય છે]

અ : (તેને દટાળી) કહે, કહે ! પછી શું થયું!

દંડ : (આંખે મીંચી) એ રમ્મોનાંમા કાંઈએ બંને મંત્રદષ્ટા અદર બિંચવા ને નીચે ફેંકી શિક્ષા જેવ પગ તળે છૂંદી નાખ્યા.

[દંડનાયક નિશ્ચિત થઈ રહ્યો પો છે]

અ : (ચીસ નાખી) અરે, મારાં રત્નો.

[નિનાશની બેરી એવો હોહોનો આક્રમ બકારો અચાઈમાંથી બહાર કાઢેલો હોય છે. એવાન જેવો અમાત્ય ફરી ગાંધમાં ન્ય ડોકાય છે. ગળામાં આંખા પ્રકાશમાં કંટેલાક મધુસો એ મૂનદેવ કાંઈક નહક આવતા દેખાય છે. ચિનપ્રમતી એમ અવાજ અગ્નિવાણી હાથે બેઠી રહે છે.]

અ : (દાય બિંચા કરી) બોમ્બિસ્ટર ! તારા મૂળોના પાપમાં માનવશરીરોનો પણ અપ પડ્યો છે કે શું ?

[તે દોટ મૂકી બહાર દોડી ન્ય છે. બહારથી પૂજારી ચમુની જયંતી મેળવા કશકા એવો ચળવેલી માનવ અવાજ ખેડાં આવી પગલે પો પો

શશિવદન મહેળ

ઝબક જ્યોત...

... અમર પ્રકાશ મૂકીને હોલવાઈ જતા આત્માની નાટિકા

[૧૭મી મે ૧૯૩૦. અંધારી રાતના આઠ. ગામદેવીના રસ્તા પર આવેલા સર અમલ દેરાસરીના યંત્રશાળા ત્રીજા માળનું દીવાનખાનું.

કાચનાં ઝૂમરો વચ્ચે લી-જળાના દીવા બંધે છે. કનર-દક્ષિણ દીવાલોમાં બાંધેલા યંત્રોમાં જવાનું સામસામાં બા-રણું પડે છે. પશ્ચિમ તરફ અ-આશીમાં જવાની ચાલ છે, ને પછી બામમાં કિલરવાની સીટી છે. પૂર્વનો અરખા રસ્તા પર પડે છે.

ઝોરડાની લાટી પર જય-પુરી ગાલીચો છે. ખૂણાઓની ઘોડીઓ ઉપર શ્રીક પૂજાના ગો-ઠમાં છે. બીંતને ચડેલીને લાલ મખમલના સેફરોએ મૂક્યા છે. વચ્ચે કોક મોટું ટેબલ છે અને એની ઉપર પિત્તળના ફલકાનમાં ચલચોટા અને નવપૂરાનાં રહેજ ફરમાએલાં ફૂલો ચોકવેલાં છે. જામીયામાંથી આવેલો પવન પૂવસળીઓની સૌરમ લઈને પૂર્વના ઝરખામાંથી મંદ ગતિએ પસાર થઈ જાય છે

દીવાલો ઉપર ચપ્પનર અને વાઈસરોયની ઝર્મચિત્રો છે. પ-શ્ચિમની દીવાલમાં હમી મહમ-રાણી વિદ્યોતિયાનો અમોઝ ઉ-પાદીને ચાલતા રાત્રીમાં મોટું તૈલ-ચિત્ર છે. એનાથી મળે નીચે સોનાની ફેઈબમાં મટેલો સરનો ઉત્ક્રાંત્યના વીજળીના પ્રદર્શનમાં ચમકે છે.

પશ્ચિમના અરખા પાસે કોક પમેત્રમાં આઠ રંગના દીપક

લાવથી ધવધવે છે. એના માથા પર અરધા કપાળને ઢાંખે દેતો સફેદ પાટો બાંધ્યો છે. પાટામાં લોહીના ઢાંચ છે. વચ્ચેના કપાડા ભાગમાંથી ને કાનની આસપાસથી એના લાંબા ચોનેરી વાળની લોઠા રોકિયાં ફરે છે. દીપકની માતા એના દીપકના એસીકા પાસે તેનાં બીડાએલાં પોપચાં સામે તાકતી નીચી દંષ્ટિએ ને ચકાન વદને ભેળી છે. દીપકની નવ વર્ષની બહેન ઊર્મિ ઝોરડાની બીજી બાજુએ લપાઈને બેસી છે ને આંઈના મોં તરફ ઝેણીરશે ભેઈ રહી છે. આસપાસ છુટ્ટરીઓ ઉપર દીપકના પિતા સર અમલ દેરાસરી, ડૉક્ટર, પોલીસ ઉપરી નંદરાવ અને અન્ય લોકો બપોળ ચિત્તે બેઠા છે.

ચોળીવારે હરતપથી સામે ભેઈ ડૉક્ટર બેઠા માથે અને દીપકના એસીકા તરફ નવ છે.]

ડૉક્ટર: મેનાબહેન, થર્મોમીટર લઈ લો તો !

[મેના દીપકની ભગલમાંથી થર્મોમીટર લઈ ડૉક્ટરને આપે છે, અને પછી ફિક્કે ચહેરે ડૉક્ટર સામે બેઠે રહે છે. સોની આખો ડૉક્ટર સામે મંડાએલી છે.]

[ડૉક્ટરના મોં ઉપર કચ્છા વેચાય છે.]

સર અમલ: (મૂકે આગળે) કેવલી ?

ઝં: ચાર.

સો: (ચમકી) ચાર !

ઝં: હા ! ખરેકે મૂકવાની જરૂર છે; પણ માથાનો થા બહુ ઉઠે છે એટલે મુકાય પણ કેમ ?

[સર અમલ નિસાસો મૂકે છે. ડૉક્ટર નીચા નમી દીપકના ઢાંચ પોતાના ઢાંચમાં લે છે.]

દીપક: દવે તને કેમ લાગે છે ? માથું દુઃખે છે ?

મેના: (દીપકના કાન સુધી નાખી) બેટા, ડૉક્ટરકાકા પૂછે છે કે દવે તને કેમ છે ? માથું દુઃખતું મરી ગયું ?

દીપક: (મરિમરિ આંખો મોલે છે) જા, માથું તો ખૂબ દુઃખે છે, પણ મને રીક છે. (ફરી આંખો મીંચી દે છે. કણ્ણુવારે ફરી ઉપાડી) જા, ઊર્મિને બોલાવો !

મેના: ઊર્મિ તો અટી જ છે ને, બેટા ! તારે પડ્યો જ બિબી છે.

દીપક: ઊર્મિ, રેવાનું નદિ, દો ! રાત્રીના જ સ-કાવતા તું અંધારીએ ચડેલા, ગાપુ દેખી જશે એ ગીકે કિનાવળ કરતા મરો ને પડી જશે એમા તારો પાંક નથી.

સર અમલ: રાષ્ટ્રધ્વજને પીસરી પડી જતી જા, દીપક.

નંદરાય: રાષ્ટ્રધ્વજે તો ગોઠાકાણુ માંડી છે. દમરોનાં માથાં ફૂટ્યાં તો ય લોકોના યડસ ખૂટતો નથી. નેનાઓ તો જાણા જેલમાં બેસી જમણાં મારે છે, અને આવા હૈયાફૂટાઓ હોમાય છે.

દીપક: એવું ન બોલો નંદરાય! તમે બોલો છો સારે મને એમ થાય છે કે જનજી મારા માથાનો પાટો છૂટી ગયો અને સતારની જેમ દડદડ લોહી દડવા મીંડ્યું. (રહેજું ફરી) પણ જા, હું પડી ગયો ત્યારે રડ્યો નહોતો, નહિ? મારાથી રડાય જ કેમ? હું તો રાષ્ટ્રધ્વજ ચડાવનાં પડ્યો.

સર અમલ: દીપક, તું રાષ્ટ્રધ્વજની વાન છોડે છે કે નહિ? તેં પાપ કર્યું અને પ્રભુએ તને તેની મજા પથ્થ કરી. તું કેમ કાંઈ સમજતો નથી?

દીપક: રાષ્ટ્રધ્વજને હું કેમ ખૂલું, જાણુ? આંખો બંધ કરું છું સારે જનજી આખું આકાશ સફેદ, લીલા અને કેસરી પટ્ટામાં વહેંચાઈ જાય છે. અને અંદર તારાઓના રેંદીઓ પૂરાય છે, આંખો ઉપાડું છું તો હીવાલેદીવાલે એ જ ત્રણ રંગો!

સર અમલ: (કડકાઈથી) દીપક.....

ડૉ: સાહેબ, આપ અત્યારે સંવાળી જાન. આપ મારો છો તેથી કેસ વધારે ગંભીર છે. આપની વાતોથી દીપક વધારે ઉત્કેષિત. અત્યારે પ્રભુ ઉપર.....

નેના: (આંખોમાંથી આંસુ લૂછતી) બેટા! એ થડી સમજ જાને?

દીપક: જા, મારા શિક્ષક કહેતા હતા કે કોરિવામાં

મારી જેવડા દમરો જાળકોએ વાવતા માટે ગ્રાહ્ય આપ્યા હતા. એમના પિતાઓ એમને યાદ કરી ગોરવ લેતા, તો ય જાણુ કેમ મારી ઉપર ગીડાય છે?

નેના: (પાટા ઉપર દળવો દાય ફેરવતી) સમજાવ, બેટા, સમજાવ.

દીપક: (વાચાળ થતો જાય છે; તેની આંખ વધારે મદન જાનતી જાય છે.) ઊર્મિ, જ્યારે જા જતા મુજ મુજ સારે તું આવીને મને કહી મુજ હતીને, કે જાણુએ આપણા રામાના મુંદરને મારીને પૂરી દીધો છે? એને છોડ્યો કે નહિ? (ઊર્મિનો દાય પકડે છે) કેમ બોલતી નથી?

ઊર્મિ: (ધીમે સારે બીકથી) જાણુએ દર છોડ્યો નથી. વળી જાણુ તો કહેના હતા કે રાખને હવે અદીથી રત્ન આપવી પડશે. એ સાંભળ્યું છે ત્યારથી મુંદરની મા અને રામો રડ્યા જ કરે છે.

દીપક: (અસ્વસ્થ થઈ આંખ મીંચી દે છે. નેનાં બીડેલાં પોપચાંમાંથી આંસુ દડે છે.) જાણુ, એવું શા માટે કરો છો? મને એ નથી ગમતું. એમાં મુંદરનો વાંક હોતો જ નહિ. એ તો વાચરો લેવા નહોતો જોતો. જો એની સાથે અળોલા લેવાની વાન કરી એટલે જરૂર કરતો ગમે. ત્યાર પછી મેં એણે તો મને કેટલી મેં વાર ના પાડી. એમાં એનો વાંક નથી. જાણુ, એને છોડી દો. રામાને રાખી દો! નહિ તો હું મેં..... હું મેં..... (હીંગાં ભરી રડવા લાગે છે.)

સર અમલ: (ગળગળા થઈ દીપકના ઝોરીકા પાસે જાય છે અને એને માથે દાય મૂકે છે) બેટા, હું કહીશ એમ કરીશ; પણ દમણાં તું સમજાવ.

દીપક: જાણુ, તમે મારી પાસે જ બેસોને! અને તું જ ઊર્મિ! ને જા, તને બિધ આવે તો જ ઊડીશ નહિ કો! આજે તમે સૌ મારી પાસે જ રહેજો. પાસે જ, હો!

મેના: અમે સૌ અહીં જ છીએ. બેટા! તું નિરાંતે સૂઈ જા.

દીપક: બા, મને જીંધ આવતી નથી. જરાક મટકું માઈ હું ત્યાં સ્વપ્ન આવે છે કે જાણુ વાવટો ઉતારી લેવા આન્યા અને અગત્યને જાગી જઈ હું, પછી જાણુને અહીં જ લાગી શાંત થાઉં છું. ઊર્મિ, જા તો, જોઈ આવતો, વાવટો જરાગર છે કે નહિ ?

સર અમલ: બેટા, એ જરાગર છે. તું હવે જાગી રહે! નિંદ્રાગીતર સેવેલી મારી ગિચારસરણીએ જાગી કડાબૂસ કરીને તૂટી પડે છે, હવે બંધ કર, બેટા, જાણુ જરાગર છે.

દીપક: શું બોલી ગયા જાણુ ? તૂટી પડે છે ? આવણો બંગલો તૂટી પડે છે ? એનું કારણ કહું ? જુઓ તમે આવણુ બંગલો ઉપર રાખધ્યજન ચડાવતા નથીને તેથી ! જો તમે ધન્ય ચડાવો તો એ અગત્ય બોલો રહે !

મેના: હવે સૂઈ જા, બેટા; તારૂં મારું ચડ્યો !

[દીપક આંખો મીંચી જાય છે. ચોક્કસ સાંતિ પથરાય છે. સો ઓકમેજીની સામે ચિંતાતુર નવને જુએ છે. ચોક્કસ દીપક આંખો મીંચે છે.]

દીપક: (ઊર્મિનો હાથ પકડી) ઊર્મિ, જો. નાવ વાગે, જરાગર નવને ટકોરે હું અહીંથી ફરવા જવાનો છું. તું મારી સાથે આવવાની હોય તો તૈયાર થઈ રહેજે. મુંઝવે પણ તૈયાર થઈ રહેવાનું કહેજે, હો !

[ફરી આંખો મીંચી જાય છે. ડોક્ટર 'હારિ હારિ' કરતા અસ્વસ્થ થઈ જોરડામાં આગળી તેજા ચાલવા લાગે છે. સર અમલ અસહ્ય થવાથી જારીમાં જઈ આંખો ઢાંકે છે. મેનાની અંખમાં કાવણુ ને લાગે છે. દીપક ચોક્કસ ફરી આંખો ઉઘાડે છે.]

બા, તું ચ આવીશો ? જાણુનું કામ નથી. આવણે જંગલમાં જઈને વાવટો બોડ્યું. ત્યાં કાંઈ આવશે તો તકરાર કર્યું હો !

[ફરી આંખો મીંચી જાય છે એનો શ્વાસ ચડતો જાય છે.]

નંદરાય: સાહેબ, હું જમરા. કાંઈ કામ પડે તો ટેકાડીન કરજો. આવણે ત્યાં વાવટો ચડ્યો એની કોઈને જાણુ પણ નહિ થવા દઉં, એટલે બેઝિકર રહેજો. જાણુ તો મને આપા કુમળા મગજને બહેકાવી મૂકનાર બેજાગદાર . . . . .

સર અમલ: (ઓકદમ ફરી) નીકડીક, નંદરાય,

ધધારજો. તમારો ખૂબ ઉપકાર થયો.

[નંદરાય જાય છે. ચોક્કસ કોઈ જ બોલતું નથી. ઊર્મિ બધાની માફક ધીરજ જારીમાંથી બહાર નેતો સર અમલ તરફ તો ધીરજ મેના તરફ જોવા કરે છે. રસ્તા ઉપર દરથી સરખસનાં પગલાંના અવાજ સાથે ધીરધારે સ્પષ્ટ થતા મીતનો શ્વન આવે છે: ત્રીસ કાંટિ શિશ પ્રણમે તને બારતની એ ધર્મપત્ન ! નવજન તારા આશિષ એ બારતની એ ધર્મપત્ન !

દીપક: (અગત્યને જાગે છે) બા, સાયંદેરી નીકળી લાગે છે. મને જારીએ લઈ જાય ! અરે જલ્દી કરો, મારે સોને જોવા છે !

મેના: બેટા, તને કદાચ પડશે. અહીં જ ચૂકી રહેજે ! આવતી કાંતે જોજે. એ આવતી કાંતે ધીરજાગશે ને !

દીપક: બા, તું આજે મને કશાની ના ન કહેતી ! આજે નહિ ! હું તને કેમ સમજાવું ? મને જારીએ લઈ જાય !

બા: એ જે કહે તેમ કરો ! એને ઉશ્કેરો નહિ !

[સો ખાટલાને કુવાડી બગ્યામાં લઈ જાય છે. મેનાની જાતીમાં ટેકવાઈ-ઝોકવાઈ દીપક બેટા થાય છે. નીચેથી આવતા મુશાલોના પ્રભાસમાં મીતથી ઉત્તેજિત થઈને એનું મોં ચમકી રહે છે, આગળ વાગર અને માંજર સેનાની મેળવિનાની પગલીઓ પડે છે. પાછળનાં નરનારીઓ હુલસે અવાજે માતાં હોય છે:—

બોમ તણી ફરંત પતાકા
હિ મહુંગરનો દંડ;
સંસ્કૃતિના જગચોક મહી
જગ ફરંતો પડખે.]

દીપક: (મેનાની આંખોમાં જોવા દિટિ બિંબી કરી) બા, કેવું સરસ મીત છે ! તને નથી આવડતું ? જાને, આવડતું હોય તો !

[શિશુને ઓક ચૂમી થાય છે નીચેથી આવતા લોકોના અવાજ સાથે મેના પણ જોડાય છે.]

જે કંડાને માંધીજો
સ્ફટિક હૃદયથી ધવલ કાંચો,
જે કંડાને બગલ, જતીને
કચિર રંગથી રંગી દીયો;
લોકો શાંતિ તણુ મેળ !
બારતની એ ધર્મપત્ન !

[નીચેથી 'નાનરસેના' 'દીવાની જયા' ગઈ

ઝે છે અને સી મીમે પચાર થઈ ન્યય છે.]

દીપક: બા, એ કેળી જગ પુકારતા ગયા?

મેના: દીપકની.

દીપક: દીપક કેળી?

મેના: તું બેટા! તે આને મન ચડાવનાં માણું વધેવું. એટલે સૌએ તારો જગજગકાર કીધો.

દીપક: તે બા, મન ચડાવે તેની જગ બોલાવે એમ? તો તું ચ ચડાવને! હું, ઊર્મિ અને મુંદર ત્રણે ચ તારી જગ બોલાવશું.

[મેના દીપકને એક ચૂસી લે છે. દીપક પરીભર આકાશમાં એક રહે છે.]

બા, જો તો, તારાઓ આંખો પટપટાવે! મારે આને ના વાગે ફરવા જવાનું છે એની મને તેઓ વાદ આપે છે! તું ચ આપીશને?

મેના: હા, બેટા.

[ફરી યોગીવાર દીપક આકાશની આંખોમાં આંખો પડાવે છે.]

બા, આકાશમાં તારા ઊંચે અને ઓરડામાં કેમ નાદી ઊગતા હોય? બા, બંગલા ઉપર વાગેલા ચડાનીએ તો ઓરડામાં ચ તારા ઊંચે, હો!

[મેનાની આંખમાંથી બે આંસુઓ સરી દીપકનાં શોનેરી મુઠ્ઠાઓમાં અટકાઈ ન્યય છે.]

બા, મને ઊંચ આવે છે. હું સૂઈ જઈ છું. પણ તું જીધ આવે તો ચ ઊઠતી નાદી, જરાજરા નવને ટોકે મને ઉઠાડને હો! અને તમે—તું, ઊર્મિ અને મુંદર તૈયાર થઈ રહેજો.

[મેના દીપકને સુવાડી દે છે. સર અમલ પાસે આવી એનું માથું પંખાજા લાગે છે. એમની આંખમાં આંસુ સમાતા નથી. દીપક ફરી બેઠો છે.]

બા, જયેરે ઊર્મિ કહેતી હતી કે પાટાથી માફે મોઢું સરસ લાગે છે. અરીસો લાવને! જોડે તો ખરો!

[સર અમલ અરીસો લાવી દીપકના મોઢા સામે ધરે છે. દીપક અરીસામાં એક રહે છે. એની આંખો અગત્ય લાગે છે.]

બા, પાટો ચ જલે રાષ્ટ્રપ્રજા જેવો લાગે છે. મારા શોદીનો લાલ રંગ, કપડાનો સફેદ રંગ અને લીલા રંગને જલે મારા વાળ! અને રેડિયો તો કેટલી ચ તાર કહ્યું તો ચ તાપુ ક્યાં લાગી દે છે! (રિપ કરતો) જનલ, લઈ જાય તમારો અરીસો! અમારે તમારા અરીસામાં નથી જોડું.

[સર અમલ અરીસો લઈ ન્યય છે. યોગીવાર શાંતિ પથરાય છે. દીપક ફરી આંખો ઢાકે છે.]

બા, હું ફરવા જઈ, પછી તું માંધીજીને જેલમાં કામજા લખીશને કે દીપક ફરવા ગયો છે! પણ એનું લખજો કે દીપક જ્યાં જશે ત્યાં વાગેલા ફરકતો રાખજો!

મેના: (એક ચૂસી ભરી) હા બેટા, જરૂર લખીશ. પણ દવે તું સૂઈ જા.

દીપક: હા, દવે હું સૂઈ જઈ છું. પણ વાદ રાખજો; જરાજરા નવને ટોકે, હો!

[દીપક આંખો મીચી ન્યય છે. શન્યકાર જાય છે. દીપકની છાતીની ધમગ્ગ લગતી ન્યય છે.]

સર અમલ: (પાસે જઈ) ઊંચી ગયે; લાગે છે.

મેના: હા . . . પણ . . . (આંખમાંથી આંસુની ખાસઓ વહે છે.)

ડૉ: મેનાબહેન, હવેર ઉપર શ્રદ્ધા રાખો! જેને એને સાર્જીયો છે એ જ એનું સંરક્ષણ કરશે.

મેના: ડૉક્ટર, તમારે દીકરો છે!

ડૉ: ના, મેનાબહેન!

મેના: તો જસ કહે!

[ડૉક્ટર આંદા મારવા લાગે છે. સર અમલ ઓશીકાનીબીજા જાતુએ નીચે નાને બેસી રહે છે]

આ ગધા તમારા પ્રનાય!

સર અમલ: મેના, તને એમ કહેવાનો અધિકાર છે. પણ જો તું મારા મનની સ્થિતિ નજીવી હોત!

મેના: (આંસુ લૂછતી) મારે તો દવે મન જેવું જ કર્યું રહ્યું નથી.

સર અમલ: સંભળ છે, મેના.

મેના: (રડી પડતી) વાદ રે પિતા! શી તટસ્થતા? સર અમલ: (મનની લાગણીઓ દર્શાવી) હું પુરુષ છું. મેના!

મેના: અને હું માતા છું, અમલ! દીપક પિતા મને . . . . .

[પડિયાળમાં નવના ટોકાર જાય છે. દીપક અજાણે નજી ન્યય છે. સીચમકો રહે છે]

દીપક: બા, નવના ટોકાર થયા, નાદી! સાક્ષે, સાક્ષે સારે હું ફરવા જાવું. પછી બા, મેં નિચાર ફેરવી નાખ્યો. મેં એકલા જ જવાનું નક્કી કર્યું! એ રેરને એકલા જ સાઈ. તાપુ, ઊર્મિ, જાડ છું હો! અને બા, મોડી રાત સુધી પાછો ન ફરે તો ચ મારી

રાહ નહિ જોતી હો ! (થોડી વારે) અને જા, માંધીજીને
જેતમાં કાગળ લખવાનું નહિ ચૂકતી.

[દીપક આંખો મીંચી દે છે.]

મેના (બિચાકળી) બેટા, બેટા ! . . . . .

[એનો અવાજ
કાઠી બધ છે. હી-
પકના શરીર પર
એ દગસો પક
નય છે. અર્ધિ
રહવા લાગે છે.]

ઓ : (પાસે જઈ)

નાહી તપાસી) દીપક
હોલવાઈ ગયો !

સર અમલ : આખું
જગત એમાં ! એ-
માં ! ! જોઈ ! જોઈ !!
તથી ખગાતું !

[બિ હાથમાં એ-
કથી માથું લાખી
અકળામાં આંશ
મારવા લાગે છે.
મેનાનો કંઈપણ
આખા આંશને
કંઈપણ મૂકે છે.
પતનની લહેરખી
દીપકની લહેરને
એના હસતા ચ-
હેરા ઉપર સ્થાપી
નય છે.]

સર અમલ : (ટે-
લીફોન પાસે જઈ)
પક્ષ. વન, ફોર નોટ
સેવન.

[પ્રાણપારી]

હં, કોણે સંભાળિસં ?
હાં, કોણુ છો તમે ?
[સોનળે છે; પછી]
સ્વપંસેવક ?

હા, જરા શિશિરકુમારને બોલાવો તો !

[સાંભળીને]

સંપ્રામસંગિતિની મોટિંગ ચાલે છે તે નહિ આવી
શકે, એમ ? પણ જરા એમને કહોને, કે સર અમલ

દેગસરી અમલના કામસર બે મિનિટ બોલાવે છે.

[ટેલીફોન નીચે ખૂંટી દહેલવા લાગે છે. બિનાથ.

ખાત પાસે જઈ
એક મુકાબી એ-
ના ચૂસ કરી તા-
બે છે. હાથ-
માંથી લોહી વ-
હેવા લાગે છે.
બૂત બસાંબું દોષ
તેમ દીપકના પ-
લંગ પાસે જઈ
એ. લોહીવાળા
લાંબે દીપકના પ-
ગને અડકે છે.
પછી એ બે પગ
ઉપર માથું ખૂંટી
હસતે જાય છે.]

બેટા, તે તારા

ખાપુને આંશ જનમ
આપ્યો !

[ફરી ટેલીફોન
પાસે જઈ એક
લાંબે રમાઈથી
આંસુ વજાળી-
ને હાથે ટેલી-
ફોન કઢાવે છે.]

હં ! આપ કોણુ ?

[સાંભળીને]

શિશિરકુમાર ?

વાડે, સહેરમાં જાન

હેર કરે કે આવતી

કાલની વજાળા રેહડ

સર અમલ દેગસરી

લીડ કરશે. સમજ્યા ?

ઉપકાર !

[ટેલીફોન મકમલથી નીચે ખૂંટી પડીને
પાસે બીજા રૂમમાં ચાલ્યા બધ છે.]

કૃષ્ણનાથ શ્રીધરાણી

ચરૈવેતિ । ચાલ્યા જ કર

નાનાશ્રાન્તાય ધ્રીમસ્તીતિ રોહિત દુષ્પ્રમ ।
પાપો વૃષદૂરો જન દન્દ્ર દૈન્ચરતઃ સત્તા ॥

પુણિષ્યો ચરતો જરૂપે મૃણુગત્મા પત્તમહિઃ ।
સેરેડસ્ય સર્વે પાપ્માનઃ ધ્રમેણ પ્રપથે હતાઃ ॥

આસ્તે ભગ આર્તનિદ્યોર્ષ્વલ્લિપ્રતિ તિષ્ઠતઃ ।
શંતે નિપચમાનસ્ય યુગતિ ચરતો ભગઃ ॥

વલ્લિઃ ક્ષાયાના ભવતિ સજ્જિહાનસ્તુ દ્વાપરઃ ।
ઉત્તિષ્ઠ્યેન્નિદ્રા ભવતિ કૃતં સંપચતે નરન્ ॥

ચરન્ વે મધુ વિન્દતિ ચરન્ સ્વાદુમુદમ્બરમ્ ।
તૂર્ણસ્ય વરદ એન્માનં યો ન તદ્વચંતે ચરન્ ॥

શ્રાન્તને માટ નાનાથી એમ રોહિત, સાંભળ્યું;
બેસી રૂહેનાર છે પાપી સખા ધન્દ ચતનતનો.

હંધા સપુષ્પ યદને રૂળે છે ચાલનારની;
એનાં થાકે દહ્યાવાં સૌ પાપો પથે પડ્યાં રહે.

બેસે છે ભાગ્ય બેઠાનું, બિયું, બિખા રહેતનું;
સૂતેલાનું રહે સૂતું, ચાત્રે ભાગ્ય ચલનનું.

કલ્પિયુગ થાય છે સૂતે, દ્વાપર બેસતા યદી;
બને ચેતા યનાં બિભો, ચાલનો કૃત થાય છે.

ચાલતો મધુને પામે, ચાલતો મીઠું બિજાડું;
સૂઈના અમને પેળ, ચાલતાં ને ન આગસે.

રામનાથચર્યુ વિશ્વનાથ પાઠક

* કૃત=કૃતયુગ-સત્યુગ

હડકી વારી આઈ

અનુસંધાન પૃ. ૧૩૬થી

‘એ . . . રામરામ ! લાખા, રામરામ ! તકડો ધિરે જન, લાખા ! તારી બેણીની અપીયું ત રોષરોષને અંધી યધ ગધ સે ને દવે ત લાંબાજી બેચે સે—’

‘એ દવે ધરિયોભાત રાખસે, બેધા. લાખુ બેરા બેનને બોલે પગ પાળસું. ક્યાં બેડેયા બેધા !’

‘એ ભારીન ને પુઠિયા સીસમ. ને મુસો છરો હોય ત બેરા દો, ભારીનના અરણુંને કામ આવી જસે—’

‘લખ દ્યાનાત, હેસા બેધા ! હણે ગોદને વટ આવીયા સી ઉપાં વરી તું ક્યાંથી આડે બિનપો. ને છ તારો ગડો ભારીન કી પુજસે, બેધા ! પેલપેલા યુ તારવાડે જઈ ધરીયું નખાળી આપ ને મુસો માની ખાઇ તૈયાર બિદો છે. મોસમ ખમી જન તો વરી રસે જાંધી ભારીન પો’આડી દેમું—’

રાતના બે વાગે દડકીયો નેસ દૂંકડો યધ રહ્યો. ભરતીનાં પાણી ભેરાળંબ જુજનીનાભોમાં પેસતાં હતાં. વાવડો પાછો ફરવા માગ્યો હતો. લાખાએ ફરી સુકાન લીધું. વદાણને વાંદાર જ્યાંવવા તીરમની છીપરો લંબારિયામાં અડાવી દીધી. રાધો સદ છોડવાળાંધવા, ટેકનાં મૂળ પક્ષાણી બેઠો. પપન પાણીના બ્લેમાં જોડા ખાતો જમશે દડકીની સોત ભેતો ભેસાભેર વધવા મડ્યો. મુસો મોરા પર બેઠોબેઠો ધમાની ચીપણી કરતો હાકોડા દેવા લાગ્યો, અને ખારપાળોના કાળમીંદ જોવાં મજબૂત બદનો બેવડાં વળાંવળી સુકાનના ઈસારે સડ ધરાવવા લાગ્યા. ઉપર કાળાભમ્મર આકાશમાં તારા અજુકતાંના; નીચે એથી પશુ કાળાં લાગનાં પાણીનો ઘૂંચપાટ સંભળાતો’તો. વદાણના સાધા ચરડચરડ બોલતા હતા. મરેડીમાંથી રસસા ફરતા તણખા બિડા દેખાતા હતા.

‘ખજરનાર લાખા ! ખજા હેંચાંવવારો ધડે દુકાંચ છે. એ... દરિયા સલામત ! જબાસ જુસાં પાંમ છેડે કાંદ્યો લાખા ! હણે દડકીના કુતા દેખાવે છે. હેસા કમોસમે ન્યાંલાં લગ્યા પ્યા છે. જબાસ દિકડો ફક્ત દેડ વામ મથે બો.’ યંબ પાસે ઇલાશને-ધૂપ મૂક્યો. સૌએ દરિયાપીરને યાદ કર્યાં. લાખો નીચે નખી સુકાન ફેરવે છે. મુસાનો જ્યાંજ લાખાને મેનાવતો જન્ય છે.

‘રોક જડાય રાધા.’ લાખાએ હુકમ કર્યો: ‘એ રસો ન છૂટે ! વાવડો જનર છે જમ્યા ! દડકીનો ભરોસો નહિ, જમ્યા ! ખ જ ર દા...’ લાખો ત્રાહક્યો. યંબમાંથી જન એ મજનો દુકડો મૂંટાળી સદ ફરફરાવી બોલાવવા

લાગ્યો. પમને એઠૂંડે પરમાણુ ઝાલી, રાધાએ કમરમાંથી ચાકુ કાઢ્યો ને બંધ-કાપવા લાગ્યો. નીચેથી સસમટ કરતો લધો રાધાની મદદે વધ્યો, ત્યાં રાધાનો પગ છૂટ્યા અને વદાણના ઝેક સોનો રાધો વદાણથી ચાર-પાંચ વામ પર ભમરી ખાના પાણીમાં જઈ પડ્યો.

‘ખામોશ જમ્યા ! છેડો ઝખ ! વાદ દરિયાપીર !’ મુસાએ રસો ફેંકતાં કહ્યું. પશુ રાધાનું નામનિશાન નોંતું.

લાખાએ લાણીને સુકાન આપવા માંડ્યું, પશુ આ પખતની કિંમત લાણો સમજતો હતો. પાંચપાંચ વર્ષની મફરોએ એને ખારવાની નિંદગીના બેલ જરાજર સમ-જની દીધા’તા. દડકીને મોંએ સુકાન પડે કા લાખો ને કાં મુસો. એ જે વિના ગધાના છવ જોખામાં દના.

‘ન હોય મામા ! પેલો વા’ણ પછી બીજો બધો ઈ કામ મારો છે. ઉકર્યાં તો મગસું, ન કાં મને પાપકાગણુ—’

લાખો દછ સુકાન ખૂંટિયે બાંધે તો પહેલાં તો કીસકીસા પાણીમાં બાણિયો બેળ યધ ગયો હતો. ચારપાંચ વામ એનો આકાર રાધાની બોજમાં તરો દેખાયો, પછી એ પશુ દેખાતો બંધ પડ્યો. દવે કિ-રમત પર વદાણ છેડી લાખો પંથ ફેર્યો. મુમએ દોડી સુકાન લીધું. આવા જુવાગમાં દડકાંનું પેટ લોલી ન જ ગસે, એટલે મુસાએ વદાણને ચકરાવામાં તાપ્યું. લધો ને ધનો ધૂંમી ઉતારી ફૂલતા તરના પાણીમાં પે-લાની શોધમાં આવ્યા. વદાણ ઉપર ને ધૂંમીમાં શામે સળગાવ્યાં. કંઠાકો સુધી મથામણ કરી, સવાર મુધી સૌએ તનતોડ મહેનત કરી. છેવટે રાધો ઠેક ટેકરાપાંચે ધડે જીવતો દાય આવ્યો. વળી બેવડી મહેનત કરી, પશુ લાખો અને બાણિયો દાય ન જ આવ્યા. ન છૂટકે-મુસાએ વદાણ પીંગ નજીકને ગંદરે ફંક્યું.

‘જોરમાંને દારતાન પૂરે કરનાં કહ્યું: ‘ઉ રાતે, સાજ, રડીને દરિયાપીરે ગસારત કરી, ને ઉ મરનાં મરનાં પશુ બી ને સજ રાત કંદિલ ખણી રીટોડી વારિયે સજને કંડો મથે કંધિ. ગધાને ધીયો કે દવે એની કામરી જુકાં જરૂર પીરસી વધ; પશુ અજ્ઞાની વાતું ઇ-સાન નથી સમજતો, સાજ. આંધર રાત્રે ખારવા કંડે મિયા, ત અરાર ઉપર લે લાસું પછ છે. કંદિલ ગરતો’તો એની ઇન પડબે લાખો બો છે; ઉન પડમે રડી ને એનો પુતર ખો છે. કંતાનમાં નાંખી મિણ્ણિ ગામમાં ખણી આવા ને ચોક વિચે સુધાડી. ઇપાં વરી ઇકડો મોજેજો થો. ને લાસ વેરી રાખી’તી,

પણ દરવખત રૂડી ને એના પુતરની લાસ લાખાથી આંધી ફાડી ગય. દિવસ ચડ્યો ને સર્ગવાલાં બેસે થઈ ગઈ લાસને ભેરી ખડકી, પણ જેસ તંપાં લાખાને જુદો ન કદ્યો તેસ તંપાં આગ જ ન પેડી. પછી જડાં આછનો યાનક છે તોંયાં માણુનરને આર્વા ને જડાં ફિલાટ ખો છે તોંયાં લાખાને આર્વો. ઉગરાન વરી જીજી કરમત થઇ. જુ ઠેકાણે માદીકરો ગર્વો'તા તી જગોએ રાતનાં પોંદમારીને છકડો કંદિલ પેરી 'ઓ. વટ જઈયે ત કાંચ ન દેખાય; પણ ઠેક દડકીના મું વડાંથી કંદિલ દેખાતો'તા. પછી તો દર રાને પોંદ-મારીને કંદિલ દેખાય, ને દડકીના નાખવાને ત ઉ કંદિલ ગોયા છકડો આગસિ થી ખો. ખજી ઈયાં યાનક ગાંધી આછનો નામ લઇ ગામત્રોકે એસા કાંધી ને રાજ' કંદિલ પેટાવવાનો લંધેલસત કીધો. અજ પણ

જુકાં ગરી કંદિલ પેટાવતાં જૂથી વિનું ત પણ કંદિલ ત પોંદમારીને થાય છે. ઉ કંદિલે છલાહી ખારવાના જાન લગ્યાવ્યા છે આછનો પરચો જોવા હોય ત તો દાબરાદલુર છે, સાબ, ગાકી લાખાનો દજી જુટકારો નથી. ઉ ચૌદશની રાતે ફિલાટ પર ભેરી આછની દુવા માગે છે; પણ દલુ એનો ફેસજો થીયો નથી લાખનો, પણ લાખો કોછને કન નથી દેતો. જુકા ઉ ચોકિયાતોએ ખુડમ ન મારી દોન ત લાખો એનો નામ ન લેત, સાલ. ઉન ડિ પછી છકડી વાર લાખો નકડી માથે છકડી ધંગીને જોરીતી-તડાં તુણાં નકડીનાં પાણી સુકાઇ ઁયાં ને લાખાનો ફેસજો થાય તંછે ખરો.

દલે આજ રાતજે પાખે સાલ ને લંગાલી પાણુ જે ય ભેરી પિરતુંલું ને ચરાખના પાટલા લખને ફિલાટ પર ઁયા છે, એમા કાયદો નથી થાવાનો. ગાકી તો સાલને કીક લાગે છ ખરો. મું ત જુકા સચી ખીના છે છ ચઇ દીધી."

ખીજે દવાડે પહેલી સવારે જનૈરદને ઁગસે આઠ માઈ થીનનો ટેસફેન આવ્યો. પાખે અને લંગાલી ક્રાફ્ટસર્મેન જંને તાવથી પટકાયા હતા. તાવ મગજ પર ગયો હતો જેથી બોલવાનું લાન ન હતું. જનૈરદે

લાખો દજી સુધાન ખૂંટિયે જાંયે તે પહેલાં તો કીવજેકાજ પાજીયાં લાખિયો એજ થઈ ગયો હતો

ડૉક્ટર માટે મોટર મોકલી આપી.

બોયરનાં ડૉક્ટર આવી પહોંચ્યા. તાવ નદિ જેવા હતો, છતાં મગજ ઉપર સખત અસર હતી. દવા આપી, પણ ડૉક્ટર દર્દ પારખી ન શક્યો. બરાબર ચોદ દહાડે ગેય બોલના જેવા થયા. જૂના જનાનની કોઇને ખાસ યાદ ન હતી. ફેલ્ટ ઉપર પહોંચ્યા પછી ઘુરત જ ઊઘી ગયા હોઇયું એમ ભેલિ કહેવા દના. થોડા દહાડા પછી રોરકીપરે અર્નેસ્ટના દાથમાં રોરલિસ્ટ ચૂક્યું.

‘વેલ મિ. અંતાણી, આમાં કેટલીક તપસીઓ મારેનો ઇન્ટેન્ડમેંટો નથી દેખાતો ?’

‘યસ સર, એ માલ મિ. પાધ્યે અને ગ્રાફ્ટસમૈન બાબુના અંગત ખાતે છે.’

‘અંગત ખાતે કેમી રીતે ?’

‘એ લોકોએ થોડુંક ખાનગી ખાંધકામ કરવા માટે સીમેન્ટ નેરેટી લીધેલા. એ મારેનું જિલ્લ આ સાથે છે.’

‘સીમેન્ટ ? અહીં તો સીમેન્ટનું કંઈ જ રાખ્યું નથી ને ?’

‘નો સર; મિસ્ટર પાધ્યેએ આપના યાનકનો

છબોંદાર કર્યો, તેમાં એ વાપર્યું.’

‘આપના યાનકનો ? વેલ, ઈંટસ સમસિય નમે આ જિલ્લ એકાઉન્ટન્ટને સમજાવી હું કહું તે પ્રમુખ ઉધરાવજો.’

ધડા પર અર્નેસ્ટને પાધ્યે મળ્યો.

‘તમને ફરી સાજા થયેલા જોઇ હું ખુશ થયો છું, મિ. પાધ્યે. જાને ગ્રાફ્ટસમૈને રાઇનામું આપ્યું છે એ તો તમે જાણતા હશો ? ખાઇ મ પાઇ, પેલા આપના યાનક વિષે. એ જિલ્લ તમારે ચૂકવવાની જરૂર નથી એવા ખરચથી તો આપણો મનૂરવર્ગ ખુશ થાય, એટલે એ ખાતે હું ખર્ચ સેનકશન કરવા તૈયાર છું.’

‘થેન્ક યુ, મિ. અર્નેસ્ટ; પણ આ અંગત ખર્ચ કારખાના ખાતે નાખવા ખુશ નથી.’

‘પ્રીઝ ડાયરેક્ટ, ઓફ મેન. તમે એને અંગત ખાનગી માનવા તૈયાર છો એ જોઇ હું ધણી ખુશ છું.’

અને મરકરીમાં દસતો અર્નેસ્ટ પાધ્યે તરફ જોવા લાગ્યો. આખરે પચ્ચ દુનિયાભરના ખારવાઓ વચ્ચે ફરિયો એક ખાસ ફીર્મસનરી થયો છે એ જાનવી ખુશી લોકને ક્યાંથી ખગર દોષ ? ‘મુઝાવી’

ઉપરની વાતમાં આવતા થોડાક શબ્દોના અર્થ

સાર=અરબી સમુદ્ર; કંઠાર=મોઠા; ધડો=લીછું પેટાણ; અટાર=રેલી; મેરિયાના ધાંમા=Mangrove Swamps; બર=કાંઠા માપવાનું સીસું; અસેસ=વાહ; ઇલાહી=ધણ; ધાસ કરવા=એક બંદરથી નીકળી ફરી તે જ અથવા નિવત બંદરે સફર કરવી; સીસલ=Seychelles ટાપુ-‘બિંદી’ મહાસાગરમાં; આધન=એડન; વાંદાર=પાછલો બાગ; ગ્યો=મયો; સામ=સાંબ-સાહેબ (જોરમાનની કચડી બાણમાં તે અર્થ ‘બંને બંધે ‘બ’ વાપરે છે તે ખ્યાલમાં રાખવાથી એની ભાષા સમજી શકાય); પ્યો=પડયા; મોરો=(ફેલ્ટનો) Prow, Fore; અંખો=જૂના વાસવાળો; હેવેલે Heave Ho; હાર્ડ=Hard; ખા=Portside; રોડ=Rod; પીટમરો=પોતાની મેળે; મું વિનાન=જુદગે; હેવેલે હી=હમખાં જ; ખડી ખડું હું=લઈ આવું છું; મોશનો ખુરિયો=મોશ પડેલ ખૂંવ જેવો લાકડાનો ખીંચો; ખુદખમ=સામાં ગોળ પડેલ પટ્ટીને બનાવેલું દાવિયાર; કિતાબું પિસેલ=કિતાબો પડેલ, જુસાં/પિસાં=ફેલ્ટ/પરિ;

સાઇ જમાર=આખી જિંદગી; અહીં હંતા નીકા ના તેજ તુખા=અમે આટલા નાના હતા ત્યારના; પે-ટાડા=ખાણ; મિર્શીને=માખુસને; સિદ્દત=છદ; સુલુ=અવાસુમાવાના ફરિય (Sulu Seaton); જુઆસખી=ખાજ કામ જુઆસખીના; ધા-મળુ=રેસો; તલઈ મનારની ખાડી=ક-વાકુમારી પાસેની ખાડી; માખાસ=મરહુમી અખાનું બંદર Mahomerah બંનેન્દરે; આલર=રજાનાં વાણી; પગો=વડકે લાંબિયા રમે; પિરાલન=પીચી જગ્યા; વારીયે=વો પેટે; ઇલાય=૧૬૬; સોર=૧૪૫૫; કવાની અરેલીમાં પડતી રાખતો રોડો; પરાય=ફૂંધી ૪; ગીમી=નાકપસળી; તિડો=ફેડ; જુરી પ્યો=માંગી ચણ; લકે=કેડ; સુસાને=કેડવાય; મિલિના મુશેમાન વારીયે કંઈકે પ્યો તો નર્મ મુને તિડો બલાય ન જુરત વરી=માહીના પૂતળાં પેડે કસે રસો દતો. નવિનર વળી મારી ફેડ ન જ આંખ; મેવા=માથ એ; વડકે=કતાવળો; બારીન=નહેરીન; છી=ગોડ=પાર; ૧૮=પાસે; ફેલ્લવારો=ફેલ્લવની નાલવન ધડાને એ નાંધ બોલારે ઇ. ૧૫૫=૧૫. Pre-sentiment; યું

આકાશી ગાન

ચિત્રકાર - વિનાયક મસોઈ

પેરા આકાશપટ પર ઘરડનાં શિખરો શા મ્હેન વાદળોદય ચરે છે ને વિલુની અમીમરી આંખ રામી ચદ્ધિમની નયોતિ ચમકે છે ત્યારે કલાકારની પીછી ને અદ્યુત ફરીન પામે છે તેની મુરુત્ય હાથ કંપારનાર શ્રી વિનાયક મસોઈ સાંતિનિકેતનના કલાવનનમાં શ્રી નંદલાલ બોઝ પાસેથી કલાપ્રસારી લઈ ત્યાં જ અધ્યાપક તરીકે રિયર થયા છે, હર્ષા કુદરતની ખાસ કૃપા હોય જોયી શરીર-સમૃદ્ધિને લીધે યુવાન લોહી તેમને વારંવાર સાકરપ્રવળો નરક ધમકી નય છે. તેમણે દિ'દુસ્તાન આખો જોઈ લીધો છે ને હાથમાં નાલેવડમાં જ કેસાસ શિખરની પ્રદક્ષિણા કરી આજ્યા છે. બપો મલ્લી ને ચપલની રમતોના શોખીન હોવા સાથે તે સંસ્કૃતિની ઉપાસના ચૂપા નથી. જરા દુરસદ મળે કે તેમના ખડમાં દિલગજાનું ગાન ગજાવી મૂકે છે. તે કોઈકાપુર તરડના દાક્ષિણ્ય છે ને મુંબાઈની સરકારી ચિત્રશાળામાં થોડો રખત ત્વા હતા; પણ ત્યાં દર્ષિત અભ્યાસ ન મળતાં સાંતિનિકેતનનો નિવાસ શોધ્યો છે.

રવદેશની સેવામાં કલાકારો

ફેટિહ - બલવન્ત ભટ્ટ

કરાંચી મહાસભાના આમંત્રણથી કુમાર કાર્યાલયે એત્રણ જુવાન કલાકારોને ત્યાં મોકલ્યા હતા. તે પૈકી શ્રી કુતુ દેસાઈ અને દુષ્ણલાલ બટ્ટ વ્યાખ્યાનપીઠને રાજ-ગારવામાં ફાકાયા હતા તે વખતે બાઈ બલવન્ત ભટ્ટે તેમનો આ લાક્ષણિક જાયાપ્રકાશ અને વસ્તુસંયોજનવાળો ફેટિહગ્રાફ લઈ એ પ્રસંગને યાદગાર બનાવ્યો છે. વ્યાખ્યાનપીઠ ઉપર દોરેલાં એ રેખાંકનો ઘણાં સૂચક અને પ્રેરક બન્યાં હતાં અને આગતુકોને ખાસ આકર્ષણરૂપ થયાં હતાં. કુમાર કાર્યાલય તરફથી મહાસભાને આટલી સેવા પહોંચી એ તેની કાતકિદીમાં એક સુંદર યાદગીરી છે.

‘કુમાર’ની કારકિર્દી

આચાર્ય શ્રી આનન્દશંકરભાઈનાં આશિર્વાદન

શ્રી હીરાલાલ પારેખે આંકેલું મૂલ્ય . શ્રી ‘ગિરીશ’ અને ઉપેન્દ્રે આલેખેલી પૂર્વધાઓ
કૌમાર

આ પાણી પ્રાચીન કાન્તદર્શિઓએ અને કાન્ત દર્શનથી પ્રેરાએલા શાસ્ત્રકારોએ મનુષ્ય-જીવનની તે તે અવસ્થાઓને તે તે અવસ્થાના રહસ્યદર્શી દૃષ્ટિગિહુથી અવલોકીને દરેકની જુદીજુદી કદર કરી છે, તથા એને અનુકૂળ એવાં-શાસ્ત્રો જાંખ્યાં છે. તેમાં વ્યાસમાં કાંઇક ખૂબી, કૌમારમાં જુદી, યૌવનમાં જુદી જ, અને પાર્શ્વકપમાં વળી તદ્દન જુદી, —એમ જુદીજુદી ખૂબીઓ અને તેને યોગ્ય ધર્મો રચ્યા છે. હાલના સમયમાં, જેમ આશ્રમધર્મમાં તેમ જ અવસ્થાધર્મમાં પણ સંકેર થઇ ગયો છે, અને તેથી ધણાં ઝડપ યતા નોંધએ છીએ, વસ્તુના વસ્તુ જુદી નથી, માત્ર દૃષ્ટિ-ગિહુ જુદાં છે; અને તે વસ્તુની જુદીજુદી અવસ્થાઓ પ્રમાણે જુદાં હોય છે. વસ્તુના પૂર્ણ અર્થસ્થભાવમાં સર્વ દૃષ્ટિગિહુને રચાત છે, સર્વનો સમાવેશ અને સમન્વય છે એટલું સમજવામાં આવે તો ધણાં કુરામ્બો મરી જાય, પરસ્પર દ્વેષ, તિરસ્કાર આદિ ભાવોને કારણ ન રહે અને સર્વ અપરચાનાં મનુષ્ય પરસ્પર એકતા સાધીને એક જ પરમ સહના ભાગી તરીકે, પ્રેમ અને આદરથી પરસ્પર વર્તે.

આ પૂર્વોક્ત જીવન-અવસ્થાઓમાંની એક, જે કૌમારાગરથા—વ્યક્તિની તેમ જ જનસમૂહના જીવન-ની—એને લગતાં સર્વ વિષયોનું નિરૂપણ કરવાનો અને એને લગતા બાવ પ્રેરવાનો પ્રધાન આશય ‘કુમાર’ પત્રે રાખ્યો છે એમ કું. સમજી લે. આપણા દેશમાં અસારે એક જ આચાર્યથી અમુક પત્ર નિલાપવું પત્ર-કારોને કહણુ થઈ પડે છે અને તેથી દરેક પત્રકાર-પોતાના મુખ્ય ઉદ્દેશથી કાંઇ ને કાંઇ ખારી અમેલો દેખાય છે, અને તે પ્રમાણે ‘કુમાર’ પત્રના તંત્રીને પણ યગ્નીવાર પદિચિન્તિને નમવું પડ્યું દશે. તોપણ પૂર્વોક્ત કાર્ય એ એનો મુખ્ય પ્રદેશ છે, અને તે થીલુન ભાર્મ રચિશ્વકર રાણે શુદ્ધસાનમાં પ્રગમ શોધી કાઢ્યો અને એના મદદના તરફ શુદ્ધસાનની પ્રગતિ પ્રથમ લક્ષ્ય બેઠું એ મારે એમનો આપણા ઉપર થોડો ઉપકાર નથી.

એમના કાર્યપ્રદેશમાં કૌમારાગરથાનું સક્ષ જીવન —એટલે આપણા વર્તમાન શાળાના શિક્ષણપદ્ધતિ પં-રિભાષામાં જેને ‘Secondary Education’ કહે છે તેનો સમજો પ્રદેશ આવે છે. પણ ‘Secondary Education’ એટલે ખડું જ્ઞેતાં ‘Secondary Schools’—મિક્કલ સ્કૂલ અને લામ્પસ્ટ્રા—તો શિક્ષણ-ક્રમ એટલું જ સમજવાનું નથી. શાળાનું શિક્ષણ એ તો તે કાળના સમગ્ર શિક્ષણનો માત્ર એક વિભાગ છે—જેની જાદાર કૌમાર જીવનને કેળવવા માટે નિશાળ પ્રદેશ પડેલો છે. એ કાળ વિચારનો નાદિ તેટલો દર્શનનો, પરીક્ષણનો નાદિ, તેટલો અપેક્ષાકનનો છે; અને તેથી એમાં સૌંદર્યનું દર્શન અને સસનું અપેક્ષાકન અને આ-રિત્યનો આચાર—ન વિવેચન, ન પરીક્ષણ, ન વિગદીન, —પ્રધાનભાગ રહે છે, અને તેથી યોગ્ય જ, રીતે, શુદ્ધ અને પવિત્ર સૌંદર્યનાં ચિત્રો, સૃષ્ટિની વિવિધ વસ્તુઓનાં વર્ણનો, અને વીર અને ઉદાર મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો એ ‘કુમાર’ પત્રમાં મુખ્ય રથાને હોવાં નોંધએ અને હોય છે.

આજ એ પત્રને શુભ દિવસે મારી ભાવના પ્રકટ કર્યા છજી તો એના મુખપૃષ્ઠ પર શકુન્તલાના કુમાર ભારતનું—સિદ્ધનો કાન પકડીને ખેંચતા અને સિદ્ધને ‘ઉપાડ તારા દાંત’ એમ કહેતા કુમાર ભારતનું—ચિત્ર મૂકું. વર્તમાન દેશના વાતાવરણમાંથી પ્રેરણા લઇ ભણે અમો કેાઇ બ્રિટિશ સિદ્ધને પ્રેમ અને જાળથી રમાડતા અને વશ કરતા આર્થ ભારત દેશની મૃતિ નિદાશે; કેાઇ ભણે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાંથી મૂચના લઈ, વિકરાળ પ્ર-કૃતિનું મુખ કાઢી એનાં રહસ્ય ઉકેલનાર સાયન્સનું ચિત્ર જુઓ; પણ એ જે ખાન કરતાં પણ એનો વાસ્વાર્થ—શુદ્ધ કૌમારાગરથાનો અંકોધ અને અજાયના-ભળોં ભાવ થોડો રમણીય નથી. એ ભાવ જ અમારા યૌવનને જીવનના વિવિધ સંધાઓમાં પવિત્ર વીરસથી ભરશે, અને એ વીરસ જ અંતે અમારી જીવનસંધ્યાને સમયે અમને નિર્મલ શાંત ભાવે પ્રજ્વળાં દર્શન કરાવશે એમ અમને અશક છે. આનન્દશંકર બાપુભાઈ મુવ

‘કુમાર’નું મૂલ્ય

સન ૧૯૨૫માં ગુજરાતી સામયિક સાહિત્યમાં નવું નવાં પત્રો કાઢવા આસપાસના સંતોએ ને વ્યવહાર મુશ્કેલીઓથી ભીતિપરા કે વ્યથા ન થતાં ત્રણ આડગ ગુજરાતીઓ, જાણે કે કોઇ સાદસ એડવા નીકળ્યા હોય તેમ, દરેક જણ પોતાના અનુભવેથી એવાછો, પોતપોતાના અભિપ્રાયને સિદ્ધ કરવા સાર, પોતપોતાના આદર્શોને મૂર્તિમંત જાળવવા સાર પ્રયત્ન થયા દતા.

‘શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ’ના તંત્રી શ્રીયુત નૃસિંહપ્રસાદ કોલિ-દાસ ભટ્ટે, પ્રચલિત કેળવણીની પદ્ધતિથી નિરાશ થઇ તેને ગોઠવ માર્ગે વાળવા, તેમ તેને નવું વલણ આપવા સામગ્રીદાસ કૌલેજના અધ્યાપકનો પ્રતિષ્ઠિત ઓહો છોડી દહો, એ જ ભાવનગરમાં કેળવણી સુધારાનું કાર્ય દાય ધરેલું અને તેને અંગે શ્રી દક્ષિણામૂર્તિભવન ચલાવતા દતા, ત્યાંથી ઉતરના નામનું સામયિક શરૂ કર્યું. આને એ દક્ષિણામૂર્તિભવનના પ્રકાશનોએ આખા પ્રાંતમાં કેળવણીની આગેવાની લીધી છે એમ કોઇ પણ કમ્પ્લેક્ષ કરશે. ખીન્નું ત્રેમાસિક ‘કૌમુદી’ પણ એ જ સહેજના વતની, પરંતુ મુંઝાછના યાનાવરણ-મા ઉછરેલા અને પોપણ પાગેલા શ્રીયુત વિનયરાય કલ્યાણરાય વૈષ્ણે ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસ અને અભિવૃદ્ધિ માટે કાઢ્યું. સાહિત્યસેવાને જ પોતાનું અવન-ધેય જાનાતી, તે માટે કુદરી ધરવાળો જનાવ, એ આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ યુગમાં તેમના અ-વનથી દૃષ્ટાન્ત્ર જાઓ છે. એક જ ધેયની પાછળ જે આગ્રહ ને મનોજાળ બાનેક અડચણો પડના છતાં તેઓ જાતની રહ્યા છે, એ ખચિત એમના માટે માન ઉત્પન્ન કરે છે. ‘ક્રિસ્ટલી રિન્ચુ’ કે ‘એડિગર્મ રિન્ચુ’ જેવું એકાદ ત્રેમાસિક ગુજરાતીમાં નીકળતું એવાને હું ધણી વાર ઇચ્છતો. મારે એ મનોરથ ત્રેમાસિક ‘કૌમુદી’-એ સિદ્ધ કર્યો છે એમ મારે આનંદસદ્ધ કહેવું જોઇએ.

ઉપરાંત એ પત્રોની પેઠે ત્રીજું માસિક ‘કુમાર’ શરૂ કરનાર શ્રી રવિશંકર રાવળ પણ ભાષનાશ્રીલ ને કલામય ઉત્સાહી પુરુષ છે. એઓ પણ ભાવનગરના જ વતની. તેઓ પહેલા એ તંત્રીઓની પેઠે યુનિવર્સિટીના પદવીધારી નથી, પરંતુ સર જે.એ. સ્કૂલ ઑફ આર્ટ-ના પ્રેસિડન્ટ અને મુંઝાછની આર્ટ સોસાયટીનો સુપર્યું ચંદ્રક ગેળવનાર ગુજરાતી-કલાકારોમાં પહેલા છે.

એમણે ઇચ્છ્યું હોવ તો પોતાના ચિત્રકારના ક્ષેત્રે વળગી રહી સારી સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરત; પણ એમનું માનસ કળાની સેવાનાં સ્વપ્નો સેવતું હતું. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથી જ દિલ્હી પ્રાચીન કળા પ્રતિ પ્રેમ થયેલો, અને જેમજેમ એ પ્રેમ દૃઢીભૂત થતો ગયો તેમતેમ દિલ્હી કળાના ઉદ્ધાર માટે એમનું મન રાતદિવસ વ્યથાતું, અને આપણી જનતામાં કળા પ્રતિ જે પ્રગાદ છે ને કેમ દૂર થાય અને ને પૂર્વવત્ કળાપૂજક ને કળારસિક કેમ જાને એવો માર્ગ શોધના રહેતા. આ મનોદશમાં એમને ‘વીસમી સદીના’ રથાપક રાગંદર દાશમદમ્ભ-નો સમાગમ થયો. બંને સ્વપ્નો સેવાનાર અને દેશનાં કળા તથા સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે મંથન કરનારા, ર. દાશમદમ્ભની સંગતિથી શ્રી રવિશંકર રાવળને ચિત્રમ પત્રકારિત્વનો રસ લાગ્યો. એ પહેલાં માત્ર રફુડિગોઆર્ટ ઉગર જ તેમનું લક્ષ્ય હતું. આપણાં માસિકોની આર્થિક સ્થિતિ ધણીખરી ખોટમાં હોય છે; ‘વીસમી સદી’ના દાખલો તેમની આંખ સમક્ષ દતો; તતે એવા શીખ નહોત કે એ કાર્યમાં ખર્ચેનો મોટો ભોળો કપાડી શકે; પણ એમણે જોઇ લીધું કે આપણા પ્રાંતમાં કળાનો પ્રચાર કરવો હોય, સોકને લલિતકળાનો રંગ લગાડવો હોય તો એક મુખપત્ર કાઢવે જ છૂટકો છે. ભલે પછી તેમાં દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાય નહિ. જાણું તેમા ખોટ ખમવા તેમજ વખત આપને આશ્ચર્યકો બોગ આપવા પણ તૈયાર રહેવું જોઇએ.

જ્યારથી ‘કુમાર’ના તંત્રીએ અમદાવાદમાં આવી ચાણું નાખ્યું સારથી હું એમના નિકટ સમાગમમાં પું અને એમની સાથેની વાનગીતમાં મને હમેશાં એમના કળાપ્રેમનું દર્શન થયું છે. એમને મેં કદી ધંધા વિશે વક્ષણાં મારતાં જોયા નથી. પણ આપણી પ્રાચીન કળાના શોરભ ને સોંદર્ય માટે, કળાના પુનરુદ્ધાર ને પ્રચાર અર્થે ઉત્સાદ દાખવતા ને તલસતા જ નેલા છે.

એમની જીડીનજરને જોવી પરીપ્રાશસકિતો ખ્યાલ એટલા પરથી આવી શકશે કે કળાપ્રચારાર્થે જે મુખપત્ર કાઢવાનું એમણે નક્કી કર્યું તે કુમાર માટે ખાસ નિયત કર્યું. કે જે નવી પેઢીના ધડનારા છે અને જેમના પર કળાના સંસ્કાર જલ્દી ને સરળતાથી પાડી શકાય. વળી વધુ આનંદજનક ને મગરૂરી લેવા જેવું તો એ છે કે એ કાર્ય વ્યક્તિગત રહ્યું નથી પણ એક સંસ્થાર્થે

પરિણામ પામ્યું છે. ‘કુમાર કાર્યાલય’ તરીકે આજ તે જુદા જુદા સ્થાનમાં પ્રસિદ્ધિ ને પ્રાપ્તિ પામી છે.

સન ૧૯૨૦માં જૂદી ગુજરાતી સાદિલ પરિષદ મળી તે વખતે ગુજરાતમાં ‘વીસમી સદી’ એકલું જ સચિત્ર માસિક હતું અને જાણસાદિલ જે નદિ જેવું હતું તેને વધારવા શું કરવું જોઈએ તેનો વિચાર કરવા એક કમિટી નીમાર્ગ હતી. આ વસ્તુસ્થિતિ લક્ષમાં રાખ્યા પછી વાચકો કળાના તેમજ જાણસાદિલમાં આપણે કેટલી પ્રગતિ કરી છે, તેનું માપ કાઢશે તો જણશે કે એમાં કુમાર કાર્યાલયનો દિરસો નાનોસૂનો નથી. કુમાર કાર્યાલયે માસિક દ્વારા સાદિલ ઉત્પન્ન કર્યું તેમજ ગુજરાતની મુદ્રણકળામાં નવી રૂચિ ને સંસ્કાર પાડ્યા છે, અનેક પુસ્તકો પરનાં આકર્ષક પૂઠાં કુમાર કાર્યાલયને આભારી છે. આજે છાપખાનાં નેના ઘોરજો સુધારા કરવા મથી રહ્યાં જણાય છે એમાં જ તેની એક મોટી દેશસેવા થઈ ગણાય. ‘પરી રીતે ગુજરાતમાં કલા મારેનો જોખ સુકુમ હતો તેને જન્યુન કરવાનો યશ’ એ કોષ્ટ એક વ્યક્તિ કે સંસ્થા લેવાનો કાવે કરે તો તેના દહદાર શ્રી રવિચંદ્ર રાવળ કે કુમાર કાર્યાલય છે. એમ સોને સ્વીકારવું પડશે.

‘કુમાર’ રસિકતા જન્યુન કરી છે તે સાથે કુમારે અને ‘કુમારિકા’ એ પર શુભ અને ઉચિત સંસ્કાર પાડ્યાનું કાર્ય પણ વિસાદું નથી એ તેનો એકેએક અંક જોનાર જાત્રીથી કહી શકશે. તે સંસ્કારો એક જ જાણના નથી પણ સર્વદેશી, સમગ્ર જીવનને સ્પર્શ કરનારા, આશાપ્રેરક, ઉચ્ચગામી, ઉદ્ધવાસલયાં અને નવીન જગ તથા ચેતન અર્પનારાં, તેના સદ્ગત નિરીક્ષકને જણાયા વિના નાંદ રહે. અને તેની રજુઆત એની દક્ષતાથી, એટલી સફાઈથી, અંધળેસમાં ચિત્રો તથા લેખાં પ્રકારના અને કલેશિત મુદ્રણથી થાય છે કે તે મૂળ વસ્તુને વિશેષ જોખ આપે છે અને તેને વધુ ખેચાણકારક તથા તવરપર્ણી કરે છે અને તેમાં એની વિશેષતા તથા મદત રહેતી છે.

કુમારે જીવનનો આરંભ કરતાં પૂર્વે પ્રવાસ કરી જીવનસંસ્કાર સમૃદ્ધ કરવા જોઈએ, વાચનિત વાગીને જીવનઆદર્શ પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ, તથા પ્રતિદાસ નિરૂપીને જ્ઞાનની વિદ્યાળના મેળાની નવીન પ્રેરણાઓ સંગ્રહી જોઈએ, તેમ વિજ્ઞાનના અધ્યયન દ્વારા જીવન-

માં ચોક્કસાઈ, નિયમબદ્ધતા અને સચોટતાની છાપ ઉતારવા પ્રયત્ન થવો જોઈએ. એ જાણી માલિકી, સંસ્કારભંડોળ પ્રાપ્ત થાય એવા વિધિવિધ પ્રકારના લેખી કેટિના લેખો, કાવ્યો, પ્રવાસવર્ણન, વીરગાથા, કદાચી વગેરે આપી ‘કુમાર’ નવીન અને જીજ્ઞાસી પ્રજાને જે જ્ઞાનસાધન સાગમી પીરસે છે તે ગરેબર અનુપમ છે, અને તેમાં પ્રકટ થતો જ્ઞાનસીમા ખંડ અને દુયકા સંપદ તેનું આકર્ષણ જોર વધારે છે.

અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થતું આર્થર મી સંપાદિત ‘માઇ મેઈસ્ટ્રીન’ લાયગાં આપનાં ને જ્ઞેનાં જે જ્ઞાનંદ ને મુખની લાગણી અનુભવાય છે, એવું ‘કુમાર’ મળતાં થાય છે. તે એકલા કુમારે મારેનું માસિક રહ્યું નથી પણ નાનામોટા સૌ, સ્ત્રી ને પુરુષ તેનો એકસરખો રીતે લાભ લે છે ને એ જ તેની વિશિષ્ટતા છે.

કુમારેને તે કળા પ્રતિ આકર્ષે છે, તેમના સંસ્કારોને પોષે છે, તેમને નવીન કલ્પનાઓ જણે છે, તેમનું સંકલ્પજન દ્રઢ કરી, તેમને વિધિવિધ પ્રેરણાઓ અર્પે છે, તેમના જીવનને રસિક, સમૃદ્ધ અને સંસ્કારી કરે છે; અને આ બધું તે કોષ્ટ પ્રકારના પાંડિલ કે વૃથા વડાખ્યુનો કોળ કયાં વિના સ્વાભાવિક રીતે કરે છે તેથી તેને શોકપ્રિયતા સ્ત્રી સિદ્ધિ મળી ચૂકી છે.

સ્વાસ્થ્ય મારેનો ઉત્તમ જોખપાઠ તો પોતાના સાધન અને શક્તિ પર જ અપલ્લખી રહીને શ્રી રાવળે ‘કુમાર’ને પગલર જનાવીને જે રીતે આપ્યો છે તે કોષ્ટ પણ વ્યક્તિને—ખાસ કરીને કુમારેને અનુકરણીય થઈ પડે એવો છે, અને તે એની વિશેષ સિદ્ધિ છે.

પણ માસિકો વ્યક્તિગત નિવડી સફળ થયેલાં જણવામાં છે, પણ આમાં કોષ્ટ એક નામની વિશિષ્ટતા કરનાં સંસ્થાની મદત તથા માદૂમ પડશે. ‘કુમાર’ને પોતાનું કહેવતપ્રવચારી અનેક વ્યક્તિઓ મળી આપશે. આ પ્રકારનું મમત્વ, પોતાનું વ્યક્તિત્વ લુપ્ત થવા દહતે અને સૈનિક સલ્કાર મેળવીને ‘કુમાર’ના તંત્રી અને કુમાર કાર્યાલયના સંસ્થાપક શ્રી રાવળે જે બાંધું કર્યું છે અને જે પ્રવિદ્યા તથા માન પ્રાપ્ત કર્યાં છે, એ ગુજરાતી પત્રકારિત્વમાં તદ્દન નવીન જનાય છે.

તેથી ‘કુમાર’નું મૂલ્ય મારે મત પાળું મોટું છે; અને ગુજરાત મગરૂરી તથા માન લઈ શકે એવું તેનું કાર્ય ને કાર્યસિદ્ધિ છે એવો મારો નામ અભિપ્રાય છે.

હીરાલાલ દિલ્લુચનદાસ પાઠેખ

કાળના તરંગો

નવાણુ માસ 'કુમાર'ને થયા, અને આ એનો સોમો અંક—શતાંક.

નાનેરો ભાષ કે પુત્ર ઉત્તરોત્તર પોતાનાં પાંચો કામોમાં પાર પડતો નવય અને એના વડીલને જે આનંદ ને ગર્વ થાય તે 'કુમાર'ના વધના જતા ઉત્કર્ષમાં મેં અનુભવ્યા છે. જો કે 'કુમાર' મારે આજ સુધીમાં ભાષે જ પાંચપચીસ લીટીઓ મેં લખી દશે.

'કુમાર' જન્મ્યું, વધ્યું ને આજે તો આટલું જાણું ઉપયોગી ને લોકપ્રિય થયું. પણ તે પહેલાં, 'કુમાર' રૂપે એક સ્થાને મૂર્ત સ્વરૂપ હોતાર એ વસ્તુનાં પ્રેરક બળો અનેક દિશામાંથી બળ કરી રહ્યાં હતાં.

૨૫. દાહમદમદનાં ઝલ્લગાન કરનાં ઘણાં એણે 'પીસમી સદી' માસિકનો જે સુંદર દેહ ઘડ્યો તેની વાતો કરે છે. એ બધું સાચું દશે; પણ વધુ સાચું તો એ છે કે જીણે યુગરાતના કેટલાય અણપ્રીતિયા રહી જતા એવા દીકરાઓને દુનિયાની નજર સામે ઊભા કર્યાં. ૨૫. હાથનો આ સાચો અક્ષરેદ.

૧૯૧૦-૧૧ની આ વાત. ધણે ઠંકણે જુદેજુદે રૂપે એ લખાણ છે. 'કુમાર'ના તંત્રી સંવિશેષર રાવળનાં દેવાની ડાળડીમાં જે બીજાં દંતુ તેને પ્રેરણા પાનાર ૨૫. હાથ.

ભાવનગરમાં સંવિભાષના મકાનો ૧૯૨૦ના મે કે જૂનમાં 'કોમુદી' કાર્યાલયરાય સંવિભાષને એક યોજના સમજાવતા હતા. 'ચેતન' માસિકની ચર્ચા ચાલતી હતી. બેકદર યુગરાતમાં કોષ કદર નહિ કરે એવી મેં કસંકા તે વેળા કરેલી. સંવિભાષએ તે વેળા એક લાંબો પત્ર અમારી વચ્ચે વાંચ્યો. તે હતો ગોડળના જનુઆર્થ રાવતનો. સાથે એક સુંદર દરતલિખિત સામયિક પત્ર (ધણું કરીને માસિક) 'જ્ઞાનાંજલિ' જતાવ્યું. જનુ-ભાષમાં કળાનો આત્મા ભર્યો પડ્યો હતો એની સાક્ષી તરીકે. એ જ એકામાં થી દેશગણ પરમાર અને મેરણીવાળા ૨૫. ભાષશંકર દવેનો પરિચય મેળવેલો.

કાઠિયાવાડમાં રેલવેના એક રેશનમાસ્ટર, અરમી સદી પહેલાં જેવું ભણતર લબ્ય હતું તેવું મોક પામેલા. પણ એનાં પુરુષાર્થ ને પ્રારબ્ધ જાણુ બેરકાં. કયા રેશ-માડીનું ધમાલિયું ને નીરસ જીવન! પણ એમાંથી એણે વખત ને શક્તિ જવાવી એક વિદ્યાધામ કાઢ્યું: દક્ષિણા મૂર્તિ. સંવિભાષ કુમાર રૂપે એ દક્ષિણામૂર્તિના સુદમ-

સ્થળ દેદના સાક્ષી. ત્યાં એમણે અનેક સ્વપ્નાં મેવેલાં.

એ કિશોરો: તેરચોદ વર્ષનામાંક દશે. હોનાળ ને શર-માળ. રમતિયાળ જાણુ નહિ. ભણતર કોઈ દિ ચૂડે નહિ. દાદાની કાળી જમણી જાંબુ જેવા. દક્ષિણામૂર્તિમાં ભણે.

તે દિ' દરતલિખિત માસિકો આટલાં પાંચાં નહાં. ક્યાંક દતાં. ગાંધીજીના આશ્રમમાં કે દક્ષિણામૂર્તિમાં; કે ગોડળમાં 'જ્ઞાનાંજલિ' સંતાતું સંતાતું ડોકિયું કરતું.

કિશોરોને ૨૬ લાગી માસિક કાઢવાની. ધી એ વખતની એમની હોંસ! ચિત્રો કાઢે ને લેખો લખે. પૂઠાં ચીતરે ને સુશોભનો ગોઠવે. પણ નામકરણતિનું સદ્ભાગ્ય મને સાંપડ્યું. 'નામ કહો, જસ નામ કહો.' એ માસિકની યોગાગ્રાણી ચર્ચા: 'કુમાર'.

એ કિશોરો આજે તો મોટા થઇ ગયા છે. જણાય ગયા છે કેદ અમેરિકા સુધી. યોગબો હો એ અનેન-ઉપેદને? 'કુમાર'ના એ પ્રથમ ઉત્પાદકો.

લાવનગરમાં આ છોકરા સંવિભાષને દેહ નમૂં. સંવિભાષ મુંગાઈથી અમદાવાદ આવ્યો રિશર થયા ને જૂનાં સ્વપ્નાં સાચ્યાં કરવા પ્રયાન આદર્યો. કિશોરોનું 'કુમાર' સંવિભાષના હાથમાં આવ્યું; લાલનપાલન ને પોપણ રક્ષાય મારે. આમ 'કુમાર' જન્મ્યું.

પછીથી 'કુમાર'નો ને તેના સ્થાનિક મેળનો પરિ-ચય નથી. પણ કોષક કવુ દેસાઈ કે કોષક કૃષ્ણરાય શીપસાણી, કોષક ઈન્દુલાલ ગાંધી કે કોષક ઉમાસેકર જોષી, કોષક 'સુન્દરમ' કે કોષક પ્રદલાદ પાંડેયા: આમ કેટલાયે જનાઓ 'કોષક'નાં આત્મચીજ જૂમિમાંથી જતાર આવવા જળ કરી રહ્યાં હતાં. 'કુમાર' દાસ એને એકુરિત થતાં સો જુઓ છે.

આમ, નવયુગરાતના પાળામાં પ્રાણ પૂરતું 'કુમાર' સો. માસ પૂરા કરે છે ત્યારે જૂની રીતે કહેવાનું મન થઈ નવય છે કે 'સો વરસનું થાતે તારાં બધાં જોયય.' 'ગિરીસ'

'કુમાર'નો પૂર્વજન્મ

કુમારનો શતાંક: તેને મારે રમરણે જોઈએ.' સંવિભાષના કાગળ આવ્યો. 'અદી હોત તો કાન પડીને લખવા બેસાડત: જનુઆરએ ઉગેયું હતું. ધરીક તો થયું કે શિક્ષાની એ મળ લેવા કેરો કાગળ મોકલવાનો ચુન્હો કરે. પણ . . . ભગવાન જુદાના પૂર્વજન્મની તાતકાલીન

જેમ ‘કુમાર’ના પૂર્વજન્મની આ કથા છે. દસ્તાવિજિત માસિકોની ધેરછા પહેલાંનો એ યુગ હતો. આજથી દસ વર્ષ પહેલાં એમણે કુટુંબનાં જાળોકોના મંડળમાં ‘કુમાર’નો જન્મ થયો. ‘વીસમી સદી’ના એક નાનપણથી અગે જ્ઞેના હતા. કારણકે રવિભાઈનાં તેમાં વિશે હોય. સારાકાકા-મામા (શ્રી મસ્તગમ પંડ્યા)ની તેમાં વાર્તા આવે. દક્ષિણામૂર્તિ વિનયમંદિરમાં શુન્દરાની, દિંદી, એછેછ માસિકો વાંચવાનો અમને ખૂબ જોખ હતો. દક્ષિણામૂર્તિના વિદ્યાર્થીઓનું એક દસ્તાવિજિત માસિક આવતું હતું. તેનું નામ ‘વિદ્યાર્થી.’ પણ તે તો અમને ભારેખમ લાગતું. જ્યાં લેખો અંબીર ને નિર્બંધ જેવા. વળી કથાનો તો તેમા પ્રવેશ જ ન મળે. આ જ્યાં ઉપરથી કુટુંબનાં નાનાં જાળોકો પણ કુટુંબના રંગો પૂરે અને રસ લઇ શકે એવું માસિક શરૂ કરવું એમ અગે (અનંત અને ઉપેન્દ્ર) નક્કી કર્યું. રવિભાઈ અમરેજવારે ભારતનગર હોય ત્યારેભારે તેમની સાથે માસિકો વિષે તો કલાકો સુધી વાતો થાય. જ્યારે તેમની પાસે આકાશના રંગો કેમ ચીનરવા તે સી-ખયા ગયા હોય. થોડો વખત કામ કરી શકી જઇએ એટલે અગાડીમાં વાતો શરૂ થાય વિલાયતનાં માસિકોની વાત ચાલે. ‘માઇ ઍંગ્લીશ’ વગેરે ફેની રીતે શરૂ થયાં ને કેમ આખજ પધ્યાં તેની વાત થાય. શુન્દરાનમાં, શુન્દરાતીમાં જાળોકો મટિ—કુમારો મારે એકે માસિક નથી તેની પણ કલાકો સુધી વાતચીત કરનાંકરનાં એવાં ચંદ્ર ગય.

એ અરસામાં આર્યદેવીની ‘વિદ્યુત્સ એન્સાઇક્લો-પીડિયા’ની ખૂબ અસર થઇ હતી. તેમાંથી કુમારના વિષયોનું વૈવિધ્ય અમે લીધું. દરેક એકમાં કનર કિઝાઇન, મુજાપૂઠ, સુશીલનો જાહલાવવાં જ જોઇએ. સાંભળેલી, એછેછમાં વાંચેલી, દિંદીમાંથી રૂપાંર કરેલી ને એની જાંજ પરીની વાતો અંત કલિપત વાતોના મુખ્ય મેળો થતા. દરેક એકમાં નોંધ—તેની લેખ પણ અમે લખતા. તેમાં દક્ષિણામૂર્તિના ‘વિદ્યાર્થી’ની રપછ અસર હતી. નોંધમાં વડીલોને લેખો ન આપવા જાણત કમકાસી કાદવાની અને ‘આખ થવું જોઇએ’ ને ‘તેમ ન થવું જોઇએ’ એવું લખવાની ભારે મજા પડતી.

જ્યાંને મરખો રસ આવે તે મારે અમારી જાળક મંડળમાંથી લેખો કાર્યવાદકો નીમ્યા હતા. અનંત અને

ઉપેન્દ્ર વ્યવસ્થાપકો થયા. નરેન્દ્રને તેની નીમ્યો. ચિત્ર મનુને પ્રકાશકો કલા. તે સિવાય માખ લલિત, રામ-ભાઈ, સુશીલ વગેરે થયા. તેનીઓ પણ ગણતર્ય મદિને જાહલાવતું રાખ્યું હતું. એકંદરે એ માસિક કાદવામાં અમને જ્યાંને ખૂબ આનંદ પડતો હતો, અને જ્યાંને તેમાં મદત્ત મળતું હતું. ખીન વાચે કે ન વાચે, પણ અમે તો જ્યાં જ એકંદરે વારાફરતી વાંચતા અને ગર્વ લેતા, એટલું એ જ્યાંને પ્રિય હતું.

પરિચિતો વાતોમાં અને જીન્ટે જ્યાં કુમાર, સાદસ શૌર્ય અને રસની મૂર્તિ રૂપે આવે, એટલે અમને ‘કુમાર’ નામ ગરુ મંચી ગયું અને તત્ત અમે તે આનાઅનું. ‘કુમાર’નો દીવાળીનો એક ખાસ આકર્ષક અને દર્શકાર જોડો. ‘વીસમી સદી’ના દીવાળીનો એક મટિ દાઇ-મદમદ જલુ જોઇમન લેતા તે સાંભળેલું. તે ઉપરાંત એછેછ માસિકોના નાનાકાના એકે પણ વિશેષ સુદર જોવા હતા. તે ઉગરથી ‘કુમાર’નો દીવાળીનો એક પણ અમે સર્વગમુદર ગવાવવા વિચાર કયો હતો. અને તેની પાછળ એવા તો લાગ્યા કે જાકીના જ્યાં એક સાથે મૂડીએ એટલે મોટો, ચિતિન. અને સુદર એ એક કાદવો હતો. એ એક જાદર પડ્યો ત્યારે અમારા આનંદનો પાર નહોતો.

‘કુમાર’ એકાદ વરસ આપ્યું હતું. આં તો રવિ-ભાઈએ શુન્દરાનમાં જ્યાં કુટુંબો મટિ જાપેલું ‘કુમાર’ શરૂ કર્યું. ‘દાઇરમારક એચ’ પ્રસિદ્ધ કરવામા રવિભાઈ-અનુભાઈનો સુયોગ થયો હતો. એ સુયોગ આવુ રહેા ને નેમાંથી ‘કુમાર’નો જન્મ થયો. શુન્દરાને પેલાનો કળા અને એવા સમર્પણ કરવાનો વિચાર રવિભાઈ કરના હતા તેમાં તેમને ‘કુમાર’ નામે દિશાસૂચન કર્યું અને “દમે આપલું ‘કુમાર’ જાપેલા રૂપમાં જાદર પડશે” એમ એક દિવસ રવિભાઈએ કહીને અમને સાનંદાશ્વર્ય ઉપજાવ્યું ! એ સાંભળ્યું ત્યારે અમારાં કુતૂહલ અને અધીરાઇ એટલાં જ્યાં હતાં કે પ્રસિદ્ધ થવા પહેલાં કેટ-લી ને નાર રચનામા ‘કુમાર’નાં રંગ, રૂપ, કદ જોયા. રૂપ અને કદપતા જેટલું રમ્ય ને ભવ્ય થતાં હજી ‘કુમાર’ને વાર લાગશે; પણ એનો પહેલો એક જાદર પડ્યો ત્યારે આદિતીય અને રોમાંચક જરુલાગ્યો હતો. આજ સુધી શુન્દરાતીમાં જાળોકો મારે—કુમારો મારે પહેલાં આવું કર્યું કરી કાઢ્યે જ્ઞેનું નહોતું.

બીજા દેશોનાં માસિકોનો વિકાસ જોઈએ તો લાંબે કે 'કુમાર'નો દૈનિક દસપીસ ગણે વિકાસ થવો જોઈએ;—અને તે થશે જ. અનંત—ઉપેન્દ્ર 'કુમાર'ના અનેક પ્રેમીઓ તથા વાચકો તરફથી 'કુમાર'

તેમના ઉપર પાડેલા સંસ્કારનાં સ્મરણો અમને ખ્યાં છે, પરંતુ આ એક પાર્શ્વ કરતાં ઘણું મોટો અને સ્વે. થઈ જવાથી સ્વજ તથા—સમયના સંકેતો કાનું અમોરે નંદીકે તે મુલતરી રાખવાં પડ્યાં છે. સંસ્કાર સમયોની એ માળા હવે પછીના અંકોમાં પ્રગ્ન થશે.

કવિવર સ્વીન્દ્રનાથની ચિત્રકલા

[અનુક્રમણ પાછળના પાન ૧૨૪૩]

સૌંદર્યની શોધમાં ભ્રમની અર્ધચેતનાની—સ્વપ્નાભાસની પ્રેરણાના દોષો જ એ ચિત્રો આલેખાય છે. આવાં એ આકર્ષક આલેખનોનાં મુખ્યલક્ષણની તુલના, સૃષ્ટિના આકારોની સાથે તેમની સરખામણી કરીને નહિ, પણ તેમના વાંકવળાંકોની નિષૂદ તાલગદતા, તેમની રેખાઓની સંપાદિતા અને આકૃતિઓની અપ્રતિરૂપતાથી જ યથા સહે, એ મૂલ્યાંકન જિદ્દિષ્ટિથી નહિ પણ પ્યારેકાચતાથી યથા સહે. આથી, એ આકૃતિઓ અને રેખાની ગણના તેમના વ્યક્તિગત મુખ્ય—તેમની અંતરસ્થ પાતળાઈ અને તાલમુક્તા રચના માટેની તેમની સમગ્ર શક્તિ પાંચની જોઈએ.

સૃષ્ટિના જાણીના આકારોની વિરુદ્ધતાં આ આલેખનો સામાન્ય રીતે આપણને અર્થહીન લાગે છે, તથા કોઈ દૃષ્ટિમૂલક વિશિષ્ટતા—નજરને સંતોષે એવું કોઈપણ તરી આવતુ લક્ષણ તેમાં જણાતું નથી; પણ તેમની એ ચિત્રવિચિત્ર રેખાઓ તથા વળાંકોઓનો ખરો વ્યક્તિવિશેષ મુખ્ય તો, માત્ર સજીવ સંવેદનશીલ વિવક્ષણ ભાતગૂંથણીથી ઉપરિચત થતી દિલ્લોલભરી તાલમયતાનું નેત્રને દર્શન કરાવી અભિસર ઉત્પન્ન કરવામાં રહેલો છે. આવી રચનાઓ કોઈ અમુક વિચારની સંજ્ઞા રૂપે કે કોઈ ખાસ ભાવ પ્રદર્શન કરવા માટે નથી હોતી, પણ સંગીતની માફક તેઓ રેખાઓમાં રહેલી કોઈ ગૂઢ અને કાલ્પનિક સામૂહિક સુસંવાદિતાને પ્રકટ કરે છે. સાદિલ કે સંગીતની કોઈ રચનાની સાથે આ કૃતિઓની સરખામણી કરવી હોય તો, આપણાં દાદીમા માળકોને ઊંઘાવામાટે જે દાહરણ અથવા જોડકણાં ગાય છે તેની સાથે કરી શકાય. એ ગીતોમાં કશો ખાસ અર્થ નથી હોતો; પણ ઝડઝમક વાગા શબ્દોનું સંગીતનત્વ પકડીને તેમને સુસંવાદિત રીતે સમૂહબદ્ધ કર્યો હોય છે.

પ્રથમ દૃષ્ટિએ આ ચિત્રોમાં બાળકના જેવી સરળતા, કલ્પના અને સ્વયંરૂપિની તરી આવે છે. એમના જેવા પ્રતિભાસંપન્ન કવિની ઉચ્ચ સંક્રાંતિ તથા મહાસુદ્ધિમતા જોનાં કદાચ આ વિરોધી પરંતુ ધર્મે. પણ ખરેખર જ્યારે માનવીની સુદ્ધિશક્તિઓ નિર્મળીન થાય છે ત્યારે મુખ્ય શક્તિઓ સચેત બને છે. એવી તદ્દન સ્વયંસદ્ગત મનોદશામાં વિષુદ્ધ સમયની આપના મૂલકોમાં કોઈ કલ્પનાદેશની પરીઓ ને જૂનાવળો ખરી વળો કે અજોચર સ્વપ્નામિત્રી મનોરમ કલ્પનાઓ અને સ્વદર્શનોની લલિત ગળા ગૂંથે છે. એવી નિર્મળ દશાનાં આ ચિત્રો છે.

આ ચિત્રોના દાર્દની સમીપ જાનાં મુખ્ય મસ્કેવી તો એ ઊભી થાય છે, કે તે પ્રતિભાકી કલાની ભૌમિતિક અને અદ્યતી મૂંઝવણીવાળી આકૃતિઓની પેઠે કેવળ મુચ્ચાવીન નથી; ઊભરી તે તો માતા કે પ્રાણીની આકૃતિનો ભાસ આપી કાંઈક મુચ્ચા કરી હોય એમ લાગે છે. સામાન્ય રીતે રચનાત્મક આકૃતિઓ જ્યારે ચલિત સ્થિતિમાં હોય છે ત્યારે અર્થ હોય છે; પણ તેમાં અજોની અધિકતા આપનાની કનચિત કોઈ નૈસર્ગિક રૂપને મળતી લાપા આપતી ન્તય છે. આથી તે મસ્કેવી અને કાલ્પનિક બોલો મિશ્રણ રૂપ બને છે, અને અંતે પેલા જાણીના આકારની સ્મૃતિ પણ વિચિત્રરૂપવાળી અસ્વાધાવિક સ્વપ્ના સૃષ્ટિમાં રૂપી ન્તય છે. પક્ષી દોરવાનરફ પ્રેરણારેખા કોઈ વિવક્ષણ પુષ્પમાં પ્રકટી નીકળે, અગર કોઈ પુષ્પની રેખાઓ દોરતાંદોરતાં એ કાદ પક્ષી આંતેખાઈ આવે. વળી કોઈ રેખાઓનાં આકર્ષક જોડાણોમાંથી એકાદ વનપુષ્પ કે છીપ જનાપવા જતાં, તુકો આવત્ય વનસ્પતિશાસ્ત્રના નિષ્ણોનું ઉલ્લેખન કરીને માનવ રૂપને મળતી આકૃતિનાં પરિણામો! મંદરાવી લીટીઓની

વિચિત્ર ભાતો પાડતાંપાડતાં તે-
માંથી એકાદ ફૂલનો આકાર પ્રકટી
નીકળતો હોય છે, ત્યાં વળી, ધ્વનિ
અથવાતાં તેમાંથી કોઈ એવું જ
અકુદરતી પ્રાણી સર્જાઈ આવે છે
કે જે જગત પરની કોઈ મોનવ કે
પ્રાણીસૃષ્ટિમાં ન જડે. આમ આ
વિલક્ષણ કલ્પનાવિહારી સર્જનો
જ્ઞાન અને અજ્ઞાન રૂપોની વચ્ચે
ટગટગી રહે છે. કોઈ વાર તે
સુશોભનતત્ત્વોથી પ્રચૂર એવી કોઈ
ઉત્કૃષ્ટ મનોરમ આકૃતિમાં પરિ-
ણમે તો ધણીયે વાર વિરૂપ વસ્તુ-
ઓની વિપ્રતિરિચિતિને પ્રાપ્ત થાય,
જેમાંથી એ કવિ-ચિત્રકારની ક-
લ્પક તર્કબુદ્ધિ તેને ઉદ્ધારવાની
સાક્ષ ના પાડી દે છે.

‘જિજ્ઞાસીએ આપણત ક્યો.’ માનવ આકૃતિઓનાં તારાશ રૂપ નથી હોતાં. મુખમાળ
દર્શાવત નેરસી ગહેરાઓની રચના પશુ નથી, છતાં સપ્રમાણ્ય અને ગૂઢ વાતા-
વરણ જમાવતું ચિત્રમંથોજન તથા રેખાઓનું આવવલન જે કહેવાનું છે તે કહી દે છે.

જેઓ રેખાચર્યાનાં તાત્પર્યમય તત્ત્વોને સમજવાને
ટેવાએલા છે, જેઓ ગૂઢાકૃતિવાળી રચનાઓમાં રહેલા
રૌમાંયક થડકાટ અને તાર્કિક આકૃતિઓના ગતિમંદ
છહેકા લેવા વાંકવળાંકનાં મંદમંદ સંગીનના જ્ઞાનાઓ
છે, એવાઓને તો કવિની આ કાલ્પનિક ચિત્રરચના-
ઓમાં, તેમની નૂતન આકૃતિએ સરજવાની શક્તિને
લીધે, તાજગીભરી મોહકતા અને આકર્ષણ લાગશે.
કેમકે દવે તો એશિયાની પેઢે યુરોપમાં પણ આધુનિક
કલાશિદ્ધાંતોનો પંથ સ્વીકારનારો માનના થયા છે
કે કલાકારને ‘કુદરતી કુદરતી’ મણાઈને ચપાઈ ગએલા
રોજિદા આકારો ને અતિ બેઝએલા પ્રચલિત માર્ગો
ખાંડી, તેનાથી પર જઈ, નવીન રૂપ તથા આકાર
જન્માપવાનો પરંપરાગત દક્ષ છે, એટલું જ નહિ પણ
કુદરત સાથે સરસાઈ કરી રસાક્ષી સ્વપ્નોનાં વાતા-
વરણથી રંગાએલી નવીન કલ્પનાસૃષ્ટિ પણ તે ઉપ-
જાવી શકે છે. સૃષ્ટિના સર્જક અદ્ભુતની પેઢે તેના વાસ્તવ
વિશ્વકર્મને પણ પોતાની કલ્પનાની મૌલિક કૃતિઓ
નિપજાવવાનો સંપૂર્ણ દક્ષ છે; અને એ કૃતિઓની
ગુણના તથા કદર ‘સૌંદર્ય ને તાત્પર્ય’ સિવાયના
બીજા કોઈ પણ ધોરણથી ન થઈ શકે.

આસીરિયા, મેસોપોટામિયા, દિંદ, ચીન, જાપાન,

પૅસીનીસિયા, તુરકનાન એ દરેક દેશની, વ્યક્તિગત
નિરનિરાળી વાત પાડતી, મૌલિક સર્જનોની અત્યંત
વિવિધતાથી ભરેલી એશિયાની કલાને, અજ્ઞાન પ્રજાએ
આજે વંશપરંપરાઓથી અવગણી-નિરરકારી છે અને
તેને ગદ્ગદે ‘પથારી દર્શનકલા’નાં (એટલેકે કુદરતમાં
જેવું હોય તેવું હજાફ દેખાડે તે જ કલા એવા) સં-
કુચિત બંધોનું યુદ્ધમાં માનસ સ્વીકારીને સાચી
કલાનું તથા તેના આદર્શનું નિકંદન કાઢી નાખ્યું છે.
કલા પ્રત્યે દુર્લેપ મરાવતી આવી જનતાની અવગણના
પામેલા આજના ભારતીય કલાકારોને મન એ મહાન
ઝોરવાની વાત એ છે કે તેઓ, કલા વિષે યુદ્ધમાં
મનઃકંથનો સ્વીકારેલી જનતાને સાચી કલા તરફ ન
આકર્ષી શક્યા, પરંતુ સાદિલ-માર્તડ મહાકવિને તો
એ પ્રવાદમાં પાળી શક્યા છે; અને તેમના પ્રતિજ્ઞા-
સંપન્ન વ્યક્તિત્વથી, કવિશીલાં એ મૌલિક સર્જનો
પ્રજ્ઞને જાવાર્ચિભાવની નૂતન સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરવામાં,
રૂપ અને રેખાનું માધ્યમ્ય પ્રીતી તેનાં મુખ્ય તત્ત્વો
સમજવામાં, તથા ‘કુદરતનાં દરેકોનું પથાર્ય દર્શન એ જ
કલા’ એવી યોદ્ધી માન્યતાઓને તથા તે વિશેના દુરા-
મદને દૂર કરવામાં માર્ગદર્શક નીરડશે. કાન્તિલાલ દવે

[‘રૂપ’ના તેવી, વિખ્યાત ક્ષાત્રિવંશી અર્ધેન્દ્ર-
કમાર ગ્રંથોપાધ્યાયના અંગેષ્ઠ લેખ ઉપરથી]

‘કુમાર’ ઉપર એમની અમી નજર છે

સર ચીનુભાઈ માધવલાલ બેંકોનેટ (બીબી) કહે થી ગિરિજાપ્રસાદને ‘કુમાર’ના વાચકો જોડાજરગી રીતે પિછાની શકે તેમણે ચોતાના મુશ્વેષાન કલાસંપ્રદમાંથી અનેકવાર મોંમાં ચિત્રો ને કિંમતી પુસ્તકો ‘કુમાર’ માટે પ્રસિદ્ધ કર્યા સદર પરવાનગી આપી ‘કુમાર’ના સંચાલક તેમજ ‘કુમાર’ માંચનારી જનતા પર કપકાર કર્યો છે. એમનું સૌજન્ય અને કલાકારો તથા વિદ્વાનો માટેની એમની લાગણી, એમના કુટુંબની ખાનદાની ભેટલાંજ અમૃતમય છે. ગુજરાતના મધ્યમ પશ્ચિમના આ સદૃશ્યદરથ દબ્બુ તો યુવાનીને કળને લેખા છે એટલામાં એમના દાઢે કેટલાયે કલાકારો ને નિર્દેશો કલાર આશ્રય પામી ચૂક્યા છે. એમની કલાપોષક શક્તિએ સંમીત, કલા, નૃત્ય ને સાહિત્ય નો દુષ્કમ સંયોગ એમના શ્રીમંતનાં જમાવ્યો છે. જલો ફોટોગ્રાફી ને ફિલ્મિંગના ચુંદલા ચોખીન દોરા સાથે બીબી-ઓની કલાકારીગરી સમજવામાં મોક્ષમ નરિ પ્રસાને છે.

જોતો મીલના ધધાના આગેતાન વેપારી દોરા છતા ફરક મળદાની રમનગ્રમતમા આગેતાની છે કેટલાંક નર્મ તો જોતે ગુજરાતના અમકટ કમિરનાર દત્તા અમદાવાદની ચૂનિસિપલ રફલોના રમનગ્રમતમા મેળાવકાના મમુખ દત્તા અને અમદાવાદના ફિકે જમતમા જોતાની બેંકોનેટ કીમને દબેશાં ચુસાજી રાખી બીહી કીમને રમનનું ડાબુ મોરણ રાખ્યા પ્રિયનાર તેજી જ છે. અમદાવાદના ફિકેટના મેજાકીઓ આગળ આવે તે માટેનો તેમનો હત્યાદ અમીતો છે.

અમીતી કુટુંબમાં જન્મ લીધાછતા તેઓ રવખાવે અત્યંત સાદા અને રાગનાપૂર્ણ તથા આગવની તાફ કિલ્લોછ મનાવનાર સમજાત છે. ગુજરાતની એમના અને ઓકત તેમની બાવનામાં એમાં છે. ‘કુમાર’ના પરમ દિનરસી નરીકે તેમને પરિચય આપતાં અગને અતિ સતોષ અને આનંદ થાય છે.

શ્રી હીરાલાલ અશ્વનલાલ શાહને કુમારનું સાહિત્યસૃષ્ટિ દમભાં જ જરાવરા એળખાતી થઈ છે. જુ તે પહેલાં વળું

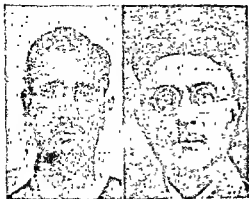

તે પહેલાં વળું
વર્ષોની તેમની
છાત્ર અદિન-
ઉપાસના મુખા-
ઈની સોલ્લ કે-
સિવાઈઝા જો-
સામીટીમાં નેર-
પાઈ છે, અને
મચીન સાદિ-
ત્યના કપકાર-
તેમને મોઝ પાંડ-
તરીકે પરીકાર-
છે: છતાં તમને

કલમ મળે તો તમે એમનું સાચુ સ્વાસ્થ્ય જાની ન સોજો મુખજ નેહા માટેના તો વેપારીઓ તેમને એક વ્યવહારુશાળ જા દોરા સમજાવ શીવાન તરીકે અસીરીતે વ્યવે છે. જોતાની છુપ દેશરોષાઓ અને બાલશિશુજી માટે અભિચય તથા ફરક લાનના મતલબે જિનુભાઈ જાપેના જેવા શિશુમુશાહીને અમેરી તથા આપી દેરા આખા પર બાળશિશુજીનું એક નવું મેલું ફેલાવવા મા તેઓ નિમિત્ત જાન્યા છે ‘કુમાર’ની દબેશાં કલમ દિવસના આ સદૃશ્યદરથે કેટલીયે રીતે ‘કુમાર’ના હૃદયભાનમાં રુદન અને સત્રવડે. આપી તેમની સરજતા આપી છે. પોદ્યો બાળકોમાં જાન, બારિશ્વ ને આનિરવના દિશા સંસ્કારો પાડવા માં તેઓ જોતે જ આદરી વ્યક્તિ જાની રહ્યા છે. એમના જાન સંમદનો ખરો નિષ્કર્ષ તો દબ્બુ ગુજરાતે તેમની પાસેથી લેતો છે. ‘કુમાર’ને આ એકમાં તેમની લેખપ્રસારી ગણી મૂકી છે

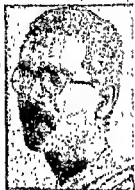
શ્રી અનંતરાય પ્ર. પટ્ટણીનો ‘કુમાર’ને નિારનો પરિચય નરી: છતાં અનેકવાર તેમણે ‘કુમાર’ પ્રતિ દેસર પરાવાન જવાપી તેમની આમી દક્ષિણ પ્રીતિ આપી છે. બાવનજર શાળ્યના શુદ્ધસમીતી જા બાવનકીશાળી જગસામે રહ્યા છતાં એમણે ધળીસાર ‘કુમાર’ માટે કંઈકેકી સાહિત્ય શક્તિઓ કે સૂચનાઓ આપવામાં સંકોચ જતાવ્યો નરી મેરો જલો શાળ્યના પ્રબળનેમોના કુમારો ના બાવનામાં રસ લઈ તથા ગુજની તાડીય આપવા દબેશાં કીતેબર દોષ છે. બાવનજર ગુજાન મદાસાન શ્રી કૃપકુમારશિંદલ મુખી કુમારના આરોં પહેલામદાનો તેમને વસા આપી સારવ. કેટલીક વાર જુલ કાયે મારે સર્લેમેલ રાકિતઓને પ્રવચ્ચવસાનું જુલી રીતે રીશાગરી પડે છે એનું તેમના ઝોંધમાં બાનું લાય છે

શ્રી હીરાલાલ પાદેશ: ગુજરાત નર્મમુશર મેલ: એમીના આ શ્રી કંઈકેકી ‘કુમાર’ની કાલિદાસો લોરો રસ લઈ

શ્રી અનંતરાય પટ્ટણી શ્રી હીરાલાલ પારેખ

ગોળાની મર્યાદમાં રહેતી બધી સલાય અને સમયનો આજ્ઞા રજા છે તે વાત અમે કૃતજ્ઞ હૃદયે અર્પી નોંધીએ છીએ. ગુજરાતના એ એકનો આગમણવિદ્વાનોએ ‘કુમાર’ને ગોળાનું લાકીનું માસિક અર્પણ છે તેમાં પ્રાક્ષરસાહેબ કલેવર અને શ્રી

હરિનારાયણ આચાર્યે પ્રથમ નબ્દે આવે છે. શ્રી ‘સુમતી’ મમય સાહિત્યકાર હોવા છતાં ગોમના કાગળની ગંભીર જવાબદારીઓને લીધે ગુજરાતને ગોમની કલમની મોટી જોડ યોગવળી પડે છે; છતાં ‘કુમાર’ ને તેા તેમણે અનેકવાર બા-ખૂળ નવાનું છે. ‘દરિયાનો દાનવ’ જેવી જોગવળી આદર-કયા અને આજ અંકમાં આ-

શ્રી દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કલેવર ‘વેશી ‘હડકી પારી ગાઈ’ વાંચનારા-કષ્ણ કરશે કે તેમની અમકારિક સહ્ય લેખિની ગુજરાતમાં અજોડ છે. તેમને દેશની હંરૂતિ પડવાના કોડ છે. સાહિત્ય અને કલાનાં મંમનો જોધને તે રાજ્ય છે અને આધુતમ

શ્રી દરિનારાયણ આચાર્ય

શ્રી ‘સુમતી’

ક્રિતિઓનો સ્વોન્માદ માણે છે; છતાં ફરજ આજ્ઞા સામ્યપણ અને વ્યવસ્થાકરિતનું આજ્ઞા દર્શન પણ બની શકે છે. ખરેખર સામ્યપણ હોવા સાથે પોતાના જીવનના તારના, સ્વર સામ્યીપ્રાપ્તિ મુકાનની વિશા-ચૂકતા નથી, એવા એ ‘કુમાર’ અમારા પરમ મિત્ર છે એ અમારું સહગમ્ય છે.

ડૉ. કાન્તિલાલ પંડ્યા: ‘કુમાર’ મટિ પ્રોત્સાહનના આજ્ઞા સબ્દે કચ્છારવાની એક પણ તક નહિ ચૂકનાર આ સમજનારે સાક્ષરશ્રીની ‘કુમાર’ પરના સાગી મહોળ્યન માટે અમે હમેશાં ઝુખી છીએ. ગણકાની સેક્રટ જલ્દન કલેવરના વિજ્ઞાનના અજ્ઞા-પકઉપરાંત વચ્ચે તેા તેઓ આજ્ઞા ધુનિનિર્દીના દીન પણ નિમાયા દત્તા. આજ્ઞા વ્યવસ્થાકેના આઠુ જોબ રહેતા છતાં ખાસ કાજછ-સામી ‘કુમાર’ મટિ સૂચના નોષ કે લેખ મોકલી આ-પનાં ગોમણે તકલિફ જોઈ નથી. એમની લેખપ્રસારી ‘કુમાર’ે હમેશાં દબ કરીને માગી લીધી છે. ગુજરાતની બહાર રહેતા છતાં ગુજરાત તેમના હૃદયમાં સસા છપ્તુંબજતું જણાય છે અને બહારના પ્રાંતજનોને ગુજરાતના એક નમૂના રૂપ ચૂરક તરીકે તેઓ જીવન જુલો છે.

ડૉ. હરિમહાદ ડ. દેસાઈનું તે ગોળાખાજ આજ્ઞાનું કોષ ? બારત અને ગુજરાતની મૂતિ જેના હૃદયમાં હમેશાં સહ્ય રૂપે વિરાજમાન છે એના પુરુષાર્થના તે એક છે. વ્યવહારના પહેલુમાં પડેલા છતાં સાન, સાહિત્ય અને કલાની અક્રિ તેમના છ-વચમાં જરાયે અંકિત થઈ નથી. જનસેવાનું કોઈને કોઈ કામ તેમના હાથમાં હોય નહિ તેા તેમને ચેન પડે નહિ એ તેા ગોમના આ-ગુજમાં બજા પૂરનારે થઈ પડે છે. અમદાવાદ જોરા જરીપુરાણી રાહેરને આરો-અન પાડ શીખવવા જાનુ-

નજુ તાર યોગેગોળના કચરા ઉપરાંત એ તેમની સામા-જિક રોજા ઐતિહાસિક મણાશે. ખાતન વર્ષની ઉમરે યુવાનની અડધે તેમને સાવકલ ઉપર રાહેરની પકિંગણા કરવા નહિયા તેા લાગે કે તેઓ દન્ટુ એક નવી પેટીના સમોપદિયા થઈ રહેના લાપંક છે. ‘કુમાર’ તરફની તેમની અનંત પ્રીતિને સ્ત્રીયે જ

તેમણે 'કુમાર'માં તેમની સાદિત્વચેત્રાનો મોટો ફાળો આપ્યો છે. થી આંપરીબાર્થ ઉદેશી: ગુજરાતના મુખસિદ્ધ લોક-મિય માસિક 'નવચેતન'ના તેમની બાઈથી આંપરીબાર્થએ તો 'કુમાર'ને તેના નામધારણના સ્વિચથી પોતાનું સંસ્કૃતદાહું

માની સદાય અને સદાકાર આ-ધ્યાં છે. કોમને જેઓ એકવાર જોળાયે તે એમની કદી ન ખૂટી રાખાય એવી સરળતા, મિહારા અને રોચાતપરતાથી મુગ્ધ જનતા વિના રહે નહિ મહિષાસુરમાં ટંકારા આને ૩૮ વર્ષ પહેલાં જ-ન્યા જોડાઈ; બાકી બધો વખત કલકત્તામાં ઉછર્યાં, શરૂઆત, મોટા

યથા, નોકરી કરી અને છવતની ખૂબ ચડતીપડતી વટાવી, હન્ડ-ખૂતુ તેફનોશાં 'નવચેતન'નું વડાણ બરેસ સટે હંધાર્યે જાય છે. 'વીસમી સદી' માસિક બંધ થતાં જ તેની જગ્યા સાચવી રેવા તે આગળ આત્મા તે પહેલાં 'સુંદરીસુખેષ' 'સ્વનસુધા' 'સમાસાચ' 'વીસમી સદી' વગેરેમાં તેમના લેખો, વાર્તાઓ ને કવિતાઓથી નંદેર યઈ ચૂકેલા. તેમનાં નાટકો 'અમરકુમ્ભ' અને 'દિવ્ય પ્રભાત' કલકત્તાની ગુજરાત કલ્પિ જાળવી તેમનાં યશ આપ્યો છે. 'જિજ્ઞાસે અમકારે' નામની ફિલ્મથી સીનેમાસુદ્ધિમાં પણ તેમની રેવા નોંધાઈ છે. આ બધી પ્રજ્ઞિ દશમિયાન પોતાની આજીવિકા માટે નોકરીની ધોંસરી તો તે બેગતા જ રહ્યા છે. પણ તેમના મુશ્કેલિજ અને પ્રેમજાગ્યાં આરે

વરફની મુતારસ અને સદાકાર મેળવ્યાં છે.

શ્રી પંચાણબાઈ વાસા: 'કુમાર'ને અવનવીચિત્રકામી પૂરી પાડનામાં ને અનેક કલાકાર મિત્રોએ પૂરી કલાતા-બરી સદાય કરી છે તેમાં શ્રી પંચાણબાઈનું નામ હમેશાં

આગળ રહેતો. ખાસ રસથી ફોટોગ્રાફીની કળા જમાવનાર આર્ટિસ્ટ તરીકે તે-જો આગેડ છે. તેમણે પોતાની કળા અનેક હાસ્યાદી મુખાનો અને વિવાદોંઓમાં હતા-રી નમનનારું મોરવ વધાર્યું છે. સારા મુતોથી ફોટોગ્રાફી-ના પાણુ કાવ પકડે કિંતુ કામ જાનારી તેમણે કાચપ્રસા મેવણી છે, તે સાથે સૌરાષ્ટ્રની અનેક કોમો, જતાવરો, નાગપ્રીઓ વગેરેનો ને આમરુપ ચિત્રક્રમક કર્યો છે તેની વિંમત તો અત્યંત જમાનો આંધી રાક્યો. 'કુમાર' દ્વારા તેમની કલામહત્તરી અજરાને ધરવાની તક આમને મળ્યો તેથી અપ્રેધન્ય માન્ય એ મિત્રતા સદાતા અગ્ની જાયે. તેમનો ચિરતુન પચિવ તેમની કળા નેટલો જ સુંદર અને સૌરચમણો છે રચન-સંકોચને લીધે ન છુટકે તે અમરે આપતા બેક પા મુવતી રાખવો પડ્યો છે.

—ર.મ.શ.

કવિશ્રી
આરેશર ૬ જાન્યાર
એમની 'કુમાર' હજાર
અગ્નિ નવર છે.
(કેચ: સંસિકાલ પરીખ)

શ્રી અખનન ઉ. બંદ
એમ.વ.પી. (લીડિંગ)
એમ.આર એસ.પી. (લીડિંગ)
'કુમાર'માંની સ્કાટિંગ અને
પરીનિરીશણની સોમપ્રિય
લેખમાળાઓના લેખક

નવયુગના કવિઓ

ઈન્દુલાલ ગાંધી

પથર પાછે પાડે છે,
હસો હાલી રાખ પૂરે છે,
સરિતાનાં ગીર સાદ રહે છે:

નીકી ! ચો નીકી !

'વનરાની વનશ્રીને રસપનારો અને મૂના પથરો પાસે પાછે પડાયતો કવિ તમારે ધર્યાંજી પડ્યો છે.'

અરે કવિશ્રી નાનાલાલના હપરના રાખે સમજનાસ-
ઓને કાને પડ્યા ત્યારે જ કાચીની અથેત નિક્કામાં ચેતરી
ગુજરાતી આદિત્યસિક પ્રત્યેમાં આત્મજ્ઞાન પ્રગટ્યું: ત્યારે
જ તેમને ખબર પડી કે ગુજરાત અર્થે સઘ સકે એવો કવિ
એમને આજણે જ છે: ત્યારે જ ખબર પડી કે દેવેલીના ધરમાં
લગ્નરીકગળ કાચું છે,

ઈન્દુભાઈની શરમાળ મહત્તિએ બહુ જ થોડા પાસે પૂંપડપડ

ગોલ્ડી દરો: અને એવા
થોડાએમાં એક હું. એમના
હૃદયની કાગમાં ધોળાગલિ-
સાપામો, એમના કિત્ત-
સ્વપ્નો, એમના તરંગો,
એમના છવનના કડતમીડા
પ્રસંગોનો ઇતિહાસ એમણે
મારાથી રજાવવાનો કડી
પાત્ર પ્રવલ કયો નથી અને
એ માટે જ આલ્હી દરો

પરિચય આપવા લલથાયો છું.

છવિસ વર્ષના આ લુલ્લા કવિની અધઃક્રેરી જિંદગી
મચ્છુકકા પૂંદરામાં, ગામડાંઓમાં ભટકવામાં, ભેરબંધ સાથે
ગેરીટા ખેલવામાં, વરવાની શરતોમાં, નિસાળમાંથી 'ગોલ્ડી'
મારવામાં અને હાથ આવે સિદ્ધિદેવનાં હાડકાં પાંસણ કરવામાં
તીની છે એમ કહું તો કોઈ આ વાતને સાચી માને નહિ.
એમના ઉપામા પિરો વાત કરતાં મોટીના હજી એ વહી
વાર કહે છે 'ઇ તો વડના વાંદરા ઉતારતો.'

No knowledge without College એ અંગ્રેજ
કહેતવને ખોટી પાડનારા ઘણામાંન એક હ.દુલાલ કૃતિગળાં
ખાસમાં એમણે લેયાં નથી. છવન મરણના પ્રક્રમે જે પ્રવેશક
પરીક્ષા એમણે આપી નથી. એમનામાં જ્ઞાનેનો અર્થ કે સ્વ-
ભાવની કહવાઈ નથી એનું કારણ કદાચ આ પેશિદયા જ્ઞાન-
નો અભાવ તો નહિ હોય ?

અંગ્રેજ સાહિત્ય એમણે બહુ જ થોડું વાંચ્યું દરો ને
કવિતાઓ તો બહુ જ થોડી; ને તે પાત્ર કોઈ સારા અભ્યાસી
પાસે રીડી ગઈ જતા આવત જ. એમની હમેશા એક દર્શી
છ કે પર સાદિત્યનો, ખૂબ કડો અભ્યાસ કરતો એમાં પાપ

નથી, પણ તે અભ્યાસને અને એના વિચારોની અસર આ-
પણા માનસ પર ચિર આસન નમાવે છે કો તો તમે સ્વીકારો
છો ને ? ને એ આછીપાળી અસરને વિચારોમાં ગૂંથી એ
હૃતિને 'મોલિક' તરીકે ઓળખાવવા આખરે દેવાઈ ગયા કીએ
એમ નમને નથી લાગતું ?

ક્યામીના કેશરવના વાચનની પ્રેરણાએ એમને કવિતા
તરફ ધકેલ્યા. મગ્ગો જન્મી: ખૂબ જન્મી. કઈ કાશા ને
કઈકો નારી થયો. બસેથી ત્રણસો મગ્ગો લેવા વાંચવાનો
ધન્ય પ્રવેગ આ લખનારને મળ્યો છે. આ મગ્ગોની પરપરા
હમાં સુધી વાલવ એ કહેવાતું નથી; પણ 'કુમાર'માં આવતી
શ્રી દેશજી પરમારની કવિતાએ એમને ગેકદમ આકર્ષ્યા:
અતુરજી રૂઝે થયું અને ભેતભેતમાં આડી પાટિ ચડી ગઈ.

ગુજરાત આખાના લેખકોનાં કૃપાગોની સંખ્યાની હરીફાઈ
ધાત તો મને લાગે છે કે કદાચ પહેલું હતામ એ ગેંથી ન્ય.
ચાર જુદાંજુદાં નામોથી કવિતા લખાવ, જે જુદાંજુદાં નામોથી
નાટિકા અને કોમ્પ્લેક્સ જ થીને નામોથી ચાતાંઓ નિબંધો
હવાદિ. પ્રવિ માણી બહુ જ વિચક્ષણ હોય છે એમ વાંચ્યું
છે, સાંભળ્યું છે અને અનુભવ્યું છે. અત્યાર મુંબીમાં એણે
લખેલું મુંદરમાં મુંદર કાવ્ય 'છવનનાં જલ' દીવાસગીની પેટી
પરના 'અકન પેપર' પર પડે ગયોરે એક કલાકમાં જ ઘસડી
નાખ્યું હતું. ૭૦થી ૮૦ કડીના કાવ્યોમાં રતન સમાન આધુ-
નિક કાવ્યનો આ છવન ઇતિહાસ છે.

માંથી કુટુંબને જન્મી ગળપૂથીમાં અપાતે કોઈ એમ-
નામાં નથી, છતાં તરતસદ છે. એમનામાં કુનેક નથી પણ
સમા માણસને પગવારમાં માપી લેવાની દક્ષિ છે. અને આ
કેથી જે જલવત ગુણ એ પરાણામતનો છે. 'અતિથિ દેવો
ભવ' એ પુરાણવ્યૂત્પન્ન આર્યવૃત્ત એમના છવનના તાણાવાણામાં
કેવું અંતક ગયું છે એ તો કોઈ કવિર્જી કમાસંકર ગેંથી એવો
સાક્ષી આપે ત્યારે સમાવય.

—ધ.

અમનલાલ ગાંધી

'અમારા માસિક માટે તમે એકાદ મીત ન લખી આપો?'
એક બજેરે કરાચીની વિનાશી આલમના અતિ પ્રિય
માસિક 'છવન' (ફરતસિખિત) માટે એવા નાનકડા તંત્રી
મારી પાસે કવિતા માગ્યા આવ્યા હતા. ઉમર સતરેક વર્ષની

દરો. બાંધી દહીનું વ્યાયામગી
કસાએલું સરીર, ભીનો વાન ને
તીલ્લુ આળિ, ભેગારને પ્રથમ
નજરે આડે તેજાં હતાં. સાથે
લાવેલાં 'છવન'ના બેગલ આ-
ગલા એકે હું ત્યાં જ એકેએકે
તપાસી ગયો. કાંધના પ્રત્યે સ-
હેજે લખી જવાની શ્રુતિ નહિ,
'જન્મસિદ્ધમ' કઈ જલદની ચિ-
ડિવા છે તેની કશી ગતાગમ

નહિ, છતાં એ માસિકના લેખોએ, શ્રેણીની મોહન્યીએ,

અક્ષરોની સ્વચ્છતાએ જાણે તે જ વખતે પેઠું 'નર્નાલિઝમ' એગનામાં પ્રવેશવા મથતું હોય તેમ મને લાગ્યું. આ અમારું પ્રથમ જાળખાણ.

એમની આંખોનાં તેજ હું જાળખી શક્યો ને એ આંખો પણ કોઈ નવો પ્રકાર સોધાતી હોય તેમ લાગ્યું. શિક્ષણ-વિનિમયનાં સાધન તરીકે અમને એમિકમાં ચૂંટાઈ જવાની વૃત્તિ. યદ આવી. આમાં મેંત્રી જેવું કશું નહોતું, લાગણીનો જીર્ણો પણ નહોતો. વિચારો અધઘાતી એમાંથી નવો તણખો ઉખળવાની આમરી ઇચ્છા હતી; માત્ર ઇચ્છા જ. એ ઇચ્છા-કે મહેચ્છા-પ્રવર્ણી આજે સાત વર્ષ વહી ગયાં છે.

એમને કવિતાનો નાદ લાગ્યો મૃદ્ધિક પૂરી કર્યા પછી. એ નાદે જ પ્રીવિયસમાં હતીલું થવા દીધા નહિ ને કોલેજ કક્ષની ડેર થઈ પડી તે વખતે અમે બંને કવિતાની 'કલા વાસનાઓ'માં હતા. કેવિત્તોએ લખાતી હતી દુનસા મોઢે; ને છાયાતી પણ હતી, પરંતુ એને પારદર્શક દષ્ટિ નહોતી મળી. એ દષ્ટિ, પારદર્શકતા, કવિતાના શુદ્ધ ચાતુરસાચન માટે 'કુમાર'ના તંત્રી મંડળ અને શ્રી દેરાજી પરમારનો, જાણીતીયાર કર્યો વિના આલે તેમ નથી. 'કવિતા એ તર્ક નથી, રાજદાને ફાળજી થનગનારે થ નથી અંતરની પવિત્ર વિચારચાનું અતિ કામળ છતાં પ્રાણવાન આવદર્શન છે' એ ચૂન 'કુમાર'ની વિશુદ્ધ વાચનયતામાંથી મેળવી લીધું.

બાદ હિંમતલાલના આજ્ઞા અપસાન પછી જન્મેલું 'કલ્યાણવાત્રી' એમનાં કાવ્યોનાં કિરીટમણિ જેવું છે. કવિતાના નીતિજ પરીક્ષા તરફથી એ સાચો આવકાર પણ થયો ચૂક્યું છે. રાજઆતથી માંડી અત્યાર સુધીનાં એમનાં કાવ્યોમાં ક્યાંયે ભારેપડતો કલ્પનાસંભાર નથી. ક્યાંક ભરૂદ થતી, ક્યાંક લલિતશોભન જનતી ઉપમાઓ છે. હૃદયના પ્રતિબિંબ જેવી અર્થની વિરાહતા તો ધંકિએ ધંકિએ મળે છે. પણ એ જવાબી ઉપવચ જઈને ચિંતનનું પ્રગટ આવચિત્ત આદ્યુત પ્રભુત્વ એમનું આપ્યું છે. છતાં એમાં અપરિપક્વતા નથી જ એમ કહેતાં શા માટે અચકાવું નેહએ ? ને એ કચાશથી રાજ-આતમાં કોણ જયવા પામ્યું છે ? કાવ્યદષ્ટિના અચ્છા પારંગતો પણ કમ્પેડે છે કે 'કવિતાના હાઈને શોધવા મથતારો સોએ એકાદ નીકળે તો ભણે ! આપણે તો સૌ એના રાણપ્રાર નેહ રાચનારા છીએ.' અને આ તો હજી એમના જીવનની અપૂર્ણ પચ્ચીસીની ક્ષતિ કરીએ છે. એને પ્રીયવવા-વિસાવવા સહાર આપુધ્યની અખંડ કિસ્મતનાં જીવનની આવે છે. એટલે એમની કોઈ પણ કૃતિને ચોક્કસ રચાને નિપત કરવા નેટકું જોખમ મારાથી કેમ એા શકાય ?

પત્રપ્રશિવની એમની દષ્ટિ કવિતા કરતાં થે વધુ વિરાદ છે એમ હું અનુભવે નેહ શક્યો છું. 'હિમિ' માં ને કાંઈ સજીવ વાત વિલસતું હોય તે બાદ ચમનલાલના અનિવૃત્ત પરિશ્રમનું ગરિબામ છે એમ હું કહું ત્યારે એને અધુક્તિ

માનવાનું સાદસ કોઈ ન કરે એટલી પ્રાર્થના છે મુખ્યતઃ સકોને મન આપસ અવશ્યરૂપે લેખાતી હોય તો એ જ 'અવશ્ય' એમનાં જીવનમાં આજ સુધી વિમ્મન. એઈ રહ્યા છું ! પત્રોના ઉત્તર ત્રણપણ મદિના સુધી ન જ ખજાની ફરિયાદો થે હજી અનુતર પડી હશે ! 'હિમિ' આખા અંકનું મંદર પૂરું પાડવાને એટલે એમનાં શિદ્ધિપૂર્ણ ત્યારે મહિને હજારે પાંચ પાંત્રો પાંચરાની આશા હવા 'અસ્થાને' ન કહેવાય ! પણ આ 'અવશ્ય' એમને વાંચા વિચારવામાં ખૂબ મદદ કરી છે. એમનું તલકપર્ણે ચિંતે છર્ણો કસાવે એવું છે. પાંચપચાસ મિત્રો એકા થવા દે. દલીલોની રમજટમાં કુપયોગી થોળનાઓને થે પણ નહી જતો હોય ત્યારે નક્કર વિચારોની કડીઓ શોધી મુકનાં એવી તાત્કલિક કોઈ નથી જ થોળના-સાંકળ ચૂંપતોડે મે ગના જેવો કુશળ કળાધર આગાસા સંપર્કમાં ખીંચે કાઢ નાં

એમણે લખ્યું છે જાદુ થોડું. પણ એ લખાણ જ કહીંકે રૂચે છે, દષ્ટિ છે. એ લખેતું જાણું વિરલ્ય રહેશે એ એમને શ્રદ્ધા નથી. એટલે જ એમનું ભાવિપ્રવાણ અંત આશામયું છે કેટલાક અંગત મિત્રો દ્વારા કરે છે તેમ કહીં એ આજના જીવનનો માટે સસ્તામાં સસ્તી વસ્તુ પણ છે' નિર્મનિજનાં અણતરને વિશ્વકર્માની રચના ગાળવામાં સમજવું નેહએ કે આપણાં યુગમાનસમાં પત્રવાં રાજ એ એવી પ્રવનાં પગલાં પડતાં આવે છે કે એમની પસેપસ નેવડું વિશાળ હૃદય છે. આપણા નિષ્કિંચ રાજદાને એ એના કરી દે કોયો એમના રાજદો પાછળ જમતી મંદિર છે. ચિરંજીવ સારંગને કલમ, કામળ કે રાહીની જાત નથી એ તો યુગેયુગે કટુત્વની ન્યેતરૂપે સળગે છે ને જાણુ જીવનમાં અવતાર પામે છે.

શોકભારથી નમાવે, પડીમાં આંસુ પડાવે કે પ્રાપ્ત દસાને એવું સમજાવ પ્રત્યેક કવિસુલભ એમનું જીવન નથી તરંગી સ્વભાવ એમનો વારસો છે. વાળીના નિખલસાં સાલસ નથી. વાવનાસેરોવર જેવું નિર્મળ, અવિમારની કે કાંકરી પણ સડન ન કરી શકે તેવું તપાકોર, પ્રસન્ન પ્રકારથી બહુમુઠું એમનું હૃદય છે. એ હૃદય સુધી ન રહેંકે વાને કારણે એમની મેટ્રીએ અનેક મિત્રોને દયાઓ છે. જ વની કાલ ધડનારાઓની નામાવલિમાં એકલા બાઈ થમ લાલની સિખાંતના કાર્યદષ્ટિને 'અદમ્યની નન્દે જોનાસ એમ' અતિ શક્તિ કિતરસીએએ પોતાની માન્યતામાં આતિ થ પરિવર્તન લાવવાની જરૂર છે એટલું હું માની શકું છું.

આજે બાઈ ચમનલાલ આપણી સામે ત્રણ રારેપે ચિત્રે છે: સૌ પહેલા પ્રતિભાશાળી કવિ તરીકે, પછી-વિનિમય જલેશીના કલ્પસર્શ મલ્લકાર તરીકે અને છેલ્લે એમના પત્ર-કાર તરીકે તે પછીના સ્વરૂપ માટે અવિન્ય સિનાય ખેંચું કોણ કતાર આપી શકે !

કૃષ્ણલાલ ત્રીધરાણી

બાવનગરમાં ૧૯૧૧ના સપ્ટેમ્બરની ૧૬મીએ જન્મેના જન્મ થયો. નાનપણમાં જ એમણે પિતાને ગુમાવ્યા. પિતાના

મૃત્યુ પછી ગુલામદમાં આ-
ગ્યાને ત્યાં શહેર બહાર પંડક-
માં કુસ્તની વચ્ચે કોઇપો
હોવાથી ફરત અને કલા
પ્રવેશનો પ્રેમ ખીટ્યો. પ્રા-
ચીનક અભ્યાસ પછી બા-
વનગરના શ્રી હરિજીભૂતિ
બવનમાં દાખલ થયા અને
એ સંસ્થામાં એટલે જ
મળી ગયો કે તે સ્વાભાવિક

ધર જ થઈ ગઈ. ત્યાં શૈખનપ્રશ્ન અનેક દરતાલિખિત પત્રો
કાઢવાથી સર થઈ 'સાપરિયું', 'હરિજીભૂતિ' દેનિક, 'આસ્ત'
અકાદમિક, 'મોલવી' પાસિક, 'નિવાસી', 'જુલાન', 'શેવતી'
વગેરે માસિકો, 'કિરોર' વેળાસિક, અને 'ઓમલા' નામનું
અનિયતકાલિક ચલાવ્યાં. ધણીક એટલે પછુ કાઢ્યાં અને
ખાંચ્યાં. માસિકો, શૈખન અને આસેખન (શૈવરાત્રી) બંને
તેઓ કરતા. તેમાં પહેલી સાર્વજનિક ખૂબ પિસી આવી આ
જીવન દરમ્યાન ખૂબ મિત્રો અને નવાં મોજખાલો કર્યા તથા
વિચારસમૃદ્ધ જીવન માળું.

ત્યાંની નિતીય મળને વિદ્યાર્થીમાં લેકાવા, ત્યાં પ્રકા-
સાહેબ કલિલકરના અતિ મોધા મળતાં ચંચલ સમાજમમાં
આવ્યા અને તે શાંદવાસે એમના જીવન પર ખૂબ અસર કરી.
શૈખનપ્રશ્નને ને વિચારો આ સમયથી ફરિફરત થતા આવ્યા.

એટલામાં તે ગદ્યાભાષણી દાંડીકૃત થઈ. એ લઘુમાં
લેકાવા અને મદાતમાલની દુકી કષ્ટગની જ દુકી સાથે
દાંડીમાં પડકારી લેલ ગયા. નાસિક લેલમાં એમણે એમનું
પહેલું પ્રકાશિત પુસ્તક 'પહેલું' નાટક લખ્યું. સંધિ થયે એલમાં-
થી નોકળી સાંતિનિહિત આગળ અભ્યાસ માટે ગયા. ત્યાં બા-
પાઓ, ઇતિહાસ અને સમાજસાસ્ત્રના અભ્યાસ સાથે કલામાં
પણ રસ લઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે. નવી કક્ષવાળી મહેલા બાવ
એટલી જ એટલાણી અસરકારક અને સુચેત્ય રાજદરવાળી
મંડિત દૂકો કાળો એમની પ્રવૃત્તિ જાન્યાં છે.

'સુદરમ'—ત્રિભુવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ લુહાર
અરજ સિંદહાના આમોદ તાલુકાના ખાતર ગામમાં
૧૯૦૮ના માર્ચની ૨૨મીએ જન્મેના જન્મ થયો. એ આમ
લેડાં જિલ્લાનું ખાતર નહિ. તેથી જુદું પાડવા બંને શીખ્યાં
ખાતર કહે છે. એ ગામમાં જ સતત ગુલામી ધોરણે સુધી
અભ્યાસ કરી ત્યાંની આમોદની અંધેણ શાળામાં પાંચ વોરણ
કંઈ અસદકારની સાચાતમાં જ આ શાળા સંપૂર્ણ થઈ
મએલી, એટલે સંપૂર્ણ બારનબા સંસ્કારે મળ્યા જ મનેલા.

શાળા સરકારી હતી ત્યારનું સંજગાતનું વાતાવરણ નાનપણથી
જ અસલ થઈ પડેલું—લોકે તેની સામે થયા એટલી દિશાત
નહોતી પછી સંપૂર્ણ શાળાનું વાતાવરણ પોષક હતું ત્યાંની
બરચમાં શ્રી લેટીમાઈ પુરા-
ણીને દરતે ભાવ્ય કૃષ્ણવળી-
મંડલ વરણી ચાલવી ન્યૂ
દિશા સંસ્કારમાં એક વરસ
અભ્યાસ કરી ત્યાંની મજ-
સત વિદ્યાર્થીની વિનીતની
પરીણા આપી અને આખી
વિદ્યાર્થીમાં પડેલે નંબરે
પાસ થયા. ગુજરાતી સાત
મિસ્ટ્ર કરવાં એટલે વિનીત
થતાં છ વર્ષ જ થયાં.

ધારની આર્થિક દશાને લીધે વારંવાર વચમાં અભ્યાસ
ઊઠાવાના કુટુંબીઓએ પ્રયત્ન કરેલા. અંધેણનો અભ્યાસ શરૂ
કર્તા પટેલાંજ પિતા ગુજરી ગયેલા. પિતામદે, વિનીત સુધી
અંધેણ બચાવ્યું વળી જન્મ સાથે જ વિવાદ થયેલા ને નવ
વરસે પતિ બનતું પટેલું એ સંતેગો પણ અભ્યાસમાંથી ખેંચવા
પ્રયત્ન કરતા પછુ કોઈ અદરબ બન્યા આગળ વધારી શકું.

આગળ વિદ્યાર્થીમાં જવાનો વિચાર જ ન હતો, પણ
એક સમયથી રીસકે પેસા ધીરો ને વિદ્યાર્થીનું જીવન શરૂ
કયું. નવું જ જીવન કરીએ તો માયે. આમની સમયમાં
ટયુશન વંધે આપીને વિદ્યાર્થીનો અભ્યાસ ચલાવ્યો. ઉઠાં
એ વરસ તે પાની સાથે ભણાંમળનાં રહેલું પડેલું. એ
કેટલીકે કાગલ દત્તો. ટયુશન કપર જ આખા ધર અને
અભ્યાસનો ખર્ચ કાઢતો પડતો. ચાર વર્ષે સન ૧૯૨૬માં
સ્નાતક—સંસ્કૃત તથા અંધેણ લખીને પીલ વર્ગમાં બાપા-
વિરામ—થયા. એ ચાર વર્ષે પછુ આખું. ઉઠાં વર્ષે 'સા-
જાગલી'. દેખાસિકનું તંત્ર ચલાવ્યું તેણે કલમ ખીટી.

સ્નાતક થયા કે તત્પર જ હાકિયાવાડના મોલમદ ગુરુજીમાં
શિક્ષકની જગ્યા માટે. ત્યાં એક વરસ માળું અને સાધામદ
સર થયો. ગુરુજીમાંથી સાજન્યું આખું ને સંજમાં પડ્યા.
૧૯૩૦ના એ માસથી તે ૧૯૩૧ના જુલાઈ સુધી—સંધિ ને
પણની વચરેના થઈ ત્યાં સુધી—જનુઆર તાલુકાનાં ગામડાં-
માં રહ્યાં કામે કયું. એવેના સામ એ પેલા ન મયે. આ
વર્ષે તપધર્માનું કદવાય. એ દરમ્યાન એમને મળ્યું મળ્યું. જન-
સ્વભાવ તેની સારિત આકર્ષિત સાથે બધાં રૂપોમાં બેવાને મળ્યો.

સંધિ થયા પછી કેટાં આકર્ષિત એટલેથી મુંબઈ તરફ
ખેંચઈ ગયા. અને ૧૯૩૧ના જુલાઈથી મુંબઈની ફિઝિશિય
મૂલમાં શિક્ષક તરીકે લેકાવા. પછુ ૧૯૩૨ની શરૂઆતમાં
કરી પછી રાષ્ટ્રીય લઘન ઉત્તરમાં મન ત્યાં દોટપુ માધ્યમાં
ગયા છે. અને પોતાન. જન્મઘન-જિહ્વામાં રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં

પડયા. પડયા ન પડયા ત્યાં તો ઝડપાયા. ઓપ્રેક્ષની પહેલી તારીખે સાડાસાન મંદિરાની જેલ મળી.

તેઓ સ્વભાવે નરમ અને શાંત છે. શરીર લીંડું છતાં-લેંદુરશત છે. એમની લેખનપદ્ધતિ 'સાળરમતી'ના તેની પથા પછી વધારે સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃત રૂપ પામી. તે પહેલાં પણ કાળેા તો લખેલાં લાંબાં કાળેા ઉપર દાય અન્નમાવવાનો એમને શોખ (અને શક્તિ પણ) છે; તેમાંનું એક 'માવગિની' 'પરવાન'માં પ્રકટ થયું છે.

ઉમારાંર ભેષી

ઇ.સ. ૧૯૧૧માં એમનો જન્મ, ઉદર રટતા બામણના મામમાં ગુજરાતી ચાર ધોરણ સુધી વતનમાં જ અન્નવાસ કર્યો.

એચેડ ૧૦૧જી સુધી બોર્ડિંગમાં રહી ઇડર દાદરકુલમાં બચવા મંડિરપુત્રેશમાં પ્રિ-માવટરી દાદરકુલમાં બેસાઈ પરીણમાં અ-મલાદત સે-ટરમાં પ્ર-થમ નંબરે અને બધાં રો-ટકોમાં (આખી યુનિવર્સિટીમાં) ત્રીજા નંબરે ઉત્તીર્ણ થયા.

ગુજરાત કૌલેજની હકતાબજા એમને આડકતરો કૌલેજ કહેવે દેતો. સાધનમ ફરિશતના આમગન સારે વિરોધ ભાવવા કેટલાક પ્રથમ વર્ષના વિદ્યાર્થીઓ ભગાસિક પરીણમાં ન બેસા, તે એનો દંડ કયો બાઉ બેપીની દંડ હપાત રકોલસિય પણ ખૂબથી લેવામાં આવી. પાછળથી સમાધાન થતા રકોલસિય તેમને પાડી મળી હતી.

તે વર્ષે ગુજરાત કૌલેજમાં બહુ ઈ-ટરની કૌલેજની પરીણ આવી, અને વરન જ આંધીજની રૂય પછી ૧૯૩૦ની પહેલી લટભમાં બેસાયા. સાત મંદિરા કુષી ધીરમગામ તાલુકામાં કામ કરી શાકીયાર સર્વિનાની જેલવારને સિખાળ્યા. સંધિ પહેલાં દસ દિવસે છટ્યા. સરકારી કૌલેજમાં ફરીથી ઘણા થયું એ હકાવખુઅરું ન લાગતાથી વિદ્યાર્થીમાં બેસાયા, અને ત્યાં જ તેમનું 'નિષ્કાંતિ' કાવ્ય લખાયું 'બીજી લટા સાર થતાં તેમાં અંપલાળું હાલ તેઓ વીસપુરમાં જેલ બેઠાની રહ્યા છે.

તેમની આરા કાવ્યપ્રવૃત્તિ ૧૯૩૦ની સાલમાં હકતામાં બેસાયા પછીથી જ સાર થઈ શકેવાય. કેટલાંક કાળેા તેમણે સમરાંભળ્યાં લખ્યાં અને બીજાં કેટલાંકની રૂપેયા જેલમાં દેરી. આ રીતે તેઓ મુખ્યત્વે સાત્યાગ્રહ ક્રિા છે. રાષ્ટ્રપ્રેમ અને વિરાટ બાવના એ એમની કૃતિઓનાં આટલકક્ષેપો છે.

રત્નિલાલ શુક્લ

તેઓ મૂળ વડવાણી હોલના રહેવાસી. એમનો જન્મ

સંવત ૧૯૧૩ના નેહ મુદિ ૧૧ ને તા. ૨૨-૬-૧૯૦૭ વૃદ્ધમાં ધમેજો. અમ-અ-લાલિયામાં ગુજરાતી અને એંગ્લો પહેલા ધોરણ સુધી ભણ્યા અને પછી એક વર્ષ અમનગર રહી ત્રીન ધોરણ-થી મંદિરપુત્રેશન સુધી વડ-વાણી રહેવામાં અન્નવાસ કર્યો. ન્યૂનાગરી બહાઉદીનકાલે-જમાં એ વર્ષ અન્નવાસ કરી

૧૯૨૮માં બી.એ. (બીઅર્સ)ની પરીણ બેંગલોર સમય કાવલનો અન્નવાસ કર્યો તથા રિણ નરીકે કામ કર્યું. ૧૯૩૦ની સાલકાલની હકત સાર થતાં તેમાં અંપલાળું

એમની કાવ્યપ્રવૃત્તિ ડીકીક ન્યૂની મળ્યા, પણ ખસ કરીને ૧૯૩૦ના ફેબ્રુઆરી પછી તેમણે સાળાં કાળેા લખ્યાં. ચિંતન અને લોકકર એ એમનાં કાળેાનાં મુખ્ય લક્ષણો છે.

મન:મુખલાલ મમનલાલ બ્રેરી

૧૯૦૭ના ઓક્ટોબરની ત્રીજી તારીખે અમનગરમાં એમનો જન્મ થયો અને માધ્યમિક તથા માધ્યમિક અન્નવાસ પણ ત્યાં જ કર્યો. પણ સત્તર વર્ષની વયે મંદિરમાં પહેલાંમાં બધકર માંદગી આવી એટલે એ-મને ૧૯૨૨માં અન્નવાસ છોડવો પડ્યો. તે પછી તે મુંબાઈમાં એ-મના પિતાના અરેસતાવારેશમાં બેસાયા, પણ ત્યાં ન ફાવતાથી અમનગર પાછા જઈ પરચુરણ

અનેતતની દુકાન ખોલી. ત્યાં પણ નક્ષીને ધારી ન આવી એટલે નોકરી લીધી અને ૧૯૩૧ સુધી અમનગરમાં રિણ તરીકે કામ કર્યું. પણ અન્નવાસી રાત્રિને લીધે ખાનગી વાચન ખૂબ વધારતા રહેતા. એ જ રાત્રિએ સાત વર્ષ પછી પણ મંદિર પસાર કર્યા એમને પ્રેર્યો અને ૧૯૩૧માં માસ થઈ સેર જે-તિ-અર્સમાં દમણમાં જ પ્રીવિગસ પડે કર્યું

એમની લેખનપદ્ધતિ ધણી વિરતારી છે. રામસંદિવના એ વિગ્રાજ, રમુતિવ્રસ (ગાદક), મેંડગન અને અમિમ. પુ (પદ કાળેા) એટલાં પુરતો એમણે સાદિવાને ચરણે કર્યો છે. દમણમાં કુકેરે અને ઉત્તરકામનાં બાપાંતેરા કરી રહ્યા છે. ગર્ભશીમન જન્મવા છતાં મતિરૂપ પરિરિયતિ આવી પડવાને લીધે એમને આજત્રણે જ છપન અને અન્નવાસ બેડમાં પડ્યાં છે, અને એજ છપનની મિહાકા તેઓ પ્રાપ્તી ગળ્યોને માન્ય છે. એમની બાપાની પ્રાસાલિતા અને ઓર વળાવી આપે છે કે સંસ્કૃત સાદિવના અન્નવામની એમના પર ખૂબ અમર છે. પણ એમના કાવ્યઆત નાટ્યના પાસાથી ચિંતન નથી રહ્યા.

આલો કુમારકાર્યાલયમાં-

અ

મદાવાદ આવી શકે તો

તો આ બધું તમને નજરે પડતી શકું, પણ દરેકના મુલકોમાં વસતા 'કુમાર'ના બધા વાચકો અને પ્રેમીઓને એવી તક સાંપડવાનો થોડો કલ્પિત મળવાનો, એટલે આ રીતે માનસિક મુલાકાત કરીને પણ બધાને કુમાર કાર્યાલયનો સચિત્રોપચાર થશે જ. આજ સુધી જે 'કુમાર' તમારા અંતરમાં પ્રેમ અને આદર લેવાળો છે તેના કાર્યકર્તાઓનું પ્રત્યક્ષ દર્શન આ લેખ ને ચિત્રોપચાર કાચી શકું તો ગેનીની એક ફરજ બજાવ્યાનો હું સંતોષ લઈ શકીશ.

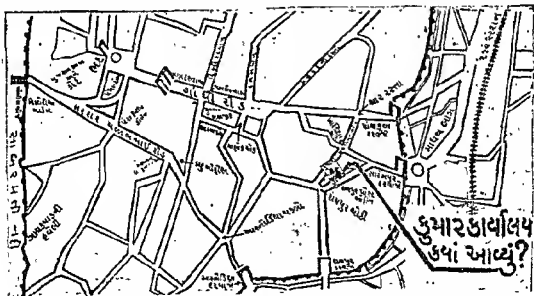
અમદાવાદમાં કુમાર કાર્યાલય શોધી કાઢવાને તમે ગમે તેને પૂછો તો કાચે જ પત્તા મળે તમે કોઈ ઊપજાનામાં, સાળામાં કે ફેટિમાફરને ત્યાં પૂછશો તો તો પહેલે લાગે તમને સાચી સિદ્ધિ વાળશે, પણ વેપારી કે દુકાનદારને પૂછો તો કાને હાથ જ દેશે. પૂછવા કરતાં ચોક્કસ સરનામું પહેલાંથી મેળવ્યું હોય છે તેને કોઈ મુશ્કેલી પડે છે. અમદાવાદના પોસ્ટ ખાતાની તો 'કુમાર' પર બહુની દૃષ્ટિ છે, એટલે કોઈ કાગળ ઉપર માત્ર 'કુમાર-અમદાવાદ' એટલું લખે તો પણ કાગળો પહોંચાડી દે. પણ રૂબરૂ આવનારને ચાલીવાળો એ રીતે પહોંચાડી નહિ શકે. તેને તમારે કહેવું જોઈએ કે 'રાયપુર ચકલામાં આઈસર નાનાકાઈની હવેલી પાસે, રાયપુર પોસ્ટ

ઓફિસ સામે કુમાર કાર્યાલય છે.' અને આ ઠેકાણે પહોંચ્યા પછી પાચું મોટું પાટિયું જોવાની આશા રાખશે નહિ; કારણકે કુમાર કાર્યાલયને ચાલતા રાહદારીઓ અપવાદ બાજુસો સાથે ભાગ્યે જ કામ પડે છે. થાંભલી પરના એક સાદા નાના પાટિવાળી જ ગળગળી તમને ચિહ્નન થશે.

આજબાજુ મોટા ડહેલામાં કાર્યાલયની ઓફિસ છે. અહીં બહારનાં માણસો, મળવા આવનારાઓ, ટપાલખાળા તથા માર્શલ, ઊપક્રમ કે ચિત્રના આકર્ષક પહેલા જ ઓફિસના પહોંચદારોને મળે છે. આ બાઈઓના હાથમાંથી કુમાર કાર્યાલયને સર્વ પત્રવ્યવહાર હિસાબ અને માત્રની લેવડદેવડ પસાર થાય છે એટલે કુમાર કાર્યાલયની કોઈપણ બાબતની પહેલી પૂછપરછ ત્યાં જ થાય. એ સિવાય કુમારને ઉપયોગી સામાન જેની તમે 'કુમાર'માં વારંવાર બહાર ખર્ચ વાંચો છો તે પણ તેમની પાસેથી જ મળે. આ વેચાણ વિભાગનો કહેરા કમાણી કરતાં મોટે ભાગે ઘણાની સગવડ સાચવવાનો જ છે.

જેને ખાસ ચિત્રો દોરાવવાં હોય, લેખ કવિતા કે તેની ખાતાને લખી બાબત વિષે પૂછવું હોય, અગર કોઈ અંગત વાત કરવી હોય તેમને અહીંથી ઓફિસ વડાની અદર જવાની અનુમતિ મળે છે. અંદરના આ પહેલા જ વિભાગમાં મોટા ચોક છે અને તેની સામસાગી પરસાળોમાં ઊપવાનાં ધંધે અને કંપેઝ ખાતું નજરે પડે છે.

પણ તે કોઈ વિભાગમાં જાઓ તે પહેલાં કાર્યાલયના મુખ્ય અધિકારી શ્રી બાલુભાઈ રાયતની ઓફિસ ડાખી જાવું એ

ફેલેને રહેવાન તથા અમદાવાદના મુખ્ય સજાગર્જી આંધરિયા ઉપરથી કુમાર કાર્યાલય આવવાનો રસ્તો બહુ અટકે છે દૂર નથી.

તમારી સાથેના બેરથાને લગતા પત્રબદલાઈ, હિસાબો, ખોટો, ગણિતો તથા પેપરો પરનાં સરનામાં પહેરેમાં ભેગના આકારો તમે જુઓ છે તે (૩૫૨) બાઈ લફમણ બટ્ટી (નીચે) બાઈ લાલશાકર જોશી અને (૩૫૩) બાઈ જીનાનાથ રાવળ.

તમારું ધ્યાન ખેંચશે. કોઈપણ અભલ્યો માણસ એમને મળ્યા સિવાય કાર્યાલયના આંતર વિભાગમાં જઈ શકે નહિ એવો સિદ્ધાંતો છે શ્રી જયુભાઈ રાવત કુમાર કાર્યાલયના આખા તંત્રના નિયામક છે. આ વિભાગમાં તમે જે વીજળીક પ્રદર્શન જુઓ તે બધી તેમને જ આભારી છે. એ પોતે ધડબર જંપ નહિ લે, તેમ જ કંઈને ધીસં પગલાં મૂકતા સહન કરી શકશે નહિ. કાર્યાલયની રહેલો વિગતોથી તે સંપૂર્ણ વાકેફાર છે, અને નવા આવનારને પોતાના કામ માટે અથવા 'કુમાર' વિશે જે કંઈ પૂછવું કે જાણવું હોય તે તેમની પાસેથી ગળી શકે છે તેમને જરૂર જણાય તો વિભાગીય ખાતામાંથી વધારાની જરૂર પૂરી દહીંન મંગાવી આપી શકે, પણ તેમની પાસેથી બાક્યો જ કાઢીને નિસારા થઈ જવું પડે કુમાર કાર્યાલયની લગભગ બધી જ ચિંતાઓને ટોપસો તેમને માથે પડેલા હોવા છતાં ભતભતની નવીનતા અને પદાસવાળું તાવાવરણ સરજવાની એમની મથામણ તમને અજબ કરશે. પૈતાની કાર્યપદ્ધતિ અને ચીવટ એમની નજર તમે ક્યેવાએલા માણ-

'કુમાર'ની આવનગી રચનાઓને. બીજામાં મેહરનાર કોષ્ટ ખાતાના કારીબદોઃ (જમણી તરફ ૩૫૨) બાઈ બેમીલાલ પટેલ, (ડાબી તરફ) બાઈ નડરસલાલ રાવળ, અને (નીચે) બાઈ સાંતિલાલ પંડ્યા.

રોઝમાં કુતારવાની એમની ગદેનત, મુલાકાત લેનારને બાક્યો જ સમજાવ સહતંત્રો તરીકેના 'કુમાર'ના સંપાદકમાંથી હયાત કુમાર કાર્યાલયમાંથી બાકાર પડતા હોવાપર દેખાવવાના મુદ્દર મુદ્દાનું સર્જન પણ એમને જ આભારી છે મુદ્દામુકાબની નવી સીમાઓ સરજ એમણે એ કળાનો કલિદાસ ધર્યા છે.

કુમાર કાર્યાલયનાં બે નાનાં ટૂંક મસિન એક ધણાએ ઉદ્દાર કાઢવા છે કે 'બસ, 'કુમાર' બધું આટલા જ છપ-ખાનાથી વાલે છે?' પણ આ સવાલ તેમજ મુશોખોના બલોકોનો આટલા વખતનો એકો ક્યેલો નત તેમજ ગુણમાં વિલ

'કુમાર'નાં તેમજ પ્રિન્ટરીને લગતાં બીજાં કોષ્ટોમાં મુખ્ય નિયામકના મદદનીસ બાઈ જયંતીલાલ વાટ

કુમાર પ્રિન્સરીના મુદ્દાઓનાં એ રંગની સફાઈ અને ઊપ-કામની કમીગરી તથા સુધારના જુઓ તે તેના મુખ્ય મુદ્દક (કપર) બાઈ મનોરસની છે. આ પ્રાંતના વિરલ મુદ્દા-સ્વાનિષ્ઠાતોમાંના એક શ્રી ગીરજ માલવણીઆના દાગ નીચે મેળવેલી લાલીમને જેન આપે તેની રીતે તેમણે આર્થી પ્રગતિ કરી છે. તેમના હાથ નીચેના છે કામદારો (નગમી વરક) બાઈ તેતારામ બેચાણ અને (નીચે) બાઈ અંબાલાલ મગત.

એના રોજબ બાગે જ બીજે કામ રચે મગરો. કેટલીયે વીએ કિંગમથી ન જ મથે તેની આર્થી એકી થઈ છે. દેશપરદેસનાં મુદ્દાસાહિત્યનાં સાગવિકોનો અલ્પાસ કામને કેટલાયે મથેનો ને સાધનોનો આર્થી સંચય થયો છે, અને બીજાં શેઠનવાર-થી માંડી ઊપનાર મુખી દેક જણ નતે ક્યારય કામ આપ-વામાં રસ લે છે. રંથ અને શેઠનવારની સાધારણ સગજ તે આટલા લાંબા વખતના પરિચયથી તેમનામાં સદજ ઊભરી છે; તે સાથે કિયારકિય પણ વિશેષ પ્રકારની બીલી છે.

યુદ્ધ-અમેરિકામાં આને મુદ્દાને કંગા લરીકે રચાન મળ્યું છે અને યુનિવર્સિટીઓએ તેને શિક્ષકમયાં લીધું છે. ઊપજાનાના કામમાં એ સંસ્કાર, વિચાર, કિયારકિયના, યોજના, રૂચિ અને રચના નેહ્યે તેની કદર કરનારા પણ

“કુમાર”ની શરૂઆતથી આજ મુખી તેના બ્લોકના કામની જવાબ-દારી સાચવનાર (કપર) બાઈ મળકમર આદુરેએ કુમાર સર્વા-લવના બ્લોક ખાતાને એક અમલનો વિશાલ બનાવ્યો છે. તેમના દાગ નીચે તેવાર થયેલ જુવાન કામદારો (નીચે) બાઈ ખીલાળર પટેલ, (ડાબી વરક) બાઈ કૃષ્ણાણ નેરો ને (વડનનીચે) બાઈ દયાસેકર મિતેલી પણ હજુ તેમના સાચમાં જ કામ કરી રહ્યા છે. કેમ અલગતાત કે બીમારી સિવાય બાગે જ એ જાતની કામગીરીમાં બંધ પડ્યા છે, અને કેટલીયે વાર અટપરા પ્રકારના બ્લોક જુદાજુદા પ્રયોગોથી પાર પરી ચૂક્યા છે.

આખા દેશમાં તે નજ છે. કુમાર પ્રિન્સરી મુદ્દાકમાને અદર્શ રૂપ આપવા મથી રહી છે તેની કેટલીકાર પ્રધાની હાથે બીજે ઊપજાનાં જેવા નહો હોનારી સકતી નથી; પણ તેની પ્રતિષ્ઠા તે રચાવિત થયેલી છે જ. આ પ્રતિષ્ઠામાં કુમાર સર્વાલવના કોઈએ માન્યુસનો વખતોઓએ દિરરો

કુમાર કાર્યાલયના આદ્ય મહાકવિઓમાં ચિત્રકલા તથા ફોટોગ્રાફી વિભાગોમાં શિક્ષણ લેતા કલાના વિદ્યાર્થીઓ

છે. એ દરેક જણ 'કુમાર' માસિકના આશયો સમજે છે અને તેમાં પોતે કંઈક ઉપયોગી બની શકે છે તેનું ચેતન ધરાવે છે.

હવે આપણે એક બારણું વડાથી પાછળના ચોકમાં જઈએ છીએ. બામ્બુએ પહેલા કામચોતા ઘોડા અને ધણીઓ તથા કામચોતા કાપવાનું એક નાનું ચેત્ર વડાની પછડા ચોકમાં પહોંચતાં જ્યાં જાનાવવાને લગતી પ્રક્રિયાઓ જમ્મણી. તે જાનાના બાદલા, ટેળસો પર મોઢવેલી તેજબ બેઠેલી ધણી માટીની ચોખ્ખી તાસકો અને કેટલાંક મુલારી તથા લોખંડી કામનાં નાનાં ચોકે આઠી પડયા હોય છે. પણ પહેલાં ત્યાં ન જોવામાં કાર્યાલયના પરીણાને સામેના દાદર પરથી ઉપરને માથે જોડાના કંમેરા આગળ લઈ જઈએ. ધણીને જોડાના કામ માટે બેઠેલી મોટી તોતીંગ કંમેરા જેવી આકારે થાય છે. પણ આ કંમેરાથી માણસોની છબી લેવાની હોતી જ નથી એટલે તે તેના ચોખ્ખા ટેળલ ઉપર હંમેશાં ચડેલા જ રહે છે. માત્ર સામેના ચિત્રના માપ પ્રમાણે આધોપાધો થવાને તેના બેઠેલી પાયા પાયા લોખંડીના પાટા ઉપર આધોપાધો થઈ શકે છે. 'કુમાર'માં તમે આજ સુધી જે ચિત્રો જોયા તે સમગ્ર બધાં જ આ કંમેરાના લેન્ડમાંથી પસાર થયેલાં. જોકે અને લગતી ફોટોગ્રાફી, ધાતુકાતણી અને યાંત્રિક જાળતોમાં ધર-ગચ્છુ તથા દેશી રીતો તેમજ સાધનો બને તેટલાં વાપરવામાં આવે છે. પણ આ ધણીને કયાં તે જાણું એક યાદ આંખે જોનારને ઝટ સંગતઈ જાય તેનું છે.

આ બધા કિયાવિશાગો પછી 'કુમાર'નાં ચિત્રો અને ફોટોગ્રાફોને જ્યાં જન્મ યાય છે તે ઉપરને ચોરડો નેસનો મળે છે. એક જ ખંડમાં કેટલેટું મોડવેલોડવી સમઘણું છે તે જોઈ તમને કદાચ કલાની દયા પણ આવે. પણ 'કુમાર'ની કલા નાણુક સુંદરી નથી. તે તેદુરસ્તી અને ગહેનતનાં રૂપ પર છવવારી છે, એટલે આઠી તમે કામનું અને ચિંતનગતવાનું જ વાતાવરણ અનુભવશો. વર્ષોથી સંઘેલો ચિત્રોના ચોકડા કામચોતા તથા ચીતરનાં સાધનો, અને પાંચજ વિદ્યાર્થી-ઓને સરસામાન તથા મુખ્ય સંચાલકની બેઠકને કાગ કરવાની જગ્યા બધું જ આ ચોરડામાં છે ચોખ્ખીઓનાં કપાટો, સામાનના ઘોડાઓ, ચિત્રોનાં ચોકડાં અને પાટિયાં, રંગોના

ડળા ને પીનીઓના બારા, ઉપરની ચેત્ર અમરાદઓ તથા દારીયાં-માં જ્યાં જગ્યા મળી ત્યાં કંઈક આધાર કરી મોઢવેલી બંદી નથી કારીયરીની ચીત્રો, મૂર્તિઓ, વાસણો અને ચોખ્ખીઓના જંતલમાં કેટલાકને અગવરથા લાગશે તે કેટલાકને કલાકારની મનોદર નેસવેળેર છતાં કોઈ સંકેતમય રચના લાગશે. આ હંકડો ચીત્રોમાંથી કાઢવાર અમુક પાખી, અમુક માણસ કે ફોટો-ગ્રાફ શોધીને માસિક માટે રજૂ કરવામાં કોસોડી ગાય બેઠે છે.

કાઠને આ બધું સમજાય કે નહિ, પણ એટલી વાત તે સમીપ કહી શકાશે કે આ જગ્યાઓથી ધણી જે કલાતરસ્યા જીવાને કલાનાં સ્વપ્ન લાભ્યાં છે, કલાપ્રેરણામાં પહોંચવાનું બાધું મળ્યું છે અને વિશેષ યોગ્યતાવાળાને માર્ગદર્શક સાથ તથા સહાય મળ્યાં છે શ્રી રિસીંહ પરિત, કનુ દેસાઈ, બલવંત બટ્ટ, સોમાલાલ સાહ, કૃષ્ણલાલ બટ્ટ, રમિકલાલ પરીખ, ચંદ્રાવન બટ્ટ, યતેશ શક્ત, જયેન્દ્રલાલ અનેરી આટલાં તે નામીતાં નામે છે. તે દરેકને કુમાર કાર્યાલયની ઠાયાને ચોખ્ખાં સામ મળ્યાં જ છે સંચાલકનો બાનુમત, જનસંપ્રદ, ચિત્રસંપ્રદ, વિવિધ કલાકારોનો પરિચય, વર્તમાન-લાપ, વાચન વગેરેએ 'કુમાર'ના કલાપ્રેમીઓમાં એક ચોક્કસ પ્રણાલિ ધરી છે અને તેનું સ્પષ્ટ દર્શન થઈ શકે છે.

ચિત્રકલા ઉપરાંત ફોટોગ્રાફીના હંક વિકસાવવામાં કુમાર કાર્યાલયની યાદીએ કદાચ કિશોરોએ સમગ્ર કદી આપી છે. એકેએકનું કામ તથા સાધનો જોવાનું ને સાસમાં સારી સલાહ મેળવવાનું ફોટોગ્રાફીનું આણું મંદળ બીજે કોણે જ રચેલું હશે.

એને વિદ્યાર્થીઓ આઠી આપી જે નવી આસા, નવા વિચારો, નવી મેત્રી અને લાગવમ સાધી શક્યા છે એ બધું તે તેઓ જ કોઈ વાર કહેશે ત્યારે બરોબર બંધી રાખી શકી શકે આસ યોગ્યતાવાળા જોયાર વિદ્યાર્થીઓને તે કુમાર કાર્યાલય કાયમ સંપર્ક અને નિભાવનું રહ્યું છે. ખુશ થવા જેવું એ છે કે જેમણે કુમાર કાર્યાલયનું યત્નચિત પણ જાય સ્વીકાર્યું છે તેઓ તેનું પ્રેમથી સ્ખલ્ય કરે છે, પોતાની સક્રિય પ્રમાણે સંબંધ તથા સહકાર સાચવે છે અને 'કુમાર'ને સંમુદ્ધ જળાવે છે.

કુમાર કાર્યાલયનું રચણ દર્શન તેની પુરી મર્યાદા બતાવી નહિ શકે, આટલાં વર્ષોમાં 'કુમાર' માસિક કેટલાંયે ધરેમાં

સુદર વિગેનો જે પ્રેમ, સંસ્કાર અને અગિયચિ વધાર્યાં છે, જે પ્રિયજ્ઞાનક સાદિય પહોંચાડ્યું છે અને અંતન પતેથી કેલા-
યે બંનતી સજાદરૂપન અને માર્ગદર્શન આપ્યાં છે, તેનું
મુદ્ધ બાગ્યે જ નોંધી સકાય.

કુમાર કાર્યાલયમાંથી જ વાર્તાનીય વ્યવસ્થામાં કિઝાનિ,
બેલેક અને સરસ છપાઈનો શોખ પ્રચાર પામ્યાં છે. સરસ

પુસ્તકો, ચિત્રકથા, પુસ્તકોનાં કલામય પૃથાં, શેખાવડાઓની
પત્રિકાઓ વગેરે દ્વારા પ્રત્યેમાં જે અભિનત સંસ્કાર અને
છાપ કલાવશ પ્રવત્ત કર્યો છે તે તો કાળના કમમાં તેની
કિંમત મુજબથી જ નહીં અમાનો શરૂ થઈ ચૂક્યો છે, તેમાં
‘કુમાર’ની અને કુમાર કાર્યાલયની પૂરી હોદવારી છે.

રવિશંકર રાવળ

ગુજરાતી લિપિનું નવું રૂપવિધાન

રાવત લિપિ

હિન્દીના કાઠ પશ્ચ લિપિ જેવી
રચાય તેવી ને તેવી રહી નથી,
ને આજ છે તેવી જ હમેશા રહેશે
પશ્ચ નહિ. યુનેયુએ સંસ્કાર ને સંસ્કૃતિ
બદલાય તેમ લિપિના મોડે ને
રૂપમાં પશ્ચ નવીન પ્રાણસંચાર થયા
કરતો દેખાય છે. જે પ્રત્ન કે સપ્ટ
એ પ્રકાર બતાવી શક્યો નથી તેનો
એ કાળનો ઇતિહાસ મંદ ને પ્રમાણી
હોય છે. સાધારણરીતે અક્ષરો
મનુષ્યનું માનસિક વલણ બતાવ-
નાર પ્રતીક છે એમ કહીએ તો
પશ્ચ જોડું નથી.

સરળતા, શુભાવધતા અને સું-
દરતા એક સાથે હોય એવી લિપિ-
ઓ બહુ જ યોગ્ય છે. યુરોપની
બધી લિપિઓ મૂળ ખીસાના લી-
રોહામાંથી જન્મી હોવાથી મોટે
ભાગે તેમાં ઊંચા આડા સંજિયાની
દબે અક્ષરો ધડાયા છે; પશ્ચ નાગરી,
અરબી કે ચીની લિપિઓ એ રીતે
જન્મી હોવાનો સંભવ નથી. એનો
સંબંધ દક્ષિણની ચિત્રલિપિ જોડે
વધારે બંધબેસતો થશે. ને તેથી જ
એ બધીમાં વળાકારો મોડાઈ હોય છે.

ઇતિહાસના લાંબા પંથ ઉપર
દેરકે પુત્રોનો પિતૃશ્રદ્ધ ભુલિને એક-
એક માનવીતોના મરોડમાં મુખાસ-
વધાતા કરતો આજની લિપિઓની
અનેક બંતો સુધી તેનાં બાહ્યભાવો
રોનો વારસો મૂકતો મળે છે.
આ સંસ્કારપ્રેરણાઓમાં આજની
ગુજરાતી લિપિનું નવું રૂપવિધાન
કરનાર તરીકે શ્રી બલુભાઈ રાવળનો

કુખાગદુડોવ
ચલજગમક
ટઠડલોર
તથદધનક
પરુજભમ
પરુલવજા
પરુલવજા
પરુલવજા
પરુલવજા

પ્રયાસ નર નોંધપાત્ર લેખો

‘કુમાર’ માટે તેમણે અનેક નરા લિપિયોએ આપ્યા છે તેમાંની આ એક લિપિ છે. કાળના પ્રવાહમાં આ દશકન નોંધાઈ રહે અને મુખ્ય પાત્રને યોગ્ય સ્થાન અપાય એવી બાબતથી, હું ગુજરાતની જનતા સમક્ષ આને દૂંધે ધોળકાસ તથા તેની લાક્ષણિકતા તેમના જ શબ્દોમાં આ નીચે રજૂ કરનાં પહેલાં, વિશ્લેષિત કરું છું કે તે ‘રાજત લિપિ’ના નામથી સ્તંભર અને પ્રચાર પામે.

—ર.મ.શ.

“હ, સ. ૧૯૨૩માં મારા હસ્તલિખિત ‘ધનિ’ના અંક માટે જુહાનુહા લેખોનાં મથાળાં સાર લિપિના નવક મરોડ શોધવાના પ્રયત્નમાં બીલં બેઆરની સાથે આ રૂપ રચાવું ત્યારે સ્વપ્ને પણ પચાસ નહોતો કે તે લિપિ આટલી લોકપ્રિય થશે ‘કુમાર’ના નેટલા વાચકોમાં કંઈક નવીનતા આવ કરવાનું ચેતન અને હત્સાહ હશે તે રહેકે એ પડી લઈને અનભાવી છે, ચિત્રકળાના શૌણવાળા તે કોઈ પણ માણસે તેને ઊડી નથી હસ્તલિખિત માસિકોમાં, જાતલયે અને એમાં બીલં યુવાનોનાં નિવાસસ્થાનોની પ્રવૃત્તિઓમાં, સંસ્થાઓનાં કચેરીમાં લખનારાં, સાહ્યકોદેશદર્શિ વગેરે અનેકપ્રતી સાધનો વાપરવામાં, જ્યાં જ્યાં માણસના હાથને કાંઈક નળી-નતા ખતાવવાની હિમિ, થઈ આવે ત્યાં ત્યાં જઈ જ, એ પડકાર છે, રચીકારાઈ ને સન્માનાઈ છે, સીનેમાંનાં પોરકોમાં તે હોય, પણ કિંમોના ટાઇટલોમાં પણ એ વપરાઈ છે. ‘એ ધી મોજ’ને લોકપ્રિય પત્ર અંગ્રીએ તે ‘કુમાર’ પરથી તેણે એના લેખનાં મથાળાંમાં એ વાપરવા માંડેલી, અને આને

તે ગુજરાતના સમગ્ર એકેએક સામયિકના નાગાક્ષરો તથા લેખોનાં મથાળાં માટે એને હપથેય ચાલે છે.

એ આટલો પ્રચાર પામી એનાં કારણો છે. પહેલું તે એની એકદમ નુરી તરી આવતી નવીનતા, બીજું એના આલેખનની સરળતા. ‘મેરા પેટવાળા આક્ષરો’ એટલી કુમી સમજાઈ નહ, એટલે કદમ પર કાબુવાળો અને તે માણસ સહેલાઈથી તે આલેખી શકે, ગુજરાતી લિપિના માણસ આક્ષરોમાં વર્તુલનો કંઈ ને કંઈ અંશ છે. આ લિપિ વર્તુલના સિદ્ધાંત પર જ રચાએલી હોવાથી તે ગુજરાતી લિપિમાં એકદમ બંધબેસતી થઈ ગઈ છે. એ નિબંધ અંગ્રેજી લખેલા ઉપરથી આની રહુરહુ યોગ્યે તેને મુકાબલે તે આનું બંધબેસતા-પણું ધણું જ ચડિયાતું અને સ્વાભાવિક લાગે છે. આ લિપિના આલેખનમાં આખા કાંડાને વળાક લેવામાં સરસ તાત્રીય ગમે છે, અને કદમ ઉપર માણસનો સંપર્ક નમે છે એટલે ચિત્રાંકન સિદ્ધાંતની પ્રાથમિક દશાનું જ્ઞાન એના આલેખનથી સ્વાભાવિક રીતે જ થઈ જાય છે. ટૂંકાન—ચિત્રાંકનના પ્રાથમિક પાઠોમાં વર્તુલની કિંચ સાધ્ય કરવી અપરી છે. આ લિપિના અવ્યાસથી આડકતરી રીતે, તેના આલેખકને ખજાર પડવા વિના ચિત્રાંકનમાં આંગળાં અને કાંડા પર એ કાબુ જોઈએ તે આવી નહ, છે.”

આ લિપિના વળાક મેરી ગયા પછી ચતુર લહીઆઓ ને ચિત્રકારો તેને અવનવા લેખાસમાં મૂકી કેવીકેવી વિવિધતા રજૂ કરી શક્યા છે તેના યોગ્ય (મળી શક્યા તેટલા) નમૂના આ ઉપર આપ્યા છે. હવે પણ લલિત્યમાં આ લિપિને વંશ-વિસ્તાર વધશે જ એવી સંપૂર્ણ આશા છે.

—ર.મ.શ.

જેમની કલાએ 'કુમાર'ની કારકિર્દીને રંગવતી કરી છે

શ્રી નરસિંહ મેઠા

શ્રી પ્રભાતકુમાર વૈદ્યાપાત્ર

શ્રી નિતાનંદ મહેશ

શ્રી વિનયક વૈદ્ય

શ્રી કનુ દેસાઈ

શ્રી સોમનાથ રાવલ

શ્રી કૃષ્ણનાથ રાવલ

શ્રી નરમોદન મિશ્રી

શ્રી સોમનાથ પરીખ

શ્રી નરમોદન મિશ્રી

શ્રી નરમોદન મિશ્રી

શ્રી નરમોદન મિશ્રી

સવા ચાર હજાર પૃષ્ઠની 'કુમાર'ની સફરમાં જોમનો ફાળો છે

શ્રી ભલપન્તરાવ ક. ઠાકોર   શ્રી સમનારાયણ વિ. પાઠક   શ્રી નાનાલાલ ચ. મહેતા   શ્રી રસિકલાલ ડા. પરીખ

શ્રી રત્નામણિરાવ બીમરાવ   શ્રી ચૈતન્યપ્રસાદ લીલાનંદ   સી. શ્રી હંસા મહેતા   શ્રી પરમાનંદ કુરુરજી

શ્રી ઇન્દુલાલ થાસી

શ્રી ભગજીલાલ દેસાઈ

શ્રી મહાદેવ દેસાઈ

શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ બટ્ટ

શ્રી વિનુભાઈ જથેજી

શ્રી ડાહરચંદ મેથાણી

શ્રી કશ્વનાથ ડેસાઈ

શ્રી ચન્દ્રબહન મહેતા

શ્રી મુનિકુમાર બટ્ટ

શ્રી મુરેશ ચીક્ષિત

શ્રી વસાંત પટેલ

શ્રી દરિદર બટ્ટ

શ્રી લાખચંદ બટ્ટ

શ્રી વસંત મેથાણી

શ્રી જ્યોતી મેથાણી

મથાળેથી ડાબી બાજુથી-પહેલી દાર : શ્રી અર્જુન પંડ્યા, શ્રી ઉપેન્દ્ર ભટ્ટ, શ્રી બલરામ ભટ્ટ, શ્રી સોમનાથ દવે; બીજી દાર : શ્રી ત્રિભુવન બ્યારા, શ્રી રત્નાસંકર સોમપુરા, શ્રી રોકટેવ નિવાસભાઈ, શ્રી મનુભાઈ જોષાભાઈ; ત્રીજી દાર : શ્રી ડાહ્યાલાલ બાની, શ્રી 'રસનિધિ', શ્રી અરોહ દર્શ, શ્રી માણુભાઈ મહેતા; ચોથી દાર : શ્રી બેંગાલાલ પુરાણી, શ્રી મસ્તરામ પંડ્યા, શ્રી સનતકુમાર વીણુ, શ્રી કાન્તિલાલ દવે (લેખક અને ચિત્રકાર), શ્રી શામળ આલજિયા, શ્રી સી. રોમપાલ, શ્રી જયંતીલાલ એવેરી (ચિત્રકાર).

‘કળામાં તેમજ વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોમાં
જે સર્વદા અગ્રણ્ય છે તેની શોધમાં,
સમાન મનપાળાં બીજાં માનવીઓની
સાથે હું સદ્કાર કરી રહ્યો છું, એ વાત
મને ત હોત તો ગાર્હજન, બધું શન્ય
જેવું રહ્યું હોત. માનવ મહેશ્વરી ઉપર
જે સામાન્ય અંકુશો મૂકાય છે તેઓને
મેં, હું બાળક હતા ત્યારથી જ દુષ્ક
અવજા છે. ‘માલગિકકન, મોજરોબ,
બહેસન, બહારની દુનિયાવારી ક્ષત્ર, —
એ બધાંમને હમેશાં મુદ્ર ને તિરસ્કાર-
પાત લાગ્યાં છે. જીવનની સત્ત્વ વિસાડ-
બરી રીતિ સર્વને મારે ક્રાન્ત છે એમ
હું ચાનું છું શરીર તેમજ મન કમચને
માટે એ ક્રેષ્ટ છે.’ — આઈન્સ્ટાઇન

આ વચ્ચે જેવાંતેવાં નથી. એ બોલ્યાં ને
એ જીવ્યાં એ સોધારણ માણસનું કામ
નથી. છતાં એ વચ્ચે તેના બોલનારના જીવનની
સામી ફિલસૂફી પ્રકટ કરે છે.

પણ સાધુસંતોએ, અનેક કપિઓ ને ફિલસૂફોએ
જીવનનો આ મર્મ પ્રકટ કરેલો છે. વિજ્ઞાનની આશ્રમમાં
અનન્ય રચના લેનાર તથા મોનાની પ્રતિભાથી જગતના
સુદ્ધિમાન ને વિચારશીલ મનુષ્યોને ચકિત કરનાર,
એક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી કરીખી એ જ જીવનમૂલ્યને મૂકે છે.

સુદ્ધિ, ઉદાગળ, જ્ઞાન આદિનો કોઈ વ્યક્તિ કે
કોઈ દેશ કે કોઈ સદી છત્તરે કદ સકતી નથી. આપણા
કનિદાસ-પૂર્વના ઋષિમુનિઓનાં જ્ઞાન તથા ઉદાગળ
કેટલાં દેશો ને આજનો કાળ તેને કેટલો આભારી
છે તે ખીસખી સદીનો માનવી વિજ્ઞાનના નાજવાથી
તોળી શકે એમ નથી, કારણકે એ વિષે આજે એનું
જ્ઞાન સ્વદન છે, અને એના મૂલ્યની આંકણી કરવા
કોઈ સમર્થ નથી. વિશેષ જ્ઞાન તથા અચૂક પૂરાવા
પછી જ તેઓના નરકનું આજના જગતનું મહત્ત્વ શું
છે તે જગત સ્વીકારી શકે. એરેને કનિદાસ-પૂર્વના
કાળનાં એ જ્ઞાન ને ઉદાગળ દિગમાં તેમજ અન્ય
પ્રાચીનનમ દેશોમાં જે દેશો તે ખાદ કર્યા પછી આ-
પણને એક સંકેતીસ જ એવે પુરુષેકે મળે છે,
જેના ઉદાગળનો હંસર આપણા જીવનને ઘડવામાં
પૂજ્ય તથા હાડી અસર કરી શકેના દોષ, પૂર્વકાળનાં
જ્ઞાન અને અપ્રાચીન કાળના વિજ્ઞાન એ બેની વચ્ચે
એક મોનેરી સાંકળ જેવો એ દેશ. એની પછીની
શતાબ્દિઓમાં, વિજ્ઞાન નાનું મયું ને કાળમાં, વિ-

આઈન્સ્ટાઇન

આર્થિકતા નહિ, ગહન ચિંતક ફિલસૂફ તથા પ્રતિભાશાળી વિજ્ઞાન-
શાસ્ત્રી એ ત્રણે જેટલો માનવજીવનનાં ઘડતર અને વિકાસમાં મહા-
મૂલ્યો ફાળો આપનાર જગતવિખૂતિ સમા જે જર્મન મૂલકાર અને
શોધકને સાપેક્ષતાવાદનો સિદ્ધાંત આજ દુનિયાના આર મોટા ‘વાદો’
માંનો એક મહત્ત્વ છે તેના જીવન તથા એ સિદ્ધાંતની સમીક્ષા કરનાર

ડૉ. કાન્તલાલ જી. પંડ્યા
એમ.એ., પીએચ.ડી., પી.આઈ.સી.

આઈન્સ્ટાઇન

જ્ઞાનના નવા વિશિષ્ટ ઉદાગળના પ્રથમ પ્રકાશકોમાં
એમક ન્યૂટનની તુલ્ય બીજો કોઈ થયો નથી. એ
નામાવલિમાં ખીસખી સદીના સદ્ગતોએ આજે એક
નવું નામ હોર્મી છે, જે પોતાના જીવનકાળમાં જ
તેઓના ખસ પાસ નરકી સ્વીકારણો છે. વિજ્ઞાનના
આદ્ય વિકાસકાળમાં, અનેકવિધ નેતૃત્વની પ્રતિભા-
ઓની વચમાં પે, આઈન્સ્ટાઇનના નામ ઉચ્ચ
શનિશિખરની ઉપર ચિરંજીવ રહેશે એવાં સર્વ વિદ્વા
આજના જોશમાં આવે છે. અનેક મૂલકારો ને માન-
કોની વચમાં આજે આઈન્સ્ટાઇન અનોદ છે.

નીતિ, સમાજશાસ્ત્ર, રાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્રમાં નિરપેક્ષ સત્ય (absolute truth) શું છે તે સાપેક્ષ સત્ય શું છે તે વીસમી સદીનાં પ્રમુખ નિર્ણય મળતે સારીરીતે સમજવા માંડ્યાં છે. પરિસ્થિતિ, પૂર્વ-ઘટિત્વાસ, ઉદ્દેશ, પરિણામ આદિ અનેક અંશોનો વિચાર તથા સમન્વય કર્યો વિના, કોઇ પણ કૃત્ય કે કોઇપણ લાગણી, કોઇ વિચાર કે કોઇ કાયદો, કોઇ પ્રણાલિ કે કોઇ સંસ્થા, કોઇ વચન પશુ કે કોઇ વસ્તુ-માન, નિરપેક્ષરીતે સારા-નરસા સસ-અસલ નામને યોગ્ય નથી, એ આપણી દૃષ્ટિમાં ઊતરવા લાગ્યું છે. આ સાપેક્ષવાદે દરેક ધર્મસંપ્રદાયમાં જે સદૃશ પ્રવેશ કર્યો છે અને ધર્માવતારના કેટલાક પ્રકાર દર્શાવી લાંબાં જે વિશેષ વિશાળના ને વધાર્યના સ્થાપના માંડી છે.

પણ આજની ત્રીસ વર્ષ પહેલાં કોને એ વિચાર આવ્યો હતો કે આ સાપેક્ષવાદ નવા પણ વધારે વ્યાપક રૂપમાં વિજ્ઞાનને પણ આક્રમશે અને એક પચીસીની અંદર તો એનું સામ્રાજ્ય જમાવી એમરો કે વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીઓના તે એક મુખ્ય વાદ, રાજવાતચીત્ત કરવાનો તથા વિચારવાનો પ્રિય વિષય થઇ પડશે? પદાર્થના કણોકણથી માંડીને—(અને પદાર્થના સૂક્ષ્મતમ કણ એવા છે કે વધારે નિર્દાળવા જતાં તે પદાર્થના ઊંડી કેવળ વિદ્યુદ્-રૂપ, ગતિરૂપ જ જણાય છે એવા) સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિદ્યુદ્ગણ (અથવા ઇલેક્ટ્રોન)થી માંડીને—તે મોટા-માં મોટા, દૂરમાં દૂર આકાશી તારા લગી પણ, સૂક્ષ્મ તેમજ વિરાટ સૃષ્ટિમાં, અર્થાત્ આખા બ્રહ્માંડમાં જે, આજે સાપેક્ષવાદની દૃષ્ટિ જ પ્રવર્તી રહી છે. આજે આ સાપેક્ષવાદે કેવળ પદાર્થ ને પાર્થિવ વસ્તુઓની સૃષ્ટિને જ નહિ પણ પ્રકાર-વિષુત્-ગતિ-સક્રિય ને ચેતનને પણ સમજવા વલ્ન આપ્યાં છે. દિવ્-કલ્પ, જે આજ લગી માત્ર પ્રાચીન દિવ્ય તરંગોની પરિભ્રામણનો વિષય હતો, તેને આ સાપેક્ષવાદે નવજીવન આપ્યું છે અને સમસ્ત સૃષ્ટિનાં રહસ્યો સમજવાની એ જ આજી દરો એવો રપટ છસારો કર્યો છે.

એમ કહેવું કે આ શું એક જ માણસના એક-દષ્ટ્યુ કર્મને આભારી છે તો તે અસલ યાવ. છતાં મૂળ જગતે જમાડનાર તો તે એક જ, અને પછી બીજી બેનેક મોટીમોટી પ્રતિભાઓના મદદરૂપણું કર્મ-ની ઉપર મંદિર બાંધનાર મુખ્ય સિદ્ધાંતી પણ તે એક

જ એ તો નિઃસંદેહ છે. સન ૧૯૦૫ની સાલમાં એ આઇ-સ્ટાઇનને જગત સમક્ષ પહેલીવાર પોતાનો સાપેક્ષવાદ રજુ કર્યો. તે વેળાએ ધણા વૈજ્ઞાનિકોને તેની ખજર સુઢાં ન પડી! આજ સત્તાવીસ વર્ષમાં એણે છુદ્ધિના તથા વિજ્ઞાનના પ્રદેશમાં એટલી ઊંડી અસર કરી મૂકી છે કે વીસમી સદીના ત્રણ મોટામાં મોટા વાદો—અંતરજાતીયતા, જાદુશીવિજય ને માંધીજીનો અદિસાવાદ—એમની સાથે જ મદદરૂપની દૃષ્ટિએ આ સાપેક્ષવાદનો મૂકી શકાય છે.

માનવજીવનની ધન્યતા કરીકરી વિરમય પમાડે છે. સૌકેડીસને એના કષ્ટકારક મૃત્યુ પછી જ જગતે યોગ્યપણે, ન્યૂટનની ખરી મદદતા પણ એકઠે સત્તા-નિદેશો વીત્યા પછી જ સિદ્ધ થઇ. આઇ-સ્ટાઇન હજી વિવશાન છે, હજી દમણાં જ એણે ‘વન’માં પ્રવેશ કર્યો છે, એટલામાં તો તે આજી વિશ્વજાતિ પામી રહ્યો છે, તરિત ગળિયા આ જમાનામાં કેમ મળે કીર્તિદેવીની ચાલમાં જે ત્વરા આવી ગઇ હોય ને!

આપણા દેશમાં જે આઇ-સ્ટાઇનના અભ્યાસીઓ થોડાક છે, પણ સામાન્ય જનતા એના જીવનની અટ છે અને એના પાદનું રરરૂપ તો લોકભોગ્ય છે જ નહિ.

‘આઇ-સ્ટાઇન’ એ નામનો શબ્દાર્થ જરા દસગા જેવો છે. ‘આઇ’ એટલે એક અને ‘સ્ટાઇન’ એટલે. પથ્થર, સિંહા! આઇ-સ્ટાઇન જન્મે જર્મન છે. એનો જન્મ ૧૮૭૨ના માર્ચની ૧૪મી તારીખે થયો હતો. હજી માત્ર એણે પંચ વર્ષ પૂરાં કર્યા છે, હજી તો ધણાં જે વર્ષો એની આયજ પડ્યાં છે.

જર્મનીમાં પૂરેપૂરું પ્રાંતનું ઉદ્ભવ નામનું ગામ એનું જન્મસ્થાન છે. અત્યાર લગી એ ગામની એક જ ખ્યાતિ હતી: તે એનું ધર્મમંદિર. એ મંદિરના ઉનુંપ દાવરોનાં સિખરો પાંચસો ને ત્રીસ શીટ જ્યાં છે.

આઇ-સ્ટાઇન જર્મન તો છે જ; પણ વાહરી—‘જર્મન’ પણ છે! જે દગર વર્ષે થયાં હણાએડી, ચવદાએડી, શાપિત થએડી આ જાતિનો ઇનિદાસ આત્મન આ-કર્ષક છે. જગતના ઇનિદાસમાં અને માનવજીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કેટલાંક ઉત્તમમાં ઉત્તમ રત્નો આ જાતિમાંથી પાડ્યાં છે, એ સુપરેડી પ્રિન્સિપલ દુનિયા વીસરી ગય છે. જ્યારે એનો કોઇ ખરો ઇનિદાસકાર

નીકળશે ત્યારે જ, એ જાતિની ખામીઓ ને દુર્ગુણો જોટલી તાદશનાથી આપણે બાણી-એ છીએ તેટલી જ તાદશનાથી એમની સત્તાશાસીતા, એમનાં પરાક્રમો અને એમની જગતસેવા આપણે તપ્તીશું. યાદની નીરા ને સંનેની નાગાવલિમાં આશ્વિન-સ્તામન પણ અન્ય સ્થાન જોવાની રહેશે.

દશે આશ્વિન-સ્તામનના કોમારજીવનની થોડીક દ્રષ્ટિકોટો જોઈએ. એનો પિતા ઇન્દ્રનેર દત્તો. આશ્વિન-સ્તામન સાંચે વર્ષનો દત્તો તેવામાં એના પાપે એને હોહાલ્યન-કંપાસની સેવા ખતાવી. મને તે રિચનિમાં ને દાસનમાં એ સેવા દમેશી ઉતાર દિશા તરફ જ વળે, એ જોઈ બાળકના મનમાં પૂરેપૂરું કુપલ ઉરે-રાવું. કહે છે કે આ પ્રસંગ દશ પણ એને ખૂબ યાદ છે.

તેનું પરે નાનું હતું, પણ તેને એક મનોહર વાદી હતી. બાળક આશ્વિનને તે નન્દનવન સમી હતી અને એમાં એ ઘણો જ સુખી થઈને રહેતો. એનું છેક અંતપણત્વ છ-પાન સુધી જેવું હતું. ને પ્રતિભા તો આવી રહી, પણ પાસા સુધિનું પણ કાંઈ લક્ષણ એણે પ્રકટ કર્યું નહોતું. અને, એને એકાન્ત જ એટલું મોડું આવડ્યું કે તેથી એના માતૃપિતા ગંધર્વામાં દત્તા, અને પછી નિશાળે જતા જેવડો મોરો એ થયો ત્યારે પણ તે માત્ર સરખાળ, સાંત ને કાંઈક એકાંત જોખનાર છોકરો જ દેખાતો હતો.

એ તો એકસ છે કે એને નિશાળ ગમતી નહોતી; કારણકે તે કાળની પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન શાળાઓ જદું નિયમચુસ્ત ને સરકરી સખ્તામવાળી હતી, અને શિક્ષકો, આજના નવા ફિડરાર્દન કે મોન્ટેસોરી કે કોલ્ટન પ્રજ્ઞાસિદ્ધાંતો મિત્ર-શિક્ષકો નહોતા, પરંતુ સરકરી સ્કૂલ ક્ષાપનાર સાર્વજનિક જેવા કડક ને અડગ હતા. એ વાતાવરણમાં આ સરખાળ, સરખાસીત, અજ્ઞાત પ્રતિભાવાળું, સ્વાતંત્ર્યનો કુદરતી રીતે પણ અન્યથાળે આદર્શ, અને કળા તથા કુદરતના સંસ્કારોનો ઝીંકારને બુદ્ધિ એવું કુણું બાલ-માનસ શું શું બોગવે એ કોઈ પણ સમજ શકે. માત્ર પડે છે કે એ

એકલ, સાથમાં વા?

ઉપજનિ

સંખ્યા સવળી સરી ગે અકેલી,
એકાકિની આયમી - મુક્તારા;
જોની રવી આંખડીઓ નમેલી,
ને ઝીંકતી શીતલ-સ્વપ્નમારા.

એ સ્વપ્નમાં મુંદરતા નિદાળી
એકાકિના છપાની ઉત્તળી,
જાગું જરી ને નિદ્રા પગોતે,
શું ચંદ્રીનું એકલ નાવ ડામે!

હાં તો માઠો ભેગ નાદ તીંગો
કાનું પડે સારંગભેડકીનો,
હાંપલની એ સુખી રોહવાયા,
હું મેં મરું અન્ય ઉરે ગૂંથાના.

મરું પિયારી ધરી એક દાનાં,
જેવું જગે એકલ, સાથમાં વા!
માથે '૩૧ ઉમાશંકર-જોષી

મહેનતુ તો દત્તોને સાળામાં એકસરખીરીતે સાફ કામ કરતો દત્તો, નોપણ તે કોઈ વિષય માટે એણે તે વખતે ખાસ પ્રેમખનાઓ હોવા તો તે સંગીત મારું:—જે આજ તો એટલો વિકસિત થયો છે કે એ એના છપાનું એક અંચ થઈ ગયો છે. સરખાવો આપણી પ્રાચીન શાળાઓને: આજે કેટલી નિદાળામાં કુદરતી સંગીત-પ્રેમને જગાવવાનું ને ખીસવવાનું સાધન હોય છે?

આ કુંળી વધે પણ એણે એક જાતની એકાકિના-એકાંતપ્રિયતા, જાગરો-અજાગરો, કેળવના માંડી હતી. એની શક્તિઓ ને રસ કુદરતી રીતે જે પદ્યમાં જતા તે જ પદ્યમાં તે જઈ શકતો; એટલું જ નહિ પણ જેમ કુદરતી જલપ્રવાહને પવનની-શિખાઓ મોટીની નીકળના તાર લાગે છે તથા કોઈક આકર્ષક નિમિત્તની અપેક્ષા રહે છે, પણ એક તાર નીકળ્યા પછી એના મજારને કોઈ રોડી શકતું નથી કે કોઈ વાળી શકતું નથી, એવું એની શક્તિઓનું પણ થયું. તેથી આરંભમાં, શિલ્પો બેંદનાં પદ્યમાં ધીરજાઓ પાડી

પેટે, એને રસ કેણક જ વાતમાં દતો ને મિતતા કાષ્ટ સાથે નહોતી. આજે એને વિવિધ વિષયોમાં ઉડી રસ છે, અને મેત્રીઓ પણ ઘણી, માઠ તથા આનંદજનક બંધાઓછી છે. તે છતાં જે અમુક પ્રકારનું એકાકીયણું, એકાંત શોધવાનું તથા એકાંત જ પસંદ કરવાનું વલણ દૃશ્ય એના સ્વભાવ તથા જીવનમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે.

પ્રાથમિક શાળાનો કમ સાધારણ પ્રકાર પૂરો કરીને, માધ્યમિક શિક્ષાનો મારે તે મૂળિક અભ્યાસે મોટી શાળા-‘વિદ્યાશિખમ’માં દાખલ થયો. અહીં પણ વાનારણુ તે એવું જ વિષય દત્ત, પણ સદ્ગાએ કેટલાક પ્રસંગો એવા અન્યા કે જેથી એના જીવન ઉપર ઉડી અસર થઈ. દૃષ્ટકેવળ જીજ્ઞસુ રહેલી શક્તિમાંથી એકરૂ કૃત્યા, ને જીવનમાં કાષ્ટક દિશાઓની ઝાંખી થઈ. એક શિક્ષક એવો મળી ગયો જેણે એને મીઠા કાવ્ય ને મીઠા સાદિત્યમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. એ બંનેથી એને ક્રીક આકર્ષણ થયું.

એ અરસામાં એને જીજ્ઞસુ એણિતમા રસ વિકસિત થયો. એનો એક કાકા મૂળિકમાં રહેતો હતો તેને જાળ આદર્શનું એકવાર પૂછ્યું: ‘જીજ્ઞસુન કેવું હોય?’

‘અને એ કાકાએ ઉત્તર આપ્યો: ‘અરે, એ તો આગયુ ગણિતશાસ્ત્રીઓની મોટી ઝોથ છે. આપણે કાષ્ટ રક્ષા જરોજર એકાકસ કેટલી છે તે ન જાણતા હોઈએ તો એને ‘એકસ’ કરીને કહેવી, અને પછી જાણે આપણે એને જાણતા જ હોઈએ એમ દિશાજ કરી નાખે, તો પછી છેક છેવટે તે પર-

અર થું છે તે આપણને માણસ પડી આવે છે!’

જીજ્ઞસુનિના અભ્યાસીએ આ વિનોદી ખુલાસાના ગર્ભમાંનું સત્ય પણ દોષ રાક્યો. પણ અન્યું એમ કે તે સમયથી આદર્શનું ચિત્ત ગણિતમાં ચોંટ્યું, અને તે પછી દાખલાઓ કરવામાં એને જેટલી મન પડતી તેટલી જીજ્ઞસુ કરામાં પડતી નહિ. ધીરધીરે સાવન્ય (વિજ્ઞાન) તથા ગણિતમાં તે એકો થઈ ગયો, —તે એટલે લગી કે માત્ર એક વર્ષની કાચી વયે, મોટામોટાને જે

મૂંઝવનારને પંઝવનાર ‘કલ્કુલસ’ અને પૃથક્કરણ જૂમિનિ (Calculus and Analytical Geometry) જેવા કલ્પ ને સૂક્ષ્મ વિષયો, કેાછની જે મહદ પિના માત્ર પાંચ પુસ્તકમાંથી જ તે શીખી ગયો!

પણ એની પ્રતિભામાં બિનતો કિરણો શિક્ષણના જીજ્ઞસુ વિષયો લગી દૃષ્ટ પ્રસંગો ન હોતાં. આપણી નિસાણો નિખાસ કરીને તે કાળની જર્મન શાળાઓ પ્રતિભાની ગભૂનરી જ કરતી નથી; અને એક-સરખા જીજ્ઞામાં ગાયકોનાં મગજને ધડકાં એને જ કે જાણી માનનાર આ સંસ્થાઓ તેની સામે યનાર અથવા એકાકમાં ન મોહવાનાર દરકોષ વ્યક્તિનો —પછી તે એકાદ વિષયમાં અસાધારણ એટલેય અથવા માત્ર એકાદ વિષયમાં જ અસાધારણ નિર્મળ હોય તોપણ તેના —પરીક્ષા રૂપી શસ્ત્ર વડે સંકળ સંદાર કરે છે. અથવા વિષયોમાં પાસ થવાની ફરજ પાડતી એ આ પદ્ધતિનો પ્રિય ને અન્યક પ્રદાર છે, ને તે આ જાળક પર પણ પડેલો. અન્ય વિષયોમાં આટલી શ્રેષ્ઠતા છતાં

આવાગમન

(પાત્રરો માટે મેત્રા મોદનજ)

સમદરનાં નીર ભરી આત્મીની વાદળા અમરનાં મોનીડાં ઝડતી મધ; સરવરના ધાર ને નદિયુંની તારને દરબે દિશોળનાં કરતી મધ.

જીવનનાં વેગ ભરી આત્મીની વાદળા માધ્યા તે મેદુલા અરણી મધ; ધરતીના તાપ ને દુનિયાનાં દુઃખને આતમના બોમથી તરણી મધ.

II

ફૂલડાંની મહેક ભરી આત્મીનો વાયરો આછેરી દેર એક કરડી મયો; પંખીનાં માન ને બમરનાં ભાનને દૂરી અનલપ્તમાં સરણી મયો.

અંતરનાં પુલ્પ ભરી આત્મીનો વાયરો પગપોથી પાખો ફૂંડી મયો; રંગરંગનાં તાન ને ઉરના મજકારમાં સુક્રિયની પાંજના સુક્રી મયો.

III

અમરતની ઝાંખ ભરી આત્મીની તારડી સોનેરી પાંખ એક અગ્રી મધ; પરવતની ટોચ ને જંગલની ઝાડીએ કાળા અંધારમાં અગ્રી મધ.

દેવાની હોંશભરી આત્મીની તારડી આશાનાં આંસુમાં દરતી મધ; પ્રેમના ઉદ્ધાસ ને જીવનના દાસને ઉરના આકાશમાં ભરતી મધ.

સ્તિત્વાલ સુકલ

યુનિવર્સિટી-પ્રવેશનીપરીક્ષામાંતેનિષ્ફળગણાયોનેજર્મન
યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ કરવામાં દ્વાર એની સામે બંધ થયાં.

આપા અનેક દાખલાઓ જાણીતા છે. તેમાંથી
એક જ લઈએ. આપણે સમાનુજમ્—મણિતની વિરલ
પ્રતિભા પ્રકટ કરનાર મદ્રાસની સુવક, જેની કોટિના
આજે જે બહુ થોડા મણિતશાસ્ત્રીઓ છે એમ મોટા
અંગ્રેજ મણિતશાસ્ત્રીઓએ જ કહ્યું છે—તે બિચારા
મદ્રાસની ઈન્ટરમીડીએટની પરીક્ષા પાસ કરવા લગત
ન ગણાયો અને થાકીને ફરિ-

દ્રતાને લીધે મદ્રાસની પોર્ટ ટ્રસ્ટ-
ની ઔદિસમાં એક કારકુનીમાં
દરાર્થ ગયો, અને આસાનારજી
બાગ્યથળે જ એમાંથી છૂટી એ
મણિતની આલમને પોતાનું
શિવક બનાવી શક્યો. આઈ-
ન્સ્ટાઇનનું આદ્યજીવન સ-
માનુજમ્ના છબાનું તારવાર
રમરજી કરાવે છે . . . પણ
છેતર એમ શબ્દ આવે છે કે આજે
સમાનુજમ્ જીવતો હોત તો !

કુમાર આઈન્સ્ટાઇનને તો
આ દંડ પાછેશમાં પહેલી પૂર્ણ
દત્તી. એના જાગને ધંધામાં
તુકવાન મથું એટલે કુટુંબ પર
તથા વિદ્યાર્થી પણ વ્યવહાર-
વિમુખ આ કુમારની પર પણ
આદન આવી. આજીવન થયું કે
મારે એવું શિક્ષણ મેળવવું કે
જે વડે હું આગળ જતાં એ
પૈતા પેદા કરી શકું ! આપણે
તાં તો સગવાળ જ્યાં વિદ્યાર્થી-
ઓ આપું વિચારના હોય છે
ને તેથી તેઓ વિદ્યાર્થી થવાને
જલ્દેમાનપરીક્ષાર્થિજીવકરહે છે.

કુટુંબને જર્મની છોડવું પડ્યું.
મદ્રાસમાં મિલન શહેર તરફ તે-
ઓ ગયાં. કોમાર અપરથાએની
છે કે તે દૂરની બાળિ મુશ્કેલી-

એના કરતાં તથા બૃતકાળની ગિરાસાએના કરતાં જે
વર્તમાન આતંકો તરફ વધારે આકર્ષાય છે. એમાં જ
કોમારનું 'સુખ' ને કોમારનું બળ છે. કોમાર અને
શિશુતની આ સમાન બૂમિકા છે. કારણકે શિશુને
નથી હોતો બૃતકાળ કે નથી હોતો બળિષ્ઠકાળ; એ તો
વર્તમાન રંગમાં જ માણવારે સુખી થય છે. તેમ ઉત્તર
ઇટલીના એપીનાઇન પર્વતોનાં સૌંદર્યથી આજીવન સુખ
થઈ ગયો. કુદરતનો ખસે પેગી એવો એનો આત્મા

શને કલાકિલગીને માધ્યમાના
માધ્યે આસી આ મોરી ને
રમ્ય શિરિમાળાએની નિસર્ગ-
શીનું પાન કરવા લાગ્યો. સૂર્ય,
એમેરનો પ્રકાશ, એ સૌ દ-
ક્ષિણ જર્મનીમાંથી આવનારનાં
નેત તથા હૃદયને અત્યંત પ્રિય
લાગ્યા.

પણ કુદરતનાં જોણામાં ર-
મતો છતો આજીવન પોતાનું
લક્ષ્ય બૂઝ્યો નહિ. દવે એની
દષ્ટિ રિપરડરેક્ટ તરફ વળી.
જૂરીયા પાકસણા પોસિટિવ-
નિકલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટમાં પ્રવેશ
કરના તૈયારી કરવા માંડી. આ
પાઠશાળા આજે પણ એક
પ્રધાન શિક્ષણસંસ્થા તરીકે
મણાય છે. તેમાંના પિયમે
વૈતાનિક વધારે છે. શિક્ષકો
ફેટલાક ઉત્તમ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી-
ઓ હોય છે અને તે ઉપરાંત
તે શિક્ષકો તૈયાર કરનારી પ્ર-
ગતિ પણ આજે છે. તોપણ
આજીવનના ગહેલો પ્રયાસ તો
અહીં પણ નિષ્ફળ ગયો. આજે
નામના એક સિસ રચનાની
નિશાળમાં એજે કરીયા અન-
પૂર્વક અભ્યાસ કર્યો. સંતર
વર્ષની વયે તે પ્રવેશક પરીક્ષા
પાસ કરી, પોસિટિવનિકમાં

વિરાટની પૂજા

(કપતિન્વેશરય)

ગિલાવરીના રાજ્યગાર કાજ
ઉજાળોને સીકર તારસા રચે,
સાસંકે બાનુ તુજ શીર્ષે નાજ
સંધ્યા ઉગા તો તુજ અંકમાં લસે.
સમ્રાટ સા સાગર એ મળીર
પુકાર સા તું કરતો અંધીર ?
અનેત તારા કરજોજામાં
કાને સમર્પે તુજ સર્વ નીર ?

૫.

ગિલાવરીના રાજ્યગાર કાજ
ઉજાળોને સીકર તારસા રચે,
સંધ્યા ઉગા એક રમાડનો દમું
સાસંકે બાનુ મુજ શીર્ષે નાજ.
પરંતુ જનાશા ઉર વેદનાની
વિરાટના પાવ પજાગવાની;
સુજો યશી એ જ કડે પુકાર
નિરાટનાં તો વ ન પોરું પાવ.
અનેત મારા કર જોજામાં
બરીબરી નીર વિરાટ પાવ
પજાગવા નિલ મથી રડે છે,
ને જનમમાં યત્ન જ્યાં સમાય.

મદ્રાસ પાંચે

પચીસ હજાર વર્ષ પૂરની—ને છતાં

નવી ભૂગોળ અને નવો ઇતિહાસ

‘વિનોદકાન્ત’ ઉપનામથી લખતાં શુજરાતના એક અગ્રણી માસિકના તૈયારી ને જાણીતા વિવેચકે હજારી રમતિયાળ ભાષામાં લખેલાં આ લેખ પુરાતત્ત્વવિદો ને વિદ્વાન-ઇતિહાસશાસ્ત્રીઓનાં લખણોના ભરનીચે ચગદાએલાં ભૂશાસ્ત્ર ને ઇતિહાસના મુદ્દાઓ સાથે આપણી પુરાણકથાઓના તાળા મેળવે છે.

નવી ભૂગોળ

નવી એટલે જૂની. પણ જાહેર જૂની નંદિ: કશા આજથી વીસપચીસ હજાર વર્ષ ઉપરની! એ ‘કશા’ ક્રિયાવિશેષણથી તમને અચરજ થશે. પણ વિચાર કરો: ભૂતતરના જનજીવનાઓ આજકાલ પૃથ્વીની ઉપર ‘લાખે લેખાં લખાતાં’ હોય તેવી રીતે જ્યાં માપતાં હોય, ફરેકે લાખ વર્ષથી માણસગણિતે પૃથ્વીમાં પ્રગટી છે એવાં એની આપણને વિચારમૂદ બનાવનારી વાતો કરતા હોય, સાં પા લાખની સંખ્યા કે જાણીતી કહેવાય? ‘પણ’, તમે પૂછશો, ‘પા લાખ’ વરસ પૂરની તોરી ભૂગોળને નેરી થું એળીને કહેતો હોયછ? સંયોગ બંધાવે છે. ને જ્યાં પણ એટલો જ ગરાગર છે: ‘પૃથ્વીનાં’ ગોળાને તથા હિંદ, મધ્ય એશિયા ને પુરાણ અમેરિકાના નકશાઓને, જે રીતનાં ‘ગોળખવાં’ આપણે રેનાવાં છીએ, એનાથી મારી હજારો વર્ષ પહેલાંની ભૂગોળ એટલી જુદી છે કે કેમ? પણ કલ્પનાશાળી છૂંચેને એ નવી ને અદ્ભુત લાગ્યા વિના રહે નહિ. એ ‘નવી’ ભૂગોળની વિગતો જેટલી રસિક: તેટલી જ નિર્વેદ આણનારી છે. એને હું અહીં ‘પ્રમાણપુસ્તક’ રજૂ નહિ: કરું, કેમકે આ કે વિદ્વાનગંડળી સમક્ષ વાંચવાનો મુકો પાડે: નિબંધ નથી. એ વિવિધ વિશે જે જે વાંચત્રામાં આવ્યું છે તેનો સાર ગરાગર સમજાવી શકું તો મેં જાણ છે.

જ્યાં એક એ દસકા દરમિયાન: એને કે ગરજીય ભાષણકારોએ આપણને ગદાદુરીભરે, ગણદબરે ખાનગી આપી છે કે આપણા પર આજે ગાંધ્ય કરનારી પ્રગતના ગડવાઓ જ્યારે રાની માણસે દતા, ભરે આ પુરાણપ્રસિદ્ધ દિંદમા તો સંપૂર્ણ સંસ્કૃતિની અદ્યતની જ્યોત... વગેરે. ખેસક, એ વાન ખરી જ છે. પણ વધારે હિંદા બૂનકાળના ગદનમાં પેસો, તો એ રાની આદમીઓનો દેશ જ પૃથ્વીના દિમધુગ દરમિયાન

પૃથ્વીનાં પદ પર દત્તો નદિ એવું તમને દેખાશે, અને તમે એ લોકોને એમની પુરાતન હીણપાનું વધારે સચોટ જાણ કરાવી શકશો. એ છાંયક, એ રકોટલક, એ આપલક, જ્યાં આજે દેશનો ને મોટરો, એરાપ્લેન ને રેડિયો, મદાલયો, મદાલગરો ને એ મદા-અમદા એ પુરુષોનાં જૂથ આગામી સંસ્કૃતિનાં અસંખ્ય મીઠાં: કડાં દુલો દિનરાત ચાળી રહ્યાં છે, —એ રચીનાં અને નોંવે, જેમાંનું પહેલું આંજો ગોળેસ પ્રાકૃતને પ્રતાપે દુનિયામાં અતિ પ્રખ્યાત થઈ પડ્યું છે, —એ સપળાં દબરો વર્ષ પહેલાં, ગોળોના ગોળોને લગી, નાખી નજર પહેલે નદિ એટલે લગી, ગિરનારનાં ખજન વેરાન દતા. સાં છપ્પટિ કાં તો દત્તી નદિ, કાં તો નછી દત્તી. અને એ વેગાનો આપણો સામસિધુ પ્રદેશ! અહો! એની તો વાન જ શી કરવી! સાં એ વેગા અગ્નેની અમર કવિનાં—માનવગંભિની સૌથી પહેલી સંસ્કારી વાણી—રચાતી દત્તી.

એ ધુરપની વાત. અમેરિકાની આ જાનની એક નાની ગાન તોતમારાથી પણ અજાણી નથી. ‘પણ’ જૂન: સમયમાં અમેરિકાની સામુદાયિક, એ અમેરિકા અને એશિયાને જોડનારી સંયોગીબ્રુમિ દત્તી’ એવું એકાદ વાચનમાળામાં આપણે શીખેલાં એ પાદ દશે. પણ તેનાથી મેં જૂનો એક સમય દત્તો. તે વખતે અમેરિકાના બંને મદાખંડોને સ્થાન મદાસાગર દત્તો; આજે જ્યાં વોશિંગ્ટન ને ન્યૂ યૉર્ક, શિકાગો, સાનફ્રાન્સિસ્કો ને હિલારેન્ડિયા, જોસ્ટન અને રામો દ જોરો, બ્રાઝીલ, ગ્રીસ અને ચેર ઈલાદિક ધીકે છે, જ્યાં એ સમયે ગણે જગજગાકાર દત્ત. પછી એક સવારે (કે મધ્યરતે) ચંદ્રોકમાં કેક જગદત્ત કિપાન થયાં, એ આખા ૯ લોકની મરતી (એ મરતી જ કહેવાની દશે નેર) દલમણી બ્રી, અને એક કાન કાન કડકા સમેન

ନାଗ-ମୁକୂଟ
ଦିବ୍ୟ - ଯୁଗ ଦେବ

સમાધાન

ચિત્રકર - મુકુમ્બરીદેવી

હિંદમાં નારીશ્ચવનની એ જ્યોતિષી પ્રકારના માંડી છે તેમાં મુકુમ્બરીદેવીનું નામ અચળ રહેશે શાંતિનિકેતનમાં શ્રી નંદ બાબુ પાસે અનેક વર્ષોથી કલાની આરાધના કરતાં આ બંગાળી સત્તારી ગ્રાણીસ વર્ષની વયની આસપાસ પહેલાંયાં છતાં એમની કૃતિઓમાં નીતરી આવતા અનિભાવ અને શોષાદૃષ્ટીની લીલાઓથી એમનું શ્ચવન લીલુંજમ અને સુમેગળ બન્યું હોય છે. એમનાં ચિત્રો બહુ બાંધે છે એટલા કરતાં જ હોય છે અને અંતિરાવ કાળછપવંક બદેલી ચિત્રકૃતિઓ તથા વર્ણોની દેહિધ્મ્યાન લાગે છે. એમનાં ચિત્રો ચાટે બંગાળની જનતા હંમેશાં માગણી કરતી રહી છે. હાલ તેઓ શાંતિનિકેતનના કલાલયનમાં શ્રી નંદ બાબુ પાસે અધ્યાપિકાનું કાર્ય કરી રહ્યાં છે.

ચંદ્રગાંધી એક ટુકડો છૂટો પડીને પેલા મહાસાગરમાં પળાવાર પ્રચંડ જળામર્વતો રમતો. જોશબેર ષષ્ઠકાંધો —ને લાં જ જડાઇ ગયો ! એ ટુકડો તે-એ અમેરિકા; એ આપણા મધ્યદાનપનું પતન કે કર્મભેજ; આપણા જુના દોરત કોલક્રાંતિનો પરમ પ્રેમપાત્ર 'વેસ્ટ ઇન્ડીઝ' ઉદ્ધે અર્વાચીન નૌક્ય ઝાંડ સાથે અમેરિકા.

હવે આપીએ એશિયામાં. અહીં જીતું જાણું તો આપણે આને જાણીએ છીએ તેવું જ જણાય છે. પણ ભારતવર્ષ અને તેને મરતકે સમતોલ ધરાઇ રહેલ મધ્ય એશિયામાં અજબ જેવા, અને જરાજર નિચારવા જાઓ તો મગજમાં તરમર આવશે તેવા, ફેરફારો યથા પા-અથ શાખ વર્ષમાં થયા છે.

મધ્ય એશિયાનું નામ કેણે નદિ સાંભળ્યું હોય ? કેટલાક જાનવાણી શોધેલા આને પણ તેને આર્થ પ્રજાનું ઉત્પત્તિસ્થાન માને છે. હું કાંઈ છું કે દહા નિશાળોમાં પણ એ જ માન્યતા ટકાવી રાખવામાં આવી છે. પણ મહેતાજીઓનો શો વાંક ? એક વખતે કવિ 'કાન્ત' પણ જાનુઆરી કરતા કે મદાયુર રચીકન-ઝાંઝે 'પ્રાચીન સમ્ર' મધ્ય એશિયામાં જળાવાનું કહ્યું છે એ જ આપણો ઝગવેદ, જેનું મંત્રદક્ષિણ લાં વસતા આપેને થયું હતું.

પૂર્વે એ આખા મધ્ય એશિયામાં સમુદ્ર દતો. એને પણ જૂઠામ્મ સમુદ્ર કહીએ તો ખોટું નદિ, કેગે હુરોપ, આફ્રિકા ને એશિયા વચ્ચેના પાકાલ જૂઠામ્મ સમુદ્રની માફક, આ વિશાળ જગરાશિની લગભગ બધી જાણુએ જૂ જ આવેલી હતી. યજી એક વાર વિશ્વનિષંતા નટવરને ખેજ ખેજવાનું મન થઇ આવ્યું, એટલે તેણે રોપનાગને આજ્ઞા કરી કે તારૂં માથું ડેસાવ. પેલાએ ડેસાવ્યું—તે જેવું ડેસાવ્યું. તેવું જ એ એશિયાઇ જૂઠામ્મનું ઘણુંખડ પાપી ખ-ખ-ખ-ખ-ખ કરતું હતવાયું, પશ્ચિમે ટાઇગ્રીસ ને યુફ્રેટીસમાં, ને થોડુંક વધ્યું તેમાંથી મધ્ય એશિયાની આજની નદીઓ સારિરિયા ને આયુદરિયા તથા કારાખીજન ને આરજવાં મહા સેરાવેશ બંધાયાં. એવા જ એક નીતે જૂઠામ્મ સમુદ્ર એશિયા માહનરને માથે હોવાનું પણ કહેવાય છે.

એશિયાના મધ્ય ભાગમાં એ રીતે જાણું થજ થયું તે વખતે, આજથી પચીસેક દવર વર્ષ પર, આખો તો પોતાના અસવમાં અગ્ર વનન સમતિધુ

દેશમાં વેદની ઝડપાઓ જોડતા અને ગાના હના એમ અધિનાશચંદ્ર દાસ (કલકત્તા વિશાળીના પ્રાચીન હિંદી સંસ્કૃતિના અધ્યાપક) કહે છે. એ સમસિધુ એટલે પંચજ, ખડે ને !—હા અને તા: કેમકે, તે દહાડે (નિ તે દહાડે જ નદિ, આંજથી દહા ગાળીસ ત્રેવીસ-સો વર્ષ ઉપર લગી પણ) પંચજની ભૂગોળ ભુટી હતી. આને પંચજની દહ રાખળાંડી, પેશાવર, ને જાણુ તેા ચાટક સુધી. પણ પ્રાચીન સમયમાં, આજનાં પંચજ ને અરધુ અધ્યાનરતાન-હિંદુકુશ પર્વતની આ પાસનું-મળાને સમસિધુ દેશ જાનતો. એ સમસિધુની દક્ષિણે, જ્યાં આને રજપુતાના છે ત્યાં પણ એક મોટો સમુદ્ર દતો. તે એક જાણુએ સિંધને માથે થઇને અરબી સમુદ્ર સાથે જોડતો, અને જીજ જાણુએ, આજના બંગાળાને કેકણે ને 'પૂર્વરથ સમુદ્ર' હતો તેને જોડતો; ને એ પૂર્વ સમુદ્ર, આજના બંગાળા ઉપસાગરમાં મળી જતો. સમસિધુના વાણીજાઓ-પણિયા-પોતાના દેશની કિનાર પર જ આવેલા આ મદાન સાગરોમાં સફર જતા ને એક પાસ જાણીશોન ને અંદીરીઆ, તો જીજ પાસ ચીન જેડે ધાપીકાર વેપાર ચલાવતા.

આ જાણુ જાણીને આપણે દહા તેા આશ્ચર્યમાં ડોળેલા જ છીએ, ત્યાં સીધી વડે આશ્ચર્ય રજુ કરીને આપણા સંશોધક આપણાં ચિત્તને પધારે અચકાવે છે.

દક્ષિણ હિંદ આગ એ વખતે ઉત્તરથી છૂટો પડી અએજ દતો; ત્યાં ધણુંકરીને દ્રવિડ સંસ્કૃતિ પિલસની હતી. પણ આજનો 'ડેકન' તે એ વખતનો નદિ. એ ત્રિકોણાકાર કેટકાની સાથે સીસોન તો જોગએહું હતું જ, પણ આધુનિક ફોરામંજ કાંદાથી તે છેક સાથે પાર આફ્રિકા છે ત્યાં લગીના સુવળા જ ભાગમાં દરિયા નદિ, હિંદી મહાસાગર નદિ, પણ જળીન હતી ! એ નવીન ખંડ-એટલે કે એ પ્રાચીનતર ખંડ-લેમુરીઆ કે પલ્લ એવે કેાક નામે જોળખાતો. ત્યાં માથુસો પણ જમનાં દશે; અને જે જાતિનાં અવશેષ આને કાળા દ્રવિડ ને કાળા દખરિઓ રૂપે દેવા છે તે કેાક જુમ થએજ છેક કાળી પ્રજાએ આખા ને અડમાં, મજગારથી આંડીને પેલી તરફ આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારા લગીના મુલકમાં ને સમયમાં પગડાએલી દશે. મજગારની આપી પાસ, પૂર્વે પણ, અંદોરિયા લગી એ ખંડનો નિરનાર દતો. (જુઓ પૃ. ૨૦૬ કિનારો નકશો.)

ચોડાંક દગર વર્ષ આ રિયતિ ચાલુ રહી હતી, ત્યાં વળી પાછી, માથ કરતાં વધારે મોટા ને ઝાલા કવિ જગતકર્તાને 'યુગે યુગે યજ્ઞપતામુપૈતિ તદેવરૂપં રમણીયતાવાઃ' એ પંક્તિમાં સમાએલું સત્ય અનુભવવાની ઇચ્છા યદ્ય આવી. આગલા અનુભવને આધારે તેઓ જાણેતાં હતા કે યુગ પલટીને વિશ્વમાં નવીનતા સરજવાનો સૌથી અસરકારક ઉપાય એ છે કે જળથળની મસમોટી હેરફેર કરી નાખવી. આથી ફરી એક વાર એ ઉપાય અજમાવાયો. પેલા લેમુરિયાં ખંડતા ગિયારા કાજળકાળા રહીશોને ધરતીકંપ, આગ્રા ને પ્રલયરેખા, (આને આપણે જાપાન સંગ્રામી વાંચીએ છીએ તેવા) કાપકારી, વિનાશક અનુભવો થવા લાગ્યા. અને પછી એક દહાડે તો ધરા એવી ધૂછ-એવી ધૂછ-કે લેમુરિયાનો ખંચલો ભાગ-ચોળોના વિસ્તારવાળો-પોતાને ઉરે કે સેંકડો કે દગરો માણસો અને એમતી માલ-મત્તા, ધરત્યાર વગેરેને ધારતો, એમ ને એમ, છૂટે પડીને પાતાળ તરફ અપારાધ્ય આગળ વધવા લાગ્યો. . . . . એક-બે-ત્રણ! એની જગ્યાએ દિંદી મદાસાગર હીંચાળો લે છે; અને તે આજની ઘડી સુધી.

અંતરિક્ષમાં બેઠેઠે જગતકર્તાએ આ બેધું અને એમને તે ગમ્યું: 'And God saw that it was good.' પણ આ અદ્ભુત ચિત્રને દશ છેવટના ઊરકા દેવાતા આડી દતા. દશ નવીનતા પુરેપૂરી રમણીય જાની નહોતી. પ્રભુને કામ્યું કે આ સમસિંધુના પશ્ચિમો જાડું પાણી ને લોબીઆ યદ્ય ગયા છે. એમનાં થોડાં વડાણોના ભોગ લઇને વધુ નવીનતા સરજવામાં શું બોલું? . . . આ ગિયારો પરિણામે, રાજસ્થાની સમુદ્રને એક વાર સખ્તમાં સખ્ત તોફાને ચડાવીને એમણે એ પાણીને દાક્ષિણ આરબી સમુદ્રમાં વાળી દીધું. નીચેથી પૃથ્વીને ઉપસાવીને રજપુતાના, અને પેલા પૂર્વ સમુદ્રને ઠેકાણે જંગાળો સરજ્યું. . . . આપણ પશ્ચિમોતાં પદાણ કયાં જઈને લાંગર્યાં એ જણાવું નથી; પણ આ મદાન પરિવર્તનથી એટલો લાભ તો થયો કે દિંદોને એવનીભરમાં પ્રખ્યાત કરનારાં રાજ-પૂત પ્રેમસૌર્ય અને જોદર રાક્ષ. જન્યાં, તેમજ ઉપ-નિષદકરો તથા ચૈત્ર-યથી ટાગોર લગીના કવિ-ફિલ-સફેને અવતરતા ને અમર થવાની સગવડ મળે. તેથી જંગાળની વિરલ ભાવનોગોપક જૂગિ અસ્તિત્વમાં આવી.

આપણી નવી જૂગાળનો આ મોટાં, મુખ્ય અંગો. નાનાં તો દાય આપવાં મુરકેસ છે, પણ દાખલો બેઠેલો જ હોય તો આધો નથી. આ સાગરમતી, અસલીમતમાં, તણુ દરવાજા પાસે યદ્યને, અને તેથી ચે પુરાતત કાળમાં-અમદાવાદ વરસા અગાઉ, માણેક-ચોકની મધ્યમાં યદ્યને વહેતી હતી એવું કહેવાય છે. આને લ્યાં શેરજાગરનો શોરગકાર એ રથગને લગભગ દર જણે એક જાતની જૂતાવળ જાનાયો મૂકે છે ત્યાં એ સગે, અપાટેઅપાટે આ લરખોગન સરિતા પૂરપાટ ધસમસતી, અને અન્ય ઋતુઓમાં કેાઇ વાર ઓછે પૂરે અતિ કરની ધારગબીરી માનાર્દ ગુહિણી જેવી, તો કેાઇ વાર વળી છેક ફૂસાંગી જાની સુરતાતની સંકેચિત રમણીની અગિવાર્ય માદ આપની, વહી જતી હતી. પછી ધણે વર્ષે કુદરત અને માનવીએ મળીને તેને તેનું દાહનું રચાન અપાવ્યું. આવા રચાનિક નાના ફેરફારો તો ધણે રથજે થયા હશે. પૂરતી શોધ: થાય તો એનો કેટલોક માદિની તો મળે.

'પણ એવી માદિતી મેળવીને 'કરવી છે શું?' ઉપયોગવાદી જામોના પૂછશે. એ પૂછવું એક રીતે વાજબી છે. ખાનખાન વગેરેની આપણી જાનવરી જરેરતો સારી રીતે તમિ પામી રહે, તો પછી જીવન ઝાંઝપણ તરેદતા બુદ્ધિચત્રે કે કલ્પનાઘવનનો વિચાર કરવાની તૃતિ કેં પુરમદ. આપણને છે જ કયાં? પણ વેરાખોષક ધર્મચુરુઓ, ફિલસૂફો ને સંશોધકોને તથા નિરંતરતા કૌતુકશોષક, કવિજનને તો કાળનાં આ પસંદગો-અખૂટ રસભર્યાં લાગ્યા વિના, રહેતાં તથી.

થોડો નવો ઇતિહાસ _____ ૧

એ વાનને જાડું જાત્રાં નહિ પણ આશરે ત્રીસ દગર વર્ષ તો થયાં. એ વેળા પછ સેંકડો નવોથી ચાલેતો આવેતો ચાલુપ મન્વંતર પૂરો થવામાં હતો. એવામાં પુરાણન આપેરચાન સખ્તસિંધુ દેશની દરેક આશ્રમચાટિકા ને દરેક નદીતટ પરં વાનગીનનો એકથી જીવે વિષય-કેાઇને સૂચતો જ નહિ: 'આપણુ દેશનો પાદ મન્વંતરો થયા પ્રક્ષાળતો જે સમુદ્ર દક્ષિણ જાણુએ આવેતો છે, તેમાં કેાઇક ભવંકર પ્રતિત્તોભ થોડા વખતમાં થવાનો છે. એવા ક્ષોભાની રપટ આગાડી આપણુ પૂર્વજેની માયાઓ અતે દંતકથાઓમાં આપેલી

છે. . . . . શું યશો એની કોને ખબર? એ મહા પ્રસય થયાનો જ દશો ને યશો, તો આ સપ્તસિંધુ પર તો સાગર જ ફરી વળવાનો. આપણે ક્યાં જઈશું? આપણા આ યુગાંતરજૂના પવિત્ર આ-થમેનું શું યશો? આપણા ગોધાનું શું યશો?....' પછી એક દિવસે રાત્ર સત્યપ્રતના દરબારમાં મત્સ્ય નામની પૂર્વ એશિયાવાસી મનુષ્યપ્રતનો એક પુરુષ આવ્યો. તેણે સમાચાર આપ્યા કે પ્રસય આવવાને દવે બહુ દિવસ રહ્યા નથી. નમે લેણી નમારી સલામતી રેખાના હો તો ઝટ આ દેશ છોડી જીએ જાઓ, મરજી હોય તો મારા દેશમાં આવો. આ ખબર મળતાં જ એ આર્થ રાત્રએ 'પોતાની સાથે સાત ઋષિઓ, પુરુષકો, શાકભાજી, પશુઓ વગેરે લઈ લીધાં' અને પેલા પરજણ મત્સ્યને પોતાનો આગવો ઠેરવીને, એની પાછળ પાછળ તેના દેશમાં ગયા. ઋષિમંત્ર સિવાયની આર્થપ્રતને પ્રસયની હયા પર છોડવામાં આવી દશે, એમ જ ઉપસો જતાં તો મૂચવે છે. મને તેમ હોય, પણ પ્રસય આવ્યો ને મર્યો. તેનાથી સપ્તસિંધુને ખાસ અડચણ આવી જણાતી નથી. વખતે સામાન્ય રેફ આવી હોય. બાકી તો દાસના બંધાણ રાત્ર-પુતાનાવાળા એ દરિયાનું પાણી અરણી સમુદ્રમાં ફસવાઈ મરું ને આર્યોની બૂઝિ મુરશિન રવી.

દરમિયાનમાં, મત્સ્યોના મહેમાન નરીકે સત્યપ્રત રાત્ર આનંદ કરતા દત્તા. એમના યંત્રમાને એમને ઘણું સુખ આપ્યું, એટલું જ નહિ પણ એમના વેદગ્રંથો ત્યારે પડોશની દેવ નામક પ્રતનો વીર દયગ્રીવ ચોરી મર્યો, ત્યારે ચોરને હણીને ગ્રંથ અર્પણને પાછો આણી આવ્યો દત્તા. આ ખબર પછી કેટલેક વખતે મત્સ્યદેશમાં શુભ વર્તમાન આવ્યા કે સપ્તસિંધુને માથેથી પ્રસયની ધાન ગઈ છે. આ પરથી સત્યપ્રત ને તેના સાથીઓ પાછા સ્વદેશ આવવા નીકળ્યા. નીકળતી વખતે, પોતાના આશ્વપદાના દેશને 'આર્થગીજમ્' નામ આપ્યું. કેમકે ત્યાં આર્થસંસ્કૃતિનું જીજ પ્રસય-સંકટ વેળા મર્યાપ્યું હતું. તે વખતનું આર્થગીજમ્ તે આજના પૂર્વ એશિયા ગાંધારુ આસેરજીજમ્.

આર્યોએ પોતાની ભૂમિમાં પાછા આવીને પોતાના છપનનો નવો યુગ આદર્યો. તેમણે પોતાના રાજને સાનગો મનુદસાગો, ને તેના નામથી વૈદરવ નામે

સાતગો મન્વંતર પણ ચલાવ્યો. એ જ આર્થ નેતાઓ પાછળથી જે ધાર્મિક અને સામાજિક ધારાઓ આર્થ પ્રત્ર માટ ઘડ્યા, તે આપણી મનુસંદિતા-મનુ-સ્મૃતિ.

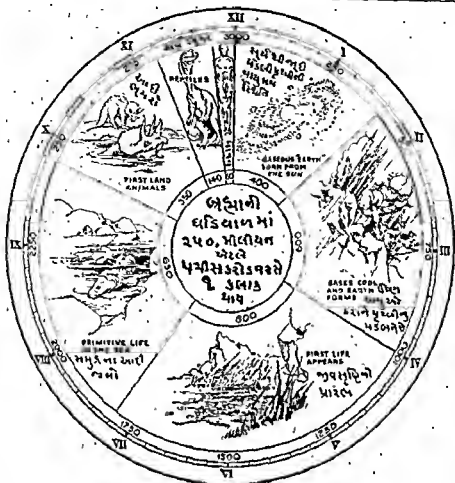
સાનમા મન્વંતર પછીનો ઘણોખરો ઇતિહાસ આપણી તબજમાં છે. એ સુખલુણી હોઈ, જૂનો યશો છે; એથી જાતનું, આગલા છ મન્વંતરોનો ઇતિહાસ નવો છે. પુરાણો અને બુદ્ધરાજાઓ આધારે તેના અવધોને એક શરીરમાં ગોઠવવાનો પ્રયાસ કેટલાક વખતથી થાય છે. એમનું થોડુંક, વિદ્યાપત્રમાં ભટકવાની રાજની આદતને લીધે, મારા જેવામાં આવી ચડ્યું છે, અને મને એ નવું તથા ચિત્તચોર લાગ્યું, પુરાણો નથી મળ્યાં કે નથી અમાનુષ ને દેવી, તેની લગભગ ખાનરી કરાવનાર જણાઈ, તેથી લોકમત્રદાય અને લોક-રંજનાર્થ એ નવા ઇતિહાસની કેટલીક મુખ્ય માહિતીને કવચિત કલ્પનાનો આછો પર દમને અર્ધો સામવું હું.

લાખો વર્ષ ગહેલો બહુ જળમય હતું. પછી એન-રિક્ષમાં ધૂમતી, જીજગતી ને પછડાતી નિદારિકાઓમાંની કેટલીક પૃથ્વીરૂપે બંધાઈને એ જળાભંધારમાં જાતરી. જળીન ને દરિયો ભુદાં ખન્યાં. ત્યાં પ્રાણીઓની વસતી સૌથી પહેલી થઈ. મદાસપો, મદામગરો, મદાગરો-જીઓ, દાથીગનનાં મદાન જનનર મેરોડોન: આ સંવ પૃથ્વીનાં પહેલાં નાગરિકો. એમાં પાછળથી અમુક જનના વાંદરાને મળતી અને માણસજનને છેક અબુ-મળતી નહિ એની કોઈક નવી જન દરેલીમાં આવી. તેના જે ફાંટા પડ્યા. એક ફાંટો તે શુદ્ધ વાંદરાનો; જીજો, —એને મિથ્ર વાંદરાનો કહેવાય કે નહિ તેની ખબર નથી—મનુષ્યનું રૂપ કેમકેને લેવા લાગ્યો. એનાં વચેટ રૂપાંતરો તો જીજો ધણું દશે, પણ એની છેક પાછળની એ જનને નીઓસાથીક અને કોમનમન મનુષ્ય-જનિ કહે છે. એ જનિ પણ કેટલાંક જનન વર્ષ પૃથ્વીમાં વસી અને વિસ્તરી. એમ કરતાંકરનાં તેમાંથી અનિદાસિક પ્રાચીન પ્રત્રઓ—આર્થ, સેનોટિક, નીથો, (હજમી) અને મેગોમ—વિકસી. એમાંની આર્થ પ્રત્ર સાથે જ આપણે મુખ્યત્વે નિરંજન આધારે છે.

આર્થ ઇતિહાસ પ્રસય પૂર્વે પીસ એકવીસ દવર

કુ આ વિષય કપર વધુ તબજવાના પ્રિયાસુએ આ જ અંક-ગણિ પૂ. રકડ ઉપરનો 'માનવ અને વાનર'નો વિવિધ ચિત્રો કાઢાયા વગેરેથી મહિત લેખ લેશે.

પૃથ્વીના જીવન તથા તે પર પ્રાણીસૃષ્ટિના વિકાસનો સમય આંકતા ફિઝિકલ ઇતિહાસ ધરિયાળની આકૃતિ (I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII) અને મારામ ક્ષેત્રીએ સોધેલા ફિઝિકલ મદદ વડે, પૃથ્વીના માચીનનમ ખડકોના પડ પાથી, પૃથ્વી પહેલવહેલી કદ રીતે ને ક્યારે બંધાઈ તથા કેમ નિકળી તેના એ કોરોડો વર્ષના ઇતિહાસનો સમય ધરિયાળની જેડે માપીને નક્કી કરી શકાયો છે. એ ફિઝિકલ ઇતિહાસને આપણી પુરાણ કલ્પનાનું ૩૫ આથી ઉપરના ચિત્રમાં અક્ષરથી ધરિયાળ કહી છે. એ ધરિયાળનો એક કક્ષક એટલે ૫૦૦ કરોડ વર્ષો આ માપ સમજ હવે બાકીના અંકથી ધરિયાળના કમમાં આગળ વધતા નહોતો. પૃથ્વી સૂર્યથી લુપ્ત થઈ ત્યારે વાયુમય નિહારિકાના-તેજસ્વી વરાળના રૂપમાં હતી. એ સ્થિતિમાં તે ૪૦ કરોડ વર્ષ રહી ને ધીમેધીમે ઠરવા માંડી (ચિત્ર ૧). એના એ ઉપર વાયુઓ કરીને પૃથ્વીનું પડ બનાવી બીજાં સાઠ કરોડ વર્ષ તરીકે ગયાં (ચિત્ર ૨); ને પછી તેની પર ધીમેધીમે જીવસૃષ્ટિનો પ્રારંભ થયો. ઝીણાં નેનુઓ, તેમાંથી નાની માછલીઓ એમ ઉત્પત્તિ થતાં થતાં ૮૦ કરોડ વર્ષ પછી ગયાં (ચિત્ર ૩); ને એમાંથી સમુદ્રના આદિ જીવો તથા નોટાં જળચરો ઉત્પન્ન થતાં થતાં ૧૫ કરોડ વર્ષ બીજાં ગયાં (ચિત્ર ૪) જળચરો પછી ધીમેધીમે પૃથ્વી પર આદિ ભૂચરોનો વિકાસ થયો તેણે ૩૫ કરોડ વર્ષ લીધાં, અને તેમાંથી સર્પશૂંચર એવાં પચાસનાં પ્રાણીઓ નિકળ્યાં બીજાં ૧૪ કરોડ વર્ષ લાગ્યાં આમ, એ અગળ અને મોટાણું કરોડ વર્ષનો માણે પીચા પછી પૃથ્વી ઉપર, એ આદિ સર્પશૂંચરો-મદાસર્પો ને ગદામચ્છરોમાંથી-તેજેડોન તથા બીજાં પ્રાણીઓ, લેબ્ર, વાનરો, વનમાનવો એમ નિવિધ રૂપમાં વિકાસ પાળનાં પાળનાં બીજાં ૮ કરોડ વર્ષ માનવી ઉત્પન્ન થયો. આ હિસાબે અક્ષરથી ધરિયાળના ૧૨ કક્ષક એટલે આપણાં ત્રણ અગળ વર્ષની પૃથ્વીની જિંદગીમાંથી માનવીનું ૩૫ વિકસરતો તો માત્ર એકાંક કરોડ વર્ષ (અક્ષરથી એક મિનિટ ને બાર સેકન્ડ) એટલો સમય જ ન થયો છે.

વર્ષે સદે થાય છે. એ એકવીસ દવર વર્ષમાં, સરેરાશ સ્વયંબુદ્ધ, સ્વાર્થોચ્ચ, જોનમિ, તામસ, રૂપન અને સાકાગચુત્તુ દવરનો એક, જોવા હ ગન્વેનર થયા: ચાકુષ. ૨૫૫૫ હેઠે અક્ષર. ને ચીન અને અહરેશમાં

વનમાનવ અને માનવ: માણસની ઉત્પત્તિ પૃથ્વી પર પહેલાંદેથી જ થી તે આજ સમયમાં તો પ્રાણીસૃષ્ટિમાંથી નિકાસ પામીને આમુક જાતના વાંદરાને મળતી જાત હસતીમાં આવી. તેના બે ફાંટા પડ્યા: એક શુદ્ધવાંદરાનો, તે બીજો તેને મળતા વનમાનવનો. આ બીજામાંથી કમેકમે મનુષ્યનું ૩૫ સસળું કપરના ચિત્રમાં તે બંને જતાંયા છે.

વસતી 'દેવ' નામે મનુષ્યવત્તિના રાજ્ય દત્તા. એ બ્રહ્માના દીકરા બે: મનુ અને કશ્યપ. એ બંને મોટા થયાં એટલે એમણે પરાક્રમની ઇચ્છાથી કે પછી સૃષ્ટિવિકાસ કરવાની પિતૃશાખાથી, જ્યાં દેશ હોયો. એ બે મદાવંશિની મુસાફરી, સ્પર્દા હોડાયા આદિ. કાં તો દિમાગ અને તેનાં જંગલોમાં થઈને ખુરશી મારી, તદિ તો પછી, બંગાળ-રજપુતાનાવાળા એ વેળાના સંસુદમાં થઈને નંદી મારી, યજ્ઞોત્રી હોવી જોઈએ. એ જે હોય તે, પણ મનુ અને કશ્યપ જેહ દાક્ષના પંજાયમાં પહોંચ્યા એ વાત ચોક્કસ. એ ગેમાં મનુ કંતોથી અને કશ્યપ સાદસિક દતો. આ કાશ્યપી મનુ પંજાયમાં—સપ્તસિંધુ પ્રદેશમાં—જ રોકાઈ ગયો અને કશ્યપ ત્યાંથી દિંદુકુલ પદાડ યોગીનીને ઝેજિયમાં આગળ વધ્યો ને ત્યાં જતાંજતાં એક લગ્ન મદાસરોવર પર તેનું મન કંઈ એટલે તેણે આગળ વધવું માંડી વાળ્યું. એ મદા સરોવર તે હિતદાતકારનો કાશ્યપીજન (હલો કે કાશ્યપી) સમુદ.

માનવપ્રજાતના પાંચ ફાંટા: વનમાનવમાંથી આજનો મનુષ્ય વિકસતાં અનેક ક્રાંતિથી થયાં તે પછી એ જાતિ પૃથ્વીમાં વસતાં ને વિસ્તરતાં તેમાંથી વિવિધ માનવપ્રજાતનાં કાંઈ પડ્યા: આર્ય, શેમિટિક, હાઈડ્રી, માંગોલ વગેરે.

મનુ ને કશ્યપ, જેહનાં દિવમાં સૃષ્ટિ વધારવાની પ્રયત્ન વાંછતા હતા. એમને એ ઉજડ દેશોમાં—ધર્મ-પત્નીઓ કાંથી મળી એ ચોક્કસ જણાયું નથી; ને મનુ સંભોયે આ જાળમાં જે જણાયું છે તે શિષ્ટ સમાજમાં વગર કંઈએ કહેવાય તેવું નથી. ગમે તેમ પણ એ દરેક પુરુષવરને સ્ત્રી મળી પડી. ત્યાર બાદ મનુની જે પ્રજા થઈ તે માનવ ઉર્ધ્ધ્વ આર્ય પ્રજા; અને કશ્યપની પારતેર સ્ત્રીઓની જે પ્રજા થઈ તે દેવ, દૈત્ય, દાનાવ, નાગ અને ગરુડ, એ વગેરે નામની મનુષ્યવત્તિઓ જ દત્તી. દુકામાં, આપો જેમ આપણા જેવા માણસો દત્તા તેમ દેવદાનવર્ણી પણ જરાજર આપણા જેવા જ માણસો દત્તા. (આ રસીકી કથામાં એક જોડાણો પેસી ગયો એ તોયો? દેવેની ઉત્પત્તિ જ ને કશ્યપથી દત્તી, તો કશ્યપના જામ બ્રહ્મા જે દેવવત્તિના દત્તા, એ જાતિ કઈ? અને કયારે ઉત્પત્તિ થયો? આ સવાલોનો ખુલાસો કરવા કોઈએ સંયોગના કાંઈ ઉકાવનું જોઈએ.)

દેવ તેમજ દેવ પત્ને એમના પિતરાણી પહેલાં તો થોડા યુગો લગી દળીમળીને કારણીઅને કોડે રહ્યા. પણ આપરે તો માણસને ? એમને પણ લગ્યા પિતા આશુ નદિ, નાનામોટા આંતરવિમલો આલસ લાગ્યા, જેને પરિણામે દેવોએ જીજી ગળે મળિ— દેવ, નામ ને ગરુડ—ને કારણીઅન પ્રદેશમાંથી દાંડી કાઢી, અને પોતાના મળતીઆ દાનવોને ફોક્સની પટાવીને, પોતાના દેશની નૈઋત્યે આવેલા દેશ (લાલના મંગાપોટીઆ)નું શાંત્ય આપ્યું.

માદર વનત છોડ્યા પાદ દેવો બટકતા બરકતા નિળેટ અને આસપાસના મુલકમાં ફરીશ્રમ થયા; નાગો કારણી તથા દિમાલપર્મા અને એમના દુરમનો ગરુડનળતુકેતાનમાં જઈ વસ્યા. આ છેલ્લીને પ્રજાએ આપેલા જાત મંત્રપર્મા આવી જળાવી નથી; પણ દેવો તો કમોચના આર્થમિત્ર ગની રહ્યા, દેવો ને દાનવો પણ જરૂર પ્રમાણે વેર કે પ્રેમભાવે આપેને બળતા. એ કાળાનુજાણી થોડીક રસિક દનિદાસરેખા, તેના મુખ્ય જનાવો, નીચે પ્રમાણે:

પાંચમા મન્વંતર નામે દેવન દરમિયાન આપેમાં એક મદાન ઋષિ થયા. તેઓ બ્રમણના અર્ચન રૂસિયા અને નવાનવા દેશો શોધવાના શોખીન દના. એમનું નામ નારદ. એક વાર એમણે સપ્તસિધુની પૂર્વ ગ્રીમા એજોજવાનું સાદસ કહ્યું. કેટલેક દૂર થયા ત્યાં નવાધિરાજ દિમવાન અને તેના દેવાસ સિખરનાં એમને દર્શન થયાં. એ સિખર પર નાગશેઠોનો રાજ નામે શિવ રહેતો હતો તેની નારદે મુશકાત સીધી. શિવે એમની જોરજાણીઅન પૂછી, આર્થ પ્રજાના કુશળ વર્તમાન પૂછ્યા અને જીજી રીતે પણ નારદનો સત્કાર કર્યો. પછી નારદે સિખરી રાત સીધી. દેવાસથી નીકળેલા નારદ એક ખીજ નાગરાત્ર શેખને મળ્યા. પછી તેઓ શેખના રાજ્યની ઉપર આવેલા વૈકુંઠમાં,—કપ્પા અમુદ (કીરસાગર) જેવા દેખાતા, ચોમનો લગી વિસ્તરેલા ગરકના ક્ષેત્રવાળા પુરાતની ત્રિવિદ્ય કહેતાં, નિળેટમાં એક નાના દેવગતિના રાજનો—ઈન્દ્રના ખંડીઆ ઉપેન્દ્ર ઉદે વિપ્લવને—ધામ થયા. એ અરણમાં વિપ્લવને છઠ્ઠે કદાચ જરા અણુજનાવ દશે એમ લાગે છે. એ ન હોય તો ઈન્દ્રના મનમાં પરગતિનો મોજુસ વેતાં જ બપ જેમે છે એ પાત જળવાળા જનાં, વિપ્લવ

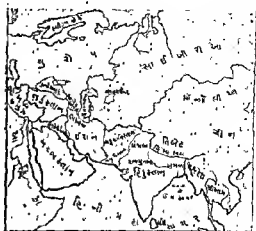
નારદ જેવા પરદેશીને દેવલોકમાં, ઇન્દ્રના દેશ નિળેટમાં, આ મટે મોકલે ? પણ વિપ્લવે તો નારદને એ દેશનો રાદ જનાઓ ને શોધરસિક સાદસી આર્થ ઋષિ નારદ ઈન્દ્રના મુલક પાસે આવી પણ પહોંચ્યા. અણુવાળા ચોટલી ને તંજુરાવાળો કાઈ તાદિન મારા દેશમાં પેંકા છે એમ જળજનાં વેન જ તેમની કોટિ દેવોના પરાક્રમી અધિપતિએ એ એકલકાકલ નવીન આગતુકથી રીને તેને પાછો વાળવાના પચાપચા પ્રયાસો કર્યા. લામચો—અપ્સરાદિકની—આપીને પેલાને મુલ્યવ્યું કે આ આટલું લઈને જ્યાંથી આવ્યો ત્યાં ભવો ઘઈ પાછો જતો હોય તો તારો પાદ મોટો. પણ જેનું નામ નારદ ! એ પાછા શં કામ દો ? એમનામાં મર્મવેદન પાને 'સે-સ આંક લુમર' લણી હતી, એ આપણે તેમનાં પોરાણિક પરક્રમે—એકગીજને લગાવી મારવાનાં આગવીતરાં—થી મારી રીતે જાણીએ છીએ. આ પ્રસંગે પણ એમણે ઇન્દ્રનો ગભરાટ જોઈને દરયા જ ક્યું. ઇન્દ્રના મોકલેને આથી ધરપન વળા. નવો આદર્શ દુરમન નથી એકું તેમણે જોયું અને રાત્રને જળાવ્યું. હવે તો ઇન્દ્રનો છવ પણ હેડો મોટો. તેણે નારદને આદર-પૂર્વક સભામાં લાવીને બેસાડ્યા. નારદે એને પોતાની વિદ્યા અને અનુજવના લેગર વડે કરીને ચકિત કર્યો. આર્થ પ્રજાનું નામ ઇન્દ્રદેવે એ દવાડે પહેલવહેલું સાંભળ્યું, તેઓ કેવા તવજની દના એ પણ તેણે જાણ્યું અને નારદ ઋષિને પ્રાર્થના કરી કે મારા આ દેવો જાદુ બોમપરાયણ થઈ ગયરી થયા છે, એમને તમારા આર્થ ઉપદેશ વડે મુન્દારો. નારદે એ ઉપકરિ કરવાનું રીકાર્વું, દેવસભામાં સંપ્રમ અને નખ વિગે છટાદર ભાગણે આપ્યાં, પેલાને અલ્પચર્ચી આજન પ્રી પ-એલી હોવાથી દેવમાત્રને પ્રિય એવી અપ્સરાઓને ધિકારી કાઢી, અને ધાતુધાતું માનપાત એમને દાવે પામીને ઘણે વર્ષે પાછા સ્વદેશ આપ્યાં. નારદની શોધો મુજબર અને ઉપોગી હતી એમ તેના દેશમાધ્યોએ રીકાર્વું અને એ રીતે આર્થ ને દેવપ્રજાઓની મેલીનાં જીજ નંખાયાં. અને આપેની એ મેલીને ઉપોગમાં લેવાનો લાભ દેવોએ થોડા જ વખતમાં લીધો.

કારણીઅન અને ઇરાનની પચ્ચે દિહેનીઆ નામે પ્રાંત છે. ત્યાંનો રાત્ર દિવલ્પકશિષુ નામે દેવ હતો. તે પણ જગતના અને ગદર્યાકાંક્ષી હતો. તેણે દેવોના

દેશ ત્રિવિષ્ટખને કબજે કર્યો અને ધરતીના અધી ગય. એ, હું જ સકળ સૃષ્ટિનો પ્રથમ, એવો મત દે-
લાવીને જગતનો સોથી પહેલો નાસ્તિક—આર્ચાંક અને
ક્રાંતિના સંપ્રદાયનો ગણે આદ્ય રચાયક—હોવાનું માન
ખાતી ગયો. દેશને લાંબે દેવા લાખો એટલે દેવરાજન
કહે. યુગ રીતે ભારતવર્ષમાંના પોતાના મિત્રરાજાની
મદદ માગી. આર્યોએ નરસિંહ નામે વિક્રમશાળી વીરને
દિવ્યવક્રેશિષ્ણને હાથપા મોકલ્યા. નરસિંહે તેને બાણ-
મિત્રો દલ્લે કરી લખ્યો, દેવાને રચાતંત્ર બદલ્યું.
ફરીથી ધરતવાદ પૃથ્વીમાં સલામત રહે તેવી રીતે તેને
પ્રસાર્યો અને મહાંમ દેવરાજના સપૂત પ્રદાદને દિ-
કેનીઆની ગદીએ બેસાડ્યો. દેવે આર્ચ ને દેગ એ
બે પ્રાંતઓ પશુ મિત્ર ખતી—તે એટલે સુખી કે આર્ચ
તપિ શુક્રાચાર્યને દેવોએ પોતાના યુગ કરી રચાયા,
અને વેદ, વસપામ વગેરે આર્ચ સંસ્કૃતિમાં એકાદને પો-
તાના કરી લીધાં, આ હેતુએ ફરફાર બલિરાજને કર્યો,
કેમકે તેના પિતા પ્રદાદે એકાદ પ્રયુભક્તિને ખાતર,
રાજ્યપાટ લગભગ મળતાંવાર જ છોડી દીધું હતું.

આમ કેટલોક વખત ચાલ્યું. આ સમય સાંતિ
અને વિકાસનો હતો. દેવ, દેસ, ગરુડ, નાગ અને
આર્યો પરસ્પર સંપ અને સુલેલથી રહેતા હતા. પશુ
ધર્મીયાર સંપમાં જ કુસમનું બીજ ક્યાં નથી હોતું ?
એ પ્રાનપંચકર્માના કેટલાકે વિકાસની એક એવી યોજ-
ના ધડી, જેણે વૈમનરય જગાવ્યું.

દેવ, દેસ અને નાગ, આં ત્રણે જાતિઓને પોત-
પોતાની ભૂમિમાંનું ધન વખત જનાં એણું પડવા
માંડ્યું. એમણે વિચાર કર્યો કે દરિયાપારના દેશોની
દેવજનો આપણી કરી હોય તો—શું જોઈ ? એ દરિયા
એટલે જોમાંજે કેકાણે એ વખતે હતો તે ગંગાસમુદ્ર.
એને તીરે એટલે કે દિમાસખનાં દક્ષિણ લાગ પર, કાન્છપ
નામે વંદાણુવટાનો ધંધો કરનારી એક નાની જાત
મંદરાંચલગિરિની પડોશમાં વસતી હતી. દેવો, દેવો,
નાગો એમાંથી કોઈને સાગર બેઠવાની ગતાગમ નહોતી;
કેમકે એમના દેશોમાં કદી સાગરનું નામનિશાન હતું
નહિ; એટલે તેમણે કાન્છપોને ફરમાવ્યું કે તમારાં
સફરી જલાબેમાં દૂરદૂરના દેશોનો માત્ર લાવીને જામને
આપો; જલામાં આને તમારાં લાવ્યું દમેશ તમારી
રક્ત કરીયું. કાન્છપોએ આ સ્વીકાર્યું. ને કેટલાંક

વર્ષ જાદ ચૌદ વડતાના કિમતી પદાર્થો આપણને ત્રિ-
વિષ્ટખની દેવસલામાં હાજર કર્યા. એ સલામાં દેવો
તો હોય જ. પડોશના નાગલોકો પશુ લો આવ્યા હતા,
અને કાન્છપો પાછા આવવાના નળુનો, બલિના નેનુત્ય
હેતુ દેવો પશુ દિકેનીઆમાંથી અન્ન આવી પહોંચ્યા
હતા. કાન્છપોના મુખીએ ચૌદ તરતુ ઇન્દ્રના ભરણ
આગળ મૂકી એટલે તેમાંની ધણીયારી દેવોએ ટપોટપ
બીચકી લીધી ને બેતણુ નાગપ્રજાના પ્રતિનિધિઓએ
લીધી. ગિચારા દેવો રજા લટકતા. એમણે ઇન્દ્ર
આમળ રાવ ખાધી. ઇન્દ્રે દેખાવને ખાતર પોતાના
ગોઠિયાઓને કહી નેનુકે યોડે તો દેવોને કરાર પ્રમાણે
આપણું એકજો. પશુ દેવો માને શાના ? અને કેટલાક
અટક્યાના છોટા દેવોએ તો એ વેળા ભર સલામાં
દેવોને ખિલખિલ દસીને દીંગો પશુ ખાતાઓ. આ
અપમાન લઘાલઘ દેવોથી કેમ સહ્યું જાય ? એમણે
ધનુષ્ય બેલ્યાં ને ગદાઓ ઉગામી ને . . . . લપાવક
સુદ થયું. પશુ દેવોએ ચોડા હતા ને વળી પરદેશમાં,
એટલે હાર ખાળને દિકેનીઆ નાહા. લાંચા જળરહસ
સેના લખને કેટલેક વખતે એમણે દેવજૂ મિ તિળેટ પર
હુમલો કર્યો, તેમાં રાખ્યા અને ફરી એકવાર દેવો
દેવોનાં રાજ્યના મુખી થયા. ત્યાં પોતાનો લોકેમનીમી
તેઓ પાછા દિકેનીઆ આવ્યા.

દેવોમાં, આગળ તેમ આ વખતે, આપણને નાગો
શત્રુ હતું. તેઓ ઉત્તરકલોન વામનો પેઢે ખૂબ વિભાગી
થઈ ગયા હતા ને એ વિભાગને પોષવા માટે જ દરિયા-
પારની અને નેટરી વધુ હોશન નાદારખી ગાંધે કરવાનો

એત એમણે રમ્યો હતો. પણ આ બધું છતાં, પરત્વેજતા તો એમને સાલતી હતી એમ જણાય છે. આ કારણથી એમણે ફરી એકવાર પોતાના રક્ષણદાર આર્થો તરફ નજર ફેરવી. આ મદદની માગણી આવી એટલે આર્થ પ્રગળે એક ધર્મસંકટ આવી પડ્યું. દેવો એમના મિત્રો હતા એ ખરું, પણ પ્રહલાદ ને બલિના વખતથી તો હવે દેવો પણ મિત્ર નહોતા ? એમની સામે સૈન્ય કેમ મોકલાય ? બીજી તરફ દેવોને પણ પરાધીન કેમ રહેવા દેવાય ? છેવટે ક્ષત્રુપ આર્થ બુદ્ધિએ એક યુક્તિ કરી. કેટલાક અમણી આર્થોએ ખાનગીમાં મસજન કરીને વામન નામે પોતાના એક ઋષિને દેસરાજ બલિ પાસે વગર લશ્કરે મોકલવા એમ હતું. વામને ત્યાં પહોંચ્યા બાદ શું કરવું એ વિષેની ફૂંક તેના કાનમાં મારી રાખવામાં આવેલી. આ કારણ થતાં મદદ માટે આવેલો દેવદૂત વામનને લઇને દરખાતોદરખાતો તેની જોડે દિલ્લીની આ ગયો.

વામન જ્યારે દેવોની રાજધાનીમાં પહોંચ્યો ત્યારે બલિરાજાને વૈદિક યજ્ઞ કરતા હતા. એક મદાપિઘાવાન આધે, બીજો વિદ્યાપૂજક આર્થદૂત—આર્થિન(?)—દૈત્ય. જેણે વચ્ચે તત્પરતાના કોઇ મૂઠ વિપવ પર ચઢ્યો આવી. બલિ ઉચ્ચતર આર્થવિદ્યાથી તુષ્ટમાન થયા ને વામનને કહે: 'માગ માગ, તું માગે તે આપું.' શુકાચાર્ય કહે: 'હાં-હાં! એ શું ? એવું ન જોશ; બંધાઇ ન નિદિ.' પણ બલિ બંધાઇ ચૂક્યો હતો. તેણે વામનના માગ્યા પ્રમાણે પોતાનું આખું સામ્રાજ્ય તેને આપી દીધું. આમ દેવદૈત્ય-સોના દેરા વામનને હાથ આવ્યા. હવે દેવો તો મુક્ત થયા જ, પણ દિલ્લીની આ પણ બલિના વંશજોને હમેશના ભોગવડા માટે ગળ્યું. આમાં માર્ગો ગયો માત્ર બલિ. એને વામને પતાળે ચાંપ્યો એટલેકે એને નાચલોકોના દેશમાં મોકલી દીધો (ને પાછળથી પોતે ત્યાં એની પાસે દેવર્ષિ તરીકે તેને અપ્પાતમજાન ઉપદેશવા રહ્યા.) બલિની દેશપારી એની પ્રગળે તેમજ દેવોને સાડી. ઉપરાંત દૈત્યગુરુ શુકાચાર્યને પણ વામને ભેરવાન કર્યાં. શુકે તો પોતાના અનદાતાનું લાલું વાંછવા ખાતર પેલા જરેહન વેળા વચ્ચે પડ્યો હતો, પણ સુમાની વામન માટે એ અપમાન કે આપું નહોતું. તેણે પોતાની આજી ફરી તે વખતે દિલ્લીની આ રાજગોરગદથી શુકાચાર્યને ઉઠાવેા—માત્ર ત્યાંની પ્રગળો જોર એને રહેવા દીધો. શુકાચાર્યની

એક આંખ ફોડવામાં આવી એ પુરાણકથનનો અર્થ આ જ, કે ઉપર મુજબ તેની અર્ધી રીજી ટળી ગઇ. આર્થ પ્રગળો પ્રતિનિધિ વામન આ બે ફૂંકો વડે આર્થિન દેવોમાં—નરસિંહ અને શુકાચાર્ય જોડે અસલ પારમાં જે આર્થો દિલ્લીની આ ને ત્યાંથી ધરાન ગમેશા જોમણે દૈત્ય પ્રગળે આર્થ સંસ્કૃતિનો પંટ દીધો તેઓમાં અલોકપ્રિય થયો. આ બાબતને ધનિદાસ દિદી અને ઇશાની આર્થો વચ્ચેનો કલ્પ કહે છે અને તે ચર્ચાઈ છે.

દાનવ નામની દૈત્યને મળતી પ્રગળે આપણે મં. સોપોટેમિયામાં એકલી મૂળી આવ્યા છીએ. એમને વિષે હવે ઉમેરવાનું એટલું જ રહે છે કે એમનામાં વખત નાનો, મધ નામે કોઇ અસંધારણ સંધૂરીય થયો ને ત્યારથી તેઓ મધદાનવ કહેવાવા લાગ્યા. મધદાનવો બાંધકામમાં લખ્યા જ કુરાગ, મુસાફરીઓ કરવે અધાક અને ધર્મક્રિયામાં મનુષ્યવધના શોખીન હતા. તેમણે રાવણનો મહેલ ને પછી બુધિશીલો, એ બંને બાંધ્યા, અમેરિકા તરફનાં પોતાનાં ભ્રમણો દરમ્યાન તેઓ દિદમાંથી આવના જવા, એટલે મનુષ્યવધનો પ્રધાને એકાદવાર દિદમાં મૂકતા થયા, તો બીજી કેટલીક વાર વળી એક બાજુ મધ્ય અમેરિકા ને બીજી બાજુ ચીસર, બેન્ગાલોન. આસીરીઆ વગેરેમાં આર્થ સંસ્કૃતિના ધર્મસામાજિક બંધો પ્રસારતા પણ થયા. વળી મેસો-પોટેમિયામાં જ પાછળથી જે સુમેરીઅન સંસ્કૃતિ બીકી તેને પણ આર્થનાનો મારો પારા હતો, કેમકે સુમાલી નામે દેવે કાસીજાનથી લંકા લગીના પોતાના ઘૂમાટ દરમ્યાન આર્થ સંસ્કારો ત્રીશોને છેવટ તેને સુમેરીઆ નામ મેસોપોટેમિયામાં સારી રીતે જમાવ્યા હતા. છેલ્લી અદ્ભુત વાત એ કે, મદાપ્રલય પહેલાં દક્ષિણ દિંદ આ પાસ આફ્રિકા ને પેર્સી પાસ આસ્ટ્રેલિયા સાથે જોડાયેલો હતો, ત્યાં ત્રીશો લોકોની સંસ્કૃતિ પિલસની. એ પ્રલય પછી અમરત્ય ઋષિ દક્ષિણમાં ગયા ત્યારે એમણે સંસ્કારેલા નોંધો, એ જ થયું કરીને પાછલા સમયના દ્રાવીડીઓનો.

આ આપણા દેવદૈત્યોનો—આપણા ટ્વિસિદાવતાર ને વામતાવતારોનો નવો ધનિદાસ. એ દિગિજબી ટ્વપાંન વાંચીને કંઈ સાચું આર્થ હૃદય નિદિ પ્રદૂષે ? કંઈ પુરાણાસક્ત દિદ્ કુંડું બંધ પરી જવાની તૈયારી નિદિ કરે ?

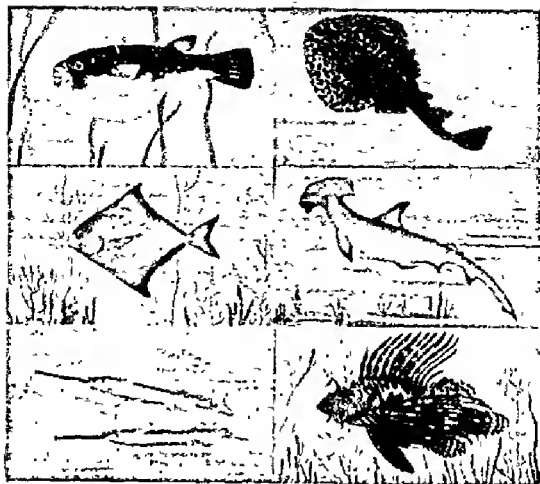
‘વિનોદકાન્તા’

૧૬૩૬૭૧

ચિત્રકાર - ઝોગલાલ શાહ

સુમતોદર દેવના અને વજ્રાચળની સ્થિતિના અંગે ઝોગલાલ શાહ દિવંતા ચારણમાં સાસ ચિત્રકારે જાણી જાતની સહ છે. તેમના ચિત્રકારમાં અમર્ય અને ચંદ્ર ભાષકચી વહેતાં લાગે છે તેથી તેમનાં ચિત્રોમાં એક પ્રકારની શીતળતા અનુભવાય છે, છતાં એ ઝરણોત્તર સ્પર્શ કરી શકતો નથી. પ્રાણીજીવનમાં પરિચય તે અનુકંપા ભાવનતાં કેટલાક ચિત્રો તેમણે દર્શાવે છે, જે તેમાં તે પછીનાર માનવ-ચિત્રો કરતાં જે વધુ સફળ નીવડ્યા જણાય છે. 'કુમાર'ના ચાચકોને તિલક હાથેની ચિત્ર થાક હતો જ. આ ચિત્રમાં અસરભરે જલાશયનો ફાળ કોમંત ખજો અગાલાની ૩-૮-૧૩ અંક ૩૦૧ ૭૨

સમુદ્રલક્ષ્મી]

[કુમાર: ૧૦૦ મો અંક

હિંદના દરિયામાં થતી અનેકવિધ માછલીઓમાંની થોડીક

મગસના ઔકવેનિયમ (ગળાબદી) અને હોંઘી હોંઘે છવની માછલીઓ પૈથી કોરેલાં ચિત્રો

પહેલી હાર: (૧) પફર માછલી (ચન્દ્રમુખી)—આ માછલી ઝેરી છે અને વખત આવે પવનથી પોતાનું શરીર ફુકાની પેઠે ફુલાવે છે. (૨) ઇલેક્ટ્રિક વે (વીજળી માછલી)—જેને અડવાથી વીજળીના જેવા આંચકો લાગે છે. કાંઈ મોટી માછલીના ધક્કાથી તો હાથ ધરી ભરને માટે ખાંડો પડી જાય છે. બીજી હાર: (૩) પોન્ક્રેટ-જોરાકને માટે સારામાં સારી ગણાતી હિંદની માછલી. (૪) હથોડા મરથી (હથોડી જેવા આકારના માથાવાળા) શાર્ક—આ માછલી હિંદના દરિયામાં ઘણી છે અને તે માણસખાઈ છે. તેની આંખો હથોડી આકારના તેના માથાના બે છેડામાં છે. ત્રીજી હાર: (૫) ગાર ફિશ નામની આ બાલા-માછલીનું નીચકું જડણું બાલાની પેઠે આગળ વધેકું હોય છે. તે પાછીમાંથી અહર જડી (ફરી) રાકે છે. આ માછલી મટે ખાસ નવાઈની પાત એ છે કે તેનાં હાડકાં લીલા રંગનાં હોય છે. (૬) વીંછુડી નામની સાદુડી જેવાં બાલાંવાળી આ માછલીનું નામ, હિંદની માછલીઓનો પહેલવહેલો અલ્યાસ કરનાર ડૉ. રસેલ નામના અંગ્રેજ વિદ્વાનના નામ વધારથી ‘રસેલની વીંછુડી’ એવું રાખવામાં આવ્યું છે. તેનાં એ બાલાંનો ધા અતિશય ઝેરી હોય છે; તેથી જ કદાચ દુરતે એને ફરીફરી રાકવાની રાક્ષિ બહુ ગોઠી આવી છે.

જીવનનું જે જૂઠું પારણું, ઈશ્વરનો જે દિવાલો અલનો પૃથ્વીના ચોણા ભાગને આવરી રહેલો છે તે અવલોકિતો

સમુદ્રલક્ષ્મી

નો પ્રાથમિક પરિચય આપતાં શ્રી સુરેશ દીક્ષિત (એમ. એ., એમ. એસ. સી.) કહે છે કે

સાગરની અભેદ ગદનતાથી એના કાંઈ કાંઈ રહે તેના કરતાં તેની ખેતી કરી તેનાં ફળ કતારવામાં અને તેનાં મદદમૂલો મેળવી લાવવામાં તેની ખરી ઉપાસના છે. માનવકલ્યાણનો મદદમાર્ગ સમુદ્રમંચનમાં રહેલો છે.

મહાસાગરને દિનારે પણ આગળ આજોડતાં મોતં, આસપાસ વેરાએણાં રેતી પર્યર, બૂકતાં નાગિયેણાં કે કેવડાનાં વૃક્ષ અથવા તો રેતી ઉપર છવાયેલી વેત્ર તરફ નજર ફેરવતાં કયું હૃદય એમાં લીન

નદિ થતું હોય! ચડતાં પાણીમાં આવતાં પ્રાણી કે વનસ્પતિ અથવા તો જીવતરતાં પાણીમાં પાછળ પડી રહેતાં સંપ્રજા ને છીપોક્કી, રડ્યાંરડ્યાં પ્રાણી કે આથે આથેની તણાઈ આવેલી અપરિચિત વસ્તુઓ જે ઘડી ચિદિસાથી નોંધ રહેવાય છે. કોઈ કાળભરવ સમાખડકને અથડાઈ ધૂપવતો માગર કે પાસે જ ખાળો-ચિપામાં નિર્ભયપણે રમતી ફૂલતી માછલી કે કદમ્બના નીરખતાં વિરમય પમાય છે. સર્પ સંખ્યાએ ફિનિંગે આયમના સૂર્યને જોઈ રહેતાં કે પસાર થતી ચાંદળો નીચે સદ મગધેત્રી હોડીને નીરખતાં વિચાર સમુદ-પટ ઉપર ફરતી દટિ લાં ચોંટી રહે છે. અનંત યુગોથી જગતરમે માનવ ભાવો ઉઠાળ્યા છે, મહેન્ટઓ પ્રગટાવી છે કે શાંત કરી છે.

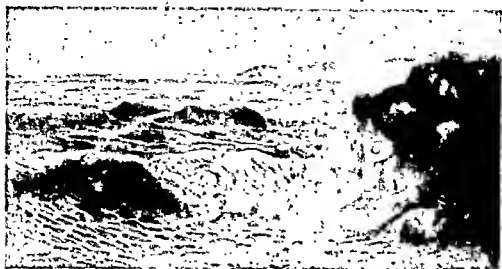
જગતમાં તણુ મદાસાગર (Ocean) છે: જૈન-લાંટિક, પૅસિફિક અને દિંદી. તે ઉપરાંત ખીન નાના સમુદ્રો (Sea) છે. આપણી પૃથ્વીનો જે તૃતિયાંચ જેટલો મોટો ભાગ જગતી દંકાએલો છે. જગ નીચે દંકાએલો જગીન સપાટ નથી. પાણીને તળીએ ખાડા-ટેકરા, ખીણ કે પર્વતો જેની જાગીનીથી જગીન છે. દિનારાથી દરિયામાં આગળ પધતાં સો ફૂંમ (ફૂંમ=ફીટ) પાણીની જોડાઈ સુધી ઝાઝમાં પાણી કહેવાય. ત્યાંથી આગળ એક દગર ફૂંમ સુધી ટોળાવવાથી જગીન તણાણ છે અને ને દગર ફૂંમ ઉપરની જોડાઈની પાનાળ (abyss) કહે છે. અલાર મુખીમાં વધુમાં વધુ

જોડાઈ પૅસિફિક મદાસાગરમાં ફિસિ-પાઈન્સ પાસે ૫,૩૫૦ ફૂંમની માખી શકાઈ છે. એટલે કે લાં લગભગ સવા ૭ માઈલ જોડો દરિયો થયો, જેમાં દિમાકવ પર્વતો સમાવી દઈ ઉગર અરધો માઈલ પાણી ફેરતી

વળાય. દિંદી મદાસાગરમાં એવી માંચ જોડી જગ્યાએ છે. દિંદી પૂર્વે જંગાળનો ઉપસાગર, દક્ષિણે દિંદી મદાસાગર અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર એ મદાન દિંદી મદાસાગરના જ દોડા છે.

ભરતી અને જોડતાં ચડતાં જીવતરતાં પાણીવાળા જગીન દરિયાકિનારો કહેવાય. આ રથળ પ્રાણીથી જીભસય છે. પીસ ફૂંમ સુધીની જોડાઈને દિનારાની દં (Littoral Zone) કહેવાય. પાનાળવાળાં સર્વ રથળોએ રિયતિ એકસરખી રહે છે: સતત ચોર અંધાર, એકસરખી શ્વ-ડિઝી (સિનીમેડ)થી દંક પંચારે ઉજ્જવા અને એક ધન ઇય ઉપર તણુ દન દળાણુ. સાધસયુ રીતે પૃથ્વી ઉપર આપણે એક ધન ઇયે ૧૪ રતય વજનનું દળાણુ આપણા માથા ઉપર ઘડને રહીએ છીએ. લાં ખડકે નખ દોના કે વનસ્પતિ-એ નખી હોતી. પ્રત્યનાં પૂર હોય તો આ રથળે, સો ફૂંમ નીચે તો અધે જ કાંપ જાહેલો હોય છે. જેમ જોડાણ વધારે તેમ ઉજ્જવા થોડી. ઇરિાનના અખાતમાં જગસપાટીની ઉજ્જવા ૯૬૦ ડિઝી (ફૂંમ-દાઈટ) અને ધુવના દિમ પ્રદેશમાં ૨૮૦ ફૂંમ મગાઈ છે. શીન પ્રદેશમાં ધીનજૅન પાસે જોડલી ફૂંમ છે કે લાંથી જરફના પદાડ (Ice berg) છૂટા પડી તરતા તરતા દરિયામાં આવે છે અને ઘણી વખત મોટી રીશ્વરોને અથડાઈ ફૂંમરે છે. જરફના પદાડનું પાણી મીકું હોય છે એટલે રવાખાનિક રીતે દરિયાના પાણી

પરતોને બેળી સમુદ્રોપશિષ્ટ

ચિત્રાનંદ • ૨૧ • ડી સમગ્ર

કરતા તે દસકું દોષ છે:

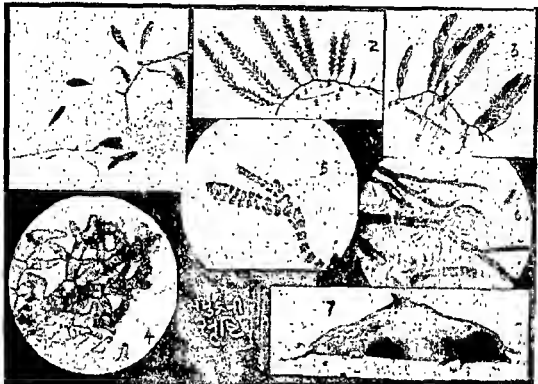
સૂર્યનો પ્રકાશ પાણીમાં પડ બેળીને ફેરવે જોડે બનરનો દરો? આ પ્રશ્નોના નિકામ સાચા સ્વેદન રિત મદાસામગ્રા જન મદિનાની ગયોરે ફેરપાક પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા હતા. તે ઉપરથી સિદ્ધ થયું છે કે ૧,૨૮૦ શીટની ગીદામાં ૭૫૫ લેવાનો કાચ ૮૦ મિનિટ પછી કાપો પડ્યો હતો. ૫,૫૦૮ શીટની ગીદાએ ૨૦ કલાક પછી ૫૫ ૭૫૫ કાચને કાપ જ અસર થઈ નહોતી. સાચામાં પચત પ્રાણી અને વનરપતિ ઉપર પ્રકાશની ગીદા અસર થાય છે.

દરિયાનું પાણી ખારું છે, પરંતુ એનો રસદ મોખ્ખા મીઠા જેવો જ રહે નથી. દરિયાના પાણીનું પૃથક્કરણ કરતા લગભગ છે કે એમાં મોટામાં મોટો ભાગ મીઠા (NaCl)નો છે, થોડામાં થોડો ભાગ ચાક (Calcium Carbonate)નો છે, અને જાણીતેના ૦.૦૨૨ ટકામાં લગભગ બધા જ તત્ત્વોનાં તત્ત્વો (element) જેવા કે સોનું, આયોડીન વગેરે દોષ છે. દરિયાના જલોમાં પાણીમાં લગભગ ૧૫ જ આ પ્રમાણ એકમરૂપે મળાય છે. મીઠાનું પ્રમાણ એક દળરે માત્ર (gram) પાણીમાં ૨૭.૨૧૩ માત્ર જેટલું દોષ છે. બંધાવાના અખાનમાં ખારાશ (salinity) દળરે જાણીત ભાગ જેટલો છે; જ્યારે દરિયાના ખાસમાં જાણીત ભાગમાં મોખ્ખા જેટલો છે. દુનિયાના ફેરપાક ભાગોમાં ૭૫૫ ભાગ કરતાં જે વધુ

ખારાશ દોષ છે. જાણીત સમુદ્રમાં મોખ્ખામાં મોખ્ખું ખારું પાણી છે. ખારાશ એટલે એકલા મીઠાની જ નહિ, પરંતુ જાણીત દારો (halite) પણ ખારા સમુદ્રના પાણીની ખારાશ ઉપર નહીં જેવા મીઠા પાણીના પ્રવાહની કે વધારાની અસર થાય છે. વિનાશ થાને પણ ખારાશનું પ્રમાણ યત્ન પ્રમાણરૂપે મોખ્ખું થાય ખારું, પણ તે જલ જલું.

જેથી નામના એક પેનાલિટ મધ્યની ખારાશ અને દર વર્ષે તેમાં ઉમેરાતા મીઠા ઉપરથી તેના અભિ-તરી રજાનરી કરતા પ્રવાહ કરો છે. દર વર્ષે સમુદ્રમાં લગભગ ૧૫,૭૭,૭૦,૦૦૦ ટન જેટલું મીઠું પસાર થાય છે, અને પૃથ્વીના જાણીત માત્રમાં મળીને કુલ ૧૪,૧૫૧,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ટન જેટલું મીઠું છે; એટલે સાચાની ઉપર લગભગ આશરે ૬૦,૦૦૦,૦૦૦ વર્ષની થવા જાય. પેનાલિટમાં આ મંદિર મળે છે.

સમુદ્રનું જળ અસ્થિર છે. ઝીંજ ઉપરના મોખ્ખા ગરતા બનરનાં રેતોમાં એ એક રસાં છે. મધ્યની ઉપરનાં મોખ્ખા પચતથી ઉત્પન્ન થાય છે. વિશ્વમંદાનાં આરનાંજનાં જાણીતો ઉપર પડ્યાં જે પ્રાણીઓનું જીવન લટકે છે. ખારાશોનું કારણ એટલું પૃથ્વીના મદ નરેનું આરખે છે. સૂર્યનું આરખે પણ એમાં કારણરૂપ છે. દરેક જાણીતનાં જાણીતમાં પચત મિનિટ-નો ફેર પડેલો જાય છે. અખાનની જાણીતે જોડો જુલો જ છે. એનાં પાણી પાણી જેવા માત્રનાં મુખી નદીમાં

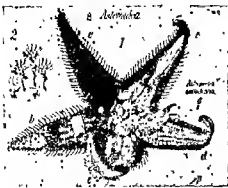

(૧) હેલોફીલા (Halophila) વનસ્પતિ; (૨-૩) કૉલરપા (Caulerpa) નામની લીમી વનસ્પતિ-ફોટો, સુરેશ દીક્ષિત; (૪) સ્ટ્રુવેલા (Struvea) નામની લીમી વનસ્પતિ; પથ્થસમૂહો કરીને લીવિંગ્રો માઈક્રોફોટોગ્રાફ; ફોટો, સુરેશ દીક્ષિત; (૫) સેરેમીયમ (Ceramium) નામની લાલ વનસ્પતિ; પથ્થસમૂહો માઈક્રોફોટોગ્રાફ; ફોટો, ડો. પ્રેમલાલા, બી.એ., બી.એસ.સી.; (૬) પોલીસીફોનીયા (Polysiphonia) નામની લાલ વનસ્પતિ; પથ્થસમૂહો માઈક્રોફોટોગ્રાફ; ફોટો, ડો. પ્રેમલાલા; (૭) ડોલ્ફિન (Dolphin) નામનું મુંગાઈના દરિયામાં તજાઈ આવેલું દુધાણું માનવી; ફોટો, પ્રોફેસર બી.એન. હાટે (નિલ્લાન હાલેજ)ના સૌજન્યથી.

જર્મ ખારસા ફેલાવે છે. નર્મદા અને મહી જેવી ગુજરાતની નદીઓમાં આ તો જાણીતી વાત છે. સમુદ્રના પાણીમાં જુદે જુદે સ્થળે જુદા જુદા રંગો દેખાય છે. એનું કારણ પાણીમાં તરતાં અનેક રજકોમાંથી સંપેના તેજનાં પડનાં પ્રતિબિંબ છે. પાણીમાં પ્રકાશ પડનાં તેનાં કિરણો રંગભિન્ન થઈ પીગરાય છે. રાનાં, પીળાં અને લીલાં કિરણો જળમાં યુક્તિત્વ જાય છે અને ગાફી રહેલાં જૂરાં અને નીલવર્ણી જાડે સુધી પહોંચે છે. થોડાં ઊંચા પાણીમાં પણ આટલે જાણનાં રજકોને કિરણ આડે કે તરત પાછાં પ્રતિબિંબિત થતાં રસતામાં નીલ-વર્ણી થઈ જાય છે. આથી સમુદ્રનું પાણી જુદું લાગે છે. ઘણી વેળા રાતનાં અંધારે સાગરની અંધારાએ પાણીમાં ઝગઝગટ (phosphorescence) ખાસતાં જોવામાં આવે છે. એનું કારણ જળમાં તરતાં અસંખ્ય સૂક્ષ્મ (microscopic) જીવ (plankton) છે.

સમુદ્રમાં જે તરેલના પ્રવાહ (current) હોય છે: સપાટીના અને આંતર. સપાટીનો પ્રવાહ ઘણું કરીને જરૂરથી પહેલાંજાતા પાણીથી ઉત્પન્ન થાય છે. આંતર-પ્રવાહ નદીની રેક્ષ માફક જુદા જુદા સ્થળેથી ફરતાં પાણીથી થાય છે. આ ઉપરાંત એમાંસામાં દિટી મદનાગરમાં તોફાનને લીધે પાણી જીળે છે. સમુદ્રમાં ગ્રીષ્મ કરેલી તરતી શીત્રીઓ નાખીને તેના પ્રવાહની દિશાનો અભ્યાસ થાય છે. એકંદરે આ સંબંધે આપણું જ્ઞાન વલુ ઘણું કામું છે.

સમુદ્રના જળની અસર દવાઉપર પણ થાય છે. એમાંસાનો આધાર પણ એક રીતે સૂર્યની ગરમીથી જુલંજુલું સ્થળોએ જુલોજુલી ઋતુમાં દવા ઉપર થતી અસર ઉપર છે. સાગરનો નિશાળ પટ એ ફેરફાર ઉપર ખોટી અસર કરે છે. રાત્રે અને દિવસે પાણીની દિશા ગદગાવાનું કારણ પણ સાગરજળ છે. દવા

રદાર કિશ (Star fish) નાગની તારાના આકારની
મઠાશીને વચ્ચેથી કાઢીને બાહરેલા મંદરના બાજુ

કરતાં પાણીને ગરમ થતાં વાર લાગે છે તેમજ કંડુ
પડતાં પણ વાર લાગે છે.

સાગરનું ખડું વડરૂપ તો તેમાં છુપાએલા છવા-
તાઓ (organisms)માં છે. સમુદ્રના જળમાં વનસ્પતિ
ને પ્રાણી અને વસે છે. દરિયાકિનારા એ છુપાનું
ઝૂલનું પાણું છે. સમુદ્રનાં પ્રાણી જમીન પર રહેતાં
પ્રાણી કરતાં વધારે ને જાદૂશી છે. તેમાંની વનસ્પતિ
જમીન કરતાં ઓછી સમૃદ્ધ છે. દરિયામાં સપુષ્પ
વનસ્પતિ તો લગભગ એકત્રીસ જાત (species)ની
છે. કરાચીથી કંબાકુમારી મુખીમાં દરિયામાંથી આતાં
ચાર સમુદ્રધાસ (Sea-grasses) આ લેવાકરો જડયાં
છે. તેમનાં નામ 'હેથેરીશા' 'ફીચા' અને 'સાઇ-
મોડીઆ' છે. આ ધાસ પાણીની સપાટી નીચે ડૂબેલાં
રહે છે ને બારીક શોધથી લાયક આવે છે.

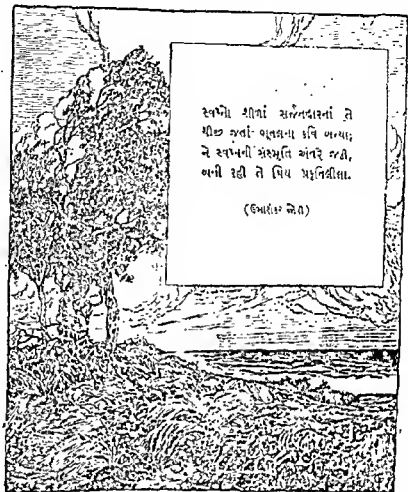
સમુદ્રમાં મુખ્ય ચાર વર્ગ (classes)ની વન-
સ્પતિ થાય છે. આ બધી ને 'શેવાળ' (Algae)
કહેવાય છે. (૧) નીલ-લીલી (૨) લીલી (૩) તપ-
ખીરીઆ (Brown) (૪) રાતી. આમ રંગ ઉપરથી
એક રીતે તેના વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. નીલ-
લીલી શેવાળ ધણુંખડું કિનારા પાસેનાં ગંદાં ખા-
જેઝિયામાં પડી રહે છે. લીલીના આકાર અને ધડનર
ભાતભાતનાં હોય છે. તેમાંની કેટલીક રીપન જેવી
દેખાતી 'એન્ટરોમોરફા' અને યોગ પાંદડાં જેવી
દેખાતી 'અકા' યીરા પાણીનો ભેજસેજ નબળા
લેતી હોવાથી કિનારા પાસે બેઠે છે કે પડી રહે છે.
લીલા વર્ગની મુંદરમાં સુંદર જાત જાંઘ પાણીમાં ખડક
કે પથ્થર ઉપર બેઠે છે. રેતીનાં દીવાં રજકણે ઉપર

ગાંધી વનસ્પતિ બીજી શક્તી નથી. વનસ્પતિનો અ-
ભાસ કરવા કરાંચી, હારમં, ઓખા, માલવણ, કાચીન,
કેપ કાંગોરીન અને સીચીનમાં થામે અરસમાં સરસ
જગ્યાઓ છે. મદ્રાસ તરફ તુલિમીરીન સારી જગ્યા
છે. આ વર્ગમાં પોણા કે દ્રાક્ષ જેવી 'કાલરપા', નાના
પંખા જેવી 'કોમીઆ', થોર જેવા આકારની 'હેલીમોડા'
અને આંગળાં જેવી 'કોડીઅમ' વગેરે જાતો અભવજ-
રિતે આકર્ષક અને મોલક હોય છે.

તપખીરીઆ રંગની. શેવાળની જાતો પ્રમાણમાં
બીજી કરતાં થોડી છે પરંતુ તે વધારે ઉપયોગી છે.
ગંધાતી 'લ્યુકોસેરીસ', લાંબી કાપડીઓ જેવી 'ફ્યુક્સ'
વગેરે તેની જાતો છે અને સાંધારણ રીતે બીંધાપાણીમાં
જ તે બેઠે છે. 'મેકોસ્ટ્રિસિસ' નામે દક્ષિણ અમેરિકા-
માં થતી શેવાળ ૨૦૦ વાર્ડ જેટલી લાંબી હોય છે.
આવી જ બીજી 'સારગેસસ' નાગની એક વનસ્પતિ
જે આપણા દેશમાં પણ સાંધારણ છે તેનાં તે મોનાં
મોટાં જળમાં મેક્રોફિના અખાતમાં જેટલાં જળમાં
ખાંચાં છે કે તેનાં મૂળ લાયમાં આપતાં નથી. એ
સમુદ્રને 'સારગેસો' (Sargasso) સમુદ્ર' કહેવું જ નાંખ
આપવામાં આવ્યું છે; આ વર્ગની કેટલીક વનસ્પતિ-
માંથી 'આર્પેડીન' જાનાવામાં આવે છે.

છેવટે રહી રાના રંગની. આ તો સૌથી ઊંડા પાણીમાં
બેઠે છે. રાતી શેવાળ ધણી રીતે ઉપયોગી છે. કેટ-
લીક 'આમોડીન' જનાવવાના અખમાં આવે છે તો
કેટલીકમાંથી 'અગર અગર' અથવા મીનાઇ ધાસ જના-
વામાં આવે છે. આમાંની ધણી જાતો દિલ્હીવાનના
દરિયામાં થાય છે. આ બધી જાતો રાણાળામાં એક-
સાથની બીજી નીકળતી જણાય છે અને જાનુ તો ૬૦
ફૂંપની ઊંડાઇએ બેઠે છે. આ છેક્રા ને વર્ગની
વનસ્પતિનું જનાવાના મોઝો દરિયામાં વાવેતર કરે છે.
વિલાસન અને જનાવામાં કેટલીકનો ઉપયોગ ખાવામાં
કરાય છે. 'લેમીનારીઆ' નામની શેવાળમાંથી ચપ્પુ-
ના લાયા જનાવવામાં આવે છે. જોકે લામ તો એ
સર્વોચ્ચ શેવાળ ઉપયોગ ખાતર તરીકે થાય છે. માલવણમાં
નારિયેળના ખાતર માટે શેવાળનો છૂટથી ઉપયોગ
થતો આ લેખકે જોયો છે. માલ કાઠિયાવાડ તરફ એના
ઉપયોગની કોઇને ખબર નથી. જોડાં અને તમાકુના
પાકને એના ખાતરથી જાડુ લામ થવાનો સંભવ છે.

સમુદ્રની વનસ્પતિમાં અતિ સૂક્ષ્મ જોવાં 'ડા-એટોમ' (diatoms) જે જીવાણુદા આકારનાં થાય છે તે પણ જૂનામાં ન જોઈએ. તેમનું આક (calcium)નું શરીર બહુ જ નવાઈ પ્રમાણે એવું હોય છે. કેટલીક જાતની શેવાળ પણ પોતાના શરીર ઉપર આકનાં થરનાં થર લાદીને પટથર જેવી જાતી બને છે. સારી જાતી વનસ્પતિ ઉપર ડા-એટોમનાં જાતો ગાજે છે એમ કહેવું જોઈ નથી. ઘણાં પ્રાણીઓ તો એ ડા-એટોમનો જ ખેતરો ખાઈને જીંદગી છે. સમુદ્રની વનસ્પતિનું સૌન્દર્ય પારખવા માટે સૂક્ષ્મદ્રશ્યક જોઈએ. નારી આંખને કદાચી પણ નાકાળ.

સ્વખો શીમાં સર્જનદારનાં તે
થીજ જતાં વૃત્તના કવિ બન્યા;
ને સ્વખની સંસ્કૃતિ અંતરે જડી,
બની રહી તે પિય પ્રાણીશા.

(ઉમાશંકર જોશી)

પૃથ્વી કરતાં સમુદ્રમાં વસતાં પ્રાણીઓની સંખ્યા ઘોરી છે. એટલું જ નહિ પરંતુ તેમની જાતો પણ વિવિધ છે. પ્રાણીમાં વસનારાં પ્રાણીઓને ઘણુંબધું જગ્યામાં રોગ પડે છે. એટલે ઘણાં દેશોમાં નહિ પણ 'ગીલ' (gill) હોય છે. જગ્યામાં પ્રસરેલા (diffused) વાયુને ખેંચી શકે છે. સમુદ્રમાં નાનામાં નાનાં સૂક્ષ્મ પ્રાણીઓ માંડી પડેલા જેવાં મોટાં જુવાનો પ્રાણી છે. આ જાતો જે એક જીવન ઉપર રહે છે. 'હવે હવે જીવન' એ સત્ય સમુદ્રની સૃષ્ટિમાં જામે પડેલામાં પ્રાણી છે. એક રીતે તો આપણે પ્રાણીઓના જીવનને આધાર સમુદ્રની વનસ્પતિ છે. વનસ્પતિમાં સાદા કાર્બન, પ્રાણી, કાર્બન ડાયોક્સાઇડ (CO₂) અને પ્રકાશ (light)ની મદદથી ગ્લુકોઝ (glucose) જેવા પદાર્થ જાળવવાની જે અદ્ભુત શક્તિ છે તે જીવે નથી.

સમુદ્રનાં પ્રાણીઓની વિવિધતા, જાતજાતી, વિવિધ

જાત, વિવિધ અને વિકાસ સ્વરૂપો વેદસ્વયંબુ અને સ્વચ્છ છે. કચોડ પિનાનાં પણ પ્રાણીઓને લગતાં જાતનાં એકાદ દાયપગ ભાંગી જતાં ફરી પાછાં તે આપોઆપ સરળ છે! મોટાકે પ્રેમની જેટ પડાવનાં લગવું એ તો સાં સામાન્ય વધીવર છે. ઘણાં પ્રાણીઓ શરીર સખા સખને જ જાતે છે. કરચલાનાં ચીપિયા તેના સખ છે. સીપીઆ નામે એક લાકડા પિનાના પ્રાણીના શરીરમાં કાળા ચાદીની ફાયલા હોય છે. ચતુર્થી દારી જતાં એ સાદીનો જુવાનો ઉઘાડી—જાતનામાં જુવાનો ઉઘાડી નાસી જતી આજમેદ માદક-પ્રાણીને કાળું ઘાર ફરી નાસી જાય છે. પ્રાણીઓની સંસારશીલા અચ્છૂંક છે. જાત જાતની વજાળોની જાત છે.

આપણે નાનાની વખતે વાદળો (sponge) વાપરીએ છીએ તે પોની જાતનાં પ્રાણીઓનાં સાદા રૂપો અને સૂચનો શરીર છે. સંસ્કૃતિમાં એના મોટા

વેપાર ચાલે છે. લાલ પ્રવાહ (પરવાળા) તો શલ્યમાર માટે વપરાય છે. પરવાળાનો વેપાર દિલ્હમાં પણ વખતથી ગંજીતો છે. તેની લારમ દવામાં વપરાય છે. આ પરવાળાં પણ એક જાતનાં પ્રાણીનાં દાડખીંચર જ છે. આ પ્રાણીઓ લાખેના જડ્યામાં બેમાં ગહે છે અને વચ્ચે વેળા મોટામોટા ખડક (Coral reef) બાંધે છે. કોચીન અને સંલેપન પાસે આવા ખડક છે.

મોટામોટા શંખ, કોણકોણી અને છીપોછીઓ કેવો નથી બનેલાં? દિલ્હમાં તેં આદિકાથી આવે છે. રમવામાં, તથા શલ્યમારમાં આપણે તેનાં અનેકાં અનેક રીતે ઉપયોગ કરીએ છીએ. શંખ તો વળી વિષ્ણુ લાગવાનનો અંબજૂત ફાળે છે. ખૂનાસમયના લગ્નમાં શંખ ખૂગજનો ગદસે વપરાતો. આ બધાં એકઠાગાયની જાત જેવાં (Molluscs) પ્રાણીઓના શરીરરક્તજાલે બંધાએલા કિલ્લા છે. મોતી તો આજે જે મૂલ્યવાન ગણાય છે, મોતી એ આથી જ જાતનાં ગોચાં પ્રાણી (Pearl oysters)ના શરીરના પડમાં લગાએલા રેતી જેવા કણની આસપાસ બંધાએલું પડ છે. આપણા રસોડામાં મીઠું દળદર રાખવાના કોણમાં મથમવાને ગદસે છીપોછીઓ વપરાય છે. અરજસ્તાનના કિનારે આવી મોતી ભરેલી છીપે નીકળે છે. મીઠા પાણીમાં પણ કેટલેક રથજે મોતીની છીપ થાય છે. છીપનાં જાતન તો આજ સાધારણ થયાં છે. કેટલીક જાતનાં એધરર માંસાદારી લોકોને જાડુ ભાવે છે. કાન્સ અને જ્વરનામાં તો આ એધરરના મોટામોટાં જેવર કરવામાં આવે છે. આ બધાં જે કરોડ વિનામાં પ્રાણી છે.

કોણવાળાં પ્રાણીઓમાં સમુદ્રની મોટામાં મોટી નીપજ માછલીની છે. માછલી જેટલું જીનું પ્રાણી જગતમાં ખાવાના કામમાં નહિ આવતું હોય! માછલીઓના ઘાટ જુદીજુદી તરેદના હોય છે: કોણ અશ્વમુખી તો કોણ ચંદ્રમુખી. આપણા દેશમાં અનેક જાતની માછલી હોવા છતાં દર વર્ષે ખાવાની માછલીના દળનેરો ડળા પરદેશથી આયાત થાય છે. કોણ નામની માછલીના લીવરનું તેમ દવા તરીકે પીવાય છે. માછલીનો ખાતર તરીકે પણ જાડુ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

દિલ્હ મહાસાગરમાં મોટામોટા કાચળા થાય છે તેમની ટાકમાંથી ખરી કચકડાની વસ્તુઓ બને છે. અનિશય જેરી સાપ પણ દરિયામાં થાય છે.

દૂધાળાં પ્રાણીમાં 'શીંશ' નામે પ્રાણી તેનાં મુંગામાં ફેંજાં (furs) માટે મારવામાં આવે છે. પચાસ વર્ષ પહેલાં રશિયાના માછીઓને દાંધે તેનું નિકેલન નીકળવા બેઠું હતું. સરકારે કાયદાથી તેમનું રક્ષણ કર્યું ત્યારે જમ્યાં. બ્લેક નામનું જીનું દૂધાળું (Mammal) રાક્ષસી પ્રાણી છે, એ બ્લેકનો શિકાર કરવો એટલે વધત જાછળ પડવા જેવું ગણાતું. ડેનમાર્ક અને નોર્વેના માછીઓ તેના શિકારમાં જાડુ કુશળ હોય છે. આ પ્રાણી દંડા પ્રદેશમાં થાય છે. કેટલીક બ્લેક ટપટીટ લાંબી અને ૩૦૦ ટના મુખીના વજનની હોય છે. જોને મારવા માટે 'દારપૂન' નામનું ભારે શસ્ત્ર વાપરવું પડે છે. તેની ખાવાની રીત પણ અજબ જેવી છે. પોતાના રાક્ષસી મોઢામાં તે પાણીનો મોટો ઘૂંટકો ભરે છે. પછી મોં બંધ કરી નાક વાટે પાણી કાઢી નાંખી અંદર રહેલાં માછલાં વગેરે પ્રાણીઓને પેટમાં ઉતારી દે છે. તેના પેટમાંથી 'અરજર' નામનો ગોધો પદાર્થ નીકળે છે. તેની અરજીમાંથી સાજુ, મીઠુજાતો વગેરે બીજાં બને છે. અસખના વખતમાં યુરોપનાં બેંચ બ્લેકનું લાકડું તેમની કમરનીચે પહેરનાં જેથી તેમના શરીરની રેખાઓ દંકાની અને એ રીતે લાજ રખાતી. આ પ્રાણીઓ આસોડ્ડીરામાં એજખી દવા લે છે એટલે પાણીમાં પણ એમને નાક ઉંચું રાખવું પડે છે.

સમુદ્રની મુખ્ય બક્ષિસ તો મીઠું છે. ખાંડ વિના આપણે ચલાવી શકીએ, પરંતુ મીઠા વિના ભાગ્યે જ રહેવાય. સમુદ્ર તરફ આગળે દૂર રહીને બમંકર વિરમવતાથી બેવા કરનાં તેને મિશ્વરનો ઉધાડો ખમ્મનો ગણવો બેઠએ. જમીન ખેડી પાક ઉતારી શકાય તેમ દરિયો ખેડી તેનાં ફળ લઇ શકાય. સાગરની અગેડ ગદનામાં અંજળ થોડી કવિતાઓ રૂંદે કે ચારપાંચ ઉપાસનાના વેદમંત્ર લખાય તે કરનાં તેનાં મોતી લાવવામાં ખરી ઉપાસના છે. ખડું સમુદ્રપૂજને તેના ઉપયોગમાં છે. માનવકલ્પાણો મહામાર્ગ સમુદ્રમંથનમાં રહેલો છે.

પ્રાચીન શિલ્પમાં રસદષ્ટિ

અ

પાણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અભ્યાસમાં શિલ્પકલાનો અભ્યાસ મહત્વનું અંગ છે. આ શિલ્પ-કલામાં આજે આપણે જેને રચાયેલ, મૂર્તિવિધાન, ચિત્ર આદિ નામોથી જાણીએ છીએ તે અમી કલા-ઓનો સમાવેશ થાય છે. તેનો અભ્યાસ પશ્ચિમના અને આપણા કલાસિકો અત્યાર સુધી તે તે કલાના દયાન નમૂનાઓથી જ કેવળ કરે છે. દરેક કલાસિક પોતાના કલાસંસ્કાર પ્રમાણે તે તે કૃતિને માપી પોતાની રુચિ અને અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે છે. પણ આ કૃતિ-ઓના કલાકારો કયા સંસ્કારોથી એ કૃતિઓને ઉત્પન્ન-વના તે જાણવા તરફ તે કલાસિકોનું ધ્યાન જાડુ જોઈ જાય છે. આ ઉપર અત્યાર સુધીના મોટા ભાગના કલાવિષયક અંગ્રેજી ગ્રંથોમાં બેચામાં આવે છે—જોના લેખક પશ્ચિમના હોય કે આપણા હોય.

કલાના પરીક્ષણ અને રસારવાદમાં તે તે કૃતિનું પરિશીલન આવશ્યક છે; પણ તે સમર્થ થવા માટે તેના સંબંધ કલાકાર કેવા સંસ્કારોથી કામ કરે છે તેના તાત્કાલી સંદર્ભના અભ્યાસ રહે છે. પ્રાચીન ભારતીય શિલ્પના અભ્યાસમાં આ જાતની મદદ વિનિધ શિલ્પગ્રંથોના અભ્યાસથી મળે છે. આ અભ્યાસ, પહેલા કદું તેમ, ઉપેક્ષા પામેલો છે; જોકે જર્મન ભાષામાં ચિત્રચત્રો અનુવાદ થવા સમયથી થએલો છે, ને અંગ્રેજીમાં પણ રહેલા કેમરિશનો વિષ્ણુકર્મોત્તરમાંથી ચિત્રમાર્ગો અનુ-વાદ, તેમ જ ડી. જોર્જીનાયરાય જેવા સમર્થ વિદ્વાનો કરેલા મૂર્તિવિધાન વિષેના ગ્રંથો અનુવાદ છે. આમ જતાં દરેક શિલ્પગ્રંથોના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ આપણા પ્રાચીન શિલ્પનું વિવેચન થયું નથી એમ કહીએ તો જાડુ આપવાદ નહિ આવે.

આ શિલ્પગ્રંથો મોટા ભાગે અમુક કેમ કરયું તે માટેના નિયમો અને સૂચનોથી બરેલા છે. પણ આ નિયમો અને સૂચનો પાછળ એક વ્યાપક કલા-દૃષ્ટિ હતી એમ પણ આપણને વિનિધ ગ્રંથોના અ-ભ્યાસથી જાણાય છે. આપણા પ્રાચીન કાળમાં કાવ્યકલા જેમ ખીલેલી હતી તેમ જીજી કલાઓ પણ ખીલેલી હતી. જોકે કાવ્યવર્ણનનું જેટલું તાત્કાલિક ચિત્રન થયું છે તેટલું તાત્કાલિક ચિત્રન—નિયમો અને સૂચનો

ન ટ સ જ

બાતતી પ્રાચીન કલાનો કલ્પક નમૂનો.

કેવળ—શિલ્પગ્રંથોમાં મળતું નથી એ વચાર્થ છે; તોપણ કાવ્યચિત્રનમાંથી કલાના પરમ પ્રયોજન અને તેથી જ નિકળ તરીકે આનંદ અને રસની દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ હતી તેને કલાના અન્ન પ્રકારોમાં પણ વ્યાપક કરવામાં આવી હતી. સંગીતશાસ્ત્રના લેખક ચાર્લ્સ ડેવ ગ્રીન, વાદ્ય અને વૃત્ત એમ વિવિધ સંગીતની ચર્ચા પરી કરી, ‘જાણકારો શૈલ્પિક (સંગીત)ને રસપ્રધાન કહે છે’ (સં ૨. પૃ. ૮૧૩) એમ જણાવી રસની ચર્ચા કરે છે. આ રસની દૃષ્ટિને જીજી કલાઓમાં પણ વ્યાપક કરવો પ્રયાસ, આ લેખમાં ચિત્રરસ વિષે આપેલા મનોકા ઉપરથી પણ સમ્બંધ છે. આ રસ-દૃષ્ટિ અમી કલાઓને અથવા કોઈપણ એક કલાની દરેક કૃતિ સમજવા માટે પૂત્તી છે અથવા ઉચિત છે એમ કહેવાનો મારો હેતુ નથી. હું એટલું જ સ્પષ્ટ કરવા માયું છું કે પ્રાચીન વિવેચકોએ કલાના અનેક પ્રકારોમાં એક વ્યાપક દૃષ્ટિ શોધવાનો પ્રયત્ન કરેલો, અને તે દૃષ્ટિ તેમને રસની કલ્પનામાં મળેલી.

વિષ્ણુકર્મોત્તરપુરાણના ત્રીજા પંડમાં અનેક કલા-ઓનું નિર્ણય આવે છે તેમાં ‘ચિત્રસૂત્ર’ નામનું પ્રકરણ છે. તેમાં અંતિમ ભાગમાં ૪૩મા અધ્યાયમાં ચિત્રરસનું વર્ણન છે તેમાંથી નીચેના મનોકા આપ્યા છે. એ મનોકા-માં અનેક પાંદો જાદ થઈ ગયા હોય એમ લાગે છે.

શૃંગારહાસકદમવીરોદમયનકા : ૧
ચમત્સાદ્યુતપન્નાત્રય નવ ચિત્રરસાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧ ॥
નય ચર્કતિલકાચ્ચન્દ્રમામાપુરુષનુદરમ્ ।
વિદમ્પન્નાભરણં શૃંગારે તુ રમે મન્ત્ર ॥ ૨ ॥

યંતુઃકજવામનપ્રાયમીપદ્મિકટર્દશનમ્ ।

વૃષા ચ હસ્તે સંકોચ્ય તત્સ્યાદ્વાસ્યકરં રસે ॥ ૩ ॥

યાચ્યાવિરહસન્ત્યાગવિકલચ્ચસનાદિપુ ।

અનુકમ્પિતકં યત્સ્યાદિલેખેતત્ કળે રસે ॥ ૪ ॥

પાહ્યવિકૃતિકોઘવિપસ્ત્યર્થા (૧) ન દયણમ્ ।

દીપ્રસાધામરણવત્કૃતં રૌદ્રરસે ભવેત્ ॥ ૫ ॥

પ્રતિજ્ઞાગર્ભશૌર્યોદિધ્વધેષ્વોદાર્યદર્શનમ્ ।

સમ્પત્યં સન્નુકલિદ્વીરં વીરરસેડ્દુમ્ભતમ્ ॥ ૬ ॥

દુષ્ટદુર્દર્શનોન્મત્તહિંસ્રવ્યાપાદકમદિ [શ્વાપદક્રમદિ] યત્ ।

તત્સ્યાદ્ મધ્યાનકં રસે પ્રયોગે ચિત્રકર્મણઃ ॥ ૭ ॥

શ્મશાનગદ્હિતં ધાતકરણં સ્થાનદાહણમ્ ।

યચ્ચિત્રં ચિત્રવન્નુષ્ઠં તદ્ વીમ્ભસ્તરસે ભવેત્ ॥ ૮ ॥

યદા વિનીતરોમાઞ્ચચિન્તં [તાં] તાદૃશ્યમુત્થાનતમ્ ।

પ્રદર્શયતિ ચાન્વોન્યં તદ્દ્ધુતરસાશ્રયમ્ ॥ ૯ ॥

યદ્દસ્યૌભ્યાદ્ગતિધ્યાનધારણાસનબન્ધનમ્ ।

તપસ્વિજનભૂષિષ્ઠં તત્તુ શાન્તે રસે ભવેત્ ॥ ૧૦ ॥

દૌર્બલ્યં સ્ફૂલ્લરેસત્વમવિભક્તત્વમંચ વ ।

વર્ણાનાં સંકરધાત્ર ચિત્રદીપાઃ [દોષાઃ] પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૦ ॥

સ્થાનં પ્રમાણં ભૂલ્પ્યો મપુરત્વમવિભક્તતા ।

સાદૃશ્યં ક્ષયશૂદ્ધી ચ ગુણાટકમિદં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૧ ॥

સ્થાનહીનં ગદરસં શમ્પદયિમલીમત્તમ્ ।

ધેતનરહિતં વા સ્થાનં તદ્દસસ્તં પ્રકોતિતમ્ ॥ ૨૦ ॥

લક્ષતીવ ચ ભૂલ્પ્યં વિશ્વતીવ તથા નૃપ ।

હસતીવ ચ માધુર્યં સત્તીવ હવ દ્વચ્ચેતે ॥ ૨૧ ॥

સત્તાસ હવ યચ્ચિત્રં તચ્ચિત્રં શુભલક્ષણમ્ ॥ ૨૨ ॥

પતદુદેશમાત્રેણ યદા તે કષિતં નૃપ ।

અશક્ત્યો વિસ્તરદ્વચ્ચં યદુર્વચ્ચતૈરપિ ॥ ૨૬ ॥

યદત્ર નોત્તવં તન્નૃષ્ટાદ્વિશેષ્યં યમુપાધિપ ।

નૃતેડપિ મૌલેનં તચ્ચિત્રં નાત્ર યોજ્યં નરાધિપ ॥ ૩૦ ॥

કલાનાં પ્રવરં ચિત્રં ધર્મવર્માર્થમોભદમ્ ।

મંગલ્યં પ્રથમં ચૈતદ્ યદે યત્ર પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૩૦ ॥

વયા મુમેશઃ પ્રવરો નગનાં

યથાવજ્જાનાં ગદહઃ પ્રધાનઃ ।

યથા નાગાં પ્રવરઃ કિત્તીસઃ

તથા કલાનામિદં ચિત્રકલ્પઃ ॥ ૩૧ ॥

શૂંભાર, હાસ, ક્રુષ્ણ, 'વીર, રૈદ્ર, અયાનક, ગ્રીમત્સ,

આદ્યુત અને શાન્ત એ તપ ચિત્રરસ હોવાય છે. ૧

તેમાં જે ક્રાંતિ, ક્ષાપ્ત, અને લેખ, માધુર્ય-રેખામાધુર્ય-

થી મુંદર હોય તથા વિદ્યુત્ત વેશ અને આમરભૂવાળું હોય તે શૂંભાર રસમાં થાય. ૨

જે ભ્રાતા બાળે ૫૦૦ અને ડાંચળી (આકૃતિઓ) ધુખ હોય, જરા પિંકટ દેખાવવાળું હોય, હાગ થયા સંભવેલો હોય તે રસમાં હાસ્યરસ થાય. ૩

ચાચના, વિરહ, ત્યાગ, લેવાયું અને આપતિ અદિમાં જે અનુકમ્પિત (શોક ?) હોય તે ક્રુષ્ણરસમાં આવેલાનું. ૪

ક્રોધરસ, વિધાર, ક્રોધ * * * * * ૫

તેજસ્વી યસ અને આમરભૂવાળું શૈલરસમાં કસાય. ૫

પ્રતિજ્ઞા નેના ગર્ભમાં છે એવા શૌર્ય આદિ અર્થોમાં ઓહર્ષનું દર્શન-રસય (અર્થ) વાળું. શ્રદ્ધિ સાથેનું, વીરરસમાં આદ્યુત છે. ૬

દુષ્ટ દેખાવવાળું, ઉન્નમનોવાળું, હિંસક અને નંતરી પ્રાણીઓવાળું જે હોય તે ચિત્રકર્મના પ્રયોગમાં રસમાં અયાનક થાય. ૭

જે નિષ્ઠ શાસનવાળું, ધાત ક્રિયાવાળું. શક્યુ સ્થાન-વાળું ચિત્રના જેવું એક હોય તે ગ્રીમત્સ રસમાં હોય. ૮

ન્યારે વિનય, રૌભાગ અને ચિંતા હોય એ રીતે ... એકબીજાને બતાવે તે આદ્યુત રસમાં હોય. ૯

જે જે સૌમ્ય આકૃતિવાળું, પ્યાન, પારખી, આસનર્થ-વાળું. તપસ્વી જનોથી અદેનું હોય તે શાન્ત રસમાં થાય ૧૦

શૌર્ય, શુભારેખાપર્ણ, અવિભક્તતા અને ગર્ભીની ગોઠાણો અદીઆં ચિત્રદોષો કહેવાય છે. ૧૦

સ્થાન, પ્રમાણ, ભૂલપ, મધુરતા, વિચિત્રતા, સારસ્વ, ક્ષય અને શ્રદ્ધિ આઠ ગુણો કહેવાય છે. ૧૧

સ્થાનહીન, રસ વિનાનું, શય રૂપિણી મલીન અન્યા એના વિનાનું જે હોય તે અશસ્ત્ર (દબકું) કહેવાય. ૨૦

ભૂલેખ નાણે લક્ષતો હોય (અવલગતો હોય ? નાચતો હોય ?) તથા હે શાન્ત ! નાણે પરીનો હોય, નાણે મધુર્ય ઇસનું હોય નાણે સ્પષ્ટ દેખાય :— ૨૧

નાણે શ્વાસવાળું હોય એવું જે ચિત્ર હોય તે શુભ લક્ષણવાળું કહેવાય. ૨૨

હે શાન્ત આમાં જે ઉલ્લેખ થાય એમાં છે તે વિચારથી કહેવું હોય તો રોકેલો વર્ષમાં થયું ન હતી સમયા ! ૩૧

આમાં જે નથી કહ્યું તે, હે શાન્ત, નૃનગમાંથી નાણે લેવું જે નૃનગમાં ન કહ્યું હોય, તે, હે શાન્ત, ચિત્ર અદીઆં યોજવું નહિ. ૩૭

કલાઓમાં ચિત્ર કનમ છે. ધર્મ, કામ, અર્થ અને પ્રેક્ષ આપનાર છે. જે પામાં એ અભિષિત હોય તે (પર) પ્રથમ મંત્રણાળું છે. ૩૮

જેમ પર્વતોમાં સુનેક કનમ છે, પશીઓમાં ગદા ધુપ્પ છે, માણસોમાં શાન્ત એક છે, તેમ કલાઓમાં ચિત્રકલા છે. ૩૯

રક્તિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

સૂર્યના શિકારી કાનની છબમાંથી નીકળતી જ્વાળાઓ જેવી લૂ વરસાવતો ધબધબનો તડકો કોઈને રમણીય લાગે ? પણ એ બળબળતા

મધ્યાહ્ન કાવ્ય

કાકાસાહેબ કાલેસર આ લેખમાં એવી વિશદ રીતે વર્ણવે છે કે એ ચંદ્ર અસિન્ધાળાઓ કાટતા તડકા પર પ્રેમ કરવાનું તમને મન થાય

વેદમાં જ્યોત્સ્ના વર્ણન છે એવું તો કોઈ ઠેકાણે નહિ આશ્ચર્ય હોય. જ્યોત્સ્ના એક ચોટું શિકારી કુતરું છે અને તે આકાશમાં દોડે છે. એણે યજ્ઞ બદલ કારી છે એમાંથી જ્વાળા નીકળે છે. એ કુતરું કોનું કંદેલાય ? સૂર્યનું કે એના શીકરાનું ? યજ્ઞાદિ બાદકર દમોશાં કુતરું કાઢીને ફરે છે, પણ એને ચારચાર ડોળા હોય છે. બારકરણ પાસેથી જ એને કુતરા મચેલાં હોવાં જોઈએ. પોતે જાર આજવાળા એટલે ચાર આંખિયાં કુતરું એમની પાસે જ દેાય.

જ્યોત્સ્ના કુતરાની ઉપમા આજનાર નવો દિવસના નાચ ગોળાધ્યાય છે. એના Feast of Youth (યૌવનની મિત્રતા) નામના કાવ્યકેશવદમાં એવો જ મિતાર છે. કવિ ત્રિભુવન ગોરીશંકર વ્યાસે પણ જ્યોત્સ્ના વર્ણન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એ કે આજની જ્યોત્સ્ના અનુભવના ગરી કવુસંવાદમાં આવેનું મીઠાનું વર્ણન જ વચનામાં આવે. જ્યોત્સ્ના ગરમથી પાસેસો ઉદર નાગની ફાળાની હાથ મોપના પણ અચકાતો નથી. ખીંટ કાઢે દુર્ગેશનાં વામ મિશ્રાગિત વાદ આવે છે. પણ એણે તો દરિદ્રાન્દનું સત્વ કસવા ખાતર મોં બાનું મચે તથાઓ દત્તો. દરિદ્રાન્દનું સત્વ તો એમની ન મળું પણ કોમળ શેદિદાસે પણ એથી ન ચલે.

આના જ પ્રગટ તડકામાં માટે એક વાર ઉપરે મને દયા થાવના જવું પડ્યું હતું. મુનિસિવાસિકીના કાનસના આંબાઓ આંબા પડતી રીપાઓ કેવળની પેરે પોતાની હાથ પોતાના પગ તથે દયાહિન જ કાળાં દત્તા. એટલે મારા પગને અત્યય ક્યાંથી મળે ? રસ્તા પરથી મળેલાં પોતાકારી પરાઓને કાળજા પોતાના

નાખ્યા દત્તા. એ આવે એટલે કાળને મારે એના ઉપર જરૂરે બેઠો રહેતો. એની ટંક કેટલી મીઠી લાગતી ! પગે જાડીને એના બે મુકાઓમાં કાળાં યાત્રા તો જરૂર એ પાકાજાળી મરજ સારત. તે વખતે કાળ એ વસ્તુ ખંડી જેવી લાગતી જ નથી. મુગ કે સોઈર્વ વસ્તુમળ નથી. પણ ભાવનામળ છે.

તે દિવસે તડકા ઉપર હું હેરાંથી ચીકાવો. તાર પછી હું દમોશા તડકા ઉપર પ્રેમ જ કરતો આવ્યો છું. એ પરિવર્તન સાથી થયું એ માણસું મુરકેમ છે. જખને માટિકા નાટકમાં પ્રતાપરાય પોતાની નવેદા પધૂને તડકામાં મોંદરું કદીને મળ જાય છે એની સામેના સમજાવને કાળે થયું હોય તો કોણ મળે ! પણ એમ ન હોય. સાથે જ તડકાના રંગ મને ખૂબ મળે છે. કેટલીક વસ્તુઓમાં આવેલો તરરમ નથી યમ સકતા તેથી તેનું સોઈર્વ પ્રમાણે કદીએ. ગિદારમાં નળાળ ઉપર લાચ દેખી લીધે આંસ છે. તેથી કેટલી અનેરી માસિયાની શોખા ફરે છે ! પણ એટલે જવા જતાં તો પગ જ કાપે છે; અને વળી એ પાણી પીવા માવકે હોતું નથી એનું રમણી કદીને ચાલુસ દોષેલિયું મોટું ફરે છે. માલુસ ઉપયોગમાંથી ઉચરી ન જાય આં સુધી કોઈએની માળા સમજ ન મારે.

મારી દલીલ એ છે કે જે તડકામાં દમોશાં પૂંત્ર પણ ખીંટ છે ને તડકાના વાક મને ઝી મેને કદી શો ? જે તડકા કેળના પેટમાંનું પાણી પણ જરૂરે તો નથી તેને તમે ગામદામક કદો આપો ?

વરો પર વેશમાં મરતો દોષ ને વખતે આજની માળા બામ મોવાલાયક હોય છે. એમાં કુન દેવી વખતે જેમ વાજ મોંધીને મિત્રતા મળી રહે છે

તેમ આકાશ તડકાની શેરા છોડતું હાથુ જ રહે છે. ન મળે વાદળાં, ન મળે આંદાઓ- આંદો હોય તો જે વારી રોડનાના કકડા જેવો કપાંક પડેા હોય. જાધે એક જ રસ ફેલાયોયો હોય છે. એને વીર રસ કહીએ કે રોડ ? હું તો એને શાંત રસ જ કહું ! શાંત રમ શીતળ જ શા મારે હોય ? નમ કેમ ન હોય ?

ઉનાળાના દિવસો પરિણામે રમણીય હોય છે એનું પ્રમાણપત્ર આપવાની કશી જરૂર નથી. જાધેરે પેણુ એ કાંઈ ઓછા રમણીય નથી હોતા. માત્ર એ રમણીયતા પારખવાની આખો નોંધએ છે. જમ એટલું જ, ખેરે જાધેરે રમણીયો જાધે પહોળા થાય છે; ગાગગમ પચ્ચેનું જાંતર વધે છે; સહેરમાં દુશ્વળે વધારે પરતી માઈ શકે એવો બાસ થાય છે; અને જાધે ઈશ્વરની એ કીકા આગળ ચરાચર સૃષ્ટિ તો શુ પણ માનવ પ્રાણી પણ રનખ્ય થય જાય છે.

તડકાની લહેજત પારખે છે એકસા પવન. એ સુખેથી કહે તેમ દોડે છે. નદીઓ પર પણુ દોડે છે અને ટેકરીઓ ઉપરથી ચે દોડે છે. સમુદ્ર હોય કે રણ હોય, એને દોડનાં જરાયે મુરકેલી પડતી નથી. એને કાંઈ બાધાના પગરખાં શોધવાં નથી પડતાં. એ જાજાજાને વૃક્ષોને પૂછે છે: 'કેમ મનમાં છે ને?' બેવજાથી જાડો માયું ધુણાવીને જવાળા પાળે છે: 'કેમ નદિ? કેમ નદિ?' આકાશની સમજાઓ પણુ તડકાના રસમાં મન માણે છે. જરાયે ઉતાળળ ક્યાંયગરગળા-ગળા ફરતી એ ઉપર ચડે છે અને નીચે જીતરે છે. જાધે શાંત સાગરના યાત્રી વદાણે.

આવા તડકામાં જો મુસાફરી કરવાના પ્રયંજ આવે તો શરજાતમાં થી અધધડી જે નકલિલ

થાય તે ખરી, પણ એક વાર પરમેવો છૂટયો એટલે પછી એવો તો આનંદ આવે છે કે જાળે તળાવમાં નવાતા હોઇએ. હા, પગ તળે રેતી હોય તો પગનાં પિન્કિટ થાય ખરાં. પણ એ વાંક કાંઈ તડકાનો નથી. અવ્યસ્મત્ લગ્ન પદા નીચો પ્રાંજળ દુસ્મહો મવતિ! રવિરંધિ ન દહતિ

તાદક્ ચાદક્ દહતિ! વાલુકા નિકરઃ ॥ માથુસ પારે તો એનો ઉપાય કરી શકે છે. રજપૂતાનાના ચોડા એના પહેરે છે એમાં ઉપરની નાખી જીલને ટેકાણે ગોડની કળા જેવું મોડું ચામડું જાંજેસાડી દે છે. રેતીમાં ચામની વખતે રેતી તો ખૂજ હાડવાની, પણ આકળાને લીધે પગ જમી જાય છે. રજપૂતો એને શું કહે છે એ કાળુ જાળુ. અસિક્કિ અંજેરો તો એને Sand guard (ચેતરકાક) કહેવાના. પાંચુ હું તો એને જેટરની કળા કહું.

સવાર સાંજ કરતાં જાધેરે આકાશનો રંગ કંઈક ઓછો હોય છે એથી જ નડકો આટલો ઝોળે છે. ખંખાસં ઘડણુ વખતે તડકો કાળાસપડો થાય છે, અને આકાશ પણ એવું મગપીન દેખાય છે કે એને આશ્વાસન આપવા માટે તારાઓને પણ દોડી આવવું પડે છે. એવા કરતાં તો ચોમેર ફેલાયેલું ફિક્કું આકાશ દમર ગાળું સાફ. અને એમાં જે પાતળાં વાદળાં આવી જાય તો તો સંગેમરગની શોધા જ નોંધેલા.

પણ તડકાનો આનંદ પ્રતક્ષ મળતો હોય તે વખતે સખ્દો લખવાનું પણ મુતવું ન નોંધએ. લાંબું જાળીએ તો લેખની પણ મુકાઇ જવી નોંધએ. પછી વિલિપમ ફર વિજાપ કરે તોપણ કશું લખાય નદિ.

સાંતિનિકેતનમાં ઉનાળાના દિવસો દતાં. ખેરે જાધેરે કવિથીને મળવા ગયો દતો. મેં એમને કહ્યું, 'કવ્યવસરે આવીને આપને તકનિક આપું છું.' એમણે

કહ્યું, 'તમે પણ તકનિક

ઉઠાવી છેનો.' મેં કહ્યું,

'ના, મને તો તડકો મળે

છે; હું તો એનો આનંદ

લુંડું છું.' આ સાંભળતાં

વેળ કવિથી એકાએક

પ્રસન્ન થયા અને કહે, 'હે,

તમને પણ તડકામાં આ-

નંદ આવે છે? હું તો ખુંજ

તડકો હોય છે ત્યારે ખારી

આગળ આસમ ખુરશી નાખીને લૂમાં નંદાડું છું. મને એમાં ખૂજ જ આનંદ આવે છે. પણ હું તો માનતો દતો કે એવો કોળાન હું એકસા જ છું. 'મેં પીતાંપીતાં વિગોદ કયે: 'રૂપિને મેળાનો તડકો ન મળે તો ક્યાં જાય ?' દસાચેય જાલકૃષ્ણ કાલેલકર

વૃક્ષ

• શાદંભિષીડિત •

સં.ચારીજન, યોગાઓ, નજી બદ્ધ વેરાગીઓ જે મવા, રસોનો પરમાર્થ કિંતુ ના કો ખારી રાડયું સુખમાં. પાળેાં હાંવ મરે, ક્યો રસ દ્રવે, પુષ્પો મુગમી બેરે, બૂલે ના પરમાર્થ મૃત્યુ પછી જે, કાકી રવે ને બળે.

રતિલાલ શુક્લ

‘જગતમાં જ્યાં સુધી આતતાઓ રહેશે ત્યાં સુધી હાથમાં માથાં લઈ ફરનારા જીવાનો રહેશે’ એ પરમ સત્ય પ્રબોધતું, જીવાત્મેને આદર્શ ચરિત્ર રૂપ બેનું છે તે,—તેજમૂર્તિ

‘મા!’ જૂનુ બહુ લાગી છે. માય દુઝો તો થોડું તાજું દૂધ પી લઉં!’

પરશુરામ શપારનો સમિધ લેવા ગયો હતો. પાછો આવ્યો ત્યારે તાપ જરાબર પડતો હતો. થાક પણ લાગ્યો હતો. સમિધનો તો મોટો માંડકો જાપીને આશ્રમના કૃષ્ણમાં યુક્તી લીધી. ને પોતે ચાહીને જ રોકો દધીને બેઠો. બેઠાંબેઠાં મોંને બોલાવો.

શૂંપડીનું જારણું ઉપાડીને ઋષિ જમહર્ષિએ જદાર ડોકું કાઢ્યું. કપાળમાં ભરમ થોડી રહી હતી. કોરે રુદ્રાક્ષની માળા લટકી રહી હતી. જોવાર થવા દતા એટલે હાથમાં કમંદળ લઈ પાકુકા પર ચડી નહીં પર સ્નાન કરવા જવાની તૈયારીમાં હતા. પરશુરામને જોઈ તે બોલ્યા: ‘થાક્યો લાગે છે. કેટલેક સુધી રખડ્યો?’

‘કાંઈ બહુ થાક નથી લાગ્યો. પણ મારાં માતાજી ક્યાં ગયાં? કેમ બોલતાં નથી?’

‘પૈકુંકરીના પાછલા ભાગમાં બેઠાં દરો. એના હૃદયને આજે ભારે આધાન થયો છે; અને એમાં પાછું ને દૂધ માગ્યું છે એટલે દવે તો મોં જતાવતાં દરો તોપણ નહિ જતાવે.’

‘મેં દૂધ માગ્યું એમાં શું છે? માતાજી કહેશે તો દવે કાલશી નહિ માણું.’

‘ના, ના, એમ નથી; પણ કામધેનુ પિનામાં દૂધ તો દવે એમાં જ નાં?’

પરશુરામના પેટમાં ખારકો પડ્યો. યોગેર નજર ફેરવી તો આશ્રમમાં ન સમજી શકાય તેવી ઉદાસીનના છપાઈ ગયેલી લાગી. કમવવાન, કુપેણ કોમળો પચસંચ પણ સંભળતો ન હતો. ‘કામધેનુ ક્યા મણ?’

‘કામધેનુ મણ રાત્ર કાર્તીર્થીની માદિખાની નમરી શોભાવવા. આ તરફ રાત્ર ફરવા આવ્યા હતા. અતિચિત્તકાર આપણે આપણા મર્મ પ્રમાણે કર્યો. પણ રાત્રને લોભ લાગ્યો કે કામધેનુ આપો. પછી મેં ના તો પાડી, મણ રાત્રલક્ષ્મી કાંઈ પહોંચ્યા? ઉપાડી ગયા.’

‘જગન્નેરીથી ઉપાડી ગયા? અને તમે કાંઈ બોલ્યા પણ નહિ?’

જમહર્ષિ દરડી પડ્યા: ‘જલકબો કે? મારી પાસે તે જ પ્રતિજ્ઞા લેપડાવી છે તે જૂલી ગયો? મારે કહી કોપન કરવો એવું તે મારી પાસેથી વચન નથી લીધું?’

એટલામાં રૈલુકા પૈકુંકરીની પાછળથી આવ્યાં. રહીરહીને તેમની આંખ લાલ જતી ગઈ હતી. મોં કરમાઈ ગયું હતું. કેશ છૂટા વિખરાઈ ગયા હતા. પરશુરામ માગ્યું આ સ્વરૂપ જોઈને ધૂંટ બીધો. ‘અરે મા! તમને શું થયું છે? એક કામધેનુ મણ તેમાં આટલું રડો છો શું?’

‘મારી? એ મોંઘાળ માદિખાનીમાં રાત્ર. ને આપણે તો જમવામાં. આપણને તો કામધેનુના આપાર દતો. પણ ચોંચાળ કાંઈ સમજો? કૌં રાનાં રનાં ને

એ ઉપાડીને ચાલતો થયો. તારા પિતા તો સમુદ્ર
જેવા સમુદ્ર મથાંદા મૂકે તો એ કોય કરે.

‘પિતાશ! તમે રાત્રને વાંચો હોત તો?’

‘શિખામણુ તો આપી. પણ તે મારી ખાસે
પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી છે, તે દિવસે માફ કરું મન્યું ભાવે,
તે યાદ છે કે? મારાથી પ્રતિજ્ઞાલંઘન કરીને કોષન થાય.’

પરશુરામ બેઠો થયો. ભારીમાંથી પોતાની પરશુ
બેંચી કાઢી. ‘હોય મા, થોડોક સાચવો લાવો, ચાલતો
થાઉં રાત્રને હું સમજતી લાવું.’

‘આચારે?—ના રે માડી, આપણે કામધેનુ જો-
તી જ નથી.’

પણ પરશુરામ તબે સાંભળ્યું ન હોય તેમ પ્રપાટ-
બંધ પર્યુકીમાં બેસે અને થોડોક સાચવો લાવી પરશુ
પર લટકાવી તીધો. ખબા પર ધનુષ પણ ધારણ કરી
લીધું. વીજળી જેવું તેજસ્વી ધનુષ મારણ કરતા જ
પરશુરામની મુખમુદ્રા પણ જાણે પડતાઈ ગઈ.

ત્યાં બિલાબિલા જ તેજે પિતા માતાને પ્રણામ કર્યા:
‘ભો, માતાશ! પિતાશ! હું કામધેનુને લાવ્યા પછી
જ પાછો ફરીશ. તે પહેલાં તો આ આશ્રમ મને
આપા દોડે છે!’

‘અરે! પણ પરશુરામ! તું આવો રાત્રની પ્રતિજ્ઞા
જ રહ્યો? દવે ભાંસે કાર્ત્તવીર્ય ધેનુ રાખતો. એમાં
શું ખાતુંબોળું થઈ ગય છે? આપણે એવાર બીજી
ધેનુ મારી લઈશું.’

‘પિતાશ! દવે હું જાણતું નથી હો. આ નમાસ
સમિધનો સ્વર્ગ દત્તો ત્યાં મુખી જાણતુંબોળું દત્તું. દવે
તો બધી આ પરશુ ને વાણું આ કાગલંડ જેવું ધનુષ.’

રેલુકા ને જગદગ્નિ યજ્ઞ બેસે ને પહેલાં તો
તે ચાલી નીકળ્યો. તેનું તેજસ્વી ધનુષ કુદરત સુધી
ચમકારા ફેલાવી રહ્યું દત્તું. પરશુની તીલ્લ પણ પર
મુરજોના તડકા પડપાથી ને વીજળીની જેમ જગકારા
મારી રહી હતી.

‘એ પરશુરામ! થોડુંક દુધ તો પીતો જ! એ બેઠા’
રેલુકાનો અચાજ જંગલ પહોંચે નીકળતા માંડ્યો.

‘ના, માં! મને એવી જૂન નથી લાગી. હું તો
દવે કામધેનુનું જ દુધ પીનાનો છું.’

‘આ છોકરો આવોને આવો રહ્યો!’ જગદગ્નિ.

‘એના તમે કાંઈ ફિરક કરતા નહિ. પાંચને

પહેંચીને પાછો વળે એવો છે.’

‘એનામાં ક્ષત્રિયનું તેજ છે’ પણ જાણતું થઈને
ક્ષત્રિય ધર્મ સ્વીકાર્યો—‘જગદગ્નિ બોલ્યા: અને પછી
જાણે કાંઈ ન હોય તેમ શાંત સ્વસ્થ ચિત્તે નદી
તરફ ચાલી નીકળ્યા.

પરશુરામ તો માદિખમતી પહેંચ્યો.

નર્મદામાં મુંદર વાંસજળના બેંચાં પાણીના ધરા નહરે
પડ્યા. જ્યાં જુઓ ત્યાં વિંધ્ય પર્વતની વનરાજી રોબી
રહી છે. મોટા કિલ્લા બિલા કર્યા હોય તેવી આસ
પથ્થરની નર્મદાની બેંચડો સૂર્યપ્રકાશમાં ચમકી રહી
છે. જુવાન પરશુરામ આ સુશિસૌદર્ય જોઈને આશ્ચર્ય-
ચકિત થઈ ગયો. અલૌકિક અત્રકાપુરી જેવી માદિ-
ખમતી નચરી દ્રશ્ય દેખાવા લાગી. પરશુરામે તો નગર
બદાર નદી કાંઠે મુકામ કર્યો. થોડી વાર પછી સ્વપ્નેન
તરફ પણ આંટો મારી આવ્યો.

એટલામાં કાર્ત્તવીર્યનો કેઈ સૈનિક નગરે ચડ્યો.
તેને પૂછ્યું: ‘એ ભાઈ! તારું નામ શું?’

‘કેમ વળી, તારે શું કામ છે? અહીં તારા જેવા
જામણું કામણુંનો દિસાવ નથી દો.’

‘મારે તારા રાત્રને સમાચાર દેવા છે.’

‘શા સમાચાર છે?’

‘બીજા શા હોય? મોરની જેઠે જગદગ્નિના આ-
શ્રમમાંની કામધેનુ લઈ આવ્યો છે તે પાછી મોકલી
દેવાનું કહેવાવનું છે. કહેજે કે જગદગ્નિનો સૌથી
નાનો પુત્ર પરશુરામ આવ્યો છે. પરશુરામનું નામ
તો તે સાંભળ્યું છે ના?’

સૈનિક તો ધુંઆંધુંઆં થઈ ગયો. પણ પરશુરામની
સામે બોલખમતી નેની છાતી ચાલી નહિ. પેલી ચમક-
ચમક થઈ બચકરે પરશુ જોઈને જ એના તો દાગ
ગમડી ચપા દત્તા.

‘વે, આરજા સમાચાર પહેંચાડીશ ને?’

‘દવે કાંઈ કરીને જોત કાં માને છે? તું જાણતું
છે એટલે સારા નાન સદિસસાગન જતા દેશે. આ ધનુષ
ને પરશુ મૂકી દહોને દહ પાછો ચ ક્યો જા. કાર્ત્તવીર્ય
સોમને કેઈ પહેંચ્યો નથી, ને માર્ક પહેંચ્યાનાં નથી.’

‘પણ તું નારે આરજા સમાચાર આપજે ને?—
પરશુરામ કામધેનુ પાછો પહેંચાડી દેવાનું કહે છે:—
અને નહિતરે દંડપુદ માને છે.’

‘સારું.’

થોડી વારમાં તો માલિખતી નગરીમાં ખળભળાટ થઈ ગયો. કોઈ તેજસ્વી ઋષિકુમાર નગરીની બહાર આવ્યો છે એવા અમાત્યાર સંધે ફેલાઈ ગયા. ગદની રંગ ઉપર, મેદાનમાં ને નદીને કાંઠે માણસો લિલ-સાવા લાગ્યાં. પરશુરામનું તેજ, એની અડમ મૂર્તિ, ખેડી ભયંકર પરશુ અને ચીજળી જેવું મનુષ્ય સૌ ભેષ રહ્યાં.

એટલામાં તો રાત્ર કાર્તીર્ધન બહાર આવ્યો. તેના સોનેરી રથ પર સૂર્યનો તાપ પડવાથી તે ગળાંઝળાં થઈ રહ્યો હતો. સૈનિકો તેને ચીંટળાઈને ચાલતા હતા. તેના રથના યોધાના દણ્ડદણ્ડથી આખું મેદાન ચાછ બિટું હતું.

રાત્ર કાર્તીર્ધનને એવો તો ધ્રુવાપ દનો કે ઘડીબર નર્મદાજીનાં જળ પહોંચતાં હોય તેમ ચૂપચાપ થઈ ગયાં. મૂકું પાંદડું ખરે તોપણ સંભળાય એવી કારમી શાંતિ કોકોની મેદનીમાં ફેલાઈ ગઈ.

રાત્ર મેદાનમાં આવ્યો. એની જગદગત કલા પાસે પરશુરામ કમળ ખચ્યા જેવો લાગવા માંડ્યો. પણ વીજળીના જેવું આંછ નાખનારું પરશુરામનું તેજ કોકોને આકર્ષી રહ્યું હતું. નદિ જાડું જાડું કે નદિ બાદ પાતળું એવું એનું શરીર સાક્ષાત્ સામર્થ્યની પ્ર-નિમા જેવું સીધું ટકારે બિંદું હતું.

‘રાત્ર! તું મારા પિતાની કામધેતુ લઈ આવ્યો છે તે હું પાછી લેવા આવ્યો છું.’ પરશુરામે દડતાથી સંધિસીધી વાત જ શરૂ કરી.

કાર્તીર્ધન મરકરીમાં દર્યો. એના પડપા જેવા સૈનિકો પણ દરી પડવા. ‘કૃપાણુ ઋષિરાજ! આ કોની નગરીમાં આપ પધાર્યા છે તે ખબર છે?’

રાત્રનો કટાક્ષ સાબળીને વળી સૈનિકો દરવા. ‘મારે તો નો એક જ સીધી વાત કરવાની છે: કાં કામધેતુ પાછીદે અને નહિતર યુદ્ધ કરવા તૈયાર થા!’ ‘કૃપાણુ મદાત્યા!’ રાત્રએ તો મરકરી જ બાદરી: ‘કામધેતુ તો અમારે લાં ગોળે. તમારે તો મદારાજ, લગોરી બોધએ. તમને મદારાજને એવો વૈભવ જાણે?’

પરશુરામે જવાબ સાબળ્યો. એની મુખમુદ્રા પર એક વિષ્ણુ કેરદાર થઈ ગયો. તેણે રકમ પરચી પરશુ ઉતારી. અને આકાશ સામે ભેંસ લેતા. ‘પિતૃઓ! આ પરશુ આજે દું ઉતારું છું અને યુદ્ધનો રસ ખદે-પદેવો મારું હું. દવે એ રસ મારે બિનરસે ને તમે

મથો. એણે આકાશમાં કુસપાટિ થાપ તેની રીતે પરશુને ચારે તરફ ફેરવી.

સૈનિકો એકદમ પાછા દરી ગયા. રાત્ર કાર્તીર્ધન પોતાનો રથ પાછો દરવી લધિલ. ‘શામલો! મરવા જ આવ્યો છે’ એમ કહીને તે ગ્રથમાંથી ફરી બહાર આવ્યો.

એની વચ્ચે યુદ્ધ વત્તમું. પરશુરામે પોતાની પરશુ-થી કાર્તીર્ધન—સદભાલુના—દમરે લાયનો એક પછી એક ઉચ્છેદ કરવા શરૂ કર્યો. કોહીની ધારાથી જોગ શંકર નાદના હોય તેમ પરશુરામનું શરીર એવા શોણિત-રવાથી શોભતા લાગ્યું. દિગ્બૂદ જની ગયા હોય તેમ સૈનિકો તો આ બેઈ જ રહ્યા!

કાર્તીર્ધને રણભૂમિમાં રોળીને પરશુરામ માલિ-ખતીમાં ગયો. જેણેજેણે યુદ્ધ કરવાની છુટા કરી તેને કાપી નાખ્યા. સૈનિકોનાં રોળાં ફરી વળ્યાં ત્યારે દમરો જાણ છોડીને તેમને વીંધી નાખ્યા અને અંતે કામધેતુને લાંછીને ચારતો થઈ ગયો.

માત્ર રણકા તો દમરોમાં તેની અવવાની સદ ભેતો બહાર જ બિલાં રહેતાં. શોણિતરનાનથી સાક્ષાત્ શંકર જેવા શોભતા પરશુરામને કામધેતુ સાથે પાછો આવેલો બેઠને તેમની આંખમાં દારોશુ આવ્યાં.

‘આવો બેદા! રાત્રએ મારી રીધું ના!’ ‘માન્યું તો નદિ, મા! પછી શું કહું! પરશુ અધારી!’ ‘અ રે રે!’

‘લો, હવે તમે ચાપ દોતા બેસો! હું નદીમાં સ્નાન કરીને આવું છું. મારે કામધેતુનું દૂધ પીવું છે.’

પરશુરામ નદી ઉપર નાદાવા માટે આવ્યો ગયો.

‘પરશુરામ! વત્તમ! મનુષ્યને મારે છેવટનો માર્ગ તો આ જ છે;—મેં પ્રદણુ કર્યો તે. કોધનો નાસ; રપુદા નદિ; કોહી સાથે પ્રેમ અને પ્રેમથી જ જગતને જ-તબારી સાચી મદત્તાકાંદા. એ જ મારો માર્ગ છે.’

‘નમારી વાત સાચી છે પિતાજી! પણ મારા અંતરમાં જે અગ્નિ પ્રગટે છે તે એક વખત સંધ્યા મદો-મતોંનાં નાસ કરશે ત્યારે જ શાંત થશે. મને મોટે ભુક્ત મોખના માણસને જેલ અને લાંકાકાઈ સમજાય છે.’ પ્રજાનની કૃપાથી દંડી પાનની મંદેરણીમાં પિતા પુત્ર વાત કરી રહ્યા હતા. પરશુરામ સમિપ લેવા જવાની નેપારી કરતો હતો. રણુપ એક તરફ પાછાંભને ચાપ

દાય ફેરવતાં બિખાં દતાં. પરશુરામના લાઘવો કોઈ કામે બદાર ગયા હતા.

એક અર્થભરી દૃષ્ટિથી જમદગ્નિ રેણુકાને નિહાળી રહ્યા. 'તમે પરશુરામને સન્નિયકર્મમાં રસ લેતો કયો છે, પણ આપણને એ બોંધ બારે પડશે હો!'

'કાણે, મેં રસ લેતો કયો? એ તો મૂળથી જ એવો છે. જીવન સાખી જ શકતો નથી. જીવનને જીવે કે બિછળને બિભો યદ્ય જન્ય. જીવોને આ વાજરને કોઈ દિવસ ખીસે બાંધતી નથી, પણ વખતે બાંધું તો પરશુરામ એને બંધનમુક્ત કરે સારે જ સાંતિ પામે. એનો સ્વભાવ જ એવો છે!'

ઋષિ માયા બરેલી દૃષ્ટિએ પરશુરામને જોઈ રહ્યા. સચકત સ્નાયુબદ્ધ સરીર ઉપર તેજના તો ધુવાસ ફૂટવા હતા. રક્ષક પર ઉપનયન શોભતું હતું. પણ ઉપનયનને ઢાંકી દે તેવી યોગળા જેવી પરશુ પણ પડી હતી.

'વત્સ! તું સમિધ લઈને જલદી પાછો આવજો. માથે કાર્તીર્ધના પુત્રો જેવા દુરમનો છે એટલે એકત્રો આધે જતો નહિ હો!'

પરશુરામ જોડો થયો. ઋષિ કાંઈ બધું બોલ્યા નહિ, પણ એમના અંતરમાં જલે બેઠું બેઠું બંગી આવ્યું હોય તેમ સજળ નેને એને જતો જોઈ રહ્યા, એમને મનમાં અગમ્ય વેદના થની હતી કે વખતે ફરીને પિતા પુત્ર નહિ મળીએ!

'પરશુરામ! લાઘ! મારી એક વાન સાંભળતો જા.' પરશુરામ પાછો ફર્યો: 'શી જાતા છે પિતાજી?' 'પરશુરામ! દુનિયા છતવા કોડ છોડી દે, અને પેલા ત્રણ પરિત મૂર્તતુ ઉપર ધ્યાન ચોંટાડ, લાઘ!'

પરશુરામે પિતાને પ્રણામ કર્યો: 'પિતાજી! મને ઉપનયન પણ વડાલું છે; પરશુ પણ વડાલો છે. હું જોને શોભાવવા ચાલુ કરીશ. જેમાંથી એકને નહિ લજવું.'

જમદગ્નિએ તેને માથે દાય મૂક્યો: 'જા, વત્સ જા, પાછો સત્વર આવજો. મેં તો તારું મોં જોવા માટે જ તને ફરી બોલાવ્યો. મને બેઠું બેઠું લાગે છે કે આ ઢંડા પવનની લદરીની પાછળ જાણે લોહીની નદી છુપાઈ રહી છે. આજનું સવાર જ કાંઈક એવું લાગે છે.'

'તો હું ઘેર જ રહું.'

'ના, ના; તું તારે જા. મારામાં કામને મારવાની શક્તિ નથી, પણ જનને જાણવાની તાકાલ તો છે જ

ના? જા, બેટા; પાછો જલદી આવજો. બહુ દૂર ન જતો.'

પરશુરામ આવી નીકળ્યો. થણે સુધી જમદગ્નિ એની પાછળ જોઈ રહ્યા. જ્યારે એ દૃષ્ટિથી બદાર ચાલ્યો ગયો સારે ઋષિ સાંત ચિત્તે પરશુકુટીમાં ગયા. રેણુકા વાજરને લઈ કામધેનુની સેવામાં પડ્યાં.

પણ ઋષિની કલ્પના બોરી ન હતી. સવારના સાંત પવનની પાછળ લોહીની નદી છુપાઈ રહી હતી. થોડીવારમાં રથનો ધરધરાટ સંભળાયો. થોડાંતો ડાળલાના અવાજથી આશ્રમમૂર્તિ ગાજી બીડી અને 'ક્યાં છે પેલો છોકરો પરશુરામ?' એમ બોલતા સસલ સેનિકો આશ્રમમાં પેડા.

રેણુકા બદાર આવી: 'પધારો રાજન્, ઋષિ પરશુકુટીમાં...' પણ રેણુકાના શબ્દો બદાર નીકળ્યા ન નીકળ્યા ત્યાં તો એક પ્રનાયી જેવા જણાના મદાન પુરમે ધકડા મારીને પરશુકુટીનું બારણું પાડી નાખ્યું. ને ઉઘાડી તલવારે તે અંદર દોડ્યો.

'કોમલા! છોકરોને બહુ ફટકો છે પણ લેતો જા!' જમદગ્નિના રક્ષક પર તલવારનો ધા પડ્યો.

લોહીની ધારથી નવાના બ્રહ્મદેવ જેવી જમદગ્નિની કાયા શોભાવા લાગી. ધા મારનારો પણ ઋષિના મોં પર ફરકતું આલું રિમત જોઈને, શરમાઈને પાછો દડ્યો.

'શ... મ!' જમદગ્નિ બોલ્યા: 'શ... મ! વત્સ પરશુરામ!' રેણુકા એકદમ દોડ્યાં. પણ એક દાયે એનું જાનરું પકડીને સૈનિકે બિખાં રાખી દીધાં.

ઋષિએ રેણુકા સામે જોયું. એ જ નિર્પિકારી, કોપ-રહિત, સાંત નજરે હતી. 'પરશુરામને સંજાગ્યો!' એટલું જ એ જોતી શક્યા.

એટલામાં તલવારનો ખીલે ધા પડ્યો. કોધનો એક શબ્દ પણ બોલ્યા પિતા ઋષિ જળીન પર ઢળી પડ્યા. રેણુકાએ એ દાયે ગોં ઢાંકી દીધું: 'રે આંડાળ! આ ધા પરશુરામ સદન નહિ કરે'

'તો પરશુરામને ય કાપી નાખીશું: ચાલ, કામધેનુ ક્યાં છે? આગળ કરી દે!'

ઋષિપત્ની નીચે ઢળી પડ્યાં. કાર્તીર્ધના પુત્રો આજ્યા હતા તેવા ઝપારાબર આશ્રમમાંથી નીકળી ગયા.

રેણુકા ઋષિ પામે જઈ છાતીફાટ આફંદ કરવા લાગ્યાં. પણ લોહી નીગળતું ઋષિનું તો માન રાખ જ પડ્યું હતું.

નિયમ પ્રમાણે પરશુરામ નંમણમાંથી પાછો ફર્યો. આશ્રમ પાસે આવે છે ત્યાં કૃષ્ણજીવ છૂંદાઈ ગએલા દીકરા, ગાય ચિત્તાના વાછરૂં અત્યંત કરુણ અવાજે બાં-ભરી રવાં દનાં; અને 'નમિછ' એક વાર તો બોલે, હું રેણુકા તમને બોલાયું છું' એવો માતા રેણુકાનો હૃદયભેદક વિલાપ પથ્ય સંભળાતો હતો. પરશુરામ ઉતાવળે ઉતાવળે આશ્રમમાં પેડો.

એને દેવતાં જ જળે કહિયાર કરતાં હોય તેમ અનેક વાછરૂં દોડીને એને વીંટળાઈ વળ્યા. આખો આશ્રમ ખેડાનખેડાન પડેલા હતો, પથ્થરુરી પાસે રેણુકા જાલીકાદ રૂદન કરી રવાં દનાં. પરશુરામ માતા પાસે ગયો.

'મા! શું થયું?' રેણુકાએ જમદગિના સગ નરક દુઃખકાં બરતાંબરતાં નજર કરી.

'અરે!' પરશુરામ એકદમ પિતૃત્વા સગ પાસે બેસી ગયો. એમના સોદીના પ્રપૃથી પૃથ્વી બીંદનનમ્ર મમ દની અને પામે સોદીનું પાળોમિધું ભરયું હતું.

'નિનાઈ'!... કંથાએલા અપાને પરશુરામ બોલ્યો.

તેમાં કાચ પડાવનાં હોય તેમ, અત્યંત કરુણ અપાને વાછરૂં પથ્ય બાંભર્યાં.

'અરે! માંડાળોએ મારા પિતાને દબી નાખ્યા. એમણે મારી મદદની આશા રાખી મને મોત્રાખોર દેશે.'

પત્ની રેણુકા પામેથી પીમેપીમે સવળી વાત મળી. કાર્તવીરિના પુત્રએ આ કામ કર્યું છે એવું સાંભળીને પરશુરામે ફરી પોતાની પરચ સજ્જ રૂઢી કાળદંડ જેવું પેસું ખુપ દાયમાં સીધું.

'પિતૃએ' પરશુરામે એ જ વખતે અને ત્યા જ ખનિજા અપા પિતાનું પાલીનીતળવું સગ નિભા છતા

તો હું સુગાધર્મ સ્વીકારું તો મારી પરચ લાગે, મારે તો મારે રસતે જ કામ કરવું છે. હું આજથી રાત્ર-ધારી બનું છું; અને ત્યાં સુધી દુઃખભોતા સોદીથી બૃષ્ણએને તૃપ્ત નહિ કરું ત્યાં સુધી રાત્રભાગકરી રાનહિ.'

પરશુરામે પિતૃએને સોદીની અખંડિત મારાથી તૃપ્ત કર્યા. હૃત્રિયકુળનો મદ ઉતારી નાખ્યો. સોદીના મોટા મોટા પાચ પચ ભરી પિતૃએને તૃપ્ત કર્યા. દુનિયાએ કપારેય નહિ જોએસો એવો સોદીધર્મ એણે ગણાવ્યો.

એક વખત પોતાના સુખભૃષ્ઠમાં બેસીને તે નિચરતા દના, એમનું ડિપ વચ્ચેન સમંતપંચક બોદાંભા ધરાઓથી સોબી રહ્યું હતું. ચોમાસામા પ્રગટ થતા ઇદમોપના રંગે રંગે, શમિયોલા લાગ્યોળ સોદીનું દર્શન એમને બિંદા સંતોષ આપી રહ્યું હતું. એક વખત નદિ, બે વખત નદિ, પાંચદશ વખત નદિ, પથ્ય એકતીન વખત એમણે પૃથ્વીને હૃત્રિય વિદોળી બનાવી હતી. ત્યાંત્યાં જુગમ ભેરો, ત્યાંત્યાં રાત્રના ખડખડાટથી સાંતિ અને નમ્રતાની વિદંબના વની ભેદ, ત્યાંત્યા પરશુરામે દમ્ભરોનો સંદાર કરીને પૃથ્વીને નિર્ભય બતાવી દીધી. તેમણે જતે એક જ પથેય સ્વીકાર્યું હતું કે કોઈપથ્ય પ્રકારની સત્તાની ખોરી શેદ પૃથ્વી ઉપર પડ્યા જ નહિ હક. આજે પૃથ્વીને સુરક્ષિત છતાં સત્તાધિકારી વિદોળી દોષને એ મનમાં રાચી રવા દના. પેલા નરક સોદીના પાચ પચ સૂર્યના નાપમા પ્રવાસ મારી રવા દના. દયે એમની પ્રતિજ્ઞા - પિતૃએને સોદીની દાખાગલિ આપવાની - પૂરી થઈ હતી.

મમિધ પ્રહો નંમણમાંથી દોડ્યા આવતા પરશુરામને ખરસે આજે મો મોટા વિસ્તારવાળા ગ્રામમાં બેરેલા ચિજ્જથી મેંપામનિ નાજરે પડના દના થનાવાદ કરના બે મોઢ રમને એવી રવા દના મારે નરક ગામગમી મદને મેમોરી ભરતકામના સુખજાહેના ન્ય સૂર્યના નાપમા પ્રવાસવા થઈ રવા દના. તેમાં પરચ સગ મેમિકને જાગે એવી ચીમેચિન દમ્ભી ભેમ દના. સૂર્યભેના વિદ્મવાળુ કપર સરીર ઉપર મેંપાનુ દન. કાળદંડ જેવું પાનુ દાયમાં સીધું હતું. મંદનપોળા મામનાનં મોઢ દમ્ભને સંધી રવા દના. આખાઓ ઉપર મોઢના કરમ લખાવા દના મમિધ લાવનાર

ને ભરવાડની માફક ગાયો ચારનારા ચાલણુના પુત્ર આપી દુનિયાને સત્તાની ખોટી શેદમાંથી મુક્ત કરીને એક વખત તો પૃથ્વીમા સમતનિયોષ્ટી રાજવચના કરી મૂચી.

પણ આજે પરશુરામના અંતઃકરણમાં એક જાનના નિષાદ છવાઈ ગયો હતો. પોતે પોતાના અનુસ પરા-ક્રમથી ક્ષતિયુક્તનું નિકંદન તો કાઢી નાખ્યું; પણ એકલું રક્ષણ આપવાથી સામાન્ય પ્રત્યમાં નાનું નેજા પ્રગટ થઈ શક્યું નથી, અને ગેથી અને યોધા સત્તાની શેદ નીચે જ દગાવા કરશે, એ પરમ સત્ય આજે પદેસપદેસ લેવાના અંતઃકરણમાં રહેલું હતું. તેમના અંતઃકરણમાં

સોલીધર્મમાંથી નિર્ગત લેવાની ઇચ્છા પ્રગટ થઈ હતી. પેલી સત્યસંન્યાસની ઘડી હતે આવી પહેાંચી હતી. એમની વિષાદમય મનોદશામાંથી એક જ સ્વર નીકળ્યા કરતો હતો: 'સત્યસંન્યાસ મદલ્ય કહું કે ના કહું?'

'સત્યસંન્યાસ લખસ તો સત્તાની ખોટી શેદ દુનિયામાં કરી નાદિ પ્રગટે? જાણ એ જ સર્વસ્વ છે એવી કુટ્ટ સામ્રાજ્યભાવના ફરી નાદિ જાગે? અને સત્યસંન્યાસ નાદિ લાડે તો આ સોલીધો ખરડાએસા હુદયને સાંનિ ક્યારે થઈશે?'

અને સમગ્રપંચકના સોલીધા પડામાંની જાગે જા-

ବିଧିବ୍ୟବସ୍ଥା

गिनती - दृष्टान्त आः

જેથી આપણાઓ જોયે માનસસાચરણ વિશેષ પ્રજ્વલે છે. ત્યારે તેઓ વિગતિ સ્વાધિકારના બ્રહ્મભક્તી ભાગ્યથી વિદ્ય
આપણા જગત્ સ્વયં છે. તે મનુષ્યના તમામ ગુણો સુધી ન જાય છે, જેને આપણે મન બનાવે છે. આ જ મનુષ્યને
કેવળેથી જોઈને સ્વયં આપણા આ વિશ્વમાં જે જગત્ કંઈ છે તે કેટલી સફળ થઈ છે એ જાણી સમજાવવા પડે
નહિ. આપણે જોઈએ છીએ કે આપણા જીવનમાં જે જગત્ કંઈ છે તે કેટલી સફળ થઈ છે. આપણે જોઈએ છીએ કે આપણા જીવનમાં જે જગત્ કંઈ છે તે કેટલી સફળ થઈ છે.
જો પ્રેમકામર મહેલાઓ આપણે તેની જાણ કરી ને તે જગત્ કંઈ છે તે કેટલી સફળ થઈ છે. આપણે જોઈએ છીએ કે આપણા જીવનમાં જે જગત્ કંઈ છે તે કેટલી સફળ થઈ છે.

કાળગીત

આઈ જગમોહન મિત્રીને કાલ્યમય મસંજો પર ચિત્રો રચવાનો ખાસ શોખ હતોય છે. શ્રીમ્મી દાંકથી એકસરખું રૂપભરત કંઈ હોય ત્યાં તમે અચૂક તેમનું ચિત્ર કહી શકો. માનવ જોષરીની તુંગી પર કદોડની દંડિકા ચકાવી આઈ રહેલી જોગણી મૃત્યુ અવતાર કાળમાત્ર અને વળતી ચિત્રાનું સેદ્ધીય આ ચિત્રમાં વધારી રહી છે. કહેાર જીવનવિમલે આ યુવાન ચિત્રકારને અકયાસ અને અનુભવની તકો આપી આપી છે, જ્યાં તે વખતોવખત ઉપર આવવા અજબ મુશ્કેલી કરીને પેતાના આત્માનો પરિચય આપી રહ્યા છે.

ચિત્રકાર • જગમોહન મિત્રી

નમનાં હોય એવાં હજારો ને લાખો મનુષ્યો એમની નજર સામે ખડાં થઇ ગયાં. કેટલાંક કંગાલ મુઠ્ઠાની માફક કરંગરી રહ્યાં હતાં. 'ઋષિપર! એક વખત છપ્પતદાન આપો!—એકજ વખત!' ત્યજે મુઠ્ઠામાં જ ચોટી હોય એવી, લયંકર નિરાશા ભરેલી હજારો તરેલી આંખો એમની સામે તાકીને જોઇ રહી હતી. ગાઢ અંધ-કરંમાં રાતા રાતા, સિંદુરનાં ધાખાં જેવા, વણસકાચેલા હજારો શરીરોના ધા, કાશામિની છંભ જેવા એમની સામે જોઈ રહ્યા હતા: 'હુએ! આ નમારો છવનધર્મ!' હજારો હૈદયો, 'કથિરે સોને આપેલી શુદ્ધ દવા ચોટીક લેવા લા—ચોટીક લેવા લા—પછી મારી નાખો' એમ બોલતા, અને રાણોડી રંગના લયંકર કડવા ધુમાડાના ગોરેગોટામાં વીંટાળીને, હાથપગ પછાડી પ્રાણ છોડતા એમની નજર આગળ તરપરતા હતા. શરીરમાં પીગળ્યા ના આંચકા ઉપર આંચકા અનુલપત્તર હોય તેમ પરશુ-રામ મનમાં ઘૂછ ઊંઘા: 'અરેરે! આ સધળું મેં શા માટે કર્યું?'

અને એમની કલ્પનાની આંખ સામે ગાળાવરચા, સમિધ લેવાની મળ, માટી ઝૂંપડી, પિતા જમદગ્નિ, માતા રેલુકા—એક પછી એક ચિત્ર રૂપે ખડાં થવા લાગ્યાં. તે ધડીભર આંખ મીંચી ગયા. માતા રેલુકા માથે દોહીને, 'હે પરશુરામ તારું દુઃખ!' એમ બોલી એમની સામે પાંત ધરી રહ્યાં હતાં. કડવો ધુમાડો પીવડાવીને હજારો સેનિકોને એક લાલમાં ઢળી નાખનાર સેનાપતિનું હૃદય, પેલાના જ વિરચના સ્તંભ જેવા, લોહીથી ભરેલા ધરાની પાસે નરમ બનીને માતૃલક્ષિનું શુદ્ધ આંસુ વહાવી રહ્યું હતું! બીજી જ ઘણે જનોઇવડ કપાચેલા પિતાનું શય અને માતાનું રૂદન ત્યજે એમણે સાંભળ્યાં. એમના મહેરા પર અસલનું ઉગ્ર તેજઃ જગાડી ઊઠ્યું. એમણે ચોતાના લોખંડી હાથને સુવર્ણના રથ પર ઠોક્યો: 'જગતમાં જ્યાં સુધી આતતાપી રહેશે, ત્યાં સુધી માધાને હાથમાં લઈને ફરનારા જુવાનો રહેશે. ત્યાં સુધી લોહીધર્મ રહેશે. અને આ સમનપંચક, લોહી-પીગળના રચનાના શયને આતતાપીના લોહીથી નવડાવવાના બળ્ય લોહીધર્મનું અતીક જતી રહેશે. દરેક ક્ષણમાં આતતાપીના લોહીથી પ્રગટાવેલો આ દીપક ચિરસ્થાયી નીર્ધે રૂપે શોભશે!'

અને એમનો આ વિચાર પૂરો થયો ન થયો એટલામાં

સમનપંચકના અતળ વિંડાણમાંથી નજી આવી તેમ પરશુરામના કાન પર શંખદો અથડાયા. ચારે પાસે જોયું. રણક્ષેત્રની લયંકર શાંતિ હતી. નજર ફરી તો એમણે જાણ કરેલા જૂનાવળના પડછાપો વિલીન થતા હતા. શંખદો રપટ હતા, ગંજીર હતા, કરણ રસધી ભરેલા હતા:

'વત્સ! પરશુરામ! હું જમદગ્નિ, તારો પિતા, અને પૂછું છું કે તને—ઋષિસેનાને વેરની આ મિદાસ કોણે ચખાડી દેવે તારો શસ્ત્રધર્મ પૂરો થયો, તો શસ્ત્રધર્મનો નવો ધર્મ ચલાવ કરી લે.'

'અને અમારો માર્ગ જ પૂરો છે, ભાઈ! કોઈ પણ યુગમાં સત્તાને નશો ઉતારવા સત્તાનું પ્રદર્શન નહિ, પણ સત્યનું દર્શન જ જરૂરી છે.'

આ છેલ્લો અવાજ પિતામદનો હતો. તે દિવસથી પરશુરામે શસ્ત્રસંન્યાસ ધારણ કર્યો. પણ એમના હૃદયમાં એક જ ઇચ્છા રહી ગઇ: 'ન્યારે નિશ્ચિતને, નળગાને, સંજ્જનને પીડાતો એકેડે ત્યારે શસ્ત્રધારી જાળીને ફાંડે. સત્યને સાચવવા હમેશાં હથિયાર દાનર રાખું.' એમણે શસ્ત્રધાર કર્યો પણ ત્યાગની આટલી મર્યાદા જોધી.

ત્યાર પછી તો મહેન્દ્ર ખેત પર રહેતા એ તપસ્વીની અનેક કસોટીઓ થઇ ગઇ. એવી એક કસોટી દશરથના પુત્ર રામ સાથે થઇ. બીજી ગાંધેય બીભા સાથે થઇ.

'અમે વનવાસી ઋષિઓ તને શો માર્ગ જાતરીએ? સંન્યાસધર્મ કહિને છે. તું તારા પિતાને ત્યાં પાછો જા.'

એક અત્યંત શાંત નંગલની પર્ણકુટીમાં, ત્યજે અકાલિ પીલેથી વસેત હોય એવી, કાશીરાજની સૌથી મોટી પુત્રી એળાને ઋષિમુનિઓ સાંતવન આપી રહ્યા હતા. એળા જોલતી ન હતી; મૂંગી બેસી હતી. પણ એની ઉગ્ર હૃદયવેદના અહેસાસ પર રપટ જણાતી હતી.

'સમજ બેટા? હું પાછી જા. પિતાને ત્યાં જા.'

બન્યું હતું એવું કે કાશીરાજે પોતાની ત્રણ પુત્રી-ઓનો રચવંચર રચ્યો હતો ને તેમાં સૌથી ઘેટ પરકીમીને કન્યાઓ પરણ્યે એવી શરત મૂકી હતી. બીભા ત્યાં આન્યા. દનરો મુકદધારીઓને ખુશ શખ્તોમાં તેમણે કહ્યું, 'આલ્યા આવો, કન્યાઓને હું લઇ જાઉં છું.' અને રણક્ષેત્ર પર સોને દશાની તે કન્યાઓને દલિત-

નાપુર લઇ આવ્યાં. પોતે તો રાજરક્ષક, આજન્મ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી હતા, એટલે દસ્તિનાપુરના રાજવી, પોતાના સાયકા ભાષ્ટિયિચિત્રીયં માટે કન્યાઓ લાવ્યા હતા. પણ દસ્તિનાપુર આવ્યા પછી સૌથી મોટી કન્યા અંગાએ કહ્યું, 'હું તો શાસ્ત્ર રાગને મનથી વરી ચૂકી છું.' બીજો તરત તેને શાસ્ત્ર રાગને ત્યાં મોકલી આપી. શાસ્ત્ર રાગએ તેને ક્ષીકારવા ના પાડી. દવે એ અંગા પતનમાં આવી ઋષિમુનિઓને આપવીતી લઈ રહી હતી.

'અમને કાંઈ ખબર નથી પડતી કે તારે માટે શું કરવું જોઈએ. તું પિતાને ત્યાં પાછી જા એટલું જ કહી શકાએ.'

ઉચ્ચ સ્વભાવવાળી ક્ષત્રિય રત્નમદન્ય કન્યા હિજળી: 'ત્યારે તમારો પ્રતાપ અને પ્રભાવ આટલાં જ છે? જે ઋષિમુનિઓ દેશનો ન્યાય જાળવવા સ્વાર્થે કરના એનો વારસો તો તમે હીક જાળવ્યો હાલે છે!'

'હે કન્યા! તું જરા શાંત થા, શાંત થા. અમારી આંખે એક જ ઉચ્ચ પ્રતાપી પુરુષ દેખાય છે જે તને ન્યાય આપી શકે.'

'કોણ?'

'મહાપ્રતાપવાન જતમદન્ય.'

અંગાના સહુભાએ એટલામાં જ પરશુરામનો સારથી અકતપ્રણી ત્યાં આવ્યો. કાલે સવારે જતમદન્ય પોતે જ આવે છે એ માંહણી અંગાને શાંતિ યર્ધ. એનું જિયારીનું તેજ દહ્યાઇ ગયું હતું.

ળીજે કિંગ્સે પરશુરામ આવ્યા ત્યારે અંગાને તો સાક્ષાત્ સંકરદર્શન થયાં હોય એટલી ધીરજ મળી ગઇ. અન્યાયને મૂળમાંથી જ ઘાંબી દેવાની ઉચ્ચ શક્તિ આ તપસ્વીમાં જોને જણાઇ.

તેજમૂર્તિ, દુરાધર્મ, મહાપ્રતાપી જતમદન્ય જટા અને કૌપીનથી તપસી જેવા લાગના હતા. એની આસપાસ ઋષિમુનિઓના વૃંદ આદ્યાં આવનાં હતાં. એમના એક હાથમાં ધનુષ હતું, બીજા હાથમાં પરશુ ઝીલી રહી હતી. એક તરફ કાળાની છવ્વા જેવું ખડ્ગ લટકતું હતું, જટા અને ખડ્ગ એકબીજાને શોભારી રહ્યાં હતાં. પરશુરામને જ્વેતાં જ દુષ્કારે ભયની લનાળી પેટે અંગા એમના ચરણમાં સોટી પડી.

'પુત્રી! કોણ તું?'

અગ્નિની સામે જોવાય તો પરશુરામની સામે મીટ

મંડાય. નીચું વદન રાખીને જ અંગા બોલી: 'હું અભાગિની, કાશીરાજની ન્યેષ્ટ પુત્રી અંગા. મારે ભારતવર્ષના સર્વેત્રેક પરાક્રમશાળી પુરુષ સામે ફરિયાદ છે.'

'ફરિયાદ છે?'

'દસ્તિનાપુરના મહાપરાક્રમી બીજો મને સ્વયંવર-મંડપમાંથી દરી. મારા પિતાએ મને સ્વયંવરમાં, પૈસાને જાહેર 'પરાક્રમ' રૂપી પૈસાથી વેચી. મારા પાંચન દગામી શાહે તણ. આજે દવે હું અનાથ તમારે શરણે આવી છું.'

'સુકમાર કરમાએકેશ દેદ, નામૈયન અને કન્યાનો નિર્દોષ અહેરો જોઈને ભાર્ગવનું હૃદય પીગળી ગયું.

'દોષ કેનો બીજમો છે? બીજમ તો મારા છેકરા જેવો છે. એને તો મેં ભણાવ્યો છે.'

'દોષ કેનો કહેવાય? હે ભાર્ગવ! હું તો સંમત થકતી નથી કે દોષ કેનો કહેવાય? જંગલીની માફક માફ વેચાણ કરનાર પિતાનો કે પવિત્રપણાનું વ્યર્થ અભિમાન રાખનાર શાસ્ત્રનો કે અખંડ બ્રહ્મચારી છતાં બીજનને માટે મને દરનાર બીજમનો? કેનો? બીજમનો, શાસ્ત્રનો કે કાશીરાજનો?'

જતમદન્ય ધીરજ રિશ્વર થઇ ગયા. દોષ કેનો છે તેનો નિર્ણય આપવા આંખ મીચી ગયા.

'દોષ બીજમનો છે,' તેમણે શાંત પણ દૃઢ અવાજે કહ્યું. 'શક્તિ એ ક્રમદની. આપેલી જવાબદારી છે. એનો ઉપયોગ થાય. પ્રદર્શન ન કરાય. દોષ બીજમનો છે.' પરશુરામે આંખ ઉઘાડી ત્યારે એમાં ઉચ્ચ તેજનો ચળકાટ જોઈ અંગા એ પગલાં પાછી દડી ગઇ.

'દોષ બીજમનો છે.'

'બીજમનો છે.' ઋષિમુનિઓના વૃંદ પડધો પાડ્યો.

'સકર્ત્ત્વી થવાના મોદમાં, પોતાનું જળ પ્રદર્શન કરવાના તોરમાં જે સુદ કરે તેને દહીં નાખવો એવી મારી પ્રતિજ્ઞા છે. સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો શેષજાએ દુનિયાને વારંવાર કંગાલ કરી મૂકી છે. મને તેવા મહાપરાક્રમી પાસેથી કંગાલમાં કંગાલને પણ ન્યાય મળવો જ જોઈએ. માટે હું કાં તને બીજમ પાસેથી ન્યાય આપાવીશ અથવા બીજમને દહીંશ. યાત્ર. અમારી સાથે દસ્તિનાપુર આવ.

ઋષિમુનિઓના વૃંદ્યા પીંટાળને પરશુરામ કુરક્ષેત્ર પહોંચ્યા. બીજમને અજર પડી કે મર આન્યા છે. સુરના સત્કારની સર્વ સામ્રમી તૈયાર કરી તે પણ કર.

ક્ષેત્રમાં આપ્યા.

પણ પરશુરામ તો ઉઝ અને અન્યાયને એક ઘડી પણ ન સોંપવાની જુવાન વૃત્તિવાળો જ હતા. તેમણે તો બીજાને તરત ઉપડા લીધા: 'અથવા તું નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી! તને તે વળી કન્યાનાં સાટાંદોડાં કરવાની વેપારી રીત શ્રેષ્ઠે? આ અંગાને ઉપાડી લાગ્યો અને એનું અપન વેડરી બાપ્યું એ ન્યાય ક્યાંનો?'

બીજો પરશુરામને શાંત કરવા વચન કયો: 'પણ મેં તારા જ એને શાંત રાગને ત્યાં મોકલી આપી.'

'શાંત્વે શું કહ્યું તે તો તેં જાણ્યું ના?'

'હા.'

'હવે તારો કાર્મધર્મ ખરો કે નહિ?'

'કહો તો શાંત્વને દરાવી લાવું!'

'એવી ખોરી સત્તાની શેઠથી પૃથ્વી મરાઈ ગઈ છે. મને તો તેં એકલે દાધે રાગ્યોને દરાવ્યા નેની સામે પણ ચાંધો છે. એવું કયું લોકકલ્યાણનું કામ હતું કે તારે રાગ્યોને દરાવવા પડ્યા? એવી સત્તાદ્-ભાવના માટે જ આ પરશુ દશ મેં રાખી મૂકી છે.'

'જેને રાગ્ય જ નથી, એને વળી સાત્તાવ્યનું સ્વપ્ન હોય. મેં તો પિતા શાંતવ માટે જે વચન આપ્યું છે તે પાળવામાં જ અપન વ્યતીન કર્યું છે. છેવટ સુધી એ વચન ટપી જાય એટલે જાસ.'

'ત્યારે આ નિર્દોષ કન્યાનું?'

'તમે કહો તે ખદલો આપ્યું.'

'તું પોતે પરણ, કારણકે તેં દરણ કર્યું છે.'

'પૃથ્વીસત્તાવ્યવન્ય પણ મારી પ્રતિજ્ઞા ન લોપાય. અપનની દર પળે જાગૃત રહીને એને મેં જાળવી છે.'

'પ્રતિજ્ઞાનો એટલો ખુદો મોહ છે? કે એટલે પણ બિડે-બિડે સાંતાવ્ય સ્થાપવાની સુત્રિયલાવનાનો પડવો છે?'

'એ મોહ નથી, સિદ્ધાંત છે; અપનધ્યેય છે. પિતૃકલ્પ મારે નમે કયો તેવો મારી શક્તિ પ્રમાણેનો શ્રદ્ધાધર્મ છે.'

'તો મારી પણ પ્રતિજ્ઞા છે કે કોઈ અશરણ, દુઃખી, અનાથ આવે ત્યારે અપનના સંપત્તિ જગ્યાથી મદદ કરવી.'

'અત્યંત દુઃખથી શેઠી વાર તો બીજા અંગે મળી ગયા. કોઈ મોહ્યા નહિ. ચુરની સામે લડવું એ દુઃખ-રૂપ હતું. અપનની પેઢે જાળવેલી ટેક છોડવી તે એના કરેનાં પણ પધારે દુઃખરૂપ હતું. શું કરવું? તમને ન પડતીને, બાલજીને, ક્ષમાધર્મ ફેલાવનારને, શાંતિના

હતને આ શસ્ત્રધર્મ છાજે છે? બીજો દીન સ્વરે કહ્યું: 'તમારે દાધે મને અન્યાય થાય છે.'

પરશુરામ ઘડીભર ચિંતનમાં પડી ગયા.

'બીજા! તું મારો શિષ્ય છે. માંડે વચન રાખ.

આ કન્યાને અન્યાય થયો છે. એ અન્યાય હું ચલાવી લઉં તો મારો ફેલાવેલો અવ્ય લોહીધર્મ છાજે. અને હવે તારી ટેક તો સંચવાઈ ગઈ છે.'

'ચુરદેવ! મેં માછીરાગ્યને વચન આપ્યું છે. માંડે વચન નહિ ફેર.'

'ત્યારે હું પણ મારે શરણ આવનારને અન્યાય નહિ ખમવા દઉં.'

'તો પછી પરશુરામ-હાગિય સામે બીજા તૈયાર છે.'

'જાસ, ત્યારે સાક્ષો.'

એ પછી સત્તાવીસ દિવસ સુધી કુરુક્ષેત્રમાં ચુર-શિષ્યનું યુદ્ધ થયું. બીજા કે પરશુરામ કોઈ કોઈને છતી રાક્યા નહિ. એ અણનમ યોદ્ધાઓમાંથી કોઈપણ પાછો લઈતો નહિ. શોષિતઝરતા બીજા કેસુકથી ભરેલા ખાખરા જેવા, અને રૂમિરભરેલા પરશુરામ વસંતે ખી-લેલા પાંગરા જેવા શેઠી રહ્યા: પણ પરશુરામ બીજાને છતી રાક્યા નહિ. એમનો અવ્ય લોહીધર્મ આજે માનખંડન સદન કરી રહ્યો. શસ્ત્રસંન્યાસની સાચી ધડી આવી હોય એમ એમને લાગ્યું. અપિયુનિઓએ બંનેને આ વ્યર્થ યુદ્ધમાંથી વિરામ પામવા કહ્યું.

બીજાને રૂપેરી રથ, ધોળા દંડ જેવા ધોળા, ચંદ્ર જેવી ચ્વેન ધળા, ચુંદર ચ્વેન કવચ, ધોળું છત્ર અને ધોળાં વસ્ત્રાભૂષણ સંપત્તિ બીજાની પિતૃગતિ જેવાં કોણી રહ્યાં હતાં.

પરશુરામે પોતાનો સોનેરી રથ બીજાની નજીક લઈ્યો. ચંદ્રચંદ્રના પ્રકાશથી ઝળાંઝળાં થતું એમનું કવચ તેમના ઓપ વર્ણોથી રહ્યું હતું.

'બીજા! મારે માટે હવે શસ્ત્રસંન્યાસની સાચી ધડી આવી પહોંચી છે. તે મને દરાવ્યો, કારણકે તારું પરાક્રમ સત્તાના શોખમાંથી નહિ, પરંતુ સિદ્ધાંતના પ્રેમમાંથી જન્મ્યું છે. પણ તેં આ કન્યાને સત્તાના મદમાં દસી દતી, મારે તું એક દિવસ અગ્નિના જેવી ભયંકર કાળરાત્રિને આ કુરુક્ષેત્રમાં જ લેઈશ.'

‘ચુરદેવ ! એ બધું હીક, પણ અત્યારે તો મારી ટેક જળવાઈ છે !’

‘એ ટેકની પાછળ શું છે ?’

‘પિતાની ભક્તિ !’

‘ના ના, સાધારણ રાજની વિશ્વાસવૃત્તિ. જા, એ ટેકની ખાતર આ છોકરીનું તે ટપન દણી નાખ્યું છે, માટે કુરુક્ષેત્રની આ રણભૂમિ . . . . .’

‘ચુરદેવ ! શું શાપ આપો છો ?’

દિશાઓ ભરી દેતું પરશુરામનું દાસ્ય સંભળાયું : ‘શાપ ? ગ્રાંથ ! એટલી પણ ખબર નથી કે એ વાણીના વિશ્વાસ કરતાં પરશુ ઉપર જ મને વધારે વિશ્વાસ રહેલો છે. હું તો તને શું જાનશે તે કહું છું.’

‘શું જાનશે ?’

‘પેલી કાશીરાજની પુત્રી જોઈ ?’

‘અગ્નિને એમ ધારીધારને જોવાની મને ટેવ નથી, ક્ષિપ્ર પણ નથી.’

‘ફિકર નહિ. હું તને કહું. એ છોકરીની આંખમાં વૈરનું ખૂં ખૂન વહી રહ્યું છે. સર્વપંચકનો ભયંકર ધર્મે જોને આકર્ષી રહેલો છે.’

ભીષ્મનો દમવાનો અવાજ સંભળાવે : ‘ચુરદેવ ! તમારાથી ન ડરનારા દેવે છોકરીથી ડરશે ?’

‘તને ખબર નથી, ભીષ્મ ! એ છોકરી નથી, શક્તિ છે. આ કુરુક્ષેત્રનું નીર્ય દેવે પછી એ લોહી-પીગળનો ક્ષત્રિયસંહારની કાળરાત્રિ જોશે, તેમાં આ કાશીરાજની પુત્રી વૈરશુદ્ધિનો શ્વિરભીનો ધર્મે જન્મવશે.’

ભીષ્મ પરશુરામની સામે જોઈ રહ્યા. પરશુધારી તપસ્વીના ચહેરા પર આત્યારે કોઈ રવખંડણનું તેજ પ્રકાશી રહ્યું હતું.

‘તમે હામાં માટે દેવે દારવાનો ધર્મે તો જન્મવના નથી ના ?’

પરશુરામે વીધી નાખે એવી એક દષ્ટિ ભીષ્મ સામે ફેંકી. હજારો પરશુ કરતાં એ દષ્ટિમાં વધારે ઉગ્રતા હતી : ‘છોકરા ! કોણ દાર્યું છે ? તારો ફેલાવેલો પિતૃભક્તિનો ધર્મે આવતી કાલે દત્તો ન દત્તો થઈ જશે. શાંતનુ રાજ કે સાતવતી બંનેમાંથી એકમાં પૃથ્વી પર ટકવાનું જગ નથી. અને માટે આ સર્વપંચક તો દ્વેશોને માટે યુદ્ધતીર્થ રહેશે. અન્યાય સદન ન કરવાનો, સત્તાની શેદમાં ન દળાવવો, મારો ફેલાવેલો

ભયંકર અને લગ્ન લોહીધર્મે દયેગામાં માથું લઇને ફરનારા જુવાનો જ્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી રહેશે. સર્વપંચક અમર છે. મોઝ દેવે કોણ દાર્યું ?’

ભીષ્મ એક મૂંઝી દષ્ટિથી પરશુરામને નિહાળી રહ્યા. એટલામાં અંખા, આવી.

‘દેવે હું જાઉં છું, તમારી શક્તિ તમે અજમાવી જોઈ ?’

‘હા, કલ્યાણિ ! પુત્રી ! તું જા. ભીષ્મને શંકે જા.’

હજારો નાગણીના દંડા જ્યાં હોય એવું વિકટ દાસ્ય સંભળાયું, એ સાંભળીને ભીષ્મ અદ્ભુત થઈ ગયા. પરશુરામ ચોંટી ગયા.

‘હું ભીષ્મને શરણે જાઉં અને દેવે ?’

‘ત્યારે ?’

‘ત્યારે શું ? હું દેવ પાડીશ, અગ્નિને શરણે જઈશ; એના દદ સંકલપથી કે મને ન્યાય મળવો જ જોઈએ.’

‘જસ ત્યારે ખુશીથી જા. અગ્નિને પી જનારી તારી શક્તિ સર્વપંચકના વૈરશુદ્ધિના ધર્મને ખરાબ પિંગળી થઈ છે. જા, ખુશીથી જા.’

અંખા આનંદમ રીતે ચાલો મઠ. એ ગાત્રમાં લાખો વીંછીના આંકડાનું જોર ભર્યું હતું.

પરશુરામે દેવે સાચો સત્સંન્યાસ સ્વીકાર્યો. નાગિ-જોના ગ્રંદથી ઘેરાઈને તે મહેન્દ્રાચલ તરફ ચાલ્યા ગયા.

યુગયુગનો યુદ્ધધર્મે જોવા નિર્મોણ થયેલું કુરુક્ષેત્ર એમની પાછળ હતું તેવું ને તેવું શાંત જાતી ગયું.

‘ધૂમકેતુ’

‘ધૂમકેતુ’ના ‘તેજની મૂર્તિઓ’ નામના દેવ પણ પ્રાદ્ય યુગને પુરાકામાં ગદિનોમાંનું એક

ચિત્રોમાં વાણી પ્રગટાવીને, તેમનાં મોન નૃત્યોમાં અવાજ પૂરીને એ પડછાયાને બોલતા કરનારી

ટોપી ફિલ્મ

ની કારોગરી સમજાવતો લેખ

એક અજાણ શોધને પરિણામે પડછાયામાં અવાજ પ્રગટ્યો છે; શબ્દોને સંગીતની છબી પડી નવ્ય છે; સ્વરો અને નિઃશ્વાસો છપાઈ ગયા છે; અને એ બધું ડાળામાં પેક થઈ દુનિયાને ચારે છેડે મોકલી શકાય છે ને ફરી વાર જોઈ તથા સોંભાવી શકાય છે! તેની આ વાત રણજીત ફિલ્મ કંપનીના રેકૉર્ડિંગ એન્જિનિયર હાર્ષ જમનાદાસ મુળેદારે ખાસ 'કુમાર' માટે લખી છે. હાર્ષ જમનાદાસે આ કારીગરી માટે જનમહેનતથી ધરત્રેજ અધ્યાસ કરી જે સિદ્ધિ મેળવી છે તે માટે તેમને અભિનંદન થશે. ગુનદાનના તે એક આદર્શ યુવાન છે અને વિજ્ઞાન ને કળાના બહેળા પિરતાર પર દણુ પે તે લાંબી નજર કરી રહ્યા છે.

"મારા ફેટલાક ઉત્સુક કળાપ્રેમી મિત્રોને મારા નવા પ્રયોગો આલતા જોવાની ઇચ્છા થવાથી અમારા સ્ટુડિયોમાં તેમને નિર્મંત્રણ આપું હતું. નહીં કરેલે દિવસે સાંઝ અધિવાર વાગ્યે તેઓ બધા અમારા સ્ટુડિયોમાં હાજર થયા. કામ શરૂ થવાને દહ લગભગ અરધીએક કલાકની વાર હતી તેથી બધાને બેસાડી મેં બોલતી ફિલ્મનો થોડો પૂર્વ ઇતિહાસ કહેવા માંડ્યા; કારણકે પછી ફિલ્મ લેખકની હોય ભારે સ્ટુડિયોમાં બધા નકામા અવાજો રોકવાની જરૂર પડે છે.

'અમારું કામ શરૂ થાય તે પહેલાં ટોપી ફિલ્મની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ તે વિશે જો સજ્જો અરથાને નહિ ગણાય,' મેં શરૂ કર્યું. 'જ્યારથી સ્વંત્ર ચિત્રોની શોધ થઈ ભારથી કેટલાએક શોધકો ચિત્ર સાથે અવાજ કેમ મેળવવો અને બંને એકીસાથે કેમ ચલાવવાં તેની શોધ કરવા મથી રહ્યા હતા.

વર્ષોના અધ્યાય પરિશ્રમ પછી ધંધાદારી દષ્ટિએ પહેલું સફળ જોવાતું ચિત્રપટ રજુ કરવાનું માન 'બોનર' અર્પણ વિરાડેલા કૉપેરેશન'ને મળ્યું.

એ ચિત્રપટમાં અવાજ આમેદોન રેકૉર્ડ ઉપર ઉતારેલો હતો. રેકૉર્ડિંગ મશિન (અવાજ છાપનાકે વંચ) અને ફોટોગ્રાફિક કૉમેરા બંને એકસાથે જોડેલાં હોવાથી તથા ચિત્ર જતાવતી વખતે પશ્ચ આંબેકેટિંગ

મશિન અને રેકૉર્ડની મતિ મેળવી લેવાથી ચિત્રના દલનચલન પ્રમાણે અવાજ નીકળતો. આ રીતે કામ ચલાવતાં વાંધો એટલે જ આવતો કે ફિલ્મ જતાવતી વેળા અકસ્માત તે તૂટી ગય તો અવાજ આગળપાછળ થઈ જતો; અથવા આમેદોનની પિન રેકૉર્ડ ઉપરથી જટકી ન્ય તોપણ અવાજ આગળપાછળ થઈ જતો.

આ મુશ્કેલીમાંથી છૂટવાનું પહેલું માન 'ફ્રાંકેકેસ કૉપેરેશન'ે લીધું. તેની પદ્ધતિમાં ચિત્ર તથા અવાજ એક જ ફિલ્મ ઉપર જોવાતાં એક ખાસ જતાવટનો ધ્વનિકેટ લેખ (જેને અંગ્રે ખેડો લેખ કહીએ છીએ) તેની અંદર એરથીક્રાયમમાંથી આવતો અવાજ અવકાશ નો અને તે ક્રેકપનું તેજ એ અવાજના આંદોલનો પ્રમાણે ગળકથા કરીને તે ઉપરથી ફોટોગ્રાફિક ફિલ્મ પડતી. 'ફ્રાંકેસ'ની આ શોધ પછી ફિલ્મ ઉપર રેકૉર્ડિંગ કરવાની રીતોમાં ફેરફાર ને બસકે સુધારાસુધારા થવા માંડ્યા.

દવે આપણે પાંચેક કલાક ટોપી જતાવવાનો સામાન નજરેનજર જોવામાં ગાળીએ.' એક કાળા રંગના રેન્ડ ઉપર મોટા દડા જેવું કાંઈક પોંડું હતું તેની પાસે અમે પહેલાં ગયા. તેને સોએક ફૂટનો ચી-જળીનો તાર જોડેલો હતો. 'ટોપી ચિત્રપટનું સૌથી અગત્યનું અંગ આ છે. જોગે માઇક્રોફોન કહે છે.

ટોપી ચિત્રપટનું સૌથી અગત્યનું અંગ આઈકોફોન છે એક્ટરના અવાજને ઝીંકે છે.

એક્ટર જ્યારે આ માઇક્રોફોનની સામે બોલે છે ત્યારે તેના અવાજનાં આંદોલનો માઇક્રોફોનની અંદર રહેલી એક ડિસ્કને ધ્રુનવે છે. આ ધ્રુનવેના માઇક્રોફોનની અંદર અપાના ઇલેક્ટ્રિક કરન્ટ સાથે મળીને

આ લાંબા તાર વારે મુખ્ય ઍમ્પ્લીફાયર (અવાજ પ્રગટાવનાર યંત્ર)માં જાય છે. આથી, સામેની ગાડીમાં મુખ્ય ઍમ્પ્લીફાયર તથા સાઉન્ડ રેકૉર્ડિંગ કંમેરા મૂક્યા છે તે તમને જતાવું.

માઇક્રોફોન મૂકીને અમે બધા અમારી સાઉન્ડ ટ્રક પાસે ગયા. તેમાં એક મોટો લંબચોરસ રેડિયો સેટ જેવો દેખાતો હતો પરંતુ દત્તો જેને મેં સાઉન્ડ રેકૉર્ડિંગ ઍમ્પ્લીફાયર તરીકે ઓળખાવ્યું.

માઇક્રોફોન ઓધેલા અવાજને આ ઍમ્પ્લીફાયર મોટો બનાવીને રેકૉર્ડિંગ લેમ્પ તરફ પહોંચે છે.

માઇક્રોફોનની અંદરથી જે સ્પીક કરન્ટ (અવાજની ધ્રુવરેખા) પ્રવાહ આવે છે તે એટલો જમો નજીકે હોય છે કે પોતાની મેળે સાઉન્ડ રેકૉર્ડિંગ લેમ્પને ચલાવવા અસમર્થ છે. એટલે તે કરન્ટને રેકૉર્ડિંગ લેમ્પ માટે જોડતા પ્રમાણમાં મોટો કરવાનું-ઍમ્પ્લીફાઇ કરવાનું કામ આ ઍમ્પ્લીફાયરનું છે. આમાં અવાજ મોટો થયા પછી જ તે રેકૉર્ડિંગ લેમ્પને અપાય છે. તમને જાણીને આશ્ચર્ય. યદ્યપે કે માઇક્રોફોનમાંથી નીકળતા અવાજને રેકૉર્ડિંગ લેમ્પ પૂરતો કરવા માટે લગભગ એક લાખ ગણો વધારેલા પડે છે!

દલે જુઓ આ રેકૉર્ડિંગ લેમ્પ. એમાં શું થાય છે તે હું તમને બતાવું.

મેં મારા એસિસ્ટન્ટને ઍમ્પ્લીફાયર ચાલુ કરવા કહ્યું. તરતજ રેકૉર્ડિંગ લેમ્પમાં એક જલ્દી રંગની લામ્પ યદ્યપિ તે પછી એક અંદરનો માઇક્રોફોનમાં કંઈક બોલવા કહ્યું. જેમ તે બોલતો ગયો તેમતેમ

તેના ચરકાથી પેલા જલ્દી લામ્પનું તેજ વધતું જોાયું યદ્યપિ અમારા મારતું ગયું.

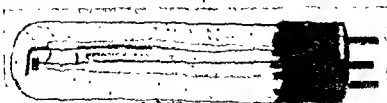
રેકૉર્ડિંગ લેમ્પના અવાજની ઓધીને આ રેકૉર્ડિંગ કંમેરા દિશ્ય કપર તે જાય છે.

‘આ લેમ્પ અમે સાઉન્ડ રેકૉર્ડિંગ કંમેરામાં મૂકીએ છીએ. તેમાં આ લેમ્પના તેજની સામે એક ફોટો દિશ્ય પમાર થતી રહે છે. જુઓ નીચેનું ચિત્ર.’

જેમજેમ રેકૉર્ડિંગ લેમ્પનું તેજ અવાજના આંકેત્રોથી ઓછું વધુ થતું ત્યારે તેમતેમ દિશ્યની ઉપર તપાસે જોઈ કેન્સીટી (ધેરાપણા)ના આંકેત્રો વધે છે. આમ ચિત્રપટનો સાઉન્ડ રેકૉર્ડ તૈયાર થાય છે.

દલે તમે જોશો કે દિશ્ય ઉતારવાનો અને અવાજ ઉતારવાનો કંમેરા બંને જુદા છે. સારાનામાં આ બંને દિશ્યો જુદીજુદી સિતરે છે, પછી તેની થીએટરમાં

રેકૉર્ડિંગ લેમ્પ

ઍમ્પ્લીફાયર પહોંચેલા અવાજની ગાંઠમાંથી મળેલા પદાર્થો આ રેકૉર્ડિંગ લેમ્પમાંથી જતી વધુઓછા અમારા મારે છે.

હાથી જાણુ : રેકૉર્ડિંગ સંપન્ના આદિલનો પડે સાઉન્ડ નેગેટિવ ઉપર પડેલા આંખ. અમળી તરફ આંખ તથા ફોટોગ્રાફિક પ્રિન્ટ બંને સાથે ઉતારેલી પાછી ફિલ્મ.

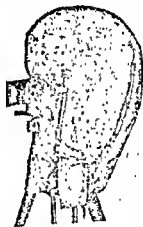
જાનાંજા માટે પ્રોજેક્ટિવ પ્રિન્ટ (સવળી નકલ) તો ખાલગયી તૈયાર થાય છે. તેમાં અવાજના આંકડા અને ચિત્રો બંને એક જ ફિલ્મ ઉપર સાથે જાણી ભેધમાં આવે છે.

સાઉન્ડ ફિલ્મને સેન્સિટિવિટીમાં ઉવેક્ષણ (પાછા) કરવામાં અમારે અત્યંત સંભાળ લેવાની જરૂર પડે છે. કેટલાક જે 'ઉવેક્ષણ' રેસ્ટ લેવાયા પછી જ મૂળ ફિલ્મ ઉવેક્ષણ થાય છે. એ ઉવેક્ષણિયની પદ્ધતિમાં બે જગ્યા પણ ગણી આવશે તો અવાજનું મૂળ સ્વરૂપ ફેરવાઈ જાય છે અને તે પછા કિપર અત્યંત ખરાબ સંભળાય છે. અમેરિકન સેન્સિટિવિટીઓમાં તો નેગેટિવો ઉવેક્ષણ કરવાનું કામ ઓટોમેટિક મશિનો (આપમેળે કામ કરના) દ્વારા થાય છે જેથી તેમાંથી એકપાઈ કામ નીકળે છે. દિલ્હીનામાં દરેક જે મશિનો લાખત થયા નથી તેથી સેન્સિટિવિટીમાં સંભાળપૂર્વક કામ કરવાની રીતની આવશ્યકતા છે તેનો ખ્યાલ આવશે. ગોષ્ઠનાં પ્રિન્ટિંગનો સમજાવ બધો આપાર પાછા રીને અને ખરેખર સાચાંજા પદ્ધતિથી કરેલા આ ઉવેક્ષણ ઉપર જરૂર.

દો નવો એમ પાછો કે બંને રિલ્સો જુદીજુદી લેવાયા બનાં એક જ પ્રોજેક્ટિવ ઉપર ઉતારતી જમને તેની જગ્યા અને અવાજ આવજાવાલગ્ય ન થનાં એક.

સરખાં કેમ આવી શકે? આ મુરકેલી ટાળવા માટે ફોટોગ્રાફિક કોમેરા તથા સાઉન્ડ કોમેરા (બંનેને) એક સરખી ગતિથી ચલાવવા માટે ખાસ પ્રકારની ઇલેક્ટ્રિક મોટરો જલાવવામાં આવી છે. એ મોટરો વડે બંને કોમેરા ચલાવવાથી તે બેની ગતિમાં એક દોરા પૂર પળુ ફેર થઈ ન શકે.

એટલામાં ચિકચર કોમેરા પામેથી અમારા કાવ-રેકટરની જમ સંભળાઈ: 'Ready for Rehearsal' (રીલીયસેશ માટે તૈયાર) એકેએક જગ્યા ચૂપ જની મયું. મેં મારા મિત્રોને જાણુમાં બેસાડી દીધા. એકરો પોતાના અભિનય પ્રમાણે તૈયાર રતા. દૃનરત સાઉન્ડ ટ્રકમાં રેકૉર્ડિંગ એન્જીનીયર પામે જમ બેઠો. માઈક્રોફોનની જગ્યા ચુકર કરીને રીલીયસેશ શરૂ થયું. બે મિનિટમાં તો રીલીયસેશ ખડાસ થયું. મેં કહ્યું 'Trial O.K.' (જખનરો જરોખર છે.) કોમેરામે કોમેરા કિપર Silencing cover ચડામયું. કારણકે કોમેરાને પળુ બે એ રીતે લે બંધ ન કર્યો હોય તો કોમેરાનો અવાજ પળુ માઈક્રોફોન સમ્મ લે છે.

સાઉન્ડ મુકાબલે કોમેરા

'Ready?' (તૈયાર?) કાલેકટરે છેલ્લી વાર પૂછ્યું. જવાબમાં મેં ઘંટડી વગાડી. રટુઓ એકદમ શાત થઈ ગયો. એક જ સેકન્ડમાં ફોટોગ્રાફિક ને સાઉન્ડ કોમેરા ગતિમાં આવી ગયા. રીલ ચડ થયો. જાતર એક મિનિટ

ને વિનનાવીસ સેકન્ડમાં બીન પૂરો થયો. 'O. K.' દૃ કરી બેઠો. 'જાત બીજાં સાંજની તૈયારી કરો' કાલેકટરે ટૂંકા કદારાંજ અને રટુઓમાંથી નીકળી ગયા.

બીન ફરમિયાન પાત્રોએ કહેલા રહેક નાનાગોટા અવાજનું પ્રમાણ નાચવીને ફિલ્મ ઉતારવાની જગ્યાવાળી રેકૉર્ડિંગ એન્જીનીયરની હોય છે. તેની પાસે પોરેનેએન્જીનર નાચવું થયું હોય છે. તેની મદદથી વિનગીક જમ ગદ્યાદૃ કરીને ને રહેક અવાજ ફરતી

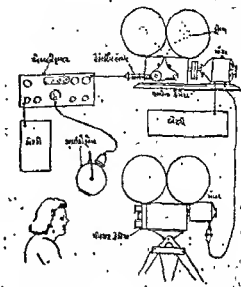

સમુદાય ફિલ્મ કંપનીના રેકૉર્ડિંગ એન્જિનિયર
શ્રી જમનાદાસ સુબેદાર : સાઉન્ડ રેકૉર્ડિંગ લેતા.

લાગે તેટલો જ પાડે છે. જરૂર પડના સીસકારા કે કાગળ
ફાડવાનો અવાજ પણ તે બરાબર મોંઘી શકે છે.

“હવે થીએટરમાં ફિલ્મ કેમ બતાવાય છે તથા
પડદા પરથી અવાજ કેમ સંભળાય છે તે સમજી
લઈએ. ફિલ્મની છાપ તૈયાર થાય ત્યારે પીકચર તથા
સાઉન્ડ બંને એક જ ફિલ્મ ઉપર હોય છે એમ
આપણે અગાઉ જાણ્યું છે. થીએટરના પ્રોજેક્ટર
મશિનની નીચે બીજો એક ડબ્બો ગોઠવેલો હોય છે
જે સાઉન્ડ હેડ કહેવાય છે. તેની અંદર એક દરવાજા
જેની ગોઠવણ હોય છે. જેની વચ્ચેથી સાઉન્ડ ટ્રેક
પસાર થાય છે. આ સાઉન્ડ ગેટની એક બાજુ એક
અત્યંત તેજસ્વી ઇલેક્ટ્રિક લેમ્પ હોય છે. આ લેમ્પનું
તેજ સાઉન્ડ ફિલ્મ સોંસડે થઈને સામે રહેલા એક ડબ્બા
ઉપર પડે છે જેને ફોટો સેલ કહે છે. સાઉન્ડ ફિલ્મ
ઉપર રહેલા વધારે જોાણી ‘ડે-સીટી’ (ધિરાપણ)ના
આંકા ત્યારે ગેટમાંથી પસાર થાય છે ત્યારે લેમ્પનું

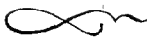

હવે આ આલેખન બતાવી સમજાવું કે બોલનાર
થીએટરની છાપ તથા તેનો અવાજ બંને ફિલ્મો બેરીસાથે
ગ્રહીને એક જ સરખી અંતિથી કેવી રીતે કાઢે છે.

તેજ એ ડે-સીટી અનુસાર વધારે જોાણ પ્રમાણમાં
ફોટો સેલ ઉપર પડે છે અને તે વડે તે સેલમાં વધતો
ધરતો ‘ગીઝીમીક’ પ્રપાદ પેદા થાય છે જે એક ફેડિંગ
અમ્પ્લીફાયરમાં મોટો થઈને પડદા પાછળ રહેલા સાઉન્ડ
સ્પીકરમાંથી બહાર પડે છે. અને ફિલ્મમાં બોલનાર
વ્યક્તિનો ફોટોગ્રાફ તથા તેનો અવાજ આખા રીલ-
માં એક સાથે જ છપાવેલો હોઈ કોઈ પણ વખત તે
આમજપાછળ ચઢ જવાની તો ધારની રહેતી જ નથી.
એ આપણે જાણી ગયા.” જમનાદાસ સુબેદાર

ડોળી બાલુ : ‘સતી સાવિત્રી’ નામના ચિત્રપટનો એક મસંજ કલ્પારતો સમુદાય ફિલ્મ કંપનીનો સાઉન્ડ
તથા પિકચર ફોટોગ્રાફી સારંગા. જમનાદાસ સુબેદાર : એક દરબ ટાંકી વખતે પડદા ઉપર દેખાતું ત્યારે.

પ્રભો! તે ગણેલી વિમલ વદ્યે કાન્ધવરણી
દયે તો ધીંગા કે ત્વરિત, લામતી વિચલવને,
ગિરણી ગોળની નિજ પરતણાં એનરવને,
જગે કલેશપતે સરલ આદની હર્ષભરણી. ૧

પ્રભો! મધોદાગો પથ તટનણી આ અરણ્યને,
ન વાણી અર્થોનાં તટ પરહરી એ વદિ શકે;
તટે એકા એ કે જન જલતણો રચાદ પરણે,
રસે હ્રુપ્પા મોતે મનથી મિસરે સુષિરણુને. ૨

ભલે આ પાણીને તટ વિરમિયાં રહેર ગરવાં,
કંઈ લોકો, યાત્રા, પરવ, કંઈ કે ધાટ રચના;
પ્રીતો, ન્દાયે, મારે હૂણકી, જલના ખેત્ર મચના,
ભલે માને સિદ્ધિ જન અહીં જ એ થાય મરવાં. ૩

અરે શું આથી આ સરિત દરણાશે રજસમી ?
ધરા પીરી ખારો જલપિ પડિયો ચરક પ્રમણો
નકામો, ને પૃથ્વીપટ પર કંઈ ચોજન રણો
પડયાં, સૂકા દેશો, તરસ જગની દુર વસમી ! ૪

અરે આ લીરા શી સરિત જગના ચોજનતણા
પટે ક્યાંથી વ્યારે ? સકળ જનના શુક્ર અધરે
ન કે રીધું રીધું પથ જઈ રહે, એ દુઃખ ખરે,
થયું શું ને થોડા જન નં દરશાવે રજ મણા ? ૫

નદી નાની પાણી કંઈ વહતિ આ મ્હાન જગમાં,
જ્યાં પાણીથી રે પથ વધુ કંઈ ચીજ છવવા
જરૂરી બૂખ્યાં કે ઉદર ભરવાં, એમ આવાં
નવચ્ચાં, નોધારો, જલ ન ઉભવા કાજ પગમાં. ૬

ક્યમો એવા વિશ્વે સરિત જલને સાર્થક કરે ?
મુખે શુ બૂખ્યાંને જલ ગતિ મિશ્વે દાઢક વળે ?
નવચ્ચાં એંગોને જલપિ ક્યમ રે હૃદ જ મળે ?
દરિદ્રા નોધારો હૃદય જલ દેખી ક્યમ કરે ? ૭

શું આ જ્યાંથી બહેતી સરિત ઉરોગો અદ્રિ અરોગો,
થતા બૃકંપોમા પથ જડ સમો રે નવ દલે ?
યુગોનાં જૂનાં જમાં પડ્યા પથ પૃથ્વી જ બદલે,
નદા શાને છાંયું અહમ ગદ આ આત્મ મદનો ? ૮

ટિપ્પણ: કવિતા એક નદી છે. કવિનો પ્રશ્ન એ છે કે આ એકથી કાવ્યવનરી જ છવવને સાર્થક કરી શકશે ? નદીની ભેગ
કવિતાની પણ સ્વદ્ય ગર્ભાદાઓ તે બુદ્ધિ છે. જગતમાં પાણીનો પુષ્કળ નશ્વો છે, પણ તેની અસર વ્યવસ્થાને લીધે સર્વદા
તેમાં મોટાં રણો ફેલાઈ રહ્યાં છે. પુષ્કળ દ્રવ્ય છે છતાં દબારો ગરીબો છે; પુષ્કળ અનાજ છે છતાં પ્રચંડ બૂખારો છે. એવે
કેમણે માત્ર એકજુતું કપન જ કર્યાં કર્યું એ એક નાગી સરખી નદીએ એ કાંઠાની વચ્ચે વધા કરવા ભેટું છે. અવધાન, બેદલા
ભાગમાં નદી વહે છે તેરલાને તો તે લીધેછપ તથા સ્વભાસ કરી મૂકે છે. છતાં તેથી શું જગતના મરણો નિષ્કાત થશે ?
એક વિચાર રહે છે કવિતાનું અરણ્ય કેહાં હૃદય-સુખિના પર્વતમાંથી નીકળે છે. તેનો કંઈ કપોત ન થાય ? હુંભરેના
શા. હવેયોગ હશે ? તત્ત્વ ચત્વીરંગીથી ચતા પ્રચંડ બૌદ્ધિક ફેરફારે ચાદ આવે છે. નવી સૃષ્ટિ નવી સૃષ્ટિને સ્થાન આપે
છે; સ્થળ ત્યાં જળ, હુંગર ત્યાં મેદાન, એની કુંડે કુંડે જિવલપાપેતો થાય છે; ખંડના ખંડે રૂપી જઈ નથી જમીન નીકળે છે.
આ સ્થલ ધરતીકંપથી રે વધુ પ્રચંડ એક રાક્ષસ ધરતીકંપ જ્યત દાહ અનુભવી રહ્યું છે. એ મહાન ક્રાન્તિના સમયે કપિ
પોતાના હૃદયગિરિને સદુપયોગ કરી લેવા છાંયે છે. એક હુંગર એ રૂપી નવ તો ખીછ કેટલી રે જમીન નીકળી આવે. હુંગરનાં
જંબડોનાં લાકડાં તાપમા, ખાજમા ને સજાવપાના કાળમાં આવે. તેમની સાજનું ખાતર થાય. એ, ખાતરથી વધુ સારી
જેની થાય. એથી લોકોને વધુ પુષ્ટિ મળે. આ રીતે લોકોના છવવમાં બાળી જવાય. અને તેરલાં વજનમાં નદી કાજ
હુંગરનો નાશ થવાથી વહેતી બંધ થઈ ગઈ હોય, તોપણ તેનું દરિયામાં અંગેનું પાણી વરસાદ રૂપે સ્થળેસ્થળે પડેલી અંતુ
હશે. પેલાં જંગલની રાખ હપર જ તે સર્વિયાય; એ બંનેને સુયોગ થતાં નથી અતસુષિત જામે; આમરે તે જનતારીમાં પ્રવેશે;
ને-પેલી નદીનું સંગમીતે તો અનંત કાળ સુધી ચાલુરહે જ, — પાણીની વરાળ ને વરાળનું પાણી થવા કદે એ રીતે; અને નવું છવવ
પામેથી જનતાના કબ્બે દોરા જનતારીમાં બેઠેલા હુંગરના અંતો બંને જ પોતાની નદીના સંગમીતે સાંભળે. એ આગ મળે તો કેટલું ?
કહોવાર, અર્થ: ૧ કલેશપત-કુખી; અહીં-નાની. કુખી જગતમાં ચોરોએ આનંદ ભરનારી કાવ્યવનરી. ૨ સુષિરણુ-નદીને
કહે પાનાનારોને જગતનાં રણોનો ચોર જ બધાલ દોષ છે. ૩ નદીનો મોહાળમાં મોહો પડિયા આરસો જ દોષ; કાવ્યનું પરમ ભય
યજ આરંભ જ દોષ. ૪ જગતના પ્રકો મનુ આવા-યે જગતનાં ચોજન રજુ તેનાં પિકે છે ૫ જગત માગી નદીની શી
નિસાત ? અપર-દોહ ૫૨: મણા-ખાંધી. અમુક જગની પ્રસન્ના મળતી દોષ તેથી મું ? ૬-૭ જગતના પ્રશ્નોનો નિષ્કાલ કાવ્યમાં

જલ્દી આ ક્રાન્તિમાં જગત પડતાડું, લુગલુના
સમુદ્રે ડૂબે જ્યાં ગિરિસગ ઉઠ્યા, ને જલધિને
તળ ખેડાં ગ્રાણી રથજયર બને, ને અવધિને
તણ ચાહે મુક્તિ સકળ જનના ગ્રાણ્ય અધુના. ૯

ગદા વ્યુત્ક્રાન્તિમાં ગિરિ ન ગળદી કાં મુજ પડે?
સપાટે મેદાને કમ કહું મે ન સૂડે સહુ સમો?
કિંવા ડૂબી જિડે જલધિતળિયે જે કમકમો
રહ્યાં ખે, તેને કાં દહીં નીકળવા ના જગતરે? ૧૦

અને મારાં મારાં વનવન કપાતી સદૃતભી
ધખાવું ધણી ને ગરમ કરું સૃષ્ટિ, સજયતાં
પ્રકાશે ઊભાળું પથ તિમિરના, રાખ પડતાં
થઈ ક્ષેત્રોમાં ખુનર, કૃપિ ઉમાડું હું જમણી. ૧૧

અને જૂખ્યાં પેટે કણ થઈ પડી શાન્તિ અરખું,
ભડે મારી લાલી, અજલ તનમાં ગ્રાણ્ય પ્રસરું,
નવો જન્મો સર્વે ઉરમદિ સૂણું, માન અધુરું
રહેલું મારી જે સરિત કવિતાકેરું ગરવું. ૧૨

વિજ્ઞાનાં દેવનો ગિરિવર, દરો જેલ વિરમી,
સમાધ અધિમાં, જગધર થઈ વૃષ્ટિ સનધા
અરતી, ધારાના મરમર સ્વરોમાંથિ સુખદા
ફરી એ મુંઝે જે કપન અધુરું, જનર રમી. ૧૩

રહે દરેતેદરે, કરણકરણે નાદ ઉઘરે,
સ્વયં હું શ્રીતા ને કંપન કરનારો હું જ જનું,
મદા આત્મોપચયે તન જગતને આપું અદનું,
પ્રભો! એ સદ્ગાવી અરથ તણું કેમ ન ખરે? ૧૪

સુન્દરમ

કવિતા કે એકલું પાણી કેટલી મદદ કરે? ૮ અદિ-કુંજ,
હૃદય અંધાર સમગ્ર અંધાર કંઈનું ઉત્પાદક. ૯ ગિરિસગ
ઉચ્ચા-તુમાખી સન્ન્યો, ગદાસાન્યો વગેરે બીજાને દગાવી
ઉચ્ચા યજ્ઞેલા લોકો. અવધિ-મર્ચાદા. ૧૦ કમકમો-કંપ; સમુદ્રને
તળિયે, સમાજના આગિક તેમ જ ખીલ અધ્યપનમાં
સખાડતો જનસમુદાય જે કૂણ રહ્યો છે. ૧૨ સર્વ શરીરમાં અજ-
રો પ્રવેશી હૃદયમાં જ. મેલા નવા ભાવ રો કવિતાને સાંભળ
૧૩ જેનું માવન હુંગર સપાટ થઈ જતાં અટકી પડેલું, ખણ
તે જલધર-આદ્ય રો સતધા-સંકો પ્રકારે, વંચતી દરો,
તેના અગર અજાજમાંથી પ્રવું સંગીત, અંતર-તીજા; કળાઓ-
ની સૂચક; પ્રકૃષ્ટી અવન દોષ તે જ કળાઓ વિષયે ૧૪ હું
જ સાંગજનાર ને હું જ માતાર; આત્મોપચય સર્વ કાષ્ટને
આત્મા-પોતાના જેવા જ બાવથી જેવું તે

સુ રો બ મો આ લે પ ના ૨ : ૬ ખ્ય લા લ મ ૬

શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ:

શાન્તિ એટલે અવનના અનન પડની વારનાદિક
ભુમિકા; શાન્તિ એટલે વાસ્તવિક આનંદની
પ્રતિષ્ઠા; શાન્તિ એટલે કિયાશીલનાનો, સમર્થ કિયા-
શક્તિનો, કાર્યદક્ષતાનો તથા કાર્યક્ષમતાનો અભાવ—
એમ માનવું એ ભૂમ છે. વળી શાન્તિ એટલે એદિક
અવનનો અણવિશ્વાસ, એમ પણ માનવામાં આવે છે.
પરંતુ, એજાં 'શાન્તિ' નથી. એ તો તમોચ્છવનું મતલબ છે.

સાચા કર્મકારના આધાર શાન્તિ છે. સમોદ-
કાર્યદક્ષતા શાન્તિમાં જન્મે છે. ખરી શાન્તિમાં અદ-
ભુત કિયાશીલતા છે.

પરંતુ શાન્તિ એટલે ધર્મપછાડાનો અટકીકાર ખરો.
શાન્તિ એટલે આરંભોમાં રહેલી તીવ્ર અંચળતા અને
અંચાળના જેવી ઉતાવળ તથા ઉપાનનો અભાવ ખરો.
જેણે શાન્તિ મેળવી છે તેણે વિશ્વનું આધ્યાત્મિક
પ્રસ્તવમધ્યગિડું મેળવ્યું જાણવું. વિશ્વના દિવ્ય નિયમ-
ના હંદને તે વળણે છે; અને જાણીને, પોતાની ગતિ તેની
સાથે સંવાદી જનાવી શકે છે. તેના અવનમાં તાલસંગ
સંગીત સંગળાવું નથી.

સૂર્ય ને પૃથ્વીનાં અવનોથી પાર, અનન આકાશમાં
અમકનાં પ્રહારોની હંદપ્રેરિત સનત ગતિની શાન્તિ
માનવ જાણતો નથી. તે પર્વતોની શાંત ભવ્યતાને જોઈ
શકતો નથી. વિસ્તૃત જંગલોની માદ ઘટાઓમાં થોડે-
થોડ સીંચાઓના સંત અવનનાં તેને ખ્યાલ હોતો નથી.

આપણે 'કાર્ય'નો ખ્યાલ પણ કેવો ગ્રામ્ય અને
સંકેતિત છે? 'મદાન' માની લીધેલા કે અરેખક મદાન
કાંઈ કાર્યનો આરંભ કરનાં પહેલાં આપણને રોડ
ખીટવા વિના નથી ચાલવું. ઉચિત શોરજમાર વડે
તે કાર્યની છટપટાણું અને ક્રોધનું માપ કાઢીએ છીએ!

જ્યારે આપણી નજર આગળ પ્રતિદિન ચૂર્ચનાગ્રામણ્ય એની એ શાંત લગ્નતાની પુનરુક્તિ કરતો આકાશમાં આરક થાય છે; પુષ્પોની કળા રાત્રિના ગદન મોનમાં વિકસે છે અને પ્રકૃતિ પુષ્પ રૂપે ઉપાનું સ્વાગત કરે છે; અને પ્રવંડ વટવૃક્ષોનાં એકર અત્તાનપણે પૃથ્વીના પડમાંથી અદાર પડે છે !

કળામાં પણ અસર ઉત્પન્ન કરવાની તત્વોડ પ્રવલ્નો થતા નોંધ્યો છીએ. આપણા સર્જકો ભૂતી ન્નય છે કે સર્જનનો સમય આત્મસંજ્ઞાનો સમય નથી. ઉચ્ચ સર્જન અસર કરે છે પરંતુ અસર કરના પ્રવલ્ન કરતું નથી. અને આપણા કલાપ્રદેશમાં મંથનદશાથી ઊછળનાં શીલુ અને અસાન જળની ઊચ્ચપાયાસ આપણને વધારે જણાય છે. જ્યારે વાસ્તવિક સર્જન મંથનકાળનાં દુઃખકર અનુભવ પછી પયરાની સાનિ-મોંગી પ્રભુપ્રસાદી રૂપે, વિધાયકને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જ વિધાયકના મંથનમાં આનંદનું સ્વપ્ન સદાનો મારે જાંચન થાય છે, તેને સર્જનની કળા લાગે છે, અને સુખદુઃખના મંથનથી પર થવાની ચારી તેને જડે છે.

આપણને શાંતિ મળતી નથી, કારણકે જીવન-સાગરની સપાટીનાં મોનંજો ઉપર આપણે રહેલો છીએ. શાંતિ તો તેના ગદન ઊંડાણમાં દૂધડી મારવાથી જ મળે. આપણે જાણ જીવનમાં એવા ઘસઘસ રહ્યા છીએ, તેનો કેવાહલ સાંભળવામાં આપણે એટલા રોકાઈ ગયા છીએ કે અંતરાત્માનો ઊંડો સાદ સા-ભળવાને આપણને તક કે સમય સરખાં પણ મળતાં નથી ! આપણા જીવનની સપાટી પર રમતા પિકારી બકિતવની વાસનાઓ વૃમ કરવામાં, આપણામાં રહેલા અર્ધિશુષ્ક માનવની કામનાઓને સંતોષવામાં, આપણે એટલા તો મરાગૂલ યથ ગયા હોઈએ છીએ કે આપણા અંતરનાં ગદન ઊંડાણની શાંતિમાં રહેલો અંતરાત્મા—આપણું સાચું બકિતવ—આત્માત્મિક જીવનને વેડે છે, તેની જરૂરિયાતને આપણે બાળે જ જાણ્યો છીએ.

શાંતિનો મર્મ જાણનારાઓએ આપણને વેદ, ઉપનિષદ અને પાર્શ્વનો આધ્યાં છે. એમણે મૈત્રમ-શુદ્ધી પાલેરમ તથા નિર્બાણનાં આનંદ-શાંતિમરી, અને નિરાશમાં નૃત્ય કરી રહેલી નટરાજની સર્જન-પિનાચક, કલાપૂર્નિઓનું સર્જન દશાનું છે. આપણને આજે પણ એ શાંતિ પ્રાપ્ત થાઓ અને આપણા

જીવનની દર પ્રતિપા પદમ શાંતિના અમર પાપા ઉપર ચડીને સર્વવાદી, સમન્વિત જીવનની રચના કરે. અંબાલાલ પુરાણી

પોતાનાં માઆપનું દર્શન તો શું પણ જ્ઞાન સરખું જેને ન હોય એવાં અનાથાશ્રમનાં બાળકોમાં પણ

માડી

નામ	ઓળખ	વય
મકત	} અનાથાશ્રમનાં બાળકો {	૧૨
કંકુ		૧૦
પરસન	આકર	૩૭
જેઠાલાલ	વ્યવસ્થાપક	૪૬
નંદનાથ	દાકાર	૨૬

ચિત્ર પહેલું

[નદીની એક બાજુ મોટું સહેર છે. મીથિા અને મોરસોનાં બૂંચળાંના અવાજથી આખો દિવસ એ બાજુ હોય છે. પણ બીજી બાજુ સારી એવી શાંતિ રહે છે. કેટલાક છત્ત-બવાયાં મકાનો દેખાય છે. છેક ઉપરે અનાથાશ્રમ આવેલો છે. અનાથાશ્રમની આગળ મોટું ફળી છે. તેમાં કસતનાં સાધનો બિમાં ફરતાં હોવાથી દેખાવ સુંદર લાગે છે. અહીંઆ મકત આંટા મારતો હોય છે. કંકુ અંદરથી દોડતી ફળી આવે છે.]

કંકુ: મકત, તારી આંખો કેમ મૂછ મૂછ છે? —આજે સવારે પ્રાર્થનામાં કેમ નહોતો?—જેઠામામા મને કહે કે મકતને શોધી આવ. મેં નંદવરને પૂછ્યું તો કહે કે બપોર નથી. પરસનમાશીએ તો તને જે દિવસથી દોકો નથી! મકત, તને થયું છે શું?

મકત: કાંઈ નહિ, કંકુ.

કંકુ: ભારે આવો ઉદાસ કેમ રહે છે?

મકત: અમરચો.

કંકુ: (દાઢ પકડી) ચાલ, જેઠામામા તને સંભારે છે.

મકત: ભણે સંભારે; મારે નથી આવવું.

કંકુ: (નવાઈથી) એમ તે થાય? એમને ના પડાય?

મકત: કંકુ, મારા ઉપર એ ચીડાયા છે.

કંકુ: કેમ?

મકત: કાલે મારી નિશાળના મારતર એમને મળ્યા દશે. હું તદ્દન દોહ છું, મને દાખલા આવડતા નથી, બૂંચળામાં હું કાચો છું. આવુંઆવું એમણે એમના મગજમાં સ્તાન્યું છે. એટલે કાલે રાતે મને જેઠામામા કહે કે ભણવું હોય તો બરાબર ભણ, નહિતર જાપ-જાનામાં બીજાં ગોઠવવા જ.

કંકુ: અરે! એવું તે હોય? હું જેઠામામાને કહીશ કે તને ભણવા દે.

મકત: કંકુ, ભાઈ થઈ તું તો કાંઈ કહીશ જ નહિ. તારી જોડે રમવાની મને જેઠામામાએ ના પાડી છે.

કંકુ: કારણ?

મકત: જેઠામામા જાણે. [કંકુ વિચારમાં પડે છે]

સમજ, કંકુ?

કંકુ: મકત, તું જુહું જોણતો જણાવ છે. એમ હોય તો જેઠામામા તને શોધવા મને કેમ મોકલે?

મકત: એ જ વાત છે ને? એમને ખરી ખાતરી કે હું ક્યાં હોઈશ તેની બજાર તને જ હોવાની.

[કંકુ નખ કરવા લાગે છે.]

તારી જોડે રમવા કંકુ છું અને રખડવા કંકુ છું એટલે જ હું ભણવામાં પછાત રહું છું એમ એ કહેતા હતા.

કંકુ: (પીસા ગોંઘે) તો તો પછી. આપણને વાતો પણ નહિ કરવા દે, એમ?

મકત: એમ જ.

કંકુ: (ગોંઘાળી) ના; હું તો વાતો કરવાની. ભણે મને જેઠામામા લપડાક લગાવે; તો મેં હું તારી જોડે જોણવાની. આપણે ક્યાં અટ્ટા ક્યાં છે?

મકત: તો જોડી જોડે.

કંકુ: (ખભા ઝાંઝી) અને મકત, તું મેં જોડીશ ને? [મકત ખૂંચી રહે છે.]

(આછછ કરતી) મકત, જોણ ને?

મકત: (પીરે સાથે) જો હી શ.

કંકુ: (ખરડો ચાળી, જોરથી) જાસ માંડા ભાઈ.

[દરથી જેઠાલાલનો અવાજ આવે છે.]

જેઠાલાલ: કેમ રે કંકુગણેન! મકતભાઈ જોડે લાં ગી મતલબ મલાવો છે?

[જીભથી બરેલાં કંકુ અને મકત એકબીજા સામે જોઈ રહે છે] મને આવવા દો.

મકત: (વળગી પડી) કંકુ, મને જ આવજો.

કંકુ: મહારાઈશ નહિ, મકત. તને લાકડી મારવા જશે તો હું આડી આવીશ એટલે મને વાગશે. ભણે વાગે.

[અને ચપચપ બિમાં રહે છે. જેઠાલાલ આવે છે.

ખભેથી ફોરેલું પહેરણ, છતી પાટશીનું ફિતિયું, કપાળે ચાંદલો અને હાથમાં આંધળી છે.]

જેઠાલાલ: કંકુ, મેં તને શું કહ્યું હતું! મકતને જોણવાનાં કહ્યું હતું કે તેની જોડે વાતોએ બજાવવાનું?

કંકુ: મામા, મકતને ઢગીર રીક નથી એટલે હું બજાર પૂછતી હતી.

જન્યાં

ભાંડુનાં હેતથી ચે અધિક પ્રેમ પ્રગટે ત્યારે ન થાય કે માનવ હૃદય કોમ, કુળ કે લોહીના સંબંધથી ચે પર છે ?

જેઠાલાલ: મફતલાલ, શું કાંઈ માંદા પડ્યા છે ? દાકતર સાહેબને જોલાવયા પડ્યો કે શું ? (મથિ લાય મૂકી) માયામાં આધારીશી ચડી છે કે પેટમાં ચૂંક ઉપડી છે ? [મફત નીચું જોઈ રહે છે. જેઠાલાલ ન જુએ તેમ કંકે ગોં મચકોડે છે.]

(લાય વડે મફતનું ગોં પકડી ઊંચું કરી) મફતભાઈ, જોલો તો ખરાઈ—કે છલ તાળવે ચોંટી ગઈ છે ?

કંકુ: મામા, જોતી આંખો તો જુઓ.

જેઠાલાલ: અરે, દા. પાંચીપાંચીને ખૂબ મુશ્કેલી થઈ ગઈ છે ! મફત, દવે જાણ મહેતન ન કરતો. નિંદર વળી પડેલે નંચર પાસે થઈ જવાશે !

કંકુ: પથ મામા, તમે તો જોને કહેતા દતા ને કે જે સાવ દોહ છે ?

જેઠાલાલ: (માથું દલાવી) જ રા જ ર. તમે જોજો વાન કરી ને ! હું ધારતો જ દતો. જો તમે ન કહે તો કેને કહે ? આમ ને આમ તમે જોઈ રૂપક થઈ ગયાં છો. ન જાણું, ન કોણું કહ્યું કરવું: ને ખસ ખાવું પીવું ને જોલવું ! આ નિંદ્રા ચાલે. મારે તમને સીધાં દોર કરવાં પડશે.

[કંકુ અને મફતના પત્ર ફાળવા લેવા છે.]
જ્યારે જોડે સારે તમે બંને સાચેના મથે ! પડી ચે ફર્યાં પડતાં તો જાણે છવ તપ ! તમારી પચ્ચે વળી જોવું હેન શું ? મગાં વાજાજોન દોષ છે તે પળ આવી રીતે જોજીમના પડજાયામાં નથી પડ્યા જોનાં.

કંકુ: પથ મામા. . .

જેઠાલાલ: (સાધી) મામા ને કામા. વચ્ચે ન જોત. [કંકુ કપાટ બંધ છે.]

મફત, આજે લવચંદ સોને ત્યાં દીકરો જાઓ તેની ખુશાલીમાં રસોદાલીનું જમણ છે. પથ તારે સરીરે ક્યાં સાઈ છે ? જોટલે તું તો અપવાસ કરજે.

કંકુ: અને . . .

જેઠાલાલ: વળી વચ્ચે જોલો ! જાણે જાણતું દેવ તો તું ચે જુગી રહેજે.

કંકુ: મામા, હું તમને જો જ કહેવાની દની.

મફત: કંકુ, તું ખુશી પાળે.

જેઠાલાલ: ના. દવે કંકુને પળ પાતા નિંદ્રા મળે.

[કંકુ અને મફત સાચી રીતે જોજીમને જોનાં દોષ છે.]
આટલી આજીવી પાન. પીછ વાન પથ મારે તમને કહેવાની છે. મફતપા, આજીવી તારે આ કંકુડી જોડે ફરવાનું નથી. મેં તમે એક વાર કહ્યું દતું અને આજે ફરી વાર—છેલ્લી વાર—કહ્યું છું. દવે જો હું તમને સાચે જોણયા તો તમે તો હું કાઢી જ મૂકાયા. પછી પેટ ભર્યા વારને પરાયર બીજવું પડશે.

[મફતની આંખો ક્યારની બોલજોડી છે.]
અને કંકુડી, તારો પાન પથ તું જાણી. જે મફતની વચે, તે તારી વચે થશે. [કંકુ મજાકાઈ થઈ છે.]
(મફતનું આપકું પકડી) ત્યારે મફત, મામ મારી જોડે. કંકુ તું પરસન પાસે ના. જો કંકુ જોમ કરજે.

[જેઠાલાલ મફતને લઈ બંધ છે.
કંકુડી ફરકું મૂકી જવાય છે.]

ચિત્ર પીળું

[કંકુ અને પરસન એક ચોટવા ઉપર બેઠાંબેઠાં વાતો કરે છે.]

પરસન: (મિત્રામજાથી) કંકુ, તું ઝડી થા. તડ જવા દે. મને તેમ તો મેં જેઠામામા આપળા વડીલ કહેવાય. વળી આજમના ઉપરી મજાવ. જોમનું કહ્યું કરવું જોઈએ.

કંકુ: (હજીમથી) કરીએ જ કરીએ ને ? માન માન દિવસ થયાં હું મફતને મળી પળ નથી !

પરસન: જોટવું જાન નથી. તારે મફતના પિત્રાએ પળ ન દેશા જોઈએ. પિત્રાએ કરીને તો તું તારો

છવ બાળે છે.

કંકુ: માશી, એમાં હું શું કરું? હું મફતને કેમ કરી બૂલું? એના જેવા સારા છોકરા મને બીજો જતાવે તો ખરાં!—‘કંકુ ગાંડી’, ‘કંકુ ગાંડી’ કહી જ્યારે મને જ્યાં ચીડવનાં સારે એકલો મફત મારી બેર તાણુને. એની નિશાળમાં પનાસાં વહેંચ્યાં હોય તો અરમી-અરધ એ મારે માટે રાખી મૂકતો એ માટે પડે ત્યારે એને જે કોસળી મળે તેની પણ ચીર મને ચખારના વિના ‘એ નથી રહ્યાં. માશી, આવું તમે જાણો છો?

પરસન: કંકુ, હું મફતને ન જોળાવું? મેં તો તેને મોટો કર્યો છે.

કંકુ: એટલે, માશી?

પરસન: કંકુ, તારા જન્મ પહેલાંની એ વાત. જે રાત્રે મફતને અહીં કોઈ મૂકી ગયેલું એની એકલો દિવસ આગમય મેં મારો રતન જેવો દીકરો જોગો હતો.

કંકુ: માશી, એ ક્યાં જોવાઈ ગયો હતો?

પરસન: જાહેન, એને જન્મના ઉપાડી ગયા હતા!

[પરસન મળમળી થતાં કંકુ બેની

સામે ટગરટગર બેઠ રહે છે.]

પછી મફત મને સોંપાયો. સંચારના જેવી હું ઘરકામમાંથી નવરી થતી કે હું મફતને આશ્રમમાંથી મારે ત્યાં લઇ આવતી. આખો વખત મારે ત્યાં રાખતી. કારણકે મારે એને પાળાપોષીને મોટો કરવાનો હતો. એને માટે મને પગાર મળતો. પેટના દીકરાની જેમ હું એને સાચવતી. નાનો હતો ત્યારે એ એવો સાળેસારો અને રૂડો પાળો લાગતો કે એક વાર તો મને ઇનામમાં પાંચ રૂવિયા મળેલાં. આજે એને આપડો મોટો વેદબી પાંચ રૂવિયા મળેલાં. આજે એને આપડો મોટો વેદબી મારો છવ દેરે છે. અને જેહામામા જ્યારે એને કાંઈ કહે છે ત્યારે મારું કાળજી પડેવાઈ જાય છે. -

કંકુ: (હાવકાળી) ને માશી, મને એમ કેમ ન થાય?

પરસન: થાય, થાય. એટલે તો હું તને કાંઈ કહેતી નથી. બાપી જેહામામાએ તો મને કહ્યું છે કે કંકુને મફતનું નામ સુધાં ન લેવા દઇશ.

કંકુ: પરસનમાશી, જેહામામા આવો જુવમ કેમ કરતા દશે?

પરસન: કંકુ, એમને એકે જાહેન નથી. પછી લાંડરડાંનાં હેનની એમને સમજ ક્યાંથી હોય? ભગવાને એમને દીકરી સરખી થે દીધી નથી કે એમની આંતરડી આળકે તરફ દ્રષ્ટી રહે.

કંકુ: માશી, તમે એમને ક્યારથી જોળાવો છો?

પરસન: અહીં રહેવા આવી ત્યારથી.

કંકુ: ક્યારે આવ્યાં?

પરસન: પાંચસાત વરસ થયાં દશે. કંકુ, મારું નસીજ ફૂટ્યું, બીજું સંયુવદાનું કોઈ હતું નહિ, મારું મન મફતમાં પડેવાયું એટલે હું અહીં કાપમળી મોકરીમાં રહી ગઈ. પછી તો મફતને, તને જોને બીજાં છોકરાંઓને રાજી રાખવામાં હું મારું કુખ ભૂલી ગઈ.

[કંકુ આગતેમ જતી હોય છે]

કંકુ: (દૂર નજર જતાં) જુઓ, જુઓ, માશીયા!

પણ પેલું કેણું જાય છે?—મફત!

પરસન: (આંખો તાણી) લાગે છે તો એના જ જેવું.

કંકુ: (હોંસથી) અરે, એ જ! મારો મફત! માશી, હું એની આગળ જઈ છું.

પરસન: પાણી...

[પરસન આગળ બેઠે એ આગળ તો કંકુ ત્યાંથી દોડી જાય છે. પરસન એ દિશામાં બેઠ રહે છે.]

ચિત્ર ત્રીજું

[આશ્રમનું ફળી વડાવી મફત જાહેર રસ્તા ઉપર આવતો હોય છે. ધણીમાં આકાશમાં, તો ધણીમાં પથ ઉપર, તો ધણીમાં નદીમાં એ નજર નાંખે છે. બધી વખતે એ હાંકે બળકડો હોય છે]

મફત: (ગળમાં) કંકુ ક્યાં દશે?—શું કરતી દશે?

—મને સંભારતી દશે?—કે બૂલી ગઈ દશે?—માં

તો નદવર વેડે રમતી દશે.—કાં તો પરસનમાશીએ

એને પૂરી દીધી દશે.—જેહામામાએ મને જરાજર

સાત દિવસ કેદમાં રાખ્યો. આજે એક કલાક દર-

વાની રતન આપી છે: પણ પાછાં જતાં ને મોડું થયું

તો નક્કી મારી જ નાખશે.

[મફત કવાવળે પચે ચાલતા લાગે છે.]
(મરીના મોઝો) પણ-મને મારમમાં ક્યાં વ કંકુ તો નદિ જ મળવાની ને ? આવેથી એનું મોં જોતા મળે તો મે મને કેટકેટલો આનંદ થાય !

[પાછળથી મોટાનો ખરાસો ધરશે આવે છે. મફત પોતાની ધૂનમાં છે. એકદમ પાસે દોડી આવી કંકુ મફતને ઘક્કા મારે છે. મફત આવે જઈ પડે છે. પણ આમ કરવામાં કંકુ પોતે પડી જતાં, તેના ઉપર ખરાસો ફરી વળે છે. આ જોઈ પરસનથી જે ચીસ મરાઈ જવાય છે તે અહીં મુખી સંભળાય છે. લોધા એકકાં મવા લાગે છે. બેભાનનો જાનેસો મફત 'કંકુ! એ કંકુ!' કરતો ક્યાંક બાગી જાય છે.]

ચિત્ર ચોથું

[એક પુરાણી ઉપર જેઠાલાલ બેઠા છે. સાથેના લાંબક પાસે પરસન ઊભી છે. વચ્ચે ટેબલ છે. પરસે જેવળ ખાલી પુરાણીઓ છે. એકમાં સત્તારનાં આનેલાં છાપાં પડ્યાં છે. કપાળે વરણેલાં ગદમાં આંખો ઉપર ઉનારી જેઠાલાલ 'સમાચાર' વાંચતા લાગે છે.]

પરસન: મામા, પછી કાંઈ મફતનો પેતો ?

જેઠાલાલ: (હાપમાંથી માર્શુ કાઢી) પરસન, આ તાજુ દિવસમાં આકાંશપાનાળ એક કર્યાં! પણ નકામાં!

[જેઠાલાલ વળી વાંચતા લાગે છે.]

પરસન: ત્યારે દલે એ નદિ જ જડે ?—આપણે મફતની આશા મૂકી દેવાની ?

જેઠાલાલ: ના, પરસન. કદાચ જડી આવે.

પરસન: કમ દીને ?

જેઠાલાલ: દો: આ હાપમાં જનદેવન મોકલી દલી ને જપાઈ છે. મફતની કિંગાઈ, અબાસ. વાન નજેરે જાનું એમાં જલ્મજ્યુ છે. એટલે કાંઈને મફત મળશે તો મુલ્કી મોકલી આપશે.

પરસન: (હિચ્છુકતાથી) મામા, એનું જનનું દરો ? જેઠાલાલ: (નિરાંત હાથે) મોઝો એકટકા આવાખરી.

પરસન: (ધેંપી જાની) અરે ! મફતનો પાછો આવે તો તો અંજા માને સવા રૂપિયો ને નાણાંએર પચેરાવું.

જેઠાલાલ: (દાદમાં દસના) પણ પરસન, તને કેમ આટલું જલ્મુ લાગી આવે છે ?

પરસન: મામા, તમને કાંઈ નથી લાગતું ?

જેઠાલાલ: લાગે છે થોડુંધણું. મને લાગે છે કે મફતને જાદાર નીકળવા દેવામાં મેં જુલુ કરી. પણ જે કાળે જે માંડણું દેાય તે કાંઈ કેમગી ગિયા. થવાનું છે ?

[પરસન કાંઈ દેતો નથી]

મને ખીજું એ લાગે છે કે મેં એને જરા વધારેપડતો ધમકાવ્યો. પણ એ તો હું એના ભાલા વાસતે કરતો દતો ને ? એના મારતરે તો મારા મોઝોએ એના વખાણ કર્યાં દનાં. પણ જે હું મફતને ખફ કદીશ તો વળી ભાઈ કંકુ જેને વધારે ને વધારે રખાડો એ જાંકિ મેં વાત જરા ફેરવાને કદી. મારા મનમાં એનું ભણુ દતું.

પરસન: (અચ્છાતી) પણ મામા, ઘણુ મળુ જડે.

જેઠાલાલ: જે થવાનું દતું તે થયું. પણ મેં જરાક ને અશુર કલા ત્યાં મફત મારી સામું બોલ્યો એટલે પછી મારે સખન થવું પડ્યું.

પરસન: (નવાઈ પામી) મફત નમારી—જેઠા-મામાની સામે બેસેજો ?

જેઠાલાલ: દા. દા, વળી. મેં એને એટલું જ કહેલું કે કંકુ જેને વાત ન કરીશ. એટલે એણે મને નરત જ જટાણ દીધા કે મરી જટણ તો મેં કરને મળ્યા પિના નદિ રફ. (નાક મઘારી) એનો અર્થ કો ?

[તાલેપરમાં રાત્રી વખેલા નંદાયા રાજલ ચાલ છે]

નંદાયા: કેમ, જેઠામામા ?—શા સમાચાર છે ? —જાણે છેકરો મનમાં ?

જેઠાલાલ: દા, દાનર આદેજ. નમે આપવા શાગ્યા છે ત્યારથી સોતી તળિયને સારું રહે છે. પણ...

નંદાયા: પણ શું ?

જેઠાલાલ: અમા મરુવારે બારે વિષમપામલ મધ મધ. કંકુ કરીને એક છેકરી મોટર નજે નમદામ મૂલ. મફત નામે એક દોશિવાર છેકરાએ જે જ દિવસથી ક્યાક બોલ્યા મેં છે.

પરસન: (અમમળી જેની) અને જડતો જ નથી ?

જેઠાલાલ: એકે હાપમાંથી અજાગન હાપી તો

છે એટલે એ મળી પણ આવે. આજના છાપામાં તમે એ નથી વાંચ્યું?

નંદનાથ: અરે જેહાગામી, અમારો ધંધો જ એવો રહ્યો! સવારના બેઠકા કે તરત દરદીઓમાં જવાનું! વાંચવાનો વખત તે કાઢવો ક્યાંથી?

જેહાભાઈ: ખરી વાત છે, દાકતર સાહેબ. મને તે રીતે વખત મેળવીને, આપ અહવાડિયામાં એક વખત અહીં આવી જાઓ છો અને ગિયાસ માળાપ વિનાનાં બાળકોને વગર પૈસે તપાસી જાઓ છો એનું પુણ્ય ઓછું નથી.

નંદનાથ: એ તો હીક, પણ તમે તો એમાં ચોખ્ખીસે કસાકે રચાપચા રહ્યો છો તેની તોમે કોઈ ન આવે.

[પરસન બંને ઉપર મનમાં ચીડાય છે. એવામાં બારે જોડા ખખડાવતા જમાદાર અને સિપાઈ ત્યાં આવે છે. એમની વચ્ચે મફત છે. પરસન અને મફત સામસામાં દોડતાં વળખે પડે છે.]

જેહાભાઈ: (હસતા) પરસન, હું નહોતો કહેતો કે મફત જરૂર જરૂર?

જમાદાર: (રખાખથી) શેઠજી, છોકરા તમારો છે કે?

જેહાભાઈ: હાથ.

જમાદાર: (કંપકાથી) તો પછી આપ શાંડને રખડો કેમ રાખો છો? પહેલાં સંભાળ ન રાખો, જરૂર નહિ એટલે જાહેરખગર આપો, ને પછી અંમને ફેરો ખવડાવો! અમારા પગમાં તે કાંઈ પૈસા છે? જોશો; હવે અમારા આપણીનું કાંઈ થાપ એમ છે કે નહિ?

[જેહાભાઈ જરા ગમતાય છે. નંદનાથ બુઝામાં આવે છે. પણ પરસન જેતે રૂપિયા આપી દે છે. જમાદાર અને સિપાઈ લટકે સલામ બરી આપ્યા નવ છે.]

પરસન: (સોડમાં મદ) બેટાં મફત, આટલા દિવસ તું ક્યાં હતો? [મફત મૂંઝો રહે છે.]

જેહાભાઈ: દાકતર સાહેબ, તમે મફતને પૂછી બુઝો તો?

નંદનાથ: (મફતને પાસે લઈ) છોકરા, તારા ગાપનું નામ?—માનું નામ?

મફત: કંકુ.

[પરસન બંને જેહાભાઈ નિજામાં પડે છે.]

નંદનાથ: હંઓ. તારી માનું નામ કંકુ. પણ નાઈ?

મફત: કંકુ.

પરસન: મામા! મામા! પેલા જમાદારે ક્યું તેમ મફત ગાંડો તો નથી થઈ ગયો ને?

જેહાભાઈ: અરે! ના રે ના. જોડ મફત, મારા કપાળમાં શું છે?

મફત: કંકુ.

જેહાભાઈ: હો! મફતને કોણ ગાંડો કહેશે! કેવું કાંઈ કાંઈ જોતો છે!

નંદનાથ: જેહામામા, તમે જૂલો છો. માનની-આંખો કંઢે છે કે એનું ચિત્ત કેડાણે નથી.

પરસન: (ચિનાથી) દાકતર સાહેબ, એને થયું છે શું?

નંદનાથ: મને ખાસ ખગર નથી પડતી. પણ જાહેન, પેલી મરી ગઈ એ કંકુ બાપે શું થાપ!

જેહાભાઈ: (વચ્ચે) બારે સાહેબ, એવું શું પૂછો છો? બંને આ આશ્રમનાં ગાળકો! સાથે રહેલાં એટલું જ.

નંદનાથ: (જેહાભાઈને) એટલું થયું છે? (પરસનને) ત્યારે તો જાહેન, મફતને કંકુરોગ લાયક પડ્યો છે.

પરસન: એ મરશે શી રીતે?

જેહાભાઈ: (દાય લાગેલી) દાકતર સાહેબની દયાથી.

નંદનાથ: (દાય આડો ધરી) ના. તનના રોગ અમે મરાડી શકીએ. ગાનના રોગ મરાડવાનું અમારી શક્તિની જગદર છે. સમજ્યા, જેહામામા!

[જેહાભાઈ જાણ નથી થતી સકતા. મફતને ગા-લાવા બોળામાં નાંખી પરસન પહેલાં અતિશય હેતથી એને હાથે છે, પછી ઉપરાડપરી કંઈ કંઈ પૂછે છે. એ વખતે પરસનની આંખોમાંથી આંસુની ધારાઓ આગુ વહેતી હોય છે. મફત તો જ્યારેજ્યારે જાય છે ત્યારે માત્ર એક જ શબ્દ જોતો છે—'કંકુ']

ચરણેત્ર ધંધ્યા

મન્મથ

ચિત્રકાર - જગન્નાથ અદિવાસી

મુંગાઈની સરકારી ચિત્રશાળામાં દિલ્હી ક્લાનો શુદ્ધ સ્વરૂપે આદર કરનાર ભાઈ અદિવાસી પહેલાં છે જેમ કદીએ તો જાહેર નથી. મજના રહીશ છતાં સૌરાષ્ટ્રમાં હજારેલાં એ ભાઈ મજની બક્ષિ અને સૌરાષ્ટ્રની સાદાઈ પોતાનાં છત્રન તથા છત્રમાં પ્રકટાવી રહ્યા છે. સુકોમળ રેખા અને સુરમ્ય રંગોની તેમની હાસના સફળ નીવડી છે. છત્રના વેગ્ગીની પ્રદર્શનમાં અને નિહીની શાહી મહાસયોમાં એમની કલા પ્રસંસા અને પ્રતિષ્ઠા પામી છે. આજે તે મુંગાઈની જાણ-સાળામાં અધ્યાપક તરીકે અનેક લગના ચિત્રકારોને પ્રેમણ અને પ્રેરણાદનમયે સાથ આપી રહ્યા છે. સુલસાતના અભિનવ ચિત્રમંદોમાં તેમનું નામ આગળપડતું છે.

ઉચ્ચમાં લેવાએલા ફોટો

સાબરમતી આશ્રમના સૌજન્યથી

યુગભૂતિ ગાંધીજી

સંસ્કૃતિઓની માતામહી જ્યારે માનવતાને પારણે ઝુલાવી આર્યત્વના અમૃતે પોપતી તે

ઋગ્વેદીય સમયનું જીવન

ભૂરતરશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે આપણી આ આજની પૃથ્વીએ ભૂતકાળમાં ઘણાં જુદાં-જુદાં સ્વરૂપો ધારણ કર્યા છે. ઋગ્વેદના અભ્યાસકેને ઋગ્વેદમાં એવા પુરાવા હાજર છે કે આપણા પુરાણા ઋષિઓ, —આર્યદેશોએ જ્યારે સપ્તસિંધુમાં રહેતા હતા ત્યારે હિંદુસ્તાનની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ આજે છે તેના કરતાં જુદી જ હતી. ઋગ્વેદમાં, સરસ્વતી નદી સમુદ્રમાં પોતાનાં પાણી છાંટતી એવો ઉલ્લેખ છે. આજે તો એવું કંઈ નથી. જતાં ભૂરતર-શાસ્ત્રીઓએ એવું સિદ્ધ કર્યું છે કે આજે જેને આપણે રજપૂતાના કહીએ છીએ તે એક વખતે જમીન હતી જ નહિ, પણ તેની તથા સિંધના તટના નીચેના ભાગની જગ્યાએ સમુદ્રનો એક દસ્ત લંગાચો હતો. આ સમુદ્રને તેઓ રજપૂતાના સમુદ્રને નામે આપેલો છે. હારે સર-સ્વતી નદી આ રજપૂતા-ના સમુદ્રને મળતી. આ સમય આજથી લગભગ ૨૫,૦૦૦ વર્ષ પહેલાંનો ગણાય છે.

આ કાળના ઋગ્વે-દીય ઋષિઓ સપ્તસિંધુ-માં જ રહેતા. એના નદી સુધી તો દરેક તેઓ પહોંચતા હતા. આ સપ્તસિંધુશ્રેણી આજેના પં-જાબ તથા થોડાક સિંધ-નો ને થોડાક ખલુચિ-સ્તાનનો ભાગ, એટલા-નો સમાવેશ થતો.

આમ સુષ્ટિના આ-રંભકાળે મનુજ વંશનાં

પારણાં જેવા એ દેશમાં વસનાં થોડા દેવા હતા, તેમની સંસ્કૃતિ કેવી હતી?

આ થોડા ઘણે જાગે છટાછૂટા ગોદમાં રહેતા; અને જતાં ક્યાંકક્યાંક કિલ્લેબંધી ગામે પણ હતાં ખસે. સિંધમાં તો દરેક જાગે પણ દસેક ઘરનું એક નાનું ગામ હોય તેને ગોઠ કહેવાય છે. આ ગોઠનું મૂળ સંસ્કૃત રૂપ ગોષ્ઠ. તેનો અર્થ ‘ન્યાં ગાયને રાખવામાં આવે તે જગ્યા.’ આવા ગોઠો કોઈવાર એક જગ્યાએ પડાય નાખતા તો કોઈ વાર યીંછ જગ્યાએ. તે વખતે ગાય તો લોકધન કહેવાતું. જેની પાસે વધુ ગાય હોય તે વધુ પૈસાદાર ગણાય. પણ

દરેક કુટુંબની પાસે જો-ટલી ગાય તે બધીને સાચવવાને દરેક કુટુંબ-ને જુદા વાડ નહેતા, તેથી પછે જાગે કેટલાંક કુટુંબ સાથે મળીને અમુક એક વાડમાં પોતાની ગાયોને ધાંધતા ને સાથે રાખતા. આ વાડને જોત્ર કહેતા અને જે જે કુટુંબો એક જ વાડનાં હતાં (એટલે કે જેમની ગાયો એક જ જોત્રમાં રખાતી) તેઓ એક જ જોત્રના કહેવાતા. સા-માન્ય રીતે એક જ જો-ત્રમાં ગાયો રાખનાર નંદકનાં સગપણવાળાં હશે તેથી પછીના કાળ-માં એક જ જોત્રમાં લ-ગ્નની મનાઈ કરવામાં આવી છે. પણ આનાં જોત્રમાં રહેતી બધી ગાયો તેમ જ યીંછ

આજે જ્યાં એનાના અને રજપૂતાના છે ત્યાં આજથી પચીસ હજાર વર્ષ પહેલાં સમુદ્ર પહોંચતો હતો; આજના તિબેટ ને દિમાલય સુધી ભૂમધ્ય સમુદ્ર લંબાએલો હતો; આજનો હિંદુસ્તાન તે વેળા સ્વતંત્ર ને અલગ દેશ હતો તથા પૂર્વે છેક આફ્રિકા ને પશ્ચિમે આફ્રિકા સુધી વિસ્તરેલો હતો.

મળી ખૂબ આનંદ લાંટતાં. વળી ઝગ્ગેદ્દનાં કેટલાંક સૂકતો સ્ત્રીઓએ પણ ગાનાર્યાં છે. આંનું રચાન ઝગ્ગેદ્દના કાળમાં થિંચું હતું એમાં સંકા નથી.

અને યુવાનો રાનાંરખ અને જાગના પૂતળી દત્તા. રમનગમના ગેળાવકાઓમાં યુવાનો અને યુવતીઓ ખૂબ જાગ લેતાં. છૂટાં જીવન, કૃત્રિમ ગાનાવરખનો જીવાવ અને નિલ જીવનમાં આખા વધારવાની જરૂરને લીધે યુવાનો તે કાળે રવાજથી અને જામસાળી ગાતા. તેમાંથી કેટલાક પોતાની અપૂર્વ ગેળાના ચમકારાથી ઝગ્ગેદ્દ તરીકે પણ ઉત્તમ રચાન ગેળાવતા, વધારે જીવન-ઓ સામાન્ય વ્યવહારમાં કુશળ ગાતા.

લગ્નમાં લોકો જાડુધા એકપત્નીત્વ પાળતા, પણ લગ્નપદ વર્ગોમાં જાડુપત્નીત્વનો પ્રચાર પણ સારી પેઢે દશે એમ લાગે છે. લાલણીમાં પણ જાડુપત્નીત્વ હોવાના દાખલા મળે છે. જાડુપતિત્વના સિવાજથી એ સમાજ આજણુ નહોતો; પણ એનાં દબાતો અમુક વતિઓમાં જ ગળતાં. સામાજિક ઉત્સવો અને ગેવા જીવન પ્રસંગોએ યુવકયુવતીઓ મળતાં અને આપા પ્રસંગે યક્ષેશી ઓળખાણુ જે લાંબી ચાલતી તે લગ્ન મારે પિલાંતી અચના તેની ગેરદાવરીમાં જરૂર આતાના સંમતિ લેવી પડતી. ચરસપદસ દ્રવ્ય વગેરે આપવામાં આવતું. વિનવાના પુનર્લક્ષનો યાત્ર તે કાળે હતો.

લોકો જુદાજુદા ધંધા કરતા. કઠિયારો લાકડાં કાપવાનું તેમજ સુનારનું કામ કરતો. મોઝો આમકું બેચું કરી, મશક, ધનુષની દોરી વગેરે જાતવતો. જુદાર ને કુંભાર પણ હતા. સ્ત્રીઓ સાદડીઓ લાવવાનું, ગણવાનું ને ચૂંચવાનું જાણતી. લૂઠડાં વણવાની કળામાં તે કળાના લોકોએ ક્રીક પ્રતીજ્ઞા ગેળાવી હતી. કારીગરો દરિયાકાંઠે જાગનામાં કુશળ હતા. રથ વગેરે વાદનો પણ જાતાં.

વદાણુપટમાં તે તે કાળના લોકો સારી પેઢે જાગ વધેલા હતા. તેમનું વદાણુપટું માત્ર સિંધુ નદીમાં જ મર્મીદિન નહોતું, પણ સમુદ્રની સફરે પણ તેઓ જતા એમ દલે તે પૂરવાર યદ્ય ગયું છે. ત્રણ દિવસ સુધી

જુન્યુને દરિયામાં મુસારી કરવી પડી હતી તે કાઈ નદીમાં ન હોય. વળી જુન્યુની નૌકાને ૧૦૦ દલેમાં દનાં એવા ઉલ્લેખ છે તે ઉપરથી નૌકારચનામાં પણ તેઓએ સારી પેઢે પ્રમતિ કરી દશે એમ સિદ્ધ થાય છે.

જુડીજુડી કળાઓમાં સંગીતકળાનો વિકાસ તે વખતે ક્રીકક્રીક થયો દશે એમ કહી શકાય. સામાન્ય લગ્નમાં મળતી ખૂબ વિકસેલી સંગીત પદ્ધતિ ઝગ્ગેદ્દના કાળથી પ્રચાર પામવા માંડી દશે. તુલકળામાં પણ તે લોકો પ્રાથમિક ભૂમિકા છોડીને આગળ વધ્યા દશે. યુવકયુવતીઓમાં મિત્ર તુલ્યોના ઉલ્લેખો પણ મળે છે. નાટ્યના ઉલ્લેખ નથી. મળવાની કળા જાણતી દશે, તેપણુ જાડુ જ પ્રાથમિક દશમાં હોવાનો સંભવ છે. વેદકમાં વિકાસ થતો હતો. ખગોળવિદ્યામાં કેટલાક મહોને તેઓ પારખી શક્યા હતા. ચાંદ્ર અને સૌર્ય અને વર્ષો તેઓ જાણતા. પણ એક કળા ને ચિર-કાળથી વિકાસ પામતી હતી, તે કાવ્યકલા. ઝગ્ગેદ્દના ઝગ્ગેદ્દના કાવ્યશક્તિ આજે પણ જગતભરમાં મારું થિંચું રાખે તેમ છે.

આપાં સુખી જીવનમાં પણ કુખનાં ધાળાં હતાં. સારે ચોરલૂંટારા હતા; હુચ્યા લકુઆ પણ હતા. અરક્ષિત કન્યાઓ ઉપરના જુલમો અને પરિણીત સ્ત્રીનાં નીતિશિલ્પ વિષે અર્હતદો ઉલ્લેખો મળે છે ખરા. તે કાળે પણ સ્ત્રીને ચંચળ, અપિચ્છસનીય અને નિર્ણયહીન ગણવામાં આવતી. કુસારિકા પુત્રનો એકાદ ઉલ્લેખ પણ મળે છે. જાપાચારી સ્ત્રીઓ પોતાનાં વચ-કર્મોનાં ફળને સેવાડવાનો અપરાધ કરતી; અને પારાં-ગનાઓ પણ તે વખતે નહોતી એમ નથી લાગતું. વળી જુગાર રમવાની રેય પણ ક્રીકક્રીક પ્રચારમાં દશે એમ જાણવાન થાય છે. મઘ નદિ પણ મઘ મઘે એનાં પીણુંગે પ્રચાર તો જાડુ વ્યાપક હતો. દરેક વસ્તુ વળતે રોમપાન આપરવક ગણાતું અને એક સૂકતામાં તે રોમપાને મત્ર અનેલા છન્દની સ્થિતિનું વર્ણન કરીને તે ઝગ્ગેદ્દ, આપાં પીણુંથો લાગ જુડી જતા આલણો ઉપર ક્રીક કટાશ કર્યો છે. ડૉલરરાય રંગીલદાસ માંકડ

માનવજાતિના આશ્રય કરનાર કુમાર માંથી

મા. નવજાતને પ્રભુએ વરદાન આપ્યું. એ વરદાન તે કુમાર માની જે જે માંગે છે તે ને કુમાર આપે છે. કુનિયા જે હંફ કહે છે તે ને કુમાર ખરે છે. આવીનું

કરપરકા તે કુમાર. એક પ્રજાદેવી ગ્રાસ દત્તો. સર્વ વ્યાપી સર્વસમર્થ સત્તાનો તે અનાદર કરતો દત્તો. પ્રભુની ભક્તિને તે પાપ માનતો-માનવતો દત્તો. ભક્તિ વગર મૂંઝવણ મએલી પ્રાનએ એક ભક્ત માંગ્યો. રાક્ષસને ને કુમાર એ ભક્ત

બની હોતો. પ્રભુને પાણીમાં, પથ્થરમાં, પાવકમાં પ્રગટ કરી તેણે પ્રભુમદિયા પ્રત્યક્ષ કરાવ્યો. પ્રજાદેવી યુગને ભક્તની જરૂર પડી ત્યારે કુમારમાંથી ને પુણ્યપ્રેમિક ભક્ત પ્રદાદ વિકસ્યો!

આર્થો નર્મદાકિનારે આવી અટક્યા. કદાચ આર્થોનું આર્તય ત્યાં સુધીમાં ખુટી ગયું હશે. પરંતુ આર્થેનું તો જગતમાં ફેલાવા માટે સર્વત્રએ ફેલાયું છે. તે નર્મદામાં નીર કે દિધ્વની. દીપ્તિઓ આગવાર કેમ અટકી ગયે? એક કુમારમાં એ આર્થના મૂર્તિમેવ બની આત્મા દશિલ બેઠા હોય છે ત્યાં મધું, એ

કુમાર તે રામ. તેણે દેહી સમાનવાર ખારવાને આર્થ બનાવ્યો; ગીન જેવાં પશીઓની નામ ખાટખ કરવાર વનારાની જરૂરને આર્થ બનાવ્યો; બીજી શરરીને આર્થ બનાવી; પાનર સરખા ચપળ ને મર્યાબોર દ્રવીટમાં આર્થિત રેઝું; એટલું ને નાદિ પરંતુ બીયણ રાક્ષસોને પળ આર્થવના કિયાસો બનાવ્યા. આર્થ આર્થ કેણું? એક કુમાર. આર્થ આર્થ કયું? એક પચન, એક જાણ અને એક પત્ની. એવો એકટેજી આર્થ કુમાર રામ અને તો? પ્રમસેવા ને એ રામના આર્થવનો આર્થ. આર્થવનો આર્થ કેણું? કુમાર રામ. છેક ગાજ સુધી પછ ને ને આર્થ રહે છે. કુમારમાંથી પતિતપાવના રામનું

પ્રાકટ્ય થયું. પિતાને પદબ્રહ્મ કરી, ભાઈભાંડુને કારાશુદ્ધમાં પૂરી, ચારે પાસ ભુલમ વનાવતો એક રાક્ષસી મનુષ્ય રામ્ય કરતો હતો. એનું નામ કંસ. કંસ સમયમૂર્તિ હતો; રામ્યસત્તાની સ્વાર્થ-મૂર્તિનું તે પ્રતિબિંબ હતો. કંસનું બુદ્ધ સ્વરૂપ

તે કૌરવો; કંસનું કસામય સ્વરૂપ તે કૌરવો. જગત જંપતું હતું કે સ્વાર્થી રામ્યસત્તાનો નાશ થાય. પછી તે રામ્યસત્તા ગિપ્તુરપણે સ્વાર્થપ્રદર્શન કરતી હોય કે પાસાચાટએ ખેતી સ્વાર્થને દાંડી સ્વાર્થનાં રમકડાં રમાડતી હોય. એક મદાન કિશોર યસુનાકિનારે વેણુ વગાડતો હોતો થયો. એ કુમારે કંસને માથો. કૌરવો તો થે ન સમજ્યા. અને વગરશએ એણે મદાભારત જોડવું અને માર્ગ રામ્યસત્તાને માઠી બેગી કરી. આમ સ્થિતિમાં કુમારમાંથી કુણુ પ્રગટ્યો!

મર્મના નિર્મિત રાતાને સ્થાને કર્મકાંડના આંબડની

પ્રતિષ્ઠા રથપાદ. આ-
ત્મસમર્થણને બદલે પ-
રામાં બલિદાન માન્ય
બધામાં. ધર્મધોએ જ્ઞાન-
ધ્યાનને રથને વાચા.
રહિત પશુઓને મારવા-
બાળવામાં ધર્મરક્ષા મા-
ની. જળનાં પ્રાણીઓના
બાણબાણને વાચા થઈ.
તેમના પોકારે એક કુ-
માર પ્રગટાવ્યો. એ
કુમાર રાજકુમાર હતો.

તેણે રાજપને દોકર મારી, વૈજયને નિસાંગમિ આપી,
માળાપ અને પુત્રપત્નિને અજળમાં કંધી અને આડંગરી
ધર્મદુતાશ હોમરી જગતભરમાં અહિંમા પરમે ધર્મ: એ
સૂતનું શિક્ષણ દેશાધ્યું. રાજકુમારમાંથી મદાદવાળું
મદાદાની છુદ્ધ ચિકરી આવ્યા.

નાનકડા ઓતના
એક નાના વિભાગ-
નો રાજ્ય કિલિપ.
અશ્વ એ રાજ્યકર્તા-
ઓનું સનાતન વિજ-
યચિહ્ન. અશ્વપૂજન
એટલે વિશ્વવિજયની
લાવનાનું પૂજન. મ-

હારાજ કિલિપિતો અશ્વ કોઇનું નિયમન માને નહિ ને
કોઇને જેસવા દે નહિ. ભક્તભક્ષા નામચીન સચારો
એ અશ્વ આગળ દારી ગયા. એવે મેદાનમાંથી એક
કુમાર નીકળી આવ્યો. રાજ્ય કિલિપનો જ તે કુમાર.
સોએ તેને વાચ્યો. પરંતુ વારવાચી દૂર બેઠી જાય એ
તો જુદાવ, કોમાર નહિ. ભાળને દસનો કુમાર આગળ
ધસ્યો. અશ્વને પકડી તેણે તેના ઉપર અરિદ્રણ કર્યું. એ
અશ્વરોહી કુમાર જગજગતે સિદ્ધવ તરીકે અમર થયો.

પેલું કોણુ શાળામાં રમતી વખતે જરૂરના કિલ્લાઓ
જાંખી મોરચા મોઢાવે છે? એ તો કુમાર નેપોતિવંત.
વનરાસી બીજા જાગડોની ટુકડીએ પાડી યુદ્ધના દાવ
રમના પેલા જીજ્ઞ કુમારને જોયો? એ કુમાર વનરાજ.
અને મદાદારનની પાતો વંચાતી પ્રેતશુ પીતો જાતી

હિંદુ દિદનાં ઘડતર ઘડતો પેલો
ત્રીજો કુમાર શિવાજી. કુમાર
નેપોતિવન સુરેંષ મુંગવતો
જગતમાન્ય સેનાપતિ જતી
કનિદાસમાં અમર થયો. કુમાર
વનરાજે પરદેશી ચાલુશ્વેને
દરબી યુજ્જરાને રતનન કહ્યું.
ચારે પાસ જકડી રહેલી મુ-

રશીમ સત્તાના બંધ દ-
ચમગાથી, વગમાંથી એક
મદાન હિંદુ રાજ્ય કોરી
કાઢી, મુગભાઈ સમી સ-
મર્થ સત્તાને ઊંચલાથી ના-
ખનારી હિંદુ સત્તાનો ઉ-

ત્પાદક મદાન શિવાજીએ કુમાર શિવાજીમાંથી જ ખીચી
નીકળ્યો.

કુમારમાંથી શું શું ન નીપજે? કુમાર એ રાજ્ય-
તાઓનો અખૂટ ભંડાર છે. જમતે જે માગ્યું તે કુમારોએ
આપ્યું. કુમાર એ જીવકાળનો વારસ છે એ ખરું; પરંતુ
જાપદાદાની ગિલ્લત ઉપર બેઠો રહી મોજમજલ કરનાર
રક્તિહીન વારસ મોજ નહિ. તે ભાવિનો સમર્થ થોજક
પણ છે. ભાવિધનની મહોલાનનો મધ્યરતંત્ર તે કુમાર.

લિક્ષણના પાણીની વરાળ ચઢાદાનીના ટાંકણાને

નચાવતી હતી. એક કુ-
માર એ વરાળનું સને જેડો-
જેડો નીરખી રહેા હતો.
એણે ધીમેધીમે વરાળ
સાથે દોરતી બાંધી એ
મહાશક્તિને પાળી. એકા-
એક માનવી બહુગરબની
ગયો. વરાળે માનવીને
આગગાદી આપી, આગ-
જોડ આપી, કારખાનાં
આપ્યાં. આસતું જગત
દોડતું બની ગયું. જગતને
એ વરાળશક્તિની એટ
આપનાર બીજને કેાધ જ
નહિ પણ કુમાર જેમ્સ
બોટ હતો.

વીજળી આકાશમાં
દોડતી નાચતી હતી. તેનાં
'જગત નર્તન' માનવીને
ભય પમાડનાં હતાં. બી-
દામણું દસતી એ મહા-
શક્તિ મૃત્યુની પાહક હતી
એટલું જ લાયબીન મા-
નવી બજાતો હતો. એ
શક્તિ એક કુમાર ઉપર
પ્રસન્ન થઈ. પતંગ ઉડાડ-
ના એ રમતિયાળ કુમાર
જોડે રમવા તે પનેગની
દોરીમાં બિતરી આવી.
કુમારે તેને ઓળખી; તેની
આરાધના કરી. આજ
જગતમાં વીજળી યુગ
પ્રગટે છે. પૃથ્વીને એક
છેડે બેઝનના માનવીને
બીજે છેડે કિબેયો મા-
નવી તે જ ક્ષણે સાંગળા
શકે છે. વિજ્ઞાપનમાં

ઉદાર

કંઈ કંઈ જીવનવારિ વસોવિયાં રે,
કંઈ કંઈ ઉલ્લંઘી મૃત્યુની પાળ જો;
કંઈ વળગાડોને ધુપિયા રે,
કંઈ વળા કંડે કરી જાંખ્યા માળ જો;
આવું કેકે વહણી, પત્રી, આળાડો રે.

મારું જાલહદય નવ જાણતું રે,
વાંકા, નિપમ, બપદ મહામાર્ગે જો;
દેંદ્રી દટિ દેંડું પ્રમાણતી રે,
બિડતી ચૂંચળાવે યમ શ્વાસ જો;
સૂઝે ન ક્ષામ અગ્રોચર ક્યાં રહું રે.

ગાજ ગાજ મગનની કન્દરો રે,
ગરજ રજની વિધુલિજ્વલ જો;
માઝા મૂડીને વરસ્યો મેહસો રે,
ફંધી દટિને મોમેર જો;

પાંખો ભીંજાઈ ભેગી થઈ રે.

ભાસ્તું અદશ પડું કોઈ ખીણમાં રે,
આવે હાથ ન કો આધાર જો;
બિડા બિડા વિશ્લેષ હું બિતરું રે,
ધારે, ઉદાર ન શું કોઈ જો ?
હું તો મૂઠ, ન મેં કંઈએ કહું રે.

ત્યાં તો બિર્ધ મને કોઈ ઐચર્ય રે;
શો તેજેમય મુગ્ધસંચાર જો !
રજની ક્યાં ? ક્યાં બોમતણી ચુદા પે ?
ક્યાં મેધ ગીજ તણે સમુદાય જો ?
પાંખોમાં જગ શું આર્યું નવું રે !

જુગજુગદીપી જોગળ તૂટતી રે,
આવે પાંખમાં દદ વેગ જો;
ઉત્તન પંથને આંખ ઉકેલતી રે,
કીણુ મારેપ્રદેશક તેજ જો
કેવું અંતરબાંધી ફૂટતું રે !

લાધી લાધી અનન્તની આપણું રે,
લાધ્યા લાધ્યા સનાનન પંથ જો;
લાધું લાધું તિમિરનિવારણું રે,
લાધો લાધ્યા અમરબો સો જો;

જોની સંગનિમાં નિત માણું રે.

સુંદરજી જી. બેટાઈ

ચાલુ થનાં સંગીન યીનમાં
સંબળાય છે. માનવીના
જોડાને ચિરંજીવી બનાવી
શકાય છે; તેનાં હૃદયન-
ચક્રને જગતઆપી બ-
નાવી શકાય છે; એટલું
જ નહિ પણ મૃત્યુમુચક
એ શક્તિના મૃત્યુનિવારક
ચુલોની પણ જાંખી થવા
લાગી છે. આવી એ
વીજળી જગતમાં બળપ્રતી
થઈ એક કુમારને લેધે.
એ કુમાર જો-બળિત
ફેકિસનનો આધાર જગત
જુગજુગ સુધી નહિ જાય.
વરાળથી મેં જોડો મળ
એ કુમારે જગતને ચાલે.
પાંખો.

કુમારમાંથી જ વીર
મેનાની થવા છે; મેના-
પતિની પત્ન્યા છે, ચક્રનર્તી
બન્યા છે. કુમારમાંથી જ
ફિલસૂફ, સાદિસકાર ઉ-
દભવ્યા છે. વિજ્ઞાનાપદ,
શાસનધર અને પપમંજર
કુમારોમાંથી જ પ્રગટયા
છે. કુમાર એ જગતનો
આત્મા સૈનિક, સાચો સે-
નાક અને સત્તાદેહાર છે.
કુમાર દ્વારા જગતે જે જે
મેળવ્યું છે તેનો વિચાર
કરનાં જગતે કુમાર પ્રત્યે
પૂજ્યભાવ કેળવવો જો-
ઈએ. કેટકેટલી વાર જ-
ગતનો તારબુદાર કુમાર-
માંથી નીકળી આવ્યો છે ?

રમજીલાલ વ. રેસાઈ

જીવન ઉપર થતી વાતાવરણની અસરનું લીધે છે.

પ્રથમ દર્શને આ વિષયનું મદરત સમગ્રજન એવું નથી. દવા તે વળી માણસના જીવન ઉપર શી અસર કરે? આ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે, પરંતુ સૂક્ષ્મ ગિરી-ક્ષણ કરવામાં આવે તો જણાઈ આવે એમ છે કે મનુષ્યજીવનનાં યજ્ઞોપવેશ એમો ઉપર દવાની અસર થાય છે.

જળનના જુદાજુદા દેશો ઉપર દવાની કેવી અસર થાય છે એ વિશે લખતાં જાડુ વિસ્તાર થાય એમ છે. અહીં માત્ર દિલ્હરનાના અને વિશેષ કરીને શુઝ-સાતનાં મનુષ્યો ઉપર થતી અસરનો વિચાર કર્યો છે.

દવાની અસર માપવામાં રચનાનું અંતર મદરતનું છે. ડોઝબળ એ રચનાની વચ્ચે જેમ અંતર વધારે, તેમ અસરનું પ્રમાણ વધારે જણાયો. એક ખંડના બે છેડાનાં મનુષ્યોમાં જેટલો બેદ જણાયો, તેટલો બેદ એક દેશના બે છેડાનાં મનુષ્યોમાં નહિ જણાય. એશિયાની છેક ઉત્તરે રહેતા રશિયનો અને તેની છેક દક્ષિણે રહેતા સીઆમીઝ કે સીસીનીઝમાં જેટલો બેદ જણાયો તેટલો રશિયાના જુદાજુદા પ્રાંતમાં રહેનારાઓમાં નહિ જણાય. ને જ પ્રમાણે એશિયાના અન્ય દેશના અને દિલ્હરનાના ક્ષેત્રોમાં જેટલો બેદ જણાય તેટલો દિલ્હરનાના જુદાજુદા પ્રાંતમાં રહેનારામાં ન જણાય તે કુદરતી છે. આથી આ જાળનમાં આખા જળનના ક્ષેત્રોની સરખામણી કરવા કરતાં એક દેશના જુદા-જુદા પ્રાંતના ક્ષેત્રોની સરખામણી કરવી એ વધારે મુશ્કેલ કામ છે. તેમાં બે એક દેશના એક જ પ્રાંતના જુદાજુદા ભાગમાં રહેનાર લોકોનો બેદ પારખવો તે તો સર્વથી વધારે કઠિન છે.

આધુનિક યુગ યોગિક છે. એથી અસરે પ્રાચીન સમયના જેટલી દવાની અસર થતી નથી. આજે પ્રવાસ અને ખર્ચવારનાં સાધનો નિષ્ક્રિય અને મંદ-વાળાં થયાં છે. જાડુ દૂરનાં મનુષ્યો લાંબા રથોએ એમો સામયમાં આગમ અને વસતાર પશ્ચ કરી શકે છે. તેમ જ મેનાનો વ્યવસાય પૂરો થઈ રહે કે તરત અગર તો તેની વચમાં પણ મેનાના મૂળ વનનમાં સહેલાઈથી જઈ શકે છે. આથી ડોઝ પ્રદેશની રચાઈ અસર કાયમની ટકવા પામતી નથી. પ્રાચીન સમયમાં

તેમ નહોતું. ઘર છોડ્યા પછી પાછું આવવું ચોક્કસ નહોતું અને પરદેશમાં કાયમનો વસવાટ કરવો પડતો.

વિજ્ઞાનના વિકાસથી જીવનનાં સાધનોની વિપુલતા અને સદજ પ્રાપ્તિ એટલી વધી થઈ છે કે શીત પ્રદેશનો માણસ ઉષ્ણ પ્રદેશમાં રહેવા આવે છતાં શીત પ્રદેશના જેવી સમગ્ર ભોમની થકે, તેમ જ ઉષ્ણ પ્રદેશના માણસને પણ શીત પ્રદેશમાં રહેવું જાડુ કઠિન ન લાગે.

પરદેશી સેણીકરણીના સાર્વજિક અનુકરણથી તેમજ દેશ-એકવની એકસરખી લાગણીથી પણ દિલ્હર જુદા-જુદા પ્રાંતના ક્ષેત્રોનું જીવન દબે એક ધોરણવાળું થયે જાય છે. આથી કરીને આ અસર જેવામાં યોગ્ય કામ પહેલાંના—પચાસેક વર્ષ ઉપરના—ગ્રામ્ય પર દર્શિ રાખવી પડ્યો; તેમજ રાષ્ટ્ર અસર પારખવામાં સિલિન નદિ, પણ લોકસમૂહને ધ્યાનમાં રાખવો પડ્યો.

દવાની અસરમાં પૂર્વપ્રથિમ કરતાં ઉત્તરદક્ષિણનું અંતર ખાસ કરીને વધારે અગત્યનું છે. મૂચીની મધ્ય-રેખા—વિષુવવૃત—સૌથી વધારે ઉષ્ણ હોય છે. લાંબી ઉત્તરે નધા દક્ષિણે જેમજેમ દૂર જાયો તેમતેમ ગરમીનું પ્રમાણ ધરે છે અને હંડીનું પ્રમાણ વધે છે. વિષુવવૃતની રેખા સીસીનથી દક્ષિણે સહેજ દૂર છે. આથી ઉત્તર દિશ કરતાં દક્ષિણ દિશમાં ગરમીનું પ્રમાણ વધારે હોય છે, છતાં પણ દક્ષિણ દિશમાં કુદરતી રીતે ગરમીનું પ્રમાણ હોવું જોઈએ તેટલું નથી. તેનું કારણ એવું છે કે દક્ષિણ દિશના જળાગ સાંકડો છે અને તેના બંને છેડે સમુદ્ર છે. સમુદ્રકિનારે ગરમીનું પ્રમાણ જોણું રહે છે એ અનુભવની વાત છે. તેથી દિશના દક્ષિણ જળાગ સાંકડો છે એ કુદરતી અનુકૂળતા જ સમજવી જોઈએ. આ જ કારણથી, કુદરતી રીતે દક્ષિણ ગુજરાતમાં ઉત્તર ગુજરાત કરતાં ગરમીનું પ્રમાણ વિશેષ હોવું જોઈએ છતાં જોણું લાગે છે.

દવાની માણસના જીવન ઉપર થતી અસર હોવી જોઈએ તે તો આપણે અનુભવથી પણ જાણી શકીએ. આપણો સમાજ અનુભવ છે કે ઉનાળા કરતાં શિયાળામાં અરખા સરીરમાં જાજ ને મનમાં રૂઝિ વધારે રહે છે અને પહેલી જાનુ કરતાં બીજામાં આપણે વધારે કામ

[આ આખું નાટક સંગીત-કાવ્ય-માં છે. એને શું નામ આપવું? ગીતિકા, ગીતનાટિકા, ઓપેરા, સંગીતનાટક, નાટિકા, ગીતાવલિ, ગીતા, વગેરે સંસ્કૃત (કે પછી પશ્ચિમી ભાષા)માંથી યોગ્ય સજ્જ શોધવામાં આવ્યા નહોતાં એવો પક્ષ અને વિદ્વાનો સદાય કરશે એવી આશા રાખું છું. (I) બજવા માટે જ આ લખેલું. ૧૯૨૨ના સપ્ટેમ્બરમાં બજવાના પ્રયત્ન પણ કરેલા. એકે શુદ્ધ સંગીત એ એ વસ્તુ માગી લે છે તેને અમારે એકદમ ન બજવી શકાયું; પણ સંગીતનો શોખ, અભ્યાસ, સમજક, રૂચિ, સાધન વધતાં પહેલી વાર તે બજવાનો જ. બીજા કોઈ એ બજવા ધારે તો તે હિન્દુસ્તાની બાઈ બહેનોને એટલી વિનિત કે લેવાને આગળથી વાકેફ કરી તપ્પા, પહેરેરા, ગીતના સમ-દાળ વગેરે સંબંધની તેમજ કેટલીક બીજી અનિવાર્ય સૂચનાઓ મંગાવી મેળવવી; તે વિના નહિ બજવી શકે. એથીનો પાક તો એથી જ બનવે એ પણ ખરું. (II) આ ગીતનાટક (કે એ કહો તે)નું મૂળ વસ્તુ મારા 'કલ્યાણ' નામના કાવ્યમાંથી લીધું છે. કોઈક સ્વપ્ને તો એમાંથી આખી લોરીઓ પણ લીધી છે. (III) આમાંના સંસદ વગેરે સંગીતમાં કૃત્રિમ લાગે તો (સંગીતમાં તે વળાવાને યાવ? એવા આક્ષેપો માય તો) તેવા જગાળ આખી મારો જયજન કરવા મારા કરતાં વધારે વિદ્વાન બંધુઓને માથે એ જોખમદારી નાખી દઉં છું ઐતિહાસિક કાળના દલીલો તેમજ આજના નમૂના પ્રયાસ કે આગવિભાગ યા નતિ-પેટાલનિ વગેરે ન્હાનામાંથી શોધી રહું કરવાની વધુ તારી લીધા વિના પણ તેઓ ધારે તો સદાજમાં મારે મારે વકાલત કરી શકશે.—સંજીવ]

૩ [જયે અંધારું: પ્રેક્ષક તેમજ રંગમંચ પર. દિલરૂપા, સતાર, વાયેલિન, તબલા, એકનાદો વગેરે સંગીતના સાજનો મત થનિ ધીમેધીમે વધવા માટે છે ને પડદો જાપડે છે, કથે વખતે કયું વાદ્ય વાગે છે તે વિષે અહીં ખાસ સૂચના કરી નથી; એ બજવની વખતે, કાથમાં આરતી લઈ, રંગમંચની મધ્યમાં એક દિશા તરફ મોં રાખી નાગી બાબા કંઠાવતી આરતી ઉગારી રહી છે. ફક્ત એ દીવડાના પ્રકારા વડે જ એવું મુખ જોઈ શકાય તો જોઈ શકાય એમ છે. એની પાછળ છોકરાઓનું ઢોલું અભ્યવસ્થિત બેસું છે. આરતી કતારતાં સો ગાય છે, કંઠાવતી ગણને તેમ]

વંદે માતરમ્.
વંદે માતરમ્.

નભ ગિરિવર ધનસ્યુંગ મત્સરી,
પનિનપાવની નિમલ જલ રમેશ્વરી,
અમર ભોમ, એક કોગથી ભરી:

માતરમ્
વંદે માતરમ્

સસ દીપકજ્યોત સકળ વિશ્વમુખ મરી,
જગ સમક્ષ તું રચનંત શિર કરી
હાલી રાજ ઉગવતી ફરી:

માતરમ્
વંદે માતરમ્

ભાગ રૂપ તપ ધને સદા ભરી,
કર્મપથ યત્રી નવ કરી જરી સરી,
પુનિત પૂજ્ય, પદમ પ્રિય

માતરમ્
વંદે માતરમ્

[ગીત ગણતાં નતાં અજવાઈ પીમેધીમે વધે છે. ગીત પૂરે થતાં છોકરાઓ વંદે માતરમ્નો પાલ કરે છે. આ પ્રસંગે પૂરે અજવાઈ થતાં મોડા આવેલા તહેલાણીઓ પોતે આગાડી મુકરર કરેલી બેઠકે બેસી જઈ, છોકરાઓના આજ્ઞ સાથે, પેલાથી બીજાને થતી નડતર કંઈક જોણી કરી શકે છે.]

પછી વાયેલિન પર અનુદ્રુપ વાગી રહે છે.]

એક છોકરા:

માતાની પરંપુરી આજે, કંકુ તેં હિજરી રહી;
વર્ષમાં આજ તો સોથી, માનીએ મન્ય આ ધરી.

બીજો છોકરા:

સાજાશી, વંદના સોતી, કંકુ જન! ઘટે ધમ્મી;
વર્ષે વર્ષે ઝિઝગાજે, મોઢેરી પળ આપણી.

કલ્યાણ:

અજ્યા ને! એથીએ કાતાં, ચક્રબિંદુ હળીમળી;
રમન આંહી મેઢાગે, ગમને પડશે વળી.

ગીતો હોકરો:

ભાઈને રમતો બહાલી, બહેનને આરતી ગમે;
કંકુ કચ્છાણુ! વા' છ વા'! ખરાં છે મેનભાઈને.

પુરુષ:

દાં, દાં, વહી સન્ધ્ય જાનાં, મયદાને જંગમ પડો;
જતાં બાળી દો રોળી, ચલો! હો સામને ખડો.

[કચ્છાણુ અને પુરુષ સામસામી માથાપી કરે છે.
એક નામ કચ્છાણુ બોલે છે તો બીજું પુરુષ બોલે છે.]

કચ્છાણુ: મોંધો મેં મોંધો; ચંદ્ર, કુંવરજી, રમેશ, કનો;

પુરુષ: ભચુ, ગરિમ, શશિકાન્ત, મુન્દરજી, દલીભાઈનો.

રૂનમ જાદશા' મારો, બોળાનાથ મહેજડો,

રજી કોણ દવે જાણી, અગ્નિ મેદાનમાં પડો.

દાં દાં નર, પછી રૂપો, જવાદાર, બજો દવે;

ચારને ચાર જ ચાર, અમારા આંદી આ બીજા.

કંકુ બહેન કહો તે ભં, દા પહેલો વડયા તિના.

જાણ: દા, દા, છે એ ખરી વાત, કંકુએન કહો નમે;

એક: પડંતુ બહેન લેતો દાં રમે ના ભામ સાંભરે.

[કંકુ વિચારમાં પડાનવ્ય છે]

કંકુ: શિવરા!

ન ચિત એની રૂપરતો, મુન/ પર નાંવે આગ,

પક્ષ જડ કોંઈ નદિ, શબ્દ નભી મ્યું જાળ.

પુરુષ ને કચ્છાણુ બે, આગળ આવો આમ;

ઉખાણું કંકુ એક તે, પાડખાને આ કામ.

ચતુર હોય તે પારખી, પહેલો ઉતર દે.

તે ચકાવો ઘેરશે, જાણના બેસે.

પુરુષ કચ્છાણુ અને બીજા કેટલાક:

છે કજલ, અમો કજલ!

અમે શું રમત મજાનૂલ!

છે કજલ, અમો કજલ.

કંકુ: પંચાક્ષરના બે જની, નિશાપતિ કહેવાય;

જાણના વાળુ તો મળી, મુખનું નામ રચાય.

જાણ સાથે: ચન્દ્રવદન! ભાઈ, ચન્દ્રવદન.

કંકુ: સૌ બોલે મુઘાચમાં (તો) ફોકક દારી જાય;

નાયક હોય તે બોલશે, જીવન જંગલ રાય.

મોજું આજ સોદામણું, ચું ચું ચાપો જાય;

આંખ પાંખ કે પગ નદિ, ગરીબો મદારાય.

જ્યમ જ્યમ પાંતો જલ લાગ, બને મદા દાનાર,
ચતુર હોય તે ચેતશે, મૂરખ કરે વિચાર.

[ચાલીયાર રહીને]

પુરુષ: એ તો, રૂડો મારો રંગીજો હો છ;

રૂડો મારો રંગીજો હો છ.

કંકુ: ખરું કહું મુજ ગીરધા! રમત કરો ચરખાન,

દળીમળી સૌ ઉગરો, આજ રૂડી પગલાન.

[એ રોળી હાથમાં આરે છે. ચક્રમિત્ર રમતા

માટે છે. ચક્રની આસપાસ ફરતીફરતી ફરનાર

રોળી દોડધાગ કરતાં સામાનજાને ચીડવતાં, શર

ચાલતાં, પગ ડોકતાં, ફગાઈ કરતાં ગાય છે.]

રતનવત્રા! રતનવત્રા! રહેા દિલે તું મૂર્તિમન,

દેશ દાન દાર્દરિયાન, મેળવી જાળવી ફર્ન.

[અમે તેમ શીડીએ બેસે છે. એની એક

ફરીથી વધુ બેસે છે, બેઠી દોડાદોડ]

જંગમરન, ધર્મચુરન, દેશદાન...

રતનવત્રા! રતનવત્રા!...

રતનવત્રા! રતનવત્રા!.....

[રમત રીક જામે છે. એટલામાં ફરીથી રજૂશીયટું પાવતું મુઘ-
જાય છે, જે સૌ સ્તબ્ધ થઈ
કાંધા કરી જાય છે. સ્વર્ગીય
પાત્રી રજા પછી પુરજીમાં દિવ-
રજાનો સાજા વાગી રહે છે—
મંદાસાધના કંચુરમાં]

એક હોકરો:

બંદી નાદે રજુ મુજબનાં પુરના એ નિશાનો,

જાણે દેશ સમર રંગને, પુરના બિરહુ જાણો;

બેપા આજે વનન રમતા, સૌ ચલો જંગલો,

મેપા કેસ જનન કરવા. રિન કોએ 'છ' આવે.

[નિજમાં સારથી]

બીજો હોકરો: (પ્રશ્ન)

નજી નવરો પડો પુષ નિશાનકા જ એ.

દને મરદ માટ તો ગળ મુઘાવરી પાપ દે:

લો ઝૂઝવિયે રણે વન રહ્યા સાથમાં,
ઓ કમર સૌ કરી, આસિ ધરી કીઓ દાયમાં.

[દરથી દોલનો અવાજ આવે છે. રણસીંચકું
જોથી વાગતું સંભળાય છે એ વગાડતો
રણસીંચકો પ્રવેશે છે એ વગાડી રહ્યા થઈ.]

શીંગીઓ: (ઝૂંબણ)

સપૂત સામે સુગી યુદ્ધ ડંકા બેઠે
સોડ તાણી ચૂતો સિદ્ધ બને,
સ્વજનને કાજ કુરખાન કરે નિદગી
કરે લશ્કર એક તણવાર આગે;
બેઠે ને દોડ કંઈ જોઈએ ઝૂંબી રહ્યા
સર્વ કો સૈન્યની મોડ માગે,
માનને કાજ સૌ સત્ત્વ ધારી રહે,
દોડતા જન્ય સૌ દેશ રાગે.

નો: હૈ હૈ—શું શું ?

૧: (અલ્પકૃપ)

પરંતુ માંડીને વાત, કહેશે રણસીંચકો,
જો: કહે શું માંડીને વાત! યુદ્ધના ડંકા વાગીઆ.

શીંગીઓ: (કવિતા)

જ સ્વર્ગનાર સુર પરે વળી રથમણ આદલ દેખે ઝૂંબો,
મિટીતણા હોય જો દીકરા, સાંડવાં બેલન કેમ જ સૂએ ?
કુટુંબનો પૂત સપૂત જો મર્યાં ચૂકે નહિ, દેશ દુહાઈ,
મને બેઠે ને કર્મ કીર કંઈ, રાખ તું લાજ તું આજ સવાઈ.

૨: (અલ્પકૃપ)

ચલો ને જોશીએ જાઓ, યુદ્ધમાં રમતો રૂઢી,
મૃત્યુને બેઠવું સાફ, પરાધીન દશા બૂઝી.
નો: મૃત્યુના તે વિચારો શા, કરે છે શરૂમાં બૂઝા;
જોવો ડેરકરી કૂંડો, જીવન રણસીંચકા.
નો: ચલ ચલ જોયા જંગ મચા દૈ.

પરંતો દી ઝુક જના હોયા.—હો ચલ ચલ
[ન્ય યે.]

નય જીવન: (જતાં જતાં)

રણે ચરો, સૌ રણે ચરો;
રણસીંચકો સૌ રણે ચરો.
આગે જરો હો આગે જરો.
વીરતા હો તે આગે જરો.

[ન્યા ન્ય છે, એકસો કલ્યાણ બેસી રહે છે તો]

છેલ્લો જનારો: (સોરઠા)

દાથે કેકલ્ય ધાર, કલ્યાણ શીદ બેઠો મરી?

[દોડતો આવ્યો ન્ય છે.]

કલ્યાણ: (નિસારો નાખી ધીમેથી)

હેરે બેઠો ભાર, મારી તાર કો નહિ !

અંધા: (કપળતિ)

કલ્યાણ! કલ્યાણ! કદી જ બેઠો?

કલ્યાણ! કલ્યાણ! કદી જ બેઠો?

અંધા! આદો ગીદ. રથો જ બેસી?

બેઠો! તું ચિતા મનમાં ધરે શી?

[કલ્યાણ કલ્યાણને જોઈને અંધ પરી રહે છે]

આ મામ આપું રણ અંધાવે,

કલ્યાણ મારો વળ શું યુગાવે?

આ યુદ્ધ કલો વ સુણો નથી તો?

લે થા બેઠો ને સહ સાથ લેશે.

લે ચાલ બેઠો ધર આંગણમાં

સભો સમજું. . . . .

મારી નમી કૃપ લગવતો ના.

[જોઈ રહે બેઠો ન્ય છે]

કલ્યાણ: (મંદાકાન્તા)

મારી તારાં જતન સપથાં ના કદી હું લગવું,
તારી આજ્ઞા,—શુભ 'વચનથી, મર્મ મારો જાળવું;
ડંકા સુણી રણ સુચવતા રહત વેગે વહે છે.
મારી એથી સગર જીતવા દેવું રાચી રહે છે.

અંધા:

રાને કહેને, સકળ યુદ્ધે માગના લો સિધાવે,
ભારે બેઠો ગડમચલમાં? બેઠો ને જીવવાવે;
બેઠો આવી અમુલ્ય ધરી શીરને તું યુગાવે,
બીર જોઈ વળા બેઠો બીકની રેખા લાવે?

કલ્યાણ:

ગોંધી મારી ! . . . . .

માતા મારી ! . . . . .

મા મા મારી ! હવે કયળે એક તારા વિચારે,
યુદ્ધે જન્ય તલસ અદકી; મા ! કહે કલ્યાણ તારે ?

[અંધાના જોવામાં આવે બૂધી સમ ન્ય છે.]

અંધા: (સામગ્રી)

બદાહુ મુજ લાડકા, મનમાં આ તે શો ભાર !

જીવ વેળા વળી બેઠકા, કરે આ શા વિચાર ?

—બદાહુ મુજ લાડકા !

છતો રોડ દાસરો, જેમાં જુધના જુદારે,
કો વીર કેસરી જામે નિશદિન તલવાર;

—બ્દાલુડા મુજ લાડકા!

મજ તું તો દલ જોલતો, ગાગ્યા લોં છુદકંકે:
। પિતા જે નિયતો, દીપાવવા રજુનંજ;

—બ્દાલુડા મુજ લાડકા!

॥ કુળનો કુળદીવડો, આજે તારો છે વાર,
જેનયો મારો બેટડો, રહેજો ચર્ચ વન તૈયાર;

—બ્દાલુડા મુજ લાડકા!

જાંધું તને 'વિજ્યા', પિતાજીની તલવાર,
જાજીની દહીં આશિકા, પછી કોના છે ભાર?

—બ્દાલુડા મુજ લાડકા!

[ગીત માર્ક રહે છે ને એનું મારું પંખણ રહે છે
એલવામાં કંક દોડતી આવે છે, ને ગાય છે]

(સાગળી)

સૌ જોય નંજમાં નય, અને તું આંહી?

કરે શું આંહી?

અરે તું આંહી?

રજાઈ'ક શૈળ સંગળાય, અને તું આંહી?

કરે શું આંહી?

તું જુદ મહીં નદિ માજે,

તુજ ગલેન તુંથી તો લાજે,

અરે, પણ કયમ થોલી રહેવાય?

અરે તું આંહી?

સૌ સંગળાડા જોવાવે,

રજુપર ગીતો સૌ ગાવે,

સૌ શરૂ પરી સજ થાય, અને તું આંહી?

કરે શું આંહી?

સૌ જોય નંજમાં નય, અને તું આંહી?

અરે તું આંહી?

કરે શું આંહી?

[ગીત પૂરે ત્યાં એટલી રજુસીંગડાનો જોયથી
અવાજ સંમજાઈ રહે છે એ પૂરો ગયા]

અંગા: (કપળતિ)

જગ્યા! હોડો દેશ સપૂત માજે,

ખૂંજો ખૂંજો યુદ્ધનિશાન ગાજે;

ના ધર્મમાં ... દીન જરા કરાય.

શું. દેશદ્રોહી મુજ પુત્ર થાય?

કંક: છે ફર્જ લાઇ કરવી અદા એ,
ને પ્યાન માનું ધરજે સદા જે;
લે થોભ લાતું તુજ માટે વજ,
સૌ સાથ જાજે સજ આંહી શસ્ત્ર-[નય છે.]

અંગા: ને લાઇ! યુદ્ધ મુજની તું ચિતા,
રહેજે ન, તારે શિર છે નિયંતા;
બેટા! હમંજે રજુમાં સિપાવો,
સિપાઇમાના કુળ આ દીપાવો.
ને રંક માતા તુજ રંક વેશ,
તું રંક એથી નદિ રંક દેશ;
શું રંક એથી તુજ દેશ જાવિ?
જોવાવ બેટા! પગ ધન્ય આવી.
સાચો સિપાઇ નદિ શક્તિ જોદો
જુઓ, ધૂંગે એ ચઇ વીર જોદો;
જે મર્દજગ્યો, રજુમાં ડંગે ના,
પાછો દડે કે લયને અણે ના.

[કંક વજ, તલવાર, કુંકમયાળ વગેરે લઇ આવે છે. અંગા
અને કંક ગીત ગાતાં નય છે ને એને પદોચવાં નય છે]

અંગા—કંક: (ધમીર)

સમરક્ષેન મહીં તું એક;

કેસરી સમ ધરી તું વેગ,

ક્રાંતિકાળજ અગ્ન્ય તેગ.

ધારણ કર વી ... રા.

કંક: શુભાશિષ ખગ્મા વીર,

માનરદાય કંક શિર,

શુભ પ્રયાણ શકન લીર.

વારી નહીં વી ... રા.

અંખા—કંકુ: વિજયવંત, રવગેહીય,
દેશનર, તીરપ્રદીપ,

જામ, કૃપા, કૃપા, નામ,
સાચું કરે તી... રા:

સમરક્ષેન મદી તું એક

દેસરી.....

[એટલામાં રાજાએ કહ્યું
કરતા ગાનગાથા આવે છે]

રવનંતના! રવનંતના!

જાદાદુરો રાજે ચલે,

યે જંગ રાજના ચલે,

જ્યો જ્યો જ્યો જ્યો,

દેશ માટે.

જીત જ્યોત.

મંત્ર સાથ.

શીર્ષિ ગોત,

શરણીર! કૃષ્ણ કદમ.

જંગલીર! કૃષ્ણ કદમ,

જંગા, જંગા, જંગા, જંગા,

જંગા, જંગા, જંગા, જંગા.

[ગીત બંધ થઈ]

કદ્યાણુ! (કથાનન)

ઓ પુણ્યશાળી મુજ માતૃગોષ્ઠ,

એ કાલ ગતો મુજ દેશરોષ્ઠ;

હા દેશ મારો, મુજ દેશભક્તિ,

એ દેશ માટે મુજ સર્વ શક્તિ.

[આના માને પને કાને છે; કંકુ આવારણું લે
તે ને કદ્યાણુ કૃષ્ણ બંગે બળી જાયમ માટે છે]

રવનંતના! રવનંતના!

જંગા, જંગા, જંગા, જંગા;

જંગા, જંગા, જંગા, જંગા.

રવનંતના! રવનંતના!

[બંધ છે.]

અંખા—કંકુ: (કથાનન)

કદ્યાણુ! કદ્યાણુ!.....

કદ્યાણુ! કદ્યાણુ!.....

[બંનેએકબીજાને બેઠીએ છે: ૧૬૮૬ ૪૮ છે.]

અંક ૨

[વજ્રાની એક બાજુ અંકુશની નિશાન દેશના ધ્વજની
આસપાસ ચોતરો. પરીક્રમ: અંકુશ અંકુશ પાશુ પાશુ પૂરું
નંદિ. પાટો એકબીજા ચોતરો પર તેમજ નીચે ચામના
વજ્રો અંકુશ કરતા ભેડા છે. પડખે એક ફાનસમાં
શ્રીમદ્ દીવા બેઠો છે. એમાંથી એક જાણુ બેરોન ગાનો
શર કરે છે. એ ગાય છે તે દરમિયાન ગામમાંથી એક
બળે દેશી આવીને ભેટલા નંદ છે.]

એક: જા જા જા જા જા જા પ્રભાત

પંખીટું બોલે;

મધુર મધુર પાષ વાત

પૂલ તરવર ડોલે: જાજાજા

સુમંગલ ઉદય ભાળુ.

પ્રગટ થયા સોળે.

હૃદયરંગ જા કદ્યાણુ,

નાના માણુ ટોળે, જાજાજા

બેચાર: નાદ! નાદ!

એક બીજો: (સોરઠા)

એ જાણુ ભયો પરભાત! બેરોન 'વા'! એ જાણુઆ,

(દેવે) ભજન જાણુ સાથ, જુગજુગ પરભાતીઆ.

[બેચાર જાણુ જા મસલત ફરી મંદાઈ કાળ

શરીર 'વેપ્રજન'ના ભજનના કાળમાં ગાવા માટે છે.]

બેચાર:

શરણા-મારગ જેણે લીધા,

ધન ધન જાનની એની રે,

કૃષ્ણ દીવાલે, કૃષ્ણ દીવાલે,

ધન ધન. ધરણી તેની રે! મરના

જીત વિના ના જંગે કો દો

એકે મરતકે મેની રે,

જુગજુગના અમર સતીઓ.

કૃષ્ણ હરિ નિલ બેલી રે! મરના

[ચિત્રાંત: 'સમ હરિ નાન બેલી રે' ની

ધન 'હરી' કરી પડી એકદમ માત પતા]

યજ્ઞી એક જાણુ: (દેવ જારોડે સામે બેઠા-સોરઠા)

(ઓ) મુંગા કો જારોડ, નીંદર થું નાચણે ભરો?

રહી અધરી વાન, આજા હવે પૂરી કરો.

બેચાર: હા, હા, હા, જારોડ.....

બીજો: પૂરીસર મદાદાપ, જુદા વિચારે લાગીએ;

વાન અધરી લાંબ, આગળ આં ઘડી ચાલીએ.

એકબે: વા! વા! રે! શાખારા! હાં બારોટ.....

બીજા એકબે: બમા બમા બારોટ....

[બારોટ બેખારે છે, તેવારી ફરે છે. ધીમેધીમે હવે અન્ધવાળું પણ ડીક પથરાઈ રહ્યું છે. બારોટ જરા આનંદ આવી બેસે છે, રફાર થાય છે. દરબાન દોલક વગેરે સાજાની પણ તેવારી થઈ રહે છે.]

બારોટ: [બેસતાં તાતાં ચોગ્ય અભિનય, અવાજના આદાદ અવરોહ, મુખ પર છદા, જુરસ્તો, ક્રોધ, આતેષ, વગેરે બાવબંકમણ રાખે.]

એ... એ...

નાગડખીન નાગડખીન, નાગડખીન નાગડખીન,
નગડખન નગડખન બજ રલા રજુકા;
કકડખીન કકડખીન, કકડખીંગ કકડખીંગ.....

કકડખીંગ કકડખીંગ મુખી રજો ચરે વીરબંકા.
ડીંગડીંગ તાલ, ડીંગડીંગ તાલ, ડીંગડીમ.....

ધમ ધમમમમમ ધમ ફૂજ રહે ધમ માર્પી;
કડીંગ કાંગ કડીંગ કાંગ ડીંગડાંગ ડીમડાંગ....

કમ મમમમ ડં મુખી, વીર વધાયની નદી નરુપી.

પહેલો—બીજો: વાદ બારોટ!

બારોટ: (કવિતા) એ....

આદલ ધુમટ હોડ અપરસે તેજભરી દવિ નભમે આગે,
અગન મોહમે ચંદ્ર હુપત પૃથિવી સખ તેજ મુતેજગિયાયે;
ભટ્ટ સુભટ્ટ જ આર પટાપન નાહી દોસે ચમકાર છવાયે,
અંગ મહી કર સગ અસિ દમ્ય દેખ લોભો પુરવીરા' રાયે.
બેત્રાયુ: 'પુરવીરા' રાયે... ઓ...

બારોટ:

કવિ મુગ્ધ પરી, કવિ નવ લરી, સખેડ નરી, હરી ન મરી,
અસિ અરિ માણ મિરાવે.
અમકથમક ચલુ દિશ, ચરખ ફરંતી રીપ, ગપ્પ ચતુર જંગમલે.

પદ પટલ પટન પટપટ, ફર ફરંડ ફરંડ ફરંડ ફરીફરી ફરંડાવે,
શરધીર નરરીર ફજહીર, બલ અરપૂર કર વલનાર નવાવે,
બે ચાર: વાદ વાદ બારોટજી...

બારોટ: ઓ બાણ બાણ બાણ બખણ બખણ બખ
બાણ બખણબખણબાણ બાણબાણ.....
[કંક દોડતી આવે છે.]

કંક: (અનુષ્ટુપ)

મંદિરે, મિખરે બાગી ઊડતી ધુળતી નિશા?
છતીને આપના પીરો, દશે ચું આપણી દિશા?

[પાંડવ સ્ત્રીઓનું ટાણું પણ આવી રહે છે. બમા રફો નજર કરવા ક્રોધ થઈ જાય છે, ક્રોધ કંઈ બેસતું નથી. ફરજ વાદિતો વાગી રહે છે.]
ધીમેધીમે ધોડાના પવના દાબડાને અવાજ સ્પષ્ટ થતો જાય છે ને પછી કોઈએક બંધ થઈ જાય છે.]

મેનાનાયક: (દોડતો આવીને—અનુષ્ટુપમાં)
દેના વધામણી પહેલી, આઓ છું દોડતો અદી;
છલા છે આપણે તોયે... શુભાઓ વીરમે ભદી.

એક: શાખારા!

બીજો: કોણ?

ત્રીજો: દે!

ચોથો: ચું!

એક: માંડીને તો કહે વાત, આવડું અધુરું કહે!
કિયે એ દીરંગ મોંઘો, કહે બાઈ! બધું કહે.

નાયક: (હિતાવશે—વચનતિ)

રોપ્યો દત્તો જ્યાં જયરથંભ ભાંડી,
ખેલા ધસે એક ગિજાતવહી;
રંગો પહોંચે ગણુવો વિજેતા
તે પક્ષ એવી કબૂજાત—

બે ચાર: ચું ચું?

નાયક: [જસ ધીમેધી]

રોપ્યો દત્તો જ્યાં જયરથંભ ભાંડી,
રંગો ધસી જાય નિજાત નેતા.
પહેલા જ રંગે એ ગણુવો વિજેતા
એવી કબૂજાત કરી લદવા,.... ને.

પાંચમી જાયુ: ને—? ને—?

સીઆ પચુ: ને—? ને—? ને—?

નાયક: સૌથી વધો આગળ એક શર,
સૌથી વધો એ....

એવો ધર્યો ને....

નેની શું કાર્તિ....

દાણે, ધન ને....

દોડ્યો જ દોડ્યો....

કે શત્રુ દાર્યો....

કેવો સત્તાવે તક્તાર! એરી

ભાળી કદી ના....

ઓ વીર પૂત....

એ શરૂ હત....

પહેલો ધર્યો એ જ્ય તો ગણ્યો;

કલ્યાણુ હરિશ રણમાં હણ્યો.

[મોહું દાણુ એસી નય છે.]

પાંચદસ: કલ્યાણુ! રે! ઓહ!...

હેં? ઓ પ્રભુ! સા..!...

[ખૂણામાં કલ્યાણુની મા એમાન મધ પડી છે. તે

પર કંઈક ફણુની સાંતિ પડી બધાની નજર પડે છે.]

કંકુ: (રાત્રી)

કલ્યાણુ! માડી!....

કલ્યાણુ! વીરો!....

કલ્યાણુ! આત્મ!....

કલ્યાણુ! મારો!....

[એવાના પગ આમળ રાત્રી પડે છે. એકદમ એકાદ વાદિ-
ત્રનો ચીસ નાખતો ત્યાર રૂટે છે, પડી કંઈકું સાનિ
પથશય રહે છે. કોઈ દાક્ષિણ્યવાતનું નથી પછીથી પાછળથી
સૈનિકો ધીમેધીમે આવી એકઠા થઈ યુધ્ધ રહી એવા કરે
છે. એવામાં એક, એક મૂર્છાગાંથી એવા સમઠી હતા
યાવ છે અને આવેશમાં સૈનિકો તાર પડે છે. એકાદ
બેને બેઠે છે; એકાદનાં એકાદનાં છે; ખડખડાટ
દસે છે; 'કલ્યાણુ કલ્યાણુ' બે.લની ચીતારામ ફરત મોટે

છે; અને પછી પોતે એકઠી આવેશમાં જ તાળીઓ વાજી,
અરબો ગાત્રી હોય તેમ, ગોળ ફેરે છે. એ એકાદને ફેર
ફરી રહે છે ત્યાં ધીમેધીમે એકઠી થએલી ગામળી એકી
ખણુ એના અરબામાં બળી નય છે.]

અંગા: પાક્યા કુળદીવા!

એવા ઘરા છતે સંભામ, પાક્યા કુળદીવા,

જેણે બીડી છે દેયે દામ, પાક્યા કુળદીવા,

એણે પ્રીમાં છે આમર કામ, પાક્યા કુળદીવા,

એની કીરન ગામેમામ, પાક્યા કુળદીવા,

એને દિલે વરયા છે રામ, પાક્યા કુળદીવા,

એ તો જનશે રે વૈકુંઠમામ, પાક્યા કુળદીવા,

[આવાંઆવાં એવ પડકાર પડે છે. બધા દગર દગર મેક મેક
છે. કંકુ પાસે નય છે, એણુ કહો અને વદ સીએ, પડી
નય છે; તેમના એક છસસાથી કંકુને કંઈ કદી માથે દગ
મૂર છે, સીની આંખમાં પાણી બસાએસા છે તે તેમના ભૂટે છે]

કંકુ: [રડતાં—સો.રકા]

રે વીરા કલ્યાણુ! મોંધા કાં ચાલ્યો વલો!

તે મે એત્યા પ્રાણુ! માડી! માફ મે ગદિ....

[સૈનિકો આમળ આવી, એવાને પડે
પડી રહે છે ને સો સાથે મેલે છે]

સૈનિકો: જય અંગે! જય અંગે!

જય અંગે! જય અંગે!

[બધા જય અંગે બોલતા મોટી પડે છે. એકી રક
પડી સર્વે સાંદ મધ નય છે. એવાર મેનિકો ફર-
વાર ને, કંકુ ભાવી એવા પર ચઢાવી બટ મીમેથી—

અંગે માનરમ,

વંદે માનરમ.

—આવ છે અને પડારો પડે છે]

અન્નવદન ચીમનસંત મહેત

[ચિ ત મ ર : ર તિ સં ક ર પં ડિ ત]

ચારિત્ર્યની સમજતા . . . જ્યાં સુધી નિર્મિત મનુષ્ય પાપથી પોતાનું પેદ બને છે ત્યાં સુધી
ધનપાનનું શુદ્ધાચરણ પૂરેપૂર્ણ નિર્દોષ નથી. તદ્વત્ જ જ્યાં લગી અજ્ઞાનીનું અચારણ અશુદ્ધ છે, ત્યાં લગી
જ્ઞાનીનું આચરણ પૂરેપૂર્ણ નિષ્કલંક નથી—ત્યાં સુધી સંસારમાં ચારિત્ર્યની સમજતાનું રાજ્ય નથી.—પ્રો. પૂ.ચ

વસંતના સૂર

ચિત્રકાર - ચન્દ્રવદન ભટ્ટ

ચાંગાડાળની ઘરામાથી કૂળન કરતી કોકિલાએ જળ ભરના જતી સુંદરીને એ ધડી યમાવી દીધી છે. વાતાવરણની કોકાંત સુંદરતામાં વસંતના રંગો રેલાઈ રહ્યા છે. બાઈ ચન્દ્રવદને કોઈ પણ કળા-સાગ્રામાં કે વર્ગમાં ચિત્રશિક્ષણ લીધું નથી. માત્ર નૈસર્ગિક સંસ્કાર ને સ્વપ્રયાસથી પોતાની કળાને વિકસાવી તે આઠલી કલાએ પહોંચ્યા છે. હાલ તે ગડિયાદની હાઈસ્કૂલના વિજ્ઞાનશિક્ષક છે.

એધર્વકન્યા

ચિત્રકાર ન. શા. ભેગી

કો' એકાંત સરગાં રનાન કરી આકાશે ચઢી જતી આ એધર્વકન્યાનું લાવણ્ય કલ્પનામૈત્ર છે એટલું જ તે હવામય લાગે છે. બાઈ નંદાતંગ લાલછ ગેરોએ નાનપણમાં જ જિત્તી બતા શુભાશી અને કુમાર વધે માતાનું મુખ બોલ્યું. તે પોર-બંદર પારોના માધવપુર ગામના રહીસ ગિરનારા પ્રાણજી છે. તેમના મામા મુંગદમાં મુખિયાછ હોવાથી તેમને ત્યાં રહી બણ્યા. એક વખત એ ધંધા વિરૂદ્ધ લેખ લખવાથી મામાનું ધર છેડતું પડ્યું અને મુંગદની રૂલ આદ આટમાં દાખલ થયા. એમના છત્રનાર્ગી નીડરતા અને સત્યવક્તાઈથી એટલી જ દયાહિન પધાન છે. ફસાની મૂન અને સંયમથી એમનું વ્યક્તિત્વ અજળ પડાયું છે. એમનામાં બેવરવાદને મુજબતા એક સાથે વસે છે. શુભસન મગ્દળ બને એવા એ ચિત્રકાર છે.

નિસર્ગપ્રેમી, કલાકાર, લાપાઓનો અભ્યાસી, પ્રવાસશીખી

એવો વિવિધ જ્ઞાનપિપાસુ હોલ્ડેવાસી જન્મતાઓ લૂધ ફેડરિક

કરીઅર

સં

વત-૧૯૮૧ની પાનખર લીની યદ્દ હતી અને કાંગડી યુરુકુળના ઉપવનમાં વાસન્તી સોભા પ્રસરતી હતી. ખીસેલાં પલાશપુષ્પોનો મધરન્દ ખીવા માટે નાનીનાની ફૂલચકલીઓ ફૂદાફૂદ કરી રહી હતી. એકા સોદામણી સમયમાં એક દિવસે જાણેર પછી ત્રણેક વાગે એક યુરોપીયન યાત્રી ત્યાં આવી ચડ્યો. આકાશી રંગની ઝોની ઝાંખો, તપખીરિયા રંગના શિરના વાળ અને ફ્રેન્ચ કટની ઝોનીનાનીદાદી બેઠ-ને અમને લાગ્યું કે એ ક્રાઇ ફ્રેન્ચ હશે. ખાખી કોટ, ખાખી પાટલુન, એક સાફું પહેલુ, ખાખી ખડતો ને દાથમાં મટોડી રંગની એક સાદી કામળ, — આટલો જ એનો સરસામાન. એક યુરોપીયન યાત્રી અને દૈનિક વ્યવહારની આટલી થોડી ઝોની પરતુઓ બેઠને અમને જરા અચ્છો થયો. પછી તો તપાસ કરતાં વળ્યાં કે એ એક હમ (હોલ્ડેવાસી) વિશ્વયાત્રી છે અને ફરતો ફરતો યુરુકુળનું નામ સાંભળાને આગ્યો છે.

આશરે અપ્પવનનો સમય પૂરો થય ગયો એટલે અમારી હોસેજ (મહાવિદ્યાલય)ની 'વાળવંશિની સભા' તરફથી એ વિશ્વપર્વટકની યાત્રા સાંભળવા માટે એક સભાની યોજના કરવામાં આવી. યુરુકુળના ગધા જ બહામચારીઓ, અપ્પાપકેર અને કમચારીઓ હોશિયોરે બેગા થઇ ગયા. કાળા પાટિયા ઉપર દુનિયાનો નકશો ટાંગીને એણે અંગ્રેજીમાં પોતાની કથની શરૂ કરી:

'મારું નામ લૂધ ફેડરિક ફેરીઅર. હોલ્ડેવાસી મારી જન્મભૂમિ છે. હાલ મારી ઉમર સતાવીસ વર્ષની છે. હું હજુ અપરિણીત છું. નાનપણથી જ મને પ્રકૃતિનિરીક્ષણ, પર્વતન, જુગોળ અને ચિત્રકલાનો શોખ છે. એક વાર આખા વિશ્વની યાત્રા રટીઅર મારફત હું કરી ચૂક્યો છું. આ મારી દુનિયાની ઘીછ યાત્રા છે ને તે પણ ઘણે ભાગે પગરસ્તે જ, બાધ્યાવરચામાં રાખામાં બાંધતો દત્તો સ્વાસ્થી જ મને જુગોળ, ઇતિહાસ, બ્રમણ અને ચિત્રકામ ખૂબ પ્રિય હતાં. જુગોળ ને ઇતિહાસમાં તો હું મારી શાળામાં પહેલો નંબર રાખતો.

નેપાલેન્ડ (હોલ્ડેન્ડ)માં તડકા બહુ નથી પડતો. સૂર્યમાં બેસીને અભ્યાસ કરતી વખતે જહાર સૂર્યનો તડકો બેઠને માફે મન બહાર જવા માટે તરફડા કરતું હતું. તડકામાં જહો પર બેઠેલાં પક્ષીઓને બેઠને મારા

હૃદયમાં ભમીઓ હાલતી કે હું પણ એ તડકામાં જહો ને આવી ખુશી દવામાં પ્રકૃતિની ગોદમાં જીવન વ્યતીત કરતાં એ પક્ષીઓની જેમ હું આનંદમસ્ત ગતી રહું. ચિત્રકલાનો પણ મને ઘણો શોખ હતો. તેનો અભ્યાસ મેં ઘર આગળ જ કર્યો છે. કેમકે મારા પિતાશી પેરન્ટિઅ સાફે બાળતા. પછી વિશેષ અભ્યાસ મેં મિસ્ટર લોબો (Lobo) પાસે કર્યો છે. તે જ મારા ચિત્રકલાના ગુરુ છે. એ ગેમરફોડના મુખ્યાત ચિત્રકાર છે અને કામ પર ચિત્રો દોરવાનું કામ ઘણું મુંઢર કરે છે.

સન ૧૯૧૬માં મેં મારી પહેલી યાત્રા શરૂ કરી. હું રટીઅરમાં એક કાર્યકર્તા (ઓફિસર) તરીકે રહ્યો. રટીઅર હોલ્ડેન્ડી એક કંપનીની હતી. હું રીપીઅ અમેરિકા ગયો અને ત્યાંથી આફ્રિકા, બારનવર્થ, બાવાસુમાના વગેરે દીધા, ચીન અને તપાલની યાત્રા કરીને ફરી અમેરિકાના ગંદક સાન્ક્રાન્સિસકો પહોંચ્યો. આ યાત્રામાં મેં કલકત્તા, અને તેની પાસેનાં ગામડાંઓનું પણ અવલોકન કર્યું. આમો મને મુંઢર લાગ્યાં. મારા મનમાં ઘણા દિવસથી પૂર્વેથી પ્રાકૃતિક શોખા જોવાની ઇચ્છા હતી અને તે પૂરી થઇ. ચીનના શેકા મને ઘણા પરિશ્રમી લાગ્યા. તેઓ દાથની કારીગરી સારી બાળે છે પણ તેમનાં ઘર બહુ મેઝાં રહે છે. જાપાનમાં મેં બોધું કે જાપાનીઓ પોતાને યુરોપીયનો કરતાં પણ

હોવા માને છે. તેઓ ખૂબ સ્વચ્છ રહે છે ને તેમના પ્રત્યેક કાર્યમાં કલા હોય છે. તેમનો સ્વભાવ આંતરી અને મળવાના છે. તેઓ અભિયોગી સારા સહકાર કરે છે. સાન્નિધ્યસરોમાં જે બીજાનું દર્શન એવું, તેમનું જીવન કૃત્રિમ લાગે છે. પ્રત્યેક કાર્યમાં વ્યાપારિક દૃષ્ટિબિંદુનું

કવિ

લેખક અને આલેખક

કૃષ્ણલાલ કીધરાણી

સુખની બિયડી આંખ,
કવિની પમણી પડી:
હૃદયની તુંગીમાંથી
લાવના-દંડિકા ચડી.

કાળજે કવ્ય કોરિયું,
તેજ ભક્તિ તણું ભર્યું:
ભિમિની જ્યોત્સ્નામાં તો,
કલ્પનાનારથી મર્યું.

લલિતા એકતારા શા
કવિનું માન હાવડ્યું.

જ મદત્ત છે. તેમાં કલા પ્રત્યે પ્રેમ નથી. માનવીય લાગણી (Human feelings) ને તેમાં જીવનમાં મને ઘણો અભાવ દેખાતો. જ્યારે હું ન્યૂ યૉર્ક પહોંચ્યો ત્યારે યુરોપીય મદાયુદ્ધ સમાપ્ત થઇ ગયું હતું તેની ખુશાલીમાં તેમાં એક અવાડિયા સુધી આમોદપ્રમોદ, દલસંગ, મીનિ-

ઓળખ વગેરે ધામધમથી થઇ રહ્યાં હતાં. અહીં જે કેટલાંક નવાં દરજો લેખાં. રાષ્ટ્રલગ્ની કિંચ બેર જર્મનસત્રાર કેસરની મૂર્તિ રાખી તે આખા સહેરમાં ફેરવી દીધી. નાનાંનાનાં છોકરાં કેસરની મૂર્તિ જનાવીને, તેમના દાસમાં દાસકડી પહેરાવીને સહેરમાં આમતેમ ફરવા દતા. સત્રાર કેસરની મૂર્તિ પાછળ તેઓએ લખ્યું હતું—“Go to St. Helena. Go to Hell. (સેન્ટ હેલીના જાઓ, નરકમાં જાઓ.)”

એવી જ રીતે સહેરની રાક્ષા પર ટેકાણેકાણે સત્રાર કેસરનું કૃત્રિમ પૂતળું જનાવીને તેમનું કાનું કરેલું મોડું કલાપૂર્વક લટકાવી રાખ્યું હતું. આખા સહેર માં ખૂબજ, વાદન અને ટોલ વાગી રહ્યાં હતાં. ટેક-ટેકાણે સિંચાઇઓ દાર પાંને છાકરીઓ અને મદિલા-ઓ સાથે ગાયરંગમાં મચગૂલ હતા. દસ દિવસ સુધી મોટર, ટ્રામ, સીનેમા, નાટક વગેરે મૂક દતાં. ન્યૂ યૉર્કથી હું સીધો મારે ઘેર દાખ જઈ રહ્યો. આ પહેલી યાત્રામાં મને અનુભવ થયો કે જદાજની યાત્રા અને તેનું જીવન અનિશ્ચય વિલાસી અને તામસિક છે. શ્રેષ્ઠ ખૂબ દાર પીતા વ્યસન તથા દુશ્ચાલમાં ડુબી રહેતા.

પહેલી યાત્રા પછી એક વરસ સુધી હું ઘેર રહ્યો કે ફરી પ્રતિનિર્ધારિત નથા પૂર્વના દેશો જવાની મારી ઇચ્છા તીવ્ર થઈ. આ વખતે હું માત્ર આર્થિક રૂપિયા અને ચિત્રકલાનો થોડો સામાન લઇને પગરસ્તે વિશ્વની યાત્રા કરવા માટે નીકળ્યો. મારાં માતાપિતાનો મન એમ હતું કે મૂર્ખો રૂબડીરૂબડીને એતલુ દિવસમાં આપણે પાછો આવશે. પણ હું તો મારા નિશ્ચયમાં અડગ હતો. ઘેરથી નીકળીને મેં ફ્રાંસ, ઇટલી, આસ્ટરિયા, મોરોક્કો, અંગેરનાન, ઇરાન, વગેરેની યાત્રા કરી. આ સફરમાં મને ઘણી મુશ્કેલી પડી. રસ્તામાં પેઈન્ટિંગ અને પાટિયોં ચીતરવાનું વગેરે કામ કરીને હું ખર્ચ-જોગા પૈસા કમાઇ લેતો હતો. એકવાર તો રસ્તે લૂંટારાઓએ મારા પાટલૂન સિવાય બીજાં જથ્થાં વસ્તો ઝૂંટી લીધેલાં. અંગેરનાનથી રીમર મારફત હું પાછો મારે ઘેર જતો રહ્યો અને થોડા દિવસ રહીને ફરી પગરસ્તે યાત્રા માટે પ્રવાસ આદર્યો અને જર્મની, ઓસ્ટ્રિયા, જાસ્કન, મિસર, પેરોસ્ટાઈન, તુર્કિસ્તાન ને ઇરાન સુધીની યાત્રા કરી. ઇરાનના ખુશાવર બંદરથી હું સીધો રશીયર મારફત કરાંગી પહોંચ્યો. હૈદરાબાદમાં થોડોએ

મારો ખૂબ સત્કાર કર્યો. મેં ચિત્તોડ, ઉદયપુર, આહુ, ઉજ્જવન, વડોદરા, સુરત, અમદાવાદ અને મુંબઈ વગેરે શહેરો જોયાં. ઉદયપુર મને સૌથી સુંદર શહેર લાગ્યું. અમદાવાદમાં મહાત્મા ગાંધીજીનાં દર્શન માટે પણ હું ગયો હતો. પણ તે વખતે તેઓ બદારમત મથા હતા. પ્રજા હું પંખળા તરફ ગયો અને મુલતાન, અમૃતસર તથા પતિવાળા વગેરે શહેરો જોતોજોતો દરદાર આવ્યો — અને હવે તમારી મામે હાજર છું.”

મિ. ફેરીયારને તો વિચાર હતો કે જોગલ કલાકમાં ચુરુકલ જોઈને હું પાછો જતો રહીશ. પણ અમારા અનુરોધથી તેમણે જે દિવસ માટે ચુરુકલમાં રહેવાનું કમ્પ્લે કર્યું. અમે તેમને એક એરડા આપ્યો. સાંજે બોજન કરવા માટે તેમને સાથે લઇ ગયા. બોજન કરવા માટે એ યુરોપીયન છે એમ ધારીને અમે શિવાજી મુજબ અમ્મા લાગ્યા, પણ એમણે તો વગર અમ્મે આપણી દળથી જ ખાતાનું શરૂ કર્યું. તે દિવસે બોજનમાં ખીર અને શાક મિ. ફેરીયારને ખૂબ સ્નાહિત લાગ્યાં. તેમણે કહ્યું કે ‘મારે માટે ખાસ બોજનની કશી વ્યવસ્થા કરશે નહિ. મને તમારું બોજન પ્રાપ્ત સાડે લાગે છે. પછી તો ચુરુકળનું જીવન અને વાતાવરણ તેમને એટલું ગમ્યું ગમ્યું કે તેઓ આજો વખત અમારી સાથે જ રહે, જમી, સુએ અને બીજાં કાર્યો કરે. અહલચારીઓ સાથે તેમનો એવો સ્નેહભાવ અને ગિનાચારી થઇ મયાં કે તેમનું જીવન અમારા જીવનમાં જ એતિવાત થઇ ગયું. અને મિ. ફેરીયાર ચુરુકલમાં જે દિવસ માટે આવ્યા હતા તે લાગલગત પાંચ વર્ષ સુધી રહ્યા! આવ્યાને બીજે જ દિવસે અમારી પાસેથી કલર જૉક્સ (રંગની પેટી) ને પેનિસલ લઈને ચુરુકલનાં પ્રતિનિધિઓ દોરવાનું તેમણે શરૂ કરી દીધું. થોડો સમય વીસા પછી એક દિવસે તેમણે આ લખનારને કહ્યું કે ‘મારું એક ભારતીય નામ પાડો.’ મેં તેમને ‘ડેવેન્દ્ર’ નામ સૂચવ્યું અને સ્વાગતી તો આપ્યા ચુરુકલમાં તેઓ ‘ડેવેન્દ્ર’ નામથી જ પ્રખ્યાત થઇ ગયા. ચુરુકલમાં આવ્યાને ત્રણવાર દિવસ થતાં જ તેમણે હિંદી અને સંસ્કૃત ભાષાનું અધ્યયન શરૂ કર્યું. અહલચારીઓ તેમને હિંદી અને સંસ્કૃત શીખવતા અને તેઓ અહલચારીઓને જર્મન, ફ્રેંચ, ચિત્રકળા, રેખાચિત્રણ વગેરેનું શિક્ષણ આપતા. ગોગર્દશન, ઉપ-

નિપદ ને ગીતા પ્રત્યે મિ. ફેરીયારને ઘણું ગાન થયું. અને તેઓ પોતાનું જીવન એક સાધક જેવું ગિરોળ માળવા લાગ્યા, જોકે તેમની પ્રકૃતિ તો મૂળથી જ સાસ્ત્રિક, સ્નેહપૂર્ણ ને સરળ હતી. એક અહિનામાં તો તે સુંદર અસુરોમાં નાગરી લિપિ લખતાં શીખી ગયા.

ઉપેન્દ્રજીનું જીવન એટલું તો સાદું કે એક મહિનાનું એમનું બોજનખર્ચ માંડમાંડ દસ રૂપિયા આવતું. લીલાં શાક તેઓ ખૂબ ખાતા. માંસ કે દારૂ, બીડી વગેરે કેશી વસ્તુઓનું વ્યસન તો તેમને પહેલેથી જ નહોતું. દયાકૃતિમાં તો તેઓ લેનખર્ચો જેવા હતા. વર્ષોનાતુમાં ચુરુકલમાં સર્પનો ઉપદ્રવ ખૂબ હોવાથી અમે સર્પ મારતા ત્યારે ઉપેન્દ્રજી કહેતા કે મારવો હોય તો એકદમ મારી નાખો પરંતુ કદ આપીને કે રીયાળીને કાઢીને મારશો નહિ. પશુપક્ષીઓ પ્રત્યે તેઓ અત્યંત પ્રેમરાખતા.

જીવન એટલું ગિરોળ કે વનોથી ઘેરાયેલા ચુરુકલનાં વાનાવડણમાં રાતના તેઓ એકલા બેસી સૂઈ રહેતા. ફરવળી મરજી થાય તો ખસતો લઈને દિમાલવનાં વનોમાં ચારપાંચ દિવસ સુધી ફરતા રહે. અમને ખબર પણ ન હોય કે કયાં ગયા છે. પાંચેક દિવસ પછી આવે અને અમે પૂછીએ: ‘ડેવેન્દ્રની ક્યાં ગઈ છે?’ તો જવાબ આપે—‘જરા ઘસેંકો નિશ્ચય થાય!’ આવા ભગણે કરતાકરતા તેઓ ચુરુકલની આસપાસનાં વીસ વીસ માઇલ સુધીનાં વનોના ભોમિયા થઇ ગયા હતા.

શીમતી મીરાંજીબેન (મિસ રસેડ) ચુરુકલમાં આવ્યાં ત્યારે તેમણે ઉપેન્દ્રજીને પૂછેલું કે ‘હવે તમારી શી ઇચ્છા છે?’ ઉપેન્દ્રજીએ જવાબ આપ્યો: ‘હું શાંતિની શોધમાં હતો, એ શાંતિ મને મળી ગઇ છે. હિંનામાં મને હવે કોઈ વસ્તુની ઇચ્છા રહી નથી.’

સ્વભાવના એ ખૂબ સાદા, સરળ અને મીઠા માત્ર પહેરણ અને નિકર પહેરીને ફર્યા કરે. સોની સાથે પ્રેમથી મધુરપણે વાત કરે. સદા પ્રસન્ન રહે. માત્ર કાંઈકાંઈ વખત તેમને પોતાની માતાનું વ્દાન યાદ આવતું ત્યારે પોતાના ખાટલા પર બેસીને રડી પડતા.

ચુરુકલમાં અમે સર્વ અહલચારીઓમાં ભાઈસુરેન્દ્રનાથજી આધુર્વેસલંકાર તેમના સૌથી મનિષ્ટ સ્નેહી છે. એકવાર અમે ગયા યાત્રાએ જીપડી ગએલા પાછળ ઉપેન્દ્રજી એકલા ચુરુકલમાં ગિમાર હતા. સુરેન્દ્રભાઈએ તેમની સેવાનો બાર પોતાના ઉપર લીધો. ત્યારથી

प्यारे भारत बसिन्दे

मैं देख सात के प्रशान्त हृदय दुनिया में चुलबल है, मैं
जन्म में तुमकुल में पहुंचने पर मुझे शक्ति मिल गई
है। तुमकुल में मुझे बहुत बड़ा रत्न मिल गया है।
सत्यार्थ और मोक्षार्थ का शिखर मर बड़ा रत्न है।
इस रत्न का प्रकाश सारे जीवन में मेरे मन में रहेगा।
मुझमें भी सफल और शिखर दिव्य के संधान है। तुम
कुल का धर्म प्रकृति के पीछे भागने वाली दुनिया के
तिरस्कार प्राप्त है। जो कि समुद्र का भी रत्न का
बच्चा है।

पाप नाशिकी, पेटे दन की स्मरना नाहिए। प्रवे
 जाहू अ पापिपात नाहिए। प्रवे दलो में अत्र
 से गलति स्मरना। नी तुहारे अत्र है, ओ अत्र
 एक पहाड़ी मेज पर हो है। पानु हिन्दुस्सानी पात्र
 से हो हो है। स्मरना अत्र हो हो। प्रवे
 में हो नाहिए। हिन्दुस्सानी अत्र ॥

મિ. ફરીઆર (કોપે, ટ્રેડ)નો ગુરુકૃષ્ણવાસી વિદ્યાર્થીઓને.

संदेशः तेभन्ता नागरी हस्तलिखितेभ्यां

મુરેન્દ્રભાઈ સાથે ઉપેન્દ્રજીની અત્યુચિત મિત્રાચારી જાણી ગઈ, મુરેન્દ્રભાઈની ઇચ્છાએ ઉપેન્દ્રજી ગમે તે રીતે પરી પાડે. મુરેન્દ્રભાઈ ત્યાં જતા ત્યાં ઉપેન્દ્રજી પશુ સાથે હોય. મુરેન્દ્રભાઈ દયાવાનાં ઉપાડે તો ઉપેન્દ્રજી પશુ પોતાનાં કામ પડતું મૂકીને તેમાં સામેલ થાય.

નવીનવી ભાષાઓ શીખવાનું ઉપેન્દ્રજી ગદ્ય
ગદ્ય, યુરોપની કવિ, અંગ્રેજી, લૅટિન, ફ્રેન્ચ, જર્મન,
ડૅનિશ, નૉર્વેજિયન, સ્વેડિશ, હટ્સલિયન વગેરે ભાષાઓ
ઉપરાંત તેઓ ફારસી, અરબી, હિન્દુ વગેરે ભાષાઓ પણ
સારી રીતે જાણના. યુરુકુલમાં આવીને તેમણે દિંદી,
સંસ્કૃત, યજ્ઞવલ્કી, બંગાળી, યુરુમુખી વગેરે ભાષાઓનો
અભ્યાસ કર્યો હતો. યુરુકુલમાં એક વર્ષ રહ્યા પછી
તે તેઓ અમારાર્થી સાથે દિંદીમાં જ અવધાર કરતા.
યુરુકુલમાં રહીને તેમણે યોગવર્દન, મીના, હર્મિયદ,
પંચતંત્ર, રઘુવંશ, મેઘદૂત, વાલ્મીકિ, રામાયણ, મત્સ્ય
પ્રવચન વગેરે ધણા સંસ્કૃત અને દિંદી ભાષાનાં પુસ્તકોનું
અધ્યયન કર્યું હતું. પાઠપઠી તે તેઓ યુરુકુલ મલા-
પિલાપ્તમાં જર્મન અને ફ્રેન્ચ ભાષાઓ તથા જિમના-
સ્ટ્રિક (ચ્યાયામ)નું અધ્યાપનકાર્ય પણ કરતા હતા.

પ્રમુનિનિરીક્ષણ અને પ્રમુનિગિત્ત્વ ઝો ઝેમનાં
પ્રિય કાર્ય હતાં. ઝેમની રહેવાની ઝોરડીમાં જવઝો
તો જવજવનાં મરેકાં પંખીઓ, તેમના પીછાં, જંતુ-

આની આમરીઓ, સર્પોની કાચળીઓ, પક્ષીઓના
માળા, વિવિધ વનસ્પતિઓનાં પાંદડાં, પુષ્પો અને
ખીઓ તમને નજરે પડે. તે સિવાય પોતે જનાવેલાં
લાકડાનાં ઢગકડાં, પ્રતિવિચિત્રો, વાંસળી જનાવેલી વિ-
વિધ કલામય વસ્તુઓના સંગ્રહસ્થાન જેવું એમનું
નિવાસસ્થાન તમને માત્રમ પડે. આ લખનારે તેમની
પાસેથી મેળવીને હુરેપના અિજ્ઞાનિત દેશોની ટપાઢની
ટિકિટોને એક સાથે સંગ્રહ તૈયાર કર્યો છે. ભારતની
જુનીજુની વસ્તુઓ એકઠી કરીકરીને તેઓ પોતાની
માતૃશ્રીને મોકલના દના. શુરુકૃપાનાં મકાનો, રક્ષે,
કાગડ, ગાયો, કુતર; વગેરેના રક્ત્ય હોરીદારીને તેઓ
હોલ્ડ મોકલના. અમારી સામૃદ્ધિક કીડઓ અને રમતો-
માં પણ તેઓ ખૂબ હોંશથી ભાગ લેના શુરુકૃત
પ્રત્યે તો તેમને અત્યંત મમતા થઈ મઈ દની. અર્ધ
દેનાં તો તેઓ અમારા જીવનાના અંત જની મથા દના.

ભારત અને ભારતની પુરાતન સંસ્કૃતિ પ્રત્યે ઉપેન્દ્રજીના મનમાં અત્યંત ગાન હતું. ભારતની પ્રાચીન કસરો વગેરેની પદ્ધતિ પણ તેમને અત્યંત સાચી લાગતી. ધર્મી દૃષ્ટિ રમતો તેઓ-શીખી ગયા હતા, અને એક વાર તેમણે કહેલું કે હું યુરોપ જઈને ભારતીય શાસ્ત્રની અને રીતના પ્રયોગો લાંબા લોકોને બતાવીશ.

એમની સારથતા, સાદાઈ ને રંગદ્રશ્તિ જોતાં નેમો
સંવ જ્યેષ્ઠા લાગતા. એકાંતમાં શાંતપણે કામ કરવામાં
એમનો સ્વભાવ હતો. પોતાની પાછળ તેઓ ચુરુકામમાં
તેમની ચિત્રકલાના પ્રતિનિધિતરીકે ભાષ આત્માનંદજીને
મુકી મથા છે. ઉપેન્દ્રજીની ચિત્રકલાની શૈલીને ચુરુકામમાં
ઉપસનાનક ભાષ આત્માનંદજીએ અપનાવી લીધી છે.

આને બે વર્ષ થયાં તેઓ પોતાને વતન ગયા છે. યુરુકુળના ઝોંક રૂઝાનક જામ નરેન્દ્રેય વિદ્યાલંકારે મુનિયમાં આવેલા એવી ત્યાં તેમને ખજાર મળી કે નરન તેઓ તેમને મળ્યા પહોંચી ગયા. હાલ તેઓ પોતાને ઘેર શાંતિથી બેસીને પોતાની ભારતવાજા અને યુરુકુળી રમ્મતિઓ વિષે એક પુરતક લખી રહ્યા છે. આને તેમના બજાર યુરુકુલ કાંડીમાં એક ખાસ પ્રકારની ઉલ્લુખ નળ્યાપ છે. યુરુકુળી રમ્મતિઓમાં ઉપેન્દ્રજીનું નામ મિરસ્મરણીય લખે મળ્યું છે. અને 'યુરુકુલના સર્વ ભાષાઓના હુદયમાં ઉપેન્દ્રજી સદાને માટે રચી રહ્યા છે.

शंकरदेव विद्यासंग्रह

૩ કલાકારો

(૧)
સ્વ. સાધુ ચિત્રકાર
જમુ સંપત

જમુ સંપત સર્વજ્ઞ સંતોષી નહોતો. એની અભિલાષા મોટી તોમ એનો આસંતોષ પણ મોટો. મોટી અભિલાષા, મોટા વિચાર, મોટું હૃદય એ જ એના પિરાણ અસંતોષમાં કારણ હતો. કોઈના 'એવું' થવું એને ગમતું નહોતું કોઈની પાસે જતાં એ અચકતો નહિ—તે એમ કરવાથી એને કોઈ શીખવાનું, કંઈ જોવાનું મળતું તો.

આવી રીતે પોતાની અભિલાષાના વેગમાં નજીકતા, પોતાની કલા-ધૂનમાં ધૂમતા, જમુ સંપત એક દિવસ માંડી પાસે આવી પહોંચ્યો. ક્યારે આવ્યા, કોની સાથે આવ્યા, શી વાત કરી, એ બધું હું આપારે છેક બૂલી ગયો છું. મને માત્ર એટલું જ યાદ છે કે જમુ સંપત અમારા રાત્રિનારા 'ફાટા-વગ મેંડળ'નો એક નિયમિત સભાસદ હતો.

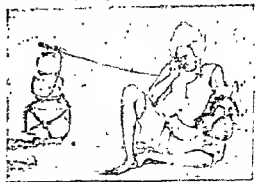
મોટી વાત એ 'ફાટાવગ મેંડળ'ની હતું. પર્વો પર્વેમાં અમે કેટલાક કલા-દીવાળા મિત્રો ડૉ. નાથુભાઈ દેસી (આપારે રાણીશી સહાધીનાઈ રાજપટે-ગ્વાલીઆર)ને ત્યાં દર શુક્રવારે મળતા. ત્યાં કલા પરમાનેક વિચેચનો થતો, ચર્ચા ચાલતી, મજાનું મરાતો અને ક્યારે જહાને ધણીવાર સ્પર્શિષ્ટ બોજનો પણ 'તાલ'ની મમતાને ઉઠાર મોરારિતો લીધે ચેતનાં. 'તાલ'નાં લક્ષ્ય થયાં, એ ગ્વાલીઆર મયાં અને એ શુક્રવારનું મેંડળ વિખરાઈ મળું.

એનાં સ્મરણે તાલ્લં કરા નહિ, પરંતુ કોઈપણ રીતે, કોઈ સમાગમાં થોડાધૂણી સહાય સરમાળ, રખડવા, સમાજથી વિખૂટા પડેલા કલાકારોને મળે એ વિચારથી મેં દર રાત્રિ-વાંદે તેમને સાંતાકુચ બોલાવવા માંડ્યા. જમુ સંપત એ 'મેંડળ'ને પોતાના કામ અને સ્વમાનથી ચોઆરતો. 'ફાટાવગ મેંડળ'નું નામ પાડનાર પણ એ જ હતો; કારણ ત્યાં કામ કરવા ક્ષાત્રાક્રો જાણ 'ફાટાવગ' નેસમાં જ રહેતા. તેમને કોનીની કમાણી નહોતી; સાફેદા પોતાનાં પિયોળાં વેચ્યા લલચાય એસ દમામવાળા કે 'હોસિવાર' તેજો નહોતો; સર્વ-આર્થથી તેજો આત્મજી દતા. તેમનું જાતુંયે તેમના કામમાં હતું; અને એ 'મેંડળ'માં થતી દંન, દેખા, ખીટી પણ ચેસિલની વાતોએ એ પોતે પાંડિત્યને દર, અખડવું સામ્યું વડું.

કામના વાતાવરણથી જમુ સંપતને ધણે લાલ મળ્યો. અને એ લાલ પછી રત્નમાં રફસના ઝાંડનીયે, લીલા પાસ પર એમા થતું અનેક મોડિયાઓને પણ મળતો સંપતના સ્વમાને રફસના કામ પર અસર કરી છે. સંપતનું પોતાનું કામ તો એકે દુર્ભાગે આપું રહ્યું, પરંતુ એના સ્વમાને રફસના કામની

એ અસર કરી છે તે તો ત્યાં હજી રહી છે અને રહેશે. દેશને સ્વ. રામરાવના અકાળ મૃત્યુથી ખોટ પડી. જમુ સંપતની પાંગરતી કલા દેશની આસાઓમાં ઉમેરા કરતી. જમુ સંપતનું અકાળ મૃત્યુ એ પણ એક બીજી રાષ્ટ્રીય ખોટ. જમુ સંપત અને સ્વ. રામરાવના ગુણો બેઠવા એક જ દતા. બંને અર્થંતોષી હતા. બંનેને સંરોધન કરવાની નવી વસ્તુ, સૌન્દર્યના નવાનવા પ્રકાર, નવી વ્યક્તિઓ પાસેથી નવું મેળવવાની મૂત આહોનિસ સંતાપતી. પાવું જમુ સંપતનું કામ સ્વ. રામરાવની જુદું હતું; જમુ સંપતના જન્મસંસ્કાર ને વાતાવરણ જુદાં હતાં, તેનો ધુસ જુદો હતો. સ્વ. રામરાવે ધણું મેળવ્યું હતું, ધણા મપત્ત કર્યા હતા. એ વિચાર આવતા તો એ અમલમાં મુકતા ને રેખા તથા રંજની સરખાતે લીધે એમનાં ચિત્રોમાં ધણી વસ્તુઓ ને ધણા વિચારોનું સંગેલન (અને કેટલીક વાર પરસ્પર વિરોધ પણ) મળે ચડતાં. સ્વ. રામરાવનો ધુમધુલાઈની 'રફસ આર્ટ'ની રાત્રિનું છેલ્લું ચોપડિયું હતું, એરેકે એમનાં કાર્યો ધણે પહે વળ્યાં; પરંતુ એક દિશાએ દોરવામાં નહોતાં. જમુ સંપતના પ્રયોગોનું, ક્ષેત્ર સ્વ. 'રામરાવ' છેલ્લું પિરાણ નહોતું પણ જુદું ને અલુધા નિશ્ચિત હતું.

સંપતે પોતાનાં ચિત્રોમાં, જામસંસ્કાર જેમ મેળવેલા કમળા રંગ હતાયાં. એ કમળા રંગ આજે કાંઈપણ જતા જાય છે. ચિત્રકારોને એ જોવાની તાકાત નથી તો સાફરો તો કેમ સમજ ને સમાજની સડે? સંપતના સંસ્કારની રંગ ઉપરાંત તેની રેખા પણ અમુક નિશ્ચયે જ ધડાતી. આ કારણથી તેની લગજન દરેક ચિત્રચત્રમાં નિયતની રચના તેમજ ઉચ્ચ અભિલાષાઓને શોધની આશકીનો શોક બંને જન્મ માય છે સ્વ. રામરાવના કામમાં ધણા વિચારો ને ધણા પ્રયોગોનું સંગેલન અને વિરોધ તથા એજ નિશ્ચય ઉચ્ચ અભિલાષાની શોધમાં પોતાની આશરિતો અસંતોષ, પણ શોક નહોતો. જમુ સંપતનાં ચિત્રોમાં શોકનો ભાર ને ભાર બંને હતાં ને તે કાયમ રહ્યાં અને એવા છેલ્લા ચિત્રમાં એજ, અહલા પડેલા બાપબીલા આત્માને, નિર્જન પ્રદેસમાં, એક જાતનું દહાએલા શોદ-અમરોળની સ્વર ને બીજી જાતનું વરેલા તંબુસાના વાર વચ્ચે વિલાપ કરતો છેડી રીધો છે. કનૈયાલાલ દ. વકીલ

અ. જમુ સંપતનો એક મેગે (મુંજાઈ રફસ આર્ટ આઈના સૌમ્યવર્ણી)

(૨) કુમારી અંગિકા પુરંધર G.D. (Art)

મુંબઈ ઇલાકાની સરકારી ચિત્રશાળાની ઉપરની પરીક્ષા પસાર કરી કિચ્છોમા મેળવનાર તરીકે કન્યાગર્ભમાં કુમારી અંગિકા પુરંધર પહેલવહેલાં વિદ્યાર્થી છે. તેમના પિતા શ્રીમાન મહાદેવ વિશ્વનાથ પુરંધરે એ જ શાળાના મુખ્ય અધ્યાપક, અને ઉપરના આગમાં વાઈસ પ્રિન્સિપાલ તેમજ આખા ઇલાકાના હોર્ડિંગ અને કોફેટસના ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે ગોઠરીની સફળ કારકિર્દી પૂરી કરી હમણાં જ પેન્શન લીધું છે; પરંતુ ઇલાકાના એક નાગેરીયા ચિત્રકાર તરીકેની કીર્તિ તેમની જિંદગીનું ખૂબ કમારક છે. આવા કલાસંપત્તિ વિતાની પ્રતિભાનો વારસો પુત્રીને કીર્તિ એ વારીપુત્રના હૃદયનું એક કિરણ બાની સમય.

કુમારી અંગિકાને જન્મ ૧૯૧૨ની ૪મી નવમ્બરના રોજ થયો અને આટલી ઉંમરમાં તે એણે કસમની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી લીધી છે. ત્રણ વર્ષની કારકિર્દી તેમણે પોતાનો ચિત્રરંગ બતાવ્યો હતો. ચિત્રોનાં પુસ્તકો કમ્પોઝીટી જેમાં કહે, જ્યારે કરી તેનાં પાનાં બગાડે કે કાઢે નહિ. ૭ વર્ષની વયે તે તેણે માનની રૂપે છબકપા ગાંડ્યાં. તેમાં ખાસ કરીને કીર્તિ તે કન્યાઓ વિશે કરીને ચીતરતાં. આ ચિત્રો તેમના પિતાએ સંધરી સમ્યાં છે. તેમાં કળા જેવું કંઈ ન લાગે પણ તેમની યુક્તિનું વલણ સ્પષ્ટ સમજી શકાય.

ગોપી માઠી ગોપતી પૂરી કરી તેમને અંગ્રેજ અધિકાર માટે નહકની ઘાઉરકમાં મુક્યાં સોળમે પર્વે તેમણે પાંચમી

અંગ્રેજ પૂરી કરી ને સાથેસાથે કુલકની પ્રાપ્તિ ને માન્યતા પરીક્ષાઓ પણ પસાર કરી, એણે મુંબઈની ચિત્રશાળાના પ્રથમ વર્ષમાં પ્રવેશ કરવાની યોગ્યતા મળી શાળામાં ચિત્રો સખત આનંદ કરતા કપાસ લાંબી રમ્યોમાં ને કુરસદને વખતે થેર રિયાં પાસેથી પણ તેમને વિશ્વમિત તાપીય મળી

પી થી પર તેમનો હાથ એવો તો નામો છે કે તેને જળરંગનાં ચિત્રો માટે દીસ. ૧૯૨૮ની સાલથી તેમને સીમાતા, મુંબઈ અને પૂનાનાં મહોતોમાં પારિતાપિત્ર મળ્યાં આજ્યાં છે. ૧૯૩૦માં મુંબઈ ચિત્રશાળાના એક અરજત વિદ્યાર્થી બેન ડોલી ખાસેદજીના સ્મારકના ઉનામની યુક્તી હરીશર્મા તે આગળે આજ્યાં ને તેમની કારકિર્દી દોની નીકળી 'આસમ-માં' નામના તેમના ચિત્રની સરસ ગોઠવણ જોઈ પરીક્ષા મંડળે તે પાથી એક ગોઠું ચિત્ર કરવા કહ્યું અને બપોરે તે એટલું બહુ ગયું કે તે ૧૨ તેમને બસે રૂપિયાનું બીનું હતામ આપ્યું એવો જ બીજો ઉગ્ગત્તવ મહેસ સાળાની છેડી કિચ્છોમા પરીક્ષામાં બાપો. એ પરીક્ષા માટે ૧૫૨ વ્યાસના અર્ધનર્તનમાં

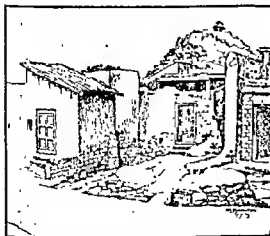

બુદ્ધ તપસ્યા ૦૦ ચિત્રકાર-કુમારી અંબિકા પુરંધર

‘શોકાનંસાન’ ચિત્ર કરવાનું હતું. જયભય આટલેક માનવામૃતિ-
ઓની શિષ્યપૂર્ણ ચેતના, રંગવિભાન વગેરે સાચવીને કુમારી
અંબિકાએ તેમાં શ્યામ-ચંદ્રક સાથે બીજ નંબરે દિગ્દેશો માં મેળવી.
સાંજાને અભ્યાસ સમાપ્ત કર્યા પછી પણ કુમારી અંબિકાએ
પર-આજય સંજાત મહેનત અને અભ્યાસ વખતમાં નથી હનુ
હાથમાં જ ૯૪ ભેજવીઓ અને અંબિકાપાણી બરફના ચિત્રમાં
કરી મુંઝાવના કલાકારનંદનગાથી તેમણે ઇનામ મેળવ્યું છે.
આશુક્યને આંગણે પણ મૂકી રહેલી આ વાર્તાની ચિત્રણે આ

સામે વળુ તે
અભિપ્રયો ન-
હેળો સ્તેઅવિ-
સ્તાર પદમચેતો
પડ્યો છે, અને
હવામાં કંઈક શિ-
ખરો પર તેને
ચડવાનું છે. તેના
પ્રારંભમાં જ આ-
ટલી વિભા-સા-
મથી તે મેળવી
સકયા છે તે માટે
તેમને અગિયંદ-
ન પડે છે. પરમા-
ત્માતેમને રીધા-
યુગ્મને તેમની
પુત્રો ફળે કરે.
—ર. મ. રા.

(૩) કુમારી
માલી દેસાઈ
સુવર્ણ મંત્ર
લક્ષ રાકે મેલી

કુમારી અંબિકા પુરંધરનો દોરેલો સ્કેચ

ચાલક: મુર્તિકાર ક. માલી દેસાઈ

‘બ્રહ્મનિક’ : મૂર્તિઠાર - કુમારી માત્રી દેસાઈ

કલાની ઉપાસના કમારી માત્રી દેસાઈની છે. શિક્ષણમાં મૂર્તિ-નિર્માણની કલા આપારે તો આપે જ મુજરાતે અપનાવી છે. ફાઇ ફાઇ સલાટો કચિત કચિત ફેદોઆદો પરથી પૂજામાં ફરે છે. અથવા યુરોપની ફલવેલોની કપડી કોરળી લતારે છે પણ કંઈક બાવમથ, મ્યાનપૂર્ણ સ્વરૂપ જોઈતું હોય તો આપણે તેમનાથી નિરાસ થઈ પડે. કુમારી માત્રી દેસાઈએ એક ‘બ્રહ્મનિક’નું પહેલું બાવરવરૂપ આદર્શ રજૂ કર્યું છે તે પદ્ધતિ કલ્પનાની અસર નીચે હાથ શું ગાનાવી સકે તેનો ખ્યાલ મળશે જાણજાનની વરત-સ્થિતિ દર્શાવતી બીજી કૃતિમાં તેમણે અભ્યાસ અને વ્યવસ્થિત તાલીમનું ફળ બતાવ્યું છે. શિક્ષક જેટલો જ તેમણે સંગીતનો ચોખ પલ્લ સાધ્યો છે. સંગીત ઉપરના તેમના લેખ ‘દાહિરા વીકલી’માં આવેલા તે જાણીતા છે. માદામ પાનલેખા અને ખીરાવતી દેશનાં મુલ્ય પ્રસંગે લિપિ સંગીતની પૈતૃકતા તેમણે કરી આપેલી. એક દિવસે મુજરાતનાં આ જગતમાં કલાવિદ્યાઓની કૃતિએ ધરધર પહોંચે એવી આશા રાખીએ તો ખોટું નથી-ર.

શૌખ અભ્યાસ અને ઉપાસના

(I) અભ્યાસ અને શૌખમાં ધણે ફરક છે. શૌખ બીજા જવાબદાર ગુણ છે; જ્યારે અભ્યાસ ચોક્કસ આંકેલાં પરિણામેની અપેક્ષા રાખે છે. વિદ્યાર્થીજનનાં શૌખને નહિ પણ અભ્યાસને જ સ્થાન મળવું જોઈએ. (II) સક્રિય વ્યક્તિ અભ્યાસ તો ઉપાસના. ઉપાસનામાં મુખ્યત્વે ને આરામનો ભોગ આપીને નિશ્ચિત ફળો ઉત્પન્ન કરવા માગવું પડે છે. —૨.

શબ્દનદ

• શિખરિણી •

અને હારે મારું દરખવાર દેયું ઉઝળિયું.
પણું નાડે નાડે ધસમસ તદા શોખિન નવું;
અખાં અંખારાં ને સરર સદુરવખો! સરી પડ્યાં,
પડ્યા જ્યારે મારે અવળું તુજ શબ્દો બદલ્યાં.

આહો! શા એ શબ્દો! નદિ શબ્દ એ કેવળ દતા,
દતો એવી એ તો નદ ઉદ્ભવિયો કે કબુલનો;
બારેનો બીરમાં અભય, સગળાને નમવતો,
મુક્તઓમાં માથું પ્રતિરૂપ શતેથી પ્રસરતો.

વલો ખંડેખંડે શબ્દનદ ચેતન્ય ઉભરી,
અને અગ્નિધેરી અનિગળ તરંગાવધિતરી;
વલો એ વર્ચસ્વી જગતમનુષ્યોને જગવતો,
અને મા મેઃ કેરાં મધુર મધુ વિષે વદવતો.

ગલીસા એ નાદે પથર પણ પ્રાણે પમરિયા,
શબો સંજ્ઞામાં ને હ્રદય હ્રદયે તેજ બીપડ્યાં;
દીધા નિરતારી સા વિભવ વમુદાએ તુજ પદે,
કયા તારી ગાઇ, કવિવરકૃષ્ણે કમ કવને.

સદા મુકાં મારાં ઉપવાનરૂ મે પમરિયાં,
અને મારે દેવે ઝરણ કવનોનાં પ્રમદિયાં;
મૂંઝી ડન્ડાએ શબ્દમુક્તમાં હામિંગમાં,
અધીરો હું દોડ્યો પદકમલ તારે અરવ્યા.

પરંતુ શોણે મે યુગપતિ! સગીમે તુજ, બધાં
ગયાં બહીલાઇ એ સુરભિભર મારાં કુસુમ ત્યાં;
ન જનણ્યું શોણે મે શબ્દ મુખથી એક ન ‘સર્વો’,
બધાંઓની વચ્ચે, તુજ ઉર અખાગી હું ન વરચો?

સુદગો અંબોળાના, યુવકદળનાં ધોવન અને
ધનાદ્યોના કેવો, સુરભિભર શીર્ષો ‘ય શનનાં,
સ્થિતો જાલુમાંનાં, કવન પણ કે કે કવિતણાં,
વરયાં તારે દેવે સકળ, કયમ મારાં જ ન વરયાં?

નિરાશાથી મારા ચરણ લથડી ઘેર જ ફર્વા,
અને એકાન્તે ત્યાં મુજ નયનાથી અથ્રુ ગિનયાં;
સુણ્યો ત્યાં તો પાછો શબ્દનદ તારો ધ્રુપવતો,
‘પ્રિયકી કર્તવ્યોને મનુજ! વર આપી વર વરો.’

મનઃસુખલાલ મનલાલ હવેરી

અમદાવાદમાં સુલતાન અમરની કબરની છત્રીઓ
 રહેલ કરનાર : ડૉ. અણિમલ કુશલ ઇ. ડી.

દેદલાંક માનવ પાત્રો

ચિત્રકાર: સંકરલાલ ડાભી

સજીવ માનવીઓ કપરથી આ કપરના રહેતે કરનાર બાઈ સંકરલાલ ડાભી સૌરાષ્ટ્રના તરુણ ચિત્રકાર છે અને આ દિશામાં ખાસ કોશિષ્ય બતાવે છે. 'સૌરાષ્ટ્ર' પત્રનાં કાર્ટૂન દોરનાર તરીકેની તેમની કૃતિ તાજેતરની છે, પણ વિશેષ અભ્યાસ અને અનુભવથી તે એક શિષ્ટ ચિત્રકાર થઈ શકે એવાં ચિહ્નો તેમના કામમાં દેખાય છે.

જર્મનીની યુવક-પ્રવૃત્તિ

જેણે દુનિયા પરછાયામાંથી સુકા છવનને પ્રાણ પ્રકટાવ્યો
વિનાશના ઓળામાંથી ચેતનવંતા રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કર્યું

યુવક-પ્રવૃત્તિ શબ્દ જર્મનીમાં આજે એટલો
બધો સર્વસામાન્ય થઇ ગયો છે કે રાજ્યદારી,
સામાજિક કે કેળવણીના કોઇ પણ પ્રશ્ન ઉપર
તેના સિવાય વાત કરવી ધણી મુશ્કેલ છે. એ પ્રવૃત્તિ
દેશભરમાં એટલી વ્યાપક અને શક્તિ ધરાવતી થઇ
ગઇ છે કે શાળાનો અભ્યાસક્રમ, શિષ્ય અને શિક્ષક
વચ્ચેનો સંબંધ, નિશાળનાં પર્વદન, જર્મન સંસ્કૃતિ,
કળા અને હાથકારીગરી, આ સર્વ વિષય ઉપર તેની
ગીધી કે આડકતરી આસર થયા સિવાય રહી નથી.
જર્મન કેળવણીની પુનર્ધરના કરવા માટે ૧૯૨૦ના
જૂન માસમાં મળેલી અગ્રણી કેળવણી પરિષદમાં
પણ તત્ત્વવેત્તાઓ, માનસશાસ્ત્રીઓ અને શિક્ષકોની
સાથેસાથ આ યુવક-પ્રવૃત્તિના આગેવાનો દાબર દત્તા,
અને તેમના જ પત્નયો કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કેટલાક
મુધારા થઇ શક્યા. આટલી સત્તાધારી, સર્વવ્યાપી અને
રાજ્ય તથા પ્રાન્તનું વ્યાપી થઇતી આ જર્મનમંદિર પ્ર-
વૃત્તિનો ઇતિહાસ આપણા યુવકોને જાણ્યો જોવો છે.

આ પ્રવૃત્તિની ઉત્પત્તિ મદાન વિગ્રહ પછી થઇ
એવી એક માન્યતા યાત્રે છે તે બુદ્ધભવેલી છે. ઝોનો
જર્મન તો છેક ઓગણીસમા સદીના અંત ને વીસમાની
શરૂમાં થયો. એ વેળા સમાજ, શાળા ને સરકારની
બૂની પદ્ધતિ સામે યુવાનોના બળવા રૂપે તે સર થઇ
હતી. સમાજની જોડકાથી અને લોકોનાં કૃત્રિમ તથા
દબી છવન સામે એ પોકાર દત્તો; શાળાની લાકડી
શિશુ સામે વિદ્યાર્થીઓનો એ વિગ્રહ દત્તો; યુવકોની
શરીરશક્તિ પર જડ સંપત્તિઓ ગેળગળા થયના પીઠ
પડીતો સામે યુવકોની એ ચળવળ હતી; સત્તાધારી
જૂજ માણસો સામે ચેતનભર પ્રાન્તનું એ સુદ માટેનું
આવાદન હતું; તખાટભરે રથજ અને જડ થતા જતા
પ્રાન્તના માણસને સહ માર્ગ દેશરાનો એ વલ દત્તો.
'દામ્નસ સિદરરી સપિઅમેન્ટ' ના એક લેખકે તેને
વર્ણવી છે તેમ એ 'યોન્ડર હૅન્ડલ' યુવક-પ્રવૃત્તિ છુદ્ધ-
ની સર્વ શક્તિ સામે આભાનો જાતેન વિરોધ દત્તો.

રખાપાકે નીકળેલાં જર્મન કુમાર-કુમારી

આજથી છબીસ વર્ષ પહેલાં ઈ. સ. ૧૮૯૬માં
જાર્લિનની પાસે આવેલા રટ્ટેગિસ નામના પરામાં કાર્લ
ફિશર નામના કોલેજના એક વિદ્યાર્થીએ થોડાક કુ-
મારોને બેસા કર્યા અને સમાજના પ્રચલિત રીતરિવાજ-
થી તદ્દન ચિરુદ્ધ રીતે ટુંકી બદીઓ અને પુઝા
કોમરવાળાં ખમીસ પહેરી આ રોળાઓ આસપાસના
પ્રદેશમાં વહેલા પસોદિવામાં રખાનું શરૂ કર્યું. આ વર્ષે
દરમિયાન જર્મની પૂરું તદ્દોજવામાં હતું. પ્રમાણે
એને સામે જાને છે તેમ જડ રીતરિવાજો, થોડા વિવેકો,
જડ સિદ્ધાંતો, કપાંગત્તોના દબા વચેરે અનિશય
વધી ગયાં હતાં. દર રવિવારે સવારે ખાખાની કાળી રોળી
અને જોડ સરળી જ રીતે કાળાં ચકચકયાં બોઇઓ;
કુટુંબના રોઇખણ સાથસના કોરની જાંચ ઉપર કરચલી
ન જ દોળી બોઇઓ; મા અને વહેલોનાં ગોં ઉપર
અમુક અરળી જ રીતે પાકાર લગાવેલાં બોઇઓ અને
દાસ્ય તરવરવું બોઇઓ; જગાવા અમુક જ રીતે બેસાયા;

લોકગીતો ને લોકનૃત્ય એ જર્મન યુવક-પ્રજાતિનાં મુખ્ય અંગ છે.

વાત અમુક જ રીતે થાય, અને દસાથ પશુ અમુક જ રીતે! આખું જીવન ખર્ચાળ અને કૃત્રિમ થઇ ગયું હતું. આવા દેશી જીવન સામે આ રચક ટોળીએ ઝુંબેશ ઉઠાવી. ખાસી ઉપર, દેશખાં, નાટકસાળામાં, એકબીજાને મળવામાં આ ટોળીના સભ્યો આ કૃત્રિમ જીવનની ફિટિઓના લંગ કરવા લાગ્યા. તેમની આ પ્રજાતિથી રાજ્યના અમલદારો, ધર્મચુરુઓ અને માળાપો થોડાં હિંચાં અને સૌ એ ટોળી નરક સંકાતી નજરથી જોવા લાગ્યા. કાર્લ ફિશર 'યાંડા ફિશર'ના નામથી જોળખાવા લાગ્યા. સરજાનમાં થોડા સમય તે સૌને લાગ્યું કે આ પ્રજાતિ દુષ્ટાઈથી જ. પણ લોકો ધારના દતાં તેવો કાર્લ ફિશર અન્યપદાર નહોતો. માંગે ધોમે તેણે માળાપોને વિશ્વાસમાં લઇ તેમની મદદ મેળવી અને સને ૧૯૦૪માં વૉન્ડર દૌગલ (હિન્દી પંખી) નામની એક સંસ્થા રચાવી. આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ જોવો હતો કે શહેરની ગંદી હવામાંથી ગદાર જતું, કુદરતના મુંઠર સાનિધ્યમાં રહેતું, સાદું જીવન ગાળતું, જેકુતો સાથે લાળતું તથા તેમના કામગા મદદ કરતી, લોકગીતો ગાવાં ને લોકનૃત્યો કરવાં, અને આમ જર્મન લોકજીવનની દરેક જાણીતો સાચો અનુભવ મેળવી એ સર્વ દ્વારા પિનિદેશ પ્રત્યે પ્રેમ કેળવવો. થોડાં જ વરસોમાં આ પ્રજાતિ અનિરાધ લોકપ્રિય બની ગઇ અને જર્મન વિદ્યાર્થીઓનાં ટોળેટોળાં દેશ ઉપર ન્યાંસાં રખડતાં માત્રમ પડવા લાગ્યાં. આ પ્રજાતિને પરિણામે સમાજમાં પ્રવૃત્તિ જરવાદ, વેપારી દષ્ટિ, કૃત્રિમતા અને લશ્કરી મોદ સામે સિદ્ધાંત તથા તત્ત્વમાં તર્કન લુટું એવું તત્ત્વજ્ઞાન બીજું થયું. ઇ.સ. ૧૯૧૩ સુધીમાં તે આ પ્રજાતિ શિખરે પહોંચી. એ સાઘમાં એક રાત્રિએ હોહોન-મેઇઝોરના ઊંચા પર્વતોની આજી-માં બેઠાનર યુવકો એકત્રિત થયા અને મોટા દુનિય

મકટાવી તેની સમક્ષ, લશ્કરી દોર ઉપર ચાત્રની ફેસ-શાહી ચિરદ પડકાર દીધો ને જગતને સંદેશ આપ્યો કે 'અમે આમાં જીવન અગારા અંતરાત્માની આનાનુસાર અગારે જોખમે ઘડવાને માટે કૃતનિશ્ચય થયા છીએ.'

પણ પૃથ્વી સ્વતંત્રતાનો આ ભુરસો પૂરેપૂરો ખીચો ન ખીચો ત્યાં તો મદાપુદ શર થયું અને આ પ્રજાતિના સભ્યોએ તેમાં ઝુકાવ્યું. હીએલર અને નામૂરના દિશા લેનાં જે જર્મન લશ્કરો ગાતાંગાતાં મરણને સરણ થયાં તેમાં એટલે લાગે આ યુવક-પ્રજાતિના સભ્યો જ હતા.

એ મદાન વિમદની પૂર્ણાકૃતિ વખતે જે ગુજો જમ્યા તેઓ મોટે લાગે અપંગ થયા હતા અથવા માનસિક વ્યાધિથી પીડાતા હતા, અને પરિણામે એ આખી પ્રજાતિ નષ્ટ થઇ હોય તેમ લાગતું હતું. પરંતુ અચ્ચેનો પમાડે તેની રીતે આપોઆપ એ આખી પ્રજાતિનો વગર ચિંતે પુનરુદ્ધાર થયો. જે કાર્ય માટે યુવક પ્રજાતિની પહેલાં રચાપના થઇ હતી તે કાર્ય તો અનાયાસે સિદ્ધ થઇ ગયું હતું. શહેરી કૃત્રિમ જીવન, પુષ્કળ ખર્ચાળ જિંદગી, ગરીબ અને નવંગર વચ્ચેની અસમાનતા, મઘપાન, પોપાકનો મોદ આદિ ટેવો તે સમગ્ર પ્રગળે માટે અસંખ્યિત થઇ ગઇ હતી; કેમકે મદાવિમદને પરિણામે સૌ સરખા ગરીબ થઇ ગયાહતા.

પણ દલે એ પ્રજાતિની સમક્ષ બીજું થયું જ જરૂરી ને મુશ્કેલ કામ આવી પડ્યું હતું. મદાન મુદ્દ, જ માસનો ચેરો, દુષ્કાળ અને જર્મનીના ચત્રણી માર્કના સિક્કાની તદ્દન જેમી ગયેલી કિંમતથી આખી પ્રાંત કંઠાલ થઇ ગઇ હતી. ગરીબાઇ સિવાય ચારે જાણુ બીજું કાંઈ દષ્ટિએચર થતું ન હતું. આ સમયમાં જર્મનોએ અને નાનાં જાગ્રકો હિંદર આર નિપત્તિની ધગી જ અરાળ અસર ચર્મિ હતી. રૂપર વાતનીનમાં મને એક જર્મન વિદ્યાર્થીએ કહેલું કે તે આદ વરમનો રથો ત્યાં સુધી તેણે દ્રષ્ટ કે માખણ આખ્યાં નહોતાં! જલિન ચનિવસિતીમાં વિદ્યાર્થીએ બહુ જ ગમગીન મહેરા-વાળા તેમજ મંબીર માત્રમ પડ્યા. જર્મનમાં વિદ્યાર્થીઓનાં ચહેરા ઉપર જે દારપ અને તોફાન દેખાય છે તે અદાં ન હતાં. મેં એક અધ્યાપકને આનું કારણ પૂછતાં તેણે કહ્યું કે લાગ્રતા યોગ્યા દળુ પૂરા આય-આ નથી. આ ગદ્યા વિદ્યાર્થીઓ લગભગ ૧૯૧૪-૧૫માં જર્મનોના અથવા તે વખતે જાગ્રક. એમણે ખૂબ

જૂનગરો વેડેમો અને પરિણામે કાય, સંધ્યા, ગજો
 હસાર્થિ વોગેલો તેઓ પીકિત હતા. આની સ્થિતિમાં
 આપી પડેલા દેશને જે જીવં હોય, વૃદ્ધાની મધ્યમાં
 ટકવું હોય, અને જર્મન રાજ્યનો પુરસ્કાર કરવો
 હોય, તો આ જાળકોને સશક્ત અને નીચેની કરવા
 સિવાય બીજો કોઈ આરો નહોતો એમ લાંબા રાજદારી,
 ધાર્મિક તથા પ્રગતીય નેતાઓને લાગ્યું અને તેમના
 ટેકાથી ફરી યુવક પ્રવૃત્તિ સંગેન થઈ. પરંપરા અને
 શહેરોમાં જુદાંજુદાં મંડળો સ્થાપાયાં; મ્યુનિસિપાલિટી,
 રાજ્ય અને પ્રગતીમાંથી પૈસા ભેગા કરવામાં આવ્યા;
 જાળકો તથા યુવકો માટે સ્થળેસ્થળે જંગલમાં આશ્રમો
 (Youth shelters) ગાંધવામાં આવ્યાં; તથા મુસા-
 ફરીઓ, પર્વટનો, ઉત્સવો, વૃત્તો ને રમતોની યોજનાઓ
 કરવામાં આવી. આ પર્વટનોનો શોખ તો એટલી
 દલ મુકી વધ્યો કે ઉનાળામાં લાગે જ કેઈ શહેર કે
 ગામ, મુંદર સરોવર અથવા પર્વત, ટ્રેન, ટ્રામ કે બસ,
 જાણી ગઈ ને ખમીસ પહેરેલા, મોટે ભાગે ઉઘાડ
 પગવાળા, ખભે મોટા કોથળો ટાંગેલા, લાયમાં લાકડી
 પકડેલા યુવાનોનાં ટોળાં સિવાયનું નગર પડે. આજે
 રખડવું એ તો ત્યાં દેશન ધણ પડી છે. પ્રગતિ તો તે
 ધણી ગમી ગઈ છે, કેમકે ગરીબ પ્રગતિ પામે પોતાનાં
 જાળકોને જોઈ ખરેખર સસકત બનાવવાનો બીજો કોઈ
 હાથજ રહ્યો નથી. સશક્ત બનવા ઉપરાંત જર્મન સં-
 સ્કૃતિ, આગજીવન, લક્ષિતકળા ને ઐતિહાસિક રચના-
 ના શીખા સંપ્રદાયમાં ગાંધવાથી તેમનામાં સાચો દેશપ્રેમ
 જાગૃત થાય છે ને પ્રાચીન જર્મન સંસ્કૃતિ પ્રત્યે
 આત્મીય ભાવ જાગૃત થઈ રાષ્ટ્રભાવના સુદૃઢ થાય છે.

લડાઈ પહેલાં આવી રાષ્ટ્રભાવના રાજ્યના દોર
 નીચે બંધી કરવામાં આવી હતી—અદારથી મૂકવામાં
 આવી હતી; તેનો જન્મ પ્રગતિના સ્વતંત્રતામાંથી થયો
 ન હતો. પરિણામે મદાયુદમાં પરાજય પામ્યા પછી
 રાજ્યના દોરની સાથોસાથ એ રાષ્ટ્રભાવના પણ એક
 રાતમાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ, અને જે યુવક-પ્રવૃત્તિ ન
 હોત તો આખો દેશ નાના નાના પ્રાંતો ને પરંપરાઓ-
 માં વહેંચાઈ ગયો હોત અથવા ઔદિગિક તથા રસિ-
 વાની શાક્ષક હિલચાલ થઈ ગયો હોત. યુવક-પ્રવૃત્તિએ
 પ્રગતિને સશક્ત બનાવવા ઉપરાંત આ રાષ્ટ્રભાવના
 રચાપવામાં તેમજ બીજાં રાષ્ટ્રોની રાજદોષ પર તેમના

ઈ. પર્વતોની તાળીઓ ને ગીત વગેરે ખૂંટતાં તથા
 સરોવરોના કિનારાઓ પર યથેચ્છ વિહારો
 કરતાં જર્મનીનાં કુમાર-કુમારીઓ મદાયુદ
 દરી લીધેલાં એમના દેશનાં દૈદિક અને
 આત્મિક ચેતન ફરી પ્રાપ્ત કરી લે છે. કુદરતને
 મિલે રખડપારો કરીને તરીક સુદૃઢ કરે છે
 ને લીવતની આકાંક્ષાઓનાં સ્વપ્નાં સેવે છે.

યુવકો બેડે સંગેમનો મોટી આનંદરાષ્ટ્રીય ભાવના
 જાગૃત કરવામાં પણ ધણા સંગીમ પ્રવર્તનો કર્યા.

ધીમેધીમે આ મુસાફરીઓ અને પર્વટનો એટલાં
 જ્યાં તથા પડ્યાં કે રખડવા નીકળવા આ વિલાધીઓને
 રહેવા માટે પુષ્કળ આશ્રમોની જરૂર પડી. નીચેના
 આંકડા તેનો સ્પષ્ટ ખવાત આપશે:

સાલ	આશ્રમોની સંખ્યા	મહેમાનોની સંખ્યા
૧૯૧૮	૨૦૦	૧૯,૦૦૦
૧૯૨૧	૧૨૦૦	૫૦૬,૦૦૦
૧૯૨૭	૨૩૧૮	૨,૬૫૫,૨૬૨
૧૯૨૮	૨૫૦૦ (લગભગ)	૩,૦૦૦,૦૦૦ (પી વધુ)

આ આશ્રમો આજે આખા જર્મની ઉપર પથ-
 રાજોલાં છે. આ પ્રવૃત્તિના સંચાલકો તો દર જોવાં
 સ્વપ્નાં સેવે છે કે કોઈપણ શહેર અથવા ગામથી ગમે
 તે દિશામાં જો કે ત્રણ કલાક યાત્રા લાં તમને જોરાક
 અને વિશ્રાંતિ માટે આવો એક આશ્રમ જરૂર મળી
 આવવો જોઈએ. આ આશ્રમો મોટે ભાગે મુંદર ના-
 રોવરના કિનારા ઉપર, ગીચ યાદીમાં, પર્વતની ખીણમાં,

લોકગીતો ને લોકનૃત્ય એ જર્મન યુવક-પ્રવૃત્તિનાં મુખ્ય અંગ છે.

વાત અમુક જ રીતે થાય, અને દસાય પણ અમુક જ રીતે! આખું જીવન ખર્ચાળ અને કૃત્રિમ યથ્થ ગયું હતું. આપા દાંબી જીવન સામે આ રખડુ ટોળીએ ઝુંબેશ ઉઠાવી. ખાણું ઉપર, દેખામ્મા, નારકશાળામાં, એકબીજાને મળવામાં આ ટોળીના સભ્યે આ કૃત્રિમ જીવનની રૂઢિઓનો ભંગ કરવા લાગ્યા. તેમની આ પ્રવૃત્તિથી રાજ્યના અગ્રણીઓ, ધર્મચુરુઓ અને માન્યાઓ ચોપા હિંદ્યા અને સૌ એ ટોળી તરફ શંકાની નજરથી જોવા લાગ્યા. કાર્ય દિશર 'ગાંડા દિશર'ના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. શરૂઆતમાં ચોપા સમય તો સૌને લાગ્યું કે આ પ્રવૃત્તિ જાણીજરૂરી. પણ લોકો ખારતા દતાં તેવો કાર્ય દિશર અખ્યવદાર નહોતો. પીગે ધીમે તેણે માખાપોને વિશ્વાસમાં લઇ તેમની મદદ મેળવી અને સને ૧૯૦૪માં લૉન્ડર ફ્રાન્સ (હાલનાં પૅપી) નામની એક સંસ્થા સ્થાપી. આ સંસ્થાનો હિંદેશ એવો હતો કે શહેરની ગંદી દવામાંથી જલાર જવું, કુદરતના સુંદર સાનિધ્યમાં રહેવું, સાદું જીવન ગાળવું, ખેડતો સાથે બળવું તથા તેમના કામમાં મદદ કરવી, લોકગીતો ગાવા ને લોકનૃત્યો કરવાં, અને આમ જર્મન લોકજીવનની દરેક જાણુતો સાચો અનુવાન મેળવી એ સર્વ દ્વારા પિનરેશ પ્રત્યે પ્રેમ કેળવવો. થોડાં જ વરસોમાં આ પ્રવૃત્તિ અનિશ્ચય લોકપ્રિય થતી ગઇ અને જર્મન વિદ્યાર્થીઓનાં ટોળેટોળાં દેશ ઉપર જ્યાંયાં રખડતાં માત્રમ પડ્યા લાગ્યાં, આ પ્રવૃત્તિને પરિણામે સમાજમાં પ્રવર્તતા જલવાદ, વેપારી દૃષ્ટિ, કૃત્રિમતા અને લશ્કરી ગોડ સામે સિદ્ધાંત તથા તત્ત્વમાં તફાવત ઊભું એવું તત્ત્વજ્ઞાન ઊભું થયું. ઇ.સ. ૧૯૨૩ સુધીમાં તો આ પ્રવૃત્તિ શિખરે પહોંચી. એ સાલમાં એક રાત્રિએ હોહોન-મેઇઝનેરના ઊંચા પર્વતોની ગાળી-માં બેઠાનર યુવકો એકબીજા થયા અને ગોટા દુનિયા

મકરાવી તેની સમક્ષ, લશ્કરી હોર ઉપર ચાલતી ફેસર-શાહી વિરુદ્ધ પડકાર દીધો ને જર્મનને સંદેશ આપ્યો કે 'અમે આગાં જીવન અમારા અંતરાત્માની આત્માનુસાર અમારે જોજો ઘડવાને માટે કૃતનિશ્ચય થયા છીએ.'

પણ પૂર્ણ સ્વતંત્રતાનો આ જુરસો પૂરેપૂરો ખીંચ્યો ન ખીંચ્યો ત્યાં તો મદાયુદ્ધ શરૂ થયું અને આ પ્રવૃત્તિના સભ્યોએ તેમાં ઝુકાવ્યું. લીબેર અને નામૂરના કિલ્લા લેતાં જે જર્મન લશ્કરો ગાતાંગાતાં મરણને શરણ થયાં તેમાં ગોટે ભાગે આ યુવક-પ્રવૃત્તિના સભ્યો જ દતા.

એ મદદાન વિગ્રહની પૂર્ણાવૃત્તિ વખતે જે સભ્યો જન્મ્યા તેઓ ગોટે ભાગે અપંગ થયા હતા અથવા માનસિક વ્યાધિથી પીડાતા દતા, અને પરિણામે એ આખી પ્રવૃત્તિ નષ્ટ થઇ હોય તેમ લાગતું હતું. પરંતુ અલ્બેનો ગમાડે તેવી રીતે આપોઆપ એ આખી પ્રવૃત્તિનો વચર વિકંગે પુનરુદ્ધાર થયો. જે કાર્ય માટે યુવક પ્રવૃત્તિની પદ્ધતિ સ્થાપના થઇ હતી તે કાર્ય તો અનાપાસે સિદ્ધ થઇ ગયું હતું. શહેરી કૃત્રિમ જીવન, પુષ્કળ ખર્ચાળ જિંદગી, ગરીબ અને તલંગર વચ્ચેની અસમાનતા, મઘપાન, પોષાકનો મોદ આદિ ટેવો તો સમગ્ર પ્રગતને માટે અસંભવિત થઇ ગઇ હતી; કેમકે મદાવિગ્રહને પરિણામે સૌ સરખા ગરીબ થઇ ગયા હતા.

પણ દવે એ પ્રવૃત્તિની સમક્ષ ખીંચતું ઘણું જ જરૂરી ને સુરકેલ કામ આવી પડ્યું હતું. મદાન યુદ્ધ, છ માસનો ઘેરો, દુષ્કાળ અને જર્મનીના અઘણી માર્કેટા સિલ્કાની તફાવત જેટલી ગમેલી કિંમતથી આખી પ્રગત કંઠાલ થઇ ગઇ હતી. ગરીબાઇ સિવાય ચારે જાણુ ખીંચતું કાઇ દિલ્લેસર થતું ન હતું. આ સમયમાં જર્મનેશ્વર અને નાનાં જાળકો ઉપર આ વિપત્તિની ઘમ્મી જ અચાનક અસર થઈ હતી. રૂગર વાનગીનમાં મને એક જર્મન વિદ્યાર્થીએ કહેલું કે તે આજ વરસનો થયો ત્યાં સુધી તેણે દૂધ કે માખણ આખ્યાં નહોતાં! જર્મન યુનિવર્સિટીમાં વિદ્યાર્થીઓ જાણુ જ ગમગીન ચહેરા-વાળા તેમજ ગંભીર માત્રમ પડ્યા. ઇંગ્લેન્ડમાં વિદ્યાર્થીઓના ચહેરા ઉપર જે દારૂ અને તોફાન દેખાય છે તે અહીં ન દતાં. મેં એક અધ્યાપકને આનું કારણ પૂછતાં તેણે કહ્યું કે લગાઈના ઓળા દણુ પરા આય-રંધા નથી. આ અધ્યાપક વિદ્યાર્થીઓ લગભગ ૧૯૧૪-૧૫માં જર્મનેશ્વર અથવા તે વખતે જાળક. એમણે ખૂબ

બ્રૂખમરો વેડેમે અને પરિણામે કાય, સોંપવા, મળે છેલાદિ રોગોથી તેઓ પીડિત હતા. આની સ્થિતિમાં આવી પડેલા દેશને બે છપવું હોય, સુરોપની મળ્યામાં ટકવું હોય, અને જર્મન રાજ્યનો પુનરુદ્ધાર કરવો હોય, તો આ જાળકોને સશક્ત અને નીરોગી કરવા સિવાય બીજો કોઇ આરો નહોતો એમ લાંબા સમયથી, ધાર્મિક તથા પ્રજાકીય નેતાઓને લાગ્યું અને તેમના ટેકાથી ફરી યુવક પ્રવૃત્તિ સમયે થઈ. પરંતુ આને સહેરોમાં લુલ્લુલુમાં મેંડોલા સ્થાપના; મ્યુનિસિપાલિટી, રાજ્ય અને પ્રજામાંથી પૈસા ભેગા કરવામાં આવ્યા; જાળકો તથા યુવકો માટે સ્થળેસ્થળે જંગલમાં આશ્રમો (Youth shelters) જાંબવામાં આવ્યા; તથા મુસાફરીઓ, પર્યટનો, ઉત્સવો, વગેરે ને રમતોની મેળનાઓ કરવામાં આવી. આ પર્યટનોનો શોખ તો એટલી દલ સુધી વધ્યો કે ઉનાળામાં લાગે જ કોઈ સહેર કે ગામ, મુંદર સંભાર અથવા પર્વત, ટ્રેન, ટ્રામ કે બસ, જાણી ગઈ ને ખગ્લિસ પહેરેલા, મોટે લાગે ઉઘાડા પગવાળા, ખભે મોટો કોથળો ટાંગેલા, કાચમાં લાકડી પકડેલા યુવાનોનાં રોળાં સિપાળનું નકરે પડે. આજે રખડવું એ તો ત્યાં ફેરાન થઈ પડી છે. પ્રમળે તો ને થબી મગી મહ છે, કેમકે ગરીબ પ્રજા પાસે પોતાનાં જાળકોને જોઈ ખરે સશક્ત જનાવવાનો બીજો કોઇ છલાજ રહ્યો નથી, સશક્ત જનાવ ઉપરાંત જર્મન સંસ્કૃતિ, આગજીવન, લગિનકળા ને ઐતિહાસિક સ્થળોના સીધા સંબંધમાં જાગવાથી તેમનામાં સાચો દેશપ્રેમ જાગૃત થાય છે ને પ્રાચીન જર્મન સંસ્કૃતિ પ્રત્યે આત્મીય ભાવ જાગૃત થઈ રાષ્ટ્રભાવના સુદટ થાય છે.

લાઇ પહેલાં આવી રાષ્ટ્રભાવના રાજ્યના દોર નીચે જીવી કરવામાં આવી હતી—ગદારથી મુકામાં આવી હતી; તેના જન્મ પ્રજાના એકઠેશ્વરમાંથી થયો ન હતો. પરિણામે મદાલુદમાં પરાજય પામ્યા પછી રાજ્યના દોરની સાથેસાથ એ રાષ્ટ્રભાવના પણ એક રાતમાં અદશ થઈ ગઈ, અને બે યુવક-પ્રવૃત્તિ ન હોત તો આખો દેશ નાના નાના પ્રાંતો ને પરમળાંઓમાં વહેંચાઈ ગયો હોત અથવા ઑરિટિઆનના રસિયાની માફક છિન્નભિન્ન થઈ ગયો હોત. યુવક પ્રવૃત્તિએ પ્રજાને સશક્ત જનાવવા ઉપરાંત આ રાષ્ટ્રભાવના સ્થાપનામાં તેમજ બીજા રાષ્ટ્રોની સરદરો પર તેમના

૬. પરંતુની માળીઓ ને જીવ વતો ખૂંટતાં તથા સત્તવરેના કિનારાઓ પર થયેલ નિર્દોષ કરતાં જર્મનીનાં કુમાર-કુમારીઓ મદાલુદે દરી લીધેલાં જંગલ દેશનાં દૈનિક અને અતિથિ ચિતન ફરી માત્ર કરી છે. કુદરતને જોલે રખડાવે કરીને સરીર મુંદર કરે છે ને સોવનની આસપાસનાં રાખાં શેવે છે.

યુવકો બેડે સંમેળનો મોટો આનંદરાષ્ટ્રીય લાગના જાગૃત કરવામાં પણ વખા સંગીત પ્રવળો કર્યો.

મીઠેમીએ આ મુસાફરીઓ અને પર્યટનો એટલાં બધાં વધી પડ્યાં કે રખડતા નીકળના આ પિતાર્થોઓને રહેવા માટે પુરક આશ્રમોની જરૂર પડી. નીચેના આંકડા તેનો સ્પષ્ટ ખવાત આપશે:

સાલ	આશ્રમોની સંખ્યા	મદોમાનોની સંખ્યા
૧૯૧૮	૨૦૦	૧૬,૦૦૦
૧૯૨૧	૧૨૦૦	૫૦૧,૦૦૦
૧૯૨૩	૨૩૧૮	૨,૧૫૪,૨૬૨
૧૯૨૮	૨૫૦૦ (લગભગ)	૩,૦૦૦,૦૦૦ (શી વધુ)

આ આશ્રમો આપે આપ્યા જર્મની ઉપર પચ-રાએલા છે. આ પ્રવૃત્તિના સંચાલકો તો દર એવાં રૂપનાં શેવે છે કે કોઈપણ સહેર અથવા ગામથી ગમે તે દિશામાં જો કે તપ્પ કલાક ચાલે લાંબાને ભોરાક અને વિશ્રાંતિ માટે આવો એક આસન જરૂર મળી આવવો જોઈએ. આ આશ્રમો મોટે ભાગે મુંદર સ-સારના કિનારા ઉપર, મીઠા માટીમાં, પર્વતની ખીણમાં,

વનપર્વતોની ૧૨મી આવેસો યુવક-આશ્રમ

નદીના ઘોષ પાસે, એમ જ્યાં કુદરતની વિપુલતા હોય, ત્યાં ઊભા કરવામાં આપ્યા છે. કેટલાક આશ્રમો માટે એકતોનાં રૂપડાં માગી લીધાં છે, કેટલાક માટે અખીર ઉમરાવોના કિલ્લા લગાડ પછી નામની કિંમત માગી લીધા છે; જ્યારે કેટલાક તો બીનઉપયોગી નીવડેલાં પદાર્થોમાં રચાયેલાં આવેસાં છે. આ આશ્રમોનો લાભ દરેકાઈ માણસ લઈ શકે છે. એ માં શરત માત્ર એટલી હોય છે કે તેનો પોશાક સાદો બેઝબે, કોઈ વ્યક્તિ તેને હોવાં ન બેઝબે, તે મુસાફરી પગે ચાલ્યો કરતો હોવો બેઝબે અને આવી પ્રવૃત્તિના સભ્ય તરીકેનું એ રૂપિયાની કિંમતનું કાર્ડ તેની પાસે હોવું બેઝબે. જર્મનીમાં સરનામાં સક્ષી કોઈપણ વીડીમાં આપણે બિતરીએ તો મે ચાર અથવા પાંચ માર્ક (લગભગ ત્રણ રૂપિયા) એક રાત સૂવાના તથા એક ટંક ખાવાના ચાપ; જ્યારે આ આશ્રમોમાં એક રાત સૂવાના અને એક ટંક જમવાના મળી કુલ છથી આઠ આના લેવામાં આવે છે.

. કેટલાક અમેરિકન વિદ્યાર્થીઓ સાથે હું ૧૯૭૦ના ઊનાયામાં આપા એક આશ્રમમાં રાતપાસો કરવા ગયો હતો. બર્લિનની આબુબાલુ ધણે દૂર સુધી ફરી વળેલ સરોવરોની એક દારગાયાને કિનારે આ આશ્રમ આવેસો હતો. એટલે અમારે થોડુંક દ્રેખમાં, થોડુંક હોડીમાં અને જાડીનું સામ્રોન આ આશ્રમે પહેંચવાનું હતું. ઉનાળાનું સુંદર સ્વચ્છ આંકાસ, સરોવરનું સાંત ઘેર આસમાની પ્રાણી, દૂરદૂર દેખાતાં નાનાં નાનાં ગામડાં, પરીઓની વાતોમાં આવે છે તેવાં જીર્ણાં ધરો ઉપર એકલવાયા બેઝબે એનિલાસિક કિલ્લાઓ અને આ સર્વને દાંડી દેવી લીડીલીડી વનસ્પતિ, -આ જમ્યાની મધ્યમાં આ આશ્રમ આવેસો હતો. લગભગ સો મા-

ણસોનો સૂચનો બેઝબેસત યર્ધ શકે તેટલી તેમાં સમય હતો. પરદેશી મહેમાનો માટે જરા વધારે પૈસા અર્થમાં થોડીક વધુ સમય પણ કરવામાં આવતી હતી. મુખ, ચા, કોફી, એક, ઇત્યાદિ ખાવાની ચીજો પણ ગામની કિંમતે મળતી હતી. અમે ગયા ત્યારે તે કુમારો અને કુમારીઓની ભરપૂર હતું. કોઈ વાંચનાં હતા, કોઈ વાલ વગાડતા હતા, કોઈ વાતો કરતા હતા, કોઈ પાસેના તળાવમાંથી નાહીને આવતા હતા, કોઈ આબુ-બાલુનાં દરેયોનાં ચિત્રો અલેખતા હતા, કોઈકોઈ પોતપોતાના ખાસ વિષયોનો અર્ધો અભ્યાસ કરતા હતા. વનસ્પતિ શાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીઓ વનસ્પતિનું નિરીક્ષણ કરતા હતા; ભૂસ્તરશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થી પથ્થર અને જમીન તપાસતા હતા; કારખાનાંઓમાં બાણ અલ્પાડિયું કામ કરી યાકી ગએલી છોકરીઓ લોકા ધાસ ઉપર પડીપડી નવલકથાઓ વાંચતી હતી. આમ ભિન્નભિન્ન પ્રવૃત્તિ યદ રહી હતી. રાત્રિ સૌએ સાથે મળી સંગીતનો અભ્યાસ જાણે કર્યો.

જર્મનીમાં શનિ રવિવારના દિવસોમાં ધણાં માણસો આવા આશ્રમોમાં રાતપાસો ગાળવા ગોઠાં સંદેશો છોડી ચાલ્યાં જાય છે. ગરીબ પ્રજાને બે સંપત્તિ જાવું હોય તો આ ધણે જ ઉત્તમ માં છે.

આપણી આબોલવા એટલી કારી ને મોઝેસ છે, નિર્મોહ્ય થતીજની આપણી પ્રજાને સશક્ત થવાની એટલી જાડી જરૂર છે ને કુદરતી સૌંદર્યવાળાં એટલાં જ્યાં રથેજો આપણી એમેર પથરોઓમાં છે કે આપણા યુવકોએ આપાં પર્યટનો અવસ્ય ઉપાડી લેવાં જોઈએ.

ઉપર આપણે જોયું તેમ આ જર્મન યુવક-પ્રવૃત્તિએ ભુદાભુદા સમયે એ સ્વરૂપે પારણ કથા: વિમલ પહેલાં નેજે સમાજ અને રાજ્યના ભુલમ સામે પોકાર ઉઠાવ્યો; વિમલ પછી જ્યારે સંમાજ છિન્નભિન્ન થયો અને રાજ્ય નાટ યથું ત્યારે સમગ્ર જર્મન પ્રજાને સંસકૃત કરવાનું અને નૂન રાષ્ટ્રીય ભાવના જનન કરવાનું કાર્ય ઉપાડ્યું આ બંને સ્વરૂપોમાં મૂળે આ પ્રવૃત્તિ બીનાજકારણી જ હતી. પણ જેમ દરેક દેશમાં અને છે તેમ જર્મનીમાં પણ જન્યું. યુવકોનો ઉપયોગ દેશનેનાઓ રાજકીય ચળવળમાં કરવા લાગ્યા અને આખી પ્રવૃત્તિ નટરથ મરી રાજકીય યર્ધ. તે કેમ એ આપણે દલે પછી જોઈશું.

માનવ અને વાનર

અંતે એક જ વંશવેદામાંથી ઊતરી આવેલો હોવાના વિખ્યાત સિદ્ધાંતની ડોક્ટર નાથુભાઈ પટેલ (એમ. ડી.) આ નીચે સચિત્ર સમીક્ષા કરે છે

મ

નુપ્યની ઉત્પત્તિ એ એક સર્વજન

જૂનો પ્રશ્ન છે ને એના જવાબ આપવાને દરેક યુગમાં માણસે અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે. ધર્મવેત્તાઓ, સ્થનિકારોને કથાકારોએ પોતપોતાની કલ્પનાનુસાર જવાબો આપ્યા છે ને છેવટેછેવટે વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ એ પ્રશ્ન ઉકેલવા પ્રયત્ન આદર્યો છે. જુદાજુદા ધર્મની માન્યતાઓ તેમજ જૂના વખતના લેખકોના વિચારોની સમીક્ષા કરવાનો આ પ્રસંગ નથી; અહીં તો ફક્ત આધુનિક વિજ્ઞાને મનુષ્યની ઉત્પત્તિ વિષે જે કામચલાઉ નિર્ણયો આપ્યા છે તેનું જ દ્રેકું ખ્યાન આપવા છરાદો છે.

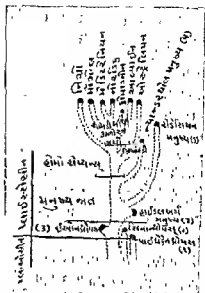
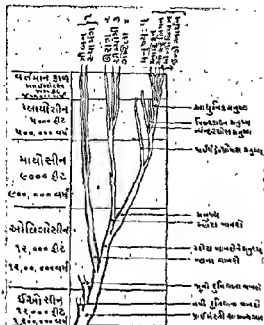
ઇ. સ. ૧૮૫૬માં ચાર્લ્સ ડાર્વિને 'ઓરિજિન ઓફ સ્પીશીસ' (જીવજાતોની ઉત્પત્તિ) નામક પુસ્તક પ્રકટ કર્યું ને તેમાં આ પૃથ્વી પર વસતાં જુદાંજુદાં પ્રાણીઓ કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યા તે વિષે એક સિદ્ધાંત રજુ કર્યો. અમુક મોઝસ અપલોકન પર રચાયેલો આ સિદ્ધાંત સર્વ વૈજ્ઞાનિક કાર્યકર્તાઓને ધણો અનુકૂળ નીવડ્યો અને ડાર્વિને એ વિકાસવાદનો અનુસરીને મનુષ્યની ઉત્પત્તિ વિષે એક પુસ્તક 'ડીસેન્ટ ઓફ મેન' (માનવનો વંશવેદો) ઇ. સ. ૧૮૭૧માં પ્રકટ કર્યું. આ પુસ્તકમાં તેણે મનુષ્ય અને વાનર ગિરિના સંબંધ વિષે પ્રમાણભૂત કારણો આપ્યાં અને સૂચવ્યું કે આધુનિક મનુષ્ય અને મનુષ્ય જેવા વાનરો (એપીમાન) ઉત્પત્તિ કાલ સામાના પૂર્વજમાંથી જ મૂળ દશે.

માનવ ને વાનરની વચ્ચેનું સામ્ય સૌકોષની જાણમાં હતું, ધણી ભાષામાં તો અને માટે શબ્દો પણ સરખા જ હતા. આપણી ભાષાનો 'વાનર' પણ આપણી સમાધા નથી સૂચવતો? ને સમાપણના લેખકને વાનરનો સ્થાનનું ક્યાં અજ્ઞાન હતું? આવી જ વાનરના નજીકના સમજાણી શ્રેણિકોઓ આફ્રિકાના વનનીઓ, મલાયા આર્કપિએલોના વનનીઓ ને જીમન લોકોમાં પણ મળી આવે છે. મનુષ્ય

પાશ્વેરેકે પ્રાપ્ત, પિંડકાવન, ન્યાનરોહલ અને કો મંજન—એમ કનસેલર આર પ્રકારના માનવોની જોવાનીઓને આધારે ડૉ. એ.એચ. એકમ્બરે તેવાર કરેલાં આ શિક્ષ, તથા ઉપર ભલાનેહુ, માણુમના નજીકના અગ્ર જેવા આર પ્રકારના આ.એ.પી.કે. વાનરોનું નિષ્ણ રાષ્ટ્રતણી સમાજના મારે આ લેખના ક્રેકડના આજમાં આપેલો વિવન ને તથા ર અભાગ કોડો નુઓ.

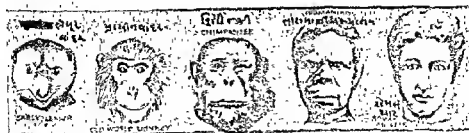
અભ્યાસ કર્યા છે. આ અભ્યાસની રીતો નીચે મુજબની છે:

(૧) પુરાતન દાઢકોઓનો અભ્યાસ (Study of fossils); (૨) આધુનિક પ્રાણીઓનું અવસોદન (Comparative anatomy); (૩) ગર્ભવિકાસનું અવસોદન (Embryology); (૪) શેલોના કેટલાક તરવારનું અવસોદન (Precipitin test and agglutination); રોગનું નિરીક્ષણ (૫) Immunity and Resistance).

આ સર્વ રીતોથી વિજ્ઞાને અવસોદન કરી માનવ અને વાનર વચ્ચેનો સંબંધ એટલો તો સિદ્ધ કર્યો છે કે હવે એ વિષે બે મનને સ્થાન જ નથી. આપણને દમણી આ જાના અભ્યાસેથી વિષયોમાં બેરવાની જરૂર નથી. જોનો નિર્ણય કબૂલ કરી લાએ તો જાત. મનુષ્ય ને વાનરનો સંબંધ તો નક્કી થયો, પણ

(૧) માનવ અને વાનરના વંશવેશ સમજાવતી આ આકૃતિઓ (૧) માનુ નં. ૧) તથા (૨) ૧ ના) કોઠાઓ આ લેખના વાચન પછી જાણી શકી અભ્યાસ કરવા ને પા છે.

વાનરમાંથી અથવા તો કોઈ સામાન્ય પૂર્વજમાંથી દાઢનો માનવી કેવી રીતે વિકસીને પાડ્યો? કયા ફેરફાર થયા તે તે ક્યારે? એના કોઈ પુરાવાઓ દમણી દયાત છે? છેલ્લાં સાઠ વર્ષની અંગેકવિધ શોધોએ આ જવાબો આપ્યા પ્રાપ્તો કર્યા છે. કારણે ન્યારે પહેલી પોતાની એપીડો પ્રકટ કરી સારે બે જ વૃત્તાં દાઢકો મળી આવ્યાં દતાં: ૧૮૫૭માં ન્યાન્ડર્થોલ શુક્રામાં અને ૧૮૪૮માં જિઆન્ડરમાં. ત્યારથી આજ સુધીમાં અનેક જગ્યાઓથી પુરાતન મનુષ્યનાં દાઢકો મળી આવ્યાં છે ને તે પરથી મનુષ્યના વંશવેશ વિષે વિજ્ઞાને કેટલોક જાણ અમલનાં અનુમાનો દોર્યા છે. અસાર સુધીમાં મળી આવેલાં જરૂરનાં દાઢકોઓનો કોઠો તેમનાં સ્થળ સાથે તથા શોધકોનાં નામ સાથે આ નીચે આપ્યો છે.

લેમૂર પ્રાણીમાંથી માનવને વિકાસ કેમ થયો તે જાણવા આ ચિત્રની સાચાસાચ પાઠ્ય આપેલા 'લેમૂર વાનરો અને માનવનો વંશવેશ' જાણવો કોઈ પાળ્યો.

શારદા

(ચિત્રકાર - પ્રમોદકુમાર ચટ્ટોપાધ્યાય)

શ્રી પ્રમોદકુમાર ચટ્ટોપાધ્યાયની કલા કુમારના નાચકોને સુપ્રસિદ્ધ છે તેમનાં સુરમ્ય રંગચિત્રોમાં જે દેખાનુન્ય બ્યાપી રહેલું હોય છે તેને સ્પષ્ટ રીતે અવગત નીરખવાની તક એમના આ સાદા દેખાંકનમાં મળે છે. કેવી સાફ, સરળ, લાલજાદ દેખાવલિઓ એમાં ધૂમી રહી છે! દેખા પરંતુ પ્રભુત્વ અને વિચારનો આનંદ એમાં એકસાથે મળત થયાં છે.

ગોવાલજી

ચિત્રકાર : રસિકલાલ પરીખ

બાઈ રસિકલાલ નરસિંહલાલ પરીખ હવે ગુજરાતમાં તેમજ ગુજરાત બહાર મુખપરિચિત વ્યક્તિ છે. સામાન્ય માન-જીવનમાંથી, કોઈપણ વસ્તુના પૂર્વશિક્ષણ વિના, માત્ર કલા રીતિમાંથી હોંશમયો એક ગુલાને આત્મીને કુમાર કાપાલકના સંવાલક પર શ્રદ્ધા રાખી છુકવું તે દિવસે તેના બાપિ વિદ્યાર્થીની આટલી જડન કોઈએ કદી નહોતી તેની સરખા, શ્રદ્ધા અને કુપાસના ફલિત થતાં દેખાય છે તે વખતે પણ એ નિર્માની મધુર પ્રદીપનો યુવાન કલાકાર નિમ્ન પા-ભાવ તજવા નારાજ છે. હજી તેને માટે બાપિ રૂચનો ખૂટ્યાં નથી. તેમ છતાં આજે જે તેની કળામાં એક પ્રકારની ધીરતા અને કૌશલ્યપૂર્ણતા પ્રત્યક્ષ થાય છે. વિચાર અને ભાવનાનાં સરોવરો તો અખૂટ જ રહેવાનાં, પણ નાની સરખી કૃતિ પણ હમેશને માટે સંપૂર્ણ બની શકે છે તેનાં સરસ દૃશ્યત આઈ રસિકલાલનાં ચિત્રો ખૂબ પડે છે.

જ્યોતિષ

આકાશપટે પથરાએલા

તેજઃપુંજોનાં જ્ઞાન વ્યને

છવન પર તેમની અસ-

રનાં વ્યતુમાનોનું શાસ્ત્ર

ધ

અનનો
હોય

હા કાળથી આપણે જ્યોતિષને વીસરી ગયા છીએ. એ પરતુ જ બૂલી ગયા છીએ; એટલું જ નહિ પણ એના અર્થ તથા મહત્વને પણ બૂલી ગયા છીએ. પ્રખ્યાત મુસલમાન વિદ્વાન આલ્ફોરની (ઇ.સ. ૯૭૩-૧૦૪૮) મોંઘ કરે છે કે 'તારાઓની માહિતી વિદ્વાનોમાં છે નહિ. નાશખંડણમાં ચંદ્ર મારે નક્કો ઓળખાવનાર મને એક પણ માણસ મળ્યો નહિ અને આંગળીથી દેખાડી શક્યો નથી.' આ મોંઘ એક જ વસ્તુ સૂચવે છે કે જે કોઈ જ્યોતિષ હતું તે માત્ર અસ્તવ્યસ્ત પંચાંગમાં અને તેના તે કાળના ગણિતમાં હતું. પણ તે ગણિત જે મારેનું હતું તેને ખુદ સમજવાની કે ઓળખવાની દૃષ્ટિ રહી નહોતી!

આજે આપણી નજર પડિયાળ ઉપર છે. સમયનું જ્ઞાન તેના કાંટા આપે છે. વ્યવહારમાં તેથી વિશેષ નથી મળે. આપણે ઇ.સ. ૧૦૦૦ આસપાસ દત્તા તેથી પણ નીચે ઊતરતા માત્રા છીએ. અને તેનું કારણ પણ સુખ્યાત્મે એક જ લાગે છે કે આપણે મૂળ જ્યોતિષ બૂલ્યા અને તે જ્યોતિષ પર રચાએલા આપણા દેવો તથા ઉત્સવોનો પરિચય છાંડ્યા.

મૂળ જ્યોતિષ તે વેદાંગ અને તેને મળતું પ્રાચીન જૈન જ્યોતિષ છે. સૂર્ય સિદ્ધાંત (જે ઇ.સ. ૫૩૦ની આસપાસ રચાયો) તેનાથી ૪ જુદા પ્રકારનું છે. દાસનાં પંચાંગમાં ઉત્સવો, વ્રતો ને ઉપાસનાસૂચક દિવો વેદાંગ જ્યોતિષ અનુસાર લાગે છે, જ્યારે ગર્વ માસ દ્વિતીની રચના સૂર્યસિદ્ધાંત અનુસાર છે! અને તે આજે કચડી નહિ શકાય તેવા સ્થૂળ ગણિત ઉપર ચાલે છે. આજે હવે જે સાધનો સુલભ છે તેથી સૂક્ષ્મ ગણિત થઈ શકે છે. અને તેવા ગણિતનો મેળ આજે મેળવ્યા વગર ઇ. સ. ૫૩૦ તથા પછીના અંશે આપણને યોગ્ય રીતે મદદ કરવી નથી થતા. સૂક્ષ્મ ગણિત સ્ત્રીકાર્યો પછી પણ આપણે મૂળ જ્યોતિષને પુનઃ ઓળખી લેવાની જરૂર રહેશે જ. તેના વીસરીને આપણી સમાજરચના સમગ્ર નહિ શકાય કે સુધારી નહિ શકીએ. અને તેની રીતે જીવનરચનાનો પણ જીર્ણોદ્ધાર નહિ કરી શકીએ.

પૂર્વકાળમાં પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને આવશ્યક શીખવવામાં

આકરણ ધર્યાદિ જે છ અંગ હતાં તેમાં જ્યોતિષ તથા અર્થવિદ્યામાં વેદકળાં સામાન્ય જ્ઞાન સમાઈ જતાં. 'પોતાનો મારો, પોતાના દિત સાર પ્રત્યેક વ્યક્તિએ જ્યોતિષ અને વેદક અભ્યાસ જોઈએ.' એવા તે કાળનો ચુરસંપ્રદાય હતો અને તે આજે પણ અરાગર વિચારીએ તો તે મોઝા જ હતો.

જ્યોતિષ

પ્રસ્તુત વિષય જ્યોતિષનો હોવાથી તે વિષયનો જ ઉદાહરણ કરીશું. જ્યોતિષ એટલે સામાન્યરીતે નમૂન-રૂપ કહેવું તે-એમ માની લેવાયું છે; પણ તે બૂલ છે. 'જ્યોતિ:' એટલે તેજઃપુંજ જેવા તારાઓ તથા પ્રહો. તેમનો પરિચય અને તેમની ગતિનું જ્ઞાન તે 'જ્યોતિષ' અને તે જાણનાર તે જ્યોતિર્વિદ કે જ્યોતિષી. જેમ 'માપન' (મીક્રો)નું અપભ્રંશ થતાં થતાં માપન થયું ને તે પણ ઉપહાસાત્મક (હિમોલ્ડ) માપનમાં સુધી પડેલાં મધુ તેમ આજે 'જ્યોતિષી'માં વિકૃતિ થઈ 'જોશી' અને 'જોશી મહારાજ'નું સ્વરૂપ મળે છે. આ સર્વ સમજવા મારે જૂનો ને નવો જ્યોતિષનો પ્રદેશ આપણે ઓળખી લેવો જોઈએ.

જ્યોતિષના બે મદાન વિભાગ પડે છે. એકમાં તેજઃપુંજોનું જ્ઞાન ઇ.સ. ૫૦૦ હોય છે. બીજામાં તે જ્ઞાનને આપણાં જીવન સાથે સાચી કે ખોટી રીતે જોડવાથી જે આજ્ઞાસ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો અને તેજઃપુંજોની મનુષ્ય પર, દેવ પર, વાસ્તવ પર, સમુદ્ર પર, (ભરતીઓટ પર) જુદીજુદી રીતે થતી અસરો જાણવાનાં અનુમાનોનો સંગ્રહ કરેલો હોય છે. મૂળ જ્યોતિષમાં જે શીખવાનો આગ્રહ હતો તે પ્રથમ વિભાગનો હતો. આજે સમાજમાં માત્ર બીજો વિભાગ વિકૃતિ પામી, મૂળ જ્ઞાનથી દૂર થઈ, અધિકાર મહારી રહ્યો છે!

તારાસંકળ

પ્રથમ વિભાગ તેજઃપુંજો (તારા, ગ્રહ ઇ.)ને નહીં આંખથી નિહાળવાનો ને તેમની ગતિ સમજવાનો છે. જૂતકાળમાં પશુ સાધન મહોવાં; નિરીક્ષણ હતું. આજે પણ નિરીક્ષણ તો છે જ, પરંતુ સાધનની વિ-

આગલા ભાગ જેવી એ તારામંડળની આકૃતિ હોય તે ઉપરથી 'દશિશ્વી' શબ્દ, ઉત્પન્ન થયેલો છે અને તે મંડળશકટ આકૃતિતરીકે પ્રસિદ્ધ છે. મંગળ તેની વચ્ચેથી પસાર થાય ત્યારે શકટબેદ થયો કહેવાય. ને ન્યો-નિપ્નો બીજો વિભાગ—જેને આપણે 'ક્યુ ન્યોતિપ્' કહીએ છીએ તે વિભાગ—અનુભવથી એમ કહે છે કે શકટબેદ થાય ત્યારે સાંખા વળનના દુકાળ પડે. તેવી જ રીતે ઉપરોક્ત શકટબેદ ચન્દ્રથી થાય અગર ચન્દ્ર શકટની આગળ, પાછળ કે ઊંચે અટક થતી વખતે (એવ સુદિ પંચમીને દિને) આવે તે ઉપરથી ચુજ્જાનનો એકુતપર્વ આગામી વર્ષાઋતુના તથા તેના પરિણામના સારાસારનું માપ કાઢે છે. આ વિષય ક્યાન્યોતિપ્નો, અનુભવગમ્ય અને નવાનવા અનુભવથી સુધારોવધારો થનાર મનાવો જોઈએ; પરંતુ તે વાત આપણુ 'ન્યેશિઓ' વીસરી ગયા છે, —એટલી દદ સુધી કે ખરી રીતે અનુભવ મારે જૂનકાળના દાખલા ટાંચવા જ જોઈએ, ત્યારે આપણે ત્યાં તો કહેવન આવી છે કે 'ગદ નિશિ ન્યેશી પશુ ન પાંચે !' જ્ઞાનના લોપથી થતી માનસિક દુર્ગતિઓ આ જોક સારો દાખલો છે.

ક્યાન્યોતિપ્નામના ન્યોતિપ્ના એ બીજા વિભાગ-ને દૂર કરીને કરી પાછા પ્રથમ વિભાગ તરફ વળીએ.

પૂજન-ઉત્સવ

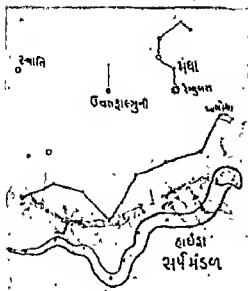
'આકાશંગંગા' એ આકાશમાં આવેલો ઉત્તમ તેજઃપુર્વનો અનંતસમૂદ છે. સૂર્ય ન્યારે તેની પાસે યદ આગળ જાય છે ત્યારે તે સમૂદની પાર જિનરે છે, અને તે વખતે આપણે 'ગંગાદશરત્રી'ના ઉત્સવ કરીએ છીએ. ગંગાની મૂર્તિ રથાવીએ છીએ, તેનાં પૂજન અર્ચન વગેરે વિધિ કરીએ છીએ. આપણુ ઉત્સવો અને મૂર્તિઓ પાછળ આવાંઆવાં અનુપમ રહસ્ય રહેલાં છે. સંખ્યા થતાં તારાવરણ દેવો આકાશમાં પ્રવેશ થતાં જાય કે આપણે મંદિરમાં રહેલા તેમના પ્રતિનિધિની આસ્તી (=આરાધિ) પ્રતિનિધિનું મંગળકૃત્ય કરી લઈએ છીએ અને શેષ રાત્રિ રહે ને ('આકાશના પ્રલસ') દેવ પિસર્જન થતાં-પુનઃ આસ્તી કરી પ્રતિનિધિદાસ તેમની સાથેનો સંપર્ક થતુ રાખીએ છીએ. આપણું મંદિરમાં મંગળ દિપિકાનું આગું મલત્તર છે. તે બીજા લેખમાં-થોડા ગિરતારથી ત્રણીશું. દવે જો આપણું

નક્ષત્રજ્ઞાન—ન્યોતિપ્નું જ્ઞાન—અપતુત્તમગતું હોય નો આપણે આ પૂજન, અર્ચન, ઉપાસના કે ઉત્સવમાંથી રચ્યારચ્યરૂપત્વમાં—અકલા ન આકાશમાં જિનરી પડીએ ખરા કે? આકાશના નક્ષત્રનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનાર દેવની મૂર્તિ કોઈનાથી પણ અભગ્રાય ખરી! જેને જેમ ક્રીક લાગે તેમ સેવા, ભક્તિ, અર્ચન કરી પોતાનો માનસિક પ્રસાદ મેળવી શકે. સમાજને હિત કરેલા જોરા પ્રતિજ્ઞાઓથી છૂટવાનો સાચો માર્ગ જ્ઞાન અને મેવા છે અને તેમાં ન્યોતિપ્નું જ્ઞાન કાળજીપૂર્વક રચન મદદ આપે છે એટલું જ નહિ, પણ ધર્મરહસ્ય પણ સુવશ કરી ગામંડગાંથી આપણને મુક્ત કરે છે.

આ ઉપરાંત આકાશદર્શન તે અશુભદિવ્યો વિષય ધરાવી નિરીક્ષણનો આનંદ પણ ખૂબ આપે છે. રાત્રિએ મથે તે રૂથજે માણુકને એકલાપણું લાખતું નથી. એ-કાન્તનો શેષ થાય છે, વિશ્વજંતુત્વ પ્રકટે છે અને નિર્લજ રાત્રિ સજીવ બની જાય છે. જેની નજર વિવિધ આદિ શોધી રાટ થતી હોય તે માણુક નો આકાશમાં જુલજુલાર તારામંડળની વચ્ચે થતી જૂગિતિ-વિલય આકૃતિઓ જોઈને ખૂબ રાટ થશે. લીંટી એટલે શું! ને ગિદુને જોઈનાર આંખથી દોરપેલી શીરીઓની ધમ ને તેમાં આવતી વિવિધતાનો આનંદ માત્ર આકાશદર્શનથી જ આવશે; કાળજી પર નહિ આવે. ૧જી જેની નજર વિવિધ રંગો પર દટતી દર્શે તેને પણ આકાશદર્શન અદ્ભુત વિષય યદ પડશે. કેટલાક તારામાં પારળી રંગ છે, કેટલાકમાં રક્તવર્ણ—સિદ્ધરવર્ણ છે ને અગત્ય જેવામાં તો આજે તેના દરેક ચારકરે એક પછી એક ગદલાના રંગો દેખાય છે. એ રંગોનો ખુશી આપણને આ પૃથ્વી ઉપર શોધી નહિ જડે. દૂરજીનમાંથી જોવાની તક મળે પછી તો તે રંગોની હાપ મગજમાં એવી કોતરાઈ રહેશે કે જેની આગળ બીજા રંગો જોવા નહિ મળે. આ રીતે ન્યોતિપ્નું વિષય અશુભદિવ્યના સંતેગનો અને તેની દ્વારા અલંકૃત ઉમદા ને ઉપયોગી વિવિધ જ્ઞાનનો વિષય થાય છે. ઉપર કહેલી વસ્તુ નીચેના કોશમાં પુનઃ આ વાત પ્રતિનિધિ સારૂ મૂકેલી છે.

તારાઓ

ઉપર જણાવેલ તારાઓનું જ્ઞાન પ્રદેશના જ્ઞાન ઉપરાંત જરૂરી માન્યું ને તેનાં થોડાંક કારણો અહીં દર્શાવ્યાં; પરંતુ દરેક ધોડીક તારાનો સમજૂતી આપ્યા

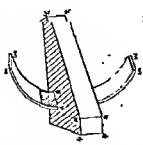
આ તારામંડળો, સર્પની ગતિ, સર્પના પ્રવાસમાં તારાઓનો થતો ભ્રમ, (અદૃશ્ય થવું તે) અને દર્શન (ધોડા રિત પછી પાછા ફરવાનું તે), તેમજ કાળગણના ને તેની રીતો, તે સર્વ ઉપરથી દિકુપમંડા દેવો, આખ્યા-પિકાઓ તથા ઉત્સવો રચાયા છે એટલું જ નહિ, પણ ખુદ ક્રિયાવાનિરીમાં પણ તેની જગ્યા અમર ગુપ્તપણે આવી આવેલી છે. એટલે દેવે પછી પહેલી તકે નક્ષત્રજ્ઞાન, તારામંડળનું જ્ઞાન અને પ્રાચીન જ્યોતિષનું જ્ઞાન સર્પને આપણક સાગરે તેમાં સંદેશ મળી.

હીરાકાલ અમૃતસાગર સાક

[આ લેખને અનુસધાને લખાએલો 'દેવસ્યપ તારાઓ'નો લેખ આવતા અંકમાં પ્રગટ થશે]

[આ લેખમાં અન્ય-

પુરની વેધસાળાના જે સમ્રાટવચનને ચિત્ર આપ્યું છે એ સ્વેચ્છા ઉપયોગ આ આકૃતિ દ્વારા સમજાવ્યા છે: (૧) વ ક ઉચ્ચાદ આગળ માણસ ઊભો રહીને વચ લીધી

આગળ આંખ રાખી અ વ લીધીની દિશામાં દૃષ્ટિ નાખે તો એ લીધી એની નાજરને સીધી છુપવા ત્યાસ પર લઈ ન્યવ. (૨) ડાબી બાજુએ બંધાવેલા ઢક યોગાકાર એવા જ જમણી બાજુએ છે. સૂર્યના ફરવા સાથે એ બંને યોગાકારો ઉપર વાસકેરતી અ વ બાંતળી છવા પડતી ડાબી લંબાની અ વ તેમ, એ યોગાકાર ઉપરના આંધા ઉપરથી સમજવું ગમતી બીજી]

**વિશ્વશાંતિના જહાજને લેખકાવવા મથવું
ઉદ્દામ રાષ્ટ્રવાદનું મોજું**

અર્ધ લગાઈના અંત પછી પ્રગમ્યો ઉપર તીવ્ર રાષ્ટ્રવાદમાં સમામેલ્યા ગયોની જે ઊંડી હાથ પડી હતી તેથી, અને બીજી તરફથી રસિયાના આંતર-રાષ્ટ્રીય જળાના બોરોશિવિષ્ણુના અખનરાથી એકી માનવતા અદેજે જ ફેલાએલી કે માનવત્વનિદવે વિષ્ણુ અંધુતનો મોઢું વળી છે. અત્રાપત, આપી માનવતા સામે અનેક નાની મોટી ફક્તો સહ શકતી છતાં એનું સ્થાન અગ્ર દનું એમ કહ્યા વિના તો નહિ જ શકે. પરંતુ આજે લગાઈની વીચાં પૂરાં પંદર વર્ષે નથી થયાં ત્યાં તો દુનિયા નળે એનો વેશ ખદલી ગેરી છે. છેડકાં બેએક વર્ષથી માનવત્વનિ જે આર્થિક મૂંચવળોમાં સોનાપા છે, તેણે નળે વિશ્વઅંધુતની વાનો પણ અસાધ્ય કરી દીધી હોય એવું જણાય છે. સામાજિક સુધારણા અને આંતરરાષ્ટ્રીય સમજૂતીને મોઢું આક્રાવનો દાવો કરનાર રાજકીય પક્ષોની મન વર્ષથી લગભગ બંધા દેશોમાં દાર થવા લાગી છે અને એમને સ્થાને ઉદ્દામ રાષ્ટ્રવાદીઓ બેસે છે. ઈંગ્લેન્ડમાં થએલી મળૂરપક્ષની સખત દારે દુનિયાને પરીખર આશ્ચર્યમાં મૂકી દીધી. અને સાર પછી જેને સોડો 'જકાન પુદ' કહે છે એની શરૂઆત થઈ. થોડા જ દવાસ પહેલાં આપર્તેડમાં ચૂંટણી થઈ ત્યાં પણ ઉદ્દામ રાષ્ટ્રવાદી દં વલેગનો વિગ્ધ થયો. હું આ લખું છું સારે જર્મનીમાં રાજપ્રમુખની ચૂંટણીને અંગે જારે પ્રચારકામ થઈ રહ્યું છે. તેમાં દિન્ડનજુએ ને નાત્રીઓના નેના દિટલર-જરેડે, રાખ, જીની, જીએ, એ. ક્રોડે, ચુરેસ, છે. પણ કદાચ દિન્ડનજુએ રાજપ્રમુખ રહે તોપણ થોડા માનમાં જ થનારી પ્રશિયાની પાસંએન્ટની ચૂંટણીમાં ઉદ્દામ રાષ્ટ્રવાદીઓની જ ખલુમતિ થશે એમ સામાન્ય મન જણાય છે. ફ્રાંસના રાજપ્રમુખની ચૂંટણી, સાર પછીનાં લાંબા અને નાર્ચનાં પ્રધાનમંત્રીઓ, આસાનો વાનપ્રચારમ, આદિ બધું જ ફ્રાંસના ઉદ્દામ રાષ્ટ્રવાદની સાળિની આપી રહ્યું છે. છટકીનો તો છેડકાં વર્ષોનો વિકાસ જ એના સર્વસત્તાધીશ મુઝાકિની નીચે થયો છે ને? અને પુરોપનાં બીજાં બધાં નાનકડાં રાજ્યો પણ મજબૂતો ચેત રત; સ; પંથા. એ ન્યાયે એમને પગલે આવી રહ્યાં છે. અમેરિકાનું પત્રણુ...

વળતમાં 'તમે તમારું ફોડી લ્યો, પછી અમે જોઈશું' એવું થયું છે. જાપાન તો જાણે સૌથી ડગ આગળ વધી ગયું છે તે શાંગહાઇમાં લશ્કર જમા કરી રહ્યું છે. આમ જાહે નજર કરનારને ધરીલાર નિરાશા થાય છે કે આંતરરાષ્ટ્રીયતાનું—રાષ્ટ્ર ગ્રાષ્ટ વચ્ચેના સ્નેહભાવ સંજોગનું સ્વપ્ન વસ્તુતઃ કદી પણ ખરું થશે ખરું?

હા! દુષ્કાતાની આશા સમું એક તરફ એની નજરે પડે છે ખરું; અને તે પ્રત્યક્ષ—'લીંગ ઓફ નેશન્સ' એના જન્મ પછી ઘણાં એની આશાઓ ખાંધેલી કે આ જાગ્રક અતીવ પરાક્રમી થશે અને વિશ્વશાંતિનું સ્વપ્ન સાચું પાડશે. પણ હવે તો એ જાગ્રક પણ ઉમરલાપક થઈને કહેવા લાગ્યું જણાય છે કે મારી પાસેથી તમે બહુ વધારે પડતી સક્તિની આશા રાખો તો એમાં મારો શો દોષ? ચીન-જાપાનની લડતના સંજોગમાં એણે પોતાની અસક્તિ સંપૂર્ણતઃ જાહેર કરી અને આજે એ પ્રત્યક્ષ રાજ-સંઘર્ષનું પરિપક્વ બારે અધરી પરીક્ષામાં ઝેડેલો છે. જર્મની સમાન દક્ષ માગે છે, ફ્રાંસ આંતરરાષ્ટ્રીય લશ્કર બંધું કરવાની યોજના લાવે છે; આ ગંધા તીવ્ર મનાંતરોનું પરિણામ આગળથી કહેવાની દિમત કોણ કરે? છતાં એટલું તો દરેક નિરીક્ષકને જણાય તેમ છે કે આશાનાં ફિરજો હજી સુધી તો નથી ફૂટ્યાં.

પણ આમ કેમ બને છે? પ્રત્યક્ષમાં એમનાર પ્રાનના પ્રતિનિધિઓ વિશ્વશાંતિ અને આંતરરાષ્ટ્રીય સદ્કાંક્ષની કેવળ વાતો જ કરતા દર્શો? ના! એમ તો આપણાથી ન જ કહેવાય. તો પછી આ બધા સહૃદય પ્રપાનો છતાં, મહાબુદ્ધ પછી આંતરરાષ્ટ્રીયતાને પંથે પડેલું જળાનું જગત આજે ફરી કેમ ઉદામ

રાષ્ટ્રવાદને માર્ગે ધસવાય છે? નાવિકોનાં સ્પર્ધામર્ગ-દર્શન છતાં વિશ્વશાંતિના જ્વાલનો બેખડાવવા મથી રહેલું એ તોફાન કયું છે?

આ પ્રશ્ન મલા પિદ્ધ છે. છતાં જ્યાં સુધી એનો નિકાસ નહિ થાય ત્યાં સુધી વિશ્વગંધુલનાં સ્વપ્નો જ રહેવાનાં છે. કેટલાક માને છે કે એક પ્રાન જીતી પ્રજાને ચૂસવાની અધર્મ નીતિ જ્યાં સુધી આલુ રાખશે ત્યાં સુધી આંતરરાષ્ટ્રીયતાની વાતો કેવળ વાતો જ રહેવાની છે અને આજનો ઉદામ રાષ્ટ્રવાદ એ જ માર્ગે ચાલે છે. એ કહે છે કે મારો દેશ પરદેશો પાસેથી જોછામાં જોછું ખરીદે, પણ પરદેશમાં વધારેમાં વધારે વેચે અને એ રીતે સમૃદ્ધ થાય. આ ઉદામ રાષ્ટ્રવાદ સીધી ત્રાણનો નદિ તો મહા અનર્થનો તો જરૂર સૂચક છે. વિશ્વગંધુલના દળ તો કાચા કિનારા પર અપટાઇ રહેલા આ ઉદામ રાષ્ટ્રવાદના મોજાને કાણ રોકશે?

દુનિયાને અગ્રણ્ય એવા અદ્વિસામક યુદ્ધને લડી દેવાડનાર દિંદ મહાત્માજી સમા સંતના નેતૃત્વ નીચે તો એ જાગ્રકારી નદિ સ્વીકારે તો પીળું કોણ સ્વીકારશે? ધર્મ અને નીતિને માર્ગે જ આગ્રવાના એણે કોડ જાંખ્યા છે, એટલે આગ્રમને મદાન કરી રહેલી અધર્મ ચૂસક નીનિગી સાથે એણે લડી ભેવું રહ્યું. પોતાને આંગણેથી પડેલું દ્રવ્યઝરણું રોકવાનું જ નહિ, પરંતુ સારી દુનિયાનાં અધર્મ ઝગણાંઓને અશક્ય કરવાનું દિંદેળીનું ઝડપું છે. દિંદના અને ખાસ કરીને આ વાંચનાર યુગસતના યુવકોને, આપણા આ ધર્મયુદ્ધને રાષ્ટ્રીયતાની સંકુચિત સીમાઓમાં ન જાંખી સેનાં વિશ્વ-ગંધુલને નજર સામે રાખવાની વાદ આગવા આ લખું છું. કાર્લસ્ટેડ (જર્મની)

લવણ ધોરિયા

(અનુક્રમણ આગળના પાન ૨૪૮થી)

આવની જોવાદ ખાનર એ નવું શિખાઉપણું, નવું માળાપણું તથા નવું શિક્ષકપણું અંગીકાર કરતો બદલ, નવાં દિંદુરનાનીઓનું જોલું નવું દિંદુરનાન બિલું

કરી આવના છવનો અગાળા મોનાનું છવન સફળ કરી જતા રહે.

ફિરોજશાહ ફરતમજ મહેતા

આદર્શ ગુજરાતી યુવાન કેવો હોવો જોઈએ?

૧. હું યુવકને વળાણું છું કારણ હું યુવાનીનો ઉપાસક છું.
૨. હું યુવકને રમકું છું કારણ એ મારામાં યુવાની લાવે છે.
૩. હું યુવકને નહું છું કારણ એ મારા દેશની આરા છે.

જો કોઈ મને પૂછે કે આદર્શ ગુજરાતી યુવક કેવો હોય તો હું કહું કે એ ગમે જોવો હોય, અને ધર્મિષ્ઠ હોય, મદા બુદ્ધિશાળી હોય, પૂરો નીતિમાન હોય, ધારા કે ઉગતો ફિરરેતો યા આત્મની કાલનો પયગચર હોય, પણ એ બધાં પહેલાં એ 'જુવાન' તો હોવો જ જોઈએ. જેની કસરતથી કસાએથી કાઠી, કામ કરવાની તથા ચાક પમવાની અખૂટ શક્તિ અને મનોહર મર્દાનગી માગી લેવાને અન્ય જુવાનો ટળાયજે એટલો જુવાન તો એ હોવો જ ધટે.

આનંદ અને ઉદાસ એ માનવ-જીવનકાશની રંગીન વાદળાઓ છે. યૌવનકાળે એ રંગીન વાદળાઓમાં ગીચગીચ જગકારાઓ ઉત્પન્ન થઈ એ વિશેષ શોભે છે, એને હાલગીની જરિયાત કહે કે જીવનનું પોષણ કહો. આદર્શ યુવક એમાંથી પોષણ મેળવી અનુભવી તથા રસિક બને, પણ એ સદા સમજે અને સંભાળે કે આનંદ ભણે જીવન અર્થ હોય તો એ જીવન આનંદ માટે નથી. એને તો જીવનની મોટાછતો ખ્યાલ હોય—જીવનની કુક્કાછતો નહિ.

તેને તન તથા મનના વિકાસ માટે, જીવનનિર્વાહ તેમજ જનસેવા માટે કાર્ય, કાર્ય ને કાર્ય પર જ અનરદ પ્રીતિ હોય. રજા આવતા માટે કે જનન જોવા માટે, કળા-વિદ્યા લેવા એને આપના માટે તથા પરદેશમાં પોતાની જાતને અને દેશને જગકારવા માટે સાન સમુદનો પાર જોવાને એ કોછાણું પણ તૈયાર અને તત્પર જ હોય; કારણ એના અંતરમાં ભાર દિગ્મત છે, દેવે મોઝી આસ છે, આદર્શમાં પુષ્કળ ગળ છે, ઉછળતું સાદસ છે અને શ્વાસોસ્પ્રશ્વાસમાં જનનગરના ઉચ્ચ અભિલાષ છે.

એની ચળવળા ચિર્નિગતા ન હોય, એની રસરસિ વિપવરસિ ભણી વળકું લેતી ન હોય, એની અપદાર-બુદ્ધિ કેવળ વેગરબુદ્ધિની જ ન બનેલી હોય અને એની વિગરબુદ્ધિ અસખ્યતાથી દૂર જ હોય. એ ટેકોસો જતાં ગિરભિમાની હોય, સંયમ જતાં સળ હોય, શાન્ત સહયુક્તો ધરાવતા સાથે ચપલ યુગ્મોથી સુસન્નિજત એવો એ નામ પીર હોય.

તે સાચો સૈદ્ધંત્રેમી હોય સૈદ્ધંત્રનું આકર્ષણ ભોગવતા એટલો મનુષ્ય હોય ખરો, પણ ત્યાર બાદ આકર્ષણનું સૈદ્ધંત્ર અગાડતા એટલો પશુ તો એ ન જ બને.

આંધળું કોમીપણું અને ઝૂનીની ધર્મીપણું એના ઉદાર દેવે તત્તમાન હોય નહિ. યુગધર્મોનુસાર એ પોતાનું જીવન અને વર્તન સર્વ કોમીપણના ભાવણું તેમજ સર્વદેશીય પણ રાખે જ. હું પ્રથમ દિલીપાન છું અને પછી જ દિન્દુ, પારસી કે મુસલમાન છું, એવું મદા-અભિમાન એના રક્તભેડું રહેલું સદાસર્વ એને સ્વતંત્રતા ભણી દોરવનું રહે.

આદર્શ ગુજરાતી યુવકના મનથી 'ધર્મ' એટલે અંતરનું પવિત્ર, પ્રમણ્વિક, 'સાદુ', રસિક, નિર્મળ; કળામય, માની, તંદુરસ્ત, પરમાર્થી, ધર્મરામય સેવાકારી ઉચ્ચ જીવન. એ જ એનો ધર્મ, એ જ એની નીતિ, અને એ જ એનો ભક્તિ તે દેવદેવે પ્રકાશ શોખતા દોડશે નહિ; આગોત્તર કે જીવન-મુક્તિ કાળે દેવ-સ્વરૂપો કે જમદગુરુએના વર્ષોવાસ ખેળશે નહિ; દેવે પછીની સ્વર્ગની દુનિયાને ખાતર દુનિયાનું સ્વર્ગે સ્વી જવાનું ચૂકશે નહિ; દેવતાએની દયા મદાવતા યાગશે નહિ, પણ એ સર્વે તે સંસાર પાસેથી કમોક્ષને સ્વયં શોખશે, સંપાદન કરશે અને પોતાની જેનીતેરી દિવ્યતાના જોર ઉપર જીવશે-જીમશે.

આદર્શ ગુજરાતી યુવક ધર્મરતી સદ્ધિમાં માનવ-ગમનકે રહેવાને ગદસે પોતાની નાનકડી સદ્ધિના નળે સળશે ધર્મિર રહેવા—ધર્માનું જ અવરણ પસંદ કરે. ખુદાને એ માનતો જતો સંસારમાં ઘણી વેળાએ એ ખુદા ખાતર ખુદાને જાણુએ જ રાખે, કારણકે એને પોતાનો ધર્મસંભારવો છે પણ પોતાનું અર્થયુમાવવું નથી.

છેવટ, આદર્શ ગુજરાતી યુવક ચાલુ જમાનો વિચારતો રહી આવતો જમાનો યાંચશે. જો આજનો એ સુમદર્શક દશે તો આવતી કાલનો યુગસર્જક એ અત્યારથી જ થતા માંડરો, અને દેવે પછીની નવી

(અનુસંધાન પાઠ્યને માને)

આકારના કલક ઉપર અંધારદેવીનાં આલેખનો સમાં વિલસતાં વિવિધમનોહર :

વાદળાં

ડૉ. બાલુરાવ ના. વૈદ્ય નીચે જણાવે છે તે મુજબ તેમનાં વર્ણ ને વિરનાં :
 ઊંચાડ ને આકારનાં પ્રમાણમાં ઋતુઋતુના મુજબર્મ ને અસર કરાવે છે

શિયાળામાં જે ખાસ કરીને સવારે દેખાય, ઉનાળામાં બપોરે દેખાનાં આવીને આકાશ ભરી દે, અને મોમાસામાં તે દિવસ આખો જેની ધનધોર રયામ ધંટાથી ગરોરે થાય તથા વરસાદ પડીને કુદરતમાં શીલાલ્હરે થાય એ વાદળાંથી કેણુ અનુભવ્યું દશે? ક્રોએ એ જોવાં હોય છે.

પણ માન લેવું એ જાન નથી. એ વાદળાંઓનું તે આપું શાસ્ત્ર છે. ભારતીએ 'ભારતી-વાક્ય'માં વાદળાં તથા આપા વર્ષની ઋતુઓનું ભવિષ્ય રચ્યું છે. છતાં પણ સાધારણ રીતે આપણે વાદળાં વિષે દશ ધમ્મું જોણું લાગીએ છીએ. કાલિદાસે અને એક અંગ્રેજ કવિએ રચેલાં 'મેઘ' ઉપરનાં કાવ્યોની તથા મુન્ડરાની-માં 'આપાદે પરાં વાદળાં પાસ આવે', 'આપાદ આપે આદ વાદળાં ઇવાયાં'—એવી છૂટીછાપા પંક્તિઓની ઝાંખી સિવાય શાસ્ત્રીય રીતે આપણે એ વિષયમાં કર્યું ને કંપું હોય એમ લાગતું નથી.

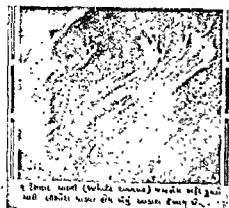
વાદળાંઓને ઝાળખવાની સાચી રીત ને આવડે, એટલે કે તેનું પ્રમાણ, ઊંચાઈ, ઘટપણું, પડતણા, રંગ ને ગંતિ, તથા તેમાં થતા ફેરફારો પાડખતાં શ્રીખીએ તો એ બધાને આધારે ઋતુઓમાં થતા ફેરફારો પગે તપવી શકાય. નીચામાં નીચાં વાદળાં પૃથ્વીથી ૧૫૦૦ ફૂટ જેટલે ઊંચે ઝૂમતાં હોય છે, અને ઊંચામાં ઊંચાં ૪૦,૦૦૦ ફૂટ જેટલાં દૂર હોય છે. આજમાં આજ વાદળાં શરણતી મક્કમણતી આદરથી ને પાનળાં હોય છે, ને જંગીમાં જંગી વાદળાં મોટા ખડક જેવાં કાળાં પાંચાર ને નક્કર હોય છે. વળી વરાળ જેવાં દલકાં આકાશમાં તરતાં ને ઊડતાં વાદળાં પણ હોય છે.

મોમાસાના દિવસોમાં આકાશમાંનાં વાદળાં ગળતાં ગાય છે અને વરાળ કે ધુમાડા જેવાં પાનળાં બની પોતાની ઉપરનાં ધનરપામ ધટાવાળાં વાદળાંની નીચે આવી નરક મનિએ પસાર થતાં દેખાય છે. તે વાદળાં પસારીને પૃથ્વી પરનાં જગાસથો, ખેતરો, વાડીઓ અને

ગામેને સજ્જ અને શીશાંકમ કરી શાન્તિ પ્રસારાવે છે. એ દૃષ્ટિનું પાણી પૃથ્વીપટમાં પ્રવાહ રૂપે અને આનંદ પ્રવાહ રૂપે વહીને કુચા, નદીઓ ને અરણ્યાં અને છે; અને સપાટ ભૂમિપટ ઉપર ટકતું પાણી ખેતરો, વાડીઓ, ગમીયા વગેરેને પોષણ આપે છે. એ દૃષ્ટિનાં પાણી રાગવાળાં ભૂમિમાં ધસતાં પૂર અને મોટી નદીઓ ગળી સમુદ્રને મળે છે; કેાકેાઇ રથળે તળાપો ભરે છે, કેલકેાઇ રથળે અદ્ભુત ધોધવા રચે છે.

મુખર્મ જતાં પ્રભાતના પહોરમાં રહેવેના ઇલાની પારીમાથી કુદરત નિદાળવા દૃષ્ટિ નાખીએ, તો શીશી દરિવાળી ટેકરીઓ પાછળ સૂર્યનો ઝાંખો પ્રકાશ દેખાય અને અંધી ટેકરીઓની તળેટીમાં જળે શંખવા સારૂ ચૂસા જગાવા હેાળ કે તાપણું કર્યા હોય તેમ ધુમાડાના મોટેમોટ ધીરેધીરે ઊંચે ચડતા ને ટેકરીઓની ટોચને ટાંકી દેતા જણાય. આ અંધાં સપારે જાનતા વડાળના આજાં વાદળાં હોય છે, અને તે ધીરેધીરે ઊંચે આકાશમાં ગતિ કરતાં મજાણ છે. ખીન નેની પાછળપાછળ નેવાર થતા ને ઉપર આવતાં પણ દેખાય છે.

કેાઇવાર મિરનાર, આજુ કે પાવાગદ મળેલાં ને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં વસનારાઓને વાદળાંનું નીચલું દરજી જોવાનું તો અનેકવાર મળતું દશે. મિરનાર ઉપર ચડતી વેળા ને વાદળાં હોય તો તે વખતે મિરનારની ટોચ દૃષ્ટિગોચર થતી નથી; અને આડાં દેખાતાં વાદળાં પાછળ જળે કર્યું ન જ હોય એવો ખ્યાલ થાય છે. પણ અમુક દૂરેકે ચડતા પછી જેમ જેમ એ વાદળાંના પડની નમતીક આગળે આવતા જઇએ તેમતેમ આપણી દૃષ્ટિ ફાટતી ગય છે, અને અંજાર એ વાદળના ઘેરાવમાં આવેલી કેાઇ દૂંક ઉપર આગળે આવીએ ત્યારે તો આપણી આલુખાણુ જોવાની મહેનત કરીએ નોપણુ કર્યું દેખાતું નથી અને આપણે વચ્ચે કે ધુમ્મસમાંથી પસાર થતા હોમળે એવો ભાસ થાય છે. આમ રસપંદર દરમ્યાં દર આપણે એ વજુ

૧ કુમુલસ વાદળો (Cumulus Clouds) ઉપરનો ભાગ
આ કાચી પાટા પરથી લેવામાં આવેલ છે.

૨ કુમુલસ વાદળો (Cirrus Clouds) ઉપરનો ભાગ
આ કાચી પાટા પરથી લેવામાં આવેલ છે.

૩ કુમુલસ વાદળો (Cirrus-Cumulus Clouds) ઉપરનો ભાગ
આ કાચી પાટા પરથી લેવામાં આવેલ છે.

૪ કુમુલસ વાદળો (Cirrus-Stratus) ઉપરનો ભાગ
આ કાચી પાટા પરથી લેવામાં આવેલ છે.

દેખી શકતા નથી સારે આપણી ખાતરી થાય છે કે આપણે વાદળોમાંથી પસાર થઈએ છીએ; જોકે વાદળો આપણને વીંધીને પસાર થાય છે. આ અનુભવ કરવા કરતા જરા ઊંચે ચડીએ તથા વાદળોને વડી બદલે પછી આપણા પગ નીચેના પ્રદેશમાં નજર કરીએ તો કશું પણ દેખાતું નથી, અને જાણે વાદળોનાં જવાબ રહેલા તેજુ ઉપર આપણે ચડી ખેડા હોઈએ એવું લાગે થાય છે. સારે આપણને ખાતરી થાય છે કે આ વાદળોનું કુંડ પસાર કરીને આપણે તેથી ઊંચે ચડ્યા છીએ. દલે એ પ્રદેશ ઉપરની જમીન દૂર છે અને પર્વતની ટોચ જે પ્રથમ અદરજ દલી તે જમીન ચેલુખી દેખાય છે. આમ જ્યાં કુદરતની તાજૂશી અને ભયંજક મારે અર્થજ માનની લાગણી થાય છે, પણ ઉપરનાં જીવન દરેકો જિવામાં એ પાશું પાશું વિસરી જવાય છે.

આ જ વાદળોં સિવાયમાં આકાશમાં વરસાદ થતી સિવાય પાકને પોષણ આપે છે. ઉનાળાની ગરમીથી વરાળ રૂપે જતાં વાદળોનાં ગોઠેગોઠ ઊંચે ચડીને આકાશને ઘેરી લે છે, અને ચોમાસામાં વાદળોની વાસ્યામ મેષઘટા આકાશને જવરાળી દે છે. ચોમાસામાં જે વરસાદ રૂપે પડી, અને ઉનાળામાં પાછાં વાદળોં જાતી, પામીની પ્રવાહ આકાશથી પૃથ્વી પર અને પૃથ્વીથી પાશું આકાશમાં ચક્કર માર્યા કરે છે અને પશુ, પક્ષી, માનવ, વાસ્તવિક એ બધાનો જીવનસ જાતી તેમને અનેત ચેતન આપ્યાં કરે છે.

ઊંચામાં ઊંચાં વાદળોં

સૌથી ઊંચામાં ઊંચાં વાદળોં ત્રીસથી ચાળીસ ફૂટ જેટલાં ઊંચે હોય છે. તેને Cirrus (સિરસ) કહે છે. આ વાદળોં લાગાત્રાંબા આછા રેસાવાળાં (જુઓ ચિત્ર નં. ૧), અથવા વાળતા સંદેહ યુક્ત જેવાં અથવા આખા થે વાદળોં આછી શરંગની મતમલની ચાદર જવરાળ હોય તેવાં હોય છે, અને સૂર્ય કે ચંદ્રના પ્રકાશ વડે જ તે વાદળોં છે એવું લાગે થઈ શકે તેટલાં પાનળોં હોય છે. જુઓ ચિ. નં. ૨-અંદરના વાદળોં.

એનાથી જરા નીચાં રહેવારો વાદળોં ત્રીસથી અગ્રીસ દળત ફૂટ જેટલાં ઊંચે હોય છે, અને તે Cirro-Cumulus (સિરો કુમુલસ) -પટા વાદળોં કહેવાય છે. (જુઓ ચિત્ર ૧ બ). ઉપર જતાવેલાં રેસાવાદળોંમાંથી જ આ વાદળોં બને છે અને ખાસ કરીને સપાટે

અથવા સાંજે તેના આકારોમાં ફેરફાર જોવામાં આવે છે. આવાં વાદળોને કારિયાવાદમાં 'આકારમાં ચળાવાળા' કહે છે, કેમકે તેનો દેખાવ ખેતરમાં વાવેલા ચણાના છોડ દરમી જેવા દેખાય તેવો કંઈક ચાલુ છે, અને રૂનાં નાનાંનાનાં પુમકાં 'ચાસ'ના આકારમાં ગોઠવામાં હોય તેમ જોવાય પડે છે.

ચિત્રનં. ૨ માં રેસાદાર વાદળોમાંથી કટકાકટકા ચળે ગોઠવાઈ ગએલાં જે તેતરવણાં વાદળોં ચાલુમ પડે છે તેને પથ્થુ (Cirro-Cumulus clouds) (શિરોં ક્યુમ્યુલસ ક્લૌડીકુલ) કહે છે. તે તથા ઉપરનાં ચળાવાળાં માફક થઈ ગએલાં વાદળોંની દંડીનાં વાદળોં તરીકે જોવાયવામાં આવે છે, ખાસ કરીને કાર્નિકયા રાજ્યે મહત્ત સુધીમાં તે દેખાય છે અને જો વાદળોં ફાટી આવે તો પડે જોમ લોકો અનુભવથી કહે છે.

મધ્યમ ઉંચાઈનાં વાદળોં

જોશી જરા નીચેનાં, તેરમી વીસ દરમીરૂં ૩૫ વીચેનાં મધ્યમ ઊંચાઈવાળાં મોટા ચાસનાં વાદળોં Alto-cumulus (આલ્ટો ક્યુમ્યુલસ) તરીકે જોવાયવામાં છે. આ વાદળોંનાં જોવા ખોટા જરા મોટા હોય છે અને તે મોટે ભાગે સફેદ તથા જરા વધારે ઘટ હોવાથી રશમ, અંધ ટે હાવાવાળાં દેખાય છે. તેની દારિની દારો આડીચોડી ગોઠવાયેલી તથા પવનની લદરીઓને અનુકૂળ હેરિમાં મારણ કરતી દેખાય છે. જો વાદળોં ક્યારેક તો એકબીજાની એટલાં નજીક હોય છે કે તે એકમેકને જાડી દીધેલાં લાગે છે.

આ પ્રકારનાં વાદળોંની ગોરીગોરી, લાંબીલાંબી હેરિમાંવાળી પ્રણીઓ પજુ થાય છે; અથવા દંડીના વળતરમાં કોઈ વાદ સાંજે તેના કટાકટકા થઈ, આકાશનાં ખેતરોમાં જાણે ગોદગોટા હોવાના હોવા હોય તેમ, સફેદ ખારતા જેવાં જો દારદાર ખેતરના ચાસ માફક ગોઠવાઈ ગએલાં દેખાય છે. (ચિત્રનં. ૩) સવારે સુપેની મરમી સામતાં જ પાછાં જો વાદળોં એકમેકને મળીને મળી જઈ એકરસ જાની જતાં દેખાય છે.

જ્યારે સૂર્ય પાછળના ભાગમાં હોય ત્યારે આ વાદળોંની કિનારી રૂપેરી દેખાય છે, અને સૂર્ય તેની પાછળ હોવાથી હાવાને લીધે તે કાળાં દેખાય છે. પથ્થુ જ્યારે સૂર્ય તેની સામે હોય અને સૂર્યને પ્રકાશ તેના ઉપર પાતો હોય ત્યારે તે જરા મોટામોટા દેખાય

૩. મોટા પથ્થુ વાદળોં (Alto-Cumulus Clouds) જેને કાસનાં વાદળોં તથા ડુસ્ટથી જે જોવાયવામાં

૪. પથ્થુ વાદળોં (Alto-Cumulus Lenticularis) જેને કાસનાં વાદળોં તથા ડુસ્ટથી જે જોવાયવામાં

૫. જો નાનાં વાદળોં (Small Cumulus Clouds) જેને કાસનાં વાદળોં તથા ડુસ્ટથી જે જોવાયવામાં

૬. આ વાદળોં (Alto Stratus) જેને કાસનાં વાદળોં તથા ડુસ્ટથી જે જોવાયવામાં

ક. પીલ વાદળો (Strato-Cumulus) જોઈતા દેશ
સાંઈ જાણી શકે તેવી સુધીમાં બહુસંખ્ય વાદળો દેખાય છે.

ક. જ. હવા ધીકળી વતી આવેલ દેશ પર પાતળા
આકાશ અત્યંત રૂપ લાવવા કદે છે.

ક. પાડા વાદળ (Cumulus Clouds) જોઈતા દેશ
સાંઈ જાણી શકે તેવી સુધીમાં બહુસંખ્ય વાદળો દેખાય છે.

ક. જ. સુલેખા (Isolated Cumulus) જોઈતા દેશ
સાંઈ જાણી શકે તેવી સુધીમાં બહુસંખ્ય વાદળો દેખાય છે.

જેવાં, એકબીજા ઉપર ગોઠવાયેલા સફેદ બરફના
ઉતરતા બહુક જેવાં, કિનાળાના વિષયોમાં (જોકે તથા
આપણે માન્યતા) દેખાય છે. (ભુગોળ ચિત્ર નં. ૪)

આના કરતાં વધુ નીચાં, ઘેરાં, ઘટ્ટ, બૂંદાં કે વાદળો
રંગનાં વાદળો Alto stratus આદિ રંગરસ કહેવાય
છે. તે પૃથ્વીથી દસથી વીસ દળદર ફૂટ ઊંચાં હોય
છે. ઉપરાઉપર થતી જોયે તે ગોઠવાયેલાં હોય છે,
તેથી સૂર્યની આસપાસ ગોળાકારના વિવિધ રંગોની
રંગોળી આ વાદળોં વીતરે છે, આ જાતનાં વાદળોં
પોષથી ચૈત્ર કે વસાળ સુધીમાં ખાસ દેખાય છે.
કેઈવાર માગસરમાં પણ દેખાય છે. (ભુગોળ ચિત્ર નં. ૫)

ઉંચ નીચાં વાદળોં

ધનપદ, ગોરાં અને સાંજોં, આજ આસપાસી રંગ-
નાં, આખા આકાશને છપરાતી દેતાં વાદળોં Strato
cumulus (રંગરસ કુમુધુલસ) પૃથ્વીથી લગભગ તેર
દળદર ફૂટ ઊંચે હોય છે. (ભુગોળ ચિત્ર નં. ૧ તથા
૧ થ) ઠંડી હોય ત્યારે કે સરે તે આકાશવર્ણો ગો-
ઠવાયેલાં હોય છે. અનિશ્ચય ઠંડીમાં તે લાંબીલાંળી,
પૂણીઓની ઘણીઓ માફક તેમના થરના થર આખા
આકાશમાં ગોઠવાયેલાં લાગે છે, અને સવારે નાના
નાના ગોરાં જોયે ચડીને ગોરાંગોરાં નક્કર ગોરાં બની-
અપડી બેસણીવાળા બરફના કુંઠરાના દળના જેવા
બની આકાશમાં તે તરતા દેખાય છે. ચૈત્રથી શ્રવણ
ભાદરવા સુધી આકાશમાં આ દશ્ય નજરે પડે છે.

ગોરાં ગોળા માથાંવાળા, અપડી બેસણીવાળા દળના
જિયા નીચા છતાં એકસાથે દારદાર એક સરખી ગતિએ
સરતા માલુમ પડે છે, અને ધ્યાનપૂર્વક નિરીક્ષણ
કરનારને તેના આકારમાં ફેરફાર થતા દેખાય છે. આ
Cumulus કુમુધુલસ નામનાં વાદળોં પૃથ્વીથી ફક્ત
ગણતરી દસ દળદર ફૂટ ઊંચાં હોય છે, અને તેને આપણે
‘ખડા’ કે ‘ખડાઈ અથવા ખડાધું’ (એટલે ખડકો-
ખડકો) કહીએ છીએ. આ વાદળોં આંખે જાનપ
જવાય એવાં તેજવાળાં, અને ને સૂર્ય તેની પાછળ
હોય તો કાળાં ડિગ્યાણ અને રૂપેરી કે સોનેરી
કિનારીવાળાં દેખાય છે. (ભુગોળ ચિત્ર નં. ૭) વૈશાખથી
ભાદરવા મહિના સુધીમાં આ વાદળોં ખાસ દેખાય છે.
ચિત્ર નં. ૭ વર્ષમાં આવી એક છૂટી ખડા બતાવી છે.
જ્યારે તેના બહુ ગોરાંગોરાં દળના નમુનાઓ

ધનપદ્ થતા ત્યજ છે ત્યારે તે કાળાં લક્ષ્મર જેવાં લાગે છે. આ વાદળાંના નીચેના ભાગે પીગળત્યાથી તેની નીચે આજા ધુમ્મસ જેવા પરાળતા આવકા તરફ ગતિએ દોડતા દેખાય છે. આકાશમાં આ રીતે નીચે સરતાં વાદળાં કોઈવાર વરસાદ રૂપે કે કોઈવાર ગરફ કે કરા રૂપે પૃથ્વી પર પડે છે. આ વાદળાં તો પૃથ્વીથી ફક્ત દોઢથી પાંચ દલ્ગર ફૂટ જ ઉંચે હોય છે. એને અંગ્રેજી પરિભાષામાં Cumulo Nimbus (ક્યુમ્યુલો નિમ્બસ) કહે છે. આ પ્રમાણે જનતાં વાદળાં વરસાદનાં વાદળાં—ગેયવાદળ કહેવાય છે. (ચિત્ર નં. ૮)

ચારે દિશાએ આકાશ વાદળાંથી છવાઈ રહ્યું હોય, ત્યારે અનિશ્ચય થતો હોય અને પવનની એક પણ ત્વરે લીમડાનાં પાન જેવાંને પણ તરસે સલામગાન કરતી ન હોય, ત્યારે એકાએક ઠંડી લદરી અને મોટી વાસવાળો પૃથ્વીને સુગંધ મહેકા જાડે છે; તે વેળા આકાશ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં ઉપર વર્ષુવેલાં વાદળાં તબ્બે 'પાણી ભરતા ગંતાં' હોય તેમ જણાય છે; અને પછી તબ્બે એ પાણી ભરી લાગી ઠાસપનાં હોય તેમ ધોધ-માર વરસાદ પાડીને અકળાએથી પૃથ્વીને અને પશુ, પક્ષી, માનવ, વૃક્ષાદિ સર્જિને શાન્તિમાં લીન કરી દે છે.

ક્યારેક આ વાદળાં મોટી જમી ઝેરજીનો આકાર, કે કોઈવાર તળાપને કાઠિ આવેલા નામડાનો દેખાય મારજી કરે છે. ક્યારેક વળી સાન સંઘવાળા રંગગંધ ઝેરાવત લાથી જેની અનેક સુંદર અને ભવ્ય આકૃતિઓ ધારણ કરે છે. ક્યારેક આ વાદળાંના ચિત્રચિત્રિય રંગો આકાશને રંગીને કલ્પનાને પણ તેનો રંગ અચાલે છે.

વર્ષાઋતુમાં જ્યારે ત્રિષ્ટિ થવાની હોય ત્યારે જ આ જનતાં વાદળાં થાય છે, અને એ ઋતુમાં કિયા કરતાં સંખ્યા વધારે રમણીય હોય છે. આ વાદળાં અનેક રંગો ધારણ કરી કરિની કલ્પનાને તથા ચિત્રકારની પીછીને પણ કમોડીએ ચલાવે એવાં અદ્ભુત અને અદ્ભુદ આપનારાં ચિત્રો આકાશપટમાં ખડાં કરે છે.

વર્ષાઋતુમાં વાદળાંનું ખાસ માદાત્મ્ય છે. વાદળાંથી દંકાએલા ચંદની આસપાસ ફૂંડાણું દેખી ચંદમાં જળનો ભાસ થાય છે અને સામંકાળનાં રંગભેરંગી વાદળાં દેખીને માનક માદક વાદ તોઈ એકા બેડો ખુશખુશ

૮-જે વાદળ (Cumulo-Nimbus) વરસાદ વરસાદ કરતો આ વાદળ પૃથ્વીથી ૨૫૦૦ થી ૫૦૦૦ ફીટ ઉંચે હોય છે.

૯-વર્ષા ભરતી (Nimbostratus) વાદળાં, આવા વાદળાં એક ઋતુમાં સવાઈ રહે છે. જ્યારે એક ઋતુમાં એવાં વાદળાં જાન્યવરનાં મેઘરૂપે જાની રહે છે.

જાની જાય છે. એક દારિયાવાડી કહેવન છે કે 'આવા રાતોને કણ્ણી માનો' એટલે કે આકાશમાં રાતાં કે રંગીન વાદળાં જુઓ છે ત્યારે સારા વરસાદની અને સારા પાકની આશા બંધાવાથી ખેડૂત આનંદમાં મ્દાસે છે.

ઉપર વર્ણુન કરેલાં વાદળાંમાંથી મળીને નીચે ઉતરતાં જે વાદળાં સરસવતી સરતાં દેખાય છે તે વરસાદના બિલાહિલા શેરડા પાડી પૃથ્વીપટ ઉપર પાણી રૂપે પાછાં ઉતરે છે. આ વાદળાં પૃથ્વીસી દોઢથી ત્રણ દલ્ગર જ ફૂટ ઉંચાં હોય છે અને તેને Nimbus (નિમ્બસ-વર્ષાવાદળાં) કહે છે. તે ખાસ વરસાદનાં જ વાદળાં કહેવાય છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૯) ઉપરનાં ઘટ વાદળાંની નીચે દોડતાં ને વરસાદનાં આ વાદળાં તો સૈકાઈએ સોમાસમાં જોવાં દશે. એ પાછાં પાણી રૂપે પૃથ્વી ઉપર આપનાં જાણીને કુદરતનાં જવાં પ્રાણી—પશુ, પક્ષી, રક્ષ વેશાદિ, સમુદ્ર, તળાવ, નદીઓ અને જડજીવો વગના ઉત્પાસ ધારણ કરે છે ને અવનવા સૌંદર્યશયવાર સજી દસનાં ને રૂપનાં દેખાય છે.

શેરોઆપ્રીથી ચિત્ર-સંયોજન

આ સાથે ઉપર જતાવેલા બે ફોટો આફ્રીની ચોગ્ય મેળવણીથી જે નીચેનું ચિત્ર તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે તે બેઠોને કોઈપણ પિચારી શકશે કે જુદાજુદા ફોટોઆફ્રીને ચુકિતથી સંયોજિત કરીને એક સુંદર ચિત્ર તરીકે રચી શકાય. આ ચિત્ર તૈયાર કરનાર બાઈ રવાબાઈ પરગારે તેની રીત નીચે આપી છે:

મુખ્ય ફોટોઆફ્રીને નેગેટિવને એન્સાઈનિંગ ફેમેરમાં મૂકીને બેઠા ગાય પર ફેકસ શેડાંબી, ચપ્પુથી કાપી શકાય એવા પોરટ કાંઈ જેટલા બડા એક પૂઠા પર, જેટલો બાજ લેવાનો હોય તેટલી બાહિરલાઈન દોરી લેવી, અને તે લાઈન મમાણે પૂર્ણ ચોક્કસાઈથી કાપી નાખવું. પછી એન્સાઈનિંગથી ફેકસ થતા ચિત્રમાંના કાઠી નાખવાના બાજ પર, તેટલા બાજપુરતો પેલા પોરટકાંઈનો જાયેલો દુકડો દાંડી દેવો અને બાકી રહેલો લેવાનો બાજ બોમાઈડ કાગળ પર પ્રકાશિત કરી લેવો. પછી એ પ્રકાશિત ચબ્બેલા બાજ પર તેના ગાયનેા અગાઉ વેતરી રાખેલો દુકડો દાંડી દેવો. હવે ઉપરની નેગેટિવ એવી લઈ, જે આકાશ, ઝાડ કે પાંદડાં નાખવાં હોય તેની નેગેટિવ બૂજી, બોમાઈડ કાગળ પરના પ્રકાશ લાગ્યા વિનાના બાજ પરનો દુકડો ઉપાડી લેવો અને તેના પર બેઠેલા દરેકની હાથ પડેલા દેવી. બંને સમયે પ્રકાશ આપવાનો વખત પડેલાં પ્રયોગથી નક્કી કરી રાખવો; જેની કાગળ રેનેક્ષ થતાં બંને પ્લેટોની ધારેલી હાથ એક સાથે પ્રકટ થશે. બંને વખત પ્રકાશ આપની નેખા દાંડેલા પૂઠાને જરૂરજરૂર લેવાવાથી ચિત્રમાં સંધિ જણાશે નહિ.

આ બંને ફોટોઆફ્રીમાં બેઠા ગાય સંયોજિત કરી નીચેનું ચિત્ર ઉપજાવ્યું છે.

તરણ ગુજરાતની પોખી

તરણ ગુજરાતને પોખી તેા ક્યારની પ્રગતી છે. શ્રી પુરુષોત્તમ કપાડીએ પહેલા ગુજરાતી વિમાની તરીકે નામ કાઢ્યું ત્યારથી ગુજરાતે વાયુયાનના અગ્રિમ માંડ્યા. તે પછી બચે છટકાયામાં વાયુ ગુજરાતનાં યુવાન નવનારીઓએ એ ક્ષેત્રમાં પોખી ફફડાવી છે.

પણ આ કાર પ્રકટ કરતા શ્રી મનસુખલાલ ક. પારેખના ફેરિયાદો તેા એક વિરિાલ કારણને લીધે અને વાયકો આગળ રખ કરીએ છીએ. એ વિગતમાં જતાવેલું એરોપ્લેન એમણે પોતે જ બનાવ્યું છે, અને એ બનાવવાની પ્રેરણા એમને 'કુમાર'માંથી મળી છે. સત્તાંક તેની મંજૂર અવધે પહોંચતા 'કુમાર'ના એકમાં 'કુમાર'ની જ પ્રેરણાથી આપણને આટલી સિમિદ ગેળવનાર યુવાની પ્રગતિને આંક મંડાવ એ એક સુખજ અને વિરલ યોગ અગ્વા. એમના પગમાં નીચેથી કતારો એમના મયનની રસદાયક દર્શકતો આપશે:

"આટલી દોઢેક વર્ષ પહેલાં 'કુમાર'માં એક કારણમાંથી નાનું હવામાં તરતું યજ નવ તેનું એરોપ્લેન બનાવવાનો પ્લેન આવેલો. તે પ્રમાણે મેં બનાવ્યું. સરસ ઊડતું હતું મને વિચાર

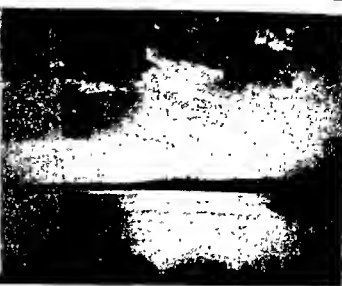
યવો કે તેથી જરા મોટું અને વધારે પળવ હવામાં રહી શકે તેનું મં ન બનાવતું? મેં બનાવ્યું અને તે પછી સરસ ઊડ્યું. ત્યાર બાદ બાર ફટ લાંબી પોખનું એક એરોપ્લેન બનાવ્યું, અને તેની અંદર એક નાનું મોટર સાઇકલનું એ. છન તેને ગતિ આપવા મૂક્યું. પછી નહુ' દોરડું' બાંધી તેને હાડકું અને હું ફ્લેટમંદ થયો હવે, મેં એક મોટું એક માણસ જેટલી રાકે તેવડું એરોપ્લેન બનાવવાનું રાકે છું છે. જેમાં આગળનો પંખો (Propeller) અને એક ૩૫ થોડાબળનું એ. છન બંને અમેરિકાની બનાવટનાં નાખ્યાં છે. બાજીનું બળું મેં મારા હાથે બાંધી બનાવ્યું છે. આ મશિન લગભગ તૈવાર થઇ ગયું છે. વીસેક દિવસ પછી હું તેની try કરી શકીશ, અને મને આશા છે કે તે જરૂર ઊડશે. આ આખો મારા હું કરાંથી એરોપ્લેન ચલાવતાં રીખવા રહ્યો હતો અને તે મેં શાખી લીધું છે. આ સાથે એ મારા પ્લેનના ફેરો મેહાનું છું અને જ્યારે જડીશ ત્યારેના ફેરો પણ હું આપને મોકલોશ. કહો આ 'કુમાર'ની જ પ્રેરણાનું પરિણામ ના?"

ત્રણ ઈનામી હરીફાઈઓનાં પરિણામ

ફેરોઆફી હરીફાઈનું પરિણામ

આ હરીફાઈ માટે યોગ્ય ગણાય એવા ફેરોઆફી ચાહક મળવા રહે છે તેથી તેની સાર્વકતા સિદ્ધ થાય છે. અનેક વિદ્યાર્થીઓ છાત્રનામાં નહું હાજિનુંદુ રોખી ફાઇલ્ટર સામનોથી ન જ ગણે કોનું પ્રવક્તા શાન ગેળવી રહ્યા છે અને આમને દર અહા છે. કે જાતે દહાડે ફેરોઆફી તરફ દહાસી રહેતા આભુરો. પણ તેની કિંગમ વિગતના વિના નહિ રહે. કુદરત માનવી અને ફતર છાત્રસિદ્ધિ આગળ લીધાઓ નીરખવાં ફાઇ વિરાનું નથી, તેમજ ફેરોઆફીનો વિષય તે બધામાં નોવ શેતાં અંજ પમવતો નથી: એટલે ફેરોઆફી કરવારે તેમજ બેનારેન આ વિષયમાં અનંત આખર રસ મળવા જ કારણો.

વગેરે હાઈસ્કૂલમાંથી બાઇ કમ્પિયસલ પહેલના 'બાઇ ચિન્નેલેખા'ના વિષયમાં અનેક મુળો છે. ઠંડા મદેશમાં હંમેશાથી આટલું સ્વભાવિક અને સ્પષ્ટ ચિત્ર લેવાનું મુશ્કેલ છે: છતાં આ વિષયમાં માનવી એકામતા, શરીરની સદબ શિથિલતા અને બાલજીવનની સરળતા એટલાં સરસ સચવાયાં છે કે અણી વિશેષની આશા ન જ રાખી શકીએ. બીનું ચિત્ર બાઇ હર્ષદ પંડ્યાએ માનવી કિંગમતા હંમેશાથી કપાતવ્યું છે તે નાખી સાનંદાકર્ષ થાય છે. ૧૫૫૧ ઈ.વ.નાં ૧૬ ચિત્રો પાડતો બેની ઈંગર કમિશ અને ફાડાકની નેટીકોમ ફિલ્મ (૧૫) પાત્રની મિસસ સાચને એક)થી કાંત પરિણામી કાક છે તેનું એમુંજ દર્શા છે. તારમાંનું વિવિધમનોદર એટલે દેશ પડે

ઉપરનું ચિત્ર : ઢાળી બાબુએ 'નર્મદાતટે સંધ્યા'; ફોટો, હર્ષદ પડયા, અમદાવાદ. જગણી બાબુ- 'બાલ ચિત્રલેખા'; ફોટો, કાંતલાલ ખેડલ, વસો; બાબુનું ચિત્ર : મથાળે- 'હવે તો પૂરે કરીને જ રહું છે'; ફોટો, બાલ કાલેલકર, મુંબઈ. નીચે- 'બાલારામનું મંદિર'; ફોટો, નટવરલાલ માંધી, સિદ્ધપુર.

પડયાનો ચોગ્ય સમય સંધ્યા જ છે. એ સમયે સાથ, પીળા કે સોનેરી રંગો મધ્યમ હોય છે એટલે રંગ ધારણ ન કરી શકે તેવી ફિલ્મોનાં ચિત્રો નિષ્ફળ નીવડે છે. ત્રીજું હનામ લેનાર બાલ કાલેલકરે રોજના છવનમાંથી પ્રસન્ન પકડી હુંફ ચિત્ર કબજામાં છે. આવા ચિત્રમાં પાત્ર ને પ્રકાશની ચોજના સાચવનાં ન આવડે તો તે નકારું નીવડે છે. બાલના ચિત્રમાં બાબુની રમણીય ગંભીરતા અને રસમયતા આકર્ષક બન્યા છે. જમીનું ચિત્ર ગુજરાતના એક મુખસિદ્ધ રીતજ સ્થળનું છે. પાલપુર પાસે બાલરામનું સ્થળ તેના સુહિર્ષોદય અને એકાંત શાંતિ માટે બાબુને ખેંચી રહ્યું છે. ત્યાંના મંદિરના ઉદાવરાર ફોટોમાં દ્વારા આપણને તેની આંખી કસવનાર સિદ્ધ-પુરવાળા બાલ નટવરલાલને એટલી જ ચૂંચના કરવાની કે સ્થળને ચેમ્પ પાત્રની હાજરી સાથે ઉતારી હોત તો ચિત્રનું Romance-અહુતવા વધી નત. સારી ફોટોગ્રાફી તેમને હાથ યાદ છે એટલે ભવિષ્યમાં વધુ સારાં ચિત્રો આપી મળશે એમ આશા છે.

ગોંધપાત્ર ફોટોગ્રાફોમાં કુમારી હીરા કોકારી (મુંબઈ)નું 'ચાંદિયેલે' પહેલું પાત્ર ખેંચે છે. ચિત્રના આમલા બાગમાં વધારે જોરદાર ધ્યાનમાંથી આમી રહી ગઈ છે ને આકર્ષક વસ્તુઓ એક જ બાબુ બોલે નાખી દેની જણાય છે. 'ઠાકિયું' નામનું સિદ્ધપુરના બાલ તુલસીદાસે પાડેલું ચિત્ર પ્રાચીન દેરાલયની ખાસી દેખાતી એક અને પાત્રનાં ચિત્રત વિનાનાં એકલા

ને ત્યાં સામે ધન નમ ચડચે તેલ સંગે મિયાને,
છબાદોરી શી સ્વકુશળની દહાવવા વાત છચ્છી;
યક્ષે જોને નવ ગિરિકુલે માનસી અર્ધ આપ્યો,
પ્રીતે પ્રીતિભર વગનથી હચ્ચર્યો આપકાર.

(અંકુર : સ્વિ નાનાલાલના અનુવાદ)

ચિત્રકાર : રવ. જગનાદાસ સંપત

રવ. જગનાદાસ સંપતની કથા ખીલી ન ખીલી ત્યાં તે કાળે એ રત્ન ઝડપી લીધું કચ્છ માંડવીના વનની આ શુવાને
ચોડા જ વખતમાં તેના સુંદર માનસની ખાતરી કરી આપી હતી. તે મુંબઈની સરકારી ચિત્રશાળાના ત્રીજા વર્ષના વર્ષમાં
અભ્યાસ કરતા. અવિશ્રાંત મહેનત, દહામદ અને નિરજિગ્યાનિયાથી તેમણે મિત્રો અને શુભેચ્છાનાં ગ્લિ છતી લીધાં હતાં.
તેમની કલા લાગણીની બિનાશાળી હતી, અને પરિપાકવત દિવસો ગત્યા હોત તો તે હૃદય પ્રકારનું સ્થાન જરૂર
પામત. તેમની સાદાઈ, કલામરત છવન અને રનેદારીતએ તેમના મિત્રો તથા મુરબ્બીઓને શોકસ્મૃતિમાં ડુબાડી દીધા છે.
'ખાલ ચડાવેલું ખાતીનું ખમીસ પહેરેલો, લગભગ કપાડા દેશર અને ચોડા કૃષ્ણતા વાળ વાલો આ શુવાને દાઢમાં જોડાદ
સ્વેચ્છુક સાથે ફોઈ વખત બગીચામાં તો કોઈ વખત પુરાણમાં મંદિરની બિંદીમાંથી પસાર થતો દેખાતો ને સોને
વિચિત્ર જેવો લાગતો' એવું તેમના એક રનેલીએ તેમનું વર્ણન કર્યું છે. કલાની ધગરાવાળા આ શુવાનની સ્મૃતિ
૩૫ આ ચિત્ર 'કુમાર' માટે શ્રી ત્રિશુવન ગૌરીશંકર બાસના સોજીવથી અને આદી આપી શકવા એટલો કરુણ સંતોષ
લઈએ છીએ. આ ચિત્ર એમની છેવટની કૃતિ હતું એમ શ્રી ત્રિશુવનનાઈ અણુવે છે; અને ખરેખર, તેમનાં બીજાં મિત્રો
કર્તા આમાં હાથની સ્થિરતા ને સુદેખતા તથા રંગની મિત્રાપદ વધારે ચડિયાતી દેખાય છે.

કૃષ્ણાર્જુન

ચિત્રકાર : સતીન્દ્રનાથ દત્ત

કૃષ્ણ-ગીતા શ્રવણ કરી રહેલા અર્જુનનું કષત્રું સાદું છતાં ભાવયુક્ત ચિત્ર દોરનાર શ્રીયુગ સતીન્દ્રનાથ દત્ત જોતો હોય તો કુમારવય વરણી યુવાને ઉળરે પણ મૂકે છે એટલામાં તો તેમની કળા અને કૅળવનીયી કેટલાયને મુગ્ધ બનાવી શક્યા છે. મુંબઈની ન્યૂ ઇસ રફલમાં તે કળાના અધ્યાપક છે અને યુજસનની કોઝની પ્રભને તેમની કળાનો રંગ ચઢાવી રહ્યા છે મુંબઈની ફેકેશિય સ્કુલના કલાના અધ્યાપક શ્રી પુષ્પીન ગિન્દારી દત્તના તે નાના ભાઈ થાય. એ બ્રાહ્મયુગે મુંબઈને બંગાળની નરી કળાની મીઠી વાનગીઓ પીરસ્યા માંદા છે. કલાશિક્ષણની અનિવાર્યતા સ્વીકારનાર તરીકે મુંબઈની ફેકેશિય અને ન્યૂ ઇસ સ્કૂલો ઈલાકામાં પહેલી જ છે એમ કહી શકાય અને ત્યાં બંને દત્ત બંધુઓએ એ શિક્ષણની વિશિષ્ટતા બતાવી આપી છે. શાળા-છવનમાં કળાને આદરમાન મળવાથી કેટલું માધુર્યમય વાતાવરણ સરભળ્યું છે તે નજરું દેાય તો એ શાળાઓ બેવી.

સફેદ દેખાવેને લીધે નીરસ બન્યું છે. કાશીથી બાહ્ય નાસિંદ પામ્યાં પછી 'દર્યાનામાંથી ડોકિયું' નામનું ચિત્ર પાડ્યું છે. ગાંધી ધણી અપરિતે છે. દર્યાનામાંથી કમાન આગળ તો અનેક બતાવે ચિત્રો પકડવાને અવકાશ છે, તેને બરેલે જાલીખમ દર્યાનામાંથી સૂની નગરનાદમાં એક બે ફરતા માણસો જ દેખાય છે. ચિત્રના આગસા આગમાં ગાંધું, દોર, બાર વહી. જનું માનવી કે કોઈ પેડેસવાર લોચે હોત તો ચિત્રનો રંગ

નવેલી અતઃ મર્યાદાને પામતું 'બામ સુખાતીસાલ મહેતા (પલ-ખુખુ)નું' ચિત્ર તેના પદઅંગા નેતાં નામે જોડું લાગે છે. મહે-તાર ચિત્ર પાડનાની જગ્યાએ પહોંચ્યા છતાં એ બાઈને ચિત્રનું રેખિત કરતાં આપડયું નથી વકરે, બરવાડ અને કાઠી સામગ્રી તો શરસ ચિત્રો આપી શકે. 'ઉલ્લાં' કિણુ ની છાપી લેનાર બાઈ નરવરલાલ માંથી (કિણુપુર)ને બાઈ લઈને પંચાનું આવી છાપેલું ચિત્ર ને તેની નોંધ લેવાની મુશ્કેલી કરીએ છએ.

હનુ ઓપણુ શુદ્ધકાષ્ટવન-નાં, પોણ કે સોરીનાં, નારી-છત્રનાં વગેરે અનેક પ્રકારનાં ચિત્રો તરફ દિશાવાળી નજર પડીલાગતી નથી. આઠસાંશુલન પડી લેનાં ચિત્રો પકડ્યા કેરલાલ મત રશ્મે એમ પારીએ છએ.

રંગપૂરણી હરીફાઈનું ૫ રણામ

'કુમાર'ના મારાશર અંકમાં આ હરીફાઈ બંદેર કરનારા આવી દત્તી શ્રી કનુ દેસાઈનું અર્જન-કેશીનું જે ચિત્ર આ અંકમાં અસલ રૂપમાં પ્રકટ થયું છે તેમાં દેખાએ આવીને તેમાં મર્યાદાથી વધુ ફેલા પૂરવાની રાખના દત્તી દત્તી તેમાં રંગ ઉડાવવાનો બાજુ લીધે છે. એકે કમ્પે મર્યાદા પડેલું છે તે તે એક વિગત નથી: છતાં આગેલાં-પડી રંગબોને પાવ જે મર્યાદામાં છે તે એમાં તદ્દન અર્જનતે પડ્યા એવું પણ નથી આ મર્યાદા, બંદેર પૂર્વેનાં પાંચ અને પાંચ રંગનાં બે દનામોમાંથી ચમુકનામો તદ્દનનામાં આગમાં જે પડેનું રા. રનું રંગના પારકાપડના બાઈ ચનુનું નવમહાસને

ગમ્યું છે. તેમણે મુખ્ય પાત્રો, આકાશને કપરનો થોડો આગ અને જમીન પરના વર્તુલની કેટલીક દેખાઓ તદ્દન કાપી બરીને માંમલા તથા જમીનનો વર્તુલ બાહારનો આગ પેસ લાક વગે બરી છે. યાત્રાની આસપાસ ધરતી જગ્યા છાપી, વાહનાંની નુલવેળાઓ સફેદ રાંધી, વાહીનાં વાહનાં લીલા રંગે રંગ્યાં છે, અને તે જ રંગ વર્તુલના અંદરના પરમાં પૂરી રંગ સમ-તોલન સાચ્યું છે. પરંતુ અર્જન અને હર્વેશીનાં વર્ણોની

હું અને તું

• લેખ •

હું જનું સુદર ને તું જનો આંદોલો,
ચાલો આકાશમાં ભીમીએ છ રે;
દાગીને જગમાં તેજ તણી અંસળો,
દિરસ ને રમતી પોપીએ છ રે.

હું જનું વાદળ ને તું જનો વાદળી,
ચાલો આકાશને બેડીએ છ રે;
વાયુના વાદો પૃથ્વી જોળતાં,
પસુખાની તુલા છીપીએ છ રે.

હું જનું તારકો ને તું જનો તારલી,
દેવેના દાર ૫૨ દ્રીપીએ ૧૨ રે,
અંધારે આયના એકત્ર પચિકને,
નયનોના કિરણોએ દોરીએ છ રે.

હું જનું માંબ ને તું જનો માંખડી:
એનો ને પારીએ નિદ્રીએ છ રે;
મારા ઉકળો, નારી તોરણમાં,
મગન ને પદની પ્રમાનીએ છ રે.

હું જનું દીવો ને તું જનો દીવડી:
ચાલો પ્રકાશને પેટલીએ છ રે,
એકે અહાંમાં દેખાં મેરાવમાં,
તેના નિમિત્તકે તોડીએ છ રે.

તા ૧૨-૧૦-૩૨

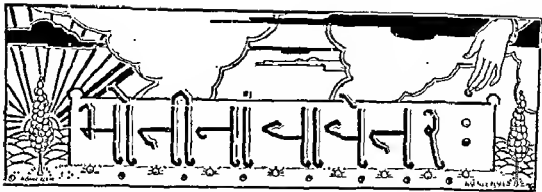
મોહિનીઅન્દ

દેખા તથા વર્તુલમાંનાં ફેરોની કિંમત તેમણે ગળી નથી એટલી બૂલ કરી છે. એ બૂલ, રૂપિયા બેનું બીનું ઇનામ લેનાર અ-મહાવાદનાં સ્વેતવાળા દેસાઈએ કરી નથી અને ધણી કળછપી એ દેખાઓ સાચવી પાત્રો કાળા રંગે બંધા છે, પણ પાછળનું આ-કાશ એક જ આસમાની પટથી રંગીને નુલમાં સાથ આપીએલાં વાહનાંના પેલા શુષ્ક તેમણે અવગણ્યા છે. એમની રંગોની પસંદગી પણ સારી નથી થઈ. એમની જ બંદોબસ્તનું ત્રીજું ઇનામ લેનાર બાઈ કમિયારોકર દાર (આણંદ)ના કામમાં રંગની રચિતતા મિલ લાગે છે. પણ તે-મણે કાળા રંગનો પયોગ કરતાં માપ ખાતરી છે અને ચિત્રનું રોર શુભાનું છે હરીફાઈમાંથી હીના-મો લેનાર તેમજ નહિ લેનાર ને ખીલ વાગકા આટલી નોંધ પડી શ્રી કનુ દેસાઈનું મૂળ ચિત્ર તેના ચોખ્ખ કલાકર્મમાં વધુ કર-મનાસીથી લેશે એવી આશા છે

નિબંધલેખન હરી- ફાઈનું પરિણામ

આશુભક દેશનંદનનું 'સન

સ્પિયન ને નેચીન માર્ગસ્પીન' કથાના લેખ માટે 'કુમાર'ના ૪૨મા અંકમાં એક સ્પષ્ટ નરકથી બંદેર મંચલા પગસ ઈપનાના ઇનામની હરીફાઈનું પરિણામ જમુખનાં તે શુદ્ધ સજો છે કે 'હરીફાઈ માટે સંપૂર્ણ સંતોષકારક નિબંધો મળ્યા નથી: છતાં એમણે બાજુ લીધે છે તેમાંથી વ્હેન વિશ્વાસંધ અગ્નિપાનલાલ મહેતા (માણપુર-અમદાવાદ)નો નિબંધ ઇનામને પાત્ર કરે છે. એ નિબંધ 'કુમાર'માં પ્રકટ કરવા એવો નથી લાગતા.'

આ મોઝાસ આપ્યો. દિવાળીનો દિવસ આ-
પ્યો. યજ્ઞમાં ઇદ્રમહોત્સવની તૈયારી થેરે-
થેર ચાલી રહી છે.

કૃષ્ણ પાંચરડાં ચારીને થેર આપ્યા છે. નંદજીને પૂછે
છે: 'જાણા, આ દહીં તથા દહીંચરાં ને ઘી તથાં ઘેચરાંની
સુગંધ આપ્યા કરે છે, તે કંઈ મહોત્સવ થવાનો છે ?'

નંદજી બોલે જાવે જોડ્યા: 'કેમ, તને ખજાર
નથી ? એ તો ઇદ્રદેવને અન્નકૂટ ધરવાનો છે. નવાં
અન્ન પાક્યાં; નવાં નીર આપ્યાં; નવાં ધાસ ઊંચા
ઝેટલે આપણે ઈશાને પ્રસન્ન કરવા જોઈએ ને ?'

કૃષ્ણ-ઉપેન્દ્રને ઇદ્રનાં આ વખાણુ ગમ્યાં નહિ.
એ જોડ્યા: 'એમાં ઇદ્રને શું ? એ તો રહ્યો સોંપું
કામ કરનાર, અન્નકૂટ ધરાય તો આપણા ગિરિ-
રાજને ધરાય; કારણકે એના ઉપર આપણી ગાયો
ચરે છે અને દહીં દૂધની છાજો ઊઠે છે; ભાનભાનનાં
ફળફૂલ ત્યાં થાય છે. વળી જ્યાં તે યજ્ઞસ્થાલ પાય
છે. માટે અન્નકૂટ ધરવો તો ગિરિરાજનો.'

નાનાનાના ગોપ ત્યાં દત્તા તેમને શ્રી કૃષ્ણની આ
સૂચનાથી ખુબ આનંદ થયો. જાણકોને તો કંઈકંઈ
નવું જોઈએ. પણ તુદ્ધ ગોપ કંઈ એમ કહ્યું કરે ?
તેમણે વાટાઘાટ કરી. આખરે બધા યજ્ઞવાસી ગિરિ-
રાજનો મહોત્સવ ઊજવવા તૈયાર થયા.

કાર્તિક પડવે ગિરિરાજ તથા માયેલી પૂજન થઈ
અને છપ્પન પ્રકારના ભોગનો અન્નકૂટ ધરાયો. બધાને
આ નવા મહોત્સવથી ખુબ મજા પડી.

પણ ઇદ્રને પોતાનો ભાગ ન મળે તે રીસે ન જળે ?
એણે તો જ્યારે મેઘ મોકલી ગોકુળ બધું કુખાડી દેવામાં રહ્યું.

કૃષ્ણે બધાને કહ્યું: 'આલો ગિરિરાજની તળેડીમાં.'
ગાયો, ગોપ તથા ગોપીઓ બધાં આપ્યાં. સાત
દિવસ મૂસળધાર વૃષ્ટિ થઈ. પણ આપણે ગોકુળ તો

ગિરિરાજની તળેડીમાં નિર્ભય જોડું છે.

કૃષ્ણે કાચ ઊંચો કરી ટચતી આંગળી ઊંચી
કરી છે. જાણે મોર્ચના ઊંચકો ન હોય ? ગોપાનો
પોતાની ઝેડીઓ ઊંચી કરે છે અને પર્વતને ટેકો દે છે.

આખરે ઇદ્ર યાકો અને સરણે આપ્યો. ઇદ્રનું
દાણું બંધ કર્યું તેથી પહેલાં તો તુદ્ધ ગોપ બહુ મજાવા
અને પરનાયા. પણ કૃષ્ણે લાજ રાખી.

ગોકુળમાં બધું થાલે પડી મધું, મોટા ગોપ ગાયો.
ચરાવે છે. નાના ગોપ પાંચરડાં ચારે છે. તુદ્ધ ગોપ
જોડાજોડા દેખાડેના રાજે છે અને નિરાંતે વાતો કરે છે.

યજ્ઞવાસી શીતળ લહેર વાદ્ય રહી છે. સોનેરી
સૂર્ય પોતાનું પ્રતિબિંબ નદીમાં જોઈ મજાકાય છે.
સુંવાળા રેડીમાં કડિયાળી ઝાંઝ બને ટેકરી, પછેડીથી
પગ ચાંપી તુદ્ધ ગોપ અંદરઅંદર વાતો કરી રહ્યા છે:
'અરવા, ચેલા કૃષ્ણની દિમન ભારે. પણ કહો ન
કહો એ નંદનો જાણક ન હોય. કારણકે જુઓને,
નંદજી ગોરા, જસોદાજી ગોરાં અને કૃષ્ણ તો ધનસ્થામ.
ઝેટલે રૂપમાં મળના આવતા નથી. વળી નંદે કોઈ
દિવસ ચચરો સરખો મે ઊંચકો નથી, જ્યારે આ
જાણકે તો આવડો મોટો પર્વત તોળો ? જાણક કારણું
જાણાય છે. પણ એ જાણક નંદનો ન હોય. આપણે
આ વાતનું પારણું
જોવું જોઈએ.'

બધાએ ગોપ દા,
દા, કહેનાક ને જી-
દ્યા. તેમને આ વા-
તમાં રસ પડ્યો હતો,
ઝેટલે એ તો આપ્યા
નંદને થેર.

આંખ

નંદજી ગોવાળોના મુખી, એટલે પહેલાં તો ગમ્મા-
એ જાણથી પાત કરી. 'નંદજી, તમે જાડા ભાગ્ય-
શાળી લાગો છો. તમારા કુળમાં આપું પરાક્રમ કર-
નારો બીજો પાડ્યો નથી. આટલા માન રાંતા આજકે
ગોકુળ રેલાતું રાખ્યું અને ધિરિરાજ મણે! અમને
શાવ છે કે આ આવક કોણ કરે?'

નંદ જાણે છે કે આ ગમ્મા મારા કૃષ્ણનાં વખાણ
કરના આગ્યા છે. પણ ગોવાળીઓએ તો જુદી
જ વાત છેડી. 'અમાને તો એમ લાગે છે કે, નંદજી!
કે કૃષ્ણ તમારા પુત્ર ન હોય! કાંઈ આપવીકર વચ્ચે
આટલું બધું અંતર હોય?'

નંદને તો આ સાંભળ્યા કંપારી આવી. વડપણમાં
મને પુત્ર થયો તે આમનાથી વેકાતું નથી તેમની છાયા-
માં એ આમ ભેડે છે. એમ તેમને ગોખાંબું લાગ્યું.

નંદ ગોસ્વા: "તમે જાણે જ છોને કે ગર્ગીયાર્થ
આગ્યા હતા. તેમણે કહ્યું હતું કે 'આ આવક પુર-
વોત્તમ જનશે. પ્રભુના કોક અનુપમા અપનાર જેવો
એ છે; પણ કુશળવથી એનો રંગ વધામ રહેશે.' એના
જન્મથી મારે ઘેર દર્શોદ્ધાની રેલખાછેલ છે. આણું ગોકુળ
આનંદમાં છે. કોકોકો ઉત્પાન થાય છે, પણ પ્રભુ
આપણે રખવાળું કરે છે."

વાર્તા

નંદની પ્રવેશ નિંદા
કરના આવેલા ગોપ-
ની વિશેષ કંઈ ગો-
લાયું નહિ પણ દર
એમના મનનું સમા-
ધાન થયું નહોતું. ત્યાં-
થી જીવને નંદ જેવા
જ જીવન વ્યવસ્થાન

ગોપ દુષ્કાળને લાંબા એ નીકળ્યા. તેમના મનમાં
હતું કે એને પદમાં સમર્થ તો નંદને કીક ફેળેત કરી
ચકાશે. જરૂર પડશે તો તેને ન્યાત ખદાર પણ મૂકીયું.

ગમ્માનું લાંબા બગરચંતર પૂછી રેલા વૃદ્ધ
ગોપ બેઠા. વાતેવાનમાં નંદને ન્યાત ખદાર મૂકવાની વાત
ઉપાડી. પણ દુષ્કાળને તેમને બોક્ષના અટકાવ્યા. એ
ગોસ્વા: "ભાઈ, મારે લાંબા પણ ગર્ગીયાર્થ આગ્યા હતા.
તેમણે પણ રાખાની જન્મકુંડળા એમને ભવિષ્ય લખાણું
હતું કે 'નંદને ઘેર જેમ કૃષ્ણ હયરાવતાર જન્મ્યા છે,
તેમ તમારે ઘેર રાધિકા સાક્ષાત લક્ષ્મી આવી છે.'
કુરુદેવ કાંઈ બોલું બોલે?"

નંદના વચનો આવી જાણવારી પુષ્ટિ મળી એટલે
વૃદ્ધ ગોપ એકચીત્તના મોં સામું ભેગા મેડ્યા.

દુષ્કાળને તેમને બીકે દષ્ટો દીધો: 'જાણ્યો,
તમે યું કામ આવેા ખેરો તર્ક કરો છો? છતાં
તમારું મન ન માનતું હોય તો લાવો આપણે તેનું
પારખું લઈએ. મારી રાખાને વિવાદ વ્તણે કૃષ્ણ
સાથે કરવેા છે એમ કહેવડાવીએ અને લાંબાં આંદા
તરીકે કંકુ કંકાવી સાથે મોતીની ચાર માળા મોક-
લાવીએ. આપણે કહેવડાવીયું કે એ વિવાદ કળૂત્ર હોય
તે આવી બીજી ચાર માળા ઉમેરીને રાખાને માટે
મોકલાવતે. પછી થયું? જે દશે તે ખદાર આવશે.'

જ્યાંએ આ સૂચનાને વખાણી શીધી. તતકાલ
જાહેર બોલાવવામાં આગ્યા. જોર કૃષ્ણને વિવાદના
આંદા કરવા આવ્યા.

જોર મલકાને મોંએ આવે છે, એક દાયમાં કંકાવરી
છે. બીજા દાયમાં મોતીના થાય છે. તે લક્ષ્મીગેમાને
એ જાણ છે. રસવામાં કુતુહલપ્રિય ગોવાળીઓ તેમને

કારણ પૂછે છે. કેટલાંક છોકરાં જે તેમને કારણ પૂછતાં સાથે થાય છે. તેમને ખસેડતો ખસેડતો ઝાર નંદજીના નેસણ પાસે જાવી પહોંચે છે.

નંદે ઝારને દરથી જોયા, પશુ કંઈ કળા સકયા નહિ, જ્યારે એને પોતાના આંગણમાં પથ ચૂકતો જોયો ત્યારે એમને કંઈક સમજ પડવા માંડી.

ઝારનું મો દમ્બદમ્બ ચંધ રહ્યું હતું. એણે જાણી-વધાણી આપી: 'નંદજી, તમારા કુળજીને ગેલસાવો, હું એને વિવાદના આંદણ કરવા આવ્યો છું.'

છપનને જારે આવેલા નંદજી આનંદ તો દેશમાં માતો નથી. ધડપણમાં બાલક શો? તેના વિવાદનું ટાણું શું? એ તો પોતાને ધન્ય ધન્ય માનવા લાગ્યા. દરખમાં કેના ધરનું માણું છે એ પૂછવાનું પણ એ બૂઝી ગયા.

ભાન પાછું જાવનાં એમણે ઝારને પૂછ્યું, 'પણ કહો તો ખરા, કેનાં ઘેરથી આવો છો?'

ઝાર જોડ્યો: 'ત્રપભાણીને લાથી આવવું ચડ્યું છે. એમણે એમની રાધાને માટે વિવાદ કરવા મને મોકલ્યો છે. આંદણમાં આ ત્યાર મોલ્લીની સળા મોકલી છે અને કહેવડાવ્યું છે કે વિવાદ કળમ હોય તો મારી રાધાને માટે બીજી ત્યાર માળા ઉમેરીને મોકલજો.'

જસોદાજી ઘરમાં કામમાં હતાં. તે આ ઘડીએ આવી પહોંચ્યા. પણ આ બધું શું થાય છે તે એમની આંખે કહ્યું ન હતું. તેમની વસત આંખોમાંથી દર્શાવતી ધારા ચાલી રહી છે. અલારે એમને ગૃહસ્થાશ્રમ ધન્ય થવાની વાત ચાલતી હતી. વહુને ઘેર લાવવામાં કંઈ સાહેબે ઉગળકે ન આવે?

ઝારનાં વાક્ય સાંભળતાં જણે એમના ગાલમાં અમનના શેરડા પડ્યા. પણ ગેરે કહેલી છેલ્લી શરત સાંભળતાં એમને એ અત્યંત પલકવારમાં ઊડી ગયો.

સમ આવશે પથ ધરમાં મોની ન મજે તો આડઆડ માળાઓ લાવવી ક્યાંની? હા, યુવની માળાઓ મામત તો થોકબંદ મોકલત. નંદ તથા જસોદા બંને વિભાજણમાં પડ્યાં.

નંદ તથા જસોદા બીજા ખંડમાં ગયાં. નંદે વાન કરવા માંડી: 'આ તો અણમરજી પીડા જાવી હા કહેનાં હો! કપાય છે. ના કહેનાં નાક કપાવા જેવું થાય છે. ઘેર બેઠે મારું આંખનું નેત્રી હા પડાય તેમ નથી; તેને પાછું કેલતા છવ આજનો નથી. ત્યારે કરવું શું?' નંદે પોતાની મૂંઝવણ જતાવી.

જસોદાએ ટાપશી પૂરી કે 'ત્રપભાણીને આંદણ કરવા જ છે ત્યારે આટલી અચીરી શરત શું કામ કરતા દશે? એ કંઈ જાણતા નથી કે—

'નંદજીને ઘેર નવ લખ રૂપે

વસોણાની * મોળિયું બગરે કે લોલ'

આપણું ધન એ આવણી નવ લખ માથેનું હતું: બીજું શું હોય? મનજર માખામ માજે તો તે દેવાય, મારો મારે તો મારો દેવાય, પણ મોની ત્રપમાં ક્યાંથી?'

છેલ્લી અવરથામાં પુત્ર વિવાદની આવેલી તક જેમ-તેમ કરી સાચવી બેસાય છે. એની ઘડાંમાં બંને કરી રહ્યાં છે. એટલામાં વાહરડાં દોડાવતા કુળ આવી પહોંચ્યા. તેમને આમાંના કશાની ક્યાંથી બગર હોય? છતાં લીલાઓ જતાવવા જ જેમણે અવતાર લીધા દતો તેમને પ્રસંગ સમજતાં વાર લાગી નહિ.

જાલકુણે તો રમતમાં ને રમતમાં ચાળમાંથી એક મોનીની સેર ઉપાડી. આ વખતે તેમના નરક કોણનું પણ ધ્યાન નહોતું. કુળ તો સેર લઈને સીધા મધુનાછને કાઢે દોડી આવ્યા. એક ખેનરમાં જઈ મોનીની

* મૂલ ગીત: વેલું વાળે કે લોલ.

સેર તોડી નાખી, અને મોતી જામે વેરાઇ ગયાં.

મજબૂતી અધરિત ધટતો તે શ્રેણીક વારમાં એ મોતીના તો છોડ જિગ્યા છે, ખેતરની જમિં સુવલ્લમ જની ગંધ છે. લીલા પનાનાં તો પાંદડાં ફૂટયાં છે, લીલા-માણિકનાં ફૂલ થયાં છે તે ડાલેડળ મોતીનાં લૂમળે-લૂમળાં લટકી રહ્યાં છે. જાણે લીલી દારૂનું જ ખેતર.

દેર નંદ જસોદાજીની મૂંઝવણનો પાર આવતો નથી. આખરે જોરે તેમને જાનનાં આપ્યાં. તેણે ઉતારવા કરાવી. એ ગાંઠને જોલો: 'એ તેં ઉતર દઇ દો: જેથી નિવાદની ધડી પડી ન જાય.'

નંદજી પડી ગયેએ મોંએ બદલ અરખા. પાછળ જસોદાજી આઆં. તેમણે નિર્ણય કરી લીધો હતો: 'દહીં રહે ને દો'ણી પછુ રહે' તેમ કરવાનું એમણે હસ્યું હતું. જોને જણી રહે નેટલા નિગપચી કહ્યું: "જુઓને, તમને આંધેલા કરવા મોકલ્યા તે માટે થય-ભાણુછોનો અમારા તરફથી પાઠ માનજે. પણ અમારા કૃષ્ણને એક જાણી જીતરાયંબગી જાણી છે તેથી તે થનાં પહેલા અમારાથી દા કેવી રીતે પડાય ? એટલે એમને કહેલે કે દમણાં શી ઉતારવા છે ? દઇ તો—

'સાત બરધકો ડુંગર કાઢ આંડ બરસ રાખ મોતી—
આલો બરસાને ખેત્રે દેરી'
એમ મોળાંઓ માય છે. એટલે આ એમનો મોતીનો થાગ તપાસી શ્યો."

આમ મોતીને ત્યાં મોતીના ધાગમાંથી માગા-ઓ ઉપાડીને મણી જુએ છે તો એક માળા એકાદી ! જસોદાજીને તો જીકો ધ્રાસકો પડ્યો. જેમનેમ કરી માન રાખવા જઇએ છીએ ત્યાં વગા આ આગત કપાચી ? નંદ પણ દાંડળાદાંડળા જની ગયા. રોજી મલેલા મોતીના તથા જાલકો આ પડતા નેહ દિલગીર થયાં. કૃષ્ણના ધરનીમેશા તો થાયકે નેવાજ જ કેમ ? એકલામાં મોતી જિમ્મીને આનંદમાં આવી મગેલા કૃષ્ણ ત્યાં આવી ચડ્યા. જેની મેળાખોળ થઇ રહી છે તેની તો એમને ખબર જ હતી. જટ એમનો દાસ મારી જસોદાજી ધમકાવવા લાગ્યાં: 'આટલા કૃષ્ણ, આમાંથી મોતીની માળા તે કીધી છે ?'

કૃષ્ણે કહ્યું: 'જો પૂછતાં કેમ તથા ? એ તો મેં ખેતરમાં તપ જસોદાજીનાં મોતીનાં તાવેતર કર્યા છે.'
જાલકની નિંદોંપવાને રીધે નંદનો દોષ જીવડી મગો.

એ જોલ્યા: 'માંધ, મોતી તે વળી ખેતરમાં વવાતાં દશે ? એ તો દરિયામાં પડે. તેં માંખાં કેમાં નાખી દીધી ?'

કૃષ્ણે કહ્યું, 'મેં માળા નાખી દીધી નથી. એ તો એકમાંથી દગલર મોતી કરવાને માટે મેં તેને ખેતરમાં વેરી નાખી છે. અને છેને, તે ખેતરમાં મોતી જિગ્યાં પછુ છે. આલો મારી સાથે, હું તમને બતાવું.'

પદ નંદજી થેલા ખાલકની પાછળ થેલાં કાકતા ચડ્યા. એમને કૃષ્ણનાં મૂળાંધ વસી નદિ. આંગળ કૃષ્ણ: ને 'પાછળ નંદજી તથા થોડાંક કોતુકમિય જાતરો સાલવા લાગ્યાં.

દૂરથી આંગળી કરીને કૃષ્ણે દરખાતેદરખાતે પોતાનું ખેતર બતાવ્યું. પાસે જઇને જુએ છે તો ખરેખત, મોતીના તો માણસપૂર માણસપૂર જેવડા છોડ જિગ્યા છે ! લીલા ડુંગરખાંખેતરમાં આમળાં આમળાં જેવડાં મોતીની લૂગો લહેરાં લઇ રહી છે. મૂંઝાના જીવરતા તાપથી આખું ખેતર ચળકાટ મારી રહ્યું છે.

નંદજીનો દરખ તે કાંઈ દરખ જેવડો ? એમને તો પ્રજુલીલામાં જ જાણે સાક્ષાત ફર્લન થયાં. ધડી પછી સંસારી માયા તેમને સાંભરી આવી. હવે એ-મના પગમાં જોરે આપ્યું હતું. એમની ડાતી ધર્મમાં મજબજ જીઓ આવી હતી.

'હવે મોતીની શી ખોટ છે ? થયભાણુને થેર આડ માળા તો શું પણ 'ધાગ ભરી સગ મોતીએ' મોકલી રાકારો અને વિશાદ દાળાવો નદિ પડે. આલો, આખણે ખોળેખોળા મારી લઇએ.'

માળા જેમ ફૂલ ચૂંટતો હોય તેમ નંદે મોતી વડે ખોળા ભરી લીધી. થયભાણુને આપવા જેટલાં મોતી થયાં એટલે ઉતારવા ઉતારવા જસોદાજીને બતાવવા એ હોડયા.

આમજણી નંદજીનો ઉમંગ તો માતો નથી. દર-ખાતે દરખાતે જસોદાજી જાણી આંધુન વાન તેમણે કરી: 'જુઓને, આ તપાઈ જેરી વાન ? આપણા ખેતરમાં તો મોતી પાક્યાં અને તેની મે લૂગેલૂમે ! આ હું લઇ આંખો.'

જસોદાજી પણ આ જોઇ ખાનદાનીના ગર્વ થઇ આંખો. તેમણે જોરને કહ્યું 'થયભાણુને કહીએ તમે દારમોકલવા તો અમે મોતીજાયાં ધાગ મોકલીએ છીએ. અમારે વિશાદ કૃષ્ણ છે. બલે, આંધલા થયા હો.'

જૂના પરતારા યાય છે. કૃષ્ણને ન ગુણકાર્યા અને તેલકા તરોડિયા તે માટે એ માફી માગવા લાગી. એ બોલી-
સાધા: હું ભૂલી, ભૂલી; માસ કમિયા! ગમે માફ કર.

સાધાને એલસામાં કંઈક અગત્ય દેખાવા માંડે છે. મો-
તીનું ઝાડ જ એ જુએ છે. મોતીના ઝરખા અને મોતીના
મહેલ. અને પાંદે વેરેલા મોતીના થાળ એને દેખાવ છે. . .
પણ કૃષ્ણ ક્યાં? હવે કૃષ્ણે તેનો સંપૂર્ણ અર્થ મળી નાખ્યો
હતો. સાધા ખૂંસ આક્રંદ કરે છે. કૃષ્ણ એકાએક દસો દે છે
એટલે સાધા, મોતીની કંઠમાળા એકદમ કૃષ્ણાદાપમાં મૂકે છે.

કૃષ્ણ રહેતા દે, તારાં મોતી તારી પાસે રહેતા દે. મદે
દવે એ મોતીની જરૂર નથી. દવે અને તારા પ્રેમનું જાગવું
મોતી મજબૂં છે. દવે એ માફ છે.

આ પ્રશ્નને 'The Pearl Tree' માં મોતીનું ઝાડ
વિશાલરૂપે પ્રશ્ન મંચેષ્ટ નામકારે વિસ્તરેલો છે તેમાં
આદ્યુત્તરસ બારેગાર બંદેસ છે. આપણી 'મોતીનાં વાવેતર'ની
પૌરાણિક વાત સાથે અનુ સાથ જવાવવા પૂતી આ
પરિચય-નોંધ જોઈ છે જે વાચકોને ઉપકારક થશે . . .

મંજુલાક મજુદાર

શ્વેત રત્ન

પર્વતનાં ઝૂંગો પર આથમવા સૂર્યનાં ફિરવો દહ
પથરાતાં હતાં. તળેડીમાં દેવદાર નામનું ગામકું
હતું. ગામમાં નંદાદેવીનું પુરાણું ને પ્રખ્યાત મંદિર હતું.
દર તરંગવતી સરખુ કંઠશેલતી વદતી હતી.

આજે નંદાદેવીના મેળો ભરાયો હતો. પુરુષ, સ્ત્રી
ને યાગકોની સાં મેદગી જાતી હતી. કોઇ અનંદથી તુલ
કરતા હતા, કોઇ ભજનો ગાતાં હતાં, એક કેકાણે થોડાક
નાના છોકરાઓ કંઈક ખોદતા હતા તેને વીંટળાઈને
કેટલાક લોકો બિભા હતા. કુતૂહલ થતાં હું ત્યાં ગયો.

દેવજના અંડિયેરામાં એ યાગકોને ખોદતાં જોઇ
મેં આશ્ચર્યથી પૂછ્યું: 'અહ્યા, અહીં કેમ ખોદો છો?'

સાચી નાના છોકરાઓ ખોદતાંખોદતાં જવાજ દીધો
'છંદે પૃથ્વીપાસને અહીં દાટ્યોં ત્યારે તેની સાથે એક
મોટા ધોળો હીરા અહીં દટાયો છે તે અમે શોધીએ છીએ.'
એ પૃથ્વીપાસની વાત પૂછતાં તેણે આમ કહી:

"કેટલાં મે વષો પાડેલાં. ત્યારે અહીં આ નાનું ગામકું મે
નહોતું એ જાનનામાં, આ નદીની પાસે રૂપકું જાંડીને એક
કામી અને એનો છોકરો રહેતાં હતાં. કાળી મહેનને
તેઓ ખરાબમાં રોકાન બિગડાનાં અને પેટનો ચુન્દરો
કરતાં. પણ મનનાં એનાં અમીર કે કોઈની પાસે દાગ
લાંબો ન કે. એથી છોકરો અરધો બૂખો અને અધો
નંદાપરથામાં બીછીને મોટો થયો.

એક વંચન લખંકર દુકાળ પડ્યો. બી વાળું દનું
તે મે જાળી ગયું. શિનાળામાં થોડુંક અનાજ સંચર્યું હતું

તે ખાઈ ખુટાડ્યું અને દવે ખૂબમરો શર થયો. મોખી
ગિચારી બૂખે મરી ગઇ. મરતાં પહેલાં તેણે પૃથ્વી-
પાસને પાસે બોલાવ્યો અને કહ્યું: 'બેટા! મારો અંતકાળ
હવે પાસે આન્યો છે. મરતી વખતે મારે તને એક
છેલ્લી વાત કહી દેવી છે. આ દેવામાં ધણાં મે વરસથી
મેં તે દાળી રાખી હતી. તે સાંભળ:

'રામચંદ્રાને સામે કહે એક મદાપ્રતાપી ચંદ્રવંશી'
રામ રાજ્ય કરેલો હતો. એ જમાનો માગીતો હતો.
તે જુવાનીમાં મરણ પામ્યો, એટલે તેનો નાનાં બાપ
આદ્યો બેટો. તેણે પોતાના મોટા બાઈની રાણીને પોતા-
ની સાથે પરણવાનું કહ્યું. પણ રાણી ગર્ભવતી હતી
અને રાજ્યની સાથે તેને બહુ જ રોગ, એટલે તેણે
પરણવાની ચોક્કસ ના પાડી. આથી નાના રામચં
મોનાનાં જખાં માણસેને રાણીની ગિરુદ ઉત્તર્યા. રાણીને
વનમાં કોટી મૂકી અને પોતે ગાદી ગણાવી પડ્યાં.

રાણી ધણાં મે દિવસો મુશી પર્વની બોબોમાં
રખીને જંગલનાં કુશલ ઉપર નિષાંદ કરના લાગી.
એક દિવસ તે અચેતન અવસ્થામાં તરતના અવતરણ
જાળક સાથે પડેલી એક ગામડિયાના બોવામાં આવી.
લોકો તેને નજરના ગામમાં લાખા અને સરપૂને કોં
એક રૂપકું આપી તેમાં રાખી. જરા સાચ થતાં ખરાબો
બેડીને તે છંદન પીનાવવા લાગી. પણ તેનું હૃદય તેના
દીકરોની દહ માળે અચેતના તેથી રાતા મે જાગ્યું.

કેમી એડી પાર થાક ખાતા અટકી.
'મઝી સં થયું મા? અને એ અત્યારે ક્યાં છે?'

‘મારી પાસે આવ, બેટા.’ કહી પૃથ્વીપાદનું માથું પામે લઇ, સૂઝી તેણે કહ્યું: ‘તું જ એ જાણક છે.’ અને પછી તે સમુદ્રી મરણ પાળી.
એ જ રાત્રે ચીંથરેલાલ સ્થિતિમાં અને બૂખ્યા પેટ પૃથ્વીપાદે ઝૂપડી છોડી.

પૃથ્વીની જડી વરસની હતી; પવન બેસબેસ ફૂંકતો હતો; પણ અદારના આ કુખની જરાયે ફરકાર ક્યાં વગર પૃથ્વીપાદ દૂર અને દૂર ગાંધ્યા બતો હતો પછી તે રસ્તામાં તેને બૂખે અંધારા આવવા લાગ્યાં. ચાકથી પગમાં એવન રહ્યું નહિ અને ટાલથી અચેતન ગાળી તે પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો.

પૃથ્વીપાદની આવી કરુણ દશાં જોઇ દયાની દેવી અનપૂર્ણાએ કરુણા પ્રકરી. તેણે પૃથ્વીપાદની પાસે આપીને તેને પોતાની હાંકણી ગોદમાં લીધી. દેવીએ પોતાના લાથે તેને અવગળ્યું, અનેક દિવસોથી સોઇલું બૂખનું કુખ એ બૂલી મથે. દેવીએ તેના શરીરે કેમળ અમૃત વર્ષાવતો લાથ ફેરવ્યો અને તે ગાદ નિદ્રામાં પડ્યો.

દેવીના જોખા-
માં પડ્યાપડ્યાં
તેને પોતાના ક-
પાળ સાથે કરુંક
અથડાતું લાગ્યું.
તેણે લાચ ફેરવે
એવું તે દેવીના

ગળામાં ઘરકતો એક મોટા દીરા જાણ્યો. ઉંદ્રે આ દીરા દેવીને બેટ આપેલો. પૃથ્વીપાદને થયું ‘આ દીરા હું લઇ લઉં તો મારી જાનની બૂખ ઝવળ.’ લેલચાલો તેણે દેવીની ગાંઠ જોધી કાઢી ધીમેધી છોડી લીધી. દેવીના થું આગવું રહે? પણ તેમણે અંધાર કરુણા-યા તે રત્ન તેને લેવા દીધું.

પૃથ્વીપાદ મળ્યો ત્યારે તેને જમું સ્વપ્ન લેવું લાગ્યું. તે જરકથી ટંકાએલો ગિરિજોદીમાં પડેલા દવેદ કુરન તાંબા ખેલી રહી હતી ચીંતણીનો સમકાર થયો અને પૃથ્વીપાદે પોતાના લાગમાં પેલું રત્ન એવું, તેને સંતેજ થયે કે તે ખાસી સ્વપ્ન જ નહોતું.

પોતાનો બેટ આપેલો દીરા અનપૂર્ણાએ અનુ-
દાનના માનવને તેના દીધો તે દેવતા સદન થયું

નહિ. તેણે વળતે આજ્ઞા કરી. એક લયંકર પડગડાટ થયો અને પૃથ્વીપાદ રત્ન સહિત ત્યાં ને ત્યાં દટાઇ ગયો.
છે તેનું વેર લીધું હતું.

એ રાત્રે નચકતા ગામના પૂતરીના સ્વપ્નામાં અનપૂર્ણા આત્મા અને પૃથ્વીપાદની ચોકભરી વાત તેને કહી. ત્યાં તે દટાયો હતો તે જગ્યા જાણ્યાની ત્યાં એક દેવાલય કરવાનો આદેશ દીધો.

દેવાલયમાં અનપૂર્ણાની મૂર્તિ પથરાવવામાં આવી. એ દેવાલયની પાસે આ ગામ વસ્યું. વખત જતાં પેલો પૂતરી મરણ પામ્યો. તેનો કોઇ વારસદાર નહોતો. મંદિર પડીને અંડિયેર થઇ ગયું.

મરતા પહેલાં પૂતરીએ જાણવેલું કે પૃથ્વીપાદ ફરી પાછો આ ગામમાં જ જન્મ લેશે અને તે આ ઉત્સવને દિવસે મારી આપીને જોઈશે તો તેને અન-પૂર્ણા દેવીનું સ્વેન રત્ન જરૂર. એ રત્ન મળશે કે તત્ત સમગ્રગાંધી પેલી પાદનું સત્ત્વ પણ તેને મળશે.”

એટલે એક પછી એક બાલ પ્રજાઓની આ શ્રાધ યાત્રુ જ રહી છે.
(સચિત)

‘રસનિધિ’

ચેલ: (એકદવાર) તમે નિષ્કારા, પગાલિક ને વિશ્વામુખે?
ઉમેદવાર: હ હા.

ચેલ: પારે કે તમે કાલે રાત્રે અંધિસે આવે ને ટળસ પર પચાસ દલસની મોટા પંડોલી હોય તો તમે શું ફરે?

ઉમેદવાર: એ રમને લાચ સરખા પણ ન અડાકું—
(ચેલ સંતેજપૂર્વક સાંભળી રહે છે, ત્યાં ઉમેદવાર વાક્ય પૂરે કરે છે)—પણ તેના આજ્ઞાથી શુજ્ઞાન થયાનું.

એક દિવસ એક જગે ને એક પાતળા માખસ બાલરમાં બેસા થયા. બેડાએ પાતળાની મશરી કરતાં કરાડમાં કહ્યું: નખાંસરીર જોતાં મને દેશમાં દુકામ પડ્યો હોય એવું લાગ્યું છે. પાતળાએ કહ્યું: સાચી વાત; અને તમારું શરીર જોતાં એ દુકામ પડવાનું કારણ તમે હો તેનું જાણ્યું છે.

અમન: તું અથડાતાં અથડે કાન કપાદે ફરે છે?

અનુ: હાલત ક્યાં પડેલાંસતો.

અમન: તે કનું?

અનુ: જિજ્ઞાસાથી ગમવાનું.

માધુર્ય

સખમાં જળે છે અંધારા જે બાઈ!
તારી સખમાં જળે છે અંધારા
નિમિરે ઢંકાય જેવા તારા જે બાઈ!
તેજા તારા છે માણના અંધારા.

સેનાઈ હાથે આપુ મોંઘી રત્ન જે ગમકયા કરે,
હીપમાં છુપાઈ સમરે કા પેલીકું રમકયા કરે;
આભરીક માનવદેવમાં લેકું સમ કમકયા કરે,
મગજે બરાઈ રહ્યા નિચરો રવન શા ટમકયા કરે—
જે બાઈ તારા છવન પથપથ અંખડું અગકયા કરે.

આ તે સા પૂજના ધખારા જે બાઈ!
તારા પૂજે ઢંકાયા મિનારા:
સખમાં જળે છે અંધારા જે બાઈ!
તારી સખમાં જળે છે અંધારા!

—કવિ ખજારદાર

(ગીતમી સહી)

રાષ્ટ્રવૈદ્ય સુશ્રુત

હાલમાં દેશી વૈદ્યો બીજાક સાર્વજનિકતા કરી રાખ્યા નથી, અને ધર્મિયો દાકતરી વિદ્યા આ દેશમાં આજે પહેલાં એવી સ્થિતિ હતી કે સાધારણ શ્રામકું કપારકું હોય તો કોઈ વાળેઈ કાપે તો બહે, પણ કોઈ વૈદ્ય તો ન જ કાપી શકે. આવી હાલની પરિસ્થિતિ એટલે દેશી વૈદ્યવિદ્યામાં જે ગાંધી જાત જ નાદિ હોય એજ સાધારણ માણસ માં નાઈ નાદિ. પણ વસ્તુસ્થિતિ એવી બુદ્ધિ જ છે.

દેશી વૈદ્યવિદ્યામાં મધ્યવિદ્યા છે, એટલું તો સામાન્ય આયુર્વેદશાસ્ત્રી પણ જાણે છે. આ રાષ્ટ્રવિદ્યાના મૂળ પ્રવર્તક—આ દેશી રાષ્ટ્રવિદ્યાના વિદ્યાનું નામ સુશ્રુત.

હાલની જે પ્રાચીન મળમાં પણ આ દેશમાં વૈદ્યની જે મુખ્ય સાખાઓ. ધરી, એક કાયચિકિત્સા (Medicine) અને બીજી સાર્વજનિકતા (Surgery). આમાંથી પહેલી એટલેકે કાયચિકિત્સા સંબંધી આ દેશમાં જે હબર વર્ષ પહેલાં જે કોઈ શોધખોળ થયેલી તેનો સાર પિ. એ. ના આરંભી આસપાસમાં ચરકસંદિવામાં અંતરદાયે છે. બપોરે સરકિયા સંજોગી જે કોઈ શોધખોળ થયેલી તેનો સાર સો બમેા વર્ષ પછી સુશ્રુતસંદિવામાં અંતરદાયે છે.

દેશી વૈદ્યનું જે વિશાળ સાહિત્ય—સંકલિત પુસ્તકો—અત્યારે મળે છે તેમાં સર્વપ્રેમ આ સુશ્રુતસંદિવા છે આ અસાધારણ અંધારા કર્તા કવિ સુશ્રુત કરીકા સમ પનવંસી દિગોહાસના શિષ્ય અને કવિ નિશામિત્રના પુત્ર દત્ત.

એટલું જ આ મહાન રાષ્ટ્રવૈદ્યના છવન વિશે કુતપરંપરાથી જાણકાર રહ્યું છે. પણ એનું અસૂરછવન અદ્ભુત પ્રેરણા આપનાર છે. જે હબર વર્ષ કપરનાં સાર્વજનિકતાનાં સાધનો અને એ જગ્યાના મુખીમાં મળેલું જ્ઞાન જોનાં દુનિયાના એક રાષ્ટ્રવૈદ્યોમાં સુશ્રુતની ચતુરતી કરી એટલે.

આ સુશ્રુતનાયે કરનાં રાષ્ટ્રવૈદ્યોનું વર્ણન તો કોઈ રમણે મળ્યું નથી; પરંતુ તેણે જુદાજુદા રાષ્ટ્રસાધક રોગોનાં રાસ-ભેનું જે વર્ણન કર્યું છે એ જોનાં તેણે અને યજ્ઞ રાષ્ટ્રવૈદ્યો (operations) કરી રોગનાં નિર્ણય આપું અનુમાન કરા માટે કારણ છે. સુશ્રુતનાયે જોતાના અંધારાં જે રાષ્ટ્રવૈદ્યોનું તથા તેના સાધનકાર સામે તથા જેનો State of the instrumentનું વર્ણન કર્યું છે તે સુશ્રુત પહેલાંના કોઈ અંધારાં મળ્યું નથી. અને સુશ્રુત પછીના આયુર્વેદિક અંધારાં આ બાબતનું જે કોઈ વર્ણન મળે છે તે મોટેભાગે સુશ્રુત સંદિવાના ક્રિયાકારક જે સુશ્રુતના માર્ગમા—તે પહેલાં અને તે પછી પણ—પણ જેનો અનેક મહાત્મા રાષ્ટ્રવૈદ્યકિત્સા કરવા દરી આંજના રોગોની રાષ્ટ્રવૈદ્યકિત્સા આખી ચિકિત્સા વિદેદ પહેલાં તોજાણી સુશ્રુતનાયે સંકલિત છે એમ એ જે તે જ કહે છે. સુશ્રુત નમે તેના પ્રતિમાશાળી રાષ્ટ્રવૈદ્યકિત્સા દોરા છતાં, રાષ્ટ્રવૈદ્યકિત્સા જે ચિકિત્સા સુશ્રુતસંદિવામાં દેખાવ છે તે એક માણસના અત્યુત્ક્રાંતમાં પ્રાપ્ત થતાં મંત્રવિત નથી.

સુશ્રુતે રાષ્ટ્રવૈદ્યકિત્સાને લખતા બુદ્ધિબુદ્ધા કરમાં વપરાનાં જુદાજુદા આધારકાં એક જો એનાનું વર્ણન કર્યું છે (જુઓ

સુસુતરહિતા સૂત્રધાન, ખા. ૭) અને એ વર્ણન ઉપરથી સિંદમુખ, (એને હાથમાં Lion forceps કહે છે) રચિતક યંત્ર, સંકેશ યંત્ર વગેરે યંત્રોનું હાથમાં વપરાતાં થયેા ગ્રાથેનું સામ્ય સહેલાઈથી પકડી શકાય છે. સિંદમુખાદિ યંત્રો હાથનાં Lion forceps વગેરે જેવાં જ. હસી કે આઘાત—ઘાટમાં જુની નતનાં એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ તે યંત્રો બધા કાળમાં એ કાળમાં વપરાતાં તે જ કે તેને મળતા કાળમાં હાલમાં વધુ વપરાય છે એ જોવાં ઝાઝો ફેર હોવાનો સંભવ નથી. આલબત, આધુનિક સર્જકો વગેરેમાં ફેર હોવાનો સંભવ છે.

સુસુતરે વીસ શસ્ત્રોનું પણ વર્ણન કર્યું છે અને કર્યું શરૂ કર્યા કાળમાં વાપરવું એનું પણ સ્પષ્ટ સૂચન કર્યું છે. આ શસ્ત્રો એ વખતે વપરાતા શસ્ત્રોનાં (Surgical case)માં લઈને શસ્ત્રકર્મ કરવા જવા કે શિખાને શસ્ત્રકર્મ સીખવતા સુસુતાશ્યર્થેનું ચિત્ર આપણી નજર આગળ ખડું થાય છે ત્યારે આશ્ચર્ય આપે હાલની સ્થિતિ માં જે બેઠા થાય છે.

—દુર્ભાસિકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

ડૉ. હેમચંદ્રને દસહસ્તર ડૉહરનું ઇનામ

‘પૌષ્પકર સાયન્સ મન્યલી’ (સેક્રેટરિય વિગન માસિક)

૧. મનું અમેરિકાનું અતિ પ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક પત્ર એ દેશના બાહ્યમાં કાઢે વિજ્ઞાનસેવકને દર વર્ષે દસ હસ્તર ડૉહર (સપ્તમય આબીષ્ટ દહર કેપિયા)નું પારિતોષિક આપે છે. આ ઇનામ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં સ્ત્રીથી વધુ પ્રાર્થનકર્યું અને કિમતી મળાય છે. અહીં સાત આ ઇનામ સંચરકર વિદ્યાપીઠના ડૉ. જ્યોર્જ બ્રિડ્જસ તથા હાર્વર્ડ વિદ્યાપીઠના ડૉ. જ્યોર્જ મિનેરને, તેમણે ફરફી પ્ર. અપલક પાંડુરામ (Jamaicane કામ) મદદ પાળી શોધની દર તરફે આપવામાં આર્યુ દત્ત એણ રાસ વિજ્ઞાનનું આ સ્ત્રી શ્રેષ્ઠ કિમતી ઇનામ તથા તેના સેત્રને બંદક થોડા રોજ પર ન્યૂ યૉર્ક સદેશના ડૉ. હેમચંદ્રને અર્પણ કરવામાં આવ્યાં છે. ડૉ. હેમચંદ્રે અતંક શોધ કરી છે, તેમાંની અતિ મદાન ને લોકોપયોગી એ શોધ અનુવ છે. એક તે નીજળીક જાનીના નાઇટ્રોજન વાયુ બંદકા નજી ની શોધ, જે સમસ્ત જનના લોકસમુદાયને આજે અન્યત્ર ઉપયોગક થઈ પડી છે. એમની બીજી શોધ પણ કોટલી જ ઉપકારક છે વિગુન પ્રવલના એ છેડા વચ્ચે હાઈડ્રોજન વાયુને અત્યુક્તે મૂકવાથી તે પરમાણુના રૂપમાં છૂટા પડવાને કારણે કાલજ થઈ શકેા નટે એ તેથી કહણ માનુને પણ પીડાથી છો સામખ થઈ શકે છે. એ તેમની બીજી શોધ માનુ સાંધવાની આ પદ્ધતિ પેલિડ્રના નામથી લખાવી છે. કમળની આ બંને શોધે ને અમેરિકાના વૈજ્ઞાનિક માસિક સેક્ટ. પેપેરથી અને મુલ્યવાન વર્ત્તનિ એમને કપણું પારિતોષિક આપ્યું છે.

ડૉ. હેમચંદ્ર પછાંખાં મરે, વગળામાં જ દહાડ રહી સળત કામ કર્યા ફરે છે તેથી બદલું જવન તેમને બહુ મિલકું પડતું છે. આવા કાઢે ઇનામને પાપ કરી મરે એવા એકેએક

કમેશ્વારની શોધો સમાવ્યને કોટલી કપયોમી છે તેની કરોડી મૂક્યા અમેરિકાના મદાન વેમાનિદેા, મોરી વિદ્યાપીઠ તથા રોયબોજના પ્રોફેસરો વગેરે ૧૮૦૦ સંસ્થાઓના મતિનિધિઓનું મંડળ મેલું દત્ત. એમણે ખૂબ કાળજ પછી સેક્ટોની સંસ્થામાંથી ત્રીજ નામ તારી કદમાં, તેમાંથી પણ તારવતાં બાર જણનાં નામ તેા એવાં આપીંતીના એલ જેવાં આગવાં કે તેમાંથી એકનો નિર્ણય કરતા ફર્લંમ દત્તા. જેવરે ડૉ. હેમચંદ્ર સર્વાનુમતે એ મંત્રણ કરાંને હાથક મળ્યાવા.

ડૉ. હેમચંદ્રને જન્મહત્સ. ૧૮૮૧માં અમેરિકામાં વ્યક્તિનગા મળેલો. તેઓ ૧૯૦૩માં સલગિયા વિદ્યાપીઠની ખનીજ, રાસાયણોની સ્નાતક થયા. તે પછી તે વધુ અભ્યાસને જર્મની ગયા અને ત્યાંની અદિગત વિદ્યાપીઠમાં હાજર થયા. ત્યાંની રેક્ટરી ડૉહરની પસી પ્રાપ્ત કરી તે અમેરિકા આવ્યા અને ન્યૂ યૉર્કના ડેપોલમના કસાપતનમાં રસાયણશાસ્ત્રના વિષય તરીકે ૧૯૦૬થી ૧૯૦૯ સુધી નેતરી કરી. તે પછી જનરલ ઇમેરિટ કંપનીની શોધનિ બની મરે, અમળમાં એવાવા, અમળનાં પદર વર્ષ સુધી તે શાવર તેમણે નીજળીક જાનીના ઇનામના જ પ્રયોગે કર્યા કર્યા. એડિસને નીજળીક જાનીની શોધ કરી ત્યારે એ એવામાંથી દવા નહાં આપી કરી તેને બંધ કરી દેવામાં આવ્યો, એથી બંધ રહેતા તારમાંથી નીજળીક પ્રવાહ પસાર થતાં તે વાર માસરો દહાડો ને દવા એ બંધરથી કાઢી લોપી ન દેતા તેા તેમણે એડિસનને પેટા રાતાએજ મદ મળ સ્થા કરેને પાછી હાજ કરી મૂકે ને રીતે દેતાવાઈ જ્યાં તેને રેક્ટરિય રીતે મારી દવા કરી તે પાની વુલિ ફરતી.

છતાં ગે.જા.માંનો તાર અત્યંત વચરતો રહેવાથી બારે વીજળીક પ્રવાહ પસાર થતાં થોડા દહાડા બાદ વૃદ્ધી થતો અને ગે.જા. નક્કો બનતો. આજથી ત્રીસ વર્ષ પૂર્વે હૈંમત્રુર એ કામમાં જોડાયા તે અગાઉ જોડિંગન અને એવા બીજા જગમર વિદ્યુત્તંત્રિદો લંબા ખાલી કરેલા વીજળીક બત્તીન : ગે.જા.ના પ્રયોગો કરતા હતા. હૈંમત્રુરે લંબા ખાલી કરી અંદર રહેલા તારમાંથી વિવિધ અમીના અંશે વિદ્યુત્ પસાર કરી જોડ પ્રવાહી દવા નીચે પાતી સળી ધગાક દહાડા સળી પ્રયોગો કર્યાં. આમ જોતાના સારીઓ જોડે ધણાં વર્ષ સળી કામ કર્યું. આ પછી તેમણે જાણી ગે.જા.માં જુલનદુલ વાધુ સહેજસાજ તેમજ વરના પ્રમાણમાં ઘણત કરી પ્રયોગો કરી એવા. છેલ્લે ખાલી ગે.જા.માં નાઈટ્રોજન વાધુ બરી અંદરના તારમાં વીજળીક પ્રવાહ વડાવ્યે બની સ.રી બળે છે અને એ તાર લાંબા વખત સુધી ટકી રહે છે એમ ડૉ. હૈંમત્રુરે સંબોધ કર્યું. એમનો એ શોધ માન્ય થઈ અને આને લગભગ બધા જ વીજળીક બત્તીનાં ગે.જા.ના ઇલેક્ટ્રોન વાધુ બદલા જ આવે છે.

ડૉ. હૈંમત્રુર વિજ્ઞાનક્ષેત્રમાં લગભગ પચીસેક વર્ષની સેવા અર્પી ચૂક્યા છે. આને અમેરિકન બીનિસાસીઓમાં તેમનું સ્થાન પ્રથમ આવે છે. પરમાણુજોની રચના, પરમાણુના કોરેક થર, હાઇડ્રોજનના અણુના પરમાણુ થતાં તેમાંથી ઉદ્ભવતી અમી અને તેના કામ ધાતુઓ સાંધવામાં થતો ઉપયોગ, વીજળીથી મધ્યમના વીજળીક બત્તીના તાર પર વિવિધ વાધુની થતી અસર, તેમજ રેડિયો અને બીજા ખાલી નળીઓ પર સૂક્ષ્મ પરમાણુ (ઇલેક્ટ્રોન)ની અંતિની થતી અસર ઇત્યાદિ શોધોથી જગતભરના વૈજ્ઞાનિક મંડળોમાં તે ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયા છે. વળી તેમનું આ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પ્રયોગશાળાના જોરસારી ચાર હિસાબોમાં જ પુરાઈ નથી રહ્યું; પણ તેમણે ફોફી શોધો એટલા બધાકે રૂપમાં લોકપ્રસાર છે કે આ જમાનાનાં સર્વ સ્ત્રી-પુરુષને બાળકને તેનાથી લાભ થયો છે. બ્યાવહારિક દષ્ટિએ એવાં તેમની સોથી અઝગની શોધ નાઇટ્રોજન વાધુ બદલા વીજળીક બત્તીના ગે.જા.ના અભ્યાસ છે. એથી તો પ્રકાશ માટે વપરાતા વીજળીક બળમાં અરધોઅરધ ફરક થતો જાય છે; એટલે કે અરધુ બળ (અને પરિણામે અરધું ગરમી) બની જાય છે, અને એ વીજળીક ગે.જા. પણ લાંબી મુદત ટકે છે. દિસાળ ગણતાં માલુમ પડ્યું છે કે એમનાં એ શોધથી એકલા યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં જ દર રાતના દસ લાખ ડૉલર (લગભગ ચાલીસ લાખ રૂપિયા)ની રકમની બચત વીજળીક બીજામાં થતા લાગી છે!

આ તો ડૉ. હૈંમત્રુરની અનેક શોધોમાંની એક જ ઝળાળી. હાઇડ્રોજનના પરમાણુઓના તેમણે કરેલાં માંણા અભ્યાસ પછી તે શોધનો ઉપયોગ કામ ધાતુઓ સાંધવામાં દહાડે-દહાડે વધતો જ જાય છે. એ શોધ ધણાં વર્ષોની મહેનત પછી ઇ.સ. ૧૯૨૭માં તેમણે સંપૂર્ણ રીતે નહોદરા મૂકી.

આજ સળી જે ધાતુઓ તૃપ્ત પછી કરી લાંબી જ ન સમય તેની ચલાવી અને તેને કીચે ધણી બચાડ થતો તે ધાતુઓ આ અદ્યુતન યુજિની પંજકવારમાં પીસાળી સાંધી સમય છે. આ યુજિનું રક્ષક એમ છે કે બારે વીજળીક પ્રવાહના—અને—પાયા કારબનના કુકડા વચ્ચે જરા અંદર સળી દહાડે જન વાધુ છેડવામાં આવે છે, તેથી આ કારબનની વીજળીક દીવીથી એ હાઇડ્રોજન વાધુના અભ્યુષોનો સમુદ વૃદ્ધી અનેક વરમાંજો બની જાય છે ને ત્યાંથી જરા દૂર જતાં કરી એકલા થઈ તે અભ્યુષોના સમુદ રૂપે બની જાય છે એ અભ્યુષોની આ છૂટા થવાનો અને એકલા થવાની ક્રિયા વખતે તેમાંથી એથી તો સખત અમી છૂટે છે કે જે મધે તેની ધાતુને પણ પીગણાવી દે.

એકલાં ત્રીસ વર્ષમાં તેમણે જે જે ઔનિત અને સામાનિક વિષયો પર શોધો કરી છે તેની સરેરાશ વરસે સાતનો આવે છે. માનદે પચીસેકની તો તેમના પર ત્રી વરસી રહી છે નર્મદે વરસે વિજ્ઞાનીએ, એકાગણે વિજ્ઞાનીએ તમા દેસગિવ. વિજ્ઞાનીએ તેમને 'વિજ્ઞાનના ડૉક્ટર'ના અદે કક્ષાઓ અર્પણ કર્યાં છે. ૧૯૧૫માં અને વળી કરી ૧૯૮૦માં 'ન્યુયર્ક અમેરિકન સાસાયન્સ કંઝેશન'નો નિલસસ મંદક, ૧૯૨૮માં લંડનની 'અનિ પ્રસિદ્ધ બ્હી' રૉયલ સાસાયન્સિના વૃજિસ મંદક, ૧૯૨૭માં અમેરિકન કળા અને વિજ્ઞાન સંઘનો રફર્ડે મંદક અને ૧૯૨૭માં ઇરાકીનો પર્કન મંદક તથા ફેનિગ્રે પર્કન તોષિક એમને અર્પણ થયાં છે.

(પૃ.પુસ્તક સાયન્સ મળપત્રી ૫૫૫) ફેનસાર એ સોમપુરા

શોધઓળ શાસ્ત્રનું વિદ્યાતથ

આખી દુનિયામાં લખ પછી જે પ્રદેશો એવા પડ્યા છે કે જે વિષે લાલગી મળને કમ્મ માન નથી. આજ બાકી રહેલા અજાત પ્રદેશોમાં શોધઓળ મરે જમ દેખતા વિલ મંજો સાઠ મેસેજ્યુસેરની લાવેટ યુનિવર્સિટીની એને સિક સંયોધન વિદ્યાલય (Institute of Geographical Research.) નામની એક કોલેજ ખેલો છે.

આ સંસ્થામાં જુલન ઉગાદરો દોઢ વેરના કાગેજ કરવાનું આધુનિક સંસ્કૃતિથી મંડિત રહેઠાણે જેડે સંબંધ સાંધી રાજા રેડિયોની એકલવ કરતાં અને લંબામાન લેવાનું તથા બીજી વેમ નિક સાંધે. એજવનું શીખી મારો. આ રીતે વિદ્યાર્થી ગર્વથી શોધક મહાશોનો મેત. બનવ.ની લાવ.ત.ત.ત.ની મારો.

આ સંસ્થાની જરૂરિય તથી રાષ્ટ્ર યવ છે કે અંદરે મેન, મે.ટરો પર્વેરે લોકો છતાં દુનિયાના ધણી બાજ દલ અનખ પડ્યો છે. એવા બાકી રહેલા માંણાનાં કળાં ધાનાં આ સાથે અ.પેલા નક્કમાં નેડ સાચો. તેમાં દેલસા પ્રદેશો તો એવા છે કે એને દળવે, વધોંયા બીજા પ્રદેશો સાથે લેસ પણ બનવ.ત. સંબંધ બંધાયે નથી, તેથી દેલસા વિદ્યોનો માને છે કે ત્યાં જગતના આદિવાસી રહેલા છે અને બનવ.ત.ની સુધિ

જગતમાં દરેક વ્યૂત્પાદકોના પ્રદેશો (સળાં પાળાં ગરે) બતાવતો નકશો

દુનિયામાં દરેક વસ્તુ માત્ર વ્યૂત્પાદકોના ને માનવીથી વ્યૂત્પાદકોના વચ્ચે છે, અને તાલીમગળાજ સાદસિક શોધકદ્રવ્ય-
 બિદુઓને આધારી રહ્યા છે. અને આ લાક્ષણિકતા અન્ય પ્રદેશોમાં માત્ર કોઈ રજાખાખાના સ્વદેશીઓને દરેક વસ્તુની જ
 પાલી છે: આશ્રિયના ઉત્તર પ્રદેશનાં ધીમ સંસ્કૃતિનાં દ્વાર અન્ય યુરોપી બીજાઓનાં પડમાં છે; નદીઓની માર્ગશાલી સમી
 નજરમાન આમાઓના નીચપ્રાંતોની કિનાર પર જ દરેક માણસની પદરજ હેઠા છે: દક્ષિણ અમેરિકાના અંતિમ બિન્દુ
 'પરગોનાયન આધારકેન્દ્ર' વિષે દરેક કોઈ જ માલિકી ગળી નથી: આફ્રિકામાં મિસર પાસે સદશના રજુનો કાળો બતાવેલો
 મેરડો બુલે દરેક ને અંધારની જવનિકા પાછળ છે: અરબનાનાં લગભગ આધાર નેરડો: મધ્યપ્રદેશ આજ સમી
 માત્ર એક જ માનવીની વીધી રાહનો છે: માત્ર આફ્રિકાના વ્યૂત્પાદકોના પ્રદેશના નકશામાં આસપડે જ નદીઓની રજાઓ
 મૂકી છે: આરેલિયાના 'મેસપોટમિયન લેન્ડ' નામથી જાણીતા આજના પ્રદેશનું દરેક માત્ર અંદર વિચાગમાંથી જ ફરીને
 તેનો નકશો આપે છે, અને તેની ઉત્તર પશ્ચિમિકા કોંગોનો દિશ પર દરેક ને કુળો: પડેલાનાં ૧૦ કીટ હાથનાં રાજાસી
 જગતવડે વસતાં હોવાનો નેમજ છે: નિજીરના અવર્તન અને કાળીયા રજુમાં દરેક સુધી કોઈ એવ માનવ પગ બુલ્ક
 સમયે નથી: એસિયાના કસિયાના ઉત્તર કિનારે ઉપરના વિશાળ દિશમંદિત પ્રદેશો અને કોનસ્ટેન્ટિનો આંતરપ્રદેશ માનવીનાં
 પથમાં પાળે નથી: ઉત્તર યુરન. દિશપ્રદેશના એક 'અંધાર બિન્દુ' નામના વિશાળ જુમાય પર કેવળ 'નોર્થ' વિશાળ
 જ એક આંદો કીટ આવ્યું છે, અને દક્ષિણ મુખ તરફનો તો એન્ડાર્થિકિસનો દુનિયાનો મોટામાં મોટો વ્યૂત્પાદકોનો પ્રદેશ
 માનવીના સાદસને વડારનો પડમાં છે. ઉપરના નકશામાં આ જગ્યા પ્રદેશો સળાં પાળાં ગરે બતાવ્યા છે.

તેમજ સ્થિતિસ્થ માનવ માત્ર વજુ મળી આવતા અન્ય
 છે. આવી પાતેનાં પ્રગળા નવીનથી શોધેથી પુરવાર થતાં
 જ રહે છે. કે.આરે: ૨.૫માં દસદસ દામની મેળોળીઆ મળી
 આવી છે તમા માદાક.સારના માનવમૂલી રજુની પાતેની
 સ્થિતિની આજના પુરવાર છે: છતાં જુલ દેશ એ વજુ
 નકરે વડમ છે. એરોપ્રેનાની માર્ગથી મેળો રિવાજ મોનનો
 રિવાસ નેરડી જ વાંચી જળ્યા છે. આજ સુધી આ વજુ

કેમ ન પ્રવત થઈ સમી એ જ નકરે છે.

આ કોષ્ટકના વિષયમાં મારે મારે અપિળના પ્રગળાં
 અંતરંગ અભવળીઓ વારી છે. જગતના ખડી રેડોના આ
 આને ઉપરના પુરોગી રાજાશી રજુ માણસ રામે અને
 અંદરમાં દામ. અને આજની મનકરો અને નીચે ૫
 થ દરેક કોષ્ટક પાળના વ્યૂત્પાદકો: દિશામાં વજુ દરેક વજુ પે
 અન્યનું અભવળું પડ્યું દશે. (વિશ્વકોશ માનવ)

દોહત સમાન ગણ્યાતી ટપાસતી ટિકિટો

દુનિયામાં ફેરથીક ટપાસતી ટિકિટો એટલી વધુ છે કે તે દોહત સમાન લેખાય છે. તેમાંની એ જે ટિકિટો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની છે તેમાંની હંકીકત તથા તેમાંની હાલની કિંમત નિચેની હકીકત અડી આપી છે.

આ સામે ખાતેશા વિચારાં નં. (૧) ૧૮૫૪ની સામ્રાજી હિંદુસ્તાનની ચાર આંનાની કિંગમતી ટિકિટ છે; તેનું મૂલ્ય (ફેરલગ વેંચ્યું) આજે થવાસ પાડે છે. પરંતુ નં. (૨) ની તે જ રચનાની કિંમત અડી સો પાડે છે. આનું કારણ એ છે કે તેમાં ટિકિટની ફેમ હકીકત છપાઓથી છે, અને એની ભૂલવાળી ટિકિટો બહુ વધુ દોવાથી તે મૂલ્યવાન, અમૂલ્ય છે. નં. (૩)ની નેરુદને આસ્ટ્રેલિયાની ૧૮૫૪ની ચાર પેનીની ટિકિટમાં થયું તે જ ન્તનની ભૂલ થઈ છે તે ઉપરનું હંસ થયો હોયું છપાયું છે. આની ભૂલવાળી ફેમ દસ જ ટિકિટો આજે હસ્તીમાં દોવાથી તેની કિંમત પાંચસો પાડે છે. (૪) મોરિશિયસની ૧૮૪૭ની એક પેનીની ટિકિટ છે તેની છૂટક કિંમત પાંચ હબર પાડે છે, પરંતુ તેની જ જોડે ચિત્રમાં ખાતાવેશી કરતી ટિકિટ સહિતની એ જોડી મળે તેના માલિકને બાર હબર પાડે છે. (૫) મોરિશિયસની એ પેન્સની રચનાની કિંમત થયું તેટલી જ છે. નં. (૬)ની બ્રિટિશ સામ્રાજીની ૧૮૫૬ની એક પેનીની રચના દુનિયાભરમાં ફેમ એક જ છે, અને તે થોડાં વર્ષ પહેલાં લીલાંડમાં વેચતાં તેના સાત હબર પાડે છે. (૭) આજે તેની કિંમત સાત હબર ને આડેસો પાડેલી ગણાય છે!

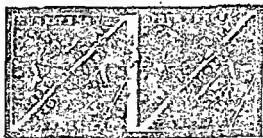
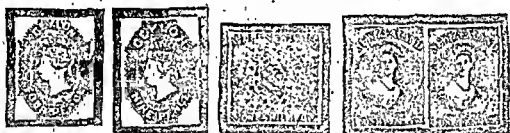
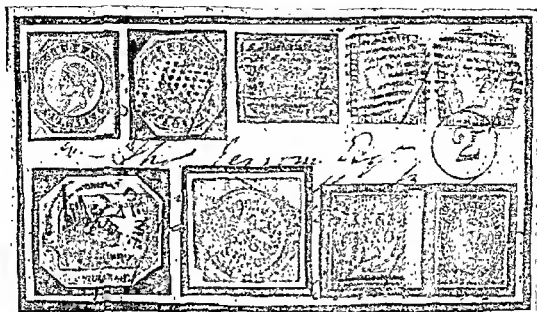
મોરિશિયસની ૧૮૪૭ની તથા બ્રિટિશ સામ્રાજીની ૧૮૫૬ની આ ટિકિટો સોંથી વધારે કિંમતી છે. વા ઉપરાંત તેની ટિકિટો અંગ્રેજી હકીકત થયું આનંદથી પ્રખલને તેથી છે. મોરિશિયસની એક પેનીની ટિકિટ એક નિશાળિયાની ડાચરીમંથી મળી આવેલી. તે વખતે તે છેડકાને તે જગ્યાએ પણ નહિ હોય કે તેની પાસેની ટિકિટ એક દોહત સમાન છે! તેથી જ રીતે બ્રિટિશ સામ્રાજીમાં એક સ્ત્રીને પાતાના કાગળોમાંથી એક ન્દીને એ સેન્ટની ૧૮૫૦ની ટિકિટ મળી આવતાં તેના એક હબર પાડે ૧૮૬૬માં ઉપજેલા. પરંતુ તે બાદને તેના જગ્યાએ ક્યાંથી હોય? મોરિશિયસની એ પેન્સની ટિકિટ ગણે ૧૯૦૭માં લાંનના એક લીલાંડમાં પંચરેડો પાડે ઉપજેલા હતા. તે ટિકિટ પણ એક નિશાળિયાના સંચકમાંથી મળી આવી હતી.

નં. (૮) બર્મુડાની ૧૮૪૩ની એક પેનીની ટિકિટ છે. એની ફેમ ચાર ટિકિટો દુનિયામાં હસ્તીમાં છે. તેની કિંમત એક હબર પાડે છે. નં. (૯) સેન્ટ ક્રિસ્ટોફરની ૧૮૮૮ની ટિકિટ પણ ભૂલવાળી છે. તેમાં અડી પેનીની ફેમ-એક પેનીની છપ

ચાર પેની, તથા નં. (૧૦) સીલોન ના પેની એ બંને ટિકિટો પણ વપરાયા વગરની દોવાથી તે દરેકની કિંમત થવાય પાડે છે. નં. (૧૧) ન્યૂઝલેન્ડની ૧૮૫૪ની, એક રિસિંગની ટિકિટની કિંમત દોહસો પાડે છે. નં. (૧૨) ન્યૂઝીલેન્ડની ૧૮૫૫ની, એક પેનીની, વપરાયા વગરની જોડીની કિંમત એક સો પાડે છે. નં. (૧૩) બ્રિટિશ ૧૮૮૬, દસ સેન્ટની ટિકિટમાં તેની કિંમત છપાયા વગર રહી અંગ્રેજી દોવાથી તે ભૂલવાળી ટિકિટની કિંમત થવાય પાડે છે. અંશ છે અને નં. (૧૪) કેપ ઓફ ગુડ હોપની ૧૮૬૧ની એક પેની વાળી ચાર ટિકિટની કિંમત જોડીની કિંમત એક હબર પાડે છે. નં. (૧૫) તે ૧૮૮૭ની ન્યૂઝીલેન્ડ (બ્રિટિશ સેન્ટ્રલ આફ્રિકા)ની એક પેનીની એક હબરની રચના છે અને તેની કિંમત સો પાડે ગણાય છે. તેનું મહત્ત્વ એ છે કે એ વખતે ત્યાંની ટપાસ બ્રિટિશમાં એક પેનીની ટિકિટો રોકે ખલાસ થવાથી, આ રીતે એક મારેલી રચના ઉપર 'ઇન્ટરનલ પોસ્ટ' શબ્દ અપીને ટપાસ ખાતાએ થોડો વખત કામ થવાનું હતું; એટલું જ નહિ પણ એ રચના ઉપરનું એ એપ્રોપ્રિયેટ પણ પડ્યું હોયું છપાયેલું હોય તે ભૂલવાળી હોય તોય મહત્ત્વની ગણાય છે. નં. (૧૬) ન્યુફાન્ડલેન્ડ, ૧૮૫૭, એક રિસિંગની જોડીની કિંમત પાંચસો પાડે છે. નં. (૧૭) ફાર્ડ ટ્રાન્સ-આટલાંટિક એર પોસ્ટ ૧૯૧૯ની ત્રણ સેન્ટની ફારી ટિકિટની કિંમત પાંચસો પાડે છે અને નં. (૧૮) કનેડા ૧૮૫૧, બાર સેન્ટની વપરાયા વગરની એ ટિકિટની જોડીની કિંમત એક હબર પાડે છે.

કપરની ટિકિટો સિવાય અમેરિકાની ટિકિટોમાં બેરુકાવાનની ટિકિટની એ હબર પાડે, લોન્ડોની ટિકિટની એક હબર પાડે તથા એલેક્ઝાન્ડ્રિયાની ટિકિટની પંચરેડો પાડે કિંમત લેખાય છે. ત્યાંની જ સેન્ટ્રલિય આઇલેન્ડની એ સેન્ટની ટિકિટની કિંમત ચાર હબર પાડે છે. સામાનિયામાં બેરુકાવાની પ્રાન્તની ૨૮ પાસની ટિકિટની બસે. પાડે, સાંપના પાસની ટિકિટનો સાત પાડે, એકાદી પાસની ટિકિટની સાડા છસો પાડે અને બેસેસો આઠ પાસની ટિકિટની દોહસો પાડે કિંમત છે. આની બીજી પણ થયું ટિકિટની લેખુદેખ મોટી કિંમતે થાય છે, ઉપર જણાવેલી ધળીખરી ટિકિટોની કિંમત શ્રીલાંડમાં મળેલાં વેચાણો ઉપરથી લેવામાં આવેલી છે.

હંકમાં ટિકિટો સંપરવાને સોમ એ એવી અજબ વસ્તુ છે કે તેમાં આનંદની સાથે કાંઈ વખતે કેમને બારે કિંમત પણ મળી ન્દય. જોડે બધાં ગણુસોને એ સોય પાછા નાખાં ખર્ચવાની નેમગાઈ હોઈ રહે નહિ, અને તેમાં જે નિશાળિયાઓની ખીસાખર્ચાં તો નાની હોય; તોપણ એવા ટિકિટોને સંગ્રહ કરે છે તેઓ તો તેમાં તેમાંથી મળના આનંદથી તથા

દોસત સમાન મજાની રાણલની હપતી સિક્કા તિરે વિચવવાન મળિતી મારે મારેનો લેખ નાંચો.

રામસિંહ માલમ

દીવ બંદરથી ઇરાની અખાતના ઓગાન બંદર તરફ જતા ફિરંગી વહાણ 'ડૉન ફર્નાન્ડેઝ'ના નાણુદારે પોતાની આંખ ઉપર ફરેલીન લગાવી ચોખ્ખા નજર કરી

અરબી સમુદ્રમાં ગઈ રહેતો હતો તોફાન સાથે સમી ગયું હતું. દરિયાનાં નીલાં પાણી નીલા અસામાનની કોર સાથે એકાકાર થઈ જતાં હતાં. પવનની આડી લહેરથી થોડાં બે-છતાં પાણીના મોત્તે ઉપર સફેદ ટોપીની અખંડ ધારે નીલા રંગની સાડી ઉપર સફેદ સળિયાંમાત્ર એમ ચમકતી હતી.

સમુદ્રની સપાટી ઉપર ભવિષ્યં વદાણોના નેરખેરણ છુટકાઓ બળંકરે તોફાનનાં છુદ્દ સ્ખારકો સમાં ફર અને નચક તરતાં હતાં. 'ડૉન ફર્નાન્ડેઝ' પણ એ તોફાનમાંથી અખી-શુદ્ધ સલામત નહોતું તીકતું. એના સડોના લીત થઈ ગયા હતા, એનો ફરાયમ અરેબી બાંધી પડ્યો હતો, એના વાતકના પાટિયાં મોત્તેની પછડાટે ખાઈને ફાટી 'પચાં' હતાં. છતાં યે નાણુદારે આત્મસંતોષે અનુચર્યો. એ સેંકડો વદાણો સમુદ્રની સફેદ તીકણેલા ચપ્પાવાતમા અપનાયાં હતાં તેમાંથી એ રડકાંબડકાં થોડાં જઢાળે આખાદ તરતાં રહી રાક્યાં હતાં એમાં આ ફિરંગી જઢાજ પણ એક હતું.

'માણસ! માણસ!' એક ખલાસીએ બૂમ મારી.

હજી તે હમણાં જ સાંન થયેલા તોફાની સામરઉર ક્યો માણસ છે તે જાણે નાણુદારે દોડ્યો. તેની પાછળ ખીલ ખલાસી દોડ્યા. વેલા બૂમ મારનાર ખલાસીને તેણે ખીંટખાઈ જવા.

'ક્યાં છે? માણસ ક્યાં છે? શેમાં? એનું જઢાજ ક્યાં છે?'

'જઢાજ તો હું ગયી દેખતો' ખલાસીએ કહ્યું. 'આ

તો દરિયાની વચમા એક માણસ કોને છે.'

'અરે હુદ્દુ! તીરોળ્યો છે કે શું? દરિયાની વચમાં માણસ તો એમતો દરો ખંડો?'

'અરે તુએ તો ખસ!'

ખલાસીએ આંચળા નોંધી ને એને હસારે કોએ નજર કરી. ફિરંગી જઢાજથી પાગેક માઈલ દૂર નેટ્યે જ એક આદમીને તેઓએ મધ દરિયામાં એમણે જોયો!

પાચમાર તાણુદારી બધા એ માનવીને જોઈ રહ્યા. હજી તે હમણાં જ દરિયાની શઠાઈ તેઓએ માણેથી તે સાક ફર નેટકી થયેલી. એ હજી પાણીના પડ ઉપર મેઘનેની અખંડ લીટીએ આગળ ને આગળ ધપતી હતી એના સામરમાં આ માનવી કોએ હતો. સારી ઉધારે હતો. માથે ફેંડા જેવું બાંધ્યું હતું દરિયાનાં પાણી એને કમાર સમાણું થયાં હતાં. આખા યે ઇવનમાં કોઈ ખલાસીએ આને હેરાતમરો દેખાત નજરે જોયેલા નહિ; કોઈ પાસે સંભવેસાથ નહિ.

ફિરંગી જઢાજનો માર્ગ એ મધ દરિયે એમણે માનવીની પાસેથી જ જતો હતો. નાણુદારે દોરડું નખાણ્યું એ દોરડાને પકડીને એ માણસ જઢાજની ખાતુ ઉપર ચડ્યા લાગ્યો.

એકએક નીચેનાં પાણીમાં ફેંકી તરકાટ થયા. પાણીના કે મોથો કોયે માનીને મોટા અવાજ સાથે પકડાયો. એક સાં ને લાંબા ખડક જેવું કોંકર પાણીની સપાટી ઉપર આવ્યું

'મગર! મગર!' ખલાસીએ એ બૂમ પાડી. ત્યાં મગરમગ્ધ આડો ફૂંચો એની પૂંકડીના ચપ્પાવાતી વહાણ આગે નહોતો છૂટ છૂટ્યો અને એક મોટી કાળી હોડી ને દેખાતો મગર ખૂણ વેચી દરિયાનાં પાણી કાપવા લાગ્યો

ભારે મગરની પીઠ ઉપર એમણી વાનગાંથી વા બીનું વતન સમી ગયું ત્યારે નાણુદારે એ માનવીને કે દલીલત પૂજી એણે જવાબ દીધો: 'સાહેબ! હું એટલાક ગરેબો છું ખલાસી છું. માંડે નામ રામસિંહ. રાવજોડના કઠિયાનો હું માલમ છું મધ કામે સાંને હું મારી હોડી માંડે હતો ત્યાં એકએક તોફાન બન્યું. મારી હોડી તણ અથ ને હું ભેથો તણાયો. હોડી બાંધી ગઈ ને હું એ લાકડાને વળગી રહ્યો. દરિયાનાં મોત્તેમાં ધસડાતો ખગડાં દસતો ને ઉપર આવતો હું ખૂણ મારી મર્યો. ત્યાં એકાકી મારા પથ કોઈ કહ્યું વસ્તુને અડક્યા. પથ માંડીને જેટલો મ પથ નીચે કોઈ સખન જમીન લાંબી એરસે હું કોમો રહ્યો

તોફાની દરિયામાં પસરાયેલા આ માનવીના હથેદે કરે ઉમારમાંથી એ ફિરંગી જઢાજના આખા ખલાસીવર્ગને ખુ અમારાર દેખાયા. નાણુદારે રામસિંહને પોતાની સાથે લ જવાની તૈયારી બતાવી ક્યું: 'કોઈ વળતું વદાણુ માર્ગ મગરો એમાં તમને તમારે વતન મોકલી રાકશે.'

ફિરંગીના જઢાજને ઇરાનના અખાતને નાકે ચાંચિ મળ્યા. ચાંચિયાઓ ટોળાંબંધ હતા. એમણે ફિરંગીનું વદાણુ લીધું ને એના બધા યે ખલાસીઓને સાંકળ અને દોર નવી મગજૂત બાંધી પોતાની સાથે કપાડી ગયા. ચાંચિયાઓ પાંડેલા જમ્મર બાકેલા વારે વદાણુમાં પાળી બરાવા 'ડૉન ફર્નાન્ડેઝ' રૂખી ગયું.

ચાંચિયાઓનું વદાણુ પોતાના ખૂણ નિનાસપાન તર એપડ્યું. આ આંખિયા અરણ હતો ને શતા સમુદ્રમાં અવેશ નાના એક પેરીમાં રહેના દવા. પેરી પહોંચ્યા પછ અરણ ચાંચિયાઓ અરમનાનને કડિ એતર્વા ને ત્યાં ફિરંગી ખલાસીઓ અને રામસિંહ માલમ પકેદને પથે ગયા વના ગણાવના કોઈ સારા ગુલામી બમર તરફ રવાના થયા દરેક ફેરીના ગળામાં લોડાની પાટીને મગજૂત પડે ખીલા એથી જડી લેવામાં આગ્યો હતો. આપા પડમાં આપા અને પાછળ ને કડીએ રહેતી આ કડીએ સાથે લોડાન મગજૂત સાંકળ બાંધવામાં આવતી ને એ સાંકળ આપા પાછળ માલવા ફેરીના ગળાના પરાની કડી સાથે જક લેવામાં આવતી આવી વીને લોડાના પડા અને સાંકળપ જડકાવેલા ફેરીઓનાં લાથ અને પથ દરેક રહેના અને તેને તેમનાં માખા ઉપર ચાંચિયાઓને સંકેતના કડાની રાકત.

આવી રીતે ચાલતી આ ગુલામોની સંકેત આખરે લેફ્ટનન્ટ બનવામાં પહોંચી ને ત્યાં આ ગુલામો વેચાયા. રામસિંદ માલમ એક મીસરી ગુલામ વેપારીને ત્યાં વેચાયા. ત્યાંથી એલેક્ઝાન્ડ્રિયાથી યુરોપીય મુલાકાતી બનવામાં મુકાયો ને ત્યાંથી કાગા પ્રબળીના કદીઓને મારે ખાસ રાજવાડા આપવાં ફ્રેન્ચ વડાઓમાં એક ગુલામ ખસારી (Gally slave) તરીકે રહ્યા.

આવી રીતે ચારેક વર્ષ માલમ પછી આખરે રામસિંદ માલમ ત્રણ ફ્રેન્ચ કદીઓની સમિતે એક તોફાની રાતે નાહો. કુખાતા લપાતા, રાત્રે દોડતા ને દિવસે કાંઈ બરાબર રહેતા આ ચાર બેંગલોઓ માલેકોસ બેરેરો તો હોલેન્ડની વડ મુખીનો આખો વે ફ્રેન્ચ મુલક ખસાર કર્યો.

હોલેન્ડ બ્રિગ તે સમયમાં પતિત રોખાતી હતી. તે કાળે પણ કાંઈ પણ ગુલામ એ બ્રિગ ઉપર પણ મુકામાં જ સ્વતંત્ર થઈ જતો. રામસિંદ માલમ પણ એ રીતે સ્વતંત્ર થયો.

હોલેન્ડમાં એક મુછનોટ કારીગર કુટુંબમાં રામસિંદે મોકરી લીધા. ત્રણ વર્ષ મોકરી કરી. એની નેક મોકરી ને પ્રામાણિક રીતબાદથી એના કચ રોક એવા ઉપર રાજ થયો. એક દિવસે બ્રિગ રામસિંદને પોતાની પાસે બોલાવ્યો:

“રામસિંદ માલમ!” રોક બોલ્યો: “હું તારી મોકરીથી રાજ થયો છું. તને વાઠે વતન યાદ આવતું હશે. માઠં એક વડબળ દગબાઈ દિંદ તરફ જવાનું છે. હું તને અમદાદે ખર્ચે તારા વતનમાં મોકલી આપવા માંડું છું. તારાં માતાપિતા, બેરોંગિસાં એ કાઠ રજાન હશે તે તને યાદ હશે. હું રાજ પડ્યો તમે તમ આપું છું. હવે તું તારે વતન ન.”

આખે પર કાળના નેલ કરીને પોતાની ગાદે ભેલાં એના રજ માતાપિતા એણે ત્રણેક સ્વપ્નમાં એવાં એક માતાપિતા મકાનને બાગે બાગ રોકીને પોતાના ખળીની અનંત કાચ મુખી રાદ મેકે રહેતી એની તારંગાળી એને રેપે વચ્ચે આવી. રોકની અશિષ મધે મકાનને તરેસો ખસારી વડબળમાં વડી મેકે. દરેક વર્ષના રાજા પછી એ દારસમાં પાડો આગો.

તે ત્યાં એની આખી વે રજમથકિ વાંગાઈ અં એની વાંચવળીને પતો મહેનો. કાઠ કદે કે એણે રોકા પૂર્ણ છે. કાઠ કદે કે કદીનાના એક ખતવાનું એણે પર માંડ્યું છે. એનાં માતાપિતા કંપાસ કમ્પામાં મુજરી મકાં દારાં વતનની સાથે મીન ખાખનાર કાઠ રજાન એને ના રજુ એ જ કાઠ રોકના વડબળમાં એ પછી હોલેન્ડ ગયો. ને એ જ રોકને રવા એ કરીને મોકાર રહ્યા.

આ બીજા મકાનમાં રામસિંદ હોલેન્ડમાં ત્રણ વર્ષ રહ્યા એ કાળે હોલેન્ડ મીલાકારી પામીને મારે ખૂબ મગફર હતું ને એના રોકને પણ એ જ હાલો હતો. રામસિંદે એ કારીગરી રોકથી લીધી.

પણ ત્યાં જ રામસિંદ મોકાને વતન પ્રત્યે આપ્યો.

એ એક સારો દુકાન શીખી આવ્યો હતો. કાઠિયાવાડનાં બુદ્ધા-બુદ્ધાં રાજાઓમાં એ કુર્ષો, પણ કાઠ રાજને એની કદર કરવાની કુરસદ કે પરવા ન હતી. તે કાળે તો કાઠિયાવાડમાં નાની નાની કક્ષતો એકરબંદ લાડી વડી પાતપોતાના સોમાડા વખારવામાં જ વાંચાઈ હતી કાળે એક દુકાની માલમને એના દુકાના વિશાસ મારે સમયડ આપવાની જરૂર ન દેખાઈ.

પરંતુ કચમાં તે કાળે એક ચાલક રાજનાં શરૂઆત હતી. કાળીના દર્દીને આ દેશથી રાજ લખવતજ પોતાના રાજવાસનેથી કચમાં વેપારની આખાડી. વિદાને પ્રચાર, કાળ ને ચિત્ર-કાળને પ્રચાર એખતો હતો. એણે મજમાખાની, સરકૂતની ને એવી પાકાણાઓ રજાથી હતી. વિદાને એને ત્યાં પરવા-પાયર્ષી રહેતા. એના કાળમાં એનીકામ રીખવવાની એક રાજા હતી એણે મેંધા મુલ આપી ચિત્રકારો પતો ચિત્રો દોરાવાં હતા.

એવા રાજ લખવતજ-કચના બાજુને કાળે રામસિંદ માલમની કપા કોટીગીડતી આવી. એક પાસથી, એક અમકદાર ને પાચ બેંગાદારો મોકલી એણે આ સાધસિક ખસારીને પોતાના સમયમાં નોતર્યો. પોતાના મહેસમાં કતારો આપ્યો. મીતાકારી કામના એના નમુના અને એ દુકાનમાં એની પારંગતતા એણે મેકે રાજ લખવતે રામસિંદને એ મીના-કારી કામને કચમાં હતાવતની તમજીજ કરવા મારે રાખ્યો. રાજમહેસના નીચેના એક મોકલમાં બુલ્લા સોનીએને રાજ બપોરે બોલાવવામાં આવતા ત્યાં રામસિંદે એમને મીણે કેમ બનાવવો, ચોરી ઉપર કેલસમ ને નકરી કેમ કરવાં, એ નકરી કરવા મારેના એલેર કેમ તંબાર કરવાં, એ નકરીમાં મીણે કેમ પૂરવો એ બધું વે રખતવત માંડ્યું રાજમહેસના મોકલમાં જ બેસતી આ અગેડ દુકાનમાંમાં દરેક રોનીને અને એના પચીસ વર્ષ કચના પુત્રને ફરજિયાત દાખવી આપતી પડતી. રામસિંદ માલમના એ મપાતોના મૂળ એલસાં હિંદ મથા છે કે આજ પણ કચ પડે એ નામ મકાનને ગનેતું કચની મીનાકારી અને નકરીકામ સાકા દિંદમાં મોટું પણ મુદોષ અને અમેરિકાના પણ સાકાર પામે છે.

રાજ લખવત જેના વિવાસીખીત રાજને દેવજ કમ્પ નામે એક બાળ વિચેકાણુ દીકાના સાંપરણા હતે એ દેવજ મીનાકારીના દુકાનની આખાના કાપડા પૂઠે મમજ માંડ્યાં હતાં અને એનો રાજ એક રોખ મજાળતો હતો તેમ એ લુદબળુ દીકને બેદુન સિવાયના થયો મારેમો રાહતો વાચ્યો. એણે “લાખા માડ” નામનું એક વડબળ રાજમથું ને બીજે કચની રોકથી સાવત મારે રામસિંદને મુદોષ માંડ્યો.

પોત વડમી આ મુલાકારીના રામસિંદ ઓરિદુવાના તરવે. ત્યાં એક કમળા મરવાવવામાં ને મકાર તરીકે એ મારદી કરવાં રજાં એણે એ આખો વે કચની મોકાનાં મેળેન મજાઈ લીધા. પાંચ વર્ષ એ પાડો કચમાં આપ્યો.

એ આખો મકાર દેવજ દીકાના તો રજાવજ થયો હતો.

રાજ ભખખના વિચારોના એના બહેનના આંખમાં ચૂંચું
ગયા હતા. જ્યુ રામસિંહે એની નિરાશાનાં બનતાં કાનું
કામ સીંચવા માટેની એક સાળા કાઢી એમાં ઘેસા કરી-
અરો તેવાર કર્યા. પણ કાનું કાનું રખાણું બૂજ પાસેના
માથાપુર ત્રામમાં એ કાનના રખાણું. ત્યાં દક્ષિણની
કીબી દેનીમાંથી એ કામ બનાવતો તે રાજાજન રાજની
ભખખને માટેની બેરમની દેની કામ બનાવવા સિવાય અન્ય
કોઇ કામ માટે ન કપાડી એવી હાલી ઉઠી બચાવ આવી હતી.

આજ કચ્છમાં બંગાળી દલાલ બેઝનના પાત્રે એ
કાનના ઉદ્ધાર તો જરી બાંધે છે પણ માટેની બેરમની
કાંઠે દેની ન કપાડી રહેતા રાજનો દુકામ કચ્છને એક વાર
મુકામસુદ્ધ કરનાર એ ઉદ્ધાર અને ઉદ્ધારના આંધે રખાણ
રામસિંહનાં શુભ સમાર કરેલા દણ પે ઘેરા છે. આજે તો એક
વખતના પીલા કાનના ઉદ્ધારના કચ્છના બેરમને જ અરજી
રહે છે કે 'કાંઠે માટેની બેરમની દેની ઉપાડી નહિ'

તે કૃતિ એક વાર આ વારેલા બહારની પીલાને જ
ખર્ચે પુરાવામાં લેવડે છે. આ વખતે તે વિવેચકાં અને
કાંસનાં ઉના પાત્રમાં બેઠા નવ છે. ત્યાંથી મનુષ્ય રૂપ
છાંદને એ પડિયાલો, તોયે અને બેઠા બનાવવાનું કામ
શીખી આવે છે. વતનમાં પડે આગને એને ય એ કચ્છમાં
ઉભારે છે. એક વાર કૃતિ પડિયાલો એની મજબૂત ને
વિશ્વસપાત્રતા માટે આખા દિંદમાં મજદૂર દતાં.

આજે તો કચ્છમાં રામસિંહ માસગા રખાણેલા ઉદ્ધાર-
માંથી માત્ર મીનાકારી ને નાટકીયમો જ ઉદ્ધાર દલાલ
છે. તે છે એટલે કે એ ઉદ્ધાર દલે જ કરી રહે છે. આ
મુકામસુદ્ધ જ કચ્છ વર્તેલા કારીગર સોનીઓ દમખાં દમખાં
કચ્છ ઘેરાઈને અમદાવાદ, પોરબા, મુંબઈ, કલકત્તા, રિંદી
પરેશમાં જઈ વસ્યા છે એવી રીતે બહાર ગયેલા કોઈ
કારીગરો એ દુકાનો, એ કારીગરોના પ્રચાર કરે, જ્યાં નવ
છે—ત્યાં વરો છે ત્યાં એ રીતે, ત્યાં એ કારીગરોમાં
એ દુકાનો સોળની બનાવ કરે તો જ રામસિંહ માલખનું
મજુ તેઓ સારી રીતે અડા કરી શકે.

આજે ઉદ્ધારશીખન, હાપ્રેમી ને સાંઘપૂને દુકાનકોને
પડે આજલ કરવાની પ્રેમના ખરતો એ બહારની પીર, એ
હાંસપીર સાદસિક કાંઠિયાવાડીના જગત બેઠા હાંસમાં હંસ.
૧૭૨૧ના અરસમાં યેએ એનું અવસાન કચ્છ મુંડામાં હંસ.
૧૭૨૩માં યેએ. હાંસના પત્ર એ છે કે આજ એક બેઠાદુર
નિસહરના કુટુંબ વિષે તેમજ તેના બનામરખની વિનિ વિષે
કેઈ સાદિયા નથી મજલ.

(દુલગણ)

ગંગાજળ

ગંગાથી ગંગાની કાંઈ નાવ છે તે ગંગાને 'ગંગા' કહે
છે. એ રમજ શીખણની ક્ષિપ્ત અને પૂર્વ રિવાજે તેડરી ગ-
નામ પ્રદેશમાં, અમુકની સપાટીથી ૨૨૦૦ દાય (૧૦,૩૧૦

ફીટ)ની કાંઈ એ આવેલું છે. ગંગાની નજીક ગંગાની પડેલા
માત્ર અસર દાખની છે અને કાંઈ પણ બેઠા દાખની દશે.
છતાં ત્યાંને તેજ પાર વચરો છે. સાધારણ પીર એ તેજની
અમે. રજી રહે જ નહિ. ત્યાંને ગંગાની કાંઈ બેઠા
અને તેજની વની રહે છે. નિષ્કાંત મત પ્રમ જે ત્યાંનું જળ
બારે, કપાક, કપાનામ, પાટીપાન, બેપેપા કરનાં
અને આદિનકર છે. ગંગાનીથી એકાએક આજળ વધીએ તો-
તેમ ગંગાજળ રવારખવધે મુંડ નવ છે. તેના વડના પડી
પડેલાં વડની નવ છે, તેમ કપી માવ છે જાને ૧૫૦૦
માટેનાં તેવી સંગાઈ દાખવા સમય ખીછ વધેક નરીઓ
તેમાં બની અને છે.

ગંગાનીમાંથી નીકળી વખતે ગંગા, બાગીરીના નામથી
સાજખાવ છે અને ક્ષિપ્ત દિમાસયને છેડીને અજળ, વધતાં
બદ્ધ નામ પામે છે. ગંગાનીથી નીકળે દેવપ્રયાગ ને હાંસ
પડે ગંગા દરદાર, પડે એ, તે પડે દેવપ્રયાગમાં અસનના
નરીઓ તેમાં સમય માવ છે. સૌ રમજોમાં કનકે જળ
દરદારનું મજુલું છે.

આજે જમિએ દારીને ગંગાજળની પરીક્ષા કરવાનો
વિધિ આ પ્રમાણે કરો છે: પીંચેલા, સુકે વસેના ચાર
દાખનો દુકાને કચ્છને પ્રાપ્ત્ય કાપના દાંડ ચારે બૂખા પુર
માંથી દેવા અને તેની વચ્ચે શુદ્ધ ચાંદી અથવા કાંસનું માસખ
ગંગાજળની બરીને મૂકું. પછી શુદ્ધ કાંસનું ૨ અથવા સાજ-
બાતને પિંડ બનાવી એ જળમાં નાંખે. જે પાણી અને
પિંડ બંને રમજ અને નિર્મળ રહે તો એ જળને શુદ્ધ ગંગાદ
સમજું. એનું જળ પંડિ અને કુલિપદો રસાવન છે.
સ્વચ્છ પાત્રમાં તેનું પત્ર કરવાથી સર્વ દોષ નાશ પામે છે,
નો ભય, તરસ, કુલથી, મૂર્છા, મગન અને મજાતમ દૂર કરવાની
અગ્રીર આંધિ સમાન છે. એટલેકે તે સાવ દલડું છે.

દરદાર પરીક્ષામાં પસાર થયેને ગંગા દરદારની ક્રમ-
બાદમાં સમયગાળે મળે છે અને ગંગાથી કોઈ પણ કામ-
પુર આવે છે. દરદારની પ્રવર્તે, ગંગે કાંઈપુરનું જળ આવે.
જ્યુ ત્યાં બેપ માંથી આપનાં પાત્રમાં આવે છે. આમ એક
વાર ફેરવું પાણી મુંડ થઈ નવ, એટલેકે તેને કોઈ મૂર્છા બીલું
આવવા દે છે. આથી ત્યાં ગંગાજળ દુધિન મજુ મુંડે.

ગંગાનીથી ૩૩૨ માઈલનો પંથ મારીને ગંગા મથામમાં
આગને વખતની સામે મળે જળ ખૂન વિરનાર પામી છે.
અર્ધાનું જળ જડુ વારે વધે, તેનું બારે, ગાદમાં પિંડું અને
વાલડું છે. દરદારમાં ગંગાને એ મૂળ બનાવે છે તેથી ક્ષિત્ર
વખતનું જળ પાણી કરનાં રણ અને બારે છે.

પ્રવાયથી વિખાસયને પડાઈ મિત્રપુર અને ચુપર
અંજળ થઈ ગંગા સીંધી મરી આવે છે. કાંઈમાં કુદેરને, મુલના
કિનારાનું જળ ચોડે દુધિન એ, પણ વચમાંનું તેમજ સાંધા પારનું
જળ પાણિ, રસનામ, રીનલ, વિરેપાનામ, અવન પંથ